

**T.C.
İSTANBUL ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
TÜRK DİLİ VE EDEBİYATI ANABİLİM DALI
ESKİ TÜRK DİLİ BİLİM DALI**

DOKTORA TEZİ

**ESKİ UYGURCA VE YENİ UYGURCANIN SÖZ
VARLIĞININ İSİMLER AÇISINDAN
KARŞILAŞTIRILMASI**

Maihefubai AIZIZI

2502120468

TEZ DANIŞMANI

Dr. Öğr. Üyesi Feryal KORKMAZ

İSTANBUL – 2022

ÖZ

ESKİ UYGURCA VE YENİ UYGURCANIN SÖZ VARLIĞININ İSİMLER

AÇISINDAN KARŞILAŞTIRILMASI

Maihefubai AIZIZI

Türk dilinin çeşitli tarihî dönemlerinde ve Çağdaş Türk Lehçelerinde görülen sözcüklerin fonetik, morfolojik ve semantik açısından incelenmesi, Türkçenin tarihî ve coğrafi değişimlerine rağmen bugüne kadar ulaşan bütünlüğünü ortaya çıkarmada ve korumada büyük önem taşımaktadır. Eski Uygur metinlerinde görülen, şimdi de Çağdaş Türk Lehçelerinde yaygın kullanılan, ses ve anlam bakımından değişime uğrayan veya değişime uğramadan aynen devam eden sözcükler, Türkçenin bahsedilen bu devamlılığını ortaya çıkarmaktadır. Bu çalışmalarda Çağdaş Türk Lehçelerindeki sözcüklerin kökeni tespit edilmeye çalışılmış, Eski Uygurca söz varlığının Yeni Uygurcaya ne kadar kaynaklık ettiği konusunda fikir sahibi olunması amaçlanmıştır. Bu durumda tezin temel amacı da Eski Uygurcanın söz varlığının isim açısından Yeni Uygurca ile ses, anlam ve biçim ortaklıklarını ve farklılıklarını tespit etmek olacaktır. Bugün canlılığını koruyan ve sürekli değişen Yeni Uygurca ile Eski Uygurcadaki ortak unsurların ortaya çıkarılması çalışmanın temel amaçlarından biridir.

Bu çalışmanın konusu, Eski Uygurcadaki isim kökenli söz varlığının Yeni Uygurcadaki isim kökenli sözler açısından karşılaştırılarak incelemek, Eski Uygurcada geçen isimlerin fonetik, morfolojik ve semantik açıdan karşılaştırmak, benzerlik ve farklılıkları ortaya koymak ve bu iki tarihî dönem arasındaki değişimin şemasını ortaya çıkarmaya çalışmak olacaktır.

Anahtar Sözcükler: Eski Uygurca, Yeni Uygurca, söz varlığı, değişim, benzerlik.

ABSTRACT
A COMPARISON OF THE VOCABULARY OF OLD UYGUR AND NEW
UYGUR IN TERMS OF NOUNS
Maihefubai AIZIZI

Examining the words seen in various historical periods of the Turkic language and in contemporary Turkic languages in terms of phonetics, morphology and semantics is of great importance in revealing and preserving the integrity of Turkish, which has reached the present day despite historical or geographical changes. In these studies, the origin of the words in Contemporary Turkic languages has been tried to be determined, and it is aimed to have an idea about how much the Old Uyghur vocabulary is a source for contemporary Turkic languages. In this case, the main purpose of the thesis will be to determine the similarities and differences of the Old Uyghur vocabulary with the New Uyghur in terms of noun. One of the main purposes of the study is to reveal the common elements in New Uyghur and Old Uyghur.

The subject of this study is to compare the noun-origin vocabulary in Old Uyghur in terms of noun-origin words in New Uyghur, to compare the names in Old Uyghur in terms of phonetics, morphology and semantics, to reveal the similarities and differences, and to reveal the schema of the change between these two historical periods.

Keywords: Old Uyghur Language, New Uyghur Language, Vocabulary, Changes, Similarity.

ÖN SÖZ

Bu çalışmada öncelikle Uygurlar, Uygur tarihi, Eski Uygurca ile yazılan eserler, Uygurların bugünü ve Yeni Uygurca, Yeni Uygurcanın gelişimi, Yeni Uygurcanın ağızları, Yeni Uygurcanın ses özellikleri gibi konular üzerine geniş bilgi verildikten sonra “Eski Uygurca ve Yeni Uygurcanın Söz Varlığının İsimler Açısından Karşılaştırılması” adı altında sözcükler; 1) Eski Uygurcadan Yeni Uygurcaya Fonetik Açıdan Değişime Uğramayan Sözcükler, 2) Eski Uygurcadan Yeni Uygurcaya Fonetik Açıdan Değişime Uğrayan Sözcükler şeklinde iki ana grup hâlinde incelenmiştir. Bu sözcükler 1) Eski Uygurcadan Yeni Uygurcaya Fonetik Açıdan Değişime Uğramayan Sözcüklerden Eski Uygurcadaki Anlamıyla Yaşayan Sözcükler, 2) Eski Uygurcadan Yeni Uygurcaya Fonetik Açıdan Değişime Uğrayan Sözcüklerden Eski Uygurcadaki Anlamıyla Yaşayan Sözcükler, 3) Eski Uygurcadan Yeni Uygurcaya Fonetik Açıdan Değişime Uğramayanlardan Anlam Genişlemesine Uğrayan Sözcükler, 4) Eski Uygurcadan Yeni Uygurcaya Fonetik Açıdan Değişime Uğrayanlardan Anlam Genişlemesine Uğrayan Sözcükler, 5) Eski Uygurcadan Yeni Uygurcaya Fonetik Açıdan Değişime Uğramayanlardan Anlam Daralmasına Uğrayan Sözcükler, 6) Eski Uygurcadan Yeni Uygurcaya Fonetik Açıdan Değişime Uğrayanlardan Anlam Daralmasına Uğrayan Sözcükler, 7) Eski Uygurcadan Yeni Uygurcaya Anlam Bakımından Asıl Anlamını Kaybedip Yeni Anlam Kazanan Sözcükler, 8) Özel İsimler olarak sekiz alt grup hâlinde tasnif edilmiştir.

“Eski Uygurca ve Yeni Uygurcanın Söz Varlığının İsimler Açısından Karşılaştırılması” adlı bu tezin amaç ve kapsamı Altun Yaruk, Maitrisimit, İki Yıltız Nom, Aç Pars Hikâyesi, Çaştani Beg Çaştani, Maymunlar Begi Çatiği, Mukaddes Tavşan Çatiği, Dantipali Bey Çatiği, Huastuanift Uygurların Tövbe Duası, İslami

Dönem Eski Uygur Şiiri, Üç İtigsizler, Dasakarmapathavadanamala, Kuanşi İm Puser, İyi ve Kötü Prens Öyküsü, Uygur Hukuk Belgeleri, Eski Uygurca Altı Dilli Fil Hikâyesi gibi eserlerdeki isimler başta olmak üzere Eski Uygurca dönemindeki tüm isim kökenli sözcükler hakkında geniş çaplı bir tespit çalışması yapmak; tespit edilen bu isimlerin izini Yeni Uygurcada sürmek olmuştur. Eski Uygurca ile Yeni Uygurcada kullanılan isim türündeki sözcüklerin karşılaştırılması yapılarak bu sözcüklerin günümüze ulaşırken geçirdikleri değişimleri ortaya çıkarmak amaçlanmıştır. Sözcüklerin anlam açısından ne gibi değişikliklere uğradığı, Eski Uygurcada mevcut olan sözcüklerin hangilerinin Yeni Uygurcada kullanılmakta olduğunun tespiti de bu çalışmanın bir diğer amacıdır.

Bu tezin yazımında, yüksek lisans döneminden bu yana daima beni araştırmaya ve incelemeye teşvik eden, gerek akademik gerekse kişisel hayatımda üzerimde büyük emekleri olan hocalarım Sayın Dr. Öğr. Üyesi Özcan Tabaklar'a ve yüksek lisans, doktora dönemimde ders aldığım İstanbul Üniversitesi Eski Türk Dili Anabilim Dalı'ndaki değerli tüm hocalarıma, özellikle gerek doktora ders döneminde gerekse tez döneminde benimle sabırla yakından ilgilenen ve bu aşamaya gelirken desteğini esirgemeyen, nezaket ve hoşgörü sahibi tez danışmanım çok değerli hocam Sayın Dr. Öğr. Üyesi Feryal Korkmaz'a teşekkürü borç bilirim. Son ve en önemlisi, üniversiteden bugüne kadar hayatımın her safhasında daima desteğini ve sevgisini hissettiğim, geniş bilgisi ve fedakârlığı ile bana hep arka çıkan sevgili hayat arkadaşıma, sonuna kadar mücadele vermem için manevi desteklerini esirgemeyen kızım ve oğluma, değerli aileme çok teşekkür ederim.

Maihefubai AIZIZI

İSTANBUL, 2022

İÇİNDEKİLER

ÖZ.....	ii
ABSTRACT.....	iii
ÖN SÖZ.....	iv
TABLolar LİSTESİ.....	x
KISALTMALAR LİSTESİ.....	xi
GİRİŞ.....	1

BİRİNCİ BÖLÜM UYGURLAR VE UYGURCA

1.1. Uygurlar.....	4
1.1.1. Uygur Adı.....	4
1.1.2. Uygur Tarihi.....	9
1.1.3. Eski Uygurca ve Uygur Edebiyatı.....	12
1.1.4. Araştırma Kapsamına Giren Eserler ve Yapılan Çalışmalar.....	17
1.2. Yeni Uygurca.....	83
1.2.1. Uygurların Bugünü.....	83
1.2.2. Yeni Uygurca.....	84
1.2.3. Yeni Uygurcanın Gelişimi ve Yazı Devrimleri.....	88
1.2.4. Yeni Uygurcanın Ağızları ve Başlıca Özellikleri.....	100
1.2.5. Yeni Uygurcanın Ses Özellikleri.....	117
1.2.5.1. Ünlüler.....	117
1.2.5.1.1. Ünlü Uyumu.....	121

1.2.5.1.2. Ünlü Değişmesi.....	123
1.2.5.1.3. Ünlü Düşmesi.....	127
1.2.5.1.4. Ünlü Türemesi.....	128
1.2.5.1.5. Ünlü Birleşmesi.....	129
1.2.5.2. Ünsüzler.....	129
1.2.5.2.1. Ünsüz Uyumu.....	133
1.2.5.2.2. Ünsüz Değişmesi.....	135
1.2.5.2.3. Ünsüz Benzeşmesi.....	137
1.2.5.2.4. Ünsüz Sertleşmesi.....	137
1.2.5.2.5. Ünsüz Yumuşaması.....	137
1.2.5.2.6. Ünsüz İkizleşmesi.....	138
1.2.5.2.7. Ünsüz Tekleşmesi.....	138
1.2.5.2.8. Ünsüz Türemesi.....	138
1.2.5.2.9. Ünsüz Düşmesi.....	139
1.2.5.2.10. Ünsüz Kaynaşması.....	139
1.2.5.2.11. Ünsüz Göçüşmesi.....	140
1.2.5.2.12. Ünsüz Hece Düşmesi.....	140

İKİNCİ BÖLÜM

ESKİ UYGURCA VE YENİ UYGURCANIN SÖZ VARLIĞI AÇISINDAN KARŞILAŞTIRILMASI

2.1. Eski Uygurcadan Yeni Uygurcaya Fonetik Açıdan Değişime Uğramayan Sözcükler.....	141

2.2. Eski Uygurcadan Yeni Uygurcaya Fonetik Açıdan Değişime Uğrayan Sözcükler.....	359
2.3. Eski Uygurcadan Yeni Uygurcaya Fonetik Açıdan Değişime Uğrayan Sözcüklerdeki Ses Olayları.....	707
2.3.1. Ünlüler.....	707
2.3.1.1. Kalın Ünlülerin İncelmesi.....	707
2.3.1.2. İnce Ünlülerin Kalınlaşması.....	708
2.3.1.3. Düz Ünlülerin Yuvarlaklaşması.....	708
2.3.1.4. Yuvarlak Ünlülerin Düzleşmesi.....	709
2.3.1.5. Geniş Ünlülerin Daralması.....	709
2.3.1.6. Dar Ünlülerin Genişlemesi.....	709
2.3.1.7. Ünlü Türemesi.....	710
2.3.1.8. Ünlü Düşmesi.....	710
2.3.1.9. Diğer Ünlü Değişimleri.....	710
2.3.2. Ünsüzler.....	711
2.3.2.1. Ünsüz Sedalılılaşması.....	711
2.3.2.2. Ünsüz Sedasızlaşması.....	712
2.3.2.3. Ünsüz Süreklileşmesi.....	713
2.3.2.4. Ünsüz Süreksizleşmesi.....	713
2.3.2.5. Ünsüz Türemesi.....	714
2.3.2.6. Ünsüz Düşmesi.....	714
2.3.2.7. Ünsüz İkizleşmesi.....	715
2.3.2.8. Diğer Ünsüz Değişimleri.....	715

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM
ESKİ UYGURCA VE YENİ UYGURCANIN SÖZ
VARLIĞININ SEMANTİK AÇIDAN KARŞILAŞTIRILMASI

3.1. Eski Uygurcadan Yeni Uygurcaya Anlam Genişlemesine Uğrayan Sözcükler	
3.1.1. Eski Uygurcadan Yeni Uygurcaya Fonetik Açıdan Değişime Uğramamış Sözcüklerde Anlam Genişlemesi.....	719
3.1.2. Eski Uygurcadan Yeni Uygurcaya Fonetik Açıdan Değişime Uğramış Sözcüklerde Anlam Genişlemesi.....	719
3.2. Eski Uygurcadan Yeni Uygurcaya Anlam Daralmasına Uğrayan Sözcükler.....	809
3.2.1. Eski Uygurcadan Yeni Uygurcaya Fonetik Açıdan Değişime Uğramamış Sözcüklerde Anlam Daralması.....	908
3.2.2. Eski Uygurcadan Yeni Uygurcaya Fonetik Açıdan Değişime Uğramış Sözcüklerde Anlam Daralması.....	908
3.2.3. Eski Uygurcadan Yeni Uygurcaya Anlam Bakımından Asıl Anlamını Kaybedip Yeni Anlam Kazanan Sözcükler.....	926
	944

DÖRDÜNCÜ BÖLÜM
ÖZEL İSİMLER

4.1. Özel İsimler.....	983
SONUÇ.....	998
KAYNAKÇA.....	1003
ÖZGEÇMİŞ.....	1032

TABLÖLAR LİSTESİ

Tablo 1:	XIV
Tablo 2:	72
Tablo 3:	74
Tablo 4:	86
Tablo 5:	87
Tablo 6:	90
Tablo 7:	91
Tablo 8:	96
Tablo 9:	99
Tablo 10:	998
Tablo 11:	999
Tablo 12:	1000
Tablo 13:	1001

KISALTMALAR LİSTESİ

a.e.	: Aynı eser
a.g.e.	: Adı geçen eser
a.y.	: Aynı yayın
ADF	: Eski Uyğurca Altı Dışlı Fil Hikayesi
Ar.	: Arapça
AYK	: Altun Yaruk
bk.	: Bakınız
BTS	: Büyük Türkçe Sözlük
c.	: Cilt
Clark 1975	: Introduction to the Uyghur Civil Documents of East Turkestan: (13th-14th cc.)
Çin.	: Çince
DKPAM	: Daśakarmapathaavadānamālā
DLT	: Kâşgarlı Mahmud, Dîvânu Lugâti't-Türk
DTS	: Drevnetyurkskiy Slovar (Nadalyaev, 1969)
ED	: An Etymological Dictionary of Pre-Thirteenth Century Turkish (Clauson, 1972)
ETG	: Eski Türkçenin Grameri (Gabain, 1940, Çev. Mahmet Akalın, 1988)
ETŞ	: Eski Türk Şiiri
EU	: Eski Uyğurca
EUDÇ	: Eski Uyğurca Dört Çatik

EUES	: Eski Uygurca El Sözlüğü
HUAS	: Huastuanift Manihaist Uygurların Tövbe Duası
HZUTDŞL	: Hazirki Zaman Uygur Tilining Diyalikt Şiviliri Sözligi
HZUTHD	: Hazirki Zaman Uygur Tilining Hoten Diyalikti
HZUTKŞ	: Hazirki Zaman Uygur Tilining Kumul Şivisi
İA	: İli Ağzı
İL	: Uygur Tilining İzahlik Luğiti
KB	: Kutadgu Bilig (Arat, 2008)
KİP	: Kuanşi İm Pular
KTS	: Kıpçak Türkçesi Sözlüğü
KUTYAYK	: Kedimki Uygur Tili Yezikidiki Altun Yaruk
KYAS	: Kaşkar ve Yarkent Ağız Sözlüğü
Mayt.	: Maytrisimit
Moğ.	: Moğolca
OTAL	: Osmanlıca-Arapça Ansiklopedik Lügat
OTWF	: Old Turkic Word Formation
s.	: Sayfa
S.	: Sayı
Skr.	: Sanskritçe
Soğd.	: Soğdca
ss.	: Sayfadan sayfaya
SUK	: Yamada, Nobuo: Uigurubun keiyaku monjo shūsei. Sammlung uigurischer Kontrakte , Haz. Juten Oda, Peter Zieme, Hiroshi Umemura, Takao

Moriyasu, **Cilt I:** Gesammelte Arbeiten über die uigurischen Dokumente von N. Yamada. **Cilt II:** Textband. Texte in Transkription und Übersetzung, Bemerkungen, Listen, Bibliographie und Wörterverzeichnis. **Cilt III:** Faksimileband, Osaka, Osaka University Press, 1993.

TDES	: Türk Dilinin Etimolojik Sözlüğü
TDK	: Türk Dil Kurumu
TMEN	: Türkische und Mongolische Elemente Im Neupersischen I-IV
TMS	: Türkçe-Moğolca Sözlük
Toh.	: Toharca
TTK	: Türk Tarih Kurumu
UKİK	: Uyğur Kişi İsimliri Kamusi
UŞS	: Uyğur Şiviliri Sözlüğü
Üİ	: Üç İtigsizler
vd.	: ve diğerleri
YU	: Yeni Uyğurca
YUTS	: Yeni Uyğur Türkçesi Sözlüğü

Tablo 1: TEZDE KULLANILAN ALFABE SİSTEMİ

Yeni Uygurca Alfabesi	Transkripsiyon Alfabesi		IPA	Türkiye Türkçesi Karşılığı
ئ	A	a	ɑ	A
ئە	E	e	ɛ	E
ب	B	b	b	B
پ	P	p	p	P
ت	T	t	t	T
ج	C	c	ɖʒ	C
چ	Ç	ç	tʃ	Ç
خ	H	h	x	Gırtlak H
د	D	d	d	D
ر	R	r	r	R
ز	Z	z	z	Z
ژ	J	j	ʒ	J
س	S	s	s	S
ش	Ş	ş	ʃ	Ş
غ	Ğ	ğ	ɣ	Gırtlak Ğ

ف	F	f	f	F
ق	Ḳ	ḳ	q	Kalın K
ك	K	k	k ^h	K
گ	G	g	g	G
ڭ	Ḍ	ḏ	ḏ	Nazal N
ل	L	l	l	L
م	M	m	m	M
ن	N	n	n	N
ه	H	h	h	H
و	O	o	o	O
ئو	U	u	u	U
ئۆ	Ö	ö	œ	Ö
ئۇ	Ü	ü	y	Ü
ۋ	V	v	v	V
ئې	É	é	e	Kapalı E
ئی	İ	i	i	İ
ي	Y	y	j	Y

GİRİŞ

Eski Uyğurca, Eski Türkçe içinde Orhun Türkçesinden sonraki dönemdir. Orhun Türkçesinden sonra gelen Uyğurca, Uyğurların bulundukları coğrafyanın ve diğer tarihî olayların tesiri ile VIII. yüzyıldan itibaren Şamanizm, Budizm, Brahmanizm, Manihaizm, Musevilik, Müslümanlık gibi çeşitli dinlerin etkisi altında kalmıştır. Bu dönemde Uyğurlar, yerleşik hayata geçmiş, şehirler kurmuş ve refah seviyelerinin yükselmesiyle birlikte kültürel anlamda da gelişmişlerdir. Buna bağlı olarak ticaret yaptıkları çeşitli toplumlardan etkilenmişler ve farklı dinleri benimsemişlerdir. Yeni dinlerin benimsenmesine bağlı olarak bu dinlerin kutsal kitaplarını kendi dillerine tercüme etmişlerdir. Bu sebeple dinî içerikli Uyğur edebiyatının oldukça hacimli olduğu görülmektedir. Dinî metinler, ağırlıklı olarak Budizm, Manihaizm ve Hristiyanlığın Nesturi mezhebine ait öğretilerinin işlendiği eserleri kapsamaktadır. Eski Uyğurca eserlerde çeviri eserler çok önemli bir yere sahiptir. Çince, Tibetçe, Sanskritçe, Soğdca gibi dillerden birçok dinî eser çevrilmiştir. Genel olarak din temalı eserler tercüme edilirken dönemin tarihsel sınıflandırması da bu dinler etrafında verilmiş eserlere göre yapılmıştır. “Uyğur Sivil Belgeleri” adıyla anılan alım-satım belgeleri, kira sözleşmeleri, borç senetleri, evlat edinme, ipotek, köle azadı, vasiyet gibi konulara ilişkin metinler din dışı metinleri oluşturmaktadır. Bu metinlerin dili klasik dile, yani ölçünlü dile göre farklılıklar göstermektedir. Din dışı metinlerin içinde mektupları, tedavi metinlerini, tıp metinlerini, gök bilimine ilişkin metinleri, fal metinlerini de dâhil edebiliriz. Din dışı metinler incelendiğinde toprağın bereketli olması için yazılan metinler ve mektuplar dışında çok sayıda hukuk belgesi de günümüze kadar gelmiştir. Toprak alım-satım belgeleri, kira sözleşmeleri, evlat edinme belgeleri ve vasiyetler bu metinlerin içeriğini oluşturmaktadır.

Çalışmanın Metodu

Çalışma esas olarak sözcüklerin karşılaştırmalı olarak incelenmesi metoduna dayanmaktadır. Yöntem olarak her bir sözcük Eski Uygurca ve Yeni Uygurcadaki karşılığı ile verilmiştir. Tespit edilen sözcüklerin her birinin hangi metinde geçtiği parantez içinde ve kısaltma şeklinde gösterilmiştir. Geçtiği metinde yer alan şekli orijinal metinlerinden kontrol edilerek bir madde başında belirlenip Yeni Uygurcadaki şekli için ayrı bir madde başı verilmemiş ve Eski Uygurca sözcüğün açıklaması bittikten sonra Yeni Uygurcadaki şeklin açıklaması yapılmıştır. Sözcüğün Yeni Uygurcadaki şekli her bir farklı anlamı için birer örnek cümle ile verilmiş; örnek cümlelerin Türkiye Türkçesi aktarımları da çalışmaya eklenmiştir. Bunların yanı sıra her bir Eski Uygurca sözcüğün Yeni Uygurca karşılığı da Yeni Uygurca alfabesi ile yanına eklenmiştir. Her bir sözcüğün madde başı, Eski Uygurcadaki kullanımının Türkiye Türkçesindeki karşılığı ve Yeni Uygurcadaki karşılığı biçiminde verilmiştir. Madde başlarının açıklamaları verilirken birbiriyle ilgisi olmayan anlamlar ayrı maddeler hâlinde verilmiştir. Bunun yanı sıra bu çalışmanın temel kaynaklarında bulunmayan ancak Yeni Uygurcada kullanılmakta olan sözcükler için örnekler, internet veri tabanından kaynak gösterilerek alınmıştır. Aynı sözcüğün tarama kapsamı içinde olan metinlerdeki farklı okunuşları, anlam açıklamaları sayfa ve satır sayılarıyla kaydedilmiştir. Böylece sözcüğün hangi metinde nasıl geçtiğini, kimin nasıl okuduğunu görmek mümkün olacaktır. “Uygurca Açıklamalı Sözlük”te (Uygur Tilining İzahlık Luğiti) bulunmayan ama ağızlarda kullanılmakta olan sözcükler de çalışmada zikredilmiştir. Yazı dilinde iki çeşit okuma şekli bulunan sözcükler açıklama ile gösterilmiştir. Bazı sözcükler ağızlarda Eski Uygurcaya daha yakın biçimiyle muhafaza edildiği için bu sözcüklerin ağızlardaki biçimleri de açıklanmıştır. Çalışmanın kapsamına dahil edilen eserlerde, her metinde farklı bir transkripsiyon sistemi kullanıldığı için daha sonra sözcükleri karşılaştırırken güçlük çekmemek için

tezdeki madde başı sözcüklerin yazımında tek bir transkripsiyon sistemi kullanılmıştır. Alfabetik sıralama yapılırken sözcüklerin Eski Uygurca şekli esas alınmış; anlamları için ise dönemin en kapsamlı etimolojik çalışması sayılan Clauson'un "An Etymological Dictionary of Pre-Thirteenth Century Turkish" adlı sözlüğündeki açıklamalar temel alınmıştır. Kitapta bulunmayan sözcükler için farklı kaynaklar esas alınmış ve aktarılmıştır.

"Eski Uygurca ve Yeni Uygurcanın Söz Varlığının İsimler Açısından Karşılaştırılması" başlığı altında fonetik açıdan değişime uğrayan sözcüklerdeki ses olayları işlenmiş ve örnekler, Yeni Uygurcada yaşamakta olan Eski Uygurca sözcüklerin fonetik değişim oranı "değişime uğrayanlar" ve "değişime uğramayanlar" şeklinde hesaplanmıştır. Sözcüklerdeki ünlü değişimi ve ünsüz değişimi örnekleriyle gösterilmiştir. Her bir sözcükte görülen değişim ayrıntılarıyla çeşitli kaynaklardan faydalananak açıklanmış, farklı görüşteki açıklamalar sıralanmıştır. Böylece Yeni Uygurcada yaşamakta olan sözcüklerdeki ses ve anlam değişimin şeması ortaya konmaya çalışılmıştır. Türk dilinin genel ses kurallarına uymayan sözcükler tespit edilerek nedeni araştırılıp açıklanmaya çalışılmış ve en sonunda ünlü ve ünsüz ses olaylarına ait sözcükler ayrı madde başları altında sıralanmıştır.

Elde edilen sayısal verilerden sözcüklerin zaman içindeki yolculuklarında anlam değişim oranı ortaya çıkarılmıştır. Bu açıdan bakınca ortaya çıkan sonuç Yeni Uygur Türkçesinin Eski Uygurca dönemindeki söz ve kültür varlığını ne ölçüde koruduğunu gözler önüne sermektedir. Taranan eserlerde bulunan kimi sözcüklerin karşılığının Yeni Uygurcada bulunmaması, değişen yaşam koşulları, dış çevre, kültür değişimi gibi etkenlerle dilde kullanılan sözcüklerin yerini yenilerine bırakmasına ya da kaybolup gitmesine neden olmuştur. Yeni Uygurcanın yazı dili üzerine yapılan bu çalışma, konuşma dili üzerine yapılacak çalışmalar ile desteklendiği takdirde şu an karşılığı yok gibi görünen birçok sözcüğün gün ışığına çıkabileceğini düşündürmektedir.

BİRİNCİ BÖLÜM

UYGURLAR VE UYGUR TÜRKÇESİ

1.1. Uygurlar

1.1.1. Uygur Adı

Tarihte Uygur adına ilk defa Bilge Kağan Yazıtlarında, 716 yılındaki hadiseler nakledilirken Uygur İltebir'in isminde rastlanır.¹ Çağdaş Çin tarihçisi Wang Guo-wei, (Wang Guo-wei, 王国维1877–1927)'ye göre Şang Hanedanı (MÖ. 17- MÖ. 11 yy) döneminde Çin'in kuzeyinde yaşayan en eski Türk kavimlerinden biri Kung-Fang'lar idi. Kung-Fang'lar yay ve ok atmada son derece ileri idiler. Onlar ürettikleri silahları hem kullanıyor hem Çinlilere satıyorlardı. Çinlilerle sürekli savaş hâlindeydiler. MÖ 8. yüzyılda ortaya çıkan Ti (di 狄) kavmi, işte bu Kung-Fang'lardan geliyordu.² MS 386–581 yılları arasında Kuzey Çin sınırları içinde yaşayan Kırmızı Di'ler, Kuzey Çi Di'ler ve Batı Çi Di'ler olarak ikiye ayrıldı. Kuzey Çi Di'ler, Hunların kuzeyinde, Baykal Gölü yakınlarında yaşadılar. Ancak MÖ 3. yüzyılda Gobi'nin güney kısmına göç etmeye mecbur kaldılar. MS 1. yüzyılda bugünkü Moğolistan ve Tuva sınırları içinde yaşadılar. Bu dönemdeki Di'ler Batı Hanedanlığı ve Wei Hanedanlığı kayıtlarında “Kankıllar” şeklinde geçmektedir. Çin kayıtlarına göre onların “Kangkıllar” şeklinde adlandırılmasının sebebi, bir yerden yeni bir yere taşındıklarında ya da göç ettiklerinde yüksek tekerlekli arabaları kullanıyor olmalarıdır (高车 gao-jü, gao-che Çince yüksek tekerlekli araba anlamına gelmektedir).

¹ Saadettin Gömeç, **Uygur Türkleri Tarihi ve Kültürü**, Ankara, Akçay yayınları, 1997, s. 11.

² Özkan İzgi, **Orta Asya'nın En Eski Kültürleri ve Çin Medeniyeti ile İlişkiler**, **Türkler**, Cilt: I, Ankara, Yeni Türkiye Yayınları, 2002, s. 429–430.

Kankılların baş kabilesi, önce Yüen-he (袁纥), sonra Wei-he (韦纥) daha sonra ise Hui-he (回纥) ya da Hui-hu (回鹘) şeklinde adlandırıldı. Çin kaynaklarında bu kabilenin adı, Tie-le (铁勒) şeklinde de geçmekle beraber birkaç kabilenin ortak adı olarak da kullanılmaktadır. Bu kabile adı, kayıtlarda siyasi ve askerî birlik manasında ve kabililer birliğindeki kardeşlik ilişkisini göstermek için de kullanılmıştır.³

Uygurlar hakkındaki kayıtlar Yeni Tang Name’de şöyle geçmektedir: Uygurların ataları Hunlardır. Uygurlar, yüksek tekerlekli araba kullandıkları için Wei Hanedanlığı döneminde “Kangkıllar” şeklinde adlandırılırken sonrasında “Çi-le” şeklinde adlandırılmıştır. Bu “Çi-le” adı “Te-le” adının yanlış telaffuzudur. Uygur, Sır Tarduş, Kapış, Tuba, Kurıkan, Telengut, Böğü, Bayırku, Tongra, Kun, İzgil, Kasar, Kay, Ediz, Bersil adlarında 15 kabileden oluşan bu topluluk, Gobi bölgesinin kuzeyinde yaşamaktadır. Uygurlarda önceleri kabile başı yoktu, göçer hayat tarzına sahip idiler. Şahin süratiyle dolaşan ve hücum eden bir kabile idi. Türklere bağlı idi. Süy Hanedanlığının Dayi yıllarında (541–604) Türk kağanlarından Köl Kağan, Te-le kabilesine saldırı düzenledi.⁴

Gao Che’lar 3. yüzyılda Siyanpilere bağlı idi. 389 yılında Tabgaçlar tarafından ağır bir yenilgiye uğratılan Gao Che’ların o sırada 37 boyu vardı. 5. yüzyılın başlarında Gao Che’ların bir kısmı Juan-Juan hâkimiyetine girdi. Sonra tekrar Tabgaçlara tabi oldular.⁵ 536’daki Juan-Juan yenilgisinden sonra Çin kaynakları bir daha Gao-che adından bahsetmemektedir. Bundan sonra artık Te-le (Tölis) olarak anılacaklardır.⁶

³ Komisyon, **Wei Shu**, Beijing, Zhong Hua Shu Ju Yayınevi, 1974, s. 255.

⁴ Komisyon, **Xin Tang Shu- Wei Wu Er Zhaun**, Cilt: 217, Tezkire, Beijing, Zhong Hua Shu Ju Yayınevi, 1995, s. 255.

⁵ Ahmet Taşağıl, **İslam Öncesi Devirde Orta Asya’da Yaşayan Türk Boyları**, Türkler, Cilt: II, Ankara, 2002, s. 80.

⁶ **A. e.**, s. 80.

Gao Che'ların devamı olan Tölis (Te-le)'lerin adı ilk olarak 550'lere doğru kaynaklarda görülür. Bu tarihten itibaren Tölisler, Köktürklerin güçlü döneminde devlet içinde yerlerini alacaklar, zayıf dönemlerinde ise bağımsız hareket edeceklerdir.⁷

Uygur adına Karabalgasun, Şine Usu, Tes II, Suci, İyme I ve Sivet-Ulan yazıtlarında da rastlıyoruz. Bunların yanı sıra 1283 numaralı Pelliot Yazmaları içinde 787-843 yılları arasında, Tibet'e giden beş Uygur elçisinin raporunda Uygur adı, Tibetçe Ho-yo-hor şeklinde transkript edilmiştir. Bütün bu farklı yazılışlar, Uygur adını ifade etmektedir.⁸

Uygur adının anlamı ve etimolojisi hakkında çeşitli görüşler vardır. Gy. Németh, Uygur adının uy- “uymak, takip etmek” fiilinden türediğini ve “akraba, müttefik” anlamında olduğunu düşünmektedir.⁹ Hamilton, düşüncesini “On-Uygur” adıyla bağdaştırarak “on müttefik” anlamını çıkarmıştır. Ebulgazi Bahadır Han da Uygurların adını “uymak, yapışmak” fiiline dayandırır.¹⁰ Kaşgarlı Mahmut ise ‘kendi kendine yeter’ anlamında kullanıldığını ifade etmektedir.¹¹ Radloff ise “Uygur” sözcüğünün “uyanlar, uyuşanlar, birleşenler, birleşici, iş birliği yapanlar” anlamlarını karşıladığını belirtmektedir. İslam coğrafyacıları, Dokuz Oğuzlarla Uygurları eş tutmuştur.¹² Karabalgasun Yazıtının Çince yüzünde Uygurların dokuz aileden meydana geldiği

⁷ Ahmet Taşağıl, **Uygurlar**, Genel Türk Tarihi, Cilt:1, Ankara, Bilge Kültür Sanat Yayınevi, 2002, s.713.

⁸ Gömeç, **a.g.e.**, s. 11-12.

⁹ Gy. Németh, **Attila ve Hunları**, Konya, Kömen Yayınları, 2015, s.122.

¹⁰ Ebul Gazi Bahadır Han, **Türklerin Soy Kütüğü**, Haz. M. Ergin, İstanbul, Tercüman Yayınları, 1974, s. 28-29.

¹¹ Besim Atalay, **Divanü Lügat-it-Türk Tercümesi**, 2. Baskı, CİLT:1, Ankara, TDK Yayınları, 1985, s. 111-112.

¹² V. Barthold, **Orta Asya Türk Tarihi Hakkında Dersler**, İstanbul, TTK Yayınları, 2013, s. 47.

zikredilmiştir,¹³ Çin kaynaklarında Uygurları meydana getiren dokuz aileyi şu şekilde sıralanmaktadır: 1. Yüe- lo-ko (Yaglakar), 2. Hu-to-ko (Uturkar), 3. To-lo-wu/hou (Kürebir), 4. Mo-Ko-si-k'i (Bakasıkır), 5. A-vu-ti (Ebirçeg), 6. Ko-sa (Kasar), 7. Hu-Wu-su, 8. Yüe-wu-ku (Yagmurkar), 9. Hi-Ye-Vu (Aymur/Eymür).¹⁴

Uygur adının siyasi bir addan ziyade, kabile ve bölge adı olarak kullanıldığı yolunda da görüşler vardır.¹⁵ Kitabelerden ve Çince kaynaklardan öğrendiklerimize göre Uyguların tarih sahnesine çıktıkları ilk yurdun, Selenga Nehri'nin doğu kısımları olduğu anlaşılmaktadır.¹⁶ Sovyet araştırmacılar, Uygurların göçebe hayattan tam bir siyasi topluluk haline gelmesinin, yani Uygur adı altında toplanmasının 14. yüzyılın sonunda tamamlandığını ileri sürmektedirler.¹⁷ 14. yüzyılın sonlarında Karahanlı ülkesindeki halk tarafından "Budist" anlamında kullanılan Uygur adı, İslam dininin yaygınlaşması ile daha az kullanılmaya başlamıştır. Moğollar arasında kültürlü olarak bilinen Uygurlar, sarayda Uygur adını devamlı olarak kullanmıştır.¹⁸ Moğol istilasında İdikut Uygur Hanlığının İdikut Barçuk Art Tekin öncülüğündeki on bin kişilik ordusu savaşın ön saflarında yer almıştır.¹⁹ Daha sonra Doğu Türkistan'da İdikut Hanlığından sonra Çağatay soyundan gelenlerin çoğunluğu oluşturmaya başlamasıyla Uygur adı, Mirza Heyder'in "Tarih-i Reşidi" adlı eserinde "Sarı Uygur" şeklinde son kez dile getirilmiştir. Timur'un 1514'te ölümünden Yarkent Saidiye Hanlığının kurulmasına kadar iki asırlık zaman dilimi savaş içinde geçmişti. Hanlığın

¹³ H. Namık Orkun, **Eski Türk Yazıtları**, Ankara, TDK Yayınları, 1994.

¹⁴ Liu Zhishao, **Wei Wu Er Li Shi**, Beijing, Min Zu Chu Ban She, 1985, s. 593.

¹⁵ Erkin Emet, **Uygur Türkleri**, Türkler Ansiklopedisi, Cilt: II, Ankara, Yeni Türkiye Yayınları, 2003, s. 233.

¹⁶ **A.e.**, s. 31.

¹⁷ Komisyon, **Uygurların Kıskıçe Tarihi**, Ürümçi, XinJiang Halk Neşriyatı, 2006, s. 15.

¹⁸ Ethel G. Stewart, **Cengiz'in Hücumundan Kaçan Türkler**, Çev. Eşrep Bengi Özbilen, İstanbul, Türk Dünyası Araştırmaları Vakfı, 2000, s.141.

¹⁹ **A.e.**, s. 150.

yöneticileri arasında soyunu Cengiz soyuna bağlamak, bununla övünmek yüceliğin ve asilliğin sembolü hâline gelmişti. Moğollar ile Türklerin karışmasından ortaya çıkan etnik değişim, bölgenin kültür yapısında da kendini göstermiştir. Cengiz soyundan gelen tüm Moğol hanları soyunu önce Cengiz'e sonra Oğuz Kağan'a daha sonra ise Nuh'un oğlu Türk'e ilişkilendirmeye başladı.²⁰ Yarkent Saidiye Hanlığının son bulmasıyla kendi soyunu Araplardan ve peygamberlerden aramak yaygınlaştı. 1864 yılında Yakup Beg bu akıma karşı çıkmış olsa da Uygur adı bölgede çoktan unutulmuştu. 1759 senesinde Doğu Türkistan'ın Çing Hanedanlığına tabii olmasıyla Uygurların Batı Asya, Arap ve Farslar ile olan iletişimi azalmaya başladı. Medreselerde Arap ve Fars dilinde eser üretme modası da geçmeye başladı. 1921 yılında Yedisu Uygurları, Abdulla Rozibakiyev'in teşebbüsü ile Taşkent'te "Tarañçı, Kaşkarlı, Altı Şehirli, Hotanlı" gibi adların yerine "Uygur" adını kullanmaya başladı.²¹ Ama süreç hiç de kolay olmamıştır. Yedisu Uygurlarından Nezer Hoca Abdusemetov, 1914 senesinde Doğu Türkistan seferinden sonraki yazısında bölge halkının kendini "Müslüman", "İbrahim Halilulla'nın evladı", "Çento" (Çin. 缠头-Chan Tou-Sarıklı. Çing Hanedanlığı döneminden başlayarak Çinlilerin Müslüman Uygurlara verdiği ad)²² gibi adlarda tanıttığını yazmıştır.²³ Nezer Abdusemet 1911 senesinde beri "Uygur" mahlasını kullanmaya başlamış olsa da yazdığı yazılar İli ve Yedisu Uygurları hakkında olduğu için bu bölge halkını Altı Şehir Uygurlarından ayırmak gayesi ile İli Uygurları ve Yedisu Uygurları için "Tarañçı" adını kullanmış; hatta sonraları Kumul ve Turpan Uygurlarına da "Tarañçı" adını vermiştir.

²⁰ Abliz Orhun, **Tarihimizdeki Sırlar**, Beijing, Milletler Neşriyatı, 2013, s.158.

²¹ **A.e.**, s.160.

²² <https://www.zdic.net/hans/缠头> Erişim. 14 Haziran 2022.

²³ Nezer Hoca Abdusemet, **Yoruk Sahillar**, Almatı, Almatı Yazguçılar Neşriyatı, 1991, s.132-142.

1.1.2. Uygur Tarihi

Köktürk Kağanlığının devamı olan Uygur Kağanlığı, 839 yılında yaşanan kıtlık ve 840 yılında Kırgızların saldırısı neticesinde dört bir tarafa dağılmak zorunda kalmıştır.²⁴

Uygurların bir kısmı batıdaki Karluklara sığınmış, bir kısmı Tanrı Dağları'nın güneyindeki Turfan ve Karaşehir Bölgesi'ne, bir kısmı ise Çin sınırları içindeki Kansu adını alan bölgeye, bir kısmı ise doğudaki Moğol kabilelerine sığınmıştır.

Kansu Bölgesi'ne yerleşen Uygur Türklerine, Kansu Uygurları denilmiştir. Bu bölgede güçlenen Kansu Uygurları, 940'ta Kitanların, 1028'de ise Tangutların nüfuzuna girmiştir. 1226'da Cengiz Han'ın hâkimiyetine giren Kansu Uygurları, bu tarihten sonra bağımsız bir devlet kuramamışlar, Burkancı (Budist) olarak hayatlarını devam ettirmişlerdir. Kansu Uygurlarından çok küçük bir grup, Sarı Uygurlar adıyla tanınmakta ve günümüzde Çin'in batısında yaşamaktadır.²⁵

Doğu Türkistan'a gelen Uygurlar, önce Turfan ve Beş Balık bölgesine yerleşerek zaman içinde Doğu Türkistan'ın doğu ve güney doğu kısmını içine alan Koço Uygur Devleti'ni kurmuşlardır. 751 yılındaki Talas Savaşı'ndan sonra Uygur Türkleri İslamiyet'i de tanımaya başladı. Müslüman Uygurların da katılması ile kurulan Karahanlı Devleti'nde (840-1212) Karluk, Basmıl, Çiğil, Türgiş, Yağma, tarımla uğraşan Soğdlu halklar ve göçebe hayatı sürdüren çobanlar yer aldılar. Bu dönemde Koçu Uygurlarıyla He-Şi Uygurları Gök Tanrı dinine, Manihaizm'e ve Budizm'e inanıyorlardı.²⁶ Satuk Buğra Han, Samani şehzadesi Abu Nasir Şamani'nin daveti üzerine 920'de İslamiyet'i kabul edip

²⁴ Ahmet B. Ercilasun, **Başlangıçtan Yirminci Yüzyıla Türk Dili Tarihi**, Ankara, Akçağ Yayınları, 2008, s. 226.

²⁵ İbrahim Kafesoğlu, **Türk Milli Kültürü**, İstanbul, Ötüken Yayınları, 1998, s.136.

²⁶ Seyfettin Aziz, **Satuk Buğra Han**, Ankara, Ocak Yayınları, 1998, s.10-15.

“Abdülkerim” adını aldı ve yirmi beş yıl kadar ülkesini Türk töresine ve İslami prensiplere göre başarıyla idare etti. Abdülkerim Satuk Buğra Han, 955 yılında vefat edince Kaşgar yakınlarındaki Artuş şehrine defnedildi.²⁷ Karahanlı Hanı Yusuf Kadir Han da vefat ettikten sonra, onun yerine oğulları Arslan Han Süleyman ile Buğra Han Muhammed, Karahanlı Devleti’nin başına geçti. 1034 yılında Karahanlı Devleti, iki idari bölgeye ayrıldı. Arslan Han doğu, Buğra Han ise batı bölgesinin idarecisi oldu.²⁸

Cengiz Han (1155-1227) 1215 yılında Mançuriya ve Beijing’i ele geçirdi ve Küçlük’ü Kaşgar’da mağlup etti. Uygur hükümdarı İdikut’un kritik bir anda Cengiz Han’ın hâkimiyetini kabul etmesi Moğol-Uygur yakınlaşmasında önemli bir rol oynadı. Budist Uygur rahipleri Moğollara Uygurca’yı öğretmekle birlikte, buna benzer bir gelişme de Turfan Uygurları arasında oldu. Bu iki gelişme Uygur dili ve alfabesinin Moğollar arasında hızla yayılmasını sağladı.²⁹

1260 yılına kadar Cengizlilerin merkezî devleti olan Karakorum’a, 1260’ta Çağatay Hanlığı’na bağlı olan Uygur Devleti, 1368’de Çinlilerin Ming Hanedanlığı tarafından yıkılmıştır.³⁰ 1326’da Çağatay Hanlığında İslamiyet’in kabulünden sonra Uygurlar arasında Müslümanlık yayılmaya başlamıştır.³¹ Çağatay Hanlığı sonrasında ise Kaşgar ile Yarkent’i merkez alarak Yarkent Hanlığı (1514–1680) kuruldu. Yarkent Hanlığı sonrası Afak Hoca ve onun peşinden gelenlerin yönettiği Hocalar Devri başlamış oldu. Uygurlar kendi içinden Ak Tağlık ve Kara Tağlık olmak üzere iki gruba bölünerek kıyasıyla dinî mücadelelere girişmiş oldu.

²⁷ Adem Öger, *Uygur Türkleri Arasında Satuk Buğra Han*, İzmir, Ege Üniversitesi Basımevi, 2012, s. 590.

²⁸ Mehmet Saray, *Doğu Türkistan Türkleri Tarihi*, İstanbul, Boğaziçi Yayınları, 2021, s. 53.

²⁹ Louis Ligeti, *Bilinmeyen İç Savaş*, Ankara, TTK Yayınları, 1986, s. 117-122.

³⁰ Ercilasun, *a.g.e.*, s. 230.

³¹ Gömeç, *a.g.e.*, s. 70.

1863-1864 yıllarında Kırgız beylerinden Sadık Atar, Kaşgar'a hareket etti. Ordu, bölge halkının desteğiyle ilerledi ve 1864 yılında Kaşgar'a girdi; böylece Kaşgar Hanlığı kuruldu.³² Bir süre sonra Yarkent de hanlığın topraklarına katıldı. Bu sırada Batı Türkistan Rus işgaline uğradı ve Kaşgar'a büyük göçler oldu.

Bir süre sonra Rusların Batı Türkistan'ı ele geçirmeleri ve Hindistan'a doğru yayılmaya başlamaları İngilizleri endişelendirdi ve Rusları engellemek üzere Osmanlı devleti ile anlaşarak Kaşgar Hanlığına destek verdi. Osmanlı Devleti, 1870 yılında Kaşgar ordusunu eğitmek üzere nitelikli subaylar ve mühimmat gönderdi. Bu yardımlardan sonra Yakup Bey, Abdülaziz Han adına hutbe okutup sikke bastırdı. Osmanlı Devleti de Yakup Han'a "Emir'ül Müslimîn" unvanını verdi.³³

1877 yılında Yakup Bey'in vefat etmesiyle 1878'de Çin, bölgeyi işgal etti. Mançu-Çin hâkimiyeti 1911 yılına kadar devam etti. 1911 yılında Çin'de Mançu Hanedanı devrildi ve cumhuriyet ilan edildi. 1931 yılında Hoca Niyaz Hacı başkanlığında başlayan mücadele 1933 yılında millî bir hükûmetin kurulmasıyla neticelendi. 12 Kasım 1933'te Kaşgar'da kurulan hükûmetin cumhurbaşkanlığına Hoca Niyaz Hacı, başkanlığına Sabit Damolla getirildi ancak bu hükûmet, Çin ve Rus iş birliği ile dağıtıldı. 1944'te İli, Altay ve Çöçek bölgelerinde başlayan ayaklanmalarla 12 Kasım 1944'te Doğu Türkistan Cumhuriyeti Hükûmeti kuruldu ancak İli Han Töre'nin cumhurbaşkanlığında kurulan İnkılabî Doğu Türkistan Hükûmeti 1949 yılının sonunda Rus ve Çin iş birliği ile yıkıldı. Böylece Doğu Türkistan 1950 yılından itibaren resmen Çin idaresi altına girmiş oldu.³⁴ Doğu

³² Umay Türkes Günay, **Türklerin Tarihi**, Ankara, Akçağ Yayınları, 2006, s. 207.

³³ Saadettin Gömeç, **Türk Cumhuriyetleri ve Toplulukları Tarihi**, Ankara, Akçay Yayınları, 2003, s. 272.

³⁴ Sultan Mahmut Kaşgarlı, **Çağdaş Uygur Türklerinin Edebiyatı**, Ankara, Kültür Bakanlığı Yayınları, 1998, s. 11.

Türkistan o tarihten bugüne kadar Çin işgali altında bulunmakta ve Çin'e karşı bağımsızlık mücadelesini sürdürmektedir.

1.1.3. Eski Uygurca ve Uygur Edebiyatı

Türkler, bulundukları coğrafyanın etkisiyle VIII. yüzyıldan itibaren sırayla Şamanizm, Budizm, Brahmanizm, Manihaizm, Musevilik, Müslümanlık gibi çeşitli dinlerin etkisi altında kalmışlar ve gönüllü olarak veya tarihî olayların zorlamasıyla din değiştirmişlerdir.³⁵ Bu durum Eski Uygurcaya ait olan eserlerin genel olarak dinî konular üzerine yoğunlaşmasına neden olmuştur. Bu da Eski Uygurca eserleri “dinî metinler” ve “din dışı metinler” olarak iki ayrı başlık altında inceleme ihtiyacını doğurmaktadır. Dinî metinler ağırlıklı olarak Budizm, Manihaizm ve Hristiyanlığın Nesturi mezhebini konu alan eserleri kapsamaktadır. Eski Uygurcada çeviri eserler çok önemli bir yere sahiptir. Çince, Tibetçe, Sanskritçe, Soğdca gibi dillerden birçok dinî eser çevrilmiştir. Genel olarak din temalı eserler tercüme edilirken dönemin tarihsel sınıflandırması da bu dinî çevrelere ait eserlere göre yapılmıştır. Konunun uzmanları tarafından yapılan sınırlandırma genel olarak şu şekildedir.

Budist Çevreye Ait Uygur Dönemi Eserleri

Uygurların Budizm’le ilk karşılaşması Köktürkler döneminde olmuştur. Köktürlere bağlı olan Uygurlar, Taspar Kağan (572-581) devrinde Budizm ile temas hâlindeydi. Çince kaynaklarda geçen kayıtlara göre Doğu Köktürk Devleti devrinde Kuzey Chou (556-581) yönetimin kurucusu Yü-Wen Tai’in Chang’an ve başka yerlerde çok sayıda ibadethane ve tapınak inşa ettirmiş ve bu yapıların Türkler ve

³⁵ Muammer Göçmen, “Türklerin kullandığı Alfabeler”, **Türk Dünyası Kültür ve Sanat Dergisi**, S. 26, 2008, s. 33.

Çinliler tarafından ortak kullanılmasını amaçlamıştır.³⁶ Tarım havzasına yerleşen Uygurlar, Hintliler, Soğdlar, Toharların etkisiyle Budizm'i benimseyerek farklı bir kültür çevresinde yaşamaya başlamıştır. Uygurların burada inşa ettikleri şehirler de Budizm'in doğudaki merkezî olmuştur. Bu dönemde Uygurların dört büyük kültür merkezî konumundaki şehirleri arasında Koço, Beşbalık, Kuça ve Kansu'daki Hexi (河西) koridorunun batı ucundaki Dunhuang (敦煌) şehirleri vardır. Bu şehirler Budizm kültürünün canlı yaşadığı merkezlerdir. Koço Uygur Devleti'nin sınırları içinde çok sayıda Budizm tapınağı inşa edilmiş, bu durum Uygurları ziyaret eden seyyahların da dikkatini çekmiştir. Song Sülalesinin elçisi Beşbalık'ta elliden fazla Budist tapınağının bulunduğunu, tapınaklarda Tang Sülalesi tarafından konulmuş kitabelerin yer aldığını, manastırların içinde de Da-zang-jing, Tang-yün, Yü-p'ien ve Jing-yin gibi kitapların saklandığını dile getirmiştir.³⁷

Budist çevreye ait eserler Buda'nın (Budha) ölümünün ardından yaklaşık 2-3 yüzyıl sonra Budist rahipler tarafından toplanıp bir araya getirilmiştir.³⁸ Budizm'e ait kutsal kitaplar Üç Sepet adı altında toplanmıştır: Vinayalar (Vinaya Pitaka), Sutralar (Sutra-Pitaka), Abidarmalar (Abidharma-Pitaka).³⁹

Vinayalar (Vinaya Pitaka)

Vinayalar; manastır cemaatinin (sangha), Budist rahip ve rahibelerin hayatını düzenleyen kuralları barındıran eserlerdir. Sayıları çok değildir. Günümüzde Vinaya

³⁶ Hans J. Klimkeit, **Buddhism in Turkish Central Asia**, CİLT: 37, Brill, 1990, s. 54. (Çevrimiçi) http://www.evreninsirlari.net/dosyalar/141_s14_06.pdf, 12.Kasım 2021.

³⁷ Özkan İzgi, **Çin Elçisi Wang Yan-Te'nin Uygur Seyahatnamesi**, Ankara, TTK, 1989, s. 60-61.

³⁸ Cengiz Alyılmaz, **İpek Yolu Kavşağının Ölümsüzlük Eserleri**, Ankara, Atatürk Üniversitesi Yayınları, 2015.

³⁹ Ercilasun, **a.g.e.**, s. 242.

türünün tüm özelliklerini sergileyen bir metin bulunmamakla birlikte Sutra kategorisindeki metinlerden olan “İnsadi-Sutra” Vinaya türüyle benzerlik göstermektedir.

Sutralar

Sutralar tarihte Buda ve diğer bütün burkanların verdikleri veya vermiş olduklarına inanılan vaazları toplar. Eski Uygurcaya çevrilmiş en hacimli sutra, Beş Balıklı Şingko Şeli Tutung tarafından Çince’ den çevrilen Suvarnaprabhasa-sutra olarak da bilinen Altun Yaruk’tur. Bu eser çeviriden ziyade müstakil bir adaptasyondur. Mütercim birçok ilaveyle eseri genişletmiştir. Giriş haricinde on bölümden oluşan eser, Buda’nın anlatılarını, Budizm’in ilkelerini ve felsefesini içeren anlatılardan ve şiirlerden meydana gelir. Altun Yaruk’un St. Petersburg ve Berlin olmak üzere iki nüshası vardır. St. Petersburg nüshası, Altun Yaruk’un mevcut en sağlam nüshası olma özelliği taşır.

Altun Yaruk ile birlikte Sekiz Yükmek, İnsadi Sudur, Yitiken Sudur ve Kşanti Kılğuluk Nom Bitig, Budist çevre Türk edebiyatında sudur kategorisinde yer alan diğer eserlerdir.⁴⁰

Çatikler (Jataka)

Buda veya Bodisatvaların geçmiş doğumlarındaki tecrübelerini, başlarından geçenleri anlatan hikâyelerdir. Budist külliyatta sudurlar grubunun on iki bölümünden birini oluştururlar. Budist çevre Türk edebiyatı hem manzum hem de düz yazı olarak

⁴⁰ A.e., s. 492.

zengin bir çatık külliyatına sahiptir.⁴¹ İyi ve Kötü Prens Öyküsü (Prens Kalyanamkara ve Papamkara Hikâyesi), Altun Yaruk içinde bulunan Şehzade ile Aç Pars Hikâyesi, Dantipalı Bey Hikâyesi, Çaştani Bey Hikâyesi ve Maitrisimit adlı eserler çatık türünün örnekleridir.

Abidarmalar (Abidharma-Pitaka)

Budizm'in metafizik yönünü işleyen eserlerdir. Kuru, sıkıcı, ağır bir ifadeye sahip olan abidarmalar, Türkçenin ilim ve felsefe dili olarak kullanıldığını ve dilin imkânlarının zenginliğini gözler önüne sermektedir.⁴²

Son olarak Budist Türk edebiyatı külliyatının üç sepet tasnifinin dışında değerlendirilen, Şingko Şeli Tutung tarafından tahminen 10. yüzyılın birinci yarısında Çinceden Eski Uygurcaya çevrilen ve Çinli bir Budist rahibin Türkistan üzerinden Hindistan'a seyahatini ve Çin'deki hayatını anlatan Hsüan Tsang adıyla tanınmış eser bulunmaktadır.⁴³

Manici Çevreye Ait Uygur Dönemi Eserleri

762 yılında Böğü Kağan'ın Manihaizm'i kabulü ve Soğdca metinlerin Türkçeye çevrilmesiyle başlayıp sonra orijinal ürünlerin verildiği Manihaist bir edebiyat oluşmuştur.⁴⁴ İlk örneklerini 8. yüzyılda veren bu edebiyat, 10. yüzyıla kadar çok

⁴¹ Sema Barutçu Özönder, **Eski Türklerde Dil ve Edebiyat**, Türkler, Cilt: III, Ankara, Yeni Türkiye Yayınları, 2002, s. 496.

⁴² Sema Barutçu Özönder, **Üç İtigsizler (Giriş-Metin-Tercüme-Notlar-İndeks-XXX Levha)**, Ankara, TDK Yayınları, 1998, s. 9.

⁴³ Ercilasun, **a.g.e.**, s. 246.

⁴⁴ Barutçu, **a.g.e.**, s. 496.

sayıda eser ortaya koymuştur. 10. yüzyıldan sonra bu kültür çevresi tarafından verilen eserler azalmıştır. Manihaist çevrede oluşturulan metinler arasında masallar ve tövbe duaları dikkat çekmektedir. Huastuanift, tövbe dualarının en bilinenlerindendir. Bu eserin her bölümünde dinî bilgi ve kurallar verilir ve bu kurallar ihlal edildiğinde karşılaşılabilecek sıkıntılar aktarılır⁴⁵ Antik Yunan edebiyatına ait Ezop Masallarının bir kısmı Manihaist Uygurlar tarafından çevrilmiştir ve Hristiyan Süryaniler tarafından Uygurlara kadar ulaştığı tahmin edilmektedir.⁴⁶

Hristiyan Çevreye Ait Uygur Dönemi Eserleri

Uygurlar arasında Budizm ve Manihaizm'den başka Hristiyanlığın Nesturi kolu da göze çarpar. Turfan çevresinde İncil'den Uygurca'ya çevrilmiş bazı parçalar bulunmuştur. Yakobus İncilinden kalan iki yaprak ve Aziz Georg'un çektiği ölüm acılarını anlatan bir parça dışında P. Zieme tarafından belirlenen 12 metin parçası ve Yedisu, Semireçie yörelerinde Süryani yazısı ile yazılı Hristiyan mezar taşları bulunmuştur.⁴⁷

Din Dışı Çevrede Gelişen Metinler

Uygur metinlerinin bir bölümünü Budizm, Manihaizm ve Hristiyanlık dinine ait metinlerin dışında kalan, manastır dışındaki gündelik hayatı ve gündelik dili yansıtan metinler oluşturur. Bunların bir bölümünü “Uygur Sivil Belgeleri” adıyla anılan alım-satım belgeleri, kira sözleşmeleri, borç senetleri, evlat edinme, ipotek, köle azadı,

⁴⁵ A.e., s. 496.

⁴⁶ Semih Tezcan, **En Eski Türk Dili ve Yazını**, Ankara, TDK Yayınları, 1978, s. 296.

⁴⁷ Ercilasun, **a.g.e.**, s. 260.

vasiyet gibi konulara ilişkin metinler oluşturur. Bu metinlerin dili klasik dile, yani ölçünlü dile göre farklılıklar göstermektedir. Bu metinlerin içinde mektupları, tedavi metinlerini, tıp metinlerini, gök bilimine ilişkin metinleri, fallı ilgili metinleri de zikredebiliriz.⁴⁸

1.1.4. Araştırma Kapsamına Giren Eserler ve Üzerine Yapılan Çalışmalar

Altun Yaruk

Altun Yaruk, Budist Uygur edebiyatına ait eserler içinde içerik bakımından en önemli eserlerden biridir. Eser Budist felsefeyle yoğrulmuştur. Bu eserde dönemin dinî düşünce yapısı, tıp, felsefe, dünya görüşü gibi pek çok konuyla ilgili bilgiler verilmiştir. Altun Yaruk (Altın Işık), Şingko Şeli Tutung tarafından 10. yüzyılda Çince'den Uygurcaya çevrilmiştir. Uygurca nüshaya mütercim veya müstensihler tarafından eklemeler yapıldığı için Çincesine göre daha ayrıntılıdır.⁴⁹ Eserin aslı Sanskritçedir. Sanskritçe adı “Suvarnaprabhāsa sūtra” olan ve Mahayana Budizmine ait olan eserin Uygurca tam adı “Altun Önglög Yaruk Yaltrıklıg Kopda Kötrülmiş Nom İligi Atlıg Nom Bitig” (Altın renkli, parlak ışıklı, en üstün sutra hükümdarı adındaki öğreti kitabı) şeklinde olup Çince “Jin Guang Ming Zui Sheng Wang Jing” (金光明最胜王经) adının serbest çevirisidir.⁵⁰ Altun Yaruk Sutra'nın Uygurca ve Çincesinin yanı sıra Tibetçe, Japonca, Soğdca, Moğolca ve Tangutça tercümeleri de vardır.⁵¹ Eserin Berlin

⁴⁸ Berker Keskin, **Eski Uygur Türkçesi Hukuk Belgeleri ve Söz Varlığı** (Yayımlanmamış Doktora Tezi), İstanbul, İstanbul Üniversitesi, 2020.

⁴⁹ Ceval Kaya, **Altun Yaruk (Giriş-Metin-Dizin)**, 1. Baskı, Ankara, TDK Yayınları, 1994, s. 9.

⁵⁰ Geng Shimin, “Guan Yu Hui Hu Wen Fo Jiao Wen Xian Jing Guang Ming De Yan Jiu Yu Fa Xian”, **Xi An, Xi Bei Yan Jiu Lun Tan**, 2006, p. 2. (Çevrimiçi) <http://www.nlc.cn/newzqwqhg/slwh/chlw/201102/W020110222601506724549.pdf>. 12 Haziran 2021.

⁵¹ Kaya, a.g.e., s. 43.

ve St. Petersburg olmak üzere iki nüshası bulunmaktadır. Uygurca Altun Yaruk Sutra, 10 kitap ve 31 bölümden oluşmaktadır. Ancak Çince metinden farklı olarak Süü (Giriş) ve Buyan Evirmek bölümü de mevcuttur.

Eser Üzerine Yapılan Çalışmalar

1908

Altun Yaruk çalışmaları 1908 yılında Müller'in Berlin Turfan arşivindeki Altun Yaruk'a ait birkaç belgeyi yayınlamasıyla başlamıştır. 1913-1917 yıllarında Radloff ve Malov, Petersburg nüshasını dizgi usulüyle yayımlarlar. Bundan sonraki neşirler bu yayına dayanır.

Eserden ilk söz eden ve ilk parçaları yayınlayan kişi Karl Müller'dir. Müller, Berlin'deki Uygurca yazmalar arasında Altun Yaruk'a ait olan parçaları bulmuş ve Çince ile karşılaştırarak 8 parçanın transkripsiyonunu ve Almanca çevirisini yapmıştır. Bu çalışmasında metnin Altun Yaruk'a ait bir parça olduğunu öne sürmüştü ve 18 satırın transkripsiyonunu yapmıştır.⁵² Geng Shimin, 2008 yılında yayınlanan "Altun Yaruk Üzerine Araştırmalar" adlı makalesinde Müller'in bu çalışmasına değinmiş ve çalışmadan örnekler vermiştir.⁵³

1913-1917

1913-1917 yılları arasında Radloff ve Malov, Gansu (甘肃)'da bulunan St. Petersburg nüshası diye bilinen yazmanın tamamını matbu olarak 4 cilt hâlinde dökme Uyгур harfleriyle yayımlamışlardır.⁵⁴

⁵² Müller, W.K., **Uigurica (I)**, Akpaw Berlin, 1908, p. 36-37.

⁵³ Geng Shimin, "Hui hu Wen Jin Guang Ming Jing Yan Jiu", Ürümcü, **XinJiang Shi Fan Da Xue Xue Bao**, 2008, p. 30-32. (Çevrimiçi) <http://www.xueshut.com/mzwenxue/140144.html>, 13 Haziran 2021.

⁵⁴ Kaya, **a.g.e.**, s. 39.

1930

Bu çalışmayı W. Bang ve A. von. Gabain'in çalışması takip etmektedir. Çalışma, metin transkripsiyonu, Almanca çeviri ve açıklamalardan oluşmaktadır. ⁵⁵

Radloff ise R-M'den 1-466 arasının Almancaya çevirisini yapmış fakat ölümü nedeniyle bu çalışma yarım kalmıştır. Yarım kalan kısım daha sonra Malov tarafından tamamlanmıştır.⁵⁶

1936

Altun Yaruk hakkında Türkiye'de ilk bilgi veren araştırmacı Fuat Köprülü olmuştur.⁵⁷

1936 yılında Raşit Rahmeti Arat'ın "Aç Pars Hikâyesi" adlı çalışması yayımlanmıştır. ⁵⁸ Bu çalışma Türkiye'de Altun Yaruk'a ait ilk metin çalışması niteliğindedir. Daha sonra Arat, Altun Yaruk X. kitapta yer alan "Üç Prensle Pars" hikâyesinin R-M 607/08-616/10 arasındaki kısmının transkripsiyonunu yapmıştır.⁵⁹

1945

Türkiye'de Altun Yaruk ile ilgili o güne kadarki en önemli yayın Saadet Çağatay'ın 1945 yılında yaptığı çalışmadır. Saadet Çağatay çalışmasında R-M'den 2.1-24.24, 607/1-644.17 arasının transkripsiyonu ve Türkçe çevirisini yapmıştır.⁶⁰

⁵⁵ W. Bang; A. von. Gabain, *Uigurische Studien*, Ujb.10, 1930.

⁵⁶ Vasili Radloff, *Suvarnaprabhasa (Das Goldglanz- Sutra)*, I-III, Leningrad, 1930.

⁵⁷ Fuad Köprülü, *Türk Edebiyatı Tarihi*, İstanbul, Akçağ Yayınları, 2003.

⁵⁸ Raşit Rahmeti Arat, *Türk Dili Üzerine Araştırmalar, Uygur Devrine Ait Dil Örnekleri: Altun Yaruk*, İstanbul, 1936.

⁵⁹ Saadet Çağatay, *Altun Yaruk' tan İki Parça: 1. Küü Tav'ın Canlıları Öldürdüğünden Dolayı Gördüğü Ceza, 2. Üç Prensle Pars Hikayesi (Prens Mahasatvi)*, Ankara, TTK yayınları, 1945, s. 3-5.

⁶⁰ Çağatay, a.g.e., s. 12.

1951

1951 yılında Malov'un R-M'den 1-24/24 ve 607/1-644/17 arasının transkripsiyonu, Türkçeye çevirisi, dil özellikleri ve dizinden oluşan çalışması yayınlanmıştır.⁶¹

1959

Şinasi Tekin 1959 yılında yaptığı çalışmada Müller'in B1 Yazması yanında aynı yazmalar arasında irili ufaklı 7 nüshanın daha bulunduğu söylemine karşılık kendisinin Mainz'da yaptığı tasnife göre 2 tane nüsha bulabildiğini, iyice araştırılırsa diğer nüshaların da bulunmasının muhtemel olduğunu, nüshaların R-M baskısına göre çok eksik olduğunu' belirtmiştir.⁶²

1961

Şinasi Tekin 1961 yılında eserin 40.14-42/11, 43/18-47/12 arasındaki Trikāyā ile ilgili sayfaların transkripsiyonunu ve metin açıklamasını yayınlamıştır.⁶³

Şinasi Tekin aynı yıl içinde "Buyan Evirmek (Sevabın Tevcihi) makalesinde Altun Yaruk"a sonradan eklenen "Buyan Evirmek" bölümünü ele almıştır. R-M'den 678/1-686/21 arasındaki kısmın transkripsiyonunu ve tercümesini yapmıştır.⁶⁴

⁶¹ Kaya, a.g.e., s. 39.

⁶² Şinasi Tekin, "Altun Yaruk' un Çincesinden Almancaya Tercümesi Dolayısıyla", Cilt: II, **TDAY-B**, 1959, s. 295. (Çevrimiçi) <https://dergipark.org.tr/tr/download/article-file/500155>, 13 Haziran 2021.

⁶³ Şinasi Tekin, "Über die buddhistische Trinitatslehre in der uigurischen Version des Goldglanz-Sutra", **UAJ**, 33/1-2, p. 187-192. (Atatürk Karahan, "Altun Yaruk ile İlgili Türkiye'deki Çalışmalara Bir Bakış", **Dil Araştırmaları**, S.12, 2013, s. 280.) (Çevrimiçi) https://arastirmax.com/tr/system/files/438/15_14.pdf, 14 Haziran 2021.

⁶⁴ Şinasi Tekin, "Buyan Evirmek (Sevabın Tevcihi), Reşid Rahmeti Arat İçin", **Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü Yayınları**, 1966, s. 390-411. (Atatürk Karahan, a.g.e., s. 280) (Çevrimiçi) https://arastirmax.com/tr/system/files/438/15_14.pdf, 14 Haziran 2021.

1970

Ethem Rahimoviç Tenişev, Rusça orijinali 1970 yılında yayınlanan, 2002 yılında Türkçeye çevrilen makalesinde Kutadgu Bilig ve Altun Yaruk'un dil özelliklerini kısaca karşılaştırmıştır.⁶⁵

1971

Şinasi Tekin tarafından çalışılan 9 ve 10. bölümler (V. kitaptan, 36~.17-398.18) transkripsiyon, Almanca çeviri, açıklamalar ve Altun Yaruk üzerine çeşitli bilgilerin yer aldığı giriş bölümüyle 1971 de yayımlanır.⁶⁶

1975

Peter Zieme, R-M'den 589.9-590.5 arasındaki kısmın tek parça hâlinde transkripsiyonunu ve Almancaya çevirisini yapmıştır.⁶⁷

1976

Peter Zieme, Malov'un 4. cildin sonunda "Buyan Evirmek" ten sonra, "İkinci Ek" adı altında hazırladığı kısmı yayımlamıştır.⁶⁸

⁶⁵ Ethem Rahimoviç Tenişev, "Kutadgu Bilig ve Altun Yaruk", Çev. Hüseyin Hacıoğlu, **İlmi Araştırmalar**, S. 14, 2002, s. 221-230. (Çevrimiçi) <https://dergipark.org.tr/en/download/article-file/73439>, 14 Haziran 2021.

⁶⁶ Şinasi Tekin, **Kapitel über die BewuBtseinlehre im uigurischen Goldglanzsutra**, IX. und X, Wiesbaden, 1971, p. 1-119.

⁶⁷ Peter Zieme, "Ein Uigurischer Erntesege", **Aof**, 3, 1975, p. 109. (Çevrimiçi) https://www.academia.edu/7505186/Ein_uigurischer_Erntesege, 14 Haziran 2021.

⁶⁸ Peter Zieme, "Singqu Sâli Tutung-Übersetzer Buddhistischer Schriften ins Uigurische, Tractata Altaica", **Wiesbaden**, 1976, p. 767-775. (Çevrimiçi) https://www.academia.edu/7426876/Singqu_Sâli_Tutung_Übersetzer_buddhistischer_Schriften_ins_Uigurische, 14 Haziran 2021.

1977

Zieme, 1977 yılında Altun Yaruk’a ait olan Berlin’deki Mz.123 [=7.16-9.12] ve U998 [=14.15-16.19] yapraklarının yazı çevirisini yapmıştır.⁶⁹

1978

1978 yılında Çin’de Geng Shimin, Şingku Şeli Tutung hakkında tanıtım makalesi yayımlamıştır.⁷⁰

1979

Dieter Maue ve Klaus Röhrborn, 1979 yılında, R-M’de 30/10–34/16 arasında yer alan ‘Caityastotra’ kısmının transkripsiyonunu, Almanca çevirisini yapmış, metni Tibetçe paraleli ile kıyaslayarak Uygurca metin üzerine açıklamalarda bulunmuştur.⁷¹

1980

1980 yılında İsrail Yusuf ve Abdukiyum Hoca, R-M’den 607/6-627/21 arasındaki kısmın transkripsiyonunu ve Yeni Uygurcaya çevirisini yayınlamıştır.⁷²

⁶⁹ Peter Zieme, “Zu den Legenden im Uigurischen Goldglanzsūtra”, **Türklük Bilgisi Araştırmaları**, Vol. 1, Harvard 1977, s. 149–156. (Çevrimiçi) <http://rdbk1.ynlib.cn:6251/qw/Paper/185050>, 21 Haziran 2021.

⁷⁰ Geng Shimin, “Gu Dai Wei Wu Er Zu Fan Yi Jia Seng Gu Sa Li”, **Tu Shu Ping Jia**, 1978, s. 29-31.(Çevrimiçi) <http://cnki.sris.com.tw/KCMS/detail/detail.aspx?filename=MZFY201101007&dbcode=CJFD&dbname=CJFD2011>, 21 Haziran 2021.

⁷¹ Dieter Maue; Klaus Röhrborn, “Ein Caityastotra aus dem Alttürkischen Goldglanz-Sūtra”, **Zeitschriften der Deutschen Morgenländischen Gesellschaft**, Band 129, 1979, s. 282–320. (Çevrimiçi) <https://menadoc.bibliothek.uni-halle.de/dmg/periodical/titleinfo/150034>, 21 Haziran 2021.

⁷² İsrail Yusuf; Abdukiyum Hoca, “Altun Yaruk Togrisida”, **Bulak Jornili**, S. 2, 1980, s. 334. (Çevrimiçi) <http://www.maqale.uyghurkitap.com/makale-859d80c57113f02aa717>, 21 Haziran 2021.

1981

Simone Raschmann, 1981’ de Altun Yaruk’un tıpla ilgili XXIV. ve XXV. bölümlerini mezuniyet tezi olarak hazırlamıştır.⁷³

1984

1984 yılında kitap hâlinde yayınlanan ve Merkezî Milletler Üniversitesi’nde derslik olarak da kullanılan Tusun Ayup, İsrail Yusup, Abdukıyum Hoca tarafından düzenlenen “Qedimki Uyğur Yazma Yadikarlıqliridin Tallanmılar” adlı kitapta Altun Yaruk’un X. kitap 26. bölümünün transkripsiyonu ve Yeni Uygurcaya çevirisi bulunmaktadır.⁷⁴

1985

Klaus Röhrborn, 1985 yılında yaptığı çalışmasında Altun Yaruk’ta kullanılan Budizm terimlerine ve Mz. 599 parçasına dayanarak esere yapılan eklemelerin Şingko Şeli Tutung’a değil, daha sonraki müstensihlere ait olduğunu ileri sürmüştür. Röhrborn, ilk kez bu makalesinde Uygurcada Altun Yaruk’un ikinci bir çevirisinin daha olabileceğini ileri sürmüştür.⁷⁵ Aynı yıl Röhrborn, R-M’den 65/19-67/17, 70/13-71/2 arasındaki kısmı Çince ve Moğolca ile karşılaştırarak transkripsiyonunu, Almanca çevirisini ve açıklamasını yayınlamıştır.⁷⁶

⁷³ Raschmann Simone, **Die Kapitel über die Heilung der Krankheiten und das Lehren der Tat des Jünglings Udakanisyanda im uigurischen Goldglanzsūtra**, 24. und 25. Kapitel, Humboldt University, Yayınlanmamış Mezuniyet Tezi, Berlin, 1981.

⁷⁴ Tusun Ayup; İsrail Yusup; Abdukıyum Hoca; **Qedimki Uyğur Yazma Yadikarlıqliridin Tallanmılar**, Ürümçi, XinJiang Halk Neşriyatı, 1983.

⁷⁵ Klaus Röhrborn, “Ein neuer Impuls zur Erforschung des Alttürkischen Goldglanz-Sūtras”, **V. Milletler Arası Türkoloji Kongresi, Tebliğler**, I. Türk Dili, CİLT: I, 1985, s. 221.

⁷⁶ Klaus Röhrborn, “Śūnyavāda und Vijñānavāda, Zentralasiatische Resonanzen eines Schulstreits”, **Ural–Altaische Jahrbücher Neue Folge**, Band 5, Wiesbaden 1985.

1986

Dieter Maue ve Osman Fikri Sertkaya, R-M'deki ilaç ve büyü ile ilgili 475/01–476/24 arasındaki kısmın transliterasyonunu ve transkripsiyonunu yapmış, eserin Nobel çevirisiyle karşılaştırmalı Almanca çevirisini fragmanlar ile karşılaştırarak yayınlamıştır.⁷⁷

Geng Shimin 1986 yılında 6. kitabın 12. bölümünün transkripsiyonunu yapmış ve metni Çinceye çevirmiştir.⁷⁸

Talat Tekin, 1986 yılında yayınlanan “İslam Öncesi Türk Şiiri” adlı eserinde Altun Yaruk'un R-M nüshasındaki 618/16-21, 618/23-619/5, 619/22-620/8, 621/3-14, 626/3-8 ve 626/14-627/11 arasındaki kısımların transkripsiyonunu ve Türkiye Türkçesine çevirisini yapmıştır.⁷⁹

Klaus Röhrborn, 1986 yılındaki çalışmasında R –M 218/02–219/02 arasındaki kısmın transkripsiyonunu, Almanca çevirisini yapmış, Uygurca Budizm terimlerini Çince ile karşılaştırmıştır.⁸⁰

⁷⁷ Maue Dieter; Osman Fikri Sertkaya, “Drogenliste und Dhāranī aus dem, Zauberbad der Sarasvatī, des uigurischen Goldglanzsūtra” (Teil I), *Ural–Altaische Jahrbücher Neue Folge*, Band 6, 1986, p. 76-99. (Çevrimiçi)

https://www.google.com/url?sa=t&rct=j&q=&esrc=s&source=web&cd=&cad=rja&uact=8&ved=2ahUKEwinjMXxr_j5AhVTRfEDHWBDDg0QFnoECCIAQ&url=https%3A%2F%2Frepository.dl.itc.utokyo.ac.jp%2Frecord%2F50245%2Ffiles%2FA33273.pdf&usg=AOvVaw2G54fCGMiB_ipT81g1shcX, 24 Haziran 2021.

⁷⁸ Geng Shimin, *Jin Guang Ming Zui Sheng Wang Jing, Di Liu Juan, Si Tian Wang Hu Guo Ping Yan jiu*, Zhong Yang Min Zu Da Xue Xue Yuan Xue Bao, Beijing, 1983. (Çevrimiçi) <https://www.chinabuddhism.com.cn/a/fayuan/2004/2k04f07.htm>, 24 Haziran 2021.

⁷⁹ Talat Tekin, “İslam Öncesi Türk Şiiri”, *Türk Dili*, S. 2, 1986, s. 3-42. (Çevrimiçi) https://www.yenidenergenekon.com/wp-content/uploads/2008/09/tekin_03.pdf, 24 Temmuz 2021.

⁸⁰ Klaus Röhrborn, “Zur Rezeption der Chinesisch–Buddhistischen Terminologie im Alttürkischen”, *Wiener Zeitschrift für die Kunde Südasiens*, Band XXX, 1986, s. 179–187.

Talat Tekin, “İslam Öncesi Türk Şiiri” adlı makalesinde, R–M 607/08–627/19 arasındaki kısma ait manzumelerin transkripsiyonunu yapmış ve Türkiye Türkçesine aktarmıştır.⁸¹

1987

Şinasi Tekin, 1987’de Altun Yaruk’un XX. bölümünün (R–M 546/06–568/18) transkripsiyonunu Berlin versiyonundaki fragmanlarla karşılaştırarak yayınlamıştır. Eserde çeviri, notlar ve tıpkıbasım da yer almaktadır.⁸²

1988

Roger Finch, 1988 yılında R–M’nin XXX. bölümüne ait 657/18–661/12 arasındaki kısımların transliterasyonunu yapmış ve metni açıklamalarla birlikte İngilizceye çevirmiştir.⁸³

Zhang Tieshan, 1988 yılında VII. kitaba ait olan çalışmasını yayınlamıştır.⁸⁴

Peter Zieme, 1988 yılındaki çalışmasında Ehlers Kataloğu’nun tanıtımını yapmış, katalogda yeri tespit edilemeyen toplam 12 parçanın R–M’deki yerlerini belirlemiştir. Katalogda bulunmayan 21 tane Mainz parçasının daha Altun Yaruk’a ait olduğunu tespit etmiştir.⁸⁵

⁸¹ A.e. s.3-42

⁸² Şinasi Tekin, “Altun Yaruk’un 20. Bölümü: İligler kanlarının köni törüsün aymak”, **Türklük Bilgisi Araştırmaları**, Vol.11,1987, s.133-199.

⁸³ Roger Finch, “Chapter XXX of the Uighur Suvarnaprabhāsottama Sūtra (Altun Yaruq)”, **Waseda Daigaku Gogaku Kyoiko Kenyuko Kiyo**. 38, 1988, p. 37-91.

⁸⁴ Zhang Tieshan, “Hui Hu Wen Jin Guang Ming Jing Di Qi Pin Shu Yan Jiu Yan Jiu”, **Kashi shi fan xue yuan Xue Bao**, Vol. 5, 1988, p. 48. (Çevrimiçi) <https://icmlc.muc.edu.cn/index.htm>, 12 Eylül 2021.

⁸⁵ Peter Zieme; Ehlers. Gerhard, **Alttürkische Handschriften**, Teil 2: Das Goldglanzsūtra und der buddhistische Legendenzyklus Daśakarmaparhāvādānamālā, Verzeichnis der Orientalischen Handschriften in Deutschland, Band XIII/10, Stuttgart 1987.

1989

Peter Zieme, 1989 yılında Altun Yaruk'un 1022 tarihli bir nüshasının ön sözünün transkripsiyonunu ve Almanca çevirisini yapmıştır.⁸⁶

1990

Zhang Tieshan, 1990 yılında IV. kitap, 6. bölüm⁸⁷, V. Kitap, 8. Bölüm ve VIII. Kitap üzerindeki çalışmalarını ardı ardına yayınlanmıştır.⁸⁸

1991

Mehmet Ölmez, 1991 yılında Altun Yaruk III. kitap (5. bölüm) (Suvarnaprabhasasutra) adlı çalışmada, R-M yayınının beşinci bölümü 131/1-199/20 arasındaki kısmın transkripsiyonunu, Türkiye Türkçesine çevirisini ve dizinini yapmıştır.⁸⁹

1993

Geng Shimin, 1993 yılında Altun Yaruk IX. kitap, Jalavāhana bölümü üzerine bir araştırma makalesi yayımlamıştır.⁹⁰

⁸⁶ Peter Zieme, “Die Vorrede zum alttürkischen Goldglanz-Sūtra von” 1022, **Türklük Bilgisi Araştırmaları**, Vol. 13, 1989, s. 237-243.

⁸⁷ Zhang Tieshan, Hui Hu Wen Jin Guang Ming Jing Di Si Juan Di liu Ping Yan Jiu, **Ka Shi Shi Fan Xue Yuan Xue Bao**, S. 1, 1990, (Çevrimiçi) <https://icmlc.muc.edu.cn/index.htm> 张铁山, 12 Eylül 2021.

⁸⁸ Zhang Tieshan, “Hui Hu Wen Jin Guang Ming Jing Di Ba Juan Di liu Ping Yan Jiu”, **XinJiang Da Xue Xue Bao**, 1990, s.97. (Çevrimiçi) <https://icmlc.muc.edu.cn/index.htmzhan> 张铁山, 12 Eylül 2021.

⁸⁹ Mehmet Ölmez, **Altun Yaruk, III. Kitap (= 5. Bölüm)**, Ankara, Türk Dilleri Araştırma Dizisi, 1991. (Çevrimiçi) https://turkoloji.cu.edu.tr/INDIR/mehmet_olmez_altun_yaruk_3_kitap.pdf, 12 Eylül 2021.

⁹⁰ Geng Shimin, “Hui Hu Wen Jin Guang Ming Jing Zui Sheng Wang Jing Di Liu Juan Chang Zhe Liu Shui Pin Yan Jiu”, **Zhong Guo Min Zu Gu Wen Zi Yan Jiu**, Vol. 2, 1993, P. 37–54. (Çevrimiçi) <http://cnki.sris.com.tw/kns55/耿世民>, 26 Eylül 2021.

1994

Ceval Kaya, 1994 yılındaki “Uygurca Altun Yaruk, Giriş, Metin ve Dizin” adlı çalışmasında, Altun Yaruk’un R-M yayımının tamamını transkribe etmiş; ayrıca metni kısmen Berlin versiyonundaki fragmanlarla mukayese ederek metnin ayrıntılı dizinini sunmuştur.⁹¹

1996

Erkin Avgali, 1996 yılında VII. Kitap, 13. Bölümün (R–M 459/02–465/04) transkripsiyonunu yapmış ve metni kısa açıklamalarla Çinceye çevirmiştir.⁹²

Peter Zieme, 1996 yılında Altun Yaruk’un “Süü” kısmını ve I. Kitabını yayınlamıştır. Zieme çalışmasında bu kısımlara ait olan Berlin nüshasından tespit ettiği, farklı yazmaların da listesini vermiştir.⁹³

Mihrigül Mamut, 1996 yılında Altun Yaruk’un VII. Kitap 14. Bölümü hakkında araştırma makalesi yayınlamıştır.⁹⁴ Makalede, Zhou Bei Chuan’ın 1995 yılında⁹⁵ yayımladığı çalışmaya göre eserin transkripsiyonu ve çevirisi yapılmıştır.

1998

⁹¹ Kaya, a.g.e.

⁹² A Li Ken A Wu Ha Li, “Hui Huwen Jin Guang Ming Zui Sheng Wang Jing Di Shi San Pin Yan Jiu”, **Zhong Yang Min Zu Da Xue Tu Jue Yu Yan Wen Hua Xi, Zhong Ya Xue Yan Jiu Suo, Tu Jue Yu Yan Yu Wen Hua Yan Jiu**, Beijing, Min Zu Chu Ban She, 1996, p. 25. (Çevrimiçi) <http://cnki.sris.com.tw/kns55/阿里肯>, 26 Eylül 2021.

⁹³ Peter Zieme, **Altun Yaruq Sudur**, Vorworte und das erste Buch, Berliner Turfantexte XVIII, Brepols, Turnhout, 1996.

⁹⁴ Mehriğül Mamut, “Kedimki Uyğur Yézikidiki Altun Yaruğning 14. Babi Çintamani”, **XinJiang İjdimai Penler Tetkikati Jornili**, Vol 1, 1996, s. 97.

⁹⁵ Zhou Beichuan, “Hui Hu Wen Jin Guang Ming Jing Di Ba Pin Yan Jiu”, **XinJiang Da Xue Xue Bao**, Vol. 2, 1995, p. 97. (Çevrimiçi) http://cnki.sris.com.tw/kns55/oldnavi/n_Navi.aspx?NaviID=4, 26 Eylül 2021.

Tursun Ayup, 1998 yılındaki derslik kitabı çalışmasında X. Kitap, 26. Bölüme ait transkripsiyon, açıklama ve sözlük yer almaktadır. ⁹⁶

1999

Erkin Avgali, 1999 yılındaki çalışmasında X. Kitap, 30. Bölüme ait transkripsiyon, açıklama ve Çince çeviri yer almaktadır.⁹⁷

2001

Jens Wilkens, 2001 yılında Altun Yaruk'un II. Kitap, III. Bölümünü (R–M 35/01–92/03) Berlin versiyonundaki fragmanlarla birlikte yayınlamıştır.⁹⁸

2001 yılında Tursun Ayup, Muhammet Rehim Sayit, Altun Yaruk'un R-M nüshasının tamamının transkripsiyonunu, Yeni Uygurca çevirisini yapmıştır. Açıklama kısmında Budizm terimleri eserin Çincesi ile karşılaştırılmıştır.⁹⁹

Uygur bölgesinde bu çalışmayı takip eden çalışma ise yine 2001 yılında İsrail Yusup ve Ablim Kıyum tarafından ardı ardına yayınlanan VIII. Kitap 15. Bölüm ¹⁰⁰ ve VIII. Kitap 16. Bölüm¹⁰¹ üzerine yapılan iki çalışmadır.

⁹⁶ Tursun Ayup, **Altun Yaruqın Parçe, Qedimki Uygur Tili Okuşlıkı**, Beijing, 1998, s. 160.

⁹⁷ A Li Ken A Wu Ha Li, **Hui Hu Wen Jin Guang Ming Zui Sheng Wang Jing Di San Shi Pin Yan Jiu**, Geng Shimin Doğumunun 70. Yılı Anma Serisi, Beijing, 1999, p. 17-34. (Çevrimiçi) http://cnki.sris.com.tw/kns55/error.aspx?aspxerrorpath=/kns55/oldnavi/n_list.aspx, 26 Eylül 2021.

⁹⁸ Jens Wilkens, **Die drei Körper des Buddha (trikāya)**, Berliner Turfantexte XXI, Turnhout, 2001. (Çevrimiçi) <http://www.turkdilleri.org/turkdilleri/sayilar/tda17/OCivelekTan.pdf>, 26 Eylül 2021.

⁹⁹ Tursun Ayup; Muhammet Rehim Sayit, **Qedimki Uygur Til -Yéziqidiki Altun Yaruk**, Ürümqi, XinJiang Halk Neşriyatı, 2001.

¹⁰⁰ İsrail Yusup; Ablim Kıyum, “Altun Yaruqning 8.inçi Ciltining 15. Bölümü Üstide Tetkikat”, **Turpanşunaslıq Tetkikati**, S. 2, 2001, s. 1.

¹⁰¹ İsrail Yusup; Ablim Kıyum, “Altun Yaruqning 8.inçi Cildining 16. Bölümü Üstide Tetkikat”, **Turpanşunaslıq Tetkikati**, S.1, 2001, s. 15. (Çevrimiçi) <http://cnki.sris.com.tw/kns55/>, 1 Aralık 2021.

2002

Simone Christiane Raschmann, 2000 yılındaki çalışmasının devamı niteliğindeki çalışmasında Altun Yaruk'un IV. ve V. Kitabına ait fragmanlar üzerinde durmuştur.¹⁰²

2003

Geng Shimin'in 2003 yılında yayınlanan kitabı ise 2001 yılında yayınlanan "Kültür ve Tarih Araştırmaları Dizisi"nden sonraki ikinci çalışmasıdır. Eski Uyгурcaya ait 26 araştırma makalesinin yer aldığı kitapta Altun Yaruk ile ilgili 1986 ve 1993 yılındaki iki makalesi de yer almaktadır.¹⁰³

2008

Simone Christiane Raschmann ve Ablet Samet, 2008 yılında Altun Yaruk üzerine Yeni Uyғurcada ve Çincedeki çalışmalardan seçme bir kaynakça hazırlamıştır.¹⁰⁴

2012

Özlem Ayazlı'nın doktora tezinin yayını olan "Altun Yaruk Sudur 6. Kitap" adlı çalışması 2012 yılında yayınlanmıştır.¹⁰⁵

¹⁰² Simone Christiane Raschmann, **Alttürkische Handschriften Teil 6, Berliner Fragmente des Goldglanz-Sūtras, Teil 2, Viertes und Fünftes Buch, Band XIII/14**, Stuttgart 2002. (Çevrimiçi) https://www.academia.edu/34200999/Alttürkische_Handschriften_Teil_6_Berliner_Fragmente_des_Goldglanz_Sūtras_Teil_2_Viertes_und_fünftes_Buch_Stuttgart_2002_Verzeichnis_der_Orientalischen_Handschriften_in_Deutschland_13_14, 26 Eylül 2021.

¹⁰³ Geng Shimin, **Wei Wu Er Gu Dai Wen Xian Yan Jiu**, Beijing, Zhong Yang Min Zu Da Xue Chu Ban She, 2003.

¹⁰⁴ Erdem Uçar, "Altun Yaruk Üzerine Yapılan Çalışmalar Hakkında Açıklamalı bir Kaynakça Denemesi", **Türk Dil Edebiyat Araştırma Dergisi**, S.1, 2013, s. 239. (Çevrimiçi) https://www.academia.edu/3680414/Altun_Yaruk_Sudur_Üzerine_Yapılan_Çalışmalar_Hakkında_Açıklamalı_Bir_Kaynakça_Denemesi, 12 Haziran 2022.

¹⁰⁵ Özlem Ayazlı, **Altun Yaruk Sudur: VI. Kitap, Karşılaştırmalı Metin Yayını**, Ankara, TDK

Zhang Tie Shan, 2012 yılında “Çince ve Uygurca Altun Yaruk’tan Aç Pars Hikâyesi Üzerine” adlı çalışmasını yayınlamıştır. Çalışmada Çince ve Uygurca metin karşılaştırılmış, farklılıklar ve çeviri teknikleri üzerine durulmuştur.¹⁰⁶

2012 yılında Altun Yaruk’taki manzum parçalar üzerine bir diğer çalışma ise Chen Ming tarafından yapılmıştır. Çalışmada Altun Yaruk’un X. Kitap 26. Bölümü esas alınarak eserdeki manzum parçaların çevirisi ile Çince aslı karşılaştırmış, böylece Şingko Şeli’nin çeviri üslubunu ortaya çıkarmayı amaçlamıştır.¹⁰⁷

Engin Çetin, 2012 yılında yayımladığı çalışmasında, Berlin Bilimler Akademisi’nde bulunan metin parçalarının transkripsiyon ve transliterasyonuna yer vermiş, sonraki bölümlerde ise asıl metin olarak bildiğimiz St. Petersburg Nüshası’nın transkripsiyonu ve transliterasyonu yapmıştır.¹⁰⁸

2012 yılına ait diğer bir çalışma ise Erdem Uçar’ın Altun Yaruk X. Kitap 30. Bölüm üzerine yaptığı çalışmadır. Çalışma, R-M 657/18-661/12 arasındaki metnin transkripsiyonu ve transliterasyonu, Türkçeye çevirisi ve açıklamalardan oluşmaktadır.¹⁰⁹

Yayınları, 2012.

¹⁰⁶ Zhang Tieshan, “Han Wen-Hui Hu Wen (Jin Guang Ming Jing. She Shen Ci Hu) Jiao kan Yan jiu”, **XinJiang Shi Fan Da Xue Xue Bao**, Vol, 4, 2012, p. 63-67. (Çevrimiçi) <http://cnki.sris.com.tw/kns55/>, 22 Kasım 2021.

¹⁰⁷ Chen Ming, “Hui Hu Wen (Jin Guang Ming Jing) Zhong Ji Yu De Fan Yi Te Se Chu Shen-Yi di Er Shi Er Liu Ping Wei Li”, **Ka Shen Shi Fan Xue Yuan Zhong Yu Xi**, S.5, 2021, p. 56. (Çevrimiçi) <http://cnki.sris.com.tw/kns55/support/bg/company.aspx>, 22 Kasım 2021.

¹⁰⁸ Engin Çetin, **Altun Yaruk Yedinci Kitap, Berlin Bilimler Akademisindeki Parçaları, Karşılaştırmalı Metin, Çeviri, Açıklamalar, Dizin**, Adana, Karahan Kitabevi, 2012.

¹⁰⁹ Erdem Uçar, “Altun Yaruk Sudur X. Tegzinç, XXX. Bölök [R–M. 657/18–661/12]”, **Gazi Türkiyat, Türklük Bilimi Araştırmaları Dergisi**, S.10, 2012, s. 165. (Çevrimiçi) https://www.academia.edu/1969808/Altun_Yaruk_Sudur_X_Tegzinç_XXX_Bölök_R_M_657_18_661_12, 25 Kasım 2021.

2013

Zhang Tie Shan'ın Altun Yaruk'taki manzum parçalar üzerine yaptığı çalışma yayınlanmıştır.¹¹⁰

Zhang Tie Shan 2013 yılındaki bir diğer çalışmasında ise Uygurca Altun Yaruk ile Çince Altun Yaruk'u karşılaştırarak çevirideki benzerlikler ve farklılıkları bulmaya çalışmıştır.¹¹¹

2014

2014 yılında Çin'de yayınlanan Altun Yaruk'un çeviri üslubu ile ilgili bir diğer çalışma ise Cheng Ming'e ait olan ve 9. Kitap 25. Bölüm ele alınarak yapılan karşılaştırmalı çalışmadır. Çalışmada 9. Kitap 25. Bölüm Çince ve Uygurca olarak karşılaştırılmış, Çince nüshasında geçen ama Şingko Şeli'nin Uygurca çevirisinde kısaltılmış kısımlar ele alınmıştır.¹¹²

2014 yılında Zhang Qiao Yun tarafından yapılan çalışmada Altun Yaruk'taki Aç Pars Hikâyesi örnek alınarak aslında ağız özellikleri taşımaktan çok uzak olan Buda metinlerinin Uygurca çevirilerinde kullanılan ağız özellikleri incelenmiştir.¹¹³

2014 yılında Zhang Tiehan, Zhu GuoXiang, Ceval Kaya'nın Altun Yaruk adlı çalışmasını esas alarak Altun Yaruk'ta geçen Çince alıntı sözcükler üzerinde

¹¹⁰ Zhang Tieshan, "Shi Xi Hui Hu Wen Jin Guang Ming Jin Ji Song", **Zhong Yang Min Zu Da Xue Xue Bao**, 2013, Vol. 1. (Çevrimiçi) <http://cnki.sris.com.tw/kns55/>, 22 Kasım 2021.

¹¹¹ Zhang Tie Shan, "Shi Xi Hui Hu Wen (Jin Guang Ming Jin) Ji Song", **Zhong Yang Min Zu Da Xue**, 2013, Vol.1, s. 119. (Çevrimiçi) <http://cnki.sris.com.tw/kns55/>, 22 Kasım 2021.

¹¹² Chen Ming, "Hui Hu Wen (Jin Guang Ming Jing) Zeng Shan Gai Xie Xian Xiang Ju Yu Yi Di Jiu Juan Er; Shi Wu Pin (Zhang Zhe Zi Liu Shui Pin) Wei Lie", **Ta Li Mu Da Xue Xue Bao**, Vol.3, 2014, p.41. (Çevrimiçi) http://cnki.sris.com.tw/kns55/oldnavi/n_Navi.aspx?NaviID=4, 22 Kasım 2021.

¹¹³ Zhang Qiaoyun, "HUi Hu Wen Fo Jing De Kou Tou Cheng Shi Te Zheng- Yi (Jing Guang Ming Jing. She Shen Ci Hu Pin) Wei Lie", **Zhong Yang Min Zu Da Xue**, Vol.5. p. 186. (Çevrimiçi) <http://cnki.sris.com.tw/kns55/>, 22 Kasım 2021.

durmuştur. Eserde Çince alıntı sözcüklerin eserdeki yazımı ve anlamını karşılaştırmış, böylece Çince sözcüklerin Uygurcadaki ses ve anlam değişimini çözmeye çalışmıştır.¹¹⁴

2015

2015 yılında Zemire Gulcalı'nın yüksek lisans tezinin yayını olan “Eski Uygurca Altun Yaruk Sudur”dan “Aç Pars” Hikâyesi’ adlı çalışma yayınlanmıştır.¹¹⁵

2015 yılında Metrihim Sayit, 2001 yılında Tursun Ayup ile beraber yayınladığı çalışmasının üzerine düzeltme niteliğindeki makalesini yayınlamıştır. Makalede kitaptaki eksik kalan 8 sayfanın transkripsiyonu verilmiş, eski yayında görülen yanlışlıklar ve yetersizlikler üzerine durulmuştur.¹¹⁶

2016

2016 yılında Çince Altun Yaruk’taki manzum parçalar üzerine yapılan bir diğer çalışma ise Zhang Qiao Yun tarafından hazırlanmıştır. Çalışmada Altun Yaruk’taki şiirlerin sayısı ve cümle şekli teferruatlı bir şekilde toplanmış ve hesaplanmış, daha sonra ise cümlelerin oluşum biçimi, öğeleri ve çeviriden sonraki biçimi ele alınmıştır.¹¹⁷

2017

¹¹⁴ ZhangTieshan; Zhu GuoXiang, “Hui Hu Wen Jin Guang Ming Jin Zhong De Han Yu Jie Ci ji Dui Yin Yan Jiu”, **XinJiang Da Xue Xue Bao**, Vol.1, 2014. (Çevrimiçi) <http://cnki.sris.com.tw/kns55/>, 22 Kasım 2021.

¹¹⁵ Zemire Gulcalı, **Eski Uygurca Altun Yaruk Sudur’dan “Aç Pars” Hikayesi**, Ankara, TDK Yayınları, 2015.

¹¹⁶ Matrihim Sayit, “Yéñi Altun Yaruk Heqqide”, **Bulak Jornili**, Vol, 2, 2015, s. 84-99.

¹¹⁷ Zhang Qiaoyun, “Hui Hu Wen (Jin Guang Ming Jing) Ji Song de Ti Li Cheng Shi he Wen Ti Fan Yan Jiu”, **Zhong Yang Min Zu Gu Wen Zi Yan Jiu Hui**, 2016, p. 221. (Çevrimiçi) http://cnki.sris.com.tw/kns55/oldnavi/n_Navi.aspx?NaviID=4, 22 Kasım 2021.

2017 yılında Engin Çetin'in "Altun Yaruk Sekizinci Kitap" adlı çalışması yayınlanmıştır.¹¹⁸

2018

2018 yılında Hasbatır tarafından yapılan çalışmada, Şes-rab Sen-ge tarafından XIV. yüzyılda tercüme edildiği düşünülen 29 bölümden oluşan Moğolca Altun Yaruk ile Uyurca Altun Yaruk'taki "Aç Pars" hikâyesinin ilişkisi üzerine durulmuştur.¹¹⁹

2019

Zhu Guoxiang ve Cheng Taixia 2019 yılındaki çalışmasında Ceval Kaya'nın Altun Yaruk adlı çalışmasını esas alarak, toplamda 513 Sanskritçe sözcük tespit etmiş ve sözcüklerin anlamı üzerine durmuştur. Özellikle tespit edilmesi zor sözcükler Çince nüsha ile de karşılaştırılmıştır.¹²⁰

2020

Simone Christiane Raschmann ve Song Bowen tarafından 2020 yılında yayınlanan çalışmada, British Museum Stein Koleksiyonu'nda bulunan Altun Yaruk'un yeni tespit edilen küçük parçaları üzerine durulmuştur. Altun Yaruk' un hemen her paragrafını içine alan bu parçaların çoğunun aynı el yazmasına ait

¹¹⁸ Engin Çetin, **Altun Yaruk Sekizinci Kitap**, Adana, Karahan Kitabevi, 2017.

¹¹⁹ Has Batır, "Meng Gu Wen Yu Hui Hu Wen (Jin Guang ming Jing) Guan Xi Chu Tan-Yi She Shen Si Hu Gu Shi Wei Zhong Xin", **Zhong Yang Min Zu Da Xue Xue Bao**, Vol.3, 2018, p. 149-156. (Çevrimiçi) <http://cnki.sris.com.tw/KCMS/detail/detail.aspx?filename=ZMD201803016&dbcode=CJFD&dbname=CJFD2018>, 25 Kasım 2021.

¹²⁰ Zhu Guoxiang; Cheng Taixia, "Hui Hu Wen Jin Guang Mind Jing Zhong de Fan Yu Jie Si ji Bu Zheng", **He Xi Xue Yuan Xue Bao**, Vol.6. 2019, p. 45. (Çevrimiçi) <http://cnki.sris.com.tw/kns55/>, 2 Aralık 2021.

olabileceğini, bu parçalar ile Altun Yaruk'taki eksik yerleri tamamlamanın, düzeltmenin mümkün olabildiğini ileri sürmektedir.¹²¹

2021

2021 yılında Zemire Gulcalı'nın "Altun Yaruk Sudur X. Kitap" adlı doktora tezi TDK Yayınları tarafından yayınlanmıştır.¹²²

2021 yılında Zhu Guoxiang'ın "Eski Uygurcadaki Sanskritçe Alıntı Sözcükler Üzerine Araştırmalar" adlı kitabında, Altun Yaruk da dâhil olmak üzere, belli başlı Eski Uygurca eserlerdeki Sanskritçe alıntı sözcükler üzerine durulmuştur.¹²³

2021 yılında dikkat çekici bir diğer çalışma ise "Moğolca, Uygurca Altun Yaruk ve Körüm Bitig Üzerine Karşılaştırmalı Bir Araştırma" adlı çalışmadır. Hasbatır tarafından yapılan bu çalışma, Yuan Hanedanlığı dönemindeki Buda metinleri ile aynı dönem aralığındaki Eski Uygurca Buda metinlerinin karşılaştırmasıdır.¹²⁴

Maitrisimit

Budizmin iki mezhebinden bir olan Hînayâna mezhebini temsil eden Maitrisimit (<Skr. Maitreyasamiti), Toharca'dan çevrilen çatık türünde bir eserdir. Eser, Prajnâraksita adlı İl Balıklı bir Türk tarafından tercüme edilmiştir.¹²⁵ Eserin bir çeviri

¹²¹ Simone Christiane Raschmann; Song Bowen, "Hui Hu Wen Jin Guang Ming Jin Xin Fa Xian", **He Xi Xue Yuan Xue Bao**, Vol. 1, 2020.

¹²² Zemire Gulcalı, **Altun Yaruk Sudur X. Kitap**, Ankara, TDK Yayınları, 2021.

¹²³ Zhu Guoxiang, **Hui Hu Wen Wen Xian Zhong de Fan Yu Jie Ci Yan Jiu**, Sahng Hai, Gu Ji Chu Ban She, Shan Hai, 2021. (Çevrimiçi)

http://cnki.sris.com.tw/kns55/oldnavi/n_list.aspx?NaviID=4&Field=整刊分类&Value=0200%3f&OrderBy=idno&NaviLink=中央级, 2 Aralık 2021.

¹²⁴ Hasbatır, "Yuan Dai Meng Gu Wen Fo Jiao Wen Xian Yu Qi Dui Ying Hui Hu Wen Wen Ben Bi jiao Yan Jiu", **Zhong Yang Min Zu Da Xue Xue Bao**, Vol.2, 2021. <http://cnki.sris.com.tw/kns55/>, 2 Aralık 2021.

¹²⁵ Ercilasun, **a.g.e.**, s. 245.

olduğu, en eski asıl metin Maitreya'nın miladi III. yüzyılda Hindistan'da yazıldığı, ön sözün tercüme değil telif olduğu bilinir.¹²⁶ Maitrisimit, bir secde (yükünç) ve 27 fasıldan (ülüş) oluşur. Her faslın başında burkancılarının besmelesi diyebileceğimiz “namo bud namo drm namo sang; burkana saygı, dine saygı, cemaate saygı” ifadesi bulunmaktadır.¹²⁷ Eseri Sanskritçeden Tohar diline çeviren Āryacandra; Tohar dilinden Türk diline çeviren ise Prajnarakşıta'dır.

Maitrisimit Nom Bitig, Budist Uygurlardan kalan en eski yazılı belgelerden biri olması ve büyük ölçüde korunmuş olması sebebiyle Budist Uygur edebiyatı içinde ayrı bir öneme sahiptir. Ayrıca Maitrisimit Nom Bitiğin diğer dillerdeki Maitreya metinlerinde olmayan içeriği, onu bu metinler arasında da farklı kılmaktadır.¹²⁸ Maitrisimit'ten bugüne kadar altı nüsha tespit edilmiştir.¹²⁹ Maitrisimit' in yazım diline göre 9. yüzyılın sonuna tarihlendirebileceğimiz nüshası Sengim Nüshası'dır. Bunun haricinde Murtuk Yazması, 1959'da Doğu Türkistan'daki Tömürti'de bulunmuş olup kolofon kaydından 1067'de yazıldığını öğrendiğimiz Hami (Kumul) Nüshası ve 2006 yılında Närnasi'de bulunmuş bu yazmaya ait parçalar mevcuttur.¹³⁰ Sengim ve Murtuk nüshaları bugün Berlin Koleksiyonu'nda yer almaktayken Hami Nüshası, Ürümçi Müzesi'nde yer almaktadır.

¹²⁶ Saadet Çağatay, **Türk Lehçeleri Üzerine Denemeler**, Ankara, DTCF Yayınları, 1978, s. 95.

¹²⁷ Şinasi Tekin, “Maitrisimit, Die Alttürkische Version eines Werkes der Buddhistischen Vaibhasika-Schule”, **TDAY-B**, S. 6, 1980, p.319-322.

¹²⁸ Dilara İsrail; Peter Jens Laut; Ablet Semet; “Neu entdeckte Bruchstücke der Maitrisimit aus Närnasi in Qomul (VR China)”, **Ural-Altäische Jahrbücher Neue Folge**, S. 25, 2013, p. 220.

¹²⁹ Çağatay, **a.g.e.**, s.93-96. (Çevrimiçi) https://www.academia.edu/36564826/Neu_entdeckte_Bruchstücke_der_Maitrisimit_aus_Närnasi_in_Qomul, 13 Kasım 2021.

¹³⁰ Peter Zieme, “Fragments of the old Uighur Maitrisimit Nom Bitig in St. Petersburg Helsinki and Berlin”, **IOM RAS**, Written Monuments of the Orient, 2015, p.14. (Çevrimiçi) https://www.researchgate.net/publication/340344187_Fragments_of_the_Old_Uighur_Maitrisimit_nom_bitig_in_St_Petersburg_Helsinki_and_Berlin, 13 Kasım 2021.

Eser Üzerine Yapılan Çalışmalar

1907

Maitrisimit üzerine yapılan ilk araştırma Müller'e aittir.¹³¹ Müller 1907'de "Beitrag Zur Genaueren Bestimmung Der Unkebannten Sprachen Mittelasiens" adlı makalesinde eserin X. bölümünde geçen "Tohri" dilinin Toharca olduğunu belirtmiştir. İkinci defa ise E. Sieg ile birlikte yazdığı "Maitrisimit und Tocharisch" adlı makalede Uygur harfli yazmanın ketebe kayıtlarında geçen "Tohri" dilinin Toharca ile aynı dil olduğunu ispat için Uygurca Maitrisimit Nom Bitig ile Toharca Maitreyasamitināṭaka'daki bazı bölümleri karşılaştırmıştır.¹³²

1945-1957

1957 yılında Maitrisimit'in tıpkıbasımı A. von. Gabain tarafından yayınlanmıştır.¹³³ Le Coq da Berlin'e götürülen nüshaların çeviri yazısını yapmıştır. Le Coq ve Müller'in bu çalışmaları daha sonra Gabain ve Reşit Rahmeti Arat tarafından gözden geçirilmiş, ardından Şinasi Tekin ile Klaus Röhrborn'a verilmiştir. 1945 yılından sonra ise Maitrisimit'e ait sayfalar 44 büyük boy ve 69 orta ve küçük boy olmak üzere, 113 levha hâlinde Stuttgart Üniversitesi Fotoğraf Atölyesi tarafından çoğaltılmıştır. Bu 11 levha, Gabain'in tetkiki ve Helmut Schell'in ön sözüyle birlikte yayımlanmıştır.¹³⁴ Mecdut Mansuroğlu, 1958 yılında Gabain'in 1956'da yayımlanmış

¹³¹ Şinasi Tekin, **Uygurca Metinler II, Maitrisimit**, Ankara, TDK Yayınları, 2019, s. 2.

¹³² Osman Fikri Sertkaya, "Maitrisimit Nom Bitig I", **TDAY-B**, S. 1982-1983, 1986, s. 256. (Çevrimiçi) <https://dergipark.org.tr/tr/pub/belleten/issue/43333/527108>, 13 Kasım 2021.

¹³³ A. von Gabain, **Maitrisimit I. Faksimile der alttürkischen Version eines Werkes der buddhistischen Vaibhasika-Schule**, Wiesbaden, 1957.

¹³⁴ Sertkaya, **a.g.e.**, s. 4.

olan “Maitrisimit, die alttürkische Version eines Werkes der buddhischen Vaibhāṣika-Schule” çalışmasının tanıtımını yapmıştır.¹³⁵

1961

113 levha haricinde yine esere ait 114 levha tespit eden A. von. Gabain, 1961 yılında yayınladığı makalesinde bu parçaların yayını yapmıştır.¹³⁶

1962

Çin’de eserin ilk tanıtımı 1962 yılında Çinli tarihçi Feng Jiasheng tarafından yapılmıştır. Feng Jiasheng çalışmasında 1959 yılında Hami’da (Kumul) bulunan yazma hakkında bilgi vermiş, Maitrisimit’in “Bālapaṇḍita Sutra”nın 12. kitap “Upāri” bölümünün değişmiş biçimi olabileceğini ileri sürmüştür.¹³⁷

1978

Şinasi Tekin’in Maitrisimit’in Sengim Nüshası’nı konu alan doktora tezi, metin transkripsiyonu, notlar, açıklamalar ve dizin ile birlikte 1976 yılında yayınlanmıştır.¹³⁸

1980

¹³⁵ Mecdut Mansuroğlu, “Maitrisimit: die Alttürkische Version eines Werkes der Buddhistischen Vaibhāṣika-Schule”, (Budist Vaibhāṣika okuluna ait eski Türkçe bir versiyon), 1956. 113 levhalık tıpkıbasım. **İÜ-TDED**, 8, 1958, s. 136-138. (Çevrimiçi) <https://dergipark.org.tr/en/pub/iutded/issue/17047/178023>, 13 Kasım 2021.

¹³⁶ A. von Gabain, **Maitrisimit II. Faksimile der alttürkischen Version eines Werkes der buddhistischen Vaibhasika-Schule**, Berlin, 1961.

¹³⁷ Feng Jiasheng, “1959 Ha Mi Xin Fa Xian De Hui Hu Wen Fo Jing”, **Wen Wu**, Vol Z6-7, 1962. (Çevrimiçi) <http://cnki.sris.com.tw/kns55/>, 2 Aralık 2021.

¹³⁸ Şinasi Tekin, **Uygurca Metinler II, MAYTRISİMİT, Burkancıların Mehdisi Maitreya ile Buluşma, Uygurca İptidai Bir Dram- Burkancılığın Vaibhāsika tarikatine ait bir eserin Uygurcası**, Atatürk Üniversitesi Yayınları, Ankara 1976.

Şinasi Tekin, 1980 yılında doktora tezinden sonra yayınladığı çalışmasında ise 227 levhanın hepsini işlemiştir. Bu çalışmanın birinci bölümünde metnin transliterasyonu, Almanca tercümesi ve notlar; ikinci bölümünde ise analitik ve geriden okuma indeksi yer almaktadır.¹³⁹

1980 yılında Geng, Shimin “Qedimki Uyğurçe İptidayi Drama “Maitrisimit” (Hami Nushası) 2. Perdesi Heqqidiki Tetkikat” adlı makalesinde Maitrisimit’in II. bölümünün transkripsiyonunu ve Uyğurca çevirisini yayımlamıştır.¹⁴⁰

1986

Jens Peter Laut 1986’da yaptığı çalışmada Budist Uyğur edebiyatının erken dönem eserlerinden Sekiz Yükmek ile Maitrisimit’in Sengim/Murtuk ve Hami nüshalarını ele almıştır. Giriş kısmında Maitrisimit ile ilgili bilgilere yer vermiş; Maitrisimit’in biçimi, cümle özellikleri ile metinde Soğdca özellik gösteren Sanskrit ödünçlemeler ile Toharca aracılığıyla gelen alıntı sözcükleri incelemiştir.¹⁴¹

1986 yılında Maitrisimit hakkında yayınlanan üç tanıtma yazısı Osman Fikri Sertkaya’ya aittir. Bunlardan ilki “Maitrisimit Nom Bitig I” de eserin Budist edebiyatta hangi dillerde işlendiğini aktarmış, Eski Uyğurcadaki nüshalarından bahsederek eser üzerine yapılmış çalışmalar hakkında bilgi vermiştir.¹⁴² Sertkaya, ikinci çalışması “Maitrisimit Nom Bitig II”de Jens Peter Laut’un Maitrisimit’teki cehennem

¹³⁹ Şinasi Tekin, **Maitrisimit nom bitig. Die uigurische Übersetzung eines Werkes der buddhistischen Vaibhāṣika-Schule** 1. Teil: Transliteration, Übersetzung, Anmerkungen. 2. Teil: Analytischer und rückläufiger Index, Berlin, 1980.

¹⁴⁰ Geng shimin, “Qedimki Uyğurçe Iptidayi Dramisi “Maitrisimit” (Hami Nushası) 2. Perdesi Heqqidiki Tetkikat, **XinJiang Da Xue Xue Bao**, S.12,1983. (Çevrimiçi) <http://cnki.sris.com.tw/kns55/>, 2 Aralık 2021.

¹⁴¹ Jens Peter Laut, **Der frühe türkische Buddhismus und seine literarischen Denkmäler**, Bant 21, 1986.

¹⁴² Sertkaya, **A.e.**

bölümlerini incelediği “Buddhistische Höllenvorstellungen” başlıklı çalışmasını tanıtmıştır.¹⁴³ Üçüncü çalışması ise eserin Kumul Nüshası hakkındadır.¹⁴⁴ Yazar, nüshanın nasıl bulunduğu ve bu nüsha üzerine kimlerin çalıştığından bahsetmiştir.

1988

1988 yılında İsrail Yusup, Abdükiyum Hoca ve Dolkun Kamberi’nin Maitrisimit’in secde (yükünç), 1, 2, 3 ve 4. bölümlerini ele aldıkları çalışma yayınlanmıştır. Çalışmada metnin Yeni Uygurca ve Çince olmak üzere iki dile çevirisi, ele alınan bölümlerin transkripsiyonu ve açıklamalar bulunmaktadır. En sonda metnin sözlüğü ve tıpkıbasımı da yer almaktadır.¹⁴⁵

1985-1988

1985 yılından 1998 yılına kadar olan zaman dilimi içinde Geng Shimin, Hans-Joachim Klimkeit ve Jens Peter Laut, Maitrisimit’in Kumul Nüshası’nın bölümleri hakkında çalışmalar yapmış; bu çalışmalar Geng Shimin’in 2009 yılında yayımlanan kitabında¹⁴⁶ toplu hâlde yayımlanmıştır. Maitrisimit’in toplam 18 bölümünün ve Çince tercümesinin bulunduğu kitapta, ilk beş bölümün sözlüğü, Maitrisimit hakkında bilgi ve eserin bölümlerinin konusu da yer almaktadır.

¹⁴³ Osman Fikri Sertkaya, “Maitrisimit Nom Bitig II” **TDAY-B**, Cilt:30-31, S.1982-1983, 1983, s. 272-274. (Çevrimiçi) <https://dergipark.org.tr/tr/pub/belleten/issue/43333/527127>, 2 Aralık 2021.

¹⁴⁴ Osman Fikri Sertkaya, “Maitrisimit Nom Bitig’in Hamı=Komul Yazması III”, **TDAY-B**, S. 1982-1983, 1986, s. 275-280. (Çevrimiçi) https://www.tdk.gov.tr/images/css/TDA/1982_1983/1982_1983_152_Sertkaya.pdf, 2 Aralık 2021.

¹⁴⁵ İsrail Yusup; Abdükiyum Hoca, Dolkun Kamberi, **Qedimki Uygur Yezikidiki Maitrisimit**, XinJiang Halk Neşriyatı, Ürümqi, 1988.

¹⁴⁶ Geng Shimin, **Hui Hu Wen Ha Mi Wen- Mi Le Hui Jian Ji Yan Jiu**, Zhong Yang Min Zu Da Xue Chu Ban She, Beijing, 2008. (Çevrimiçi) <http://cnki.sris.com.tw/kns55/>, 2 Aralık 2021.

1998

Çin’de Toharca üzerine yaptığı çalışmalarla tanınan Li Xianlin, 1998 yılında Toharca Maitrisimit hakkındaki araştırmasını yayınlamıştır. Li Xianlin, araştırmasında Uyurca Maitrisimit’te geçen eserin ilk başta Hintçeden tercüme edildiğini belirtmiş olsa da Sanskritçe mi ya da diğer Hint dillerinden mi olduğu hakkında bilgi verilmediğini, Hinayana türüne ait olan eserin Sanskritçe veya Çince Buda metinlerinde bulunmadığını, bu nedenle eserin nereden geldiğinin hâlâ bilinmediğini belirtmiştir.¹⁴⁷

2004

2004 yılında Geng Shimin, Jens Peter Laut ve Georges Jean Pinault’ın ortak çalışması “Neue Ergebnisse der Maitrisimit-Forschung I”¹⁴⁸ ve “Neue Ergebnisse der Maitrisimit-Forschung II”¹⁴⁹ yayınlanmıştır.

2011

Zhang Tie Shan, 2011 yılında Toharca ve Uyurca Maitrisimit’i karşılaştırdığı çalışmasını yayınlamıştır. Bu çalışmada Toharca metnin YQ 1.3 1/2, YQ 1.3 1/1, YQ

¹⁴⁷ Li Xianlin, **Tu Ho Luo Wen Mi Le Hui Jian ji Shi Yi**, Jiang Xi Jiao Yu Chu Ban She, Jiang Xi, 1998. (Çevrimiçi) <http://cnki.sris.com.tw/kns55/>, 2 Aralık 2021.

¹⁴⁸ Geng Shimin; Jens Peter Laut; Georges Jean Pinault; Neue Ergebnisse der Maitrisimit-Forschung (I), **Zeitschrift der Deutschen Morgenländischen Gesellschaft**, 2004. (Çevrimiçi) https://www.researchgate.net/publication/283653043_Neue_Ergebnisse_der_Maitrisimit-Forschung_I, 2 Aralık 2021.

¹⁴⁹ Geng Shimin; Jens Peter Laut; Georges Jean Pinault. “Neue Ergebnisse der Maitrisimit-Forschung (II): Struktur und Inhalt des 26. Kapitels”, **Studies on the Inner Asian Languages**, 29-94+Plates III-XIII, 2004. (Çevrimiçi) https://www.researchgate.net/publication/29675806_Neue_Ergebnisse_der_Maitrisimit_-_Forschung_II_Struktur_und_Inhalt_des_26_Kapitels, 2 Aralık 2021.

1.9 1/1 ve YQ1.91/2 numaralı dört sayfasını esas alarak Uyгурca metin ile karşılaştırmıştır.¹⁵⁰

2013

Ablet Semet, Dilara İsrail ve Jens Peter Laut, 2013 yılında yayınladığı ortak çalışmasında Maitrisimit'in yeniden bulunmuş sayfaları hakkında bilgi vermiştir.¹⁵¹

2015

Zheng Ling, 2015 yılındaki çalışmasında Hami Nüshasındaki Maitrisimit ve Toharca Maitrisimit'i karşılaştırmıştır. 4 bölümden oluşan çalışmada, ilk üç bölümünde Maitrisimit'in üç nüshası ile Toharca metin karşılaştırılmış, transkripsiyonu ve Çince çevirisi, Toharca transkripsiyon, Çince çeviri, Uyğurca transkripsiyon ve Çince çeviri şeklinde verilmiştir.¹⁵²

¹⁵⁰ Zhang Tieshan, **Tu Huo Lo Wen He Hui Hu Wen Mi Le Hui Jian Ji Bi Jiao Yan Jiu-Dun Huang Tu Lu Fan Yan Jiu**, Shang Hai, 2011. (Çevrimiçi) http://cnki.sris.com.tw/kns55/oldnavi/n_item.aspx?NavID=4&BaseID=YMZYJ&NavLink=中央级-%2fkns55%2foldnavi%2fn_list.aspx%3fNavID%3d4%26Field%3d%25e6%2595%25b4%25e5%2588%258a%25e5%2588%2586%25e7%25b1%25bb%26Value%3d0200%253f%26OrderBy%3didno%7c中国民族研究年鉴, 2 Aralık 2021.

¹⁵¹ Ablet Semet; Dilara İsrail; Jens Peter Laut, "Neu entdeckte Bruchstücke der Maitrisimit aus Närnasi in Qomul (VR China)", **Ural-Altische Jahrbücher Neue Folge**, 2013, S. 25 (2013): 220-227. (Çevrimiçi) https://www.academia.edu/36564826/Neu_entdeckte_Bruchstücke_der_Maitrisimit_aus_Närnasi_in_Qomul, 13 Aralık 2021.

¹⁵² Zheng Ling, **Mi Le Hui Jian Ji Yi Ben Dui Kan Yan Jiu- Hui Hu Wen (Hami Ben) Yu Tu Huo Lo wen A Wen Ben Zhi Bi Jiao**, Gan Su Ren Min Chu Ban She, Gan Su, 2015. (Çevrimiçi) http://cnki.sris.com.tw/kns55/oldnavi/n_item.aspx?NavID=4&BaseID=YMZYJ&NavLink=中央级-%2fkns55%2foldnavi%2fn_list.aspx%3fNavID%3d4%26Field%3d%25e6%2595%25b4%25e5%2588%258a%25e5%2588%2586%25e7%25b1%25bb%26Value%3d0200%253f%26OrderBy%3didno%7c中国民族研究年鉴, 13 Aralık 2021.

İki Yıltız Nom

İki Yıltız Nom (İki Kök Kitabı) metni, Mani'nin yazdığı yedi kitaptan birinin Uyurca  evirisi olduğu sanılmaktadır. Manichaica I ve III'te bu metnin parçaları yayınlanmıştır.

A  Pars Hik yesi

Eski Uyurca A  Bars Hik yesi, Altun Yaruk 26. bölümde yer alan bir bölümdür. Hik yenin aslı Sanskritçe olup 8. yüzyılda Çinceye, 11. yüzyılda da şingko şeli Tutung tarafından Eski Uyurcaya  evrilmiştir.¹⁵³

Eser  zerine Yapılan  alışmalar

A  Pars Hik yesi, Altun Yaruk ile ilgili çalışmalar içinde geçtiği için burada sadece tek olarak ele alınan çalışmalara yer verilmiştir.

1936

1936 yılında R. R. Arat tarafından “A  Pars Hik yesi” yayımlanmıştır.¹⁵⁴

1945

¹⁵³ Melike Uçar, “A  Bars Hik esinde Bütün, Hepsi, Tam Anlamlarına Gelen Kelimelerinin Eş Anlamlılık Dizilimi”, **Türk Bilig Dergisi**. S. 31, 2016, s. 98. ( evrimi i) <https://dergipark.org.tr/en/download/article-file/990974>, 13 Aralık 2021.

¹⁵⁴ Raşit Rahmeti Arat, **Türk Dili  zerine Araştırmalar, Uyur Devrine Ait Dil  rnekleri: Altun Yaruk**, İstanbul, 1936, s. 1-8. ( evrimi i) https://arastirmax.com/tr/system/files/438/15_14.pdf, 14 Aralık 2021.

Saadet Çağatay'ın 1945 yılındaki çalışmasında Aç Pars Hikayesi'nin transkripsiyonu ve Türkçe çevirisi yer almaktadır.¹⁵⁵

2012

Zhang Tie Shan, 2012 yılında “Çince ve Uygurca Altun Yaruk’ tan Aç Pars Hikâyesi Üzerine” adlı çalışmasını yayınlamıştır. Çalışmada Çince ve Uygurca metin karşılaştırılmış, farklılıklar ve çeviri teknikleri üzerinde durulmuştur.¹⁵⁶

2013

2013 yılında ise Zhang Tieshan'ın Altun Yaruk'taki manzum parçalar üzerine yaptığı çalışması yayınlanmıştır.¹⁵⁷

2014

2014 yılında Zhang Qiaoyun tarafından yapılan çalışmada Altun Yaruk'taki Aç Pars Hikâyesi örnek alınarak aslında ağız dilinden çok uzak olan Buda metinlerinin Uygurca çevirilerde kullanılan ağız dili özellikleri ele alınmıştır.¹⁵⁸

¹⁵⁵ Saadet Çağatay, **Altun Yaruk’ tan İki Parça: 1. Küü Tav’ın Canlıları Öldürdüğünden Dolayı Gördüğü Ceza, 2. Üç Prensle Pars Hikayesi (Prens Mahasatvi)**, Ankara, TTK yayınları, 1945, s. 70-111.

¹⁵⁶ Zhang Tieshan, “Han Wen-Hui Hu Wen (Jin Guang Ming Jing. She Shen Ci Hu) Jiao kan Yan jiu”, **XinJiang Shi Fan Da Xue Xue Bao**, Vol, 4, 20212, s. 63-67. (Çevrimiçi) <http://cnki.sris.com.tw/kns55/>, 23 Aralık 2021.

¹⁵⁷ Zhang Tieshan, “Shi Xi Hui Hu Wen Jin Guang Ming Jin Ji Song”, **Zhong Yang Min Zu Da Xue Xue Bao**, Beijing, 2013, Vol, 1. (Çevrimiçi) <http://cnki.sris.com.tw/kcms/detail/detail.aspx?QueryID=15&CurRec=18&dbCode=CYFD&filename=N2011070012000074&dbname=CYFD2012>, 23 Aralık 2021.

¹⁵⁸ Zhang Qiaoyun, “HUi Hu Wen Fo Jing De Kou Tou Cheng Shi Te Zheng- Yi (Jing Guang Ming Jing. She Shen Ci Hu Pin) Wei Lie”, **Zhong Yang Min Zu Da Xue**, Beijing, Vol.5. s. 186. (Çevrimiçi) <http://cnki.sris.com.tw/kns55/>, 24 Aralık 2021.

2015

2015 yılında Zemire Gulcalı'nın yüksek lisans tezinin yayını olan “Eski Uygurca Altun Yaruk Sudur”dan “Aç Pars” Hikâyesi’ adlı çalışma yayınlanmıştır.¹⁵⁹

2018

2018 yılında Hasbatır tarafından yapılan çalışmada, Şes-rab Sen-ge tarafından XIV. yüzyılda tercüme edildiği düşünülen, 29 bölümden oluşan Moğolca Altun Yaruk ile Uygurca Altun Yaruk’taki Aç Pars Hikâyesi’nin ilişkisi üzerinde durulmuştur.¹⁶⁰

Kuanşi İm Pusar (Ses İşiten İlah)

Sanskritçesi Saddharmapuṇḍarīka-sūtra, Çincesi (观世音菩萨) “Guan Shi Yin Pu Sa” olarak bilinen Kuanşi im Pusar, Budist Uygur metinleri içindeki çeviri eserlerden biridir. Mahāyāna Budizmine ait eserin 25. bölümünün tercümesidir. Çince metnin 25. Bölümü, Sanskrit aslının 24. bölümüne denk gelmektedir.¹⁶¹ Geng Shimin “Tu Lu Fan Chu Tu Gu Dai Wei Wu Er Yu Wen Xian” adlı makalesinde eserin Çince çevirisini Kuçalı Uygur tercüman Komuraciva’nın yaptığını belirtmiştir.¹⁶² Budizm inancında Saddharmapuṇḍarīka-sūtra olarak bilinen sutranın Çin’de en yaygın nüshası

¹⁵⁹ Zemire Gulcalı, **Eski Uygurca Altun Yaruk Sudur’dan “Aç Pars” Hikayesi**, Ankara, TDK Yayınları, 2015.

¹⁶⁰ HasBatır, “Meng Gu Wen Yu Hui Hu Wen (Jin Guang ming Jing) Guan Xi Chu Tan-Yi She Shen SiHu Gu Shi Wei Zhong Xin”, **Zhong Yang Min Zu Da Xue Xue Bao**, Beijing, Vol.3, 2018, s. 149-156. (Çevrimiçi) <http://cnki.sris.com.tw/kns55/>, 26 Aralık 2021.

¹⁶¹ Şinasi Tekin, **Kuanşi İm Pusar (Ses Getiren İlah)**, Ankara, TDK Yayınları, 2019, s. 4.

¹⁶² Geng Shimin, “Tu Lu Fan Chu Tu Gu Dai Wei Wu Er Yu Wen Xian”, **XinJiang Zhe Xue She Hui Ke Xue Yuan**, 2003. (Çevrimiçi) http://cnki.sris.com.tw/kns55/error.aspx?aspxerrorpath=/kns55/oldnavi/n_list.aspx, 19 Aralık 2021.

Komuraciva'nın Çince çevirisidir.¹⁶³ Eserin Sanskritçe aslının ne zaman ortaya çıktığı bilinmemekle birlikte eserin ilk Çince tercümesi 266 yılından sonra tamamlanmıştır.¹⁶⁴ Son şekli 27 bölümden oluşmaktadır. Uygurca tercümenin ne zaman, nerede ve kim tarafından yapıldığı bilinmemektedir. Ancak Uygur yazısını dikkate alarak bunun Moğol devrinden (XIII. yüzyıl) sonra olamayacağını düşünebiliriz. Nüshaların dördü de Turfan ve yöresinde bulunmuştur.¹⁶⁵

Eser Üzerine Yapılan Çalışmalar

1911

Bugüne kadar Kuanşi-im Pusu'la ilgili pek çok çalışma yapılmıştır. Eser ilk olarak W. Radloff tarafından 1911 yılında dökme Uygur harfleri ile yayımlanmış ve metnin Almanca tercüme denemesi yapılmıştır.¹⁶⁶

Eserin Alman Turfan seferlerinde bulunan parçaları Müller tarafından iki parça hâlinde, satır altlarına tercümesi ve Çince aslı eklenerek yayımlanmıştır. B Nüshası olarak adlandırdığımız bu çalışmada Çince karşılıklar satır altlarında verilmiş, böylece metnin okunmasını ve Çince ile karşılaştırmasını kolaylaştırmıştır.¹⁶⁷

¹⁶³ Anonim, **Zhong Lou yu Tou Miao Fa Lian Hua Jing Guan Shi Yin Pu Sa Pu Men Ping**, 2012. (Çevrimiçi, <https://baike.baidu.com/tashuo/browse/content?id=3751d6bc3e1b5763b8d1ca23>, 24 Ocak, 2022)

¹⁶⁴ Heinrich Harnack, **Chinesische Philosophie**, München, 1927, s. 282. [Geng Shimin'e göre Eserin Çince Çevirisi Ms. 384-417 yıllarında yazılmıştır.]

¹⁶⁵ Tekin, **a.g.e.**, s. 4.

¹⁶⁶ Wilhelm Radloff, **Kuan-Si-Im Pusu, Eine Türkische Übersetzung des XXV. Kapitels der chinesischen Ausgabe des Saddharmapundarika**, St. Petersburg, 1911. (Çevrimiçi) <https://archive.org/details/dli.ministry.03566/page/n19/mode/2up>, 5 Ocak 2022.

¹⁶⁷ Müller, **Uigurica II**, Berlin APAW, 1910, p. 72-78.

1960

Şinasi Tekin, 1960 yılında Leningrad ve Berlin nüshalarını karşılaştırarak yayımlamıştır. Çalışma, metin üzerine ayrıntılı bilgi vererek başladıktan sonra, var olan nüshaların karşılaştırmalı şekli bir araya getirilmiş ve açıklamalar kısmı ile desteklenmiştir. Sözlük kısmında ise kelimelerin açıklamaları verilirken Sanskritçeden alınmış kelimelerin oradaki transkripsiyonuna da yer verilmiştir.¹⁶⁸ Ayrıca Sanskritçe-Uygurca bir dizin de çalışmada mevcuttur.

1976

Leon Hurvitz'in 1976 yılındaki çalışması Kumārajīva'nın Çincesinden yapılmış İngilizce çeviridir. Çalışmada metnin İngilizce çevirisi verildikten sonra, açıklamalar kısmında bazı sözcükler ele alınmış, Sanskritçe sözcüklerin varlığına ve yazılışına dikkat çekilmiştir.¹⁶⁹

1977

Leon Hurvitz'in 1976 yılındaki çalışmasını Tôkan Sumi'nin 1977 yılındaki çalışması takip etmektedir. Çalışmada Eski Uygurca metin, Japonca çevirisi ve Çince karşılıkları bulunmaktadır. Karşılıkların verilmesinin ardından, dipnotlarla açıklamalar gösterilmiş ve kitabın sonunda metnin Sanskrit asıllarına değinilmiştir.¹⁷⁰

1986

¹⁶⁸ Şinasi Tekin, "Uygurca Metinler I- Kuanşi İm Puser (Ses İşiten İlah) Vap hua ki tlıg nom çeçeki sudur (Saddharmapuṇḍarīka-sūtra)", Erzurum, **Atatürk Üniversitesi Yayınları Araştırmaları Serisi Edebiyat Filoloji**, S. 2.1960.

¹⁶⁹ Leon Hurvitz, "Scripture of the Lotus Blossom of the Fine Dharma." NewYork, **Columbia University Press**, 1976. (Çevrimiçi) <http://cup.columbia.edu/book/scripture-of-the-lotus-blossom-of-the-fine-dharma/9780231148955>, 5 Ocak 2022.

¹⁷⁰ Ceyda Özcan, Eski Uygurca Kuanşi İm Puser incelemesi (Metin- Çeviri- Açıklamalar- Sözlük), İstanbul, Yıldız Teknik Üniversitesi, 2014, s. 9. (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi).

James Hamilton'un 1986 yılında yayımlanan çalışmasında açıklama, metin ve de Çince örneği bulunmaktadır.¹⁷¹

1989

Peter Zieme, 1989 yılındaki çalışmasında Çince karşılığına ve metin örneğine yer vermiştir.¹⁷²

1992

Lambert Schneider'in 1992 yılında yayımlanan çalışmasında Kumārajīva'nın Çince ve Margareta von Borsig'in Almanca metninden yararlanarak Almanca çevirisi verilmiştir.¹⁷³

1994

Durdu Fedakar'ın 1994 yılındaki çalışması, pek çok yazma göz önüne alınarak oluşturulmuştur. Çalışmadaki 6., 7., 8. ve 11. örnekler Kuanşi im Puser'a aittir.¹⁷⁴

Murat Elmalı, 2014 yılında yayınlanan "Göstergebilim Açısından Eski Uyğurca Kuanşi İm Puser" adlı çalışmasında metni gösterge bilimi açısından incelemiştir. Çalışmada metin kesitlere ayrılmış ve yüzey yapıda yer, zaman, mekân (uzam) ve kişiler açısından değerlendirilmiştir. Yer, zaman ve kişiler hakkında anlatıda detaylı betimlemeler verilmemiştir. Derin yapıda Budizm'e ait birçok göstergenin metinde

¹⁷¹ James Hamilton, "Manuscripts ouïgours du IXe-Xe siècle de Touen- Houang." Paris, **Peeters**, vol. I. nr. 31, 1986, p.27-31.

¹⁷² Peter Zieme, Zieme, Peter. "Zwei neue alttürkische Saddharmapundarika-Fragmente". **Altorientalische Forschungen**, 1989, p. 370-379.

¹⁷³ Lambert Schneider, **Lotos-Sūtra Sūtra von der Lotosblume deswunderbaren Gesetzes**, 1992.

¹⁷⁴ Durdu Fedakar, "Das Altürkische in sogdischer Schrift Textmaterial und Orthographie (Teil II)". **UAb Neue Folge** 13, 1994, p. 133-157. (Çevrimiçi) <https://dept.sophia.ac.jp/fs/pdf/kiyo47/mauz.pdf>, 17 Aralık 2021.

kendine yer bulduğu görülmüş ve çalışmanın her kesitinde bu göstergelerden çeşitli örnekler verilerek metin gösterge bilimsel açıdan ele alınmıştır.¹⁷⁵

Daśakarmapathāvadānamālā

Eserin tam adı Daśakarmapathāvadānamālā “On (Kötü) Davranış Yollarının Zincirleme Hikâyesi” anlamına gelir ve bu eser Budizm’in Sanskritçe adıyla Vaibhāsika Okulu’na ait dinî bir ders kitabı mahiyetindedir.

Eser, Tohar B (Ugu Küşen) dilinden Tohar A diline çevrilmiş, daha sonra da Tohar A dilinden Uygurcaya çevrilmiştir. Tohar B dilinden Tohar A diline çeviren kişi Kavi Drre Sangadas’tır. Toharca A’dan Eski Uygurcaya çeviren kişi Şılazın Praşnıkı’dır.¹⁷⁶ Tercüman kendini Sastrakara (Nom Anlatanların Ustası) olarak tarif etmiştir. Hikâye, öğretmen ve öğrencisi arasında geçmektedir; öğrenci soru sorar, öğretmen cevabı hikâye şeklinde anlatır. Bu anlatım biçimi Hindistan’da da görülmektedir. Hikâyenin dili çok canlı, dramatiktir. Bunu belli el hareketleri ve oyunculuk performansları da desteklemektedir. Kahraman, padişah, vezir, tüccar, asilzade, geyşa, yaratık ve hayvanlar sembolleştirilmiştir. Bu özellikler, Turfan’ın Bezeklik Mağaraları’ndaki 13 parça duvar resimlerinden anlaşılmaktadır.¹⁷⁷

¹⁷⁵ Murat Elmalı, “Göstergebilim Açısından Eski Uygurca Kuāṣi İm Pūsar”, **Türk Kültürü İncelemeleri Dergisi** **30**, 2014, s. 245-268. (Çevrimiçi) https://www.academia.edu/14803021/Göstergebilim_Açısından_Eski_Uygurca_Kuāṣi_İm_Pūsar, 14 Aralık 2021.

¹⁷⁶ Murat Elmalı, **Daśakarmapathāvadānamālā**, Ankara, TDK Yayınları, 2016, s. 14.

¹⁷⁷ Geng Shimin, “Tu Lu Fan Chu Tu Gu Dai Wei Wu Er Yu Wen Xian”, **XinJiang Zhe Xue She Hui Ke Xue Yuan**, Ürümçi, 2003. (Çevrimiçi) http://cnki.sris.com.tw/kns55/oldnavi/n_item.aspx?NaviID=4&BaseID=YMZYJ&NaviLink=中央级-%2fkns55%2foldnavi%2fn_list.aspx%3fNaviID%3d4%26Field%3d%25e6%2595%25b4%25e5%2588%258a%25e5%2588%2586%25e7%25b1%25bb%26Value%3d0200%253f%26OrderBy%3didno%7c中国民族研究年鉴, 19 Aralık 2021.

İçinde Budist öğreti metinlerinin bulunduğu Daśakarmapathāvadānamālā, tek başına anlatılara, masallara ve öykülere ayrılan Uygurca kitapların başında gelmektedir. Bu eser, Therevada Budizminin “vaibhāṣika” ekolüne ait dinî bir ders kitabından yapılmıştır.¹⁷⁸

Eser Üzerine Yapılan Çalışmalar

1910

Müller, 1910 yılında Prens Bhadra Hikâyesi adıyla transkripsiyonu ve Almanca çevirisini yayımlamıştır. Ama bu belgeler, DKPAM ile ilişkilendirilmemiştir.¹⁷⁹

1920

Müller 1920 yılında ise DKPAM’dan önemli sayıda belgeleri yayımlamıştır. Çalışmada belgelerin transkripsiyonu ve Almanca çevirisi yer almaktadır.¹⁸⁰

1931

Müller’den sonra Gabain, Müller’in başlattığı çalışmaları devam ettirdiği “Uigurica IV” adlı eserinde tespit ettiği 4 çatiğin DKPAM’a ait olduğunu belirtmiştir. Çalışmada bu 4 çatiğin transkripsiyonları ve Almanca çevirisi bulunmaktadır.¹⁸¹ Müller’in Gabain tarafından 1931 yılında Uigurica IV içinde neşrettiği çalışma, “Çaştani Bey Hikâyesi” adıyla S. Himran tarafından Almancadan Türkçeye tercüme edilmiştir.¹⁸² 1931 yılında Uigurica IV içinde neşrettiği DKPAM’a ait belgeler

¹⁷⁸ Elmalı, **a.g.e.**, s.11.

¹⁷⁹ F. W. Karl Müller; **Uigurica**, II APAW, Berlin, 1910.

¹⁸⁰ Elmalı, **a.g.e.**, s. 29.

¹⁸¹ F. W. Karl Müller; A. von Gabain, **Uigurica IV- A**, Berlin, 1931.

¹⁸² Saadet Himran, **Çaştani Bey Hikâyesi**, İstanbul, Bürhaneddin Erenler Matbaası, 1945, s. 14-37.

“Uygurca Üç Hikâye” adıyla S. Himran tarafından Almancadan Türkçeye tercüme edilmiştir.¹⁸³

1959

A. von Gabain, 1959 yılında yayınlanan “Türkische Turfan-Texte X” adlı çalışmasında DKPAM’a ait bazı belgelerin transkripsiyonuna ve Almanca çevirisine yer verilmiştir.¹⁸⁴

1987

DKPAM üzerine diğer çok önemli bir çalışma ise Ehlers’in 1987 yılındaki çalışmasıdır. Çalışmada Berlin nüshası belgelerinin kataloğu yer almaktadır.¹⁸⁵

1985-1998

DKPAM’ın Hami Nüshası üzerine yapılan çalışmaların başında Geng Shimin, Klimkeit ve Laut’un çalışmaları gelmektedir. 1985 yılından 1998 yılına kadar olan zaman dilimi içinde Geng Shimin, Hans-Joachim Klimkeit ve Jens Peter Laut Matrisimit’in Kumul Nüshası’nın bölümleri hakkında çalışmalar yapmış; bu çalışmaları Geng Shimin 2009 yılında kitabında yayımlanmıştır.¹⁸⁶

1996

¹⁸³ Saadet Himran, **Uygurca Üç Hikâye**, İstanbul, İbrahim Horoz Basımevi, 1946.

¹⁸⁴ A. von Gabain, **Türkische Turfan-Texte X**, Berlin, APAW, 1959.

¹⁸⁵ Gerhard Ehlers, “Altuerkische Handschriften”, **Teil2**, S.15-24, 1987, p.112-157.

¹⁸⁶ Geng Shimin, **Hui Hu Wen Ha Mi Wen- Mi Le Hui Jian Ji Yan Jiu**, Zhong Yang Min Zu Da Xue Chu Ban She, Beijing, 2008. (Çevrimiçi) <http://cnki.sris.com.tw/kns55/>, 19 Aralık 2021.

Jens Peter Laut, 1996 yılındaki çalışmasında DKPAM'ın Hami Nüshası hakkında bildiri niteliğindeki çalışmasını yayımlamış, çalışmasında Sanskritçe sözcüklere de yer vermiştir.¹⁸⁷

1997

Envanter ve kaynak açısından önemli diğer bir çalışma ise Johan Elverskog'un çalışmasıdır. "Silk Road Studies" adlı serinin ilk cildi olarak 1997 yılında yayımlanan çalışmada o tarihe kadar yayımlanmış, Budist Uygur metinlerinin tam bir envanteri ve bu metinler üzerine yapılmış bilimsel çalışmaların bibliyografyası bulunmaktadır.¹⁸⁸

1998

DKPAM Petersburg Nüshası üzerine yapılan bir diğer önemli yayın ise 1998 yılında Shogaito, Tugusheva ve Fujishiro ortak çalışmasıdır. Çalışmada DKPAM'ın transkripsiyonu, Rusça ve Japonca çevirisi, açıklamalar, sözlük ve tıpkıbasım bulunmaktadır.¹⁸⁹

2002

Jens Peter Laut, 2002 yılındaki çalışmasında ise DKPAM'ın içeriği, nüshaları ve eser üzerine yapılan çalışmalar ile ilgili bilgiler aktarmıştır.¹⁹⁰

¹⁸⁷ Jens Peter Laut, **Zur neuen Hami-Handschrift eines alttürkischen buddhistischen Legendenzyklus**, Berlin, 1996. (Çevrimiçi) <https://freidok.uni-freiburg.de/data/1832>, 13 Aralık 2021.

¹⁸⁸ Johan Elverskog, **Uygur Buddhist Literature**, Silk Road StudiesI, Brepols Publishers, 1997.

¹⁸⁹ Masahiro Shogaito; Lilia Tugusheva; Setsu Fujishiro, **Daśakarmapathaavadānamālā in Uighur from the collection of the St. Petersburg Branch of the Institute of Oriental Studies**, Russian Academy of Sciences, Kyoto, 1998. (Çevrimiçi) http://www.orientalstudies.ru/eng/index.php?option=com_content&task=view&id=2095&Itemid=0, 23 Aralık 2021.

¹⁹⁰ Jens Peter Laut, "Die Zehn Gebote auf Alttürkisch: Betrachtungen zur

2003

Jens Wilkens, 2003 yılında DKPAM’a ait olan “Udayana Çatığı”nin transkripsiyonunu, Almanca çevirisini açıklamalı notlar ile yayımlamıştır.¹⁹¹

2004

Jens Wilkens, 2004 yılında DKPAM’a ait olan “Kamaşapada Çatığı”nin paralel nüshalardaki sayfalarını birleştirmiştir. Çalışmada metnin transkripsiyonu, Almanca çevirisi ve açıklamalı notlar bulunmaktadır.¹⁹²

2005-2006

Geng Shimin, Peter Laut ve Jens Wilkens, 2005 yılında DKPAM Hami Nüshasına ait on belgeyi, 2006 yılında ise altı belgeyi yayımlamıştır. Yayımlanan ortak çalışmada transkripsiyon, açıklamalı not ve tıpkıbasım bulunmaktadır.¹⁹³

2010

Jens Wilkens, 2010 yılında DKPAM üzerine yaptığı katalog çalışmasını yayımlamıştır. Çalışmada Ehlers’in çalışmasında yer alan belgelere ek olarak DKPAM’a ait olan yeni belgeleri kataloğa eklemiştir.¹⁹⁴

2013

Daśakarmapathaavadānamālā”, **Studies on the Inner Asian Languages XVII**, Osaka 2002, p. 61-76.

¹⁹¹ Jens Wilkens, “Studien zur alttürkischen Daśakarmapathaavadānamālā (1). Die Udayana-Legende”, **Studies on the Inner Asian Languages XVIII**, 2003, p.151-185.

¹⁹² Jens Wilkens, “Studien zur alttürkischen Daśakarmapathaavadānamālā (1). Die legende vom Menschenfresser Kalmāşapāda”, **AOH**, 57.2. 2, 2004, p. 141-180.

¹⁹³ Geng Shimin; Jens Wilkens; Jens Peter Laut, “Fragmente der uigurischen Daśakarmapathaavadānamālā aus Hami”, **UAJb**, 2005 NF, 19, p.72-121.

¹⁹⁴ Jens Wilkens, **Alttürkische Handschriften Teil 10-Buddhistische Erzähltexte**, Stuttgart, Franz Steiner Verlag, 2010.

Murat Elmalı, 2013 yılında DKPAM ile ilgili ardı ardına iki çalışma yayımlamıştır. Bu çalışmanın ilki, Eski Uygurcada üçüncü günaha ait belgeler üzerinedir.¹⁹⁵ İkinci çalışması ise DKPAM'daki “Sena-Upesena” çatığına ait belgeler üzerinedir. Çalışmada belgelerin transkripsiyonu, İngilizce çevirisi ve açıklamalı notlar bulunmaktadır.¹⁹⁶

2014

Murat Elmalı, 2014 yılında “Çaştani Bey Çatığı”ne ait yeni tespit edilen belgelerin transkripsiyon, çeviri ve notlarını yayınlamıştır.¹⁹⁷

2016

Murat Elmalı, 2016 yılında yayımladığı kitabında günahlara göre sıraladığı 127 belgeye yer vermiştir. Giriş, metin, çeviri, notlar, dizin ve tıpkıbasımdan oluşan çalışma, oldukça kapsamlıdır.¹⁹⁸

İyi ve Kötü Prens Öyküsü

¹⁹⁵ Murat Elmalı, “Eski Uygurcada Üçüncü Günaha Ait Belgeler”, **Türkiyat Mecmuası**, Cilt: XXIII, S.1, 2013, s. 53-87. (Çevrimiçi) <https://dergipark.org.tr/tr/download/article-file/173095>, 13 Mart 2022.

¹⁹⁶ Murat Elmalı, “A Buddhist Story in Old Uighur Turkish: Sena-Upesena Story”, **International Journal of Central Asian Studies**, Cilt: XXXXVIII, 2013, s.155-188. (Çevrimiçi) https://www.academia.edu/14803354/A_Buddhist_Story_in_Old_Uighur_Turkish_Sena_Upesena_Story, 13 Mart 2022.

¹⁹⁷ Murat Elmalı, “Çaştanı Beg Hikayesi’ne Ait Yeni Belgeler”, İstanbul, **Türk Dili ve Edebiyatı Dergisi**, 2014. (Çevrimiçi) https://www.academia.edu/14802739/Çaştanı_Beg_Hikayesine_Ait_Yeni_Belgeler, 15 Mart 2022.

¹⁹⁸ Elmalı, a. g. e.

İyi ve Kötü Prens Öyküsü, 1908 yılında Paul Pelliot tarafından Dunhuang Mağarası'nda bulunmuştur. Eser tahminen X. yüzyılda yazıya geçirilmiş, 80 sayfalık Uygurca bir el yazmasıdır. Yazıcısının yarım bıraktığı bu eser, Budizm hakkında çatık türünde bozuk bir kopyadır. Kutsal sayılması sebebiyle eserin diğer on binlerce eskimiş, bozuk el yazmasıyla birlikte XI. yüzyılda Dunhuang Mağarası'nda koruma altına alındığı tahmin edilmektedir.¹⁹⁹ Birçok sayfası eksik olan bu yazma, Paris Bibliothèque Nationale'de "Pelliot Chinois 3509"da kayıtlıdır. Hamilton'un eserinde A Kalıntısı olarak işlenen, sadece iki sayfası bulunan el yazması ise Londra British Museum'da "Or 8212" olarak kayıtlıdır.²⁰⁰

Eser Üzerine Çalışmalar

1914

Eserle ilgili ilk yayın, Cl. Huart'ın 1914 yılındaki yayınıdır.²⁰¹

P. Pelliot, 1914 yılında eser üzerine çalışmış, eseri Çince ana metinden yapılan çeviriyle tamamlamıştır.²⁰²

1916

W. Bang, 1916 yılında eserin aslını kontrol etmeden sadece Pelliot baskısına bağlı kalarak özet bir rapor hazırlamış ve eser hakkında yanlış yorumlamalar yapmıştır. Eserin

¹⁹⁹ James Russell Hamilton, **Dunhuang Mağarası'nda Bulunmuş Buddhacılığa İlişkin Uygurca El Yazması: İyi ve Kötü Prens Öyküsü**, Çev. Vedat Köken, Ankara, TDK Yayınları, 2011.

²⁰⁰ A.e.

²⁰¹ Clement Huart, "Le conte bouddhique des deux frères en langue turque et en caractères ouigours", **Journal Asiatique**, Cilt: III, S.11, Ocak-Şubat 1914, p. 5-57. (Çevrimiçi) <https://dergipark.org.tr/tr/download/article-file/173183>, 15 Haziran 2022.

²⁰² P. Pelliot, "La version ouigoure de l'histoire des princes Kalyânankara et Pâpamkara", **TP Leiden**, 1914, p. 225-272.

ilk Türkiye Türkçesine aktarımı, 1940 yılında Hüseyin Namık Orkun tarafından yapılmıştır.²⁰³ Orkun, Pelliot baskısına göre “Prens Kalyanamkara ve Papamkara Hikâyesinin Uygurcası” adıyla, eseri ilk kez Türkiye Türkçesine aktarmıştır.

1917

Jemes Hamilton’un doktora tezi, kapsamlı bir inceleme ve yorumla 1971 yılında yayımlanmıştır. Bu çalışmada, daha önce yapılan araştırmalardan farklı olarak, Stein Koleksiyonu’nda bulunan bir parça yer almaktadır. Bu kitabın Türkiye’de iki çevirisi bulunmaktadır.²⁰⁴

1991

Çin’de eser ile ilgili yapılan önemli çalışma, Niu Ruji’ye aittir. 1991 yılında yayımlanan çalışmada eserin transkripsiyonu, Çince çevirisi ve açıklamalı notlar bulunmaktadır.²⁰⁵

1998

Tursun Ayup tarafından düzenlenen “Kedimki Uyğur Tili Oquşliki” adlı ders kitabında İyi ve Kötü Prens Öyküsü’ne ait birkaç sayfa, transkripsiyon, sözlük, açıklamalı notlar ile beraber yayımlanmıştır.²⁰⁶

²⁰³ Hüseyin Namık Orkun, **Prens Kalyanamkara ile Papamkara Hikâyesinin Uygurcası**, Ankara, TDK Yayınları, 1940.

²⁰⁴ James Russell Hamilton, **Dunhuang Mağarası’nda Bulunmuş Buddhacılığa İlişkin Uyğurca El Yazması: İyi ve Kötü Prens Öyküsü**, Çev. Vedat Köken, Ankara, TDK Yayınları, 1998.; James Russell Hamilton, **Budacı İyi ve Kötü Kalpli Prens Masalının Uygurcası ‘Kalyanamkara ve Papamkara’**, Çev. Ece Korkut-İsmet Birkan, Ankara Simurg Yayınları, 1998.

²⁰⁵ Niu Ruji, “Shan E Liang Wang Zi De Gu Shi Yan Jiu”, Urumiç, **XinJiang Wen Wu**, 1991, S.1, p. 111-130. (Çevrimiçi) <http://cnki.sris.com.tw/kns55/>, 14 Haziran 2022.

²⁰⁶ Tursun Ayup, **Kedimki Uyğur Tili Oquşliki**, Beijing, Milletler Neşriyatı, 1998.

2005

Çin’de eser hakkında yapılan diğer bir çalışma ise Yang Fuxue’ye aittir. Yang bu çalışmasında daha çok eseri Çince aslı ile karşılaştırmış, hikâyenin Budist edebiyattaki önemini ortaya çıkarmaya çalışmıştır.²⁰⁷

İyi ve kötü Prens Öyküsü, Yeni Uygurcada “İkki Tikinning Hikayisi”, “İkki Téginning Hékeyisi”, “İkki Tékin Hikayisi” gibi şekillerde tercüme edilmiştir. Abdurehim Bağı “Uygur Qedimki Kitabetchilik Medeniyetidin Örnekler” adlı kitabında eserin tanıtımını yapmıştır.²⁰⁸

2006

Halmurat İmin, 2006 yılındaki çalışmasında “İyi ve kötü Prens Öyküsü” nün anlatım özelliğine dikkat çekmek istemiştir. Yazar, öyküyü Uygur efsaneleri ile karşılaştırarak ortaklıkları ve farklılıkları bulmaya çalışmıştır.²⁰⁹

2015

Mehmet Mahur Tulum ve Kenan Azılı tarafında 2015 yılında yayınlanan çalışmada metin, bir tiyatro metni olarak ele alınarak incelenmiştir.²¹⁰

Üç İtigsizler

²⁰⁷ Yang Fu Xue, “Fo Jiao Yu Hui Hu Jiang Chang Wen Xue”, Gao Xiong, **Pu Men Xue Bao**, S. 26, 2005, Ss. 233-250. (Çevrimiçi) <http://cnki.sris.com.tw/kns55/>, 14 Haziran 2022.

²⁰⁸ Abdurehim Bağı, **Uygur Qedimki Kitabetchilik Medeniyetidin Örnekler**, Ürümçi, s. 16. (kitap PDF şeklinde internet üzerinden indirildiği için yayımlandığı yıl hakkında bilgi bulunmamaktadır.)

²⁰⁹ Halmurat İmin, “İkki Téginning Hikayisining Bayan Alahidikili Heqqide”, **Miras Jornili**, S.2, 2006, s.37-41.

²¹⁰ Mehmet Mahur Tulum; Kenan Azılı, **Eski Uygurca Edgü Ögli Tigin Anyıg Ögli Tigin (İyi Niyetli Şehzade-Kötü Niyetli Şehzade)**, Burkançı Seyirlik Eser, Doğu Kütüphanesi, İstanbul 2015.

Budist edebiyat tarihinin en önemli şahsiyetlerinden Vasubandhu'nun Abhidharmakosāsāstra adlı eserine Sthiramati'nin yazdığı tefsirin Eski Türkçe tercümesinin birinci bölümünden seçilen kısımdan oluşmaktadır.

Eser, Aurel Stein tarafından 1907 yılında bulunmuştur. Eseri kimin çevirdiği bilinmemektedir. Eser, Soğd menşeli Uygur Kurziv yazısıyla yazılmıştır. Böylece eser imla bakımından VIII- IX. yüzyıl Uygur metinlerinden ayrılır.²¹¹

Eser Üzerine Yapılan Çalışmalar

1970

1970 yılında Şinasi Tekin ilk defa eserin tıpkıbasımını yayımlamıştır. Şinasi Tekin çalışmasında eserin tanıtımı, yazı özelliği, tarihi, çeviriyi yapan kişi hakkında bilgi vermiştir.²¹²

1983

Röhrborn, 1983 yılında yayımladığı “Zur Terminologie der Buddhistischen Sekundärüberlieferung in Zen Tralasien” adlı çalışmasında eserin 1. bölümünden 118a-119b arasındaki kısmı transkripsiyon, çeviri ve açıklamalı notlar şeklinde vermiştir.²¹³

1988

²¹¹ Özönder, **a.g.e.**, s. 12

²¹² **A.e.**, s.12.

²¹³ K. Röhrborn, “Zur Terminologie der buddhistischen Sekundärüberlieferung in Zen tralasien”, **ZDMG** 133, 1983, p. 273-296. (Çevrimiçi) <https://www.jstor.org/stable/43374079>, 14 Haziran 2022.

1988 yılında Masai Shogaito, eserin 86 yaprağının transkripsiyonlu metnini yayımlamıştır.²¹⁴

1998

Türkiye’de eser hakkındaki önemli yayın Sema Barutçu Özönder’e aittir. Çalışmada kısa bir giriş bölümünden sonra ilgili bölümün transkripsiyonu, Türkiye Türkçesine çevirisi, açıklamalı notlar ve metnin indeksi bulunmaktadır.²¹⁵

Uygur Hukuk Belgeleri

Din dışı konuları kapsadığı için literatürde sivil belgeler olarak da anılan bu belgeler, XX. yüzyılın başlarında Fin, Rus, İngiliz, Alman, Japon, Fransız ve Çinli araştırmacıların çeşitli tarihlerde Turfan’da düzenlendiği arkeolojik kazılar ve araştırma gezileri sayesinde gün yüzüne çıkarılmıştır. Hukuk belgelerinin büyük çoğunluğu İdikut (Koço) şehir kalıntıları etrafındaki kazılarda ve Ürümçi çevresinde ortaya çıkmıştır. Ayrıca Turfan vahasındaki Astana, Bezeklik, Bulayık, Çigtim, Murtuk, Sengim, Toyok, Yarhoto’da ele geçenler de bulunmaktadır. Bununla birlikte pek çok belgenin hangi bölgeden geldiği ve kaynağı tam olarak bilinmemektedir.²¹⁶

Araştırmacılar tarafından XIII. yüzyıl sonu ile XIV. yüzyıl arasında yazıldığı tahmin edilen Uygur hukuk belgeleri, eski Türklerin sosyal, kültürel, iktisadi ve hukuki açıdan hangi seviyede olduğunu göstermesi bakımından son derece önemlidir.

²¹⁴ Özönder, a.g.e., s. 12.

²¹⁵ A.e.

²¹⁶ Melek Özyetgin, **İslam Öncesi Uygurlarda Toprak Hukuku**, İstanbul, Ötüken Neşriyatı, 2014, s. 20.

Belgelerin içeriğinin bir kısmını kişilerin toplumla ve devletle olan ilişkileri oluştururken; diğer kısmını şahıslar arasında yapılan sözleşmeler oluşturur.

Eski Uygur ticari belgeleri, İpek Yolu’nda yapılan ticaretin çok kültürlü olduğuna delalet eden eşsiz tanıklardır. Bu belgeler yalnızca dönemin Türk dilinin anlaşılmasını değil, aynı zamanda ticaretin hangi kurallar çerçevesinde, ne şekilde yapıldığını göstererek tarihî ve hukuki açıdan önemli pek çok bilginin aktarılmasını sağlamaktadır.²¹⁷

Eser Üzerine Yapılan Çalışmalar

1899

Eski Uygur hukuk belgeleri üzerine çalışmaların başlangıcı XIX. yüzyılın sonlarına dek uzanmaktadır. Wilhelm Radloff, 1899 yılındaki çalışmasında iki tane hukuk belgesini yayımlamıştır.²¹⁸

1906

Radloff, 1906 yılındaki çalışmasında yirmi üç belgenin transkripsiyonunu ve Almanca tercümesini yayımlamıştır.²¹⁹

²¹⁷ Feryal Korkmaz, Berker Keskin, İpek Yolundaki Eski Uygur Ticari İlişkileri, **Uluslararası İpek Yolu Sempozyumu Bildirileri**, 2018, s. 105. (Çevrimiçi) https://www.academia.edu/38123550/İpek_Yolundaki_Eski_Uygur_Ticari_İlişkileri_Uighur_Commercial_Relations_in_Ancient_Silk_Road, 1 Eylül 2021.

²¹⁸ Wilhelm Radloff, “Altuigurische Sprachproben aus Turfan”, Nachrichten über die von der Kaiserlichen Akademie der Wissenschaften zu St. Petersburg im Jahre 1898 Ausgerüstete Expedition, Heft I, Haz. D. Klementz, St. Petersburg, **Akademii Nauk**, 1899, s. 55-83.

²¹⁹ Wilhelm Radloff, “Uigurische Schriftstücke, in Text und Übersetzung”, Bericht über archäologische Arbeiten in Idikutschari und Umgebung im Winter 1902-1903, Haz. A. Grünwedel, Münih, **Verlag der K. B. Akademie der Wissenschaften**, 1906, s. 181-195.

1928

Uygur hukuk belgeleri üzerine yapılan ilk önemli bilimsel çalışma yine Radloff'a aittir. 1928 yılında yayımlanan çalışmada 128 tane hukuk belgesi bulunmaktadır. Bu eser Radloff'un ölümünden sonra öğrencisi Malov tarafından yayımlanmıştır. Eserde her belgenin dökme Uygur harfleriyle metinleri verilmiştir. Malov kitabı yayınlamadan önce ön söz ve düzelti notları eklemiştir. Bu çalışması Uygur sivil belgeleri alanında yapılan ilk çalışma olması açısından çok önemlidir.²²⁰

1932

Malov, 1932 yılında yayınladığı makalesinde Oldenburg Koleksiyonu'na ait beş belgenin dökme Uygur harfleriyle transliterasyonunu, Latin harfleriyle transkripsiyonunu ve Rusça tercümesini yapmıştır. Makalenin sonunda belgelerin tıpkıbasımları da yer almaktadır.²²¹

1940

Gustav John Ramstedt, 1940 yılında yayınladığı çalışmasında Finlandiya'da muhafaza edilen dört Uygur belgesini ilk kez yayınlamıştır. Çalışmada belgelerin transkripsiyonu, İngilizce tercümesi ve tıpkıbasımı yer almaktadır.²²²

1954, 1958, 1960, 1978

²²⁰ Wilhelm, Radloff, **Uigurische Sprachdenkmäler**, Haz. Sergey Efimoviç Malov, Leningrad, Verlag der Akademie der Wissenschaften der USSR, 1928.

²²¹ Sergey Efimoviç Malov, "Uygurskie rukopisnye dokumenty ekspedicii S.F. Ol'denburga", ZAPISKI Instituta Vostokovedeniya, Akademii NAUK I, 1932, s.129-149.

²²² Gustav John Ramstedt "Four Uigurian Documents", Across Asia from West to East in 1906-1908 II, Ed. C. G. Mannerheim, Helsinki, **Suomalais-Ugrilainen Seura**, 1940, s. 1-12.

Feng Jia Sheng 1954 yılında yayımlanan çalışmasında iki tane hukuk belgesi tanıtılmıştır.²²³ Köle satış belgesi olan bu iki belge, 1953 yılında Kültür Arkeoloji Grubu tarafından Turfan Bölgesi'nde bulunmuştur. Bu iki belge, Feng Jiasheng tarafından 1958 ve 1960 yılında ayrı ayrı tanıtılmıştır.²²⁴ Çalışmada belgenin Çince çevirisi de bulunmaktadır. Geng Shimin, 1978 yılında bu iki belge üzerine yayımladığı çalışmasında Feng Jiasheng tarafından yanlış okunan ve açıklanan noktaların üzerine durmuş, önemli eklemeler yapmıştır.²²⁵

1964

Reşit Rahmeti Arat, 1964 yılındaki çalışmasında Uygur hukuk belgelerinin tasnifini yapmıştır. Çalışmada hukuk belgeleri üzerine yapılan çalışmalar, belgelerin türleri, biçimleri, sekiz hukuk belgesinin transkripsiyonu, Türkiye Türkçesine çevirisi ve tıpkıbasımı bulunmaktadır.²²⁶

1975

Larry Vernon Clark'ın 1975 yılında Indiana Üniversitesi'nde tamamladığı doktora tezinde 141 belgenin olduğu tarihsel ortam ve çalışmaların tarihi hakkında

²²³ Feng Jiasheng, “Yuan Dai Wei Wu Er Wen Qi Yue Er Zhong”, **Li Shi Yan Jiu**, S. 1, 1954, s. 119-131. (Çevrimiçi) <http://cnki.sris.com.tw/kns55/brief/result.aspx?dbPrefix=CJFD>, 18 Haziran 2022.

²²⁴ Feng Jiasheng, F. Tenişev. “Hui Hu Wen Bin Tong (Shan Bin) Mai Shen Qi: San Zhong – Fu Kong Gao Zhu Ren Shu”, **Kao Gu Xue Bao**, 1958, S. 2, s. 109-120; Feng Jia Sheng, “Hui hu wen qi yue er zhong”, **Wen wu**, 1960, S. 6, s. 32-34. (Çevrimiçi) <http://cnki.sris.com.tw/kns55/brief/result.aspx?dbPrefix=CJFD>, 14 Haziran 2022.

²²⁵ Geng Shimin, “Liang Jian Hui Hu Wen Qi Yue De Kao Shi”, **Zhong Yang Min Zu Xue Yuan Xue Bao**, S. 5, 1978, S. 43-49. (Çevrimiçi) <http://cnki.sris.com.tw/kns55/brief/result.aspx?dbPrefix=CJFD>, 19 Haziran 2022.

²²⁶ Reşit Rahmeti Arat, “Eski Türk Hukuk Vesikaları”, **JSFO**, Cilt: LXV (Sitzungsberichte der 6. Arbeitstagung der PIAC in Helsinki 4.-8. 6. 1963), 1964, s. 11-77. (Çevrimiçi) <https://www.altayli.net/eski-turk-hukuk-vesikalari.html>, 15 Temmuz 2021.

bilgi verilmiş, daha sonra belgenin nerede bulunduğu, üzerinde hangi çalışmaların yapıldığı ve özeti sunulmuştur.²²⁷

1978

Geng Shimin, 1978 yılında Mani Manastırı'na ait bir belgeyi yayımlamıştır. Çalışmada belgenin bulunduğu yer, sayfa biçimleri hakkında bilgiler, belgenin transkripsiyonu ve Çince çevirisi yer almaktadır.²²⁸

1980

Geng Shi Min'in 1980 yılındaki diğer bir çalışması ise 1974 yılında Turfan Bölgesi Bezeklik Mağaralarında bulunan hukuk belgeleri arasındaki dört tanesi Uyğurlar üzerinedir. Çalışmada belgenin bulunduğu yer, sayfa biçimleri hakkında bilgiler, belgenin transkripsiyonu ve Çince çevirisi yer almaktadır.²²⁹

1976 yılında Turfan Bezeklik mağaralarında arkeoloji kazı grubu, mağara restorasyon sırasında birçok eski belge bulmuştur. Kurban Veli, 1980 yılı yayımlanan çalışmasında bulunan belgelerden beş tanesini tanıtmıştır.²³⁰

Geng Shimin, 1980 yılında iki tane hukuk belgesini transkripsiyon, açıklamalı notlar ve Çince çeviri şeklinde yayımlamıştır.²³¹

²²⁷ Larry Vernon Clark, **Introduction to the Uyghur Civil Documents of East Turkestan (13th-14th cc.)**, Indiana University, Department of Uralic and Altaic Studies, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Bloomington 1975.

²²⁸ Geng Shimin, "Hui Hu Wen Mo Ni Jiao Si Yuan Wen Shu Chu Shi", **Kao Gu Xue Bao** 1978, S. 4, s. 497-516. (Çevrimiçi) <http://cnki.sris.com.tw/kns55/>, 14 Haziran 2022.

²²⁹ Geng Shimin, "Ji Jian Hui Hu Wen Wen Shu De Yishi", **Wen Wu**, S. 5, 1980, S. 83-84. (Çevrimiçi) <http://cnki.sris.com.tw/kns55/>, 21 Haziran 2022.

²³⁰ Ku Er ban Wai Li, "Tu Lu Fan Chu Tu De Wu Jian Hui Hu Wen Wen Shu", **Zhong Guo Min Zu Gu Wen Zi Yan Jiu**, 1980, s. 105-113. (Çevrimiçi) <http://cnki.sris.com.tw/kns55/>, 14 Haziran 2022.

²³¹ Geng Shimin, "Liang Jian Hui Hu Wen Mai Mai Nu Li Wen Shu De Kao Shi" **Min Zu Yu Wen Lun Ji**, Zhong Guo She Hui Ke Xue Chu Ban She, 1981, s. 272-291. (Çevrimiçi)

1984

Abdukıyum Hoca, Tursun Ayup ve İsrail Yuusup ortak çalışması olan, 1984 yılında yayınlanan “Qedimki Uyğur Yazma Yadıkarlıqları” adlı kitapta sekiz belgenin Yeni Uyğur alfabesiyle transkripsiyonu ve Yeni Uyğurcaya aktarımının bulunmaktadır.²³²

1988

Zhang Tieshan, 1988 yılındaki çalışmasında St. Petersburg’da SJ Kr-4 /638 koduyla muhafaza edilen belge üzerinde durmuştur. Çalışmada transkripsiyon, Çince çeviri ve notlar yer almaktadır.²³³

Yang Fuxue, 1988 yılında kölelerin vergi muafiyet talebi ile ilgili olan belgeyi transkripsiyon, Çince çeviri ve açıklamalı notlar ile yayımlamıştır.²³⁴

1993

Japon araştırmacı Nobuo Yamada’nın hukuk belgeleri üzerine yaptığı tüm çalışmalar ve orijinalleri Peter Zieme, J. Oda, H. Umemura tarafından 1960 yılında 3 cilt şeklinde toplu olarak yayımlanmıştır.²³⁵

<http://cnki.sris.com.tw/kns55/>, 14 Haziran 2022.

²³² Abdukıyum Hoca; Tursun Ayup; İsrail Yusup, **Qedimki Uyğur Yazma Yadıkarlıqlaridin Tallanma**, Ürümçi, XinJiang Halk Neşriyatı, 1984.

²³³ Zhang Tie Shan “Su Lian Suo Cang Bian Hao SJ Kr-4 /638 Hui Hu Wen Wen Shu Yi Shi”, **XinJiang Da Xue Xue Bao**, 1988, S. 4, s. 96-106. (Çevrimiçi) <http://cnki.sris.com.tw/kns55/>, 17 Haziran 2022.

²³⁴ Yang Fuxue, “Yuan Dai Hui Hu Wen Xian: Nong Nu Mian Fu Qing Yuan Shu Yan Jiu”, **XinJiang Wen Wu**, 1988, S. 4, s. 69-77. (Çevrimiçi) <http://cnki.sris.com.tw/kns55/>, 14 Haziran 2022.

²³⁵ **Uigurubun keiyaku monjo shūsei. Sammlung Uigurischer Kontrakte**, Haz. Juten Oda, Peter Zieme, Hiroshi Umemura, Takao Moriyasu, **Cilt I: Gesammelte Arbeiten über die uigurischen Dokumente von N. Yamada. Cilt II: Textband. Texte in Transkription und Übersetzung, Bemerkungen, Listen, Bibliographie und Wörterverzeichnis. Cilt III: Faksimileband**, Osaka, Osaka University Press, 1993.

1991-1996

Çin’de Eski Uygur hukuk belgeleri üzerine yapılan araştırmalar içinde Li Jingwei’nin çalışmaları oldukça önemlidir. Eski Uygur hukuk belgeleri üzerindeki araştırmasına 1991 yılında başlayan araştırmacının 1996 yılında yayınladığı iki çalışması oldukça önemlidir. Bunlardan ilki olan “Tu Lu Fan Hui Hu Wen She Hui Jing Ji Wen Shu Yan Jiu”²³⁶ adlı kitabında 100 belgenin USP’ye dayanan transkripsiyonu, Çince tercümesi ve açıklamalar bulunmaktadır.

Li Jingwei’nin “Hui Hu Wen She Hui Jing Ji Wen Shu Yan Jiu” adlı kitabında ise büyük ölçüde SUK’a dayanarak 80 belgenin transkripsiyonu, Çince tercümesi, Fransa’da muhafaza edilen ve SUK’da bulunmayan din dışı bazı belgeler de bulunmaktadır.²³⁷

2000

Yeni Uygurcayla yayımlanan diğer önemli çalışma ise Muhemmetrehim Sayit ve İsrabil Yusup’e ait olup 2000 yılında “Kedimki Uyğur Yezikidiki Vesikiler” adıyla yayınlanmıştır. Çalışmada 125 belgenin transkripsiyonu, Yeni Uygurca çevirisi ve sözlük bulunmaktadır.²³⁸

Ayşe Melek Özyetgin’in 2004 yılında “Eski Türk Vergi Terimleri” adıyla yayınladığı kitapta 27 hukuk belgesinin transkripsiyonu ve Türkiye Türkçesine aktarımı bulunmaktadır.²³⁹

²³⁶ Li Jingwei, **Tu Lu Fan Hui Hu Wen She Hui Jing Ji Wen Shu Yan Jiu**, Ürümqi, XinJiang Ren Min Chu Ban She, 1996.

²³⁷ Li Jingwei, **Hui Huwen She Hui Jing Ji Wen Shu Yan Jiu**, Ürümqi, XinJiang Da Xue Chu Ban She, 1996.

²³⁸ Muhemmetrehim Sayit; İsrabil Yusup; **kedimki Uyğur Yezikidiki Vesikiler**, XinJiang Halk Neşriyati 2000.

²³⁹ Ayşe Melek Özyetkin, **Eski Türk Vergi Terimleri**, Ankara, Köksav Yayınevi, 2004.

2006

Geng Shi Min tarafından 2006’da yayınlanan “Hui Huwen She Hui Jing Ji Wen Shu Yan Jiu” adlı eserde 120’den fazla belgenin Latin harfli transkripsiyonu ve Çince tercümesi bulunmaktadır.²⁴⁰

2014

Ayşe Melek Özyetgin’in 2014 yılında “İslam Öncesi Uygarlarda Toprak Hukuku” adıyla yayınladığı kitapta toprak alım satımı, takas, kira, kullandırma, ödünç, kefalet, taşınmaz rehini, manastır arazileriyle ilgili toplam 41 belgenin transkripsiyonu ve Türkiye Türkçesine çevirisi yer almaktadır.²⁴¹

2020

Son dönemlerdeki Hukuk Belgeleri üzerine yapılan kapsamlı çalışma ise Berker keskin’e aittir. Berker Keskin “Eski Uygur Türkçesi Hukuk Belgeleri ve Söz Varlığı” adlı Doktora tezinde, Eski Uygur hukuk belgelerini bir araya toplamış, Eski Uygur hukuk sistemi detaylı bir şekilde incelemiştir. Tezde sınıflandırılmış hukuk belgelerinin transkripsiyonu, Türkiye Türkçesine çevirisi yapılmış, söz varlığı tespit edilmiş, gramatikal dizin hazırlanmıştır.²⁴²

Eski Uygurca Altı Dışlı Fil Hikâyesi

²⁴⁰ Geng Shimin, **Hui Huwen She Hui Jing Ji Wen Shu Yan Jiu**, Beijing: Zhong Yang Min Zu Da Xue Chu Ban She, 2006.

²⁴¹ Ayşe Melek Özyetkin, **İslam Öncesi Uygarlarda Toprak Hukuku**, İstanbul, Ötüken Yayınevi, 2014.

²⁴² Berker Keskin, **Eski Uygur Türkçesi Hukuk Belgeleri ve Söz Varlığı**, İstanbul Üniversitesi, Yayımlanmamış Doktora Tezi, İstanbul, 2020.

Altı Dişli Fil Hikâyesi, DKPAM'ın “Eviñ yutuzıña yazınmak veya amranmak nizvani (Skr. kāmamithyācāra); Başkasının karısı ile temas etmek; zina etmek” bölümünde yer alan bir hikâyedir. Hikâye hem Uygur Budizm'i hem de Orta Asya Budizm'i açısından önemli bilgiler sunmaktadır.²⁴³ Buda inancının yayılması ve Uygurların Buda dinine inanmasında çok önemli yer tutmuştur.

Eser ilk olarak Tohar B (Ugu Küşen) dilinden Tohar A diline; daha sonra da Tohar A dilinden Uygurcaya çevrilmiştir.²⁴⁴

Altı dişli Fil Hikayesi'nin Toharca varyantı ile ilgili Richter, her iki metnin büyük olasılıkla aynı Sanskritçe kaynaktan tercüme edildiğini iddia etmektedir.²⁴⁵ Hikâyenin Eski Uygurca ve Toharca varyantları karşılaştırıldığında hikâyenin her iki varyantının zaman zaman örtüştüğü görülmektedir.²⁴⁶ DKPAM'da eserin Ugu Küsen (Tohar B) dilinden Toharcaya (Tohar A) ve sonra Toharcadan Şılazın Praşnıkı adlı bir kişi tarafından Uygurcaya çevrildiği bilgisi yer almaktadır.²⁴⁷

Eser Üzerine Yapılan Çalışmalar

1910

²⁴³ Murat Elmalı, **Eski Uygurca Altı Dişli Fil Hikayesi**, Ankara, TDK Yayınları, 2019.

²⁴⁴ **A.e.**, s. 17.

²⁴⁵ **A.e.**, s.17.

²⁴⁶ Gregry Richter, **The Tocharian A Śāḍanta-Jātaka: The Sieg/Siegling Transcription with Translation and Gloss**; Murat Elmalı, **a.g.e.**, s. 18.

²⁴⁷ Abdullah Mert, **Eski Uygur Türkçesi'yle Çaştanı Beg Masalı, (Giriş-Metin-Çeviri-Notlar-Dizin-Tıpkıbasım)**, İstanbul, Yüksek Lisans Tezi, On Dokuz Mayıs Üniversitesi, 2014, s.1 (Çevrimiçi) https://akademiye.org/tr/wpcontent/uploads/2020/12/Abdullah_MERT_2014_Eski_Uygur_Turkcesiyl-1.pdf, 14 Haziran 2022.

Müller, 1910 yılında Prens Bhadra Hikâyesi adıyla transkripsiyonunu ve Almanca çevirisini yayımlamıştır. Fakat bu belgeler DKPAM ile ilişkilendirilmemiştir.²⁴⁸

1931

Müller'den sonra Gabain, Müller'in başlattığı çalışmaları devam ettirdiği “Uigurica IV” adlı eserinde, tespit ettiği dört çatiğin DKPAM'a ait çatikler olduğunu belirtmiştir. Çalışmada bu dört çatiğin transkripsiyonları ve Almanca çevirisi bulunmaktadır.²⁴⁹

1987

Ehlers'in 1987 yılındaki çalışmasında Berlin Nüshası belgelerinin kataloğu arasında Altı Dişli Fil Hikayesi'ne ait belgeler de bulunmaktadır.²⁵⁰

1998

DKPAM Petersburg Nüshası üzerine yapılan önemli yayın ise 1998 yılında Shogaito, Tugusheva ve Fujishiro ortak çalışmasıdır. Çalışmada DKPAM'ın transkripsiyonu, Rusça ve Japonca çevirisi, açıklamalar, sözlük ve tıpkıbasım bulunmaktadır.²⁵¹

2005-2006

²⁴⁸ Müller, a. g. e.

²⁴⁹ Müller; Gabain, a. g. e.

²⁵⁰ Band XIII

²⁵¹ Masahiro Shogaito; Lilia Tugusheva; Setsu Fujishiro, **Daśakarmapathaavadānamālā in Uighur from the collection of the St. Petersburg Branch of the Institute of Oriental Studies** Russian Academy of Sciences, Kyoto 1998.

Geng Shimin, Peter Laut ve Jens Wilkens, 2005 yılında DKPAM Hami Nüshası'na ait on belgeyi, 2006 yılında ise altı belgeyi yayımlamıştır. Yayımlanan ortak çalışmada transkripsiyon, açıklamalı not ve tıpkıbasım bulunmaktadır.²⁵²

2010

Jens Wilkens, 2010 yılında DKPAM üzerine yaptığı katalog çalışmasını yayımlamıştır. Çalışmada Ehlers'in çalışmasında yer alan belgelere ek olarak DKPAM'a ait olan yeni belgeleri kataloğa eklemiştir.²⁵³

2012

Murat Elmalı, Fatma Bölükbaş ve Ahmet Çiçekler'in ortak çalışması olan ve 2012 yılında yayımlanan çalışmada Altı Dişli Fil Hikâyesi dil bilimsel açıdan incelenmiştir.²⁵⁴

2016

Murat Elmalı, 2016 yılında yayımladığı kitabında günahlara göre sıraladığı 127 belgeye yer vermiştir. Giriş, metin, çeviri, notlar, dizin ve tıpkıbasımdan oluşan çalışma, oldukça kapsamlıdır.²⁵⁵

²⁵² Geng Shimin; Jens Wilkens; Peter Laut, "Fragmente der uigurischen Daśakarmapathaavadānamālā aus Hami", **UAJb**, 2005, NF 19, 72-121.

²⁵³ Jens Wilkens, **Alttürkische Handschriften Teil 10-Buddhistische Erzähltexte**, Stuttgart, Franz Steiner Verlag, 2010.

²⁵⁴ Murat Elmalı; Fatma Bölükbaş, Ahmet Çiçekler; "Eski Uyğurca Altı Dişli Fil Hikayesinin Metin dilbilimsel Yaklaşımla Çözümlemesi", **Uluslararası 7. Türk Dili Kurultayında Sunulan Bildiri**, 2012. (Çevrimiçi) <https://silo.tips/download/vii-uluslararasi-trk-dl-kurultayi-2>, 22 Ekim 2021.

²⁵⁵ Elmalı, **a. g. e.**

Çaştani Beg Çatığı

Çaştani Beg Çatığı Budizm’de kaçınılması gereken on günahı anlatan Daśakarmapathaavadānamālā (DKPAM) isimli eserin “övke üz buz köngül (Skr. vyāpāa); öfkelenmek” adını taşıyan dokuzuncu günah bölümü içinde yer alan bir avadanadır.²⁵⁶ DKPAM’ın bilinen üç nüshası DKPAM, DKPAMp, DKPAMh şeklinde kısaltılma ile ifade edilmektedir. DKPAM’da eserin Ugu Küsen (Tohar B) dilinden Toharcaya (Tohar A) ve sonra Toharcadan Şılazın Praşnıki adlı bir kişi tarafından Uygurcaya çevrildiği bilgisi yer almaktadır.²⁵⁷ Bu avadanada Çaştani Beg’in şeytanlarla savaşı, bu savaşı kazanması, ülkesini salgın hastalıktan kurtarması ve nihayet Budalık mertebesine erişmesi işlenmiştir. Çaştani Beg, anlatıda şeytanlarla mücadele eder, onları tehdit eder ancak Budizm’e aykırı olduğu için hiçbirini öldürmez. Şeytanlar ise herkesi öldürebildikleri hâlde Buda soyundan gelen Çaştani Beg’den korkarlar ve ona zarar veremezler.²⁵⁸

Eser Üzerine Yapılan Çalışmalar

1931

Çaştani Beg Hikâyesi üzerine çeşitli çalışmalar yapılmıştır. Bunlardan ilki Friedrich Wilhelm Karl Müller ve A. von Gabain’e aittir. Müller, Uigurica I’de Mz. 670 (T III 84, 42) numaralı belgenin transkripsiyonu ve Almanca çevirisini yayımlamıştır. Müller’in ölümünden sonra, A. von Gabain bu hikâyeyi Uigurica IV’te yayımlamıştır.²⁵⁹

²⁵⁶ Murat Elmalı, **Çaştani Beg Hikayesi’ne Ait Yeni Belgeler**, İstanbul, Türk Dili ve Edebiyatı Dergisi, 2014, s. 48.

²⁵⁷ Mert, **a.g.e.**, s. 1.

²⁵⁸ Mert, **a.e.**, s. 2.

²⁵⁹ Müller; Gabain, **a.g.e.**

1945

S. Himran, çalışmayı “Çaştani Bey Hikâyesi” adıyla Türkçeye çevirmiştir. Çalışmada transkripsiyon, çeviri ve notlar yer almaktadır. ²⁶⁰

1979

İsrail Yusup 1979 yılında “Eski Uygurca Çaştani Beg”in Hikâyesi” adlı tanıtım makalesini yayınlamıştır.²⁶¹

1981

Yeni Uygurcada eser üzerine şu an erişebildiğimiz ilk yayın, Mahmut Zeydi tarafından yapılan çalışmadır. Çalışmada Le Coq’un Arap alfabeli metnine göre transkripsiyonu ve çevirisi yapılmıştır.²⁶²

1987

Gerhard Ehlers, Altun Yaruk ve DKPAM belgeleri üzerine yapmış olduğu katalog çalışmasında bu hikâyeye ait belgelerden Mz. 670, Mz. 784, Mz. 775, Mz. 811, Mz. 98, Mz. 151 numaralı belgeleri tanıtmıştır.²⁶³

1998

²⁶⁰ Himran, **a.g.e.**, s. 14-37.

²⁶¹ İsrail Yusup, “Eski Uygurca Çaştani Beg’in Hikâyesi”, XinJiang Mediniyiti, 1979, S.7.

²⁶² Mahmut Zeydi, “Çaştani Elik Bektin Parçe”, **Bulak Jornili**, Vol,4, 1981, s. 38.

²⁶³ Gerhard, Ehlers, **Alttürkische Handschriften. Teil 2: Das Goldglanzsūtra und der buddhistische Legendenzyklus Daśakarmapathaavadānamālā**, Stuttgart 1987

DKPAM'ın Petersburg Nüshası üzerine 1998 yılında Shogaito, Tugusheva, Fujishiro'nun birlikte yürüttükleri çalışmada Çaştani Bey'e ait bir belge (Kr II 2/8) tespit edilmiştir.²⁶⁴

2006

Çaştani Beg hakkında Çin'de yapılan bir diğer önemli çalışma Yang Fuxue'ye aittir. Yang Fuxue çalışmasında metnin transkripsiyonunu ve Çince çevirisini karşılıklı şekilde vermiş ve Uygurca metnin içeriğinde, çeviri esnasında değişiklikler yapıldığı, bazı içeriklerin çıkarıldığı, buna karşılık ana metinde olmayan bazı kısımların eklendiğini ileri sürmektedir.²⁶⁵

2010

Wilkins, 2010 yılında DKPAM ve Uygurca Jatakalar üzerine bir katalog çalışması yapmıştır.²⁶⁶

2016

2016 yılında Murat Elmalı, DKPAM üzerine yaptığı çalışmasında daha önce tespit edilen belgelere bu belgeyi de ilave etmiştir.²⁶⁷

²⁶⁴ Masahiro Shogaito; Lilia Tugusheva; Setsu Fujishiro, **Daśakarmapathaavadānamālā in Uighur from the collection of the St. Petersburg Branch of the Institute of Oriental Studies** Russian Academy of Sciences, Kyoto 1998.

²⁶⁵ Yang Fuxue, "Hui Hu Wen Fo Jiao Bi Yu Gu Shi Yan Jiu- Yi Tu Lu Fan Ben Hui Hu Wen -ShiChi Wang De Gu shi Wei Lie", **Pu Men Xue Bao**, Vol. 36, 2006. (Çevrimiçi) <http://rdbk1.ynlib.cn:6252/qw/Paper/185050>, 25 Temmuz 2021.

²⁶⁶ Jens Wilkins, **Alttürkische Handschriften Teil 10-Buddhistische Erzähltexte**, Stuttgart, 2010, s. 196-201.

²⁶⁷ Elmalı, **a.g.e.**

2014

Ümit Özgür Demirci'nin hazırladığı ve 2014 yılında yayınlanan “Eski Uygurca Dört Çatik” adlı çalışmada, Daśakarmapathaavadānamālā içinde yer alan Çaştani Beg, Maymunlar Begi, Dantipali Beg ve hangi sutra içinde yer aldığı tespit edilemeyen Mukaddes Tavşan Çatiği bulunmaktadır.²⁶⁸ Çalışmada bu dört çatik üzerine yapılan çalışmalar, belge numaraları, transliterasyon, transkripsiyon, notlar ve dizin bulunmaktadır.

Maymunlar Begi

Tablo 2: Maymunlar Begi Çatiğine Ait Kaya Resmi

Bu çatik, Daśakarmapathaavadānamālā (DKPAM)'nın Berlin Brandenburg Bilimler Akademisi'ndeki Turfan Koleksiyonu'nda ve Mainz Koleksiyonu'nda saklanan Mainz.796 (ön arka) numaralı belge içinde yer almaktadır. Belge, ön yüzünde 30 satır, arka yüzünde 30 satır olmak üzere toplam 60 satırlık küçük bir çatiktir.²⁶⁹

²⁶⁸ Ümit Özgür Demirci, **Eski Uygurca Dört Çatik**, İstanbul, Kesit Yayınları, 2014.

²⁶⁹ Demirci, **a.e.**, s.15.

Eser Üzerine Yapılan Çalışmalar

1931

Müller eser üzerine çalışmasını yayınlamadan vefat etmiştir. Müller'in ölümünden sonra A. von Gabain bu hikâyeyi Uigurica IV'te yayımlamıştır. Bu yayında Gabain, Müller'in çalışmasına açıklamalar eklemiştir.²⁷⁰

1945

Saadet Himran, 1945 yılında metni “Çaştani Bey Hikâyesi” adıyla Türkçeye çevirmiştir. Çalışmada transkripsiyon, çeviri, notlar yer almaktadır.²⁷¹

1987

Gerhard Ehlers, 1987 yılında Altun Yaruk'a ait belgelerin kataloğu ile birlikte DKPAM'a da ait belgelerin kataloğunu yayınlamıştır.²⁷²

2014

Ümit Özgür Demirci'nin hazırladığı ve 2014 yılında yayınlanan “Eski Uyğurca Dört Çatik” adlı çalışmada, Daśakarmapathaavadānamālā içinde yer alan Çaştani Beg, Maymunlar Begi, Dantipali Beg ve hangi sutra içinde yer aldığı tespit edilemeyen Mukaddes Tavşan Çatiği bulunmaktadır.²⁷³ Çalışmada bu dört çatik üzerine yapılan çalışmalar, belge numaraları, transliterasyon, transkripsiyon, notlar ve dizin bulunmaktadır.

²⁷⁰ Müller; Gabain, **a.g.e.**

²⁷¹ Himran, **a.g.e.**, s. 14-37

²⁷² Elmalı, **a.g.e.**

²⁷³ Demirci, **a.g.e.**

2016

Murat Elmalı'nın 2016 yılında DKPAM üzerine yaptığı çalışmasında Maymunlar Begi Çatiği de bulunmaktadır.²⁷⁴

Mukaddes Tavşan

Tablo 3: Mukaddes Tavşan Çatiğine Ait Kaya Resmi

Mukaddes Tavşan çatiğinin hangi esere ait olduğu tespit edilememiştir.²⁷⁵ F. W. Müller'in Gabain tarafından 1931 yılında Uigurica IV içinde neşrettiği çalışma, S. Himran tarafından Almancadan Türkçeye tercüme edilmiştir.²⁷⁶

Yang Fuxue, 2006 yılındaki "Mukaddes Tavşan Çatiği ve İlgili Konular üzerine Araştırma" ²⁷⁷adlı çalışmasında ilk olarak metnin transkripsiyonunu yapmış ve bu metnin Buda metinlerindeki yerini vurgulamaya çalışmıştır. Özellikle çatiği Pali

²⁷⁴ Demirci, a.g.e., s.7.

²⁷⁵ Demirci, a.e., s.19

²⁷⁶ Himran, a.g.e.

²⁷⁷ Yang Fuxue, "Hui Hu Wen Tu Wang Ben Sheng Ji Xiang Guan Wen Ti Yan Jiu", **Si Chuan Fo jiao Yan Jiu Suo**, 2006, s. 64-71. (Çevrimiçi) <http://rdbk1.ynlib.cn:6251>, 23 Haziran 2022.

dilindeki ve Çincedeki kayıtlarla karşılaştırarak Eski Uygurca Mukaddes Tavşan Çatığının Pali dilindeki ve Çincedeki kayıtlarla uyuşmadığını, bu çatığın başka bir kaynaktan tercüme edildiğini ileri sürmüştür.

Ümit Özgür Demirci'nin hazırladığı ve 2014 yılında yayınlanan “Eski Uygurca Dört Çatik” adlı çalışmada, Daśakarmapathaavadānamālā içinde yer alan Çaştani Beg, Maymunlar Begi, Dantipali beg ve hangi sutra içinde yer aldığı tespit edilemeyen Mukaddes Tavşan Çatığı bulunmaktadır. Çalışmada bu dört çatik üzerine yapılan çalışmalar, belge numaraları, transliterasyon, transkripsiyon, notlar ve dizin bulunmaktadır.²⁷⁸

Dantipali Beg Çatikleri

Dantipali Beg çatığı, Daśakarmapathaavadānamālā içinde geçen bir çatiktir. Dantipali Beg Çatığı hem DKPAM hem de DKPAMh içinde geçmektedir.²⁷⁹

Dantipali Beg çatığı, Burkancı Uygur medeniyetine ait, çatik adı verilen ve dinî, destansı, masalsı hikâyeler olarak adlandırılan edebî türlere örnek bir hikâyedir. Bu çatikte, emrindeki geyikleri kurtarmak için kendini feda eden bir geyik ile bu geyiği öldüren Dantipali Beg'in hikâyesi anlatılmaktadır.

Eser Üzerine Yapılan Çalışmalar

1931

²⁷⁸ Demirci, **a.g.e.**

²⁷⁹ **A.e.**, s.17.

Müller, eser üzerine çalışmasını yayınlamadan vefat etmiştir. Müller'in ölümünden sonra, Gabain bu hikâyeyi Uigurica IV'te yayımlamıştır. Bu yayında Gabain, Müller'in çalışmasına açıklamalar eklemiştir.²⁸⁰

1945

S. Himran, çalışmayı “Çaştani Bey Hikâyesi” adıyla Türkçeye çevirmiştir. Çalışmada transkripsiyon, çeviri ve notlar yer almaktadır.²⁸¹

2009

Daśakarmapathaavadānamālā'nın Berlin-Brandenburg Bilimler Akademisi'ndeki Turfan Koleksiyonu'nda ve Mainz Koleksiyonu'nda saklanan nüshası üzerine 2009 yılında Murat Elmalı doktora tez çalışması yapmıştır. Bu çalışma içinde Dantipali Beg çatığı de bulunmaktadır. Eser, 2016 yılında Türk Dil Kurumu Yayınları tarafından yayınlanmıştır.²⁸²

2006

Geng Shimin, Jens Peter Laut ve Jens Wilkens “Fragmente der uigrischen Daśakarmapathaavadānamālā aus Hami” adıyla neşrettikleri eserde Dantipali Beg çatığının Hami Nüshası'nı neşretmiştir.²⁸³

Ümit Özgür Demirci'nin hazırladığı ve 2014 yılında yayınlanan “Eski Uygurca Dört Çatik” adlı çalışmada, Daśakarmapathaavadānamālā içinde yer alan Çaştani Beg, Maymunlar Begi, Dantipali beg ve hangi sutra içinde yer aldığı tespit edilemeyen

²⁸⁰ Himran, **a.g.e.**, s. 14-37.

²⁸¹ F. W. Karl Müller; A. von Gabain, **Çaştani Beg Hikâyesi Uigurica IV- A**, Berlin, 1931.

²⁸² Elmalı, **a.g.e.**

²⁸³ Geng Shimin; Jens Peter Laut; Jens Wilkens, **Fragmente der uigrischen Daśakarmapathaavadānamālā aus Hami** (Teil 2), S.19-20, 2006, s. 147-169

Mukaddes Tavşan Çatığı bulunmaktadır. Çalışmada bu dört çatık üzerine yapılan çalışmalar, belge numaraları, transliterasyon, transkripsiyon, notlar ve dizin bulunmaktadır.²⁸⁴

Huastuanift

Eski Uygur yazma eserleri içinde Budist metinlerin sayısı Maniheist metinlere göre daha fazladır. Maniheist metinler, dil bakımından Budist metinlerin bütünleyicisi olarak kabul edilir. Huastuanift, Mani dinine ait uzunca bir tövbe duası olan on beş bölümden oluşmaktadır.

Eser, 1906 yılında Dr. Stein tarafından Turfan Bölgesi'ndeki Mogao Mağarası'nda bulunmuştur. Britanya Kütüphanesi'nde Or. 8212-178 (Eski No: ch.0015) kayıt numarası altında bulunan yazma, 338 satırdan oluşmaktadır. Yazı biçimi çok okunaklıdır. Londra Nüshası diğer nüshalara göre en iyi durumda olan nüshadır.²⁸⁵

Eser Üzerine Yapılan Çalışmalar

1909

St. Petersburg'da Şarkiyat Enstitüsü'nde muhafaza edilen nüsha, 1909 yılında Radloff tarafından neşredilmiştir. Radloff'un çalışmasında eserin tıpkıbasımı, Almanca çevirisi ve açıklamalar bulunmaktadır.²⁸⁶

²⁸⁴ Demirci, **a.g.e.**

²⁸⁵ A. Le Coq, "Dr. Stein's Turkish Khuastuanift from Tun-huang, Being a Confession-Prayer of the Manichaeen Auditores", **Journal of the Royal Asiatic Society**, 1911, p.277-314.

²⁸⁶ Yang Fuxue, "Mo Ni Jiao Wen Xian Bai Nian Hui Gu", **Zong Jiao Wen Xue**, 2016. (Çevrimiçi) <http://rdbk1.ynlib.cn:6251>, 24 Haziran 2022.

1911

Radloff'un bu çalışması 1911 yılında Le Coq tarafından neşredilmiştir.²⁸⁷

Radloff'un bu çalışmasından önce 1904 yılında Müller iki parça belgeyi neşretmiş ama içeriğini ayırt edememiştir.²⁸⁸ Daha sonra bu yayınladığı parçanın Huastuanift olduğu kanısına varmıştır.

1923

Bu yayını takip eden çalışma ise W. Bang'a ait olan "Maniche Laien – Beichtspiegel" adlı 1923 yılındaki çalışmadır.²⁸⁹

1936

1936 yılında H. H. Schaeder, Mani dinine ait metinlerdeki yeni bulgular üzerine bir çalışma yayınlamıştır.²⁹⁰

1941

1941 yılında Saadet Himran, A.von Le Coq'un "Dr. Stein's Turkish Khuastuanift from Tun huang" adlı eserini Türkçeye çevirmiştir.²⁹¹

1963

²⁸⁷ W. Radloff, **Chuastuanift, Das Bussgebet der Manicher**, St. Petersburg, 1909.

²⁸⁸ F. W. Karl. Müller, "Handschriften- Reste in Estranglo- Schrift aus Turfan, Chinesisch – Türkistan", **Sitzungsberichte der Preussischen Akademie der Wissenschaften** 1904, p.241-268.

²⁸⁹ W. Bang, "Manichaeische Laien – Beichtspiegel", **Le Museon**, 1923, p.137-242.

²⁹⁰ H. H. Schaeder, **Der Manichäismus nach neuen Funden und Forschungen**, Morgenland, 1936, p.80-109.

²⁹¹ A.v. Le Coq, **Huastuanift**, Çev. Süleyman Himran, Ankara, Ulusal Matbaa, 1941.

Dmitrieva, daha önce 1909 yılında Radloff tarafından yayımlanan Huastuanift metnini 1963 yılında Malov'un anısına çıkarılan çalışmada tekrar ele alarak Rusça çevirisi ile birlikte yayımlamıştır.²⁹²

1963

Diğer bir dikkat çeken çalışma ise Danimarkalı araştırmacı J. P. Asmussen'in yayınıdır. Asmussen, 1963 yılında yayımlanan “Xuāstvanift - Studies in Manichaeism” adlı çalışmasında Maniheizm Uygurların tövbe merasimini teferruatlı bir şekilde açıklamış; Şamanist ve Hristiyan dinindeki tövbe usulü ile karşılaştırmıştır. Çalışmada 1904 yılından 1960'lara kadar batıda ve Sovyetler Birliği'nde yayınlanan Mani dini ile ilgili çalışmaların dizini de bulunmaktadır.²⁹³

1982

Li jingwei, 1982 yılında Dmitrieva'nın çalışması üzerine metnin transkripsiyonunu tekrar yapmış; ayrıca düzeltme ve açıklamalar da eklemiştir.²⁹⁴

Yang Fuxue, 1980 yılında Paris'te muhafaza edilen P. Pelliot tarafından Dunhuang Mağarası'nda bulunan P.3072'nolu parçayı transkripsiyon, açıklama ve Çince çeviri şeklinde yayınlamıştır.²⁹⁵

2007

²⁹² L. B. Dmitrieva, *Chuastuanift, Vvedenie, tekst, perevod, Tjurkologičeskie Issledovanija*, 1963.

²⁹³ J.P. Asmussen, *Xuāstvanift. Studies in Manichaeism*, Acta Theologica Danica, 1965.

²⁹⁴ Li Jingwei, “Gu Dai Wei Wu Er Wen Xian, Mo Ni Jiao Tu Qian Hui Ci Yi Shi”, *Shi Jie Zong Jiao Yan Jiu*, 1982, s.57-78. (Çevrimiçi) <http://www.gaya.org.tw/library/readers/guide-59.htm>, 13 Haziran 2021.

²⁹⁵ Yang Fuxue, “Ba Li Cang Dun Huang Ben Hui Hu Wen Mo ni Jiao Jiao Tu Qian Hui Si Shi Yi”, *Duan Huang Xue*, Vol.16, 1980. (Çevrimiçi) <http://www.gaya.org.tw/library/readers/guide-59.htm>, 13 Haziran 2021.

2007 yılında, Gui Lin ile Dong Huafeng'in ortak çalışması olan “Berlin Turfan Koleksiyonu-Mani Dini Tövbe Duası Üzerine” adlı çalışmasını yayınlamıştır. Çalışmada Berlin Turfan Koleksiyonu'ndaki Mani dinine ait tövbe duasının bazı parçalarını transkribe etmiş, çeviri ve açıklamalara da yer verilmiştir. Çalışmanın sonunda ise parçanın St. Petersburg Nüshası ile Berlin Nüshası karşılaştırılmış; iki parça arasındaki farklılıklar ortaya çıkarılmaya çalışılmıştır.²⁹⁶

Rui Chuanming, 2009 yılında yayınladığı çalışmasında metnin İngilizce çevirisini yeniden Çinceye çevirmiş; böylece eski Çince çevirilere göre daha teferruatlı bir Çince çeviri ortaya çıkarmıştır.²⁹⁷

Huastuanift ile ilgili Türkiye'de yapılan çalışmalardan biri de Betül Özbay'a aittir.²⁹⁸ 2014 yılında yayınlanan çalışmada metin transliterasyonu, transkripsiyonu, Türkiye Türkçesine çevirisi yer almaktadır. Ayrıca yazar, Huastuanift'in Berlin, Londra ve St. Petersburg nüshalarının transliterasyonunu yapmış, kitabın son bölümünde ise üç nüshanın tıpkıbasımına yer vermiştir.

İslamî Dönem Eski Uygur Şiiri

Turfan ve civarında yapılan kazılarda diğer yazmalar ile birlikte ortaya çıkan eserler arasında olan bir mecmua içinde, Türk İslam muhitinde kaleme alınmış birkaç manzume bulunmaktadır. Manzum parçalar ile dinî hikâyeler ve atasözlerini içeren bu mecmuadaki dörtlükler 6 kısımdan ibaret olup ahlaki, insani konuları içine almakta

²⁹⁶Gui Lin; Dong Huafeng, “Bo Lin Tu Lu Fan Wen Xian Zhong De Mo Ni Jiao Tu Qian Hui Ci Shi Yi”, **Dong Fang Xue Ji Kan**, 2007. (Çevrimiçi) <http://www.gaya.org.tw/library/readers/guide-59.htm>, 14 Haziran 2021.

²⁹⁷ Rui Chuanming, **Mo Ni Jiao Tu Jue Yu Qian Hui Si Xin Yi He Jian Shi**, Shi Lin, Shang Hai, 2009. (Çevrimiçi) <http://www.gaya.org.tw/library/readers/guide-59.htm>, 16 Haziran 2021.

²⁹⁸ Betül Özbay, **Huastuanift Manihaist Uygurların Tövbe Duası**, Ankara, TDK Yayınları, 2014.

dinî konulara yer vermemektedir. Bu özellikleri ile daha önceki Türk şiir örneklerinden farklılık göstermektedir.²⁹⁹

Eser Üzerine Yapılan Çalışmalar

2007

Reşit Rahmeti Arat'ın “Eski Türk Şiiri” adlı kitabında Uygurlara ait 27 şiirin içinde İslam muhitinde yazılan altı şiir ile bir fal kitabı da bulunmaktadır. Çalışmada parçaların transkripsiyonu, açıklaması ve Türkiye Türkçesine çevirisi verilmiştir.³⁰⁰

Aynı yıl içinde Şinasi Tekin'in Uygur edebiyatı üzerine yaptığı çalışma yayınlanmıştır.³⁰¹ Şinasi Tekin'in bu çalışmasında bu şiir parçalarının tasvir ve tarifini yapmıştır. Çalışmada şiirle ilgili edebî terimlerin açıklamaları, dinî masallardaki dramlaşma olayları anlatılmıştır. Çalışmasının son kısmında ise Uygur şiirinde aliterasyon ve yapının menşei meselesine açıklık getirmiş, aliterasyonların karışık bir biçimde kullanıldığını göstermek için Arat'ın Eski Türk Şiiri kitabında yer alan bazı atasözleri ve fal kitabı kısımlarından alıntılar yapmıştır.

1989

1989 yılında Talat Tekin'in “XI. Yüzyıl Eski Türk Şiiri” adlı makalesi yayınlanmıştır.³⁰² Talat Tekin çalışmasında “Maniheist Uygur Şiiri”, “Budist Uygur

²⁹⁹ Reşit Rahmeti Arat, **Eski Türk Şiiri**, Ankara, Türk Tarih Kurumu Yayınları, 2007, s. 245.

³⁰⁰ Arat, **a.e.**

³⁰¹ Şinasi Tekin, **Uygur Edebiyatının Meseleleri (Şekiller – Vezinler)**, Anlara, Milli Folklor Yayınları, 1965.

³⁰² Talat Tekin, **XI. Yüzyıl Eski Türk Şiiri**, Divanu Lügati't-Turk'teki Manzum Parçalar, Ankara, TDK Yayınları, 1989.

Şiiri” başlıkları altında Altun Yaruk’taki manzum parçaları uyak, aliterasyon, durak sayıları ve içerik bakımından şiirlerden alıntılar yaparak incelemiştir.

1991

Sema Barutçu, 1991 yılında yayımladığı “Maniheist ve Budist Çevrelerde Türk Şiiri” adlı makalesinde “Maniheist çevreye ait manzum dil yadigârları” ve “Budist çevreye ait manzum dil yadigârları” başlıkları altında bu manzum parçaları kimlerin işlediği, neşrettiği hakkında bilgi vermiş, daha sonra bu parçalardan alıntılar yaparak eski Türk şiirindeki nazım birimi, aliterasyon ve başkafiye ile ilgili detaylı incelemeler yapmıştır.³⁰³

1991

Peter Zieme 1991 yılında yayımladığı “Die Stabreimtexte der Uiguren von Turfan und Dunhuang” adlı çalışmasında Uygurca manzum parçaların detaylı bir şekilde incelemiştir.³⁰⁴

1994

Eski Türk Şiiri ile ilgili bir diğer çalışma ise Osman Fikri Sertkaya’ya aittir. Bir dizi olarak yayımlanan çalışmanın ilk makalesinde şiirlerle ilgili bazı özelliklerden bahsedilmektedir. Daha sonra Budizm’e ait felsefi vecizeler, Mani muhitinde yazılan metinler, Budist muhitte yazılan metinler gibi başlıklarla şiirden parçalar vererek daha önceden yayımlayan kişilerden bahsetmiş ve şiirleri kafiye, aliterasyon ve içerik gibi

³⁰³ Sema Barutçu, “Maniheist ve Buddhist çevrelerde Türk şiiri”, **TDKY-B**, Cilt 39, S. 1991, s. 69-87. (Çevrimiçi) <https://dergipark.org.tr/tr/pub/belleten/issue/44242/545519>, 2. Temmuz 2021.

³⁰⁴ Peter Zieme, **Die Stabreimtexte der Uiguren von Turfan und Dunhuang**, Budapet, 1991. (Çevrimiçi) https://www.academia.edu/19355728/Die_Stabreimtexte_der_Uiguren_von_Turfan_und_Dunhuang_Studien_zur_alttuerkischen_Dichtung_Budapest_1991, 4 Haziran 2021.

konular çerçevesinde değerlendirmiştir. İkinci makalesinde methiyeleri, üçüncü makalesinde hatimeleri, dördüncü makalesinde ise duvar yazıları üzerinde durmuştur.³⁰⁵

Çin’de yapılan çalışmalarda Eski Türk şiirleri, Turfanda bulunan Budist ve Maniheizt metinlerin tanıtımında veya bu konulara ait çalışmaların içinde yer almaktadır.

1.2. Yeni Uygurca

1.2.1. Uygurların Bugünü

Doğu Türkistan (Çince: 新疆维吾尔自治区/新疆維吾爾自治區, pinyin: Xīnjiāng Wéiwú'ěr Zìzhìqū; Uygurca: Shinjang Uyghur Aptonom Rayoni), Çin Halk Cumhuriyeti sınırları içindeki güneyde Tibet Özerk Bölgesi, güney doğuda Çinghay ve Gansu eyaletleri, doğuda Moğolistan, kuzeyde Rusya, kuzey batıda Kazakistan, batıda Kırgızistan, Tacikistan, Afganistan, Pakistan ve Hindistan kontrolündeki Keşmir Bölgesi ile komşudur. 1.828.418 km² yüz ölçümü ile Çin Halk Cumhuriyeti’nin en geniş idari bölgesidir. Başkenti Ürümqi, resmî dilleri Uygurca ve standart Çince’dir.³⁰⁶ Etrafı yüksek dağlarla çevrilidir. Kuzeyinde Altay, güneyinde Himalaya Dağı, Karakorum Çölü ve Karanlık Dağları yer almaktadır. Ülkenin orta kısmında Tanrı Dağları bulunmaktadır. Tanrı Dağları, bölgeyi iki kısma ayırır. Dağın

³⁰⁵ Osman Fikri Sertkaya, “Türk Şiirinde Dörtlük Tarzının Doğuşu ve Gelişmesi”, **TDAY-B**, 1994. (Çevrimiçi) <https://dergipark.org.tr/tr/pub/belleten/issue/44242/545528>, 16 Haziran 2021.

³⁰⁶ “XinJiang Uyğur Özerk Bölgesi”, (Çevrimiçi) https://tr.wikipedia.org/wiki/Sincan_Uygur_Özerk_Bölgesi, 26 Haziran 2020.

kuzeyinde kalan yeri, İli Havzası (Cungarya); güneyinde kalan yeri ise Tarım Havzası (Kaşgaria) olarak adlandırılmıştır.³⁰⁷

Doğu Türkistan nüfusu konusunda farklı kaynaklarda birbirini tutmayan rakamlar verilmektedir. Çin 2019 resmi verilerine göre Doğu Türkistan'daki Uygur Türklerinin nüfusu 11,62 milyondur.³⁰⁸

Bölgede Uygurlar hariç Çin, Moğol, Dungan, Kazak, Kırgız, Tacik, Özbek ve Tatarlar olmak üzere 13 farklı grup yaşamaktadır. Bölgede Çin resmi rakamlarına göre Uygur Türklerinin nüfusu resmî rakamlara göre 11,62 milyon (2021) kişidir.³⁰⁹

1.2.2. Yeni Uygurca

Uygurlar eskiden beri zengin kültüre sahip Türk boylarından biridir. Uygurların, Hakaniye Türkçesi esasına göre şekillenmiş ve gelişmiş edebî yazı dili mevcut olup bu dil kendi bünyesinde, tarihin akışı içinde çeşitli değişikliklere uğramış ve zamanımızın Yeni Uygurca'yı teşekkül etmiştir.

Yeni Uygurca, Güney Doğu Türkçesinin doğu sahası içinde yer alan ağızlar topluluğu ve bu saha içinde gelişen yazı dilinin bir koludur.³¹⁰ 20. yüzyıla kadar Çağatay Türkçesine bağlı kalan Uygur Türkleri, 1930'lu yıllardan başlayarak Ürümqi ağzını esas alan merkezî ağız grubunu edebî dillerine temel teşkil etmişlerdir.³¹¹

³⁰⁷ Ahmet Kemal İlkul, **Çin-Türkistan Hatıraları-Şanghay Hatıraları**, Çev. Yusuf Gedikli, İstanbul, Ötüken Yayınları, 1999, s.36.

³⁰⁸ “XinJiang Wei Wu Er Zi Zhi Qu Di Qi ci Quan Guo Ren Kou Pu Cha Zhu Yao Shu Ju”, 14 Haziran 2021, (Çevrimiçi) http://www.xj.xinhuanet.com/2021-06/14/c_1127561201.htm, 27 Ağustos 2021.

³⁰⁹ “XinJiang De Ren Kou Fa Zhan”, 21 Eylül 2021, (Çevrimiçi) http://www.gov.cn/zhengce/2021-09/26/content_5639380.htm, 7 Kasım 2021.

³¹⁰ Sultan Mahmut Kaşgarlı, **Modern Uygur Türkçesi Grameri**, İstanbul, Orkun Yayınevi, 1992, s.4.

³¹¹ Abihan Tohti, **Hazirki Zaman Uyğur Tili Asasliri**, Kaşkar, Kaşkar Uygur Yayınevi, 1985, s.3.

20. yüzyılın başlarından itibaren Türk boylarının ağızları esasında yeni edebî diller oluşmaya başlamıştır. Doğu Türkistan sahasında 19. yüzyılın ikinci yarısından itibaren konuşma dili ve ağızlara ait unsurlar yazılı eserlere yansımaya başlamıştır. Bu sebeple 19. yüzyılın sonları Çağatay Türkçesinden Yeni Uygurca geçiş devri olarak kabul edilir. Bu dönemde konuşma diline dayanan bir yazı dili inşa edilmesi için sistematik arayışlar başlamış, yazar ve şairler eserlerinde kullandıkları dili canlı dile yaklaştırma yolunda önemli adımlar atmışlardır. 1930'lu yıllarda yayıncılık faaliyetlerinin yaygınlaşması, Yeni Uygurcanın gelişmesine önemli katkı sağlamış; sonunda ise Ürümçi ağzına dayanan merkezî diyalekt, yazı dili olarak kabul edilmiştir.³¹²

Yeni Uygurca, esas itibarıyla Doğu Türkistan'da kullanılmaktadır. Bunu dışında ise Kazakistan, Kırgızistan, Özbekistan, Afganistan ve Moğolistan'da yaşayanların yanı sıra yakın zamanlarda Avustralya, Kanada, Suudi Arabistan, Türkiye'ye göç eden Uygur Türkleri tarafından da konuşulmaktadır.³¹³

Yeni Uygur Alfabesi

Yeni Uygur alfabesi toplam 32 harften oluşmaktadır. Bu 32 harfin yalın, baş, orta ve son şekilleriyle beraber 124 biçimi mevcuttur. Bahsettiğimiz bu 124 biçim, aşağıdaki tabloda gösterdiğimiz gibi 36 çeşit darbeden oluşmaktadır.

³¹² Arslan Abdullah, **Hazirki Zaman Uğur Tili**, Ürümçi, Maarip Neşriyati, 2004, s.9.

³¹³ Levent Doğan, **Uygur Türkçesi Grameri**, İstanbul, Paradigma Akademi, 2016, s.23.

Tablo 4: Yeni Uygur Alfabeti Yapısal Unsurları ve Adları ³¹⁴

Sıra No	Darbe Şekli	Uygurca Adı	Sıra No	Darbe Şekli	Uygurca Adı	Sıra No	Darbe Şekli	Uygurca Adı
1	l	Tik	13	c	Ya egme	25	÷	Çékit
2	J	Oñ tik	14	u	Taqa	26	÷÷	Cüp çekit
3	L	Sol tik	15	o	Halka	27	÷÷÷	Üç çekit
4	l	Pes tik	16	e	Tügün	28	÷	Tém
5	u	Kirtik	17	z	Qır tügün	29	÷÷	Cüp tém
6	u	Baş kirtik	18	8	Qoş tügün	30	÷	Tik tém
7	—	Sızıq	19	u	Délta	31	÷÷÷	Üç tém
8	u	Sérme	20	u	Seçük	32	8	Hemze
9	c	Tüz serme	21	c	Peş kulaq	33	9	U peş
10	f	Pes serme	22	s	Çıgır	34	v	Ö peş
11	c	Egme	23	/	Taq şağ	35	ı	Ü peş
12	~	Qaş egme	24	//	Cüp şağ	36	8	Baş hemze

³¹⁴ Taşpolat Teyip, **Yeni İmlâ Kaidisi Hekkide Zörürü Savat**, Kaşkar, Kaşkar Sifen Daxue, 1995, s.2.

Tablo 5: Farklı Dönem ve Bölgelere Ait Uygur Alfabeti

Yeni Uygurca Alfabeti	Uygur Yeni Latin Alfabeti		Uygur Latin Alfabeti		Uygur Kiril Alfabeti		Türkçe Karşılığı
ئا	A	a	A	a	А	а	A
ئە	Ə	ə	E	e	Ә	ә	E
ب	B	b	B	b	Б	б	B
پ	P	p	P	p	П	п	P
ت	T	t	T	t	Т	т	T
ج	J	j	J	j	Ж	ж	C
چ	Q	q	CH	ch	Ч	ч	Ç
خ	H	h	X	x	X	x	
د	D	d	D	d	Д	д	D
ر	R	r	R	r	Р	р	R
ز	Z	z	Z	z	З	з	Z
ژ	Z	z	ZH	zh	Ж	ж	J
س	S	s	S	s	С	с	S
ش	X	x	SH	sh	Ш	ш	Ş
غ	Ql	ql	GH	gh	Ғ	ғ	Ğ
ف	F	f	F	f	Ф	ф	F
ق	K	k	Q	q	Қ	қ	
ك	K	k	K	k	K	k	K
گ	G	g	G	g	Г	г	G
ڭ	NG	ng	NG	ng	Ң	ң	NG

ل	L	l	L	l	Л	л	L
م	M	m	M	m	М	м	M
ن	N	n	N	n	Н	н	N
ھ	H	h	H	h	Һ	һ	H
ئو	O	o	O	o	О	о	O
ئۇ	U	u	U	u	У	у	U
ئۆ	Ө	ө	Ö	ö	Ө	ө	Ö
ئۈ	Ü	ü	Ü	ü	У	ү	Ü
ۋ	W	w	W	w	В	в	V
ئې	E	e	Ė	ė	Е	е	I (Kapalı e)
ئى	İ	i	İ	i	И	и	İ
ي	Y	y	Y	y	Й	й	Y

1.2.3. Yeni Uygurcanın Gelişimi ve Yazı Devrimleri

20. yüzyılın 30'lu yıllarında yeni eğitim hareketinin etkisi Uygurcada da görünmeye başladı. Asırlar boyunca kullanıla gelen bu alfabe gelişime uğramıştı. 1950-2000 yılına kadar olan bu süre içinde Uygurlar siyasi, ekonomi olarak da birçok değişime maruz kaldı. Bu değişimler, Yeni Uygurcadaki yazı dilinde de etkisini gösterdi. Birkaç kez yazı ve imla kaidesi değişti. Sovyetler Birliği'nin dağılmasıyla kurulan çağdaş Türk cumhuriyetleri kendi yazısını ve etnik kimliğini seçti. 20. yüzyılın başlarında Yeni Uygurcadaki yazı dili ve alfabesi hakkında ilk başta Tarım Havzası'ndan Orta Asya'ya göç eden Uygurlar düşünmeye başladı. 1921 yılında tarihî nedenlerden ötürü kendini Kaşkarlı, Hotanlı, Kumullu, Tarançili olarak adlandıran Uygurlar, "Uygur" adını kullanmaya karar verdi, sonrasında ise Sovyet Uygurları yazı dili olarak hangi diyalekti, Kaşkar ya da Tarançi diyalektini kullanacakları konusunu

tartışmaya başlamıştı. Bu münazara 1930 yılına kadar Uygurca yayınlanan “Yoksullar Sesi”, “Azadlık”, “Şark Hakikati”, “Kırmızı Şafak”, “Şark İnkılabı”, “Lenin Yolunda Gidelim” gibi gazete ve dergilerde devam etti.³¹⁵ 1925 yılında Almatı’da Uygur aydınlarının katılımı ile I. Dil ve Yazı Kongresi düzenlendi. Bu kongrede şu anda kullanılmakta olan Arap Alfabetine değişiklik getirildi ve Yeni Uygurcanın kurallarına göre ilk adımda 27 harf belirlendi.³¹⁶ Bu alfabe Sovyetler Birliği’nde 1936 yılında Latin Alfabetine geçinceye kadar kullanıldı.³¹⁷ Yeni Uygur Latin Alfabeti ilk olarak 1925 yılında Azerbaycan’da kullanıldı. 1926 yılından sonra Kazakistan, Kırgızistan ve Özbekistan’daki Uygur aydınları Arap alfabesinden Latin alfabesine geçiş üzerine birçok deneme yaptı.³¹⁸ 29 Nisan-5 Mayıs 1928 tarihleri arasında Özbekistan’ın Semerkant şehrinde Sovyet Uygur aydınları I. Uygur Dil Kongresi düzenledi.³¹⁹ Kongrede Latin Alfabetine geçişin esasları ele alınarak ilk aşamada 32 tane harf belirlendi. Ama bu alfabe 1936 yılındaki II. Uygur Dil ve Yazı Kongresi’ne kadar kullanılmadı.³²⁰ Mayıs 1930’da yapılan toplantı neticesinde Latin Alfabetine geçiş kararlaştırıldı. Bu toplantıda kararlaştırılan Yeni Uygur Latin Alfabeti aşağıdaki gibidir:³²¹

1930 Yılında Kararlaştırılan Yeni Uygur Latin Alfabeti:

³¹⁵ A.T. Heyderop, “Sovit İttipakidiki Uyğurlaning Edebiy Tilni Berpa Qiliş Ceryani”, **Keşker Pidagogika İnstitutı İlmiy Jornili**, S.4, 1993.

³¹⁶ Abdurişit Sabit, “Hazirki Zaman Uyğur Yézikining Tereqqiyat Ceryani”, **XinJiang Tezkirisi**, S.3. 1994

³¹⁷ Wei Suiyi, “Hazirki Zaman Uyğur Yézikining 1950 Yilidin Buyanqi Tereqqiyati”, **Merkezi Asya Dergisi**, S.3-4, 1993.

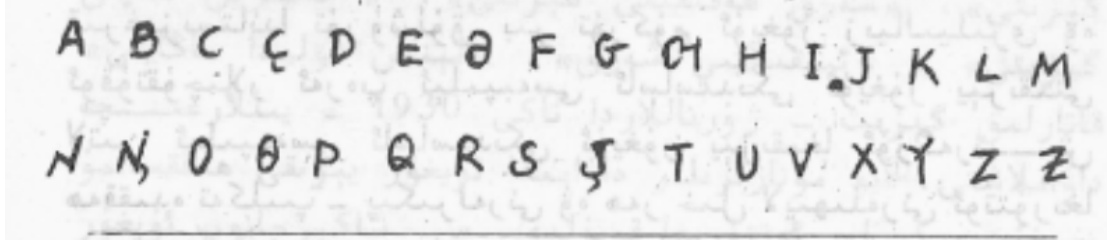
³¹⁸ A.e.

³¹⁹ Sabit, a.g.e.

³²⁰ Suiyi, a.g.e.

³²¹ A.e.

7Tablo 6: 1930 Yılında Kararlaştırılan Yeni Uygur Latin Alfabeti

Sovyetlerdeki Kiril Alfabetine geçiş 1930'un sonlarında başladı, Kazaklar 1938 yılına Kiril Alfabetine geçti, ama Uygurlar 1946 yılına kadar Kiril Alfabetini kullanmadı.³²²

Orta Asya'da dil ve yazı hakkındaki bu tartışmalar sürerken, Doğu Türkistan bölgesi iç savaşta kavruluyordu. 1933 yılında Şing Şicai'in iktidara gelmesiyle 1935 yılında Doğu Türkistan'daki halklar 14 etnik gruba ayırdı. Her bir millet için ayrı bir Çince isim verildi.³²³

Yeni Uygur Yazısı Sheng Shicai'in ortaya koyduğu namda "Milletler Eşitliği" politikası ile Doğu Türkistan'da yaygın kullanılmaya başladı. 1935 yılında Şincan Gazetesi, Uygurca yayımlandı. Gazetede "ط ظ ح ث ذ ص ض" sesleri sadece Arapça sözcükler için kullanılmıştı. 1936 yılında Kaşkar Basmahanesinde basılan "İlim-İmla" kitabı, Yeni Uygurcanın ilk imla kitabıdır. Bundan sonraki süreçte Kaşkar Basmahanesinde basılan tüm kitaplar, bu imla kaidesine uygun biçimde basılmıştır.

1932 yılında Kaşkar'da basılan alfabe kitabından bir örnek:

³²² A.e.

³²³ Burhan Şehidi, *XinJiangning 50 Yili*, Beijing, Milletler Neşriyatı, 1986, s. 528-529.

Tablo 7: Kaşkar'da basılan kitap: 1936 Kaşkar Matbaası

حرف لار

اونك طرفقا باغلانغان حرف لار	ایکی طرفقا باغلانغان حرف لار	چپ طرفقا باغلانغان حرف لار	باغلانماغان حرف لار
ا ب پ ت ث ج ح د ر ز س ش	ا ب پ ت ث ج ح د ر ز س ش	ا ب پ ت ث ج ح د ر ز س ش	ا ب پ ت ث ج ح د ر ز س ش

حرف لار

اونك طرفقا باغلانغان حرف لار	ایکی طرفقا باغلانغان حرف لار	چپ طرفقا باغلانغان حرف لار	باغلانماغان حرف لار
ص ض ط ظ ع ف ق ک گ ل م ن ه و	ص ض ط ظ ع ف ق ک گ ل م ن ه و	ص ض ط ظ ع ف ق ک گ ل م ن ه و	ص ض ط ظ ع ف ق ک گ ل م ن ه و

1937 yılında Uygur aydınları Arap Alfabetini esas alan Yeni Uygur Alfabetini sayı ve düzen olarak Sovyet Bölgesi’nde kullanılan Uygur Alfabeti ile aynılaştırdı. 1937 yılında Doğu Türkistan Bölgesi’nde kullanılan Uygur Alfabeti aşağıdaki gibidir:

ا، ب، پ، ت، ث، ج، چ، خ، ح، د، ر، ژ، س، ش، ص، ض، ط، ظ، ع، غ، ف، ق، ك، گ، ل، م، ن، و، ه، ی

1946 yılında Üç Vilayet Milli Ordusu ile Çin Hükümeti arasında 11 maddeli sözleşme imzalandı. Sözleşme imzalanmadan önce millet vekillerinden alınan öneriler sonucu “devlet organları ve adliye organlarında evraklar ve resmi yazılar Müslümanların ezelden kullandığı yazısıyla yazılsın, ilkokul, ortaokul ve üniversitelerde de Müslümanların ezelden kullandığı dili ve yazısıyla eğitim verilsin” maddeleri eklenmişti.³²⁴

1937 yılındaki yazı ve imla devrimi sadece aydınlar tarafından kullanıldı. XinJiang Gazetesi, 1935’teki yazı ve imla kaidesini kullanıyordu ancak zamanında ulaşım sorunu ve iç savaş nedeniyle dağıtımı çok sınırlıydı. Sovyet Bölgesi’ndeki iki matbaa ise bu dönemde kendi yazı ve imla biçimini kullanmaya başlamıştı. 1940-1950 yılları arasında bu iki matbaada basılan kitaplar, Uygur Bölgesi’ne girmeye başlamıştı. Böylece Yeni Uygurcadaki farklar net bir şekilde ortaya çıkmıştı. 1950 yıllarında ise Yeni Uygur yazısındaki farklar önemli bir tartışma konusu olmuştu.

Aralık 1948’de İbrahim Muti tarafından düzenlenen “İmla Kaidesi” yayımlandı. Bu kitap, Uygur Alfabeti, alıntı sözcükler, noktalama işaretleri hakkında bilgiler içeriyordu ancak Yeni Uygurcadaki ünlüler için harf belirlenmemiş, ünsüzlerin yazılışı, ses olayları, eklerin değişimi gibi konular ele alınmamıştı.³²⁵ Bu kitapta Arap Alfabeti yine aynen kabul edilmiş, ünlü sesler için ayrı bir harf belirlenmemiş, ünlü seslerin

³²⁴ Zhang Jizhong, **Ürümçi Söhbettidin Şinjang Tınc Azad Bolğanga Keder, Ürümçi, XinJiang Helk Neşriyati**, 1987. (Bu içeriğe kitabın “Ürümçi Söhbiti”, “Hemkarlışı” bölümlerinden ulaşılabilir.)

³²⁵ Mirsultan Osmanov; Abdurişit Sabit, **Hazırkı Zaman Uyğur Edebiy Tilining İmlasi Heqqide Savat**, Ürümçi, XinJiang Halk Neşriyatı, 1987, s. 20.

imlası, ses uyumu, ünsüz değişimi, alıntı sözcüklerin yazımındaki imla kuralları ele alınmamıştı.

1951 yılı mayıs ve haziran aylarında Almatı’da Uygur yazı dilini, imla kaidesini ve alfabesini geliştirme meselesi masaya yatırıldı.³²⁶ Bu toplantı sonucu 1) alfabe sırası için 1951 yılında Taşkent Uygurları tarafından kullanılmış olan alfabe sırası kullanıldı. 2) “e” ve “i” sesi için ayrı harf kullanıldı. 3) Yeni imla kaidesi düzenlendi. Bu alfabe daha sonrasında Taşkent ve Almatı’da yaygın olarak kullanıldı. Bu alfabe ve imla kaidesi Doğu Türkistan bölgesine girmiş olsa da hükümet tarafından kabul edilmedi.

1951 yılındaki kullanılan Uygur Alfabesi aşağıdaki gibidir:

ئا، ب، پ، ت، ج، چ، خ، ه، د، ر، ز، ژ، س، ش، غ، ق، ف، ك، گ، ك، ئى، ئىي، ي،
ل، م، ن، ۋ، ئو، ئۇ، نە

1954 yılında dönemin Dil ve Yazı komitesi müdürü Mehmud Zeydi tarafından düzenlenen “Uygur Yazı Dilinin Kısa İmla Kaidesi” yayınlandı.³²⁷ Bu imla kaidesi Almatı’daki İmla kaidesini esas almıştı. Bu taslak 1954 yılında resmi yürürlüğe girdi. Taslağının en dikkat çekici tarafı ise sadece Arapça ve Farsça alıntı sözcükleri yazmada kullanılan sekiz harf alfabeden çıkarılmıştı. Bu taslak 1951 yılındaki Almatı’da yayınlanan imla kaidesi ile pek çok fark göstermese de Doğu Türkistan bölgesinde Çin hükümeti tarafından desteklenen ilk dil ve yazı politikası niteliğine sahiptir.

1954 yılından sonra Sovyetler birliğinden derslikler, Marks, Stalin ve Lenin eserleri, siyasi propagandalar, Taşkent Almatı’da yayınlanan hikâye, romanlar ardı

³²⁶ Suiyi, a.g.e.

³²⁷ XinJiang Milletler Til -Yéziki Muzakire Qilip Yétekçilik Qiliş Heyiti, **Uygur Edebiy Tilining Qisqiche İmla Qaidiliri**, Ürümçi, XinJiang Halk Neşriyati, 1954, s.1.

ardına Doğu Türkistan bölgesine ulaşmaya başladı. Üstelik bu dönemde tüm Çin’de Sovyet’ten öğrenme modası vardı. Böyle bir dönemde Uygur, Kazak, Moğol yazısını Kiril alfabesine değiştirme devrimi başladı. 1956 yılında Uygur bölgesinde Dil ve Yazı Araştırma Komitesi kuruldu. Bu kurumun çalışanları Arap Alfabesindeki yetersizlikleri gidermek için Uygur, Kazak ve Moğol yazısını Kiril Alfabesine geçirme taslağını ortaya koydu. Bu taslak kararlaştırıldıktan sonra 1957 yılında Resmî gazetede yayınlandı.³²⁸ Ama 1957 yılında yerli milliyetçiliğe karşı hareketin başlamasıyla uygulanamadı, 1958 yılında Çin yazısı Latin Alfabesi sisteminin yayınlanmasıyla³²⁹ Kiril Alfabesini kullanmak devleti parçalamak olarak nitelendirildi. 1958 yılında Beijing’de Milletler Dil Yazı Hizmeti Toplantısı düzenlendi. Toplantıda “Çin’deki Milletler Yazısını değiştirmek istiyorsa prensip olarak Çincenin fonetik alfabe taslağına uyulmalı”³³⁰ diye belirlendi. Böylece Kiril Alfabesine geçiş süreci kendiliğinden sona ermiş oldu.

1957 yılındaki toplantıda yürürlüğe giren beş prensip Uygur yazısının Latin Alfabesine geçiş döneminin başlangıcı sayılabilir³³¹. Bu beş prensip: 1) Çin’deki Milletler Yazısını değiştirmek istiyorsa prensip olarak Çincenin alfabe taslağına uyulmalı; 2) Çince seslere yakın sesleri ifade etmek için mümkün olduğu kadar Çince sesler kullanılmalı; 3) Çin Alfabesinde olmayan sesleri ifade etmek için bir ses için iki harf kullanılmalı; 4) Dildeki ton farkını ifade etmek için ① ses sonuna bir harf eklenebilir. ② Başka bir işaret kullanılır. ③ Tonu ifade etmemek. 5) Milletlerin

³²⁸ “XinJiang Géziti”, 1957, 9 Şubat (Çince ve Uygurca Sayı).

³²⁹ “Hanyu De Zi Mu Biao Xiang Guan Yan Jiu”, **Renmin Ribao**, 1957.

³³⁰ Abdurişit Sabit, “Hazırkı Zaman Uygur Yézikining Terekkiyat Ceryani”, **XinJiang Tezkirisi**, S.3. 1994.

³³¹ Qu Yunggang, **Henzu Yézikini İslah kıliş Nezeriyisi**, Biijing, Yézik İslahati Komitesi Yayınları, 1961, s.49-50.

yazısı, özellikle yakın milletlerin yazısı kesinlikle birbiriyle farklı olmalı gibi içerikleri kapsıyordu.

Altı ay arayla ortaya çıkan bu olaylar dil için değil de daha çok politika için hizmet ediyordu. Altı ay önce tüm gücü ile Kiril Alfabetinin artılarını vurgulayanlar şimdi Latin Alfabetini övmek zorunda kalmıştı. Bu süreç içinde Uygurlar tüm yazı devrimini kabul etmeyip kendi alfabetine dönmek ya da yeni politika gereği Latin Alfabetine geçmek gibi iki seçenekten birini seçmek zorunda kaldı. Moğollar ve Sibolar kendi geleneksel alfabetine dönmeyi tercih etti. Uygurlar ve Kazaklar Latin Alfabetini tercih etti.³³²

Bu dönemdeki yazı devrimi çok zor bir dönemden geçiyordu. Dönemin aydınları dağlarda ve tarlalarda çalışıyordu. Çin ve Sovyet ilişkisinin kötüye gitmesiyle Latin Alfabetine geçiş süreci hızlandırılmaya başladı. Böyle bir siyasi atmosferde 1958 yılında Ürümçi’de 2. Dil ve Yazı Toplantısı düzenlendi ³³³ . Toplantıda Çincenin Latin Alfabetinin esas alan Uygur Yeni Alfabeti ile Kazak Yeni Alfabeti taslağı ortaya koyuldu. Milletler arasındaki “benzerliği” vurgulamak için Çince sözcükler kullanılmaya başladı. Latin Alfabeti İlkokul ve okuma yazma öğretme kurslarında öğretilmeye başladı. 1960 yılında ilkokul 1.sınıflarda Latin Alfabeti resmi olarak kullanılmaya başladı.³³⁴

1964 yılında Uygur Latin Alfabetini resmi yazı olarak kullanmak kararlaştırıldı. Bu karar 1965 yılında yürürlüğe girdi.³³⁵

1965 yılında yayınlanan Uygur Latin Alfabeti:

³³² Komisyon, **Az Sanlik Milletler Yézik islahati**, Beijing, Til Yézik Komititi, 1957.

³³³ İminop, **Uygur qazaq yézikini İnqilabiy Roh Bilen Omumlaşturayli**, Ürümçi, XinJiang Helk Neşriyati, 1965, s. 72.

³³⁴ **A.e.**, s. 82.

³³⁵ “XinJiang Géiziti”, S.1.1965.

Tablo 8: 1965 Yılında Yayınlanan Uygur Latin Alfabesi

Eski Yazı	Okunuşu	El Yazısı	Matbu
ئا	a	<i>Aa</i>	Aa
ب	be	<i>Bb</i>	Bb
تس	se	<i>Cc</i>	Cc
د	de	<i>Dd</i>	Dd
ئې	e	<i>Ee</i>	Ee
ف	ef	<i>Ff</i>	Ff
گ	ge	<i>Gg</i>	Gg
خ	Ha	<i>Hh</i>	Hh
ئى	İ	<i>İi</i>	İi
ج	je	<i>Jj</i>	Jj
ل	el	<i>Ll</i>	Ll
م	em	<i>Mm</i>	Mm
ن	en	<i>Nn</i>	Nn
ئو	O	<i>Oo</i>	Oo
پ	Pe	<i>Pp</i>	Pp
چ	qiu	<i>Qq</i>	Qq
ر	ar	<i>Rr</i>	Rr

س	es	<i>Ss</i>	Ss
ت	te	<i>Tt</i>	Tt
ۇ	u	<i>Uu</i>	Uu
(ۋ)	ve	<i>Vv</i>	Vv
ۋ	Wa	<i>Ww</i>	Ww
ش	xi	<i>Xx</i>	Xx
ي	ya	<i>Yy</i>	Yy
ز	ze	<i>Zz</i>	Zz

Alfabe de Çince alıntı sözcükleri ifade etmek için “ng, zh, ch, sh” harfleri de eklenmişti.³³⁶

1970 yılında tamamlanmak hedeflenen bu devrim 1966 yılında Kültür Devriminin başlamasıyla engellerle karşılaşsa da ilkokul ve orta okullarda öğretilmeye devam edildi. On yıl süren Kültür Devrimi döneminde tüm meslek okulları, üniversiteler kapatıldı. Aydınlar, öğretmenler tarlalara, dağlara meslek öğrenmesi için gönderildi. Böyle bir durumda yeni alfabeden söz açmak pek mümkün olmuyordu. Uygur Arap Alfabeti sadece aydınlar arasında ve gazetede kullanıldı. Bu dönemde Çin ve Sovyet ilişkileri durma noktasına gelmişti. Böyle bir durumda Sovyet’e karşı tutum sergilemek Uygur bölgesindeki en önemli bir politik görev haline gelmişti. Sovyet

³³⁶ Komisyon, *Uygur yéngi Yéziqining Addi İmla Qaidisi*, Ürümçi, XinJiang Helk Neşriyati, 1965, s.1.

Merkezi Asya Cumhuriyetleri radyo ve yayıncılık vasıtası ile Çin'in Uygur ve Kazak Milletinin yazısına uyguladığı politikaya hücum ediyordu.³³⁷

1970 yılında Uygur Latin Alfabesi Üniversitelerde kullanılmaya başladı, ama Uygur Arap Alfabesini öğrenenler yine kendi yolunda devam etti. Böylece Yeni yazıyı öğrenenler okulu bitirdikten sonra tekrar Arap Alfabesini öğrenmek zorunda kalıyordu. Böylece Yeni yazı ve eski yazıyı öğrenenler arasında kopukluk oluşmaya başladı.

15 Haziran 1976 da Uygur Bölgesi inkılabı komitesi 1 Ağustostan itibaren Eski yazının kullanılmayacağını ilan etti. Çok geçmeden “XinJiang Géziti” ve “Kızıl Bayrak” gazetesi sadece Uygur Latin yazısıyla basılmaya başladı³³⁸. Mao'nun ölümünden sonra gündemi halka anlatmak için gazeteler yeni ve eski yazıyı beraber kullanmaya başladı.

1978 yılındaki Deng devriminden sonra dil ve yazıyla ilgili konular yeniden masaya yatırılmaya başladı. Bu dönemde Uygur Latin alfabesini yaygınlaştırmak yine politik bir görev niteliğindeydi. 1979 yılındaki Dil ve Yazı Toplantısından sonra Latin Alfabesinin Uygurca'yı ifade etmedeki eksiklikleri, öğrenmenin zorluğu hakkında şikayetler gelmeye başladı. Bu şikayetlerin ardı kesilmeyince Eylül 1982'de Latin Alfabesini kullanmayı iptal etme kararı alındı.³³⁹

20 seneye kadar kullanımdan kalan Uygur Arap Alfabesi yeniden kullanılmaya başladıktan sonra imlada eskiden çözülmeyen sorunlar ortaya çıkmaya başladı. Bu sorunları çözmeyi amaçlayan Uygur Bölgesi Dil ve Yazı Komitesi 1983 yılında Yeni Uygurcanın fonetik sistemi ve yazı geleneğine göre Yeni Uygurca yazı dilinin alfabesini düzenledi ve bu sistem 1984 yılının Ocak ayında yürürlüğe girdi. Bu alfabe

³³⁷ Komisyon, **Sulian Dui Zhong Guo Minzu Zhengci De Guan Dian**, Beijing, Milletler Neşriyatı, 1960, s. 34.

³³⁸ “XinJiang Géziti”, S.1.1976,

³³⁹ Suiyi, **a.g.e.**

sisteminde eskiden beri çözülmeyen 4 dudak ünlüsünü 2 harfle ifade etmeye son verildi ve yeniden “ö, ü” harfleri eklendi.³⁴⁰

1954Yılındaki ve 1983 Yılındaki Dudak Ünlülerin Karşılaştırılması.

Tablo 9: 1954 Yılındaki ve 1983 Yılındaki Dudak Ünlülerin Karşılaştırılması

ü	u	ö	o	Ses Yıl
ئۇ	ئۇ	ئۇ	ئۇ	1954
ئۇ	ئۇ	ئۇ	ئۇ	1983

Sonuç olarak 1949 yılından şimdiye kadar Arap Alfabeli Uygur Yazı Dili beş defa devrim geçirdi. Bu beş devrimde beş alfabesi sistemi belirlendi. Bu alfabeler ünlüler, bazı ünsüzlerin kullanımı, noktalama işaretlerinin kullanımı, harflerin isimleri gibi konularda birbirinden farklıydı. Her bir alfabe değişikliğinden sonra daha yaygınlaşmadan tekrar yeni bir alfabe sistemi ortaya çıkıyordu. Bu yazı devrimleri beraberliğinde kültür değişimini de getiriyordu. Sürekli değişen politikaya maruz kalan Uygurlar şimdi de kendi yazı ve dilini korumak için çabalarken son dönemdeki olaylar sonucunda yine tekrar kendi ana dilini kaybetme riskiyle karşı karşıya kalmaktadır.

³⁴⁰ A.e.

1.2.4. Yeni Uygurcanın Ağızları ve Başlıca Özellikleri

Yeni Uygur Türkçesinin ağızlarının tasnifi üzerine duran en önemli isim Rus bilim adamı H.N. İlminski'y'dir. İlminski'y'nin araştırma yaptığı 19 yy. ise Yeni Uygur Türkçesi ağızlarının birbirine daha çok yaklaşmakta olduğu dönemlerdir. Bu dönem birçok araştırmacıya göre Yeni Uygur Türkçesinin oluşma zamanı olarak kabul edilmektedir.³⁴¹

19. yüzyılın başlarından ortasına kadar, Nikolay N. Pantusov, Nikolay F. Katanov, Albert August von Le Coq, Gustav Raquette, Sergey Ye. Malov, Gunnar Jarring ve Ethem R. Tenişev gibi araştırmacılar yıllar süren geziler ve yaptıkları incelemeler sonucunda Yeni Uygur Türkçesinin ağızlarını çeşitli yönleriyle araştırmaya ve tasnif etmeye çalışmışlardır. 1960'lardan sonraki çalışmalar ise 1950'lerde başlayan Uygur ve Çinli araştırmacıların derlemelerine dayanmaktadır.

Uygurlar 1930'lu yıllardan sonra Ürümçi ağızını merkez kabul eden Kaşgar, Turfan, Aksu, Kumul ve İli vilayetlerinin ağızlarıyla birlikte Uygur Türklerinin tamamına yakınının dilini içine alan merkez diyalektini edebî dil hâline getirmişlerdir.

Yeni Uygurcada, çeşitli ağız grupları ve aynı ağız gruplarına bağlı ağızlar arasında bazı farklar bulunmaktadır. Bu farklar ağızların tasnifinde karışıklık ve dengesizliğe yol açmaktadır. Dolayısıyla araştırmacıların Uygur ağızlarının tasnifi üzerindeki fikirleri de farklılık göstermektedir. İlminski'y çalışmalarında Uygur bölgesinde sadece bir çeşit dil olduğunu, ağızlar arasında ise çok küçük farklar olduğunu ileri sürmüştür.³⁴² Malov yaptığı araştırmalar sonucunda İlminski'y'nin tasnifine katılsa da

³⁴¹ Mirsultan Osmanov, **Hazırkı Zaman Uyğur Tili Dialéktliri**, Ürümçi, XinJiang Yaşlar Ösmürler Neşriyati, 1990, s.8.

³⁴² **Edhem Tenişev**, "XinJiang Uyğur Tili Dialéktliri", (Çince Çeviri), **Keşker Sifen Şöyen İlmiy Jörnili**, 1983, s.17.

Lopnor Ağzının ayrı bir ağız olduğunu ortaya koymuştur.³⁴³ Jarring ise belirsizliği bildiren **-miş** ekinden yola çıkarak Uygur ağızlarını şöyle ayırmıştır:

A. Güney Ağzı (Aksu bölgesi de dahil)

B. Kuzey Ağzı (Kuça bölgesi de dahil)

Baskakov ise Yeni Uygur Türkçesini standart bir ölçüye göre değil de her bölgede konuşulan dilin özelliğine göre dört gruba ayırmıştır.³⁴⁴

1. Grup: Güney Ağzıları

a. Kaşkar -Yeken Ağzı ile Yenisar Ağzı

b. Hotan- Keriye Ağzı ile Çerçen Ağzı

c. Aksu Ağzı

2. Grup: Kuzey Ağzıları

a. Kuça- Turpan Ağzı (Kara Şehir, Kuça, Turpan, Kumul)

b. Gulca Ağzı (Sovyet Uygurları da dahil)

3. Grup: Lopnor Ağzı

4. Salar ve Sarı Uygur Ağzı

Tenişev ise Uygur ağızlarında ortak edebi dilde **-miş** eki kullanıldığı için Jarring'in tasnifine katılmıyor ve Uygur ağızlarını aşağıdaki gibi 3 guruba ayırmıştır.

345

³⁴³ Osmanov, **a.g.e.**, s.12.

³⁴⁴ N. A. Baskakov, **Türki Tıllar**, (Uygurca Çeviri), Beijing, Milletler Neşriyatı, 1986, s.332-333.

³⁴⁵ Tenişev, **a.g.e.**, s.17.

1. Gurup: Batı ve Kuzey Ağızları ya da Merkez Ağzı: Bu gurup Turpan, Kuça, Aksu, Kaşkar, Yeken, Gulca, Kumul, Karaşehir ağızlarını kapsamaktadır.

2. Gurup: Güney Ağzı veya Hotan Ağzı

3. Doğu Ağzı veya Lopnor Ağzı

Uygur Araştırmacılarından İmin Tursun, bazı fonetik özellikleri esas alarak Yeni Uygur Türkçesinin Gulca, Kaşkar ağzını esas aldığını öne sürmüştür. Amine Gappar ise çalışmasında “-miş ekinin” ağızların tasnifinde ölçü olarak kullanılmayacağını ileri sürmüş ve Yeni Uygur Türkçesini Tenişev gibi üçe ayırmış, Yeken ve Kağılık Ağzını Kaşkar ağzına tabi tutmuştur.³⁴⁶

Çinli araştırma Li Seng ise yukarıda bahsi geçen araştırmacıların aksine Yeken Ağzını Hotan Ağzına tabi tutmuştur.³⁴⁷ Gao Shijie ise çalışmasında Tenişev ve Amine Gappar’ın “Üç Ağız” görüşünü desteklemektedir. Mirsultan Osmanov, “Hazirki Zaman Uygur Tili Diyalektleri” adlı kitabında ise Yeni Uygur Türkçesini aşağıdaki gibi ayırmıştır:

Merkez Ağzı: Ürümçi başta olmak üzere, Gulca, Turpan, Kaşkar-Atuş, Kumul ve Tarım Ağzını kapsamaktadır.

Hotan Ağzı: Uygur bölgesinin doğusundaki Çarkılık’tan batı kısmındaki Guma ilçesine kadar olan dokuz ilçede konuşulmaktadır. Bu dokuz ilçede bile ağız farklılıkları görülmektedir.

Lopnor Ağzı: Güneyde Hotan Ağzı ile, kuzeyde Kumul, Turfan Ağızları, batıda

³⁴⁶ Amine Gappar, “Hazirki Zaman Uygur Tili ve Dialéktleri ve Milli Edebi Tilimizniñ Asasi Dialékti hem Normal Teleppuzi”, **Minzu Yuwen**, 1980. S.2.

³⁴⁷ Li Seng, **Uygur Tilining Merkizi Dialékti Hem Uning Hususiyetleri, Koşumçe: Hazirki Zaman Uygur Tiliniñ Asasi Dialékti**. Siqvan, Zhong Wen Yayınları, 1986.

Tarım ve Kuça Ağızları ile ilişkilendirir.

Daha sonraki araştırmalarda ortak kabul görülen görüşe göre Yeni Uygurcada Merkezî Diyalekt, Lopnor Diyalekti ve Hoten Diyalekti olmak üzere 3 Diyalekt vardır.³⁴⁸ Bunlar da kendi içinde çeşitli ağızlara bölünmektedir. Başlıca ağızları şöyle sıralayabiliriz: 1) Merkezî Diyalekt: Ürümçi Ağızı, Turpan Ağızı, Kumul Ağızı, İli Ağızı, Keşker Ağızı, Atuş Ağızı, Tarım Ağızı 2) Hotan Diyalekti: Guma Ağızı, Karıkas Ağızı, Elçi Ağızı, Lop Ağızı, Keriye Ağızı 3) Lopnor Diyalekti: Ağız bulunmamaktadır.³⁴⁹ Bu üç diyalekt içinde Lopnor diyalekti ile Hoten diyalekti gramer ve söz varlığı bakımından ortak edebî dilden oldukça farklılık göstermektedir. Merkezî diyalekt, ortak edebî dilden çok farklı değildir; dolayısıyla Yeni Uygurcanın yazı dili, bu ağza dayanmaktadır.

Bahsettiğimiz gibi bugünkü Uygur ağızları Lopnor diyalekti, Hoten diyalekti ve Merkezî diyalekt olmak üzere üç diyalekte ayrılmaktadır.

Merkezî Diyalekt:

Merkezî diyalekt, doğuda Kumul'dan başlayıp güney batıda Yarkent'e kadar uzanan geniş bölgedeki Uygurların kullandıkları, ortak edebî dile en yakın olan ağız gruplarını içermektedir. Bu diyalekt aşağıdaki ağız gruplarına ayrılmaktadır.

Merkez ağızı, Ürümçi ağızı, Turfan ağızı, İli ağızı, Kaşkar ağızı ve Tarım ağızını kapsamaktadır. Kazakistan Uygurları İli ağızını kullanmaktadır.³⁵⁰

³⁴⁸ Levent Doğan; Oğuzhan Durmuş, **Yeni Uygur Türkçesi ve Edebiyatı**, Türkler Ansiklopedisi, Cilt, XX, Ankara, Yeni Türkiye Yayınları, 2002, s. 297.

³⁴⁹ Mırsultan Osmanov, **Hazirki Zaman Uygur Tili Dialikitleri**, Ürümçi, XinJiang Yaşlar Ösmürler Neşriyatı, 1990.

³⁵⁰ Komisyon, **Hazirki Zaman Uygur Tiliniñ Diyalekt Şiveleri Sözlüğü**, Beijing, İjdimai Penler Akademisi Til Tetkikat orni, 2017, s.29.

Merkezi diyalekt içinde Yeni Uygur yazı diline en yakın olan ağız Ürümçi ağızıdır. Bu ağızın oluşması Ürümçi şehrinin siyasi merkez olmasından sonradır.

Merkezi diyalekti oluşturan diğer bir önemli ağız ise İli Ağızıdır. İli halkı diğer Uygur bölgesindeki halkların İli bölgesine göç etmesiyle oluşmuştur. Genel itibari ile Ürümçi Ağızı ile pek fark göstermiyor, özellikle XX. yüzyılın başlarında modern matbaacılığın İli bölgesinde gelişmesi İli Ağızının gelişmesinde büyük önem taşımıştır.

XIX. yüzyılda araştırmacılar İli Ağızını “Tarañçı Diyalekti” olarak adlandırmıştır. 1935 yılında bu “Tarañçılar” Uygur bölgesindeki Uygur, Özbek, Tatar, Moğol, Kazak, Çin, Mancu, Sibo, Kırgız, Solon ve Rus milletleri ile beraber 14. Millet olarak ayrılmış, 1944 yılında Üç Vilayet Hükümeti tarafından “Tarañçı” diye bir milletin olmadığına karar verilmiştir.³⁵¹

Merkezi Diyalekt içindeki Kaşkar Ağızı konuşan sayısı en fazla olan ağızdır. Kaşkar Ağızı Kaşkar merkez, Kaşkar Konaşehir, Peyzivat, Yengisar, Yopurga gibi illerde konuşulur.

Turpan Ağızı da Merkezi diyalekti oluşturan önemli ağızdır. Özellikle XIX. yüzyılın sonu XX. yüzyılın başlarından beri Turpan bölgesinde eğitim ve kültürün gelişmesi ile Yeni Uygur yazı dilinin oluşumunda önemli yer tutmaktadır.³⁵²

Hoten Diyalekti:

Doğuda Çarkalık’tan başlayıp batıda Guma nahiyesine kadar olan dokuz bölgede kullanılmaktadır. Bu bölge ağızlarında bazı farklılıklar bulunmaktadır. Hoten diyalektinin kapsadığı bölgeler: Guma, Elçi, Karikaş, Lop, Keriye, Çira, Niye.³⁵³

³⁵¹ Gülsüm Seley, **Atalmış Tarañçı Milliti Neyringining Meglup Bolisi**, İli Tarihi Matiriyalliri, S.1. (Çevrimiçi) <https://www.akademiye.org/ug/?p=6393>, 14 Ağustos 2022.

³⁵² Osmanov, **a.g.e.**, s.61.

³⁵³ **A.e.**, s.30.

Lopnor Diyalekti:

Lopnor diyalekti, güneyde Hoten diyalekti, kuzeyde Kumul, Turfan ağızları, batıda Tarım, Kuça ağızları ile bazı ortak fonetik özellikler ile bağlıdır. Bu nedenle bazı fonetik özellikleri ile Hoten diyalektine, bazı morfolojik özellikleri ile de Kumul ağızı ile benzerlik göstermektedir.³⁵⁴

Ağızlardaki Bazı Ses Özellikleri:

İli Ağzı

Yazı dilinde dudak uyumuna uymayan sözcükler İli Ağzında dudak uyumunu korumaktadır.³⁵⁵

Yeni Uygur Yazı Dili

méve

özgiriş

üginış

İli Ağzı

mögü (meyve)

özgürüş (değişim)

ügünüş (öğrenim)

İli Ağzında iyelik ve hâl eklerindeki dudak uyumu yazı diline göre daha güçlüdür.³⁵⁶

Yeni Uygur Yazı Dili

közlirim

yötilim

İli Ağzı

közlürüm (gözlerim)

yötülüm (öksürüğüm)

³⁵⁴ A.e., s.32.

³⁵⁵ Nicat Sopi, **Uygur éğiz Tili Heqqide Tetkikat**, Milletler Üniversitesi Az Sanlıq Milletler Til Edebiyatı Fakultiti, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Beijing 2010, s. 20.

³⁵⁶ A.e., s.21.

buningdin

bunungdun (bundan)

İli Ağzında iki heceli sözcüklerin ilk hecesinde “o” dudak ünlüsü bulunduğunda ikinci hecede “u”, ilk hecesinde “ö” dudak ünlüsü bulunduğunda ikinci hecede “ü” ünlüsü gelme kuralına uyulur.³⁵⁷

Yeni Uygur Yazı Dili

İli Ağzı

müşük

möşük (kedi)

hurun

horun (tembel)

huzur

hozur (huzur)

Uygur Yazı dilinde hece sonundaki “a\e” ünlüleri vurgunsuz orta hecenin etkisiyle “é/i” ye değişirken İli Ağzında bazı sözcüklerde bu değişim görülüyor.³⁵⁸

Yeni Uygur Yazı Dili

İli Ağzı

can-cénim

can-canım (can-canım)

égiz-égizi

ağız- ağzi (ağız-ağzı)

yérim-yérimi

yarım-yarımı (yarım- yarısı)

Yeni Uygur Yazı dilindeki bazı sözcüklerin sonundaki “ğ, k” ünsüzleri İli Ağzında “h” ye dönüşür.³⁵⁹

Yeni Uygur Yazı Dili

İli Ağzı

³⁵⁷ A.e., s.21.

³⁵⁸ A.e., s.22.

³⁵⁹ A.e., s.24.

çirağ	çirağ (ampül)
ayağ	ayağ (ayakkabı)
kulak	kulağ (kulak)

Yeni Uygur Yazı dilindeki bazı sözcüklerin hece sonundaki “g” ünsüzü İli Ağzında “ğ” ünsüzüne dönüşür.³⁶⁰

Yeni Uygur Yazı Dili	İli Ağzı
tüğmen	tüğmen (değirmen)
tüğme	tüğme (düğme)

Yeni Uygur Yazı dilindeki bazı sözcüklerin hece başında “v” ünsüzü İli Ağzında “g” ünsüzüne dönüşür.³⁶¹

Yeni Uygur Yazı Dili	İli Ağzı
uva	uga (yuva)
yavaş	yugaş (yavaş)
cuva	cuga (kaban)

Arapça ve Farsça alıntı sözcüklerde bu durum daha da belirgindir.

Yeni Uygur Yazı Dili	İli Ağzı
zaval	zugal (zeval)
savap	sogap (sevap)
halva	halga (helva)

³⁶⁰ A.e.

³⁶¹ A.e.

Yeni Uygur Yazı dilindeki bazı sözcüklerin hece sonundaki “ç” ünsüzü İli Ağzında “ş” ünsüzüne dönüşür.³⁶²

Yeni Uygur Yazı Dili	İli Ağzı
çaç	çaş (saç)
aç	aş (yemek)
işenç	işeş (güven)

Arapça ve Farsça alıntı sözcüklerdeki hece sonundaki “c” ünsüzü “j” ünsüzüne dönüşür.

Yeni Uygur Yazı Dili	İli Ağzı
bac	baj (vergi)
mecburi	mejbuli (mecburi)
ecdad	ejdad (ecdat)

Yeni Uygur Yazı dilindeki bazı sözcüklerin hece başındaki “b” ünsüzü İli Ağzında “v” ünsüzüne dönüşür.³⁶³

Yeni Uygur Yazı Dili	İli Ağzı
kökbaş	kökvaş (mısır)
beñbaş	beñvaş (yaramz)
belbağ	belvağ (kuşak)

³⁶² A.e., s.26.

³⁶³ A.e., s.34.

Turpan Ağzı

Küçük ünlü uyumu Uygur yazı diline göre zayıftır.³⁶⁴

Yeni Uygur Yazı Dili	Turpan Ağzı
oyun	oyan (oyun)
boyun	boyan (boyun)
oğlum	oğlam (oğlum)

Turpan Ağzında y-j değişimi bulunmaz.³⁶⁵

Yeni Uygur Yazı Dili	Turpan Ağzı
yil	yil (yıl)
yigirme	yigirme (yirmi)
yultuz	yultuz (yıldız)

Bazı sözcüklerde söz başı “y” bulunmamaktadır.³⁶⁶

Yeni Uygur Yazı Dili	Turpan Ağzı
yilik	ilik (ilık)
yilpiz	ilpiz (çita)
yılan	ılan (yılan)

³⁶⁴ Osmanov, **a.g.e.**, s.78.

³⁶⁵ **A.e.**, s.68.

³⁶⁶ **A.e.**

Yeni Uygur Yazı dilindeki bazı sözcüklerin hece başında “v” ünsüzü Turpan Ağzında “g” ünsüzüne dönüşür.³⁶⁷

Yeni Uygur Yazı Dili	Turpan Ağzı
tavap	tugap (ziyaret)
hava	haga (hava)
tavar	tuga (ipek kumaş)

Turpan Ağzında söz sonunda “ğ, g” ünsüzleri bulunmaz.³⁶⁸

Yeni Uygur Yazı Dili	Turpan Ağzı
ayağ	ayaq (ayakkabı)
ulağ	ulaq (eklem)

Turpan Ağzında iki ünlü arasındaki “k, k, p” ünsüzleri ek aldığında “ğ, g, v” ünsüzlerine dönüşür.³⁶⁹

Yeni Uygur Yazı Dili	Turpan Ağzı
kulak	kuługum (kulak-kulağım)
pilik	piligim (fitil-fitilim)
kitap	kitavim (kitap-kitabım)

“men, sen” kişi zamirleri datif eli aldığında “sañğa, mañğa” şeklini alır.³⁷⁰

³⁶⁷ A.e., s.64.

³⁶⁸ A.e.

³⁶⁹ A.e.

³⁷⁰ A.e., s.71.

Yeni Uygur Yazı Dili

Turpan Ağzı

men-maŋa

men-maŋğa (ben-bana)

sen- saŋğa

sen-saŋğa (sen-sana)

Genitif eki ile ablatif eki birdir. Bu durum genç nesilde “-ni, -niŋ” şeklinde de görülür.³⁷¹

Yeni Uygur Yazı Dili

Turpan Ağzı

bizniŋ ata animiz

bizni ata animiz (bizim anne babamız)

derehniŋ yiltizi

derehni yiltizi (ağacın kökü)

deryaniŋ tégige çüşüp

deryani tégige çüşüp (derenin dibine inerek)

Kumul Ağzı

Kumul Ağzında İli, Kaşkar ve Kuça ağızlarındaki gibi “y-j” değişimi görülmez.³⁷²

Yeni Uygur Yazı Dili

Kumul Ağzı

yıraқ

yıraқ (ırak)

yılan

yılan (yılan)

yil

yil (yıl)

Kumul Ağzında “v” ünsüzünün “g, ğ” ünsüzüne değişme durumu daha sık görülür.³⁷³

³⁷¹ A.e.

³⁷² A.e.

³⁷³ A.e., s.87.

Yeni Uygur Yazı Dili	Kumul Ağzı
vapa	gupa (vefa)
vakit	geh (vakit)
divane	digane (dilenci)

Kumul Ağzında Eski Türkçedeki bazı sözcükler eski biçimini korumuştur.³⁷⁴

Yeni Uygur Yazı Dili	Kumul Ağzı
çiş	tiş (diş)
çişi	tişi (dişi)
çüşmek	tüşmek (düşmek)

Kumul Ağzında bazı sözcüklerde söz içindeki “g, ğ” ünsüzler düşer.³⁷⁵

Yeni Uygur Yazı Dili	Kumul Ağzı
elgek	elek (elek)
leglek	le(g)lek (leylek)
ağriķ	a(ğ)riķ (ağrı)

Kumul Ağzında bazı sözcüklerde hece sonundaki “n, y” ünsüzler düşer.³⁷⁶

Yeni Uygur Yazı Dili	Kumul Ağzı
ayrılmaķ	a(y)rılmaķ (ayrılmak)

³⁷⁴ A.e.

³⁷⁵ A.e., s.90.

³⁷⁶ A.e., s.90.

hoto(n)	hoto(n) (kadın, karı)
koğun	koço(n) (kavun)

Hotan Diyalekti

Uygur Yazı dilindeki “r” ünsüzü İlçi, Lop, Karikaş illerinde “y” ünsüzüne dönüşür.³⁷⁷

Yeni Uygur Yazı Dili	Hotan Diyalekti
bir	biy (bir)
keri	keyi (yaşlı)
sériğ	séyiğ (sarı)

Hotan Diyalekti küçük ünlü uyumu yazı diline göre güçlü değildir.

Yeni Uygur Yazı Dili	Hotan Diyalekti
orun	oran (yer)
ötük	ötek (çizme)
boyun	boyan (boyun)

Arapça ve Farsçadan alıntı olan ve içinde “k, g” ünsüzleri bulunan sözcüklerdeki ünlü uyumu yani Uygurcanın ünlü kurallılarına uymuyor.

Yeni Uygur Yazı Dili	Hotan Diyalekti
göş	goş (et)

³⁷⁷ A.e., s.160.

göl	gul (çiçek)
göllük	gulluk (çiçeklik)

Lopnor Diyalekti

Yeni Uygurcadaki düz ve yuvarlak uyumuma uyan sözcükler, Lopnor diyalektinde de aynı uyumu korumaktadır. ³⁷⁸

Yeni Uygur Yazı Dili	Lopnor Diyalekti
orun	orun (orun)
oğul	oğul (oğul)
boyun	boyun (boyun)

Lopnor Diyalektinde dudak uyumu yazı diline göre daha güçlüdür. ³⁷⁹

Yeni Uygur Yazı Dili	Lopnor Diyalekti
tola	tolo (fazla)
oñay	oñoy (kolay)
körpe	körpö (döşek)

Lopnor Diyalektinde söz başındaki ve söz ortasındaki “a” ünlüsü “é” ünlüsüne dönüşmüyor. ³⁸⁰

Yeni Uygur Yazı Dili	Lopnor Diyalekti

³⁷⁸ A.e., s.175.

³⁷⁹ A.e., s.176.

³⁸⁰ A.e., s.179.

al>élip (alarak)	alip
sal>sélip (koyarak)	salip
baş>béşi (başı)	başı
kala>kalisi (ineği)	kalasi

Lopnor Diyalektinde söz başında “r” ünsüzü bulunan sözcüklerin önüne bir “i” ünlüsü eklenir.

Yeni Uygur Yazı Dili	Lopnor Diyalekti
rast (gerçek)	irast
resim (resim)	iresim
rocek (pencere)	orocek

Lopnor Diyalektinde söz ortasında gelen “g, ğ” ünsüzleri ya da bu ünsüzler bulunan hece düşer.³⁸¹

Yeni Uygur Yazı Dili	Lopnor Diyalekti
boğursak (bir çeşit tatlı)	bo(ğur)sak
toğrak (ağaç çeşidi)	to(ğ)roq/ to(ğ)roà
mozay (buzağı)	buzu(ğu)

Lopnor Diyalektinde söz başında “ş-s”, eklerde “ş-l” değişimi mevcuttur.³⁸²

Yeni Uygur Yazı Dili	Lopnor Diyalekti
sinaq (sıvav)	şinaq

³⁸¹ A.e., s.181.

³⁸² A.e., s.182.

salca (kene)	şalca
yéniklimek (hafiflemek)	yénikşemek
uzaklımak (uzaklaşmak)	uzakşımak

Genitif eki ve datif eki aynıdır.³⁸³

Yeni Uygur Yazı Dili	Lopnor Diyalekti
éşini/ éşiniñ (yemeğinin)	aşini
kaliniñ (dananın)	kalani

Aksu, Kuça Ağzı:

Aksu, Kuça bölgesi'nde “o, u, ö, ü” ünlüleri ilk hecede dar ünlüye dönüşmektedir.³⁸⁴

Yeni Uygur Yazı Dili	Aksu, Kuça Ağzı
orun (orun)	urun
oğul (oğul)	uğul
boyun (boyun)	buyun

İli Ağzında da bu durum ortaya çıkmaktadır.

Yeni Uygur Yazı Dili	İli Ağzı
örük (kayısı)	ürük

³⁸³ A.e., s.182.

³⁸⁴ Muhebbet Kasım; Taş Rahman, Seltenet Halik, **Uygur Tili Dialékt Şiviliriniñ Alahidiliki**, Ürümçi, XinJiang Halk Neşriyati, 2012, s.182.

söyünce (süpriz)

süyünçe

öginiş (öğrenim)

ügüniş

1.2.5. Yeni Uygurcanın Ses Özellikleri

1.2.5.1. Ünlüler

Uygur yazısında sözcüklerdeki bütün ünlüler gösterilir. Bu kaideye yabancı dillerden girmiş sözcükler de dâhildir ve telaffuza uygun olarak yazıya aktarılır. Yeni Uygurcada sekiz ünlü ve alfabesinde bunlara karşılık olan sekiz harf vardır. Bu ünlüler, a, e, é, i, o, u, ö, ü' dür.

Yeni Uygurcada ünlüler, dilin telaffuz anındaki yüksekliği ya da alçaklığına, diğer tabirle ağzın açılma durumuna göre, dudakların yuvarlaklaşma durumuna göre ve dilin telaffuz anındaki konumuna göre üç gruba ayrılabilir.³⁸⁵

Dilin telaffuz anındaki yükseklik ya da alçaklık durumuna (ağzın açılma durumuna göre) göre 4 gruba ayrılır.

1. Alçak ünlüler (Açık ünlüler): /a/
2. Yarı alçak ünlüler (Yarı açık ünlüler): /e/
3. Yarı yüksek ünlüler (Yarı kapalı ünlüler): /é/, /o/, /ö/
4. Yüksek ünlüler (Kapalı ünlüler): /i/, /u/, /ü/

Dudakların yuvarlaklaşma durumuna göre 2 gruba ayrılır.

1. Yuvarlak ünlüler: /o/, /u/, /ö/, /ü/
2. Düz ünlüler: /a/, /e/, /é/, /i/

Dilin telaffuz anındaki konumuna göre 2 gruba ayrılır.

³⁸⁵ Arslan Abdullah Tehur, Abdurehim Rahman, Yari Ebeydulla, **Hazırkı Zaman Uygur Tili II**, Ürümçi, XinJiang Halk Neşriyatı, 2010, s. 729-730

1. Ön ses ünlüleri: /e/, /ö/, /ü/, /i/, /é/

2. Arka ses ünlüleri: /a/, /o/, /u/

(3. Ara ses ünlüleri: /i/, /é/)

Burada dikkat edilmesi gereken husus şu ki, yukarıdaki /i/, /é/ sesleri tek başına telaffuz edildiğinde mutlak suretle ön ses ünlüsü grubuna dahil edilir ama kelime içinde telaffuz edildiğinde dilin konumundaki değişikliklerden ötürü ara ses ünlüleri olarak da 3.grup halinde değerlendirilebilir.

Yeni Uygurcada ünlüler yukarıda bahsedilen grupta şekli haricinde çıkış yerine, dudakların durumuna ve ağzın açıklığına göre şu şekilde de sınıflandırıldığı bilinmektedir.³⁸⁶

Çıkış yerine göre:

1. Kalın Ünlüler: /a/, /o/, /u/

2. İnce Ünlüler: /e/, /ö/, /ü/, /i/, /é/

3. Ara ünlü: /é/

Dudakların durumuna göre:

1. Düz Ünlüler: /a/, /e/, /é/, /i/

2. Yuvarlak Ünlüler: /o/, /u/, /ö/, /ü/

Ağız açıklığına göre:

1. Geniş Ünlüler: /a/, /e/, /o/, /ö/

2. Dar Ünlüler: /i/, /u/, /ü/, /é/

a

a ünlüsü kalın, düz ve art damak ünlüsüdür. a sesi Yeni Uygurcada sözcüğün her yerinde görülür.

alma (elma), kıtan (ahır), balılar (çocuklar)

³⁸⁶ Öztürk, a.g.e., s. 5

a ünlüsü yanındaki ünsüze göre telaffuzda biraz değişiklik gösterir.

ķ, ħ, ğ ünsüzleri bulunan sözcüklerde ünlüsü art damak ünlüsü gibi telaffuz edilir.

taĝ (daĝ), ķaķ (meyvu kurusu), ğaz (kaz)

a ünlüsü içinde k, g, ŝ, c ünsüzleri bulunan sözcüklerde ön damak sesine yakın bir ses tonuyla telaffuz edilir.³⁸⁷

ŝal (pirinç), çay (çay), kala (inek)

e

İnce, düz ve ön damak ünlüsü olan e sesi Yeni Uygurcada sözcüğün her yerinde görülür.

emgek (emek), teng (denk, eşit), elgek (elek)

e ünlüsü yanındaki ünsüze göre telaffuzda biraz değişiklik gösterir.

ķ, ğ, ħ ünsüzleri bulunan sözcüklerde çok az ölçüde art damak ünlüsü gibi telaffuz edilir.

ķegez (kaĝıt), ħelķ (halk), ħezine (hazine)

k, ç, g ünsüzleri bulunan sözcüklerde ise art damak ünlüsü gibi telaffuz edilir.

kel (gel), geme (bodrum), çek (çek, senet)

o

Kalın, yuvarlak ve art damak ünlüsü olan o sesi, asıl Uygurca sözcüklerin ilk hecesinde görülür. Alıntı sözcüklerde ise sözcüğün her yerinde görülür.³⁸⁸

boyun (boyun), oyun (oyun), orunduķ (sandalye)

traktör (traktör), organ (organ)

³⁸⁷ Tehur, Rahman, Ebeydulla, **a.g.e.**, s. 732.

³⁸⁸ **A.e.**, s. 735.

ö

İnce, yuvarlak ve ön damak ünlüsü olan ö sesi, asıl Uygurca sözcüklerin ilk hecesinde görülür. Alıntı sözcüklerde ise sözcüğün her yerinde görülür.³⁸⁹

ömüçük (örümcek), ötük (çizme), kömür (kömür)

u

Kalın, yuvarlak ve art damak ünlüsü olan u sesi, sözcüğün her yerinde görülür.³⁹⁰

ķulaķ (kulak), uluķ (ulu), ķolum, orunduķ (sandalye)

ü

İnce, yuvarlak ve ön damak ünlüsü olan ü sesi, sözcüğün her yerinde görülür.³⁹¹

süzme (süzme), üzük (yüzük), söyķü (sevgi)

é

İnce, düz ünlü olan bu sözcük, asıl Uygurca sözcüklerin ilk hecesinde görülür.

bélik (balık), ķériķ (üşengeç, ekşi), ķéri (yaşlı)

i

i sesi tek başına telaffuz edildiğinde kesinlikle ince ünlüdür. Ama Yeni Uygurcada ünlü uyumuna göre “i” sesi, hem ince hem kalın olarak kullanılır. Bundan dolayı Yeni Uygurca gramerinde bu i sesi, ara ünlü olarak geçmektedir.³⁹² Bu ayrım

³⁸⁹ A.e., s. 736.

³⁹⁰ A.e., s. 737.

³⁹¹ A.e., s. 738.

³⁹² A.e., s. 730.

konuşma dilinde veya ağızlarda açıkça görülür. Özellikle kalın ünsüzlerin yanında ı telaffuzu kendini hissettirir.³⁹³

1.2.5.1.1. Ünlü Uyumu

Büyük Ünlü Uyumu

Kalın ünlüyle başlayan bir sözcüğün kalın ünlüyle bitmesi ya da ince ünlüyle başlayan bir sözcüğün ince ünlüyle bitmesi olayı olan büyük ünlü uyumu, Yeni Uygurcada da kuvvetli bir şekilde görülmektedir.

emgek (emek)

sögel (siğil)

güzel (güzel)

Büyük ünlü uyumu eklerde daha net görülür. İnce ünlüyle biten tek heceli sözcüklere ya da son hecesi ince ünlü ile biten çok heceli sözcüklere ince ünlülü ekler eklenir. Kalın ünlüyle biten tek heceli sözcüklere ya da son hecesi kalın ünlü ile biten çok heceli sözcüklere ince ünlülü ekler eklenir.³⁹⁴

yer-yerge (yere), köngül-çek (yumuşak yüzlü), öz-lük (özlük)

altun-lar (altınlar), batur-ğa (cesura), yatağ-ta (yatakta)

Yabancı sözcüklerde ise bu kurala uyulmaz. Ancak sözcüğün son hecesinin kalın veya ince oluşuna göre ekler ses değişimine uğrarlar. Yeni Uygurcada bu uyumu aksatan tek ses, yazı dilinde ı ve i seslerinin kullanımındaki tekliktir ve bu iki sesin ayrımı ancak telaffuzda açıkça ortaya çıkmaktadır.³⁹⁵

Yazıda

Teleffuzda

kélidığan

kélidıàan (gelecek olan)

³⁹³ Öztürk, **a.g.e.**, s. 5

³⁹⁴ Tehur; Rahman; Ebeydulla; **a.g.e.**, s. 761.

³⁹⁵ Öztürk, **a.g.e.**, s. 7.

béliqlarni	béliqlarni (balıqları)
qolida	qolida (elinde)

Küçük Ünlü Uyumu

Düz ünlüleri düz ünlülerin, yuvarlak ünlüleri ise ince-yuvarlak veya kalın-düz ünlülerin takip etmesi olayı olan küçük ünlü uyumu, Yeni Uygurcada fazla görülmez.³⁹⁶ Yeni Uygurcada tek heceli sözcüklerde veya çok heceli sözcüklerde ilk hecede yuvarlık ünlü bulunduğu sonraki hecelerde yuvarlık ünlü uyumu devam eder. Bu durumda bu tür sözcüklere eklenen eklerin yuvarlak ünlülü biçimi bulunduğu yuvarlak ünlülü biçimi eklenir.³⁹⁷

köz- közüm (gözüm), kör-gülük (görülecek), tur-ğuzuş (durduruş)

Yine aynı şekilde Yeni Uygurcadaki tek heceli sözcüklerde veya çok heceli sözcüklerde ilk hecede düz ünlü bulunduğu sonraki hecelerde düz ünlü uyumu devam eder. Bu durumda bu tür sözcüklere eklenen eklerin düz ünlülü biçimi bulunduğu düz ünlülü biçimi eklenir.³⁹⁸

adem-ademler (adamlar), yamra-mağ (yayılmak), ehval-ehvallar (durumlar)

Yeni Uygurcada küçük ünlü uyumunda aşağıdaki durumlar da söz konusudur.³⁹⁹

1. İnce ve yuvarlak ünlü uyumu
2. İnce ve düz ünlü uyumu
3. Kalın ve yuvarlak ünlü uyumu
4. Kalın ve düz ünlü uyumu

³⁹⁶ A.e., s. 7.

³⁹⁷ Tehur; Rahman; Ebeydulla; a.g.e., s. 762.

³⁹⁸ A.e., s. 763.

³⁹⁹ A.e., s. 764.

Yabancı sözcüklerde ise büyük ünlü uyumu pek aranmaz. Bunun tek ve en önemli sebebi, yukarıda da bahsedildiği gibi Yeni Uygurcada kullanımı tek tip olan ve ses değişimine uğramayan eklerdir. Bu eklerin sadece ince-düz-dar ünlü ile olan şekilleri kullanılır.

-çi	su-çi	(sucu)
-siz	pul-siz	(parasız)
-ning	öy-niñ	(evin)
-sun	kel-sun	(gelsin)

1.2.5.1.2. Ünlü Değişmesi

Bir sözcükte bulunan ünlünün ekteki ünlünün etkisiyle başka bir ünlüye dönüştüğü görülür.

a>é

1. a ünlüsü ile oluşmuş kapalı tek heceli sözcükler, ünlü ile başlayan bir ek aldığı anda hece ünlüsü é'ye dönüşür ve yazıda gösterilir. ⁴⁰⁰

baş+im= béşim (başım)

kaş +im= kéşim (kaşım)

yer +im= yérim (yerim)

2. içinde “a” ünlüsü bulunan tek heceli sözcüklere şimdiki zaman eki eklendiğinde “é”ye dönüşür. Gelecek zaman ekinde bu durum söz konusu değildir.

bar+ivatimiz= bérivatimiz (gidiyoruz)

⁴⁰⁰ Yüsüpcan Yasin, **Ottura Mektepler Üçün Omumi Tekrar**, Ürümçi, XinJiang Halk Şehiye Neşriyatı, 2007, s. 26.

mañ+ivatidu= ménivatidu (yürüyor)

3. Kapalı hece durumundaki tek heceli sözcüklerden bazıları ek alıp açık hece durumuna geçtiği hâlde vurgu değişmediği için ünlüsünde de değişme olmaz. Bu durum çoğunlukta alıntı sözcüklerde görülür.

yar +im= yarim (yarım)

san +im= sanim (sayım)

şert +im= şertim (şartım)

a>e

Arapça ve Farsçadan alınma sözcüklerin çoğunda Türkiye Türkçesi'ndeki "a" telaffuzunun karşılığı Yeni Uygurcada "e" ileidir.⁴⁰¹

esker (asker), telim (talim), eķil (akıl)

a, e>i

"a, e" ünlüleri ile biten çok heceli sözcüklere ek eklendiğinde sözcükteki "a, e" ünlüleri "i" sesine dönüşür.⁴⁰²

ana+si= anisi (annesi)

aile+de= ailide (ailede)

ayağ+i= ayığı (ayağı)

e>é

⁴⁰¹ Öztürk, **a.g.e.**, s. 10.

⁴⁰² Komisyon, **Hazırkı Zaman Uygur Tili Grammatikisi**, Ürümçi, XinJiang Halk Neşriyati, 1996, s. 36.

Ünsüz ile biten, “e” ünlüsü ile oluşan tek heceli sözcüklere zaman ekleri eklendiğinde “e” ünlüsü “é” ünlüsü değişir.⁴⁰³

kel+imen= kélimen (geleceğim)

ber+ivatimiz= bérivatimiz (veriyoruz)

“e” ünlüsü ile teşkil edilmiş, kapalı tek heceli sözcükler, “i” ünlüsü ile oluşan ek aldığı hece ünlüsü é’ye dönüşür ve yazıda gösterilir.

et+i= éti(eti)

er+i= éri (eri)

a>o

Açık ilk hecedeki “a” ünlüsü, ikinci hecedeki “u” ünlüsünün etkisiyle “o” ünlüsü a’ya döner.⁴⁰⁴

toḥu < taḫıḡu (tavuk)

sopun < sabun (sābūn)

Bu durumun bir diğer sebebi ise sözcük içindeki dudak ünsüzlerinin yuvarlaklaştırıcı etkisidir.⁴⁰⁵

ov<av (av)

toşkan < tavışkan (tavşan)

e>ö

Açık ilk hecedeki “e” ünlüsü, ikinci hecedeki “ü” ünlüsünün etkisiyle ö’ye döner.⁴⁰⁶

⁴⁰³ A.e. s. 37.

⁴⁰⁴ Öztürk, a.g.e., s. 11.

⁴⁰⁵ A.e., s. 10.

⁴⁰⁶ A.e., s. 13.

tömür < temür (demir)

böşük < beşik (beşik)

i>é

Alıntı sözcüklerin ilk hecesindeki i'ler é'ye döner.

élan < 'ilān (ilan, reklam)

péil < fi'l (fiil)

zérek < zīrek (zeki)

i>e, ı>a

Bazı iki heceli Türkçe sözcüklerin dar ünlüyle biten ikinci hecesindeki ünlünün genişlediği görülür.⁴⁰⁷

alte < altı (altı)

çoza < kuzı- kızı (kuzu)

toğra < togrı-toğru (doğru)

u > o

Alıntı sözcüklerin ilk hecesindeki u'lar o'ya döner. Bu durum bazı Türkçe sözcüklerde de görülür.⁴⁰⁸

hokuğ < hūkuğ (hukuk)

roşen < rūšen (aydın, parlak)

roh < rūh (ruh)

⁴⁰⁷ A.e., s. 14.

⁴⁰⁸ A.e.

1.2.5.1.3. Ünlü Düşmesi

İkinci hecesinde i, u, ü ünlüleri bulunan bazı iki heceli sözcüklere şahıs eki eklendiğinde ikinci hecedeki i, u, ü sesleri ağız dilinde düşer; bu değişim yazı dilinde de gösterilir.⁴⁰⁹

Yazı Dili	Ağız Dili
ismim	isim+im = ismim
pikir	pikir+im = pikrim
oğlum	oğul+um=oğlum

İsim kökenli sözcüklere “mu” soru eki eklendikten sonra ek fiil eklendiğinde “mu” soru ekinin ünlüsü düşer.

Asıl şekli	Yazı Dili ve Ağız Dili
adem+mu+idi	ademmidi (adam mıydı?)
on+mu+iken	onmiken (on muymuş?)
öter-mu+idi	ötermidi (geçecek miydi?)

Sözcükteki zarf fiil ekinden sonra “du” (turur) eki eklendiğinde “du” ekindeki “u” ünlüsü düşer.⁴¹⁰

Asıl şekli	Yazı Dili ve Ağız Dili
Kel-e-du-iken+siz	kélidikensiz (geliyormuşsunuz)
sözle+du+iken+siz	sözleydikensiz (söyleyecekmişsiniz)
yaz-a+du+ iken +men	yazidikenmen (yazacaktım)

⁴⁰⁹ Tehur; Rahman; Ebeydulla; **a.g.e.**, s. 817.

⁴¹⁰ **A.e.**, s. 819.

Bileşik sözcüklerde ve ikilemelerde ilk sözcüğün son hecesindeki ünlü düşer. İkileme, yer isimleri, özel isimlerde görülen bu durum yazıda gösterilmez.⁴¹¹

Yazı Dili	Ağız Dili	
ata-ana	atana	(anne baba)
gülca almisi	güljalmisi	(Gulca elması)
ara östeñ	arösteñ	(ara su kanalı)

1.2.5.1.4. Ünlü Türemesi

Yeni Uygurcada çift ünsüz ile başlayan hece şekli yoktur. Ama Rusçayı da kapsayan diğer Avrupa dillerinde bu hece şekli yaygındır. Bundan dolayı Rusça ve Rusça vasıtasıyla Avrupa'daki diğer dillerden Uygurcaya giren sözcükler, Uygurcanın fonetik kurallarına uyum sağlamak amacıyla ünlü türemesine uğrar.⁴¹²

isim <ism(isim)
girammatika<grammatika (gramer)
pilan <plan (plân)
tiramvay < tramvay (tramvay)

Rusça ve Rusça vasıtasıyla Avrupa'daki diğer dillerden Uygurcaya giren sözcüklerde çift ünsüz ilk heceye geldiğinde çift ünsüz arasına i sesi eklenir. Bu olay yazıda gösterilmez.

Aslı	Tahalüfüz
ingliz	ing(i)liz (ingiliz)
eksport	ék(i)sport (ithal)

⁴¹¹ A.e., s. 819.

⁴¹² A.e., s. 834.

Arapça, Farsça ve Rusça vasıtasıyla Uygurcaya giren diğer Avrupa dillerindeki sözcüklerde, hatta bazı asıl Uygurca sözcüklerde de çift ünsüz, sözcük sonunda geldiğinde bu çift ünsüzün önündeki ünlünün düzlük, yuvarlaklık, incelik veya kalınlık durumuna göre telaffuzda “ı”, “u” veya “ü” sesi eklenir. Bu ses olayı da yazıda gösterilmez. ⁴¹³

Ağız Dili	Yazı
ger(i)p	gerb (batı)
kur(u)s	kurs (kurs)
beḡ(i)t	beḡt (baht)

1.2.5.1.5. Ünlü Birleşmesi

Grammer birliğinde yan yana gelen iki ünlü birleşerek bir ünlü teşkil eder. Bu ünlü bazen önceki ünlüye bazen de sonraki ünlüye benzer. ⁴¹⁴

nerse <ne erse (nesne, şey)

mezin <mü’ezzin (müezzin)

1.2.5.2. Ünsüzler

Yeni Uygurcada ünsüzlerin teşekkül noktaları sırasıyla şu şekilde sınıflandırılır:

Ton Bakımından şöyle sınıflandırılır:

1. Tonlular: /b/, /c/, /d/, /g/, /v/, /z/, /j/, /ğ/, /m/, /n/, /ŋ/, /l/, /y/, /r/

2. Tonsuzlar: /p/, /t/, /ç/, /h/, /f/, /k/, /s/, /ş/, /k/, /h/

⁴¹³ A.e., s. 835.

⁴¹⁴ Öztürk, a.g.e., s. 17.

Çıkış Yeri Bakımından şöyle sınıflandırılır:

1. Çift-Dudak ünsüzleri: /b/, /p/, /m/
2. Diş-Dudak ünsüzleri: /v/, /f/
3. Diş-Diş Eti ünsüzleri: /d/, /t/, /n/, /z/, /s/
4. Diş Eti Ünsüzleri: /c/, /ç/, /j/, /s/
5. Ön Damak ünsüzleri: /l/, /y/, /r/, /g/, /k/
6. Arka Damak ünsüzleri: /ŋ/, /q/, /ğ/, /h/
7. Gırtlak ünsüzleri: /h/

Çıkış Şekli Bakımından şöyle sınıflandırılır:

1. Sürtünmeli Ünsüzler:
2. Süreksiz Ünsüzler: /b/, /p/, /t/, /c/, /ç/, /d/, /g/, /k/, /k/
3. Sürekli Ünsüzler: /f/, /s/, /ş/, /h/, /h/, /v/, /z/, /j/, /ğ/
4. Sürtünmesiz Ünsüzler:
5. Genizsi Ünsüzler: /m/, /n/, /ŋ/
6. Akıcı Ünsüzler: /l/, /y/
7. Titrek Ünsüzler: /r/

“p” ünsüzü sözcüğün her yerine gelebilir.

patkak (çamur), kapka (kapak)

“b” ünsüzü sözcüğün ortasında ve sonunda gelmez; alıntı sözcükler bu sınırlamaya dâhil değildir.

biz (biz), bala (çocuk), başak (başak), kub (küp), kulub (kulüp)

“t” ünsüzü sözcüğün her yerine gelebilir.

tat (tat), tatlık (tatlı)

“d” ünsüzü söz ortasında ve söz sonunda gelmez. Çok az sayıdaki Uygurca sözcüklerinde sözcük başına gelebilir.

yoldaş (yoldaş), düşmen (düşman), tağdek (dağ gibi)

“k” ünsüzü sözcüğün her yerine gelebilir.

kövrük (köprü), kokat (sebze)

“ğ” ünsüzü Türkiye Türkçesindekinden daha kalın ve gırtlığa yakın telaffuz edilir. Sözcüğün her yerine gelebilir.

ğorğğak (korkak), ğulak (kulak)

“g” ünsüzü Türkiye Türkçesine göre daha belirgin ve gırtlığa yakın telaffuz edilir. Ağırlıklı olarak ünlem sözcüklerinin söz başında görülür. Nadir olarak söz ortası ve söz sonunda görülür. Alıntı sözcüklerde bu sınırlama yoktur.⁴¹⁵

gaj- guj (kavurma yaparken çıkan ses), gür-gür (rüzgar sesi), emgek (emek), gaz (gaz), eğme (eğik olan)

“h” ünsüzü sadece az sayıdaki ünlem sözcüklerinde görülür. Alıntı sözcüklerde ise bir sınırlama yoktur.⁴¹⁶

mehkem (sıkı), ah (ah), pah (vah)

“h” ünsüzü gırtlaktan hırıltılı çıkar. Ağırlıklı olarak yansıma sözcüklerinin söz başında görülür. Nadir olarak söz ortasında görülür. Alıntı sözcüklerde bu sınırlama yoktur.⁴¹⁷

hever (haber), har- har (hırıldama sesi), helk (halk)

“h” ünsüzü sözcük ortasında ve sonunda sık kullanılır; sözcük başında kullanımı yoktur.⁴¹⁸

teğ (eşit, denk), ceğ (savaş, cenk), keğ (geniş)

“l” ünsüzü yansıma sözcüklerde söz başında görülür. Diğer sözcük çeşitlerinde bu sınırlama katı değildir.⁴¹⁹

⁴¹⁵ Tehur; Rahman; Ebeydulla; **a.g.e.**, s. 749.

⁴¹⁶ **A.e.**, s. 749.

⁴¹⁷ **A.e.**, s. 749.

⁴¹⁸ **A.e.**, s. 749.

⁴¹⁹ **A.e.**, s. 749.

lip-lip, l m-l m, laçın

“m” ünsüzünün asıl Uyurca olan sözcüklerde kullanımı sınırlıdır.

men (ben), muz (buz),  ama  (hapis)

“n” ünsüzü asıl Uyurca olan sözcüklerin başında çok az görülür.

inçike (ince), n me (ne)

“v” ünsüzü sadece  nlem ve yansıma sözcüklerde s z başında gelir. Alıntı sözcüklerde bu sınırlama söz konusu değildir. ⁴²⁰

val vul (ı ıldamak),  or av (ku antı)

“f” ünsüzü Arapça ve Farsçadan alıntı sözcüklerde “p” sesine d n  r. Avrupa dillerinde ise “f” kendini korumuştur. ⁴²¹

payda (fayda), sap (saf), fabrika (fabrika), t l fon (telefon)

“z” ünsüzü sadece az sayıdaki önlemlerde s z başında gelir. Söz ortası ve söz sonunda daha sık görülür.

zing zing (zonklamak), zavut (fabrika)

“s” ünsüzü s zc  n her yerinde görülür.

samsa  (sarımsa ), tes (zor), tosal u (engel)

“ ” ünsüzü az sayıdaki yansıma sözcüklerde s z başında gelir. Söz ortası ve söz sonunda daha sık görülür.

 ar  ur (su sesi),  o uk (ka ık), açlık (yiyecek)

“j” sesi asıl Uyurca sözcüklerde s z başında görülmez. A ızlarda “i, u,  ” ünlülerinin önünde gelen “y” sesi “j” sesine de i ir. Bu değişiklik yazı dilinde gösterilmez. ⁴²²

janir ( e it), traj (basım sayısı), jandarma (jandarma)

⁴²⁰ A.e.

⁴²¹ A.e.

⁴²² A.e., s. 750.

yil-jıl (yıl), yulmak-julmak (yolmak), yürek-jürek (yürek)

“y” ünsüzü sözcüğün her yerine gelebilir.

yer (yer), yol (yol), ay (ay), sayman (alet)

“ğ” ünlüsü sadece yansıma sözcüklerde söz başında görülür. Genel olarak sözcüğün ortasında ve bir heceli sözcüklerin sonunda görülür. ⁴²³

ğaj-ğaj, oğul (erkek), bégir (bağır)

“ç” ünsüzü sözcüğün her yerine gelebilir.

çaç (saç), açkuç (anahtar)

“c” ünsüzü Arapça ve Farsça alıntı sözcüklerde sıklıkla görülür.

bac (vergi), aciz (aciz), cenub (güney)

“r” ünsüzü asıl Uygurca sözcüklerde söz başına gelmez.

tar (dar), ter (ter)

1.2.5.2.1. Ünsüz Uyumu

Sözcüklere ekler getirilirken kalınlık-incelik uyumu ortaya çıkar. Yeni Uygurcada bu fonetik duruma ünsüz uyumu denir. Ünsüz uyumu daha çok sözcüğe ek eklendiğinde görülür. Tonlu ünsüz ile biten sözcüklere tonlu ünsüz ile başlayan ek eklenir. Tonsuz ünsüz ile biten sözcüklere tonsuz ünsüz ile başlayan ek eklenir.⁴²⁴

gül+zar = gülzar (gül bahçesi, kadın ismi)

şekil+daş = şekildaş (aynı biçimde olan)

öt+kür= ötkür (zeki, akıllı)

ket + ti= ketti (gitti)

⁴²³ A.e.

⁴²⁴ A.e., s. 768.

“b, d, h” ünsüzlerinden başka tonlu ünsüzlerle biten sözcüklere tonlu ünsüzlerle başlayan ekler eklenir. Tonsuz ünsüzlerle biten sözcüklere tonsuz ünsüzlerle başlayan ekler eklenir.

öy+din=öydin (evde)

şher+ge= şherge (şhire)

kök+ke = kökke (göğge)

Sözcük sonu “ğ, g” sesi ile biten sözcüklere “ğ, g” sesi ile başlayan ek eklendiğinde telaffuz zorluğu sebebiyle “k, k” sesi ile başlayan eklerle dönüşürler. Bu durumda sözcük sonundaki “ğ, g” sesleri telaffuzda “k” olarak geçse de yazı dilinde “ğ, g” biçimini korunmaktadır.⁴²⁵

bağ+ka > bağka (bakka değil) (bahçeye)

tuğ+қан > tuàқан (tuğқан değil) (doğan)

eg+ken > egken (ekken değil) (eğmiş)

Ünlü ve Ünsüz Uyumu

Yeni Uygurcadaki ünlü ve ünsüz uyumunun çizgisi nettir. “k, g” ünsüzü art damak ünlüleri yan yana bulunur. Ön damak ünlüleri ile yan yana bulunmaz. Sadece çok az Arapça ve Farsça alıntı sözcüklerde “k, g” ünsüzü “e” ünlüsü ile beraber hece oluşturur. Ama “ö, i” ünlüsü ile hiçbir zaman yan yana gelmez. “k, g” ünsüzleri ön damak ünlüleri ile beraber gelebilir ama art damak ünlüleri ile yan yana gelmez. Sadece bazı alıntı sözcükler bu kurala uymaz.⁴²⁶

gezep (gazap, sinir)

⁴²⁵ Yasin. a.g.e., s. 30.

⁴²⁶ Tehur; Rahman; Ebeydulla; a.g.e., s. 769.

kegez (kâğıt)

kona (eski)

1.2.5.2.2. Ünsüz Değişmesi

m>b

Yeni Uygurcada bazı sözcüklerde “b” ünlüsü yerine “m” ünlüsü kullanılmaktadır.⁴²⁷

men > ben

muz > buz

b>p

Türkiye Türkçesindeki “b” ile başlayan, aslı şekli b’li olan bazı sözcüklerdeki “b” ünsüzü “p”ye döner.⁴²⁸

pütün<bütün (bütün)

palta < balta (balta)

b>v

Alıntı sözcüklerdeki iç este bulunan “b” ünsüzü v’ye döner.

sevir< sabr (sabır)

elvette < elbette (elbette)

k>ğ

⁴²⁷ Öztürk, **a.g.e.**, s. 17.

⁴²⁸ **A.e.**, s. 17.

Sonunda “k” sesi bulunan sözcüklere iyelik eki eklendiğinde “k” ünsüzü “g” ünsüzüne değişir ve bu değişim yazıda gösterilir.⁴²⁹

yata~~k~~- yatı~~k~~ım (yatak odam)

utu~~k~~ utu~~k~~i (başarısı)

k>g

Sonunda “k” sesi bulunan sözcüklere iyelik eki eklendiğinde “k” ünsüzü “g” ünsüzüne değişir ve bu değişim yazıda gösterilir.⁴³⁰

emge~~k~~- emgi~~k~~i (emeği)

tile~~k~~ tiligi~~k~~miz (dileğimiz)

p>v

Sonunda “p” sesi bulunan sözcüklere iyelik eki eklendiğinde “p” ünsüzü “v” ünsüzüne değişir ve bu değişim yazıda gösterilir.⁴³¹

mekte~~p~~ - mekti~~p~~vimiz (mektebimiz)

terti~~p~~ - tertivi~~p~~nglar (disiplininiz)

s>ç

İlk hecesi “s” ünsüzü ile başlayıp “ç” ünsüzü ile biten sözcüklerde gerileyici benzeşme sonucu “s” ünsüzü “ç” ye döner.⁴³²

ça~~s~~<saç (saç)

çaş~~s~~kan< sıçkan (sıçan)

⁴²⁹ Komisyon, **Uygur Tili**, Ürümçi, XinJiang Maarip Neşriyatı, 1984, s. 87.

⁴³⁰ **A.e.**, s. 87.

⁴³¹ **A.e.**

⁴³² Öztürk, **a.g.e.**, s. 19.

t>ç

Sözcük başındaki “t” ünsüzü kendinden sonra gelen “ş” ünsüzün etkisiyle “ç” ye döner.⁴³³

çüş<tüş (düş)

çiş < tiş (diş)

1.2.5.2.3. Ünsüz Benzeşmesi

Yan yana gelen veya biraz aralıklı olarak bulunan ünsüzlerden biri diğerine tesir ederek kendine benzetir. Önceki ünsüz sonrakine tesir etmişse ilerleyici benzeşme; sonraki ünsüz öncekine etki etmişse gerileyici benzeşme vardır.

1.2.5.2.4. Ünsüz Sertleşmesi

Asli şekilde -ğ ve -g ile biten birden fazla heceli sözcüklerin sonundaki -ğ ve -g ünsüzleri, sert karşılıkları olan -k ve -k ünsüzlerine dönüşmektedir. Bu tip sözcüklerdeki -ğ ve -g ünsüzleri, Türkiye Türkçesi’nde değişmemektedir.⁴³⁴

yirik < irig (iri)

sérık< sarığ (sarı)

ölük < ölüg (ölü)

1.2.5.2.5. Ünsüz Yumuşaması

⁴³³ A.e., s. 20.

⁴³⁴ A.e., s. 16.

Türkçe sözcüklerin sonundaki k ve k ünsüzleri, ünlüyle başlayan bir ek aldıklarında iki ünlü arasında kalarak yumuşarlar.

yata< yatâim (yatağım)

tilek < tiligim (dileğim)

Aynı özellik yabancı dilden girmiş sonu (-v, -b>) -p ve (-d>) -t ile biten sözcüklerde de görülür.

cavap < cavabim (cevabım)

iktisat < iktisadiy (iktisadi)

Yine aynı özelliğe sahip bazı yabancı dilden girmiş sözcüklerde vurgudan dolayı bu yumuşama görülmez.

eğla< eğlağ (ahlakı)

iştirak< iştiraki (iştiraki)

1.2.5.2.6. Ünsüz İkizleşmesi

Uygur Türkçesinde bazı sözcüklerde ünsüzün ikizleştiği görülür.

ikki < iki (iki)

ğattı<ğatığ (katı)

1.2.5.2.7. Ünsüz Tekleşmesi

Yabancı dilden girmiş çok az sözcükte aynı cins iki ünsüzün tekleştiği görülür.

deyüz < deyyüs (deyyus)

ehmiyet < ehemmiyet (önem)

1.2.5.2.8. Ünsüz Türemesi

Ünlü ile başlayan sözcüklerin başına bazen h veya y ünsüzünün getirildiği görülür.

harva (araba) <araba

yıraq (ırak) < (y)ırak

Sonu ünlü ile biten bazı sözcüklere iyelik eki getirilirken bir “y” veya “r” türemesi görülür.

arzu < arzu-y-um (arzum),

kino < kino-r-i (sineması)

toħu < toħu-r-uñ (tavuğun)

Şu örneklerde bir ş türemesi görülür.

işt < it (it)

işt- < it- (itmek)

1.2.5.2.9. Ünsüz Düşmesi

Uygurcada bazı sözcüklerdeki “l, r, t, h” ünsüzlerinin düştüğü görülür. Bu ünsüzlerden t ve h ünsüzleri umumiyetle sözcük sonunda bulunur.

ķaptu <ķéliptu (kalmış)

töt < tört (dört)

“men, sen” gibi şahıs zamirleri iyelik eki ve ablatif eki aldığında sözcükteki “n” sesi düşer.

men +niñ = méniñ (benim)

men+ni = méni (beni)

1.2.5.2.10. Ünsüz Kaynaşması

Bazen bir ünsüz düşmesi sonucu yan yana kalan iki ünlünün kaynaştığı görülür.

boptu < boluptu (olmuş)

mele < mahalle (mahalle)

1.2.5.2.11. Ünsüz Göçüşmesi

Bazı sözcüklerde ünsüzlerin yer değiştirdiği görülür.

nelet < la'net (lanet)

ussu- < susamak (susamak)

yamğur < yağmur (yağmur)

1.2.5.2.12. Ünsüz Hece Düşmesi

Bazen benzer sesleri taşıyan art arda hecelerden birinin zamanla eriyip kaybolması ile hece düşmesi veya hece yutulması dediğimiz olay meydana gelir.

işley < işle-y-ey (çalışayım)

mavu < bu bu (bu, işte bu)

İKİNCİ BÖLÜM

ESKİ UYGURCA VE YENİ UYGURCANIN SÖZ VARLIĞI AÇISINDAN KARŞILAŞTIRILMASI

2.1. Eski Uygurcadan Yeni Uygurcaya Fonetik Açidan Değişime Uğramayan Sözcükler:

aç:

EU. aç: Aç, acıkmış olma durumu, tok olmayan.

-ğay küçütgey... aç kı⁴³⁵ ig kegen yağı yavlağ bolmağay (AYK.II.28a.89/21-22)

(Açlık, yoksulluk, hastalık olmayacak, kötü niyetli düşmanlar olmayacak.)

bolzun m(e)n montan oğ açın turu öleyin ezüg sav ağızımdın ün -[mezü]n (DKPAM.
Mz.744/10-11)

(Olsun, ben burada bir şekilde bekleyip öleyim de yalan söz ağızımdan çıkmasın.)

YU. aç: چ 1. Karnında yemek olmayan, yemek yememiş olan, karnı aç olan;

2. Şükretmeyi bilmeyen; 3. Mükemmel olmayan, tam olmayan, eksik olan, iyi yetişmeyen 3. Açık, mat, rengi solmuş

men bugün aç kaldım. (İL: A. 30), (Ben bugün aç kaldım.)

aç öyde kêtik uyumas. (İL: A. 30), (Oburun evinde yoğurt tutmaz.)

aç némini yimes, tok némini dimes. (İL: A. 30), (Aç ne yemez, tok ne demez.)

aç sérîk reñ. (İL: A. 30), (Açık sarı renk.)

Sözcüğün asıl şekli “āç” (uzun a) biçimindedir. Erken dönem Türkçesinde “āc-” biçiminde olan sözcük “aç-” kökü ile sesteştir (ED. 17)

⁴³⁵ Kaya 1994: kız

adaş:

EU. adaş: Arkadaş, dost

adaş boltumuz kim kayu kitser biz bir (SUK Mi09/3)

(Arkadaş olduk ki nereye gitseler biz bir...)

yeğen tağay adaş böşük edgü... (DKPAM. 04955)

(Yeğen, amca, eş dost, iyi...)

YU. adaş: اداش Arkadaş, Dost, Sevgili

adaş bolmak (İL: A. 42), (Arkadaş olmak.)

kördün mu bu başimni? Közümdiki yaşımnı, üç kün boldi körmeymen, kara kaş adaşımnı. (İL: A. 42), (Gördün mü bu başımı, Gözümdeki yaşımnı, üç gün oldu görmedim, kara kaşlı yarımı.)

“ad” isminden türeyen isimdir. Sözcüğün “arkadaş” anlamı çok erken dönemlerde yaygın olarak kullanılmıştır (ED. 72).

ağa:

EU. ağa: Ağabey, büyük kardeş.

(4) amrak toğmuş ini kelin (5) ağam kayda termü erki (ETŞ. 252/4-5)

(Sevgili doğan, küçük kardeş gelin, “Ağam nerede”? der mi dersin.)

YU. ağa: اگا 1. Ağabey 2. Kendinden büyük olan yakın akraba

biz ağa ini üçümüz üç hil harekterge ige iduk. (İL: A. 111), (Biz ağabey kardeş üçümüz üç ayrı karakterlere sahibiz).

kiteyluk ağa iniler. (İL: A. 111), (Gidelim ağabeyler.)

Asli şekli Moğolca “*agaḥaka*” olan sözcük geç Uygurca eserlerde “*agaḥaka*” şeklinde tespit edilmektedir ve günümüz Türk lehçelerinde “*aga, aḡa, āḡa*” gibi biçimlerde yaygın kullanılmaktadır.⁴³⁶

aḡu:

EU. aḡu: Aḡı, zehir

kenki (2) ekigüsi üze ögirtdürüp sevintü- (3) -rüp üç aḡu nızvalılarıḡ tarḡarıp (4) ulug asıḡ tusu kılurlar ,, aşnukı (AYK. IV.34b.268/1-4)

(Sonra ikisi ile sevindirip, üç zehirli ihtirasları yok edip büyük fayda sağlarlar.)

ol keyikçi (1222) okınaga anahal aḡu türtüp (DKPAM. Mz.35+Mz297/1222)

(O avcı okuna öldürücü zehir sürerek...)

YU. aḡu: زهیر Zehir

bir yitimmen aḡu çüştı aşımḡa, (İL: A. 114), (Yemeḡime zehir düşmüş bir yetimim.)

Çağdaş Türk Lehçelerinde yaygın olarak kullanılan sözcük “*zehir*” anlamındadır ve daha çok {oo} veya {uu} şeklinde görülür (ED. 78).

Sözcüğün “*aḡu*” şekli Yeni Uygurcada eski metinlerde ve şiirlerde kullanılmaktadır.

ajun:

EU. ajun: Dünya, cihan

ajun ajunta üküş edlig tavar -lıḡ bay barımlıḡ evte barak ta tuḡa -yin tip küsesere azu yme eḡ ilki burkan kütıḡa yaḡırtı köñül öri -tip maḡayan nom içinte bişrunḡalı öḡretingeli saḡınsar.: (AYK. III.8a. 141/15-20)

⁴³⁶ Hasan Eren, Ağabey ve Abla, *Türk Dili Edebiyatı Dergisi*, Ankara, 1993, S.498. s. 405.

(Varlık şeklinde çok fazla mal dünya sahibi olarak, varlıklı evde barkta doğayım diye dilemeler ve dahi ilk Buda kutsallığına yeniden karar verip Mahayana öğretisi doğrultusunda çalışmak öğrenmek için düşünseler...)

ajunun sakınıp sekizi ujiklig bir padak... (DKPAM. Mz.669/4489)

(Varlığını düşünüp sekiz harflı bir manzume...)

YU. ajun: تاجون Dünya, cihan

ketkenler kalğanlarğa edgü nam kaldurup ketse, ajunda bunıñdın edgü iş yok şundaķ emesmu hürmetlik bilge tékin? (İL: A. 87)

(Gidenler kalanlara iyi ad bıraksalar dünyada bundan iyi iş yok, öyle değimi saygıdeğer Bilge Tekin?)

Soğdca'dan alıntı olan sözcük “yaşam, yaşama” anlamlarındadır. Budist metinlerinde ise “varoluş durumu, yaşam dizisindeki doğum, ölüm ve reenkarnasyon süreci” anlamında kullanılmıştır (ED. 28). Bu sözcük Yeni Uygurcada sadece Eski Uygurca metinlerin çevirilerinde kullanılır.

aķ:

EU. aķ: Ak, beyaz

aķ turuşluluğ... (AYK. S.7b. 14/3)

(Beyaz duruşlu...)

YU. aķ: اكي 1. Beyaz 2. Tertemiz, günahsız 3. Doğru ve iyi amel 4. Cenazede cenaze sahiplerinin beline baēladığı beyaz kuşak

aķ keğez (İL: A. 124), (Beyaz sayfa)

men özemge aķ ikenmen yazévirimen. (İL: A. 124), (Ben kendimin günahsız olduēunu biliyorum ve yazmaya devam edeceēim.)

aķni kara, ķarini aķ ķılmaķ. (İL: A. 124), (Beyaza siyah, siyaha beyaz demek.)

merhumniñ yalguz ķizi béřiğa aķ romal ķigip, bélige aķ baēlap cinaziniñ aldida mañdi.

(İL: A. 124), (Merhumun yalnız kızı başına beyaz eşarp ve beline beyaz kuşak nağlayarak cenazenin önünde yürüdü.)

Eski Uygurcada daha çok hayvan rengini bildirmek için kullanılan bu sözcük (ED. 75) Yeni Uygurcada aynı anlamı devam ettirirken bunun yanında farklı anlamlar da kazanmıştır.

akşak:

EU. akşak: Topal

eñrey bedey akşak çolak köz- süz (AYK. IV.50b.300/10)

(Çarpık, kısır, topal, çolak, kör...)

[ağın]-lar eşidgeli bolsun:: akşak- lar <erşer> yoriğali usunlar-(AYK. II.42.118/10)

(Sağırılar duyabilsin, topallar yürüyebilsin.)

YU. akşak: ئاقساق Topallayarak yürüyen, bir ayağı kısa, topal

ğezipi kaynığan dorğa akşak puti bilen nasirni bir tepti. (İL: A. 138)

(Sinirlenen adam Nasiri topal ayağıyla teklemeydi).

“akşa-” kökünden türemiş olan sözcük çağdaş Türk lehçelerinin çoğunda “aksak” şeklinde yaşamaktadır. Sami Osmanlı Türkçesinde “akşak” sözcüğünün “topal” sözcüğüne göre daha eski bir sözcük olduğunu belirtmiştir (ED. 95). Sözcük Yeni Uygurcada Eski Uygurca metinlerindeki gibi “akşak çolak” şeklinde ikileme olarak da çok sık kullanılır.

ala:

EU. ala: Renkli, karışık renkli

(1) yunt yıl ikindi ay (2) tokuz yañıka maña tölek (3) temürke terken ud (4) kergek bolup umar (5)-nın ala udın terken (6) aldım bu ud-nıñ (7) terin-ge küz yangıt-a (8) iki şıg tarıg üç şıg (9) yur birürmen bu ud. (SUK RH14/1-9)

(Öküz yılı ikinci ayın dokuzuncu günü, ben Tölek Demir ineğe ihtiyacım olduğu için Umar'ın ala ineğini kiraladım. Bu ineğin kira bedeli için hasat zamanında yirmi avuç buğday, otuz avuç darı vereceğim.)

YU. ala: ۱. Siyah ce beyaz renkten oluşan nesne veya hayvan 2. Karışık renkli 3. Kötü niyetli, hain 4. Eşit olmayan

ala at (İL: A. 151), (Siyah beyaz benekli at)

ala çapan (İL: A. 151), (Renkli ceket)

ademiñ alisi içide, hayvanniñ alisi téşida. (İL: A. 151), (İnsan rengini belli etmez, hayvan rengini belli eder).

ala buğday (İL: A. 151), (Eşit ekilmeyen buğday)

Sözcük kendi anlamı dışında “kötü niyetli, hain” gibi mecaz anlamlarda da kullanılmıştır. Çağdaş Türk Lehçelerinde “*ala bula*” ikilemesi ile görülür (ED. 126). Yeni Uygurcada Eski Uygurcadaki aynı kullanımı korumuştur.

alkış:

EU. alkış: Övme, kutlama, hayır duası.

burğan kut-iña alkış birü y(a)rılıkap inçe tip (AYK. III.30b. 186/23)

(Burhan saadetine alkış vererek şöyle emir verdi.)

yükünür biz biziñ alkışımızğa (MAİT. 18/46)

(Hürmet gösteririz. Bizim (kavuştuğumuz) bu insan üzerine...)

YU alkış: ۱. Teşekkür sözü, minnettarlık duygusu 2. Alkış sesi

azatlıkka érişken helniñ yürek alkışını kelem bilen kandaqmu tesvirlep bergili bolsun? (İL: A. 169)

(Özgürlüğüne kavuşan halkın kalpten olan duygularını kalem ile ifade etmek ne mümkün.)

alkış sadaliri (İL: A. 169), (Alkış sesleri)

“*alka-*” fiilinden türemiş olan sözcük çoğunlukla “tanrı övgüsü” için kullanılmış, daha sonra ise normal insan ilişkileri için de kullanılmaya başlamıştır (ED. 137).

alğuçi:

EU. alğuçi: Alıcı

alğuçiğa birgüçi-ke inçge ayitip men pusartu sinğay-ğa (bitidim.) (SUK Sa01/18)

(Alıcıya ve vericiye ince ayrıntıları ile anlatarak Pusatu Sinkay yazdım.)

YU. alğuçi: ئالغۇچى Alıcı

bu yerge icarige alğuçinin ismi yézilidu. (İL: A.170), (Buraya kiracının adı yazılır.)

“*al-*” fiiline {-ğUçI⁴³⁷} sıfat ekinin eklenmesiyle oluşmuştur.

alp:

EU. alp: 1. Yiğit, cesur, kahraman, pehlivan, bahadır 2. Güç, zor, müşkül 3. Özel adlara eklenen rütbe, yiğit

ta[m]-turmuş oot élginte alp [é]l [ig] beg etözünteki til [in] bıçm[ı]ş-ı yula tamturtı... (DKPAM. Mz46/4290)

(Tutuşturduğu ateşi eline aldı. Yiğit hükümdarın vücudundan kestiği dilin yerine bir meşale yaktı.)

tep ötünti..ança y(i)me alp ermiş (DKPAM .Mz.766/181)

(Şöyle dedi...çok zormuş...)

alpağutu birle béçinler béginiñ etözin... (EUDÇ. 0511/22)

(Yiğitleri ile birlikte maynunlar beyinin vücuduna...)

YU alp: ئالپ Büyük, Yüksek, Güzel

ay çikidu aḥşamliri, alp tağlar valildaydu. (İL: A.176)

⁴³⁷ A. von. Gabain, **Eski Türkçenin Grameri**, Çev. M. Kaçalın, Ankara, TDK yayınları, 1988, s.52.

(Ay çıkıyor akşamları, yüksek dağlar parlıyor)

Sözcük “müşkül, çetin” anlamlarının yanında “cesur, kahraman” anlamlarını da taşımaktadır (ED. 127). Yeni Uygurcada daha çok klasik metin çevirilerinde kullanılmakta olup bunun yanında “*alipite*” şekli ile de “yakışıklı, güzel yiğit” anlamında kullanılmaktadır (İL: A. 176).

altun:

EU. altun: Altın

altun kümüş vayduri (AYK .VIII.R-M 515/389), (Altın gümüş süs)

altun önlüg körgeli körkle sıgun bar erdi... (DKPAM. 0252/25-26)

(Altın renkli, görmeye değer bir geyik varmış.)

YU. altun: تالون 1. Bu madenden yapılmış para, değerli eşya 2. Değerli, paha biçilmez

altun kan (İL: A. 159), (Altın madeni.)

altun sikke (İL: A. 159), (Altın para.)

tarihinin altun varaqliri (İL: A. 159), (Tarihin altın sayfası.)

Moğolca’da “*altan*” şeklinde çok eski bir ödünçleme olan sözcük çağdaş Türk lehçelerinin çoğunda bugün “*altın*” şeklinde kullanılmaktadır (ED. 131).

Németh, Türkçedeki “*altun*” ie Moğolcadaki “*altan*” sözcüklerini birleştirmiş, ama kökeni hakkında bir şey dememiştir (Eren 1999:9). Ramsted, *altun* sözcüğünün Türkçe “al” (kırmızı) ile Korece’deki “ton” (değerli maden) anlamındaki sözcüklerin birleşmesinden oluştuğunu ileri sürmektedir (Eren 1999:9). Doerfer ise Korece’de “ton” (değerli maden) anlamında bir sözcüğünün bulunmadığını belirtmiştir (Eren 1999:10).

altun:

EU. altun: Alt, alt taraf

(14) [tört] tohum biş acun altı yoldaki tınlık (15) lar birle katılu qarılı ayığ yavlaķ törü (16) iyin evrilip üstün bavagırtın altın tıp avış tamu katağ üç nekim (17) sansar içinte bir ilig orunlarta (AYK. III.4a.133/14-17)

((Dört) var oluş, beş acun, altı yoldaki canlılar ile katılarak kötü nizamların arkasından gelerek yukarıda gök yüzü, alttan cehenneme kadar...)

altın üstün (DKPAM. 00537)

(At üst)

YU. *altın*: ئالتن Alt, aşağı (Lopnor, Hotan, Kumul ve Atuş bölgelerinde kullanılmaktadır.)

altında salgınca yok (HZUTDŞL: 13), (Altında kilim yok.)

altın Artuç (HZUTDŞL: 13), (Yer adı, Altın Atuş)

YU. *astin*: ئاستن Alt, aşağı

astınķi kevet (İL: A. 97), (Alt kat)

Clauson, “alt, aşağı” isminden gelen sözcüğün “altın” sözcüğüne dayandığını, “*alt*, *ast*” sözcüklerinin “ön, yüzey” anlamındaki “al” sözcüğüne benzediğini ifade etmekle beraber bu sözcüklerin bağımsız ayrı eski sözcükler olup olmaması konusundaki şüphelerini de belirtmiştir. “*ast*” köküyle bağlantı kurulduğunda “altın, astın” ve bunu zıt anlamlısı olarak “üstün” biçimindeki gibi {dun/-dün/-tun/-tün} ekleriyle “altın<alt*-tın, astın<ast*-tin” biçimlerinin olduğunu ortaya koymaktadır (ED. 131). Gülensoy, sözcüğün “*al*” (ön taraf, karşı) sözcüğünden türediğini düşünmektedir (KBS.A-61). DLT’te “astın” biçiminin “kötü bir kullanım biçimi olduğunu, iyi şeklinin “altın” olduğunu belirtmiştir⁴³⁸.

⁴³⁸ Atalay 1999: s. 59-60

ambar:

EU. ambar: 1. Tahıl koymaya yarayan büyük ve yerli sandık 2. Eşya veya yük saklanan yer

(5) *azu yme k[a]ltı mırnu? sōğü[t]* (6) *ambar atl[ı]ğ yimiş ığaç* (AYK. I.34f/6)

(Veya yine mırnu? sōğüt hazine atlı meyve ağacı...)

YU. ambar: *تامبار* Depo, Saklama alanı, erzak deposu, kiler

u işhana sirtidiki kéreksiz tömür tesepleri kona matiriyal ambiriğa toşivetti. (İL: A. 184), (O ofis sırtındaki eski demirleri eski evrak odasına taşıdı.)

Harmatta tarafından ambar <Far anbār<EFar hampāra<EHint sanbhāra şeklinde açıklanan sözcük Türkçeden diğer Türk lehçelerine de geçmiştir. (TES.11).

amrak:

EU. amrak: Sevgili, aziz

*biliglig işlerniñ amrak** oğulkıyasın qadır bars tutmış bolsar...*(MAİT. 33/16-17-18)

(Akıllı, zarif kadınlardan birinin sevgili oğlunu yitici bir kaplan yakalamış olursa...)

teñri teg amrak begimize bo bir tınlıñıñ isig özin satğın alıp biziñ öz-ümüzni barça urunçaq yégey (DKPAM. 3188)

(Tanrı gibi aziz beyimiz, bu canlının hayatımızı tamamen tehlikeye atacaksınız...)

YU. amrak: *تامراق* 1. Sevgili, seven, vaz geçilmeyen, 2. Hobi

amrak balam (İL: A. 185), (Sevgili çocuğum)

yaşlar oyunğa amrak, kërilar uykuğa (İL: A. 185), (Gençler oyunu sever, yaşlılar uykuyu)

“amra-” kökünden türemiş olan sözcük “arkadaş, dost” anlamındadır. Moğolcada “amarağ” olan sözcük Çağdaş Türk Lehçelerinde “amrak” ve “amarağ” biçimlerinde yaşamaktadır (ED. 162).

ana:

EU. ana: Anne

köñüllüg ana[1] ata...yarım küçüg asarlar...(AYK. VIII.29a. 551/23- VIII.29b. 552/1)

(Sevimli anne ve baba yarım gücünü verirler.)

anası negü yéser içser içser ol tatıg kantégintın sına kirip ol oğulkıya toğar...

(DKPAM. Mz. 766/157-158-159)

(Annesi ne yerse, ne içerse o tat bütün vücut organlarına girip o yavrucak ...doğar...)

YU. ana: 𐰽𐰪 Anne, çocuğu olan bayan

ögey ana (İL: A. 189), (Üvey anne)

Uygur metinlerindeki “ana” sözcüğünün yerine Orhun Türkçesinde “ög” sözcüğü kullanılmıştır (ED. 169). Yeni Uygurcada “ana” sözcüğü ile beraber “apa” sözcüğü de kullanılmaktadır. Yeni Uygur yazı dilinde ve Güney kısımlarında “ana” şekli, Kuzey kısımlarında ise “apa” şekli tercih edilmektedir. Turpan bölgesinde “ana” sözcüğü “anneanne” veya “babaanne” anlamında da kullanılmaktadır.

apam:

EU. apam 1.Olduğu zaman, eğer, iken 2. Şeref unvanı

(1)edrem küseyü...apam birök iş- (2) imin...bütürmez ök erser siz...(AYK.VIII.6a. 507/1-2)

(Fazilet isteyerek işimi bitirmez iseniz...)

[men baçaq turmuş] taşık apam-ka ayidip bitidim. (SUK Mi19/23)

(Ben Bacak Turmuş Taşık’a söyleyerek yazdırdım.)

YU. apam: 𐰽𐰪 1. Anne. 2. Saygı bildirir. 3. şahıs iyelik ekiyle kullanıldığında karı koca arasındaki ilişkiyi bildirir.

ķurban, apamni ķandaķ kilimiz? Siz uniķ y nida boluķ. ( L: A. 5), (Kurban, annemi ne yapacağız? Siz onun yanında olun.)

ayımķan apa ( L: A. 5), (Ayım han anne)

apisi, balılar ķ r nmeyduđu. ( L: A. 5), (Annesi,  ocuklar gözükmüyor?)

Sözcüğün “ise, iken, eğer” anlamı Uygurca metinlerde 14 yüzyıldan sonra kaybolmuŗtur (ED. 11). “ŗeref unvanı” anlamı ise “ata, ecdat” anlamındaki “apa” sözcüğünün iyelik eki almıŗ şeklidir. “apam” sözcüğü i e “apa” sözcüğü  ađdaŗ Türk Lehçelerinde “ata, dede, büyük anne, baba, anne, ağabey, abla” anlamlarında kullanılmaktadır (ED. 5).

ara:

EU. ara: Ara, orta

(9) b[e]lg  tutmaz bolsar ötrü ikin ara (10)   meksiz,  z lmeksiz bolmıŗ    n (11) anın bu nomluğ et z artamadın (12) buzulmadın tebremedin (AYK. II.17a. 67/9-12)
(Belirti utmaz olursa ikisinin arasında sönmez ve kesilmez olduğu için bu Nomlu vücut hiç bozulmadan, deđiŗmeden...)

[suburđan] ara  gil ķ rkl đ şastrapiry atlığ... (DKPAM. Mz. 855/58)

(Mabet içinde sıradan bir g r n me sahip olan ş strapriya adlı...)

YU. ara:    1. İki nokta arasındaki mesafe 2. Sıra 3. İki olay arasında geçen zaman, süre; 4. İnsanlar arasındaki iliŗki

b hilga ķol bilen yaņ   niķ arisi 40 k nl k. ( L: A. 53), (Pintiye el ile cebin arası 40 günlük yol.)

men    oğul arisıda birla ķız idim. ( L: A. 53), (Ben uç erkeğin arasındaki tek kızdım.)

aridin alte ay  tken bolsimu zülal uni bir ķ timmu yoklimidi. ( L: A.53), (Aradan altı ay geçmesine rağmen Zülal onu bir kere bile görmeye gelmedi.)

düycan ile kasim ahun arisidiki munasivet mundin üç yıl buzulğanidi. (İL: A. 53),
(Grup başkanı ile Kasım arasındaki ilişki bundan üç sene önce bozulmuştu.)

Clauson, sözcüğün asıl şeklinin “*a:ra*” olup olmadığını tespit etmenin zor olduğunu belirtmiştir. Bir cümleinin öznesi olarak ya da diğer bağlamlarda kullanıldığına dair bir örnek yoktur. “İki nokta arasındaki mesafe, birkaç kişi arasında” anlamlarındadır (ED. 196).

arqa:

EU. arqa: Arka, bir şeyin arka tarafı

(12) tüz köñüllüg bursañ (13) kuvraglarığ iki arqa kıltım erser... (AYK. III.4b.134/12-13)

(Asil gönüllü halkı düşman yaptım.)

(2457) bo saviğ eşidip (2458) çiva[ke va'ram [y]éél teg tavrağ (2459) arkasında oturup (2460) keçmedin... (DKPAM. Mz716/2457-2460)

(Bu sözü işiten Jivaka, Vairmbha rüzgârı gibi (yerinden kalktı) arkasında oturup geçmeden...)

YU. arqa: 𐰽𐰺𐰸 Arka, arka taraf

süretniñ arqisi (İL. A. 68), (Fotoğrafın arka tarafı)

Asıl anlamı “insanın, hayvanın veya herhangi bir şeyin arkası” olan sözcük mecaz olarak “destekçi, arkasında duran, destekleyen” anlamlarını da kazanmıştır (ED. 215).

arpa:

EU. arpa: Arpa

(8) (tört) küri arpa men tilik toğrul (9) bulda açarığa birip aldi (SUK RH09/8-9)

(89.6 kilo arpayı ben Tilik Tuğrul Bulda rahibe verdi.)

(25) yime kim kayu (26) tınlıg süzüük köñülin çubakan (27) evinince vrğar itser arpa

(28) *evinince burkan körkin yaratsar...* (MAİT 104/25-28)

(Yine hangi yaratık temiz kalple “zyzyphus” tanesi kadar bir manastır inşa etse ve arpa tanesi kadar bir burkan heykeli yaparsa...)

YU. arpa: 𐰽𐰪 Arpa

arpa buğday aş iken, ünçe marcan taş iken. (İL: A. 60), (Arpa, buğday yemekmiş, inci marcan taşmış.)

Yabancı kökenli olduğu düşünülen sözcük Hint Avrupa dillerinden bir ödünçleme olabilir (ED. 198). Sözcük Moğulcada “arbay” şeklindedir (MTS.79).

arslan:

EU. arslan: Aslan, kişi adı

arslan bōride ulatı qadır... (AYK. IV.65a. 325/20)

(Aslan, kurt gibi vahşi...)

(2) *kidiz kergek bolup* (3) *arslan sınıqur oğul-ta bir kidiz alti* (4) *böz-ke altım* (SUK Lo 06/2-4)

(Keçeye ihtiyaç olduğu için Arslan Sınkur’dan bir keçeyi altı pamuk kumaşa aldım)

YU. arslan: 𐰽𐰪𐰸 1. Aslan 2. Korkmaz, cesur 3. Erkek adı

arslan balisi arslan bolur. (İL: A. 66), (Aslan yavrusu aslan olur.)

arslandek batur (İL: A. 66), (aslan gibi cesur)

aslan beg (İL: A. 66), (Arslan Bey)

Sözcük Çağdaş Türk Lehçelerinde “*aslan*” ve “*arslan*” biçimlerinde kullanılmaktadır (ED. 238). Yeni Uygurcada “*aslan*” ve “*arslan*” olarak iki şekilde farklı anlamlarda kullanılmaktadır. “*aslan*” sözcüğü “kedi yavrusu” (İL:A. 100) anlamında, “*arslan*” sözcüğü ise “kaplan” (İL:A. 66) anlamındadır. “*arslan*” sözcüğünün kökenini Német *arsıl+an* biçiminde açıklamış ve DLT’de Kaşgarlı’nın *arsıl* “kenstane rengi” açıklamasını vererek, sözcükteki {An} ekini küçültme eki olarak kabul etmiştir (Eren

2000:21). Ramstedt sözcüğü *ars-* (kükremek) kökünden açıklamıştır. Clauson yukarıda belirttiğimi açıklama yanında yine {An} ekine dikkat çekmiş ve hayvan isimleri yapan bir ek olarak açıklamıştır (ED 238).

artuḡ:

EU. artuḡ: Artık, daha çok, fazla

*yüz artuḡ*⁴³⁹ *kişiler bo nom erdinig* (AYK. S.8b. 16/23)

(Yüzden fazla kişi bu Nom mücevherini...)

(541) *artuḡ.. köñülin bursañ* (542) *ḡuvraḡ* (DKPAM. U1783+U1605/541-542),

(Fazlasıyla...gönlüyle cemaate...)

YU. artuḡ: 1. Fazla, İhtiyaçtan fazla olan 2. İyi, Güzel 3. Güçlü, Her şeyden üstün 4. Gereksiz

artuḡ uḡlisañ aç ḡalisen. (İL: A. 61), (Fazla uyursan aç kalırsın.)

sendin artuḡini tapalmaymen. (İL: A. 61), (Senden iyisini bulamam.)

ḡelemniñ küçi artuḡ. (İL: A. 61), (Kalemin gücü çok büyük.)

artuḡ gepniñ kériki yoḡ. (İL: A. 61), (Fazla lafa gerek yok.)

Sözcük “artmak” anlamındaki “*art-*” kökünden gelmekte olup eski metinlerde daha çok sayı adları ile beraber “*otuz artoḡı iki*” (otuz iki) şeklinde kullanılmıştır (ED. 204).

artuḡraḡ:

EU. artuḡraḡ: Fazlasıyla, olağanüstü

anḡada bu nom erdinig artuḡraḡ ayasun- (AYK VIII.17b. 530/11)

(O zaman bu nom mücevherine daha da çok saygı göstereceğin...)

⁴³⁹ Kaya 1994: artuḡ

(276) *tünle küntüz isig* (277) *özünüzde artukrak açını küyü küzetü [tudun]*
(DKPAM. Mz.42+Mz.92/276-277)

(Gece gündüz canından daha çok bizi koruyup kollayarak gözettin.)

YU. artukrak: *ارتۇقراق* Artmış olan, çok, fazla, daha çok

bügün tamak sel artukrak bolup kétiptu. (İL: A. 61), (Bugünkü yemek biraz fazla olmuş.)

“Artık, fazlasıyla” anlamındaki sözcük “*artuk*” sözcüğünden türemiştir ve çağdaş Türk lehçelerinin bazılarında yaşamaktadır (ED. 211).

aş:

EU. aş: Yiyecek, yemek 2. Kurban yemeği, merasim yemeği,

...üçün aş içgü ton kedim tölet... (AYK. II.23b.80/19)

(...için yiyecek, içecek, kıyafet, yatak döşek...)

(17) *... igleser yiti künki mün aş men çintso* (18) *şila birirmen* (SUK P101/17)

(Hasta olursa yedi günlük çorbasını (yemeğini) ben Çintsu Şila veririm.)

YU. aş: *اش* 1. Yemek, Sebzeli Uygur pilavı 2. Ziraat, tahıl 3. Deri aşındırmak için un, su ve tuz karıştırılarak yapılan sıvı karışım.

yârim turup yénimda, coza koyup aş koysa, her kim söygen yar bilen, bir tekiyge baş koysa, (İL: A. 104), (Sevgilim yanımda olsa, sofraya kurup yemek koysa, herkes sevdiği ile beraber olsa.)

biz aş dem alğuçe bağka çıkıp aylinip çıktuk. (İL: A. 104), (Biz pirinç demlenene kadar bahçede biraz dolaştık.)

étizdiki aşni yigip boldunlar mu? (İL: A. 104), (Tarladaki ekini topladınız mı?)

térini aşığandin kéyin yene bir hepte kurutimiz. (İL: A. 104), (Derini işledikten sonra yine bir hafta kurutacağız.)

Bu sözcük Orta Türkçe dönemindeki “çorba” anlamındaki Farsça “āš” sözcüğü ile karıştırılmıştır (ED. 253).

Doerfer de Orta Farsça “āš” biçimi üzerinde durmuştur. Ona göre Orta Farsçada Türkçe alıntılara rastlanmaz. Buna karşılık Eski Türkçede Farsça alıntıların geçtiği bir gerçektir (TME. 481). Sevortyan aš’ın Orta Farsça āš’tan geldiğini bir olasılık olarak dile getirmişti. Daha sonra Sevortyan sözlüğünde de aš’ın büyük bir olasılıkla İranca āš’tan alındığını yazmıştır (ESTYA. 210-212).

at I:

EU. at : İsim, ün, şöhrat

bütün yértinçüde ayığ atı yadılur (DKPAM. Mz.42+Mz.92/317)

(Yer yüzünde kötü adı yayılır)

(11) etöz ler erser tek yirtinçü-(12) lüg at üze bar titiler... (AYK. II.7b. 48/-1112)

(Vücut, sadece yeryüzündeki ad ile var olur.)

YU. at: آت Ad, isim, ün, şöhrat

uniñ ögey kıziniñ éti hecerhan. (İL: A. 13), (Onun üvey kızının adı Hacer Han.)

uniñ melide éti çıkip kıptu. (İL: A. 13), (Onun mahallede adı çıkmış.)

at II:

EU. at : At, beygir

[sever] (8) amraķ at adğır..yügrük (9) yañada ulati///ançulayu oķ (AYK. VIII. 32a.555)

(sevdiği atları)

(14) erin atın oklatdımız ...seğrem (Mait. 69/14) (Adamlarını ve atlarını taksim ettik.)

YU. at : آت 1. At, beygir 2. Hayvan takvimine göre 12 yıllık döngüdeki yedinci yılın adı

etrapta atmu harvimu körünmeytti. (İL: A.13), (Etrafta at veya araba gözüküyordu.)

at yili (İL: A. 13), (At yılı)

Türkçenin her döneminde kullanılmış olan “*at*” sözcüğü “ad, isim” gibi anlamından başka “ün, şöhret” anlamı da taşımaktadır (ED. 32). “Aygır” anlamındaki *at* sözcüğü ise bazı Türk lehçelerinde “iğdiş edilmiş at” anlamında da kullanılır (ED. 33).

ata:

EU. ata: Baba

(21) yiti ançulayu kelmişlerke ata қаnlарқа (22) yig üstünki kirtgünç üze yükünürüm.

(AYK. BE. 1a. 678/21-22)

(Bu dünyaya gelenlere, ecdadımıza en yüksek sadakat ile saygı gösteririm.)
yükünürüm)

(12) atamız-niñ ülüş bitig-indeki-çe negü-sin (13) kimin tapşura birip (SUK WP 06/12-13)

(Atamızın vasiyetindeki gibi neyi kime verdiğini...)

YU. ata: *ат* 1. Çocuk sahibi olan erkek 2. Bir işin yapılmasına öncülük eden, o işi yöneten, saygıdeğer kişi

balılarniñ atisi öyde yok. (İL: A. 13), (Çocukların babası evde yok)

tibabetniñ birinci atisi: loқman hékimdir. (İL: A. 13), (Tıbbın ilk atası Lokman hekimdir.)

Bu sözcük ilk olarak Budist Uygur Metinlerinde “*қағ*” yerine kullanılmıştır. (ED. 40). Yeni Uygurcada “*ata*” sözcüğü daha çok Turpan, Kumul ve Kaşkar bölgelerinde kullanılmaktadır. Gulca ve diğer bölgelerde ise “*dada*” sözcüğü kullanılmaktadır.

atsız:

EU. atsız: Adsız, isimsiz

(9) қайу atsız belgüsüz nom (10) ol timin çin kirtü nom tözi tip titir. (AYK. V.15b.

374/9-10)

(Hangisi atsız, belirtisiz Nom ise o gerçek Nom sayılır)

(9) *atsız belgüsüz avantsız tıtağ (10)-sız oğşatıksız yöleşürüksüz başlağı...* (AYK V.16b. 377/9-10)

(O atsız, belirtisiz, sebepsiz ve engelsiz, benzersiz, karşılıksız baştan...)

YU. atsız: ئاتسىز Atsız, isimsiz, namsız (YUTS. 22)

“at” kökünden türemiş olan sözcük “atsız, isimsiz” anlamındadır. Özellikle “*atsız ernek*” (serçe parmak) şeklinde ikileme olarak kullanılmıştır (ED. 71). Yeni Uygurcada “atsız” sözcüğünün bulunmasına rağmen daha çok “namsız” sözcüğü kullanılmaktadır. Ör. namsız parmak (Serçe parmak).

ay:

EU. ay: 1. Ay, Gök cismi 2. Kişi adı (SUK)

(16) *süzü -ük ay t[e]ñri k[e]ntu arıngıa süzükiñe (17) ne teg tükelig erser...* (AYK. IV.6b. 212/16-17)

(Temiz ay tanrı temizliğe, duruluğa nasıl dolmuş ise...)

(2842) *üküş yılın ayın (2843) etözke ağır ayağ kılıp kaçan...* (DKPAM. Mz.695/2842-2843)

(İnsan uzun yıllar aylar boyunca bedenine saygı gösterir (iyi davranır) ne zaman...)

(3) *karabaş toyın çoğ-nuñ ay sılığ (4) atlıg ebçi karabaş bözçi bu ikegü...* (SUK Mi02/2-3)

(Karabaş Toyın Çoğ’un Ay Silig adlı dokumacı kadın kölesi bu ikisi...)

YU. ay: ئاي 1. Gök cismi, ay 2. Bir ay içindeki otuz gün 3. Ay gibi ışık saçan, ay gibi güzel

tolun ay (İL: A. 205), (Dolun ay)

ayniñ on beşi yoruk, on beşi karanğu. (İL: A. 205), (Ayn on beşi aydınlık on beşi karanlık.)

ay kızım, gül kızım. (İL: A.205), (Ay gibi kızım, gül gibi kızım.)

Asıl anlamı “Gök cismi” olan sözcük erken Türkçe döneminde “bir yıldaki ay sayısı” ve “ayın şekli” anlamıyla kullanılmıştır (ED. 265). Yeni Uygurca’ da kadın kişi adlarında “ay” sözcüğü ile yapılmış 300’e yakın isim bulunmaktadır. (UKİK. S.41).

Ör. *Aygül, Aynur*

ayaz:

EU. ayaz: Soğuk, havadaki kuru soğuk

(66) kök ayaz-nıñ kün ay-ı teg alıñsız yoriyu (67) köp kılınç-tın nısvanıñ şımnunıñ simintin (68) köçer barır yırtınçü-nün yol-ındın osalım. (ETŞ. 138/66-68)

(Açık havadaki güneş ve ay gibi, ilişkisiz dolaşp, her türlü hareketten, iptiladan, şeytanlar diyarından, göçer gider dünyanın yolundan geçelim.)

YU. ayaz: كۈلۈك Kış mevsimi

aktı egiz, kelgi köklem, ketti ayaz. (İL: A. 206), (Aktı sular, geldi bahar, gitti ayaz)

Asıl anlamı “bulutsuz, parlak” anlamındaki sözcük “çok soğuk” anlamında da kullanılmıştır (ED. 276). Orta Türkçede “*ayas*” olarak da geçer. Ancak Çağdaş Türk Lehçelerindeki biçimleri ve özellikle Çuvaşçada kullanılan “*uyar*” biçimi göz önüne alınırsa bu sözün sonundaki ünsüzün “z” olduğu açık olarak anlaşılır. Eski Kıpçak Türkçesinde “*ayaz*” olarak kullanılır (TDES. 26).

aydıñ:

EU. aydıñ: Aydın

ay tenri-li aydıñ-lı teg atırmaz-lar (ETŞ..156/13)

(Ay tanrısı ve ay ışığı gibi, birbirinden ayırmaz.)

YU. aydın: ئايدىلىك Ay ışığı ile aydınlanan, aydınlık

aydın kéçe (İL: A. 211), (Aydınlık gece)

Asıl anlamı “ay ışığı” anlamında olan sözcük “parlak, parlaklık” anlamında kullanılmıştır (ED. 268).

az

EU. az: Az, biraz

...atlık az yaruqluğ teñri yirinte... (AYK. III.9a. 143/4)

(...atlı az ışıklı tanrı yerinde...)

az bedüser tavar kazğanu [katıǵlanur] (DKPAM. Mz.809/977)

(Biraz büyüyünce mal mülk kazanmak için gayret ederler.)

YU. az: 1. Sayı olarak fazla olmayan 2. Bazen, arada sırada

bu pul bek az. (İL: A.79), (Bu para çok az.)

u tala tüzge az çıkatti. (İL: A.79), (O dışarıya çok az çıkıyordu.)

“Az, biraz” anlamındaki bu sözcük çağdaş Türk Lehçelerinin hepsinde bulunmaktadır. En erken olarak 8 yüzyıl metinlerinde “*az bodunıǵ üküş kıldım*” şeklinde görülmüştür.

azğan:

EU. azğan: Yaban çiçeği.

(18) *sundari teri terim azğan çeçek terim* (19) *tolp nom uǵuş-ıntakı tınlıǵlar birle* (20)

isig özüim-tin berü umuǵ inaǵ tutup (21) *ol kamaǵ burқанlar üzkinde bo kamaǵ* (22)

aǵır ayaǵ kılınç-larımın anı barça qalıǵız (ökünürmen.) (AYK III.6a.137/18-23)

(Sundarı teri, Terim azgan çiçek terim ve öğreti soyundan olan bütün canlıları canımdan öte umut, destek sayıp, o bütün Budalar bu bütün kötü davranışlarımı onları bütünüyle hepten ortaya koyar.)

YU. azgan: غزان Gülgiller familyasından dikenli bitki türü. Hoş kokuludur, meyvesi ilaç olarak kullanılır.

del şu çağda heliki iki adem azganlık erikniñ üstidin sekrep ötüp taş östen terepke ketti. (İL: A. 84), (Tam o sırada o ikili azgan bitkisiyle dolmuş geçidin üzerinden atlayarak taşlı nehir tarafa geçti.)

“Şaşmak, yolunu kaybetmek” anlamındaki “az-” fiilinden türemiş olan sözcük “yaban gülü, çalı, kuşburnu” anlamında kullanılmıştır (ED. 283).

bağ:

EU. bağ: 1.Bağ, düğüm 2.Boğça 3. Kabile, boy, topluluk

[tınlıklar]-nın nızvanlık bağ tügünleri k[e]ntün şişilip... (AYK. BE.1a. 678/10)

(Canlıların nızvanlı düğümlerinden kendi kendine çözülüp...)

[amran]-maklıg [bağ] tügüni [n tok]ıp öz kon[uğ] (DKPAM. Mz.797/1034)

(Aşık bağıyla beni tamamen kendine bağladın.)

(sekiz otuz)bağ t(e)nriler kuvrağı, uluğ... (AYS IV 431/0626)

(Yirmi sekiz soylu tanrılar ailesi, büyük...)

YU. bağ: غ 1. Bağlamak için kullanılan ip 2. Demet şeklinde bağlanmış buğday, Odun gibi şeyler 3. Kavun, karpuz gibi meyvelerin sapı

séni dep boldum alemge yégi, ayrilip kétey désem sen yürükimniñ bégi. (İL: B.379)

(Senin için tüm aleme düşman oldum, senden ayrılmak istiyorum ama sen yüreğimin bağı)

bir bağ buğday (İL: B.379), (Bir demet buğday)

bégida pişip kalğan kōgun tavuz (İL: B. 379), (Sapında pişmiş karpuz, kavun.)

Sözcük (*ba-*) (bağlamak) fiilinden türemiş olup “bağ, kuşak, kemer” anlamlarının yanı sıra “demet, demet haline getirilmiş nesne yığını” anlamını da taşımaktadır. Aynı zamanda “kabile, boy, kan bağı ile bir araya gelmiş aile topluluğu” anlamını da taşımaktadır (ED. 310). “Bahçe” anlamındaki “*bağ*” sözcüğü ise Farsçadan çok eski dönemlerde Türkçeye girmiş ödünç bir sözcük olarak Yeni Uygurcada yaşamaktadır.

bağşı:

EU. bağşı: Usta, hoca

(219) bağşısıña inçe tep ötünti teñri (220) bağşı özlüg ölürmekniñ ayıg tü-(221)-şin ikinti ajunta oq mu teginür... (Mz.756 /219-220-221)

(Hocasına saygıyla sordu: Ey, yüce üstat, can almanın şiddetli cezası ikinci yaşamda mı çekilir?)

(nom)-çı üze yolçı yerçi uluğ bağşı (AYS.VI. 416/288)

(Vaiz, rehber ve büyük öğretmen...)

YU. bağşı: 1. *باخشی* 1. Dua ederek, üfleyerek hastayı iyileştiren kişi, üfürükçü, Beline renkli kumaşlardan yapılan kuşak bağlayarak dua eden hoca, Şaman 2. Kartal gibi kuşlar ile avcılık yapan avcı, kuşçu

bağşığa bériş çoñ guna. (İL: B. 333), (Üfürükçüye gitmek büyük günah.)

kuş bağşisi (İL: B. 333), (kuşçu)

“Usta, hoca” anlamında kullanılan bu sözcük Uygur metinlerinde “*bağşı, bağşı, baqşı*” biçimlerinde ortaya çıkmaktadır. Clauson, Çince alıntı olan bu sözcüğün “*博士-bo shi* (Eski Çince okunuşu pak ji)” Moğolcada “*bağşı*” şeklinde geçtiğini, “-ğş” ekinin Türkçenin telaffuz kurallarına uymadığı için sözcüğün “*bağşı*” şeklini aldığını belirtmiştir (ED. 321).

başçı:

EU. başçı: Öncü

yorımasar il başçı raçaşast(ı)r (AYK. VIII.30b. 552b²/5)

(...ülkenin yöneticisi Rajaşastr...)

(11) [asığ] kılgu uğurınta..il başçılar (12) evrilgü ol..köni yme nomça (AYK VIII.35b. 562¹/11)

(Ülkenin yöneticisi doğru öğretiye yönelmelidir...)

YU. başçı: باشچی Öncü, öncülük eden, lider

bu kazak yigiti huddi tag bürkitige oħşaş hiçnimidin qorqmaydıǵan qeyser tedbirlik başçı idi. (İL: B. 3723), (Bu kazak genci dağ kartalı gibi hiçbir şeyden korkmaz, cesur bir lider idi.)

Bir eylemi gerçekleştiren kişiyi tanımlayan isim olan “başçı” sözcüğü “baş” sözcüğünden türemiştir ve çağdaş Türk lehçelerinin bazılarında kullanılmaktadır (ED. 378).

bar:

EU. bar: Var, hep, mevcut

(2) ıduķ tayshıñ nomtaķi yarlıķça (3) yoridaçılar...bar yme antağ tın[ı]ğ- (4) -lar ıduķ tayshıñ nomtaķi yarlıķça (5) yorımataçılar...(AYK. III.12b. 150¹/2-5)

(Mukaddes Mahayana Nomunda (gösterildiği) gibi yol tutarlar, Yine şöyle canlılar var ki, onlar mukaddes Mahayana Nomunda (gösterildiği) gibi yol tutmazlar.)

yanlaça negü m-e çam çırım bar erser qodup bu bitigi bertim bo künte mınça men (SUK WP06/22-23)

(Nasıl bir anlaşmazlık çıkarsa diye bu senedi verdim. Bu günden itibaren ben...)

YU. bar: ﺑﺎﺭ Var, hep, mevcut, Zenginlik

öyde mihman bar. (İL: B. 334), (Evde misafir var)

kol ilkide bar ailide çoñ bolğan biriniñ bundağ turmuşğa köñüşi teske tohtaytti. (İL: B.334), (Varlıklı ailede büyüyen birinin böyle hayata alışması kolay olmayacaktı.)

Kaşgarî'ye göre bu sözcük “var, mevcut” anlamındaki bir zarfdır. Zıt anlamlısı ise “yok” sözcüğüdür. Genel olarak cümlede yüksem olarak görülen bu sözcüğün özne olarak da kullanıldığı görülür. İsim olarak “varlık, mevcudiyet” anlamında kullanılan bu sözcük çağdaş Türk lehçelerinin tümünde yaşamaktadır (ED. 353).

baş:

EU. baş: 1. Baş, kafa 2. Yara, yara başı 3. Başlangıç, birinci

(22) ezrua teñri ordusına (23) tegi kayu erklig küçlüg baş başdın (İteñrilerniñ luularniñ tişi erkek (2) kut vañşıklarniñ ordo karşılar (AYK VI. 11b. 472/22-23, 473/1-2)

(Brahma tanrının sarayına kadar güçlü, lider tanrıların, ejderhaların, dişi erkek ruhların, sarayları varsa)

(33) yağı alkınmış yula teg tañ (34) başıntağı uyağur yultuzlar teg (MAİT. 103/33-34)
(Yağı azalmış lamba gibi (veya) sabaha karşı batan yıldızlar gibi)

YU. baş: ﺑﺎﺵ 1. Kafa, kelle; 2. Lider, önder; 3. Önemli, esas; 4. Beyin, akıl; 5. İlk, birinci; 6. Sayılarla beraber kullanılarak birimi bildirir;

sozuğ baş (İL: B. 351), (Uzun baş)

çirik béşi (İL: B. 351), (Çeri başı)

baş vezipe (İL: B. 351), (Önemli görev)

béşim pékirap ketti. (İL: B. 351), (Kafam karıştı)

undak adem némişka başta maķul bolģantiņ? (İL: B. 351), (O zaman neden ilk başta kabul ettin?)

bir baş piyaz (İL:B. 351), (Bir tane soğan)

Asıl anlamı “insan vücudundaki baş” olan sözcük daha sonra “ordunun başı, başlangıç” gibi anlamlar da kazanmıştır (ED. 375).

bay:

EU. bay: 1. Zengin, varlıklı; 2. Kişi adı;

(1)////////ka maņa ķanur seņģin (2) [ke yuŋlaklık kunpu]kergek bolti bir asil bay (3)[atlıģ karabaşımın]///un /// yığ seņģinke (4) toģuru tumlıtu satdım. Satıģ tavarın inçe söz- (5)[leştimiz] ////////// (SUK Sa20/2-5)

(.....bana Kantur Seņģin’e *kullanmak için kunpu* gerekli oldu. Bir Asil Bay adlı kölemi yığ Seņģin’e tam ve kesin olarak sattım. Satış malını (Parasını) şöyle sözleştik...)

(3104) ç[a]budivip yértinçüde bay barım- (3105) -lıģ çoğluğ yalınlıģ barans atlıģ kent...(DKPAM. Mz.751/3104-3105)

(Jabudivip adlı yer yüzünde zengin itibarlı, ısıltılı ve aydınlık Benares adlı memleket...)

YU. bay : باي 1. Zengin, varlıklı, ekonomik olarak hiçbir şeye ihtiyacı olmayan; 2. Çok, bol; 3. Zengin birine seslenirken ismin arkasına gelir;

bay memliket (İL: B. 407), (Zengin memleket)

momay türlük rivayet, epsanilerge ve letipe, çöçeklerge bay idi. (İL: B. 407),

(Yaşlı kadın bir sürü masal, hikâye biliyordu.)

bay aka, oğri demsiz méni siz? ķotandiki izlarni, ķarap ķörün ķandak iz. (İL: B. 407),

(Bey ağabey, siz bana hırsız mı dediniz? Ahırdaki izlere bakın, nasılmış?)

“Zengin, zengin adam” anlamındaki sözcük bazı Türk lehçelerinde ise “üst tabakadan insanlar ve eş” anlamında da kullanılmaktadır (ED. 384).

baya:

EU. baya: Önce, evvel

bayadın berüki sizler ötünmiş (AYK. II.8a. 473/7)

(Önceden beri sizlerin rica ettiği...)

(12) [belgürtm]-e burķan ermez...kim ol bayadın berü (13) men nomladaçı maņa burķan kutıŋğa (AYK. V.17b. 189¹/12-13)

(Başkalaşan Burhan değildir, dahası o zamaneden beri öğretiyi anlatanım, bana Buda kutsallığına...)

YU. baya: 𐰇𐰇 Az önce, az evvel

hékmet baya şıcaŋdin rozimetniŋ nahiyilik sakçığa avetilidiganlıķını bildi. (İL: B. 407),
(Hikmet az önce başkandan Rozimet'in il emniyet müdürlüğüne gönderileceğini öğrendi.)

Türkçenin erken döneminde nadir görülen bu sözcük Güney Doğu lehçelerinde yaşamaktadır (ED. 384).

beg:

EU. beg: 1. Bey, efendi, üst düzey görevli; 2. Eş;

yorızun ki[.] beg işi küçin tutup çamlagalı sak[n]sar bu (SUK Sa01/14)

(Yöneticinin gücüne itiraz etmek istiyorsanız...)

-miş kaŋı ilig begig kınlıkta bekletip yiti yüligün adaķı ol... (MAİT. B. 58/45)
(Hükümdar babasını hapiste bağlayıp...)

YU. beg: 𐰆𐰇 Eski dönemlerde kullanılan yönetici adı.

bir padişahniŋ kıl astıda on üç beg bar iken. (İL: B.437), (Bir padişahın on üç tane beyi varmış.)

“Bir boyun lideri, başı” olan sözcüğün Çince karşılığı yüz kişinin lideri anlamındaki “po-佰” (yüz) sözcüğüdür. (Basitleştirilmiş Çince: 百-bai). Bu sözcük çeşitli fonetik değişimlerle ve bazı farklı anlamlarda Çağdaş Türk Lehçelerinde kullanılmaktadır (ED. 322).

bek:

EU. bek: Sıkı, sağlam, pek

(34) *kanamlağ yürekliğ bek kat(ıg)* (35) *köyüllüg tınlıg bolur* (MAİT. 9/34-35),
(İstekleri yerine getirilmiş, cesur ve kararlı bir yaratık bolur.)

kırkınlarımlın barça bek meñgü sakıntım [erti] (DKPAM. MZ.666/343)
(Cariyelerimi hep ebedi sanmıştım.)

YU. bek: بك 1. Pek, çok önemli; 2. Sıkı, sağlam, dayanıklı

bu mesile bek mühim (İL: B. 436), (Bu mesele çok önemli)

cini bek (İL: B. 436), (Dayanıklı)

Clauson, “bek” sözcüğünün asıl biçiminin “berk” olduğunu, “bek” biçiminin ikincil biçimi olduğunu ifade eder (ED. 323).

bekrek:

EU. bekrek: Pek, yüksek, üstün, sağlam

[erdni] de yig meniñ edgü [teñr]im alpım bekrekim (ETŞ. 16/1)

(Cevherden daha üstün benim iyi tanrım, alpım, kudretlim)

YU. bekrek: بكرك Daha, Pek

bekrek küçimek (İL: B. 436), (Daha fazla emek vermek)

“Sağlam, sıkı” anlamındaki “bek” sözcüğüne {+rAk} ekinin eklenmesiyle türemiştir.

bel:

EU. bel : Bel, kalça, yan taraf ⁴⁴⁰; 2. Dağ geçidi

(5) *belde turgan biş-on oğlan* (6) *begim kayda termü erki* (ETŞ. 252/5-6)

(Belde duran elli yiğit, Beyim nerede? der mi dersin?)

YU. bel : بېل 1. Bel; 2. Orta kısım; 3. Maddi veya manevi güç;

ademniñ béli (İL: B. 438), (İnsan beli)

yağaçniñ béli (İL: B. 438), (Tahtanın ortası)

tazimu béli boş nersikensen dédi etret başliki héliki yigitke. (İL: B. 438), (Sen de çok tembelsin dedi grup başkanı o gence.)

ED’de “Bel kalça, yan taraf” anlamındaki “bel” sözcüğünden başka bir “dağ geçidi” anlamındaki “bel” sözcüğü de görülür (ED. 330).

bérim:

EU. bérim: Vergi, borç, mali yükümlülük,

(7) *bu yirke eniz tuta berim alım* (8) *kelse men tınsıdu bilür* (9) *men yuluğ birim bolsa ol arқа* (SUK RH06/7-9)

(Bu toprağı anız kapladığında vergisi gelse ben Tınsıtu sorumluyum.)

(14) *(isig) öz barımta ulatı ed tavarlıg* (15) *alku ötek birim⁴⁴¹ ağır ayıg kılınç* -(16)-
ıamızın arıtur men suzur men tip (17) *köñül öritgil. . . yene bo suduruğ* (AYK. s.14b. 26/15-17)

(Sıcak canımız ve başka mal mülklerden borçlarımızı (ödeyeceğim), kötü alışkanlıklarımızdan kurtulacağım, diye niyet et.)

YU. bérim: بېرىم Borç (HZUTKŞ. 139)

YU. élim-bérim: ئېلىم بېرىم Alish veriş ilişkisi, alış veriş;

⁴⁴⁰ Bang; Arat 1933: Lieder aus Alt- Trufan

⁴⁴¹ Kaya 1994: birim

uniñ dukinda élim bérin işlerini kıldığan yene bir yigit bar idi. (İL: É. 124),

(Onun dükkanında alışveriş işlerini yapan bir genç var.)

“ber-” filinden türemiş olan bu sözcük daha çok “topraktan elde edilen hasılatın alınan vergi” anlamında kullanılmıştır (ED. 366).

Bu sözcük Yeni Uygurcada Eski Uygurca ’da olduğu gibi “élim bérin” şeklinde bir ikileme olarak “ticari ilişkiler, alışveriş” anlamında kullanılırken Kumul Ağzında “bérin” şeklide aynı anlamda kullanılmaktadır.

berk:

EU. berk: 1. Kuvvetli, güçlü, sağlam; 2. Orman⁴⁴²;

turtı.. berk[...] ışıkın urup y (i)yi [...] *tutup édiz kalıktı* (DKPAM. 3481-3483)

(durdu sağlam... kemendini atıp keskin...yakalayıp yüksek gökyüzünden...)

(24) *yarlıkamışın evde önüp altı yıl tabavan* (25) *[tapavar] berkte duşkrçar emgek emgenmişin...*(MAİT. 1/25-26)

(evi barkı tekr edip altı yıl inziva ormanında keşişlik ıstırapı çektiğini...)

YU. berk: برك Şimşek

berk urmak (İL: B. 425), (Şimşek çakmak, parlamak)

“Sabit, sağlam” anlamında olan ve çağdaş Türk lehçelerinin pek çoğunda yaşamakta olan bu sözcüğün asıl şekli “bek” şeklindedir (ED.365). Sözcük Yeni Uygurcada “*berk urmak*” (برق ئورماق) şeklinde “parlamak, büyümek” (İL: B. 425) anlamında kullanılır.

bez:

EU. bez: kabarcık, beze

⁴⁴² Şinasi Tekin 2019: orman

...kadağlarığ kartığ bezig yiriñig... (AYK. X.8b. 614/3)

(...günahları, yara cerahatleri, irinleri...)

YU. bez: 1. Canlıların vücudundaki salgı yapan hücre 2. Vücut enfeksiyonda ortaya çıkan kabarıklık 2. Utanmaz, laftan anlamaz

aşqazan bezi (İL: B. 429), (Mide bezi)

arzügülñiñ köksige bez ösüp qaptu. (İL: B. 429), (Arzu Gül'ün göğsünde kist varmış)

bu bala bekla bez bolivaldi. (İL: B. 429), (Bu çocuk hiç laf dinlemez oldu.)

“Ciltte oluşan kabarıklık, yara” anlamında olan bu sözcük çağdaş Türk lehçelerinin hepsinde kullanılmaktadır (ED. 388).

bilek:

EU. bilek: Bilek

(0683) anıñ arasın̄ta élig beg (0684) -niñ oñ qolı bilekintin késilip qılıçı (0685) birle yerte tüşdi bo montag qolı kesilmiş (0686)-in körüp béliñleyü ögüz osuğluğ boluğ (0687) qatıg ünin kıqıra inçe tép tédi (EUDÇ 0683-0687)

(Bu arada hükümdarın sağ kolu bileğinden kesilip kılıcıyla beraber yere düştü. Kolunun kesildiğini görüp (korkudan) bilincini kaybeder gibi olup, yüksek sesle bağırarak şöyle dedi:)

anta oq ikki bilekim kesilip (DKPAM. 06056)

(Orta iki bileği kesilip...)

YU. bilek: بلك Bilek

bilek süñiki (İL: B. 264), (Bilek kemiği)

Sözcük bazı fonetik değişimlerle çağdaş Türk lehçelerinin birçoğunda kullanılmaktadır (ED. 338).

bilezük:

EU. bilezük: Bilezik

kin ol altın üze bilerzük⁴⁴³de ul[atı] (AYK. II.19a. 71¹/18)

(Sonra o altın bilezik...)

yakın barıp bilezükin qarıltarak-[ın] (DKPAM. Mainz741/07115)

(Yakın gelerek bilezük...)

YU. bilezük: بِلِزُك Bilezik

altun bilezük (İL: B. 5 82), (Altın bilezik)

Radloff'a göre bu sözcük “*bilek*” ve “*yüzük*” sözcüğünün birleşmesinden oluşmaktadır,

“*bilek*” sözcüğü ile ilişkili olduğu bu sözcüğü başka bir şekilde açıklamak da zordur (ED. 345). Moğolcada kullanılan “*bilüçüg, bilisüg, bülücüg*” gibi biçimlerin Türkçe “*bilezik*” ten alındığı açıktır (Clark: CAJ 24: 41)

Yeni Uygur Türkçesi ağızlarında “*bileyzük*” şekli de kullanılmaktadır (HZUTKŞ. 140).

bilge:

EU. bilge: 1. Bilge, bilgili kişi; 2. Hikmet;

amtı yine tükel bilge... (MAİT. B8/31)

(Şimdi yine tüm bilge...)

bilg[e] teŋri teŋrisi burhan asankeliğ uz... (DKPAM. Maniz 00872)

(Bilge tanrılar tanrısı Burhan sayısız...)

YU. bilge: بِلِگ 1. Bilge; 2. Hikmet, akıl;

bilge bilik (<https://ug.wikipedia.org/wiki/بِلِگ>, Erişim. 23 Aralık 2021.)

“bil-” fiilinden türemiş olan bu sözcük hem sıfat hem isim olarak kullanılmaktadır (ED. 340).

⁴⁴³ Kaya 1994: bilerzük

Yeni Uygurcada Eski eserlerde karşımıza çıkan sözcük özel isim olarak da kullanılmaktadır (UKİK. 287).

bir:

EU. bir: Bir

taği yime bir bilge biligin... (MAİT. 2/35)

(Ve yine bir bilge ile...)

çağsaput ay bir yañğıka men adıg tarha'n-ka... (SUK Sa01/1)

(On ikinci ayın birinci günü ben Adıg Tarhan'a...)

üçegü birisi töder stir tuz tudup yorizun-lar... (SUK WP04/29)

(Üçünden biri dörder sitir tuz alarak yürüsünler.)

YU. bir: بر 1. Bir 2. Üçüncü teklik iyelik eklerinden “-i, si” nin eklenmesiyle “kişi, insan” anlamında kullanılır 3. İsim kökenli sözcüklerin önünde kullanıldığında “bu, şu” anlamını taşır.

gep bir kulağ iki (İL: B. 547), (Laf bir, kulak iki.)

işik aldida birsi sili bilen körişimen dep turidu . (İL: B. 547), (Kapı önünde biri sizinle konuşacağım diye bekliyor.)

Aslında bir sayı sözcüğü olan “*bir*”, Türkçenin tüm dönemlerinde yaygın olarak kullanılmıştır (ED. 353). “*bir*” sözcüğünün çekimli biçimi olan “*birisi*” sözcüğü üst üste iki iyelik eki almıştır.⁴⁴⁴ Sözcük Eski Uygurcada “birisi” anlamında kullanılırken Yeni Uygurcada “kişi, insan” anlamıyla kullanılmaktadır.

birer:

⁴⁴⁴ Talat Tekin, Üçüncü Kişi İyelik Eki Üzerine, **Ankara, Genel Dilbilim Dergisi**, Cilt 2, S.7-8, 1980, s. 10-17.

EU. birer: Birer, her biri, birisi

[altun] öñlüg yiniñizde...birer birer tüü sayu/// (AYK. V2bç 348²/2)

(Altın teninizdeki her bir tüy sayısı...)

birer kütqap tegmiş tınlıqlar... (DKPAM Mainz809/02378)

(Birer birer saadete ulaşmış canlılar...)

YU. birer: بىرەر Belli olmayan, herhangi bir

men uniñ bu qarişidin birer yañşılıqniñ alamtini körelmidim. (İL: B. 562), (Ben onun bu bakışlarından herhangi bir iyiliği alametini göremedim.)

“bir” sözcüğünün üleştirme halidir, zaman zaman “birer birer” şeklinde de kullanılmıştır (ED. 368).

birle:

EU. birle: Beraber, birlikte

(58) *boz bay tirek yidlıg birle* (59) *ilgimizni kavişurup töpümin* (60) *(yir) ke tegürüp ayayu ağırlayu* (61) *(yinçürü) (y)ükünür men takı yime...* (MAİT. B. 2/58-61)

Boz bay Tirek Yidleg ile ellerimizi kauşturup başımızı yere koyarak hürmetle secde ederiz.)

üze tükel birtim men yrp yaña edgü birle tükel altımız (SUK Sa03/8)

(Üzere izeksiks ödedim, yine Edgü ile hepsini aldık.)

YU. birle: بىرلە Birlikte, beraber

oñşisimu ger siyakıga dereñniñ parçisi, ol ésil hisletleri birle dereñniñ tacisi. (İL: B. 566), (Ağacın parçası ona benzese de o güzel erdemleri ile ağacın tacıdır.)

Clauson, oldukça eski bir sözcük olduğu düşünülen bu sözcüğün “bir” sözcüğüne {-la} eki ile zarf yapıldığını, ama bu gibi örneğin daha sonra görülmediğini öne sürmektedir (ED. 364). Yeni Uygur Türkçesi yazı dilinde daha ağırlıklı olarak “bilen”

sözcüğü kullanılmaktadır. “birle” şekli daha çok şiirlerde kullanılmaktadır. *şum reķibniñ zulmi birle bulbulidin ayrılıp*) (Şom rakibin zulmü ile bülbülinden ayrılıp), (Nimşehit Ermiya Eli Sayrami: Aldida⁴⁴⁵).

biz:

EU.biz: Biz, Birinci çokluk şahıs zamiri

biz ikigü bu yirtinçüde ҡaltımız...(DKPAM. 0987)

(Biz ikimiz bu dünyada kaldık...)

[men basa] toғrıł tükel birdim biz ///tükel birle. bir egsüksiz tükel [altımız] (SUK Sa06/8)

((Ben Basa) Tugrul hepsini verdim, biz her şeyi hiçbir eksiklik olmadan (aldık).)

YU.biz: بىز Biz

biz bugün bazarğa barduқ. (İL: B. 574), (Biz bugün pazara gittik).

Tüm dönemlerde yaygın şekilde kullanılan “biz” zamiri hem cümlelerin öznesi olarak görev yapar, hem bildirme eki “ol” görevinde kullanılır (ED. 388).

boğuz:

EU. boğuz: 1. Boğaz, gırtlak 2. Yem, yiyecek, geçim kaynağı 3. Gebe

(250) boğuzıntın ört (251) yañkluğ ört yalın ağzıntın (0252) (EUDÇ. 0250-252)

(Boğazından ateş çıkarıp...kötü gürültüyle ağzından ateş çıkardı.)

kentü yülüğüsi öze boğzın (9) bıçıp nırvanka bardı... bu üçünç (10)boşğutsuz tınlıg bar neçe yime... (MAİT. 2/9-10)

⁴⁴⁵ Nimşehit Ermiya Eli Sayrami, **Aldida**, Ürümçi, Xincang Halk Neşriyatı, 2008, s. 1.

(Kendi usturası ile boğazını kesip Nirvana ulaşması gibi. Bu, üçüncü “öğrenmeyen veli”dir. Keza...)

(1) *ud yıl sekizinç ay beş y (e)g (i)rmike men titso akam* (2) *ançuk bile aytışıp akamnıñ boğuzın yegedgeli* (3) *alp bolmışka inim antsonı tugmışım (ı)z* (4) *toynak şilantika süt sevinçi y(e)g (i)rmi sıtır* (5) *kümüş alıp ogulluk bertimiz men toynak şılanvanti* (SUK Ad.02/1-5)

(Sığır yılı sekizinci ayın on beşinde ben Titso, ağabeyim Ançuk ile konuşup ağabeyimin geçimini sağlamak için zorlandığından kardeşim Antso’yu akrabamız Toynak Şilavanti’den süte denk (süt fiyatına) 20 sıtır gümüş alıp evlatlık verdik.)

döl boğaz boldı. (Oğuz Kağan Destanı 83⁴⁴⁶) (Kız gebe kaldı⁴⁴⁷.)

YU. boğuz: *بوغوز* 1. Boğaz 2. Hayvanlar için hazırlanan yem 3. Gebe

möşük engüşterni béliñniñ boğuzidin tépivilip itka tuydurmay ağzığa séliptu. (İL: B.465), (Kedi balığın boğazından mücevheri bulduktan sonra köpeğe göstermeden ağzına koymuş.)

abduveli goya atniñ boğuz yéyişige mestliki kelgendek, uniñ yalisini taraşka başlıdi. (İL: B. 465), (Abduveli atın yem yemesine hayranlıkla bakarak atın yalisini taramaya başladı.)

kızniñ atisi méhmanga soyidiğan erkek koy tapalmay ahiri boğaz koyidin birni soyuptu. (İL: B. 465), (Kızın babası misafire kesecek erkek koyun bulamadığı için gebe koyununu kesmek zorunda kalmış.)

Sözcüğün ikinci hece ünlüsünün {a} veya “u” olduğu net değildir (ED. 322). Clauson, *boğaz* maddesinde sözcük için “boğaz, gebe” (hayvan için) açıklamasını vermiştir.

⁴⁴⁶ G. Bang; Raşit Rahmet Arat, **Oğuz Kağan Destanı**, İstanbul, İstanbul Üniversitesi Türk Dili Edebiyatı Semineri Neşriyatı, 1936, s.14.

⁴⁴⁷ Tarama kapsamına giren Eski Uygurca Eserlerde sözcüğün “gebe” anlamına rastlanmadığı için örnek “Oğuz Kağan Destanı” adlı kitaptan alınmıştır.

Clauson'a göre sözcüğün ikinci hecesindeki ünlü, önceleri kısaydı ve sözcük bir ünlüyle başlayan ek aldığı düşünüyordu (ED. 323). Türkçenin çeşitli dönemlerinde sözcüğün *boguz* ve *bogaz* olarak karşımıza çıkması ise ikinci ünlünün esasen –o- olduğunu (*bogoz*) göstermektedir. Erdal sözcüğün *bog-* kökünden geldiğini belirtir (Erdal 1991: 326). Eren de sözcüğün *boğ-* kökünden geldiğini ve sözcüğü *boğ-+- (u,a)z* şeklinde açıklamıştır. Fakat –z ekinin ikili organ adları yaptığını göz önüne alan Doerfer, *boguz* sözcüğünün *boğ-* köküyle ilişkilendirilmesine karşı çıkar (Doerfer 1963- 1975: 792).

boş:

EU. boş: Boş, serbest

(6) *oğulanka ögke kaçka buyanı* (7) *tegün tip boş bitig birtim*. (SUK WP2/7)

(Hizmetkara, anneye, babaya bereketi ulaştın diye özgürlük belgesi verdim.)

[irin]çüde boş bolalım kşanti bolzun. (MAİT. B.74/40) ((Günahlardan) kurtulmak istiyoruz, Affedile!)

YU. boş : بوش İçinde hiçbir şey olmayan, boş; 2. İçinde kimse olmayan, sahibi olmayan; 3. Kolay yıpranan, dayanıksız; 4. Yeterli olmayan;

aşpez koliğa bir boş kaçını élip coza üstige ve yerge çüşüp ketken çöplerni bir birlep térişke başlıdi. (İL: B. 461), (Aşçı eline bir boş kâse olarak masa üstüne ve yere düşen erişteyi toplamaya başladı.)

mu'ellim, bizniñ iki égiz öyimiz pütünley boş turivatidu, şu öyge köçüp kélemdila?- dédi mihray mu'ellimge semimi iltimas kılip. (İL: B. 461), (Öğretmenim, bizim evin iki odası şu an boş duruyor, isterseniz oraya taşınabilirsiniz, dedi Mihray samimi halde.)

“balimiz derslirini obdan okuvatidu, tapşuruklirini vaqtida işlevatidu, boş vaqitlirida muşundak nersilerni yasap oynisa zihni éçilip qalidu emesmu’ dédi sélim aka ayalığa. (İL: B. 461), (Çocuğumuz derslerine iyi çalışıyor, ödevlerini zamanında yapıyor, boş

zamanlarında böyle şeylerle uğraşsa zihni açılır değil mi, dedi Selim Ağabey eşine.)

zahir henzuçide boşrak idi. (İL: B. 461), (Zahir'in Çince 'si pek iyi değildi.)

Temel anlamı “kontrol altında olmayan, özgür” olan bu sözcük daha sonra anlam genişlemesi ile “boş, dolu olmayan” anlamını kazanmıştır. Sözcüğün ünlüsünün uzun ya da kısa olduğu açık değildir, ama Kaşgarî’de her ikisi de gösterilmiştir (ED. 376).

boyun:

EU. boyun: Boyun, ense, vücut

(10) boyununuz ol... tolun ay teŋrike (11) teŋrike oŋsatı yüzünüz erür..(AYK. X.30b. 658/10-11)

(Boynunuz o...Yüzünüz dolun aya benziyor.)

...boyın tolap ünér-men kider-men tiser (SUK AD03/28)

(...dinlemeyerek (boyun çevirerek) çekip gideceğim derse...)

YU. boyun: بويون Boyun, ense 2. Üstündeki, ait olan

u boynığa altun zencirini takıdi ve sirtka maŋdi. (İL: B. 485), (O altın kolyesini taktı ve dışarıya doğru yürüdü.)

niyaz göca savaplık üçün tohtiniŋ boynidiki kerzni elip taşlivetti. (İL: B. 485), (Niyaz Hoca sevap için Tohti'nin borcunu sildi.)

Bu sözcük daha spesifik olarak “boyunun arka kısmı” anlamını göstermektedir. Sözcük Güney Sibirya lehçelerinde b->m- değişimi ile görülür (ED. 386).

boz:

EU. boz: Toprak rengi, gri

burnınta boz bulıt önür tiyür (ETŞ. 24/19)

(Burnundan boz bulut yükselir derler)

(58) boz bay tirek yidleg birler (59) ilgimizni kavısurup töpümin (60) yirke tegürüp

ayayu ağırlayu (61) yinçürü yükünür men taķı yme... (MAİT 2/58-61)

(Boz Bay Tirek, Yidleg ile ellerimizi kavuşturup başımızı yere koyarak hürmetle secde ederiz. Yine...)

YU. boz: بوز 1. Kül rengi, Gri 2. Açılmamış toprak, sürülmemiş toprak; 2. Evlenmemiş, Tecrübesiz;

boz koy (İL: B. 457), (Boz koyun)

boz toprak (İL: B. 457), (Açılmamış toprak)

boz yigit (İL: B. 457), (Evlenmemiş yiğit)

“Gri” anlamındaki sözcük daha çok at rengini belirtmek için kullanılmıştır (ED. 388).

böz:

EU. böz: Bez, pamuk kumaş

[süçig]/lig aş içgü béríp kaş bözte (DKPAM. 07478)

(Lezzetli yiyecek verip...pamuklu kumaştan...)

[maņa], ozmış қа түkel-ke biz ikegü ke yoñlaķ-lıķ böz kergek (bolup)... (SUK Sa06/2)

(Bana, Ozmış’a ve Tükel’e, ikimize kullanmak için kumaş gerekli olunca...)

YU. böz: بوز Pamuktan yapılan ip ve kumaş

böz yip (İL:B. 514), (Pamuk ip)

özi kelse kelsun, böz ħaltisi kelmisun. (İL: B. 514), (Kendisi gelirse gelsin, bez torbası gelmesin.)

Yunancadan “*bussos*” şeklinde ödünçleme olan bu sözcüğün Türkçeye nasıl girdiği belli değildir. Tüm Türk lehçelerinde kullanılmakta olan bu sözcük çoğunlukla “ö” şeklindedir, sadece bir iki lehçede “*bez*” şeklinde görülür. Bu durumun sözcüğün Yunanca okunuşu ile ilgili olduğu düşünülmektedir (ED. 389).

bu:

EU. bu: Bu

(6) *adasıntın bo⁴⁴⁸ biş törlüg adalartın (7) kórkınlartın ozar kırtulur* (AYK. IV.68b. 332^{1/6})

(Tehlikeden, bu beş türlü tehlikeden uzaklaşır, kurtulur.)

bo⁴⁴⁹ ok ıduķ teŋrikenimiz... (DKPAM. 00189) (Bu kutlu tanrılarımızın...)

YU. bu: بۇ 1. En yakında olan varlığı göstermek için kullanılır 2. Konuşulmakta olan zaman dilimi

oğlum, buni hemen akaŋğa apirip bergin- dédi anisi kolidiki kegezge yögeklik nersini baliğa bérıp. (İL: B. 488), (Oğlum, bunu hemen ağabey 'ine götür dedi annesi elindeki kâğıda sarılı şeyi çocuğa vererek.)

u bu künlerde aġinisiniŋ öyide turivatatti. (İL: B. 488), (O bu günlerde arkadaşının evinde kalıyordu.)

Tüm dönemlerde yaygın olarak kullanılan bu sözcüğün “*bun, mun*” sözcüğüne bağlı olan şekilleri de karşımıza çıkmaktadır. Çoğul şekli “*bular*” olan bu sözcük ablatif ve lokatif ekleriyle zarf olarak kullanılmaktadır (ED. 291).

buķa:

EU. buķa: 1. Boğa; 2. Kişi adı;

borluk üze miŋ yil tümen kün-ke tegi suldan buķ-a erklig bolzun (SUK SA10/10)

(Üzümlük için bin yıl on bin güne kadar Suldan Buka sahip olsun.)

YU. buķa: بۇ 1. Damızlık erkek sığır 2. Derya veya akan suyu yukarı yükseltmek için kullanılan üçgen şeklinde sabitlenen uzun değnek

30 tuyaq buķa aldık. (İL: B. 504), (30 tane sığır aldık.)

buķa salmaq (İL: B. 504), (Boğa yarıştırmak.)

⁴⁴⁸ Kaya 1994: bo

⁴⁴⁹ Wilkens 2010: bo

Sözcük Çağdaş Türk Lehçelerinde “b/p, k/ğ” fonetik değişimiyle görülmektedir. Oğuzca’da “o” ile görülür. Sözcük Moğolcadaki “erkek geyik” anlamındaki “buğa” sözcüğüyle karıştırılmamalıdır (ED. 120). Moğ. *buga*: Erkek geyik (MTS.211).

buluŋ:

EU. buluŋ: Köşe

[*ne üçün yindem*](4) *söz-leti ol öñüg tip* 答 *öñ nom-nuñ bar erür ol buluñı yıñak-ı* (5) *mundır-tın barır üçün aña söz-lemiş.* (Üİ. 105a/4-5)

(Ne için yalnızca o rengi söyledi? 答: Renk Dharmasının buradan gidecek o köşesi bucağı var olduğu için, ona (yürüdü) diye söylemiştir.

yeklerig barça buluñ yıñak saçgay... (DKPAM. U452/3735)

(Bütün şeytanları her tarafa saçacak...)

YU. buluŋ: 角. Bir noktadan çıkan iki ışıktan oluşan geometrilik şekil, köşe

bir buluŋğa kirivilip néme kılivatisiler? (İL: B. 508), (Bir köşeye tıkmışsınız, ne yapıyorsunuz?)

“Köşe, açı” anlamında olan bu sözcük Eski Türkçe döneminde daha çok “önemli nokta, dünyanın dörtte biri” anlamında kullanılmıştır. Hakas Türkçesi ve Tuva Türkçesinde “-P” şeklindedir (ED. 343).

burun:

EU. burun: 1.Burun 2.Evvel, önce

yétiz alını kovuşamış teg körtle burunı (EUDÇ. TIII84-40, Mainz796 540/20)

(Geniş ve yüksek alnı, pürüzsüz güzel burnu...)

(8)*biz-ni birle kalan-çı turini borl-çı* (9) [*borlukçı*] *birip biz-niñ burun birgüçi kır-a toyın atlıg...* (SUK Mi20/8-9)

(Bizi ve kalançı Turı’yı bahçıvan (olarak) vererek bizim önceden verdiğimiz Kara

toyin atlı kalançımızı geri aldık.)

YU. *burun*: بۇرۇن 1. Burun 2. Evvel, geçen zaman

burni kanımağ (İL: B. 497), (Burnu kanamak)

burun bu yézida obul dep bir kişi bar iken. (İL: B. 499), (Önceden bu köyde Obul adlı biri varmış.)

Temel anlamı “solonum organı” olan bu sözcük “gaga, dağ tepesi” gibi anlamları da taşımaktadır (ED. 366).

***buyruk*:**

EU. *buyruk*: 1.Yönetici, komutan 2.Buyruk

buyruklar yime öküş ajunlarda... (MAİT. B.50/2)

(kumandanlar da birçok alemlerde...)

buyrukların okıp inçe tép tédi (EUDÇ. T III 84-40, Mainz796, 513/24)

(...yiğitlerini çağırıp şöyle dedi:)

YU. *buyruk*: بۇيرۇق Ferman, emir

düşmenni tosap yikitiñlar dégen buyruk keldi. (İL: B. 510), (Düşmanı durdurup yok edin diye emir geldi.)

“*buyur-*” fiilinden türemiş olan bu sözcük Eski Türkçe döneminde “kağanın emrini askeri birliklere ileten kişi” anlamındadır (ED. 387).

***bük*:**

EU. *bük*: 1. Fundalık, sık ağaçlık 2. Engel, tıkaç

bir bük içiñe iltip tağdın yınak... (AYK. S.6b. 12/12)

(Bir zindan içine getirerek kuzeye...)

YU. *bük*: بۇك Sık ağaçlık

men özemni üç dervazınıñ bük téreklik koçisida kétip bargandek his kılmağtimen.

(İL: B. 521), (Ben Üç Dervaza mahallesinin sık ağaçlık sokaklarında yürüyor gibiyim.) Kuzeydoğu lehçelerinde “*bük, pük*” şeklinde yaşamaktadır (ED. 324). Yeni Uygurcada “*bük*” sözcüğü tek başına kullanılmakla beraber “*bük barakşan*” şeklinde ikileme olarak da kullanılır.

can:

EU. can: Yaşama, hayat.

(3) *eşi üçün aziz can* (4) *kanın kurban kıldaçı* (ETŞ. 256/3-4)

(Arkadaşı için aziz canını ve kanını kurban eder.)

YU. can : جان 1. Yaşama, hayat, Ailedeki kişi sayısı 2. Güç, Kuvvet 3. Aziz, Değerli, Önemli olan 4. kişi isimlerinin arkasında kullanıldığında yakınlığı bildirir

pulda kérek yok, can saqaysa boldi. (İL: C. 524), (Para önemli değil, yeter ki iyileşsin).

bizniñ öyde töt can bar. (İL: C. 524), (Bizim evde dört kişi var.)

u arqisidin kéivatқан avazlarni anlap bar ceni bilen yügreşke başlidi. (İL: C. 524), (O arkasından gelen sesleri duyunca can havliyle koşmaya başladı.)

sodiger dégen pulni can köridü. (İL: C. 524), (Tüccar parayı her şeyden çok sever.)

kanunniñ ceni (İL: C. 524), (Kanunun en önemli noktası)

eğmetcan (İL: C. 524), (Ahmet can)

Farsçadan alıntı olan sözcük “yaşam, hayat, kişi, birey” gibi anlamlar taşımaktadır (TS. 379).

çaңI:

EU. çaң : Çan

(*sol iliginte*) *çaң tutar saqınıp yür[ek]* (AYK S.15a.27/18)

(Sol elinde çan tutmuş halini düşünüp)

YU. çaң : Müzik aleti 2. İki nesnenin birbirine çarpışmasından çıkan ses

çaŋ çalmak (İL:Ç. 655), (Çan çalmak.)

uniŋga “çaŋ” kılip bir kaçat tegdi. (İL: Ç.655), (Ona şak diye tokat attı.)

çaŋ II:

EU. çaŋ : Çince kişi Soyadı

(20) anıŋ küiçinte ol çaŋ bağığ kou- (21) tav atlığ kişi ölürgüçi yılki (AYK. S.7b. 14/20-21)

(Onun gücü ile Çang soyundan olan Ku Tav atlığ kişi öldüren hayvanlar...)

YU. çaŋ II: 𪛗 Çince kişi Soyadı

çaŋ famililikler (İL: Ç.655), (Çang soyundan olanlar.)

YU. çaŋ III: 𪛗 Toz 2. Deri imalatında kullanılan bir çeşit alet

çaŋ tozan (İL:Ç. 655), (Toz)

Çinceden alıntı olan bu sözcük ilk olarak “şarap kadehi, bardak” anlamında kullanılmıştır (ED. 424). “çan” (müzik aleti) anlamındaki sözcük eski Çince “𪛗” olarak okunmaktadır (Çevrimiçi) (<https://humanum.arts.cuhk.edu.hk/Lexis/leximf/search.php?word=𪛗>, 22 Haziran 2021). “Çanak, bardak” anlamındaki sözcük ise Eski Çince “𪛗” olarak okunmaktadır. Basitleştirilmiş şekli ise: Çin. < 盞 zhan. Çince chang şeklinde okunan birkaç soyadlar: Çin. < 张/场/常/昌/畅/厂/昶 chang

çoğ:

EU. çoğ: 1.Köz, ateş, alev, parlaklık 2. Ün, şöhret

burhanların etözinteki çoğ... [ları] (DKPAM.1633)

(Burhanların vücudundaki ışık...)

[edgüsin asağ] tusuluğ çoğın yalının öp(14) saşınıp ağar ayamak köñülin... (MAİT. 104/13-14)

(İyilik ve fayda parıltısını, ışığını idrak edip büyük hürmet hisleri ile...)

YU. çoğ: چوغ 1. Köz ateş 2. Kırmızı, Parlaklık

Gülem han mora oçağnıñ küllirini tazılap kum çoğünni çoğka koydı. (İL: Ç. 687),

(Gülem Han bacalı ocağın külünü temizledikten sonra çaydanlığı köze koydu.)

Unıñ kıpķızıl çoğdek köyniki tolğan bEDinige şunçılık yaraşkanıdı. (İL: Ç. 687),

(Onun kırmızı elbisesi balık etli vücuduna çok da yakışmıştı.)

Asıl anlamı “ateş, köz, alev” olan sözcük daha sonra “şan, parlaklık” gibi anlamlar kazanmıştır ve Çağdaş Türk Lehçelerinde çeşitli fonetik değişimlerle kullanılmaktadır (ED. 405).

égin:

EU. égin: Omuz

(18) burnaç eñinlerinte⁴⁵⁰ kötürüp (19) sızğurmış kıızıl bakır içerler... (MAİT. 72/18-19), (İbrikleri omuzlarında götürüp eritilmiş kıızıl bakır içerler...)

(12)saçların eñinlerinte⁴⁵¹ tüşürüp ağı[u:luğ] yılan- (13)-inetözlerin étinip yaratınıp kay beltir (14) sayu yoriyurlar erdi.. (EUDÇ. 20/12-14)

(Saçları omuzlarında, zehirli yılanın etini yiyerek dört yol ağzında yürüyordu.)

YU. égin: ئېگىن Kıyafet, üst

siz éginiñizni maña bérıb, méniñ eginlerlmi siz kiyiñ (İL:É. 107), (Siz kıyafetinizi bana verin, benimkini siz giyin.)

“eğ-” fiilinden “-in” isim yapım ekiyle somut bir nesneyi tamamlayan isim yapılmıştır (ED.109). Yeni Uygur Türkçesinin Lopnor Ağzında “egin” sözcüğü “égin, égin ayak, égin-kéçek” şeklinde “kıyafet” anlamında kullanılmaktadır. İli Ağzında ise “eñin, égin, eñil” şeklinde yine “kıyafet” anlamında kullanılır. (İA. 258)

⁴⁵⁰ Tekin 2019: eñin

⁴⁵¹ Demirci 2015: eñin

egri:

EU. egri: Eğri, düz olmayan

(7) *kesmeñlar eğri talnı* (8) *töbesinde mivesi bar* (ETŞ. 262/7-8)

(Eğri dalı kesmeyiniz, tepesinde meyvesi var.)

YU. egri: عگری 1. Eğri 2. Dürüst olmayan, kötü yol

buvay şu eğri dervazidin çıkip doppa baziriğa keldi. (İL: E. 287), (Yaşlı adam şu eğri kapıdan çıkarak şapka pazarına geldi.)

egri yol (İL: E. 287), (Kötü yol)

“eg-” fiilinden türemiş olan sözcük “kötü ahlak, kötü yol” anlamında da kullanılmıştır (ED. 112).

em:

EU. em: İlaç

(12) *çalaprbası lu kanı teñri teñrısı* (13) *burkana adruķ adruķ aşın içün*(14) *otın emin oyunın ırın yiti* (15) *kün yiti tün tapınıp udunup yiti-* (16) *-inç aya-sın kavşurup* (17) *inçe ötüğ ötüñür ...* (MAİT. 53/12-17)

(Jaiaprabhasa adlı ejderler hükümdarı Tanrılar Tanrısı Burkan’a çeşit çeşit yiyecek ve içeceklerle, ilaçlarla, raks ve şarkılarla yedi gün yedi gece hürmet edip yedinci gün ayalarını kavuşturup şöyle bir ricada bulunur...)

em kılmaķte erür::inçip bodisatavlar... (AYK. IV.18b. 236²/6)

(İlaç vermektir. Böylece Bodisatavlar...)

YU. em: عم Çiçek gibi hastalıklardan korunmak için cilt altına yapılan aşı, ilaç

çiçek emlimek (İL: E. 299), (Çiçek aşısı yapmak)

Erken dönem Türkçesindeki “ilaç” genellikle bitkisel ilaçlar için kullanılmıştır (ED. 155). Yeni Uygurcada “emçi” şeklinde “doktor, tabip” anlamında da kullanılmaktadır.

emgek:

EU. emgek: Sıkıntı, eziyet, ızdırap

(2) arıtı saķınmatın bōgünmetin muntağ tip söz-leyür sil-ler qaltı (3) ol bir bilip öçmek ol tip sözlegüçi baķşı-nıñ taķı-ça (4) erser tanuķ-layü tüke[t]ükte emgek körmek üze tarğarguluk (5) öçmeki tanuķ-lağuluk birök söz-leser siz-ler ikileyü bar adın (6) öçmeki tanuķluğuluk birök sözleser sizler ikileyü bar adın (Üİ. 115b/2-6)

(Kaldı ki, “bir bilip sönme (pratisamkhyanirodha)vardır” diye söyleyen hocanın dediğı gibi olursa, ıstırabı görmek ile uzaklaştırması olan sönmeyi tanımlayıp bittiğinde, yığın (samudaya), sönme(nirodha), yol (marga) ve diğerlerinin sönmesi, yeniden tanımlaması olan bir şey olmamalı.)

kergek atamış sayu sizik kılmanlar...emgekta ara [kirmegey tip] (KİP.206)

(Her anılışında, ızdıraplarımız arasına girmeyecek diye şüphe etmeyin.)

YU. emgek: 1. Yapılan iş, emek, mihnet, uğraş 2. Gurbet, yoksulluk, zorluk (Kumul, HZUTDŞL. 24)

saķilini satқан kridin emgikini satқан bala yaķşı. (İL: E. 303), (Yaşlıyım diye geçinen yaşlıdan emeğıyle geçinen genç daha iyidir.)

emge- fiilinden türemiş olan sözcük Türk Lehçelerinde çeşitli fonetik değışmelerle beraber “emek, çaba” anlamlarında da kullanılmaktadır (ED. 159). Sözcüğün “ızdırap, eziyet” anlamı Yeni Uygurcanın Kumul Ağzında kullanılmaktadır (HZUTDŞL. 24).

emgeksiz:

EU. emgeksiz: Sıkıntısız, zahmetsiz, ızdırap

(16) köñül erser: k[a]ltı emgeksiz meñi...(17)tınl[ı]ğlar üze biligsiz (18) saķınçın kiterip.: (AYK. IV.33b. 266/16-18)

(Gönül ise ızdırapsız, neşesiz canlılardan bilinçsiz düşünceleri gidererek...)

[*tınlıg*]-*larıg emgeksiz meñilig [kılayın] erdi* (MAİT. 33/8)

(Canlıları ızdırapsız ve mutlu kılsa idi...)

YU. emgeksiz: *ئەمگەكسىز* Çaba sarf etmeden, uğraşmadan, çalışmadan

ümüt-şirin, hıyal- şirin, emgeksiz çiçek açmaz. (İL: E. 305), (Umut-şirindir, hayal şirindir, (ama)emeksiz çiçek açmaz.)

susiz hayat bolmas, emgeksiz rahat. (İL: E. 305), (Susuz hayat olmaz, emeksiz rahat)

Clauson, bu sözcüğün “*emgek*” sözcüğüne olumsuzluk ekinin eklenmesiyle yapıldığını belirtmiştir (ED. 160).

eñ:

EU. eñ: Pek, pek çok

(16) *içgerü kirti eñ uluķı kalaşodarı atlıg* (17) *yekniñ töpüsinteki saşın tutup kılıçın*

(18) *bıçğalı sançğalık.* (EUDÇ. 98/16-18)

(İçeri girdi. En büyüğü Klaşodari adlı şeytanın başındaki saçı tutarak bıçakla kılıcıyla ...)

(7) *meñilig bolğuluk tıtağlarta eñ muntın* (8) *birkiye tınlıg inçsiregüliüg emgengülüüg erser* (AYK. IV.14a. 227¹/7-8)

(Huzurlu ve mutlu hissettiren sebeplerden dolayı bir canlı huzursuz olacak ise...)

YU. eñ: *ئەن* Pek, pek çok, en

men apamni eñ yahşi körimen. (İL: E. 290), (Ben en çok annemi seviyorum.)

Bu sözcük çağdaş Türk lehçelerinin hepsinde bazı fonetik değişikliklerle yaşamaktadır (ED. 166).

er:

EU. er: 1. Er, bey, erkek kişi 2. Kişi adı (SUK)

[kalti ot-luğ] er kuruğ kavağu erniñ çaķması (55) ösmişi bu üç türlüğ tıtağda (56) ötgürü ot belgülig bolur...(MAİT. 41/54-56)

(Nasıl çaķmak taşı kuru kav ve adamın vurması, üflemesi, bu üç çeşit sebepten dolayı ateş çıkarsa...)

satıgçılar uluğı er...ol kalın satıgçılarka (50) inçe tip tiser... (KİP. 49-50)

(Saticıların büyüğü olan kişi satıcılara şöyle dese...)

tanuķ beg er sangun tanuķ bönge (SUK Sa02/21)

(Tanık Bey Er Sangun, Tanuk Bönğü)

YU. er: 1. Er, bey, erkek kişi 2. Kişi adı

bir söz bilen er ölmes. (İL: E. 246), (Bir laf ile er ölmez)

erhan (kadın ismi: erkek gibi kadın), (UKİK. 223)

erturdi (erkek ismi), (UKİK. 223)

Asıl anlamı “insanoğlu” olan sözcük daha sonra “erkek, savaşı, koca” anlamlarda kullanılmaya başlamıştır (ED. 192).

erdem:

EU. erdem: Fazilet

(16) yükünür men manası atlığ luu (17) hanınıñ suķançığ tatıglığ (18) tılañurmak erdeminge (AYK. VIII.3b. 502/16-18)

(Manasi atlı Ejderha kralının tatlı hitabet kabiliyeti önünde saygıyla eğiliyorum.)

(188) kazganç ertinü ökül kazganmış üçün bögülig (189) erdemke tıdığsız erür...ontun sınar etüz körtgürür ol (KİP. 188-189)

(Canlı varlıkları kurtarmak için) usulleri, çareleri, hikmet ve sevabı pek fazla olduğundan tabiat üstü gücünün hududu yoktur. On yönden görünür.)

teñrisi burhanınıñ rıdı kuo kelig edrem (AYK. III.2.a 131/20)

(Tanrılar) tanrısı Burhanın şanlı fazileti...)

edremiñe...yükünür m[e]n (AYK. VIII.3a. 501/10)

(Faziletine yükünürüm...)

YU. erdem: 1. Fazilet 2. Düzen, kaide

*ey bigim, u ölgüsi kelgenlikidin silini hapa kildi, birağ uni öltürivetsile u erdem sahlap
şihit boldi digen namğa ige bolidu- de, özliri namerd digen namğa qalidila.* (İL: E. 249), (Ey, Beyim, o canına susadığı için sizi sinirlendirdi, ama onu öldürürseniz o erdemli şehit olarak anılır, size de mert insan değil derler.)

“er” kökünden türetilmiş bir isim olan sözcük ‘yiğitlik’ ve daha yaygın olarak ‘iyilik, fazilet, iyi nitelikler’ için anlamında kullanılır. Uygurcada aynı olarak “edrem” olarak da kullanılır. Klasik Moğolcada sözcük “erdem” şeklinde ‘yeterlilik, verimlilik, yetenek’ olarak kullanılır (ED. 206).

eren:

EU. eren: Er, erkek kişi

*(21) [uğur]ta ol d[a]ntipalı elig alp katağ avçı eren- (22) leri alpğıutlatı birle arığ
simek (23)de avğa atlanıp bardı. ülgüsüz sa:nsız...* (EUDÇ. 605/21-22)

(Bir zaman o Dantipalı hükümdar sert, acımasız ve yiğitleri ile ata binip ormana avlanmaya gitmiş. Sayısız...)

birök kim kayu tınl[ı]ğlar erenler... (AYK. VIII.19b.534²/12)

(Ama hangi canlılar, hangi erkekler...)

YU. eren: Er, er kişi

eren körki eķil, süñekke yilik. (İL: E. 248), (Erkek güzelliği akıldır, Kemiğin güzelliği iliktir.)

Sözcük “er” isminin, eski çokluk eki almış şeklidir, zaman içerisinde bu çokluk eki yapım ekine dönüştüğü için tekil “erkek adam” anlamında kullanılmaya başlamıştır (ED. 232). Bu sözcük Yeni Uygurcada sadece eski metinlerin aktarımında korunmaktadır. Şimdiki yazı dilinde karşımıza çıkan “*erençe*” şekli “erkeğe mahsus olan, erkek kıyafeti” anlamını taşımaktadır. Ör. *mubariz erenler piğani taşıp...* (Molla Musa Sayrami: Zafername⁴⁵²), (Mübariz erenler figanı taşıp...)

erin:

EU. erin: Dudak

(00264) *munuñ erni erti:[p] kıp kızıl (00265) sıta-ka oğşatı erte körkle...* (DKPAM. 00264-00265)

(Onun dudağı parlak kırmızı mercana benziyordu...)

...*eriniñiz kızılı yaltrıyur...bimba [atlıg yimişte]* (AYK. V.2b.348²/20)

(Dudağınız sanki bimba meyvesi gibi parlıyor...)

YU. erin: *ئەرىن* Dudak

erinliriniñ tatlıklığı tilni yaradu, kirpikleri cilve kilip canni aladu. (HZUTDŞL.132),
(Dudaklarının tadı dili yarar, kirpikleri cilve ile canı alır.)

“Dudak” anlamındaki bu sözcük özellikle “alt dudak” için kullanılmıştır. Çağdaş Türk lehçelerinin hepsinde “erin, érin, irin” şeklinde yaşamaktadır. Güneybatı lehçelerinde ise “dudak” sözcüğü tercih edilmektedir (ED. 232). Yeni Uygurcada “*kalpuk, lev*” sözcükleri kullanılmaktadır. “*erin*” sözcüğü sadece Kumul Ağzında bulunmaktadır.

erk:

EU. erk: 1. Güç, kuvvet 2. Özgürlük

⁴⁵² Molla Musa Sayrami, Zafername, **Aksu Jornili**, Aksu, 1981, S.12, s.25.

ed tavarğa erkke türkke azlanm- aķ turur (MAİT.41/46)

(Mal mülk güç ve kuvvet sebebiyle arzulanma zuhur ED.er.)

tolp etözi titreyü erkin erksiz (DKPAM. MZ:121 Ön.4713)

(Bütün vücudu titreyerek gücünü isteksiz...)

YU. erk: عرک Özgürlük

er ayallar nikahta öz erkige ige. (İL: E. 251), (Nikah kadın ve erkeğin kendi rızasıyla yapılmalıdır.)

erk üçün küreşmek (İL: E. 251), (Özgürlük için savaşmak.)

“Güç, kuvvet, Özgürlük” anlamındaki sözcük Çağdaş Türk Lehçelerinde “*erk, erik*” şekillerinde yaşamaktadır (ED. 220).

erkek:

EU. erkek: Erkek

[...ölgeysük]-te tişi etözin qodup erkek erkligig bulup tapıp turqaru uzati...(AYK. II. 26a. 85/20)

(...ölmek üzereyken kadınlık vücudunu bırakıp erkek vücuduna girerek...)

kördeçi erkek erenlerniñ köñül- (DKPAM. 00289)

(Görecek olan erkeklerin gönül...)

YU. erkek: عرک Er kişi, erkek

sarihan ana mehelle içidin çıķıp këtivitip yurt içide hiçbir erkeknîñ qalmıǵanlıķını his kıldı. (İL: E. 252), (Sarihan Anne mahalleden çıkarken buralarda hiç erkek kalmadığını hissetti.)

Sözcük “erkek, eril” anlamındadır, zıt anlamlısı “*tişi*” sözcüğüdür. “*erkek*” sözcüğü genelde erkek ve hayvanlar için kullanılır (ED. 223).

erksiz:

EU. erksiz: Gücsüz, kuvvetsiz

ötgürü ::azu yme erksiz [türksüz] (AYK. II.34b. 102/10)

(...Dolayı daha da gücsüzleşerek...)

*(10) erksiz boşguttumuz seņik seņrem (11) sanlığ idişin tavarın aņanu(12) alıp
işletdimiz adnađuķa birmed.imiz.*(MAİT. 69/10-11)

(Liyakatsiz olduğumuz halde ders verdik. Manastıra ait olan kap-kacak ve malları gasp ederek alıp işlettik.)

YU. erksiz: ئەركسىز Özgürlüğü olmayan

erksiz şahtin erkin gaday yahşi.(Çevrimiçi, <https://www.uyghur-archive.com/misranim/thread-130244-1-1.html>, 13 Eylül 2020), (Özgürlüğü olmayan padişahın özgürlüğü elinde olan dilenci iyidir.)

“Özgür iradesi olmayan, istemsiz” anlamındaki sözcük bazı ufak fonetik değişimlerle Çağdaş Türk Lehçelerinde kullanılmaktadır (ED. 226).

esin:

EU. esin: Yel, rüzgâr

kapığlarıntın kirmiş sogıķ esin (AYK. IV.5a. 209/17)

(Kapıdan içeri giren soğuk hava)

YU. esin: ئەسەن Yel, rüzgâr (Lopnor Ağzı)

tarım digen yeliņ yeru, yeliņ yer, (Tarım dediğın rüzgarlı, yalın yer,)

böksekiņni esin bolup kuçsamçu. (Bağrını rüzgâr olup fethetsem,)

seniņ körklüg köksin kerk kökiņde, (Senin bu güzel mavi gökyüzünde,)

Çağrı bolup kanat kaķip uçsamçu. (Kartal gibi kanat çırparak uçsam.)

(Çevrimiçi), (<https://www.akademiye.org/ug/?p=19>, 24.8.2020, Erişim: 20 Haziran 2020.)

“es-” fiilinden türemiş olan bu sözcük “esinti, hafif rüzgar” anlamındadır(ED. 248).

eski:

EU. eski: Eski

(5) (bir eski töşek) bir eski taman çimdan-nı biz toyın (6) kuli şila kamtsuin şila-lar aldımız. (SUK Mi12/5)

(Bir eski yatak, bir eski kıyafeti biz rahip Kuli Şile, Kamtsun Şila olarak aldık.)

(11059) bursañ kuvrağlıg erdini munça (11060) kiçig yiğit toyın teyridem köz (11061) ke tükelig bolsar taķı eski (11062) bursañların edgüsin ne ayıtmış. (DKPAM. 11059-11062)

(Buda topluluk cevheri bu kadar genç rahipler ilahi göze sahip olsalar eski Budaların iyiliğine ne söylermiş.)

YU. eski: ئىسكى 1. Çok kullanılmış, eskimiş 2. Kötü

eski çapan (İL: E. 270), (Eskirmiş ceket)

eski adem (İL: E. 270), (Kötü adam)

Sözcük daha çok “yıpranan, çok kullanılan nesneler” için kullanılmıştır (ED. 246).

et:

EU. et: Et.

(0829)men bolarkā etöz (0830) uduğ kılayın bo montāg sakınıp bodisatav (0831) oğuşlug tavişğan katıg köñülin isig (0832) özin titgeli katıg kınıg köñül eritdi. (EUDÇ. 0829-0832)

(Ben bunlara vücudumdaki etim üzerine değerli hürmet göstereyim, bunun gibi düşünüp, tavşan kabilesinde doğan Bodisatav sağlam gönlüyle canlı bedeniyle onu bağışlayalı sağlam ve arzulu gönlünü yükseltti.)

(15)... tilküniñ aşı erser, yalañuz yintem (16) isig et kan erür. (AYK X.6b. 610/16)

(...tilkinin yiyeceği ise sadece et ile kandır.)

YU. et: ٺٺ 1. İnsan veya hayvan eti 2. Bazı meyvelerin içi 2. Verimli toprak

et kónmak (İL: E. 227) (Kilo almak)

etlik kógun (İL: E. 227) (Etli kavun)

zeytunem uruk sélivatkan étizniñ nemlikini tekşürüp bir sıklım topini alkiniga aldi, hól et topa alkiniga hémirdek çaplışıp kaldı. (İL: E. 227), (Zeytunem tarlanın nem oranına bakmak için bir avuç toprağı avucuna aldı, nem ıslak toprak avucuna hamur gibi yapıştı kaldı.)

“et” sözcüğü hem “kasaplık hayvanların eti” anlamında hem vücut için kullanılmıştır (ED. 33) .Yeni Uygurcada “et” anlamı için Farsça “گوشت *goşt>göş*” sözcüğü kullanılmaktadır. (İL: G. 846)

hoş:

EU. hoş: Hoş, beğenilen

ne hoş bu ayıbsızlık (ETŞ. 266/5)

(Ne hoş bu ayıpsızlık)

YU. hoş: خوش 1. Veda sözü 2. Karşı taraf için “buyurun” anlamındadır.

hoş, hazırçe hoş, men aldiraymen. (İL: H. 862), (Görüşürüz, şimdilik hoş çakalın, benim acelem var.)

hoş, keni méhmanlar, alili. (İL: H. 862), (Buyurun, misafirler, buyurun.)

Farsçadan alıntı olan sözcük “güzel, iyi, tatlı” anlamlarındadır (OTAL 448).

iç:

EU. iç: İç.

(7) [yarat-]-ıp iç yorıĝlıĝ tözünler kez- (8) ikinte turķurmak iç yorukluk (9) tözünler kezikinde bařtınķı orunta turmuş bodısatavlaķa (AYK. IV.53a. 301/7)

(...yaratarak içinde hareket eden iyiler sapının ilk sırasında duran Buda'lara...)

Biz içinteki söz tutur tiip için yaraşı (10) ineçi-tin yarım yastuk kümüş alıp (11) üzüşüp keşisip kitdimiz bu kün-te inaru...) (SUK Mi03/10-11)

(Biz aramızdaki anlaşmaya uygun olarak İnaçi'den yarım yastuk gümüş alıp anlaştık. Bu günden sonra...)

YU. iç: 1. İç 2. Mide, karın gibi iç organlar 3. İnsanın iç dünyası, acıma duygusu öyniņ içi (İL: İ. 173), (Evin içi.)

içi sürmek (İL: İ. 173), (İshal olmak.)

uniņ tatķan capalirini anlap řundaķ içim aĝridi. (İL: İ. 173), (Onun çektiĝi acıları duyunca çok içim acıdı.)

"İç" sözcüĝü "evin içi, insan vücudundaki iç organlar" gibi birçok anlamı kendinde barındırmaktadır (ED. 17).

içim:

EU. içim: İçecek, sıvı yemek

[küç tüsün]üzze öz etözüg tınl[ı]ĝlarkā yim içim ot [em kılmaķ erür] (AYK. IV.18b. 236²/5)

(Güç kudret ile kendi vücudunu canlılara yem kılmaktır.)

(10) yem içim üze bay meñilig bolĝuluk (11) bolĝuluk...aç kıız emgekig (12) körmegülük eĝgüke tegimlig kılu(AYK VIII.9b.359¹/10-12)

(Yeme içme olarak zengin olmaya, açlık zahmetine katlanmaksızın iyiliĝe layık olmaya ulařtıracaĝım.)

YU. içim: 1. Bir yudum su, içecek

170 min kişinin içim su biheterlik kurulişi (Çevrimiçi)

<http://zw.xcafr.com/detail/12i9bs.html>, 3 Nisan 2021, (170 bin kişinin içecek su güvenliği projesi)

“iç-” fiilinden türemiş olan bu sözcük “bir içim” veya “içecek” anlamındadır (ED. 27)

idiş:

EU. idiş: Kap kakak, çömlek

(11) sahlığ idişin tavarın aharu (12) alıp işletdimiz adnağuka birmedimiz (MAİT. 69/11)

(Manastıra ait olan kap kakak ve malları gasp ederek alıp kullandık.)

[üç üçer kaplık] küp.üç birer kaplık idiş (SUK WP03/12)

(Üçer tane sürahi, her birinden üçer tane kap kakak...)

YU. idiş: ئىدىش İçine eşya veya sıvı koymak için kullanılan, ağız kısmı büyük, alt kısmı ince şekilde yapılan bir çeşit ev eşyası, büyük çömlek.

su idiş (İL: İ. 202), (Su kabı)

“Kap kakak, çömlek” anlamında olan bu sözcük çağdaş Türk lehçelerinin birçoğunda Eski Türkçe dönemindeki ile aynı şekilde kullanılmaktadır (ED. 72).

ini:

EU. ini: Küçük kardeş

[hormuzta] [teyrli ş]/[i]mnulı inili eçili ol (HUAS. 31. II.A. METİN)

(Hormuzta Tanrı ve Şimnu kardeşdir dediysek//)

(09139) anta ötr[ü] inisi bimbasene (09140) toña vajırlıg lorjisin kötürüp...tıdıg

(09141)-sız köñülin kilimbe yek utru bartı. (DKPAM. 09139-141)

(Ondan sonra küçük kardeşi kahraman Bimbasena elmastan topuzunu kaldırıp serinkanlı bir şekilde Hidimbah’a karşı geldi)

YU. ini: ئىنى Küçük kardeş

aka iniler (İL: İ. 388), (Ağabey kardeşler)

“ini” sözcüğü tüm dönemlerde işlek olarak kullanılmıştır (ED. 170).

iş:

EU. iş. İş, görev

(2): söz-leyü tüketser niz-vani-sız bolur tarķarmaķ (3) öçmeksiz bolur tanuķ-lamaķ tip ikileyü iş-i negül turgurup adın (4) yoründek-ig körgeli alķu kirtü-ler-niñ yorüg-in (5) yok üçün tarķarmaķ tanuķ-lamaķ-lıg iş ködüg.birök... (Üİ. 112a/2-5)

(Eğer, (Klesa’sız olur, uzaklaştırma, sönmezsiz olur tanıklama) diye söylerseniz, uzaklaştırma ve tanıklamanın işi olmadığı için, bütün gerçeklerin (Satya) manasını görmek üzere, tekrar başka devayı hasıl etmenin işi nedir?)

(93) [badra hatun] 94 -(95) kezigçe tükel olarķa (96) sözledi...birök meniñ bo işimin (97) bütürser sizler uluğ türlüg açığ ağırık [bar] (ADF. 95-97)

(Kaliçe Bhadra’nın gördüğü rüyayı düzgün bir şekilde büsbütün onlara anlattı: Eğer benim bu işimi hallederseniz, sizin için çok çeşitli ödüller olacak.)

YU. iş: ئىش 1. İş, ödev, görev 2. Olay, vaka 3. Terzi, terzilik

öy işi (İL: İ. 264), (Ev işi)

buvay ogulliriğa,men késilimdin saķiyalmaydığan ohşaymen, silerge üç işni tapşurımen deptu. (İL: İ. 264), (Yaşlı adam çocuklarına: ben galiba iyileşemeyeceğim, size üç görev vereceğim demiş.)

biz uniñdın bu işniñ seebini soriduk. (İL: İ. 264), (Biz ondan bu işin sebebini sorduk.)

ayşem iş tikişke usta. (İL: İ. 264), (Ayşe dikişte çok iyi.)

Çağdaş Türk lehçelerinin çoğunda “iş” şeklinde kullanılan bu sözcük asıl anlamının dışında “yapılmış şey, eylem” anlamlarını kazanmıştır (ED. 253).

işsiz:

EU.işsiz: İşsiz

(15)[o] köñül yene öñsüz b[e]lgüsüz işisiz (16) kötüksüz etteçisiz yarataçisiz titir.

(AYK. IV.1b. 202²/15-16)

(O gönülde şekilsiz, var olmayan, yaratılmayandır.)

YU. işsiz: ئىشسىز İşsiz

o üç yılñiñ yaķi işsiz yüridu. (İL: İ. 281), (O üç senden beri işsiz dolaşıyor.)

“İşsiz, işi olmayan” anlamındaki sözcük çağdaş Türk lehçelerinin bazılarında kullanılmaktadır (ED. 265).

it:

EU. it: Köpek

it yıl onunç ay on yañıķa//elik kay-a (SUK Sa.23/1)

(Köpek yılı onuncu ayın onuncu günü Elig Kaya ...)

ol it toyınlarķa edgü saķınçlık erip yalñoķ... (DKPAM. 09532)

(O köpek rahiplere iyi düşünceler...)

YU. it: ئىت Köpek

apşarka it (İL: İ. 153), (Polis köpeği)

Normalde düşük kaliteli bir niteliği bildiren bu sözcük “köpek” anlamından başka “it dirseği” hastalığının adında da geçmektedir (ED. 34).

iye:

EU. iye: 1. Sahip 2. Sonraki, devam

(4) yirtinçüñiñ iyisiteg erkligler-(5)-niñ arasınıa linhua çeçekteg (6) erürsiz (AYK.

VII.6a. 492²/4-6)

(Dünyanın efendisine eşdeğerdir, güçlüler arasında bir nilüfer çiçeği gibisiniz.)

ol il uluşnuñ iyesi erti...oğlu (AYK. X. 16a. 629¹/17)

(O memleketin sahibi idi... oğlu...)

YU. ige/iye: ئىگە / ئىيە 1. Sahip olan, patron 2. 1. Şahıs iyelik eki eklendiğinde “Tanrı, Allah” anlamlarında kullanılır.

öy igisi (İL: İ. 324), (Ev sahibi)

bu işni yaratқан теңрим özi bilidu. (İL: İ. 324), (Bu işi yaradan tanrı kendisi bilir.)

“*idi*” sözünün ikinci şeklidir. Aslında “*usta, sahip*” anlamında olan bu sözcük İslami metinlerde “*tanrı*” anlamında kullanılmıştır. Fonetik değişimi oldukça karışık olan bu sözcüğün orijinal şekli “*idi*” olmalıdır (ED. 41). Yeni Uygurcada “*ige*” şeklinde kullanılan bu sözcük Lopnor ve Kumul Ağzında “*ie*” şeklinde de kullanılmaktadır (LA. 370).

kaçan:

EU. kaçan: Ne zaman, ne vakit

yollarta tuğarlar kaçan birök (DKPAM. 00611)

(Yollarda doğarlar, ne zaman...)

[çin bitig] ol tip çam çarım kılmaз-men borluğ-ın kaçan tilser negü-ke m-e (SUK Mi21/4)

(Daha sonra bunun gerçek sözleşme olup olmadığını tartışmayacağım.)

YU. kaçan: قان 1. Ne zaman 2. Cümlede yüklem olarak kullanıldığında “uzun zaman oldu” anlamına gelir

siler kaçan déseñlar şu çağda toy bolsun dédi u. (İL:K. 34)

(O, Düğün sizin istediğiniz zaman olsun, dedi.)

men kelgili kaçan, siz mana emdi kepsiz. (İL: K. 34),

(Ben geleli baya oldu, siz şimdi gelmişsiniz.)

Çağdaş Türk Lehçelerinde kullanılmakta olan bu sözcük morfolojik olarak “*kaç*” ve “*kañu*” sözcükleri ile bağlantılıdır (ED. 592).

qadır:

EU. *qadır*: Sert, somurtkan, yırtıcı, kızgın, hiddetli

bo arıǵ semek içinte qadır yavlaq kényik- (AYK. X.5b.608¹/20)

(Bu ormanlık içinde vahşi yırtıcı hayvanlar...)

oǵulqıyasın qadır bars tutmuş (MAİT. 33/17)

(Oğulcuğunu bir yırtıcı aslan yakalamış.)

YU. *qadır*: قدير 1. Güçlü, her şeye gücü yeten 2. Kişi adı

bu kişi maşayıl malaikelerniñ qolidin kelmeydiǵan işlarnı qılışka qadır iken. (İL: K. 38), (Bu kişi meleklerin yapamadığı işleri yapabilirmiş.)

Fonetik ve semantik açıdan Arapça “değer, kıymet” anlamındaki “*qadır*” sözcüğüne çok benzeyen bu sözcük el yazmalarında karışıklığa neden olmuştur (ED. 603). Yeni Uygurcada “*değer, kıymet*” anlamındaki sözcük ise “*qedir*” sözcüğüdür (İL: K. 199).

qamğaq:

EU. *qamğaq*: Semer otu, dikenli çöven⁴⁵³

qamğaq barır teg ediñ kitti (ETŞ. 292/71)

(Tüylü tohum (şeytan arabası) gider gibi, malın gitti.)

YU. *qamğaq*: قامغاق Semer otu

qamğaq güli (İL: K. 140), (Semer otu)

“Sürekli fırlatma, vurma” anlamındaki “*qam-*” filinden türemiş olan sözcük “tohumu rüzgârda uçuşan bitkiler” için kullanılmıştır (ED. 627).

⁴⁵³ Wilkens 2021: dikenli çöven (*Salsola collina*), s. 326.

kan:

EU. kan: Kan

–(260)[l̥ü]g t̥nl̥[ı]ğ üz buz taş tuyağı t' [.....] kanın (261) bulğanup yatur.. (ADF. 258-261)

(Canlı kin ve nefret, taş ve çakıl içinde kaniyla...bulanmış yatmaktadır'.)

ka:nın içip bağarsukların etö:zleriñe (EUDÇ. 0014)

(Kanını içip bağırsaklarını vücuduna...)

YU. kan: قان 1. Kan 2. Can

késilgen yerdin kan ékişka başlıdi. (İL: K.143), (Kesilen yerden kan akmaya başladı.)

kanğa kan almak, canğa can. (İL: K.143), (Kana kan, cana can.)

Sözcük günümüz Türk lehçelerinde yaygın kullanılmaktadır (ED.626).

kanat:

EY. kanat: Kanat

biliglig bo iki törlüg kanatları (AYK. IV.56a. 307^{1/3})

(Bilgili bu iki türlü kanatları ...)

(03801) toorın tuzakın uçugma kuşları (03802 -ıg tutup yuñı kanatı birle yega- li uğratı.

(DKPAM. 03802)

(Ağa takılmış kuşları tutarak tüyleri ve kanatları ile yemeye başladı.)

YU. kanat: قان 1. Kuş ve böceklerdeki uçmayı sağlayan organ, kanat 2. Yel değirmeni ve fırıldak gibi şeylerin kolu 3. Kapı ve pencere gibi açılan ve kapanan nesnelerin kapağı 4. Yan, taraf, belirli bir düzeyde yerleştirilen şeylerin bir tarafı 5. Parti, meclis gibi topluluklarda düşünce yönünden farklılık gösteren taraflardan her biri 6. yardımcı

gazniñ kaniti (İL: K. 151), (Kaz kanadı), kepterniñ kanıtı (İL: K. 151) (Güvercin

kanadı)

çakpilekniñ kaniti (İL: K. 151), (yel değirmeni kanadı.)

asim attin çüşmeyle devraziniñ bir kanitini ittirip açti-de, hoyliğa kirip keri ücmige étini bağlidi. (İL: K. 151), (Asım attan inmeden avlu kapısını iterek içeri girdi ve atı dut ağacına bağladı.)

binaniñ sol kaniti (İL: K.151), (Binanın sol tarafı.)

sol kanat yazğuçılar (İL: K. 151), (Solcu yazarlar.)

at erkişige kanat (İL: K. 151), (At erin kanadıdır.)

yalğuz kaldım, kanıtımdin kayrıldım (İL: K. 151), (Yalnız kaldım, kanadımdan ayrıldım.)

Çağdaş Türk lehçelerinin hepsinde yaygın kullanılan bu sözcüğün asıl anlamı “kanat” olsa da “balık yüzgeci, çadır tentesi” gibi anlamlarda da kullanılmıştır (ED. 635).

kap:

EU. kap: Deri tulum, Ölçü birimi, hacim ölçüsü⁴⁵⁴

(5)-ta odusar tembin süçüg-ni (6)bir kap birürmen birmedin (7) keçürser men el yañınça (8) asıg bilen köni berür men... (SUK Lo14/5-8)

(Güz başında 30’ası tembin şarabı bir kap veririm, vemedden gecikirsem ülke yasasına göre faizi ile tam olarak veririm.)

(43) tamudın kurtulup amtı bu kiçig (44) tamularda toğup kentü altınkı (45) ineklerinķkapların yüde yoriyur. (MAİT 57/43-45)

(Cehennemden kurtulup şimdi bu küçük cehennemlerde doğup kendilerinin altlarındaki taşaklarını ve torbalarını yükleyerek yürürler.)

YU. kap : ٧٧ Taşıma ve saklama amaçlı kullanılan pamuk veya yünden yapılan torba,

⁴⁵⁴ Özyetkin 2003: 0.1 litre

Sayılaralar ile beraber kullanılırken miktar bildirir. 2. Kapak, cilt, kılıf

toğra bolmayçu dēdi zeytunem, kapka pahta kaçilavatkan ayallarğa yardemlişip turup.

(İL: K. 2), (Evet, doğru dedi Zeytunem, torbaya pamuk toplamakta olan kadınlara yardım ederken.)

on kap serenge (İL: K. 2), (on kutu kibrit)

iki kap mık (İL: K. 2), (iki kutu çivi)

ular sap altundin népiz kap yasap çışlirini kaplap zinnetleydiken. (İL: K. 2), (Onlar altından ince bir kaplama yaparak dişlerini süslüyormuş.)

yastuk képi (İL: K. 2), (yastık kılıfı)

Sıvılar için kullanılan ölçü birimi “deriden yapılmış torba, kap” anlamındadır. Sözcük “kap, tas” anlamı ile de kullanılmaktadır (ED. 578). Wilkens, sözcüğün hacim birimi olarak bir kap=30 tembin, Çince dou’nun eş değeri= 8/4 litre şeklinde açıklamıştır (EUES. 331).

kapak:

EU. kapak: Göz kapağı.

(09801) turmaz mı balıntakı birer evin saçı anta (09802) monta saçılıp birin tartmış teg tüptüz (09803) kaşı kapakı közünü tutur yağlıg yumşak (DKPAM. 09801-09803)
(Başındaki saçının her bir tanesi etrafa saçılmış, dümdüz kaşı ve kapağı tek tek yukarı çekilmiş gibi görünür durur.)

(10465körki meñizi ay teñri til-geninte (10466) sevigligrek közi kapakı tüp tüz (10467) kaşı kirpiki kök rajavart öñlüg keñ (DKPAM. 10465-10467)
(Görünüşü ayın çemberinden daha sevimli, gözü kırışksız, kaşı kirpiği gök mavisi rengindeydi.)

YU. kapak: قاپاق Göz kapağı.

kapıki tartmak (İL: K. 5), (Kapağı seğirmek.)

Clauson’a göre hem “göz kapağı” hem “kıklık zarı” anlamında kullanılan bu sözcük “kap-” köküne “-ak” somut isim yapım ekinin eklenmesiyle oluşmuştur (ED582).

kapçuk:

EU. kapçuk⁴⁵⁵: Kap, torba, keten torba

erdini altun kapçuk birle (AYK. VI.24b. 446¹/8)

(Mücevheri altın kap ile tutarak...)

(6) ğa körkin, azu toyın dentar (7) körkin kılıp eligimte çintamani (8) erdini altun kapçuk birle (9) tuta mandal içinde kirip et’öz (10) üm üzä ağır ayağ kılı , tilim (11) (AYK VI.24b. 446/6-10)

(Bir ihtiyar veya rahip güzelliğiyle elimde Çinamani mücevherini altın küçük bir kap ile tutarak mandala içine girip bedenimle saygı göstererek dilim-le Budalar adını söyleyip...)

YU. kapçuk: قاپچوق Deri, kumaş ve benzeri şeylerden yapılan torba, cüzdan 2. Hayvanların vücudunu kaplayan dış kabuğu

o tamaktin kéyin çamadinini éçip bir kapçuk içidin pul aldi ve yançukidiki héli men bergen pulğa koşup aldimğa koydi. (İL: K. 8), (O yemekten sonra valizini açtı ve cüzdandan bir miktar parayı az önce benim ona verdiğim paraya ekleyerek önüme koydu.)

u yançukidin tamaka haltisini aldi. (İL: K. 471), (O cebinden sigara kapını aldı.)

kapçuk kurt (İL: K. 8) (Kaplı böcek)

“kab” isminden yapılan bu sözcük çağdaş Türk lehçelerinin bazılarında “kapçuk, kapçık” şeklinde kullanılmaktadır (ED. 581).

⁴⁵⁵ Clauson 1972: kapçak

kaplan:

EU. kaplan: Kaplan

koçu tağıda kaplan yok, kuduğ suvında balık yok (ETŞ. 274/7)

(Koçu dağında kaplan yok, kuyu suyunda balık yok.)

YU. kaplan: قاپلان Kaplan

béşi kaplannihkidek çoñ. (İL: K. 12), (Başı kaplan gibi büyük)

Clauson, sözcüğün “büyük kedi” daha doğrusu “Pars”ı ifade ettiğini, doğu terminolojisinin belirsizliğinin bu karışıklığa neden olduğunu belirtmektedir (ED. 584).

kar:

EU. kar: Kar

(36) [ant]ran kurtulup karlarığ tağka kö[tür] (37) saşınıp... (MAİT. 82/36)

(Buradan kurtulup karları dağa götürmeyi düşünüp...)

[kez]igsiz tolı tüşer kar yağar (AYK. VIII.33a. 557²/4)

(Aralıksız dolu düşer, kar yağar.)

YU. kar: كَر Kar

kar yağmak (İL: K. 39), (kar yağmak.)

Bu sözcük Türkçenin tüm dönemlerinde ve tüm lehçelerde yaygın olarak kullanılmaktadır (ED. 64).

kara:

EU. kara: Kara 2. Bodun, halk

taluy içinteki kara yil kélip kemişin tokıp yerker (KİP. 20)

(Denizde kara yel çıkıp gemilerini parçalayıp (onları) devlerin...)

[başımıztağı] kara saçımız uçı bölüki kırğıladyuk ol telim (ADF. 103)

(Başımızdaki kara saçlarımızın uçları, örgüleri kırıştı.)

(12) *kaşağ kara bodun yığılıp bir ikintike* (13) *[inçe] tép téşdiler..bo balıkda korkğu teg* (14) *[ney]avlağ sav b(e)lgülüg boltı.. közünü turur* (15) *[oğulanı]m (ı)znı tutu umadın yokadıp barır* (DKPAM. Mz.26.12-14)

Bütün halk bir araya gelerek birbirleriyle (şöyle) konuşmuşlar: “Bu şehirde korkunç ve kötü sözler söylenir oldu, gözümüzün önündeki çocuklarımızı koruyamadığımız için yok olup gittiler.”

YU. *ğara*: 1. Siyah renk, beyaz karşıtı 2. Kötü örnek, iyi olmayan 3. İftira, leke 4.

Gölge 5. Zor olan, kötü gün, bahtsız şansız, ters giden hayat 6. Hiçbir şeyi olmayan, yapayalnız olan 7. Adaletsiz, vahşi, yaman 8. Adaletsiz, vahşi, yaman 9. Ateş yaktıktan sonra tencerenin sırtında oluşan siyah toz 10. Şüphe, leke 11. Tahmin, kafasına göre 12. Ölümde giyilen siyah kıyafet, bileğe bağlanan siyah kumaş parçası 13. Yanlış olan, doğru olmayan davranış 14. Ölen kişi için yapılan merasim 15. Büyük

kara çaç (İL: K. 40), (siyah saç)

seniñ hotunuñmu saña oğşağ bir ğara ülge (İL: K. 40), (Senin eşin de senin gibi bir kötü örnek.)

sen maña ğara çaplağ acrişimen deydikensen buniñga kêtilmaymen. (İL: K. 40), (Sen bana iftira atarak boşanmak istiyorsan ben buna izin vermem.)

ğasım loyi derhal tohtap kolini pişanisige elip ğariğa diğket bilen sep saldi. (İL: K. 40), (Kasım Bey hemen durdu ve elini alnına koyarak gözüken gölgeye dikkatlice bakmaya başladı.)

u bu ğara künlerni ğandağ ğilip ötküzüşni bilmeytti. (İL: K. 40), (O bu kara günlerle nasıl başa çıkacağını bilmiyordu.)

atañniñ közige dünya ğarañgu köriniatidu ey behti ğara!-deptu vezir gezep bilen. (İL: K. 40), (Sadrazam sinirle “Babanın gözüne tüm dünya simsiyah görünüyor.” demiş.)

ular yéziğa berip olturağlışıp yérin yildin kéyin apisi alemdin ötti, meğsum ğara yitim

bolup sersan boldi. (İL: K. 40), (Onlar çiftliğe taşındıktan yarım sene sonra annesi öldü, Mahsum bu dünyada tek başına kaldı.)

ğara küç, ğara siyaset (İL: K. 40), (kara güç, adaletsiz siyaset.)

u öğüzge çikip bir eynekke ğazan ğarısı sürkep ğuyaşka ğaradı. (İL: K. 40), (O çatıya çıktıktan sonra bir cam parçasına siyah tozdan sürdü ve güneşe baktı.)

köñüller ara ğalmisun ğara (İL: K. 40), (Gönülde bir şüphe kalmasın).

murat ğarısığa sözlep ğoyuştin ensirep ğepni başka yerge burıdı. (İL: K. 40), (Murat kafasına göre konuşmaktan korktuğu için lafı başka yere çevirdi.)

özbik ayım ğara kiyip haza açtı. (İL: K. 40), (Özbek Hanım siyah giyerek ağlamaya başladı.)

emdi çoñ bolup ğaldıñz, ağ bilen ğarını perğ étip iş ğiliñ, dédi u. (İL: K.40),

(Şimdi artık büyüdüñ, doğru yanlışıñ farkına vararak hareket etmelisin dedi o.)

ğarısını sundurmağ (İL: K. 40), (Ölen kişin akrabalarını teselli etmek için düzenlenen bir çeşit merasim.)

kara maşına (İL: K. 40), (Kamyon.)

“ğara” sözcüğü kendi anlamından başka, anlam kötüleşmesi ile mecaz olarak “cahil, sıradan” anlamında kullanılmıştır (ED. 643).

ğarak:

EU.ğarak: Göz bebeği

[sol köziniñ] ğaraklı...öñi kırtışı tegşilser (AYK. IX. 26a. 595²/13)

(Sol gözünün göz bebeği, yüzünün rengi değişirse...)

(01454) ğarakı ağıtarılur yürüñ ğarakı örü yokla-(01455)-yur yüz yüzegüsinte marinlarında barça (01456) ölüm yadılıp anta oğ öğ içğınur (DKPAM. 01454-01456)

(Gözbebeği dönmeye, gözünün akı yukarıya doğru bakmaya başlar. İç ve dış organlarında ölüm yayıldıkça şuuru dağılır.)

YU. *karak* : قارق Göz bebeği

u koşumusi ni taza türgende köziniñ kariķi burniniñ uçıǵa toǵrılınıp iki toçkiǵa oǵşap kalatti. (İL: K. 60), (O kaşlarını çattıǵında göz bebeği burnunun ucunda iki siyah nokta gibi görünüyordu.)

Clauson, sözcüğün yaygın göz rengi olan “*ķara*” köküne küçültme ekinin eklenmesiyle oluştuǵunu belirtir (ED. 652).

***ķart*:**

EU. *ķart I*: 1. Çıban, yara 2. Kart, ihtiyar

ötrü ülgüsüz sansız mün ķadaǵlarıǵ ķartıǵ bezig yiriñig (AYK. X.8b. 614/3)

(Sonra sayısız kader, cinayetleri, yara cerahatları, irinleri ...)

étiglig yaratıǵlıǵ açılmış (07116) lenhwa teg yumşak éligin başların töpü-(07117)-lerin yarlıķançuçi köñülin sürti sıķadı (07118) amarılarnıñ yme başların ķartların (DKPAM. 07116-07119)

(Süslü, açılmış (nilüfer çiçeği) gibi yumuşak eliyle başlarını şefkatle okşadı...yine yaralarını...irinini temizleyip...)

ķart kiçig yigit//// (LAT. 70)

(yaşlı, küçük yiğit////)

YU. *ķart*: قارت Kuzgunun kuyruǵundaki siyah çizgi 2. Yaşı büyük, yaşlı (ESTY. 314, Cilt. V)

ķurguy, -dédi calalidin yehyari,- tört ķart bolǵanda andın aǵni alalaydu. (İL: K. 68)

(Celaledin Yehyari, atmaca dört çizgili olduǵunda ancak komutu anlayabilir, dedi.)

Asıl anlamı “çıban, yara” olan bu sözcük “taşmak” anlamındaki “*ķar-*” fiilinden türemiş ve daha sonra “yaşlı” anlamını kazanmıştır (ED. 647).

***ķarşı I*:**

EU. karşı: 1. Karşı taraf, kavga 2. Saray

kedip elig han karşısıntın (DKPAM.05405)

(Giyerek hükümdar hanın...)

(20)-ki kün ök orduğ karşığ kodup toyın (21) dintar bolayın ötrü utğurağ katağ (MAİT. 47/20-21)

(Şimdi ben yarın hemen sarayı terk edip, rahip olmak istiyorum.)

YU. karşı: قارشى 1. Katılmayan ve onaylamayan taraf 2. Yol, sokak, ırmak vb. şeylerin öbür tarafı ya da yanı

bu işka kim karşı? (İL: K. 70), (Bu işe kim karşı?)

aygöl karşı taraftan kélivatidu. (İL: K. 70), (Aygöl karşı taraftan geliyor.)

“karış-” fiilinden yapılmış olan bu sözcük öncelikle isim ve sıfat olarak “karşı, karşıt, karşıt bir yer” anlamında kullanılmaktadır. Moğolcada da alıntı olarak geçen bu sözcük “engel, gecikme, kötülük, düşman” gibi anlamları da kazanmıştır. “Saray” anlamındaki “karşı” sözcüğü ise Toharca’dan alıntı olan “kerçiye” sözcüğü ile aynı anlamı taşımaktadır (ED. 663).

karşısız:

EU. karşısız: Kavgasız, tartışmasız

(16) uluşların uduğın saşın küyü küzetü (17) tutup yat yağı adasınamırtğurup (18) adın élig hanlarığ yme bie ikintiş-(19) -ke ırşısız karşısız kılğalı uğay(lar) (AYK. VI.4b. 410/16-19)

(Ülkelerini dikkatle koruyup, yabancı düşman sıkıntısını geri püskürtüp diğer hükümdarları birbirine (karşı) kavgasız edecekler.)

(16) yağlı teg ırşısız karşısız (17) bolup ötrü bir ikintişke adaşçası (18) amradaçı ögrünç sevinç üze (AYK. VI.5a. 411.16-18)

(Yağ gibi kavgasız olup birbirlerine karşılıklı saygı ve sevgi gösterecek mutlu bir

şekilde eğlenerek, iyi düşünceli, merhametli, alçak gönüllü erdeme ulaşırlar.)

YU. karşısisiz: قارشيسز Engelle karşılaşmayan, karşı olmayan

bilgin ey helkim din bilen pen karşısisiz (İL: K. 73), (Ey halkım, anla, din ile ilim (birbirine) karşı değil.)

“Tartışmadan” anlamındaki sözcük “karşı” sözcüğüne {+sIz} ekinin eklenmesiyle türemiştir (ED. 665).

kaş:

EU. kaş I: 1. Kaş 2. Tepe 3. Yeşim taşı

(4) işidip badari braman küler yüzün (5) kutgurur kaşın teğriden uruñgu [tapa körü]
(MAİT. 13/4,5)

(İşitince Badhari Brahman güler yüzle saadetler bahşeden kaşları ile ilahi hükümdara doğru baktı...)

pandukampal atlıg kaş örgün üze (DKPAM. 07692)

(Pandukampal atlı yeşim taşlı taht üzere...)

YU. kaş: قاش 1. Kaş 2. Eyerin ön ve arka kısmındaki çıkıntılı bölge, yan, ön taraf 3.

Deri ayakkabıların topuğuna konulan deri parçası 4. Dere kenarı, gölet kenarı, suyun taşmasını önlemek için toprak yığarak yapılan sınır, set 5. Taraf, grup

kara kaş (İL:K. 102), (Kara kaş), *kaş atmak* (İL: K. 102), (Kaşını oynatmak.)

unin köz yaşliri menzi arķilik igirinin kēşiga ve atniñ yaliğa témişka başlaptuç (İL: K. 102), (Onun göz yaşları eyere ve atın yelesine damlamaya başladı.)

şu çağda ularniñ kēşiga almas ve leyligüller yétip kélişti. (İL: K.102),

(O sırada onların yanına Almas ve Leyligül geldi.)

ayaķniñ çemiğe kaş koydurmak (İL: K. 102), (Ayakkabının altına deri parçası dikmek.)

u balini kaş terepke sörep çıktı. (İL: K. 102), (O çocuğu kenara sürükleyerek getirdi.)

her yili etiyaz pesli yétip kéliş bilenla östen éçip kaş yasaş bulakların közini éçiş başlinatti. (İL: K. 102), (Her sene ilkbahar geldiğinde gölet açma ve onlara kıyı yapma, çeşme gözünü temizleme işleri yapılmaya başlıyordu.)

partiye heyetliri iki kaşka bölünip ketti. (İL: K. 102), (Parti üyeleri iki taraf oldu.)

“Kaş, iki taraf” anlamında gelen bu sözcük çağdaş Türk lehçelerinin hepsinde kullanılmaktadır. Güneydoğu lehçesinde “yeşim taşı” anlamında ise “*kaş taş*” şeklinde kullanılır. Orta Türkçe döneminde daha çok “değerli taş” anlamında kullanılmıştır (ED. 669). Sözlüğün “yeşim taşı” anlamındaki kullanımını Yeni Uygurcada “*kaştas*” sözcüğü karşılamaktadır. “*hoten kaştéşi*”(İL:K. 109), (Hotan yeşim taşı.)

kaşlık

EU. kaşlık: Kaşlı, kaşı olan

kadır kaşlığ (DKPAM11618)

(Sert, çatık kaşlı)

///tedi kadar kaşlık tumluğ yüzler/// (DKPAM. 02556)

(..dedi sert, çatık kaşlı, soğuk yüzlü Bramanlar)

YU. kaşlık: قاشلىق 1. Kaşlı 2. kaş kalemi

kara kaşlık kız (İL: K.109), (Kara kaşlı kız)

kara renlik kaş kelimi (İL: K.109), (Siyah renkli kaş kalemi)

“kaş” sözcüğüne {+IIğ} ekinin eklenmesiyle türemiştir (ED. 672).

kat:

EU. kat: Kat, tabaka, defa, kez

(18) altı kat amranmak uğuş t[e]ñri (19) yerente yalnız siz teñri kızi (20) ağılatı artuq kükülmüş siz: (AYK. VII.18a.493³/18,19,20)

(Altı kat dünyevi hırslar dünyasının Tanrı saraylarında bile yalnız siz, tanrıça, fazlasıyla övülensiniz.)

altı türlüğ... (10) kat... yörü[ün]... (MAİT. 30/10,11)

(Altı çeşit... kat... beyaz...)

YU. kat : كات 1.Üst üste konulmuş şeylerin her biri 2. Sıra, yanında olan 3. Kenar, kıyı, taraf 4. Katman, çok katlı olan

yerniñ kėti (İL: K.13,14), (Yer katmanı)

kitapniñ kėti (İL: K.13,14), (Kitap sayfası)

kétimizda uni élip kéteyli diyıştuğ (İL: K. 13,14), (Yanımızda onu beraber götürelim diyoruz)

yolniñ kėti, (İL: K. 13,14), (Yolun kenarı), *nilka partizanlırı kaş deryasınıñ birdem u kétida, birdem bu kétida yötkilip yürüp uruş kılmaқта idi.* (İL: K. 13,14), (Nilka savaşçıları Kaş nehrinin iki tarafında yer değiştirerek savaşıyordu).

kat bulut (İL: K. 13,14) (Kat kat bulut), *kat gül* (İL: K. 13,14), (Kat kat gül)

özün ketkin pat yigit, yaşa şundağ şat yigit, kénip yariñ veslige, bolsun behtiñ kat yigit (İL: K.13,14), (Sen buradan çabuk git, orada bahtını bul, sevgiline doyarak bahtın katlansın).

“Kat, katman, birçok kez” anlamında olan bu sözcük Türkçe’nin tüm dönemlerinde yaygın kullanılmıştır (ED. 593).

qayda:

EU. qayda: Nerede

(9) qatta turğan kaç ol oğlan (10) begim qayda termü erki (ETŞ. 252/9-10)

(Katımda duran bütün o yiğitler “Beyim nerede?” der mi dersin?)

YU. qayda: قايده Nerede, hangi yönde

saat sizip kolumğa bir çağ, çapkan menmu melide-sayda, saatimğu bar boldi emdi,

balilikim yürisen kayda (İL: K. 180), (Bir zamanlar mahallede elime saat çizerek koşuyordum, şimdi elimde saatim var, ama çocukluğum nerede?)

Clauson, bu sözcüğü “*kanu*” madde başı altında açıklamıştır. Soru olarak “hangi, ne” anlamındadır. “*kaç, kaçan, kalı, kaltı, kanı*” sözcükleri ile aynı kökten gelmektedir ve erken Türkçe döneminde farklı kullanılmıştır. “*kanda*” sözcüğü “n” ünsüzünün “y” ünsüzüne değişmesiyle ortaya çıkmıştır. Orijinal şekli “*kayuda*” dır (ED. 632).

kaygu:

EU. kaygu: Kaygı, endişe

busuş kaygu sakınç kelür (AYK. VIII.33b. 558)

(Sıkıntı ve kaygı belirir.)

YU. kaygu: قايغو Kaygı, sıkıntı

bu külke uzun ötmey kayguya aylandi. (İL: K. 183), (Bu gülücük çok geçmeden kaygıya dönüştü.)

Clauson “Kaygı, üzüntü, kader” anlamında olan bu sözcük “*ka:d*” fiilinden yapılmış olabileceğini belirtir. Günümüz Türk lehçelerinde “*kaygu, kaygı*” gibi şekillerde kullanılmaktadır (ED. 598).

Bk: *kadğu*

kaznaq:

EU. kaznaq: Hazine, kiler, ambar

kışlık aşlık kaznaqları alku (MAİT. 101/36)

(Kışlık mutfak ve kiler hep...)

kıznaqları barça ed tavarlar üze (AYK. II.42b. 118²/15)

(Hazineleri mal dünya ile...)

YU. kaznak: قازناق Kiler, depo

şu arida gülperi kaznağtin soğuk kiyik göşini ligenge sélip açığı ve dastihanga koydi. (İL: K.98), (O arada Gülperi kilerden soğuk geyik etini tepsiye aldı ve masaya bıraktı.) Bu sözcüğün aslı Arapça “*hazîne*” sözcüğüdür, Türkçe’ de çok eski bir ödünçleme olan bu sözcük zamanla “*kaznağ*” şeklini almıştır (ED. 684). Yeni Uygurcada sözcüğün “*hazine*” anlamı kaybolmuş “*kiler, depo*” anlamlarında kullanılmaktadır.

keç:

EU. keç: Geç

yirtünçüde ür keç uzun... (AYK. III.17b. 160/5)

(Yer yüzünde uzun süre...)

(10)ne ayığ kılınç kılsar tınlığ-(11)lar sekiz uluğ örtlüg tamularda (12) toğarlar neçe ür ki çanta bolur (MAİT. 81/10-12)

(Nasıl kötü bir amel işleyince yaratıklar sekiz büyük alevli cehennemde doğarlar, ne kadar zaman orada kalırlar?)

YU. keç: ١. Gündüz ile gece aralığındaki zaman dilimi, ikinci namazından yatsı namazına kadar olan zaman dilimi 2. Karanlık olduktan sonraki zaman dilimi 3. Belirli bir zamandan sonra

u etisi keçte dadisiğa éytip koyup muşu yergila kélidiğan bolğanidi. (İL: K. 526)

(O yarın babasına söyledikten sonra direkt buraya gelecekti.)

bek keç bolup ketti, emdi yat dédi apisi. (İL: K. 526), (Çok geç oldu, şimdi uyu, dedi, annesi.)

hilimu keç emes. . (İL: K. 526), (Yine de pek geç değil.)

Sözcük bazı fonetik değişikliklerle Çağdaş Türk Lehçelerinde yaşamaktadır (ED. 692).

kendir:

EU. kendir: Kendir, kenevir

tuttuğan kendir berk kāmıŝ...yap (2) yavıŝķu alķınķsız bu edlerig ķalıŝız (3) bıķıp

ķesip barķa alsar.. (AYK. V.13b. 370/1-3)

(Pirinç, kendir, sert kāmıŝ, aķaķ dalı gibi bu sert şeyleri hiķ bırakmadan bıķerse...)

ķentir eķirer ...böz bertetip ķars tokıyur (İKPÖ. II.4)

(Kendir eķirir, bezi vurarak sertleştirip yün ip yapıyor)

YU. kendir: كندیر 1.Kenevir 2. Suçiçeği (HZUTDşS.256)

bu doriğa azraķ kendir ķétilęan. (İL: K. 559), (Bu ilaca az miktarda kenevir kullanılmıştır.)

Clauson’a göre tüm Türk lehçelerinde yaşamakta olan ve asıl şekli “*ķentir*” olan bu sözcük Hint Avrupa dillerinden (muhtemelen Toharca’dan) alıntıdır. Gabain ise sözcüğün Almanca “*Hanf*” sözcüğü ile bağlantılı olabileceği üzerine durmuştur (ED. 729). Kenevir bitkisi Uygur geleneksel tıbbında ilaķ yapımında yaygın olarak kullanılır.

ķent:

EU. ķent: 1. Kent, şehir 2. Kişi adı (SUK)

(33) kitumati ķentde erdeķi uluğ kiķig (34) yalaņuklar inķe uķunlar... (MAİT. 35/33-34)

(Ketumati şehrinde bulunan büyük ve küçük insanlar şöyle anlayın:)

...erdinilerin, yinķülerin, ķentler- (1)-in suzakların, balıkların uluşların tolp (2) el uluşların isig özleriņe(3) tegi ıdıp tıdalap burķanlar yarlığ- (4) ı ıduķ bon om erdinig eşidgeli bolup (5) ötrü ol nomtakı y(a)rlıęķa bilge bilig (6) iķintä bışrunurlar öęrā-etinür (7)-ler bo erür burķanlar y(a)rlıkamış- (AYK.IV.251/1-8)

(...mücevherlerini, incilerini, ķentlerini, köylerini, şehirlerini, ülkelerini bütün memleketlerini, vücutlarına kadar (her şeyi) terk edip, Buda hükmünü (ve) bu öğreti

cevherini işitmek için o öğretideki kanuna göre bilgiyi öğrenirler.)

tanu toğrul tanu kent -kaya (SUK LO10/10), (Tanık Tuğrul, tanık Kent kaya)

YU. kent: ګڼټ Belirli özelliklerinden dolayı şehirden farklı olan yerleşim alanı, ky
 dervaza kentiniğ ahalisi. (İL: K. 558), ( Dervaza köyünün halkı)

“Ky, küçük yerleşim yeri” anlamında kullanılan bu sözcük Soğdca’dan (<Sogd.
knδ(h)) alıntıdır (ED. 728). Yeni Uygurcada sözcük “ky” anlamında işlek bir şekilde
kullanılmaktadır.

kez:

EU. kez: 1. Daha, bundan daha da 2. Defa, zaman

mıntada kez irin tınlığ bolėay mu (AYK. 610/126)

(Bundan daha çirkin canlı olur mu?)

*(10) o antağ ermez. bilip öçmek bir dolu tüketmek ze bir dte (11) kez-te tanu-lağu
kergek. Birk sz-leser siz-ler işleşip krtkde (12) ol tirėin öçmek yol kirtğ ulatı
bışrunmak yol-uğ munda-ta ulatı (13) tuşlarta nece yok erser yme niz-vani tarėanguluk
yok erser yme... (İ. 111b/10-13)*

(Bu yle doğru değildir. Bilip sönme tamimiyle bir olduğundan dolayı, bir anda
tanıklamak gerek. Eğer o yığın, sönme, yol gerçeğini ve olgunlaşma yolunu çalışıp
abalayıp gördüğünde bunun gibi merhalelerde Klesa uzaklaştırma nasıl yok ise...)

YU. kez: ګڼټ 1. Vakit, Zaman 2. Defa, Sıra

ular yalguz alėan kezlide bu izniğ ehvalini soraşni oylaytti. (İL: K. 532), (Onlar
yalnız kaldığı zamanlarda bu kızın durumunu sormayı düşünüyordu.)

bu kez men sni kermeymen. (İL: K. 532), (Bu sefer seni affetmeyeceğim.)

“an, zaman, defa ”anlamındadır (EUES. 360).

ıl:

EU. kıl: Saç, kıl

(10) ani bilgeli (11)[kıl ucu] üze tamızın (12) teñlençsiz lerimizniñ teñin (13) teñlegeli boltuǵmaz. (AYK. V.4a. 351¹/10-13)

(Onu bilmek için...damlasına hayran olacaksınız ...)

(2) kıl ucu üze tamızıp taluy (3) süvin ülgülegeli boltuǵǵay (AYK. II.40b. 114¹/2)

(Kılın ucu ile deniz suyunun damlasını ölçmek mümkün.)

YU. kıl : قىل 1. Saç, kıl 2. Tel 3. Çok ince olan

hémirdin kıl suǵurǵandek (İL: K. 438), (Hamurdan kıl çeker gibi.)

lampuǵkiniñ kili üzülüp yanmas boluptu. (İL: K. 438), (Ampulün teli kırıldığı için yanmıyor.)

kıl yopurmakl'k derehler (İL: K. 438), (İnce dallı ağaç)

Tüm dönemlerde yaygın olarak kullanılan bu sözcük özellikle “at saçı veya kılı” için kullanılmıştır (ED. 614).

kılıç:

EU. kılıç: Kılıç

(27) ölürgeli azu kınaǵalı saǵınsar kılıçı bıǵgesi ǵaǵılı (28) tsun tusun sınar uvşanur neñ bat kılı umaz. (KİP. 27-28)

(Öldürmeyi veya ona işkence yapmayı tasarlasalar, kılıç, bıçak ve kırbaçları parça parça olur, ufalanır hiç kötülük edemezler.)

(23) ök angumalı atlıǵ tol tuzumçı (24) oǵri erdi...bir kılıçın tümenke (25) bir eǵsük kişi yalañuǵuǵ ölürdi. (MAİT. 58/23-25)

(Angulimalya atlı yol kesici bir hırsız vardı. Bir kılıç ile on binden bir eksik insan öldürdü.)

YU. kılıç: قىلىچ Hançerden büyük olan silah türü, kılıç

béşinǵa kiliç gelse mu toǵr

kir:

EU. kir: Pislik, kir

(12)kañnıñ krallıg bir içinte kirmış (13) köñül..at öñgüg toğurur...alku.. (MAİT. 42/12-13)

(Ananın ve babanın dehşet kiri? içine girmi, gönül ad ve rengi doğurur.)

kirlerin kalısız tarķarayın ketereyi. (DKPAM. 07351)

(Kirlerinin hepsini giderin.)

YU. kir: كمر 1. Herhangi bir şeyin ya da vücudun üzerinde oluşan pislik 2. Kin, husumet 3. Yıkanacak çamaşırların hepsi

u ħuddi yaş yiğitler gibi aķ köyneknıñ yaķısığa kir kondurmay yürüşni yaķşı körıdu. (İL: K. 757), (O gençler gibi beyaz gömleğinin yakasını hiç kirletmeden giymeyi seviyor.)

etisi saadet kélip kirlirimni élip çıķıp ketti. (İL: K. 757), (Ertesi gün Saadet geldi ve kirli çamaşırlarımı aldı götürdü.)

könüñlde kir saķlap néme kılimiz? (İL: K. 757), (Gönülde kin besleyerek ne yapacağız?)

“Kir, leke” anlamında olan sözcük çağdaş Türk lehçelerinin hepsinde yaşamaktadır. Bilinmeyen nedenlerden ötürü “*kkır*” şeklinde de yazıldığı görülür (ED. 735).

ķır:

EU. ķır: Köşe, kenar

(9) yiti erdinilig bir sıruķ (10) yirig kötürü turur-ın (11) yintem sekiz ķırları (12) yitiñsiz ķörkle bolmışsın. (ETŞ. 196/9-12)

(Yedi cevherli bir direğin yeri üzerinde tuttuğunu, bütün sekiz yüzünün de

erişilmeyecek derecede güzel olduğunu)

YU. kır: 1. Köşe, yüz, çevre, kenar 2. Bozkır, Dağ bayır 3. İki tarlayı birbirinden ayırmak için topraktan yapılan yapı

coziniñ kiri (İL: K. 390), (Masa kenarı)

mesum ketmenni kötürüp bay körsetken kırğa bériptu. (İL: K. 390), (Mesum çapasını olarak bay gösteren araziye gelmiş.)

étizniñ kiri (İL: K. 390), (Tarlanın kenarı)

Asıl anlamı “dağ, dağ silsilesi” anlamındaki sözcük daha çok “yüksek zemin” anlamında kullanılmıştır (ED. 641).

kirpik:

EU. kirpik: Kirpik

(0537) körki meñizi ay teñri til-(18)-geninte sevigligrek közi qapağı tüptüz (0538) qaşı kirpiki kök razavart öñlög kiñ (EUDÇ. 0537-0538)

(Güzelliği ayın çemberinden daha sevimli, gözü ve göz bebekleri dümdüz, kaşı kirpiği gök mavisiydi.)

qaşı kirpiki kök razavart öñlög (DKPAM. 01467)

(Kaşı kirpiği gök mavisî gibi)

YU. kirpik: كيرپيك Kirpik

kirpikliri oqtek (İL: K. 760), (Kirpikleri ok gibi)

“Göz kapağının kenarındaki kıllar veya bu kıllardan her biri” anlamındaki sözcük hakkında Türkçenin etimolojisi ile ilgili çalışmalarda “kırp-, kirpi, kirpik” sözleri arasında bir bağ olduğu kaydedilmiştir. Clauson’a göre sözcük “kirpi” köküne “-k” ekinin eklenmesiyle oluşmuştur (ED.737).

Pelliot’ya göre Türkçe “*kiprik* veya *kirpik*” olarak Moğolca “*kümüške, kemüşke*” biçimiyle birleştirilemez (JA,1925: s. 297).

kirsiz:

EU. kirsiz: Arı, temiz

(00143) *tegreliḡ yaruḡsız irüksiz, kirsiz* (00144) *arıḡ raçaḡarmeliḡ toluḡnı toluḡnadmış teḡrilerimizniḡ* (DKPAM. 00143-00144)

(Bin parlak taçla çevrili, tam ve tertemiz, kraliyet mükemmelliği ile bütünleşmiştir.)

(3) *bilgsiz biligiḡ kiterip kkirsiz bilig-*(4) *siz biligiḡ kitermemek.* (AYK. IV.12a. 223^{1/3})

(Bilgisiz bilgiyi giderip, temiz bilgisiz bilgiyi gidermemek ...)

YU. kirsiz: کرسز Temiz

aḡ tenlik putida kirsiz ak kirsiz ayak bar. (İL: K. 761), (Beyaz ayaklarında temiz beyaz ayakkabı var.)

Sözcük “*kir*” ismine “siz” olumsuzluk ekinin eklenmesiyle yapılmıştır (ED. 746).

kış:

EU. kış: Kış

kış üdlerte bulḡanur ..sanıpat (AYK IX.24a. 591^{1/15}) (Kış aylarında hastalanır.)

(20) *kış yüsünler çavşıḡun..iriḡ süçig* (22) *yaḡlıḡ aḡ* (AYK. IX .24a. 591/21)

(Kış aylarında ekşi ve yağlı yiyecekler tüketilmeli.)

YU. kış: قش Kış

kış pesli (İL: K. 434) (Kış mevsimi)

Dönemler boyunca bir tek biçimde görülen sözcük halen işlevliğini sürdürmektedir (ED. 670).

kişi:

EU. kişi: Kişi, insan, Zevce, eş

kentü alkı kişi barça bilir: (DKPAM. 00459)

(Bunu herkes bilir.)

(17) (etözin) alp katağ üze tutar erti..adın kişi (18) emgeklig bolsar... etözin meñilig

(19) çe saşınur erti. (EUDÇ. 0601/17)

(Kendi özünü sağlam tutarmış, başka kişi acı çekse, kendisi için sevinç kaynağı olarak düşünürmüş.)

YU. kişi: كىشى 1. Kişi, Fikir beyan edebilen, düşünebilen, konuşabilen ve çalışma bilen birey 2. Aile, bireyi 3. Yabancı biri, başkası

er kişi (İL:K. 769), (Erkek) *hotun kişi* (İL:K. 769) (Kadın)

aileñde kaç kişi bar? (İL: K. 769), (Ailende kaç kişi var?)

kişiniñ yurtida sultan bolgiçe, öz yurtuñda ultañ bol (İL:K. 769)

(Başkasının memleketinde sultan olmaktansa kendi memleketinde sefil olmak daha iyidir.)

Sözcük ilk olarak cinsiyet ayrımı olmadan “kişi, adam” anlamı ile kullanılmışken, Karahanlı döneminde “Eş, kadın” anlamında da kullanılmıştır. Sözcüğü Göktürk ve Uygur metinlerinde “*kisi*” sözcüğü ile ayırt etmek zordur (ED. 752).

kişilik:

EU. kişilik: Kişilik, insanlık

on kişilik kızıl çöki bir bedizlik sutku üç üçer kaplık (SUK WP03/11)

(On kişilik yemek çubuğu, bir boya sandığı, her biri için üçer kaplı...)

YU. kişilik: كىشلىك Kişilik, insanlık, karakter, sayılar ile beraber kullanıldığında mevcut olan kişi sayısını bildirir.

kişilik tarihinin kadem başkuçliri (İL: K. 769), (İnsanlık tarihinin adımları)

100 kişilik atlık koşun (İL: K. 769), (100 kişilik atlı ordu)

Asıl anlamı “insanlık, nezaket” olan sözcük çağdaş Türk lehçelerinin birçoğunda yaygın kullanılmaktadır (ED. 754).

kıyın-kın-kıy:

EU. kıyın-kın-kıy: Ceza, eziyet, acı, tembih

(21) birgerü bk çiğ emgeklerinten (22) boşutup...berke kağal kıy<ı>n kıyıt- (1) -lar teggülık kayğuların tarkartaçı [bolayın]. (AYK. II.42a. 117¹/22-.42b. 118¹/1)

((Onların) hepsini şu ızdıraplardan kurtarıp onları kaygılardan kurtarıcı olayım.)

(02795) azığların öñi öñi tartıp ün-(02796) -türgil uluğ kın kızgut tügür (02797) miş bozun anar montag kılsar (DKPAM. 02796-02797)

((Altı) azı dişlerini ayrı ayrı çekip çıkar, ona büyük bir işkence, azap olsun. Bu şekilde işini halledersen...)

YU. kıyın: قيس 1. Zor olan, emek isteyen, çapa sarf etmesi gereken durum 2. Kötü durum, zulüm

yiglima apa, hekler hesel herisi bekişni nahayiti kıyın iş dep bilidiğan oñşaydu. (İL: K. 466)

(Ağlama anne, insanlar arıcılığı çok zor bir iş diye biliyor olsa gerek.)

şemşerihan aça tuğut saymanlarini élip yigitke egeşti, yol kıyın, şivirğan köz açkuzmaydu. (İL: K. 466),

(Şemşerihan abla doğum için gerekli şeyleri aldıktan sonra gencin arkasından yürümeye başladı, yolda devam etmek çok zordu, tipi göz açtırmıyordu.)

Clauson, sözcüğün asıl şeklinin “*kıy*” olduğunu ifade etmektedir (ED. 631).

Yeni Uygurcada daha çok “zor olan, zorluk” anlamında kullanılan sözcük mecaz

olarak “kötü durum, zülüm” anlamını da kazanmış ve “*kiyinçilik*” şeklinde kullanılmıştır. Ceza, işkence anlamında “*kiyna-*, *kiynaş*” sözcüğü kullanılır (İL: K. 466).

kız:

EU. kız: Kız

(16) [*anıñ bilge*] oğlu kızı *kılmış ayığ kılınç* (17) *basa ökğnç köñül örittiler*. (MAİT. 79/16-17)

(Bu yüzden Bilge oğlu veya kızı işlemiş kötü amellerden dolayı pişmanlık duyguları beslediler.)

kız atası begke inçe tép tédi...kañım uluğ... (ADF. 22)

(Kız, babası beye şöyle dedi: Yüce baba...)

YU. kız: *قیز* Kız, Kızlar ya da evlenmemiş bir bayan için kullanılan seslenme sözü

kız bala (İL: K. 401) (Kız çocuk)

kızım, kimniñ balisi bolisiz? (İL: K. 401) (Kızım, sen kimin çocuğu?)

Asıl anlamı “evlenmemiş kız evlat” olan bu sözcük sonraki dönemlerde anlam daralması ile “kız evlat, cariye” anlamında kullanılmıştır (ED. 679).

kızıl:

EU. kızıl: Kırmızı

on kişilik kızıl çöki bir bedizlig sutku üç üçer kaplık... (SUK WP03/11)

(On iki kişilik kırmızı yemek çubuğu, bir tane ziynet kutusu, üç kaplı...)

çanduru kızıl çıntan... (AYK. VII 9b 476/404)

(Çandaru kırmızı sandal...)

YU. kızıl: *قیزیل* Kırmızı renk 2. Siyasi yönü güçlü olan, belirli bir gurubun sempatizanı olan 3. Bulaşıcı hastalık, Kızıl hastalığı

kızıl siyah (İL: K. 408), (Kırmızı mürekkep), *kızıl bayrak* (İL: K. 408), (Kırmızı bayrak)

kızıl koşun (İL: K. 408), (Sovyet ordusu, Çin ordusu), *kızıl nahşâ* (İL: K. 408), (Çin Komünist partisini övmek amaçlı yapılan şarkı.)

balığa kızıl çikip kaptu.

Clauson, “kızıl” sözcüğünü “kız-” eyleminden “+ıl” morfemiyle türemiş olarak açıklar. Sözcük Daha sonra Uygur, Karahanlı ve Harezmi metinlerinde yaygın olarak kullanılır (ED. 683).

kızıllık:

EU. kıızıllık: Kırmızı, kırmızı olan

koço kıızıllık alp kutluğ ögebilge beg... (AYK. e1/17), (Koço kırmızı, alp kutlu, öge bilge...)

YU. kıızillik: قىزىللىق Kırmızı

encan bayniñ közlirige kıızillik toldi. (İL: K. 418) (Encan bay’ın gözleri kızardı.)

Clauson “kızıl” sözcüğünü “kız-” eyleminden “+ıl” morfemiyle türemiş olarak açıklar. Daha sonra Uygur, Karahanlı ve Harezmi metinlerinde yaygın olarak kullanılır (ED. 683). “kızıl” sözcüğüne {+llg} ekinin eklenmesiyle türemiştir.

koğ:

EU. koğ: Zerre, küçük parçacık

(22) *başkuğlarriğ barça koğ kıcımuğteg uşatu(23)-şıp şıp senin sağışın bilgeli bolğay* (AYK. II.40a. 113/8-(AYK. II.40b. 1)

(Her şeyi küçük parçalara ayırsa da onun sayısını bilmek mümkündür.)

koğ kıçmık [sa:nı nece erser...yene yme] (EUDÇ. 0316/27)

(Zerrelerin sayısı ne kadar ise...yine...)

YU. koğ: قوڭ Küçük, yanmış kömür parçaları (UŞS. K.194)

Muhtemelen “*ko-” kökünden yapılan bu isim bazı Türk lehçelerinde “yanan kül,” anlamlarında kullanılmaktadır (ED. 609). Yeni Uygur Türkçesi Kumul Ağzında “saman, saman külü, kül karışan ateş” anlamlarında kullanılmaktadır (UŞS. K.194).

kol:

EU. kol: Kol

(2)yerte yıkdı anıñ arasında elig beg-(3)-nıñ oñ kolı bilekintin kesilip kılıçı (4) birle yerte tüşdi. bo montag kolı kesilmiş..(EUDÇ. 0684/2-4)

(Yere düşürdü. Bu arada hükümdarın sağ kolu bileğinden kesilip kılıcı ile yere düştü. Bu böyle kolu kesilmiş...)

iki kıolların uzatı ıdıp... (DKPAM. 00325)

(İki elini uzatarak...)

YU. kol: قول Kol, İnsan vücudunun omuz ucundan parmak uçuna kadar uzanan bölüm

uniñ mehsulatlırı kol bilen kılinatti. (İL: K. 270), (Onun ürünleri elle toplanıyordu.)

Genelde “üst kol” anlamındadır ve “*elig*” sözcüğünün karşılığıdır. Ama çoğu Türk lehçelerinde “kol ve el” anlamında kullanılmaktadır (ED. 614).

koğuz:

EU. koğuz: Kurt, böcek

koğuzlar kıorayur:: kemişürler (AYK. V.11b. 366²/18)

(Böcekler ona kendilerini atar, ısırırlar.)

kurt koğuzta yalğıuz... (DKPAM. 02195)

(Kurt böceklerle yalnız...)

YU. *koŋguz*: قوڭغۇز Böcek

uzun burut koŋguz (İL: K. 269), (Uzun bıyıklı böcek)

Genel bir terim olan bu sözcük bazı fonetik değişikliklerle Çağdaş Türk Lehçelerinde yaşamaktadır (ED. 641).

***kögen*:**

EU. *kögen*: İlmekli köstek, süt sağarken hayvanı bağlamak için kullanılan kancalı ip
(20) *ay tutuŋgay, kara yörüŋ yilu kögen* (21) *belgürgey ...yavız iri belgüler* ,[bolğay]
(AYK. VI.16b. 434/21)

(Ay tutulur, siya ve beyaz gök kuşağı görülür, yaman ve kötü alametler görülür.)

YU. *kögen*: كۆگەن Süt sağarken hayvanı bağlamak için kullanılan kancalı ip (UŞS: 215). Clauson, sözcüğün “-ö-” sesinin Kumanca ’da gösterilmiş olduğunu, bunun bir diyalekt biçimi olabilme ihtimaline dikkat çekmiştir (ED. 712). DLT’te “hayvan ilmeği, süt hayvanlarında süt sağarken kullanılan ilmek” anlamına geçmektedir (DLT .734). Uygurcada “*yelü kögen*” şeklinde seyrek olarak görülen sözcük hakkında, Zieme “*yelü kögen*” sözcüğünün ikileme olabileceğini veya eşanlamlı iki sözcük olduğunu ileri sürmüştü, ayrı bakıldığında “hayvanları bir birine bağlamaya yarayan ip” anlamında olduğunu, ancak iki sözcüğünün bir arada kullanıldığında “ gök kuşağı” anlamına geldiğini ifade etmiştir.⁴⁵⁶ Tezcan “*kögen*” şeklinde okunan sözcüğün Türk lehçelerindeki ve Anadolu ağızlarındaki “*ki*” li biçimlerini esas alarak sözcüğün “*köken*” şeklinde okunması gerektiğini ileri sürmüştür⁴⁵⁷.

⁴⁵⁶ Peter Zieme, **Kaşgari ve Türkçe Turfan Metinler, Bilimsel bildiriler**, TDK Yayınları, Ankara, 1972, s. 463.

⁴⁵⁷ Semih Tezcan, **Eski Uygurca Hsüen Tsang Biyografisi**, Bölüm X, Ankara, 1975, s.821.

kök:

EU. kök: 1. Mavi, yeşil 2. Gök sema

ay (til-)geninte sevigligrek közi kapağı tüptüz kaşı kirpik kök rajavart önlüg ken
(DKPAM. 04223)

(Aydın çemberinden daha sevimli, gözü kırışksız, kaşı kirpiği gök mavisi rengindeydi.)

kök asra sekiz kat... (HUAS. 81) (Gök arasında sekiz kat...)

YU. kök: كوك 1. Mavi, bulutsuz gökyüzünün rengi, yeşil 2. Darbe ya da dayak

yüzünden bedende oluşan iz 3. Gökyüzü, sema 4. Yeni çıkan bitki 5. Pişmemiş, çiğ

köpkök otlağ (İL: K. 659), (Yemyeşil yayla)

kök köz (İL: K. 659) (Mavi göz)

bedenge kök çüşmek (İL: K. 659), (Vücutta oluşan morluk)

kökte uçmak (İL: K. 659), (Gökyüzünde uçmak)

mallar kökke toydu. (İL: K. 659), (Hayvanlar yeşillığe doydı.)

kök soyma (İL: K. 659) (Pişmemiş kavun)

Asıl anlamı “gökyüzü, sema” olan sözcük daha sonra “mavi” anlamında da kullanılmıştır (ED. 708).

köl:

EU. köl: Göl

(55) linhua çeçek (56)- lig köl osuğluğ kayudın sınar (57) teñri teñrisi burқан erser
satın (58) sınar yakın barırlar. (MAİT. 51/55-58)

(Nilüfer çiçeğinden bir göl gibi, tanrılar tanrısı Buda hangi tarafta ise o tarafa doğru yaklaşır.)

(3833) ol yüz körki beglerig (3834) kirgerü ölürüp kanlıg köl turğur (3835) up yağış
yağarsar sziksiz bo (3836) adatın kutrulğay sen (DKPAM. 03834)

(O beylerin hepsini öldürüp kan gölüne çevirirsen bu tehlikeden kurtulursun.)

YU. köl: كۆل 1.Göl, Kenarı toprakla çevrilmiş, derin ve geniş tuzlu veya tuzsuz durgun su 2. Gök gürültüsü (Kumul, UŞS. 215)

ormanniñ otturisdiki kölde hayvanlar su içidu. (İL: K. 685) (Ormanın ortasındaki gölde hayvanlar su içiyor.)

Çağdaş Türk lehçelerinin hepsinde yaşamakta olan bu sözcük “büyük su birikintisi, göl” anlamındadır (ED. 715).

kölük:

EU. kölük: Yük hayvanı

(1215) ağır yüklük katır ulatı kölük-(1216) lerniñ yiti sivri tuyğuları (1217) etözi üze tépip...(DKPAM. 01215-1217)

(Ağır yük yüklenmiş katır gibi hayvanların keskin toynakları ortaya çıktı...)

(4) töşek at yaña qañlı kölük erdini (5) yinçü ed tavar üze tapıntım. (AYK. X.8a. 613/4-5)

(Yatak döşek, at, fil, araba, hayvan, mücevher, inci, mal mülke tapındım.)

YU. kölük: كۆلۈك Yük hayvanı (UŞS. 216)

“Köl-” (sabanı hayvana koşmak) fiilinden yapılan bu sözcük bir araçla koşulmuş hayvandan daha çok yük yüklenmiş hayvan için anlamındadır (ED. 717).

kömür:

EU. kömür: Kömür

(13) yene ol mantal üskinte (14) yir otçuq kılıp kömür ootı (15) urup kaz uyuri ülen çeçeki (16) birle köyürüp maniñ dirninin (17) yüz sekiz sözlesun. (AYK. VIII.24b. 544/214)

(Yine o mangal önüne ateş yakarak kömürü onun içine koyup darı ile kolza çiçeği ile karıştırdıktan sonra benim söylediğim darani’yi yüz sekiz kere okusun.)

YU. kömür: كۆمۈر Kömür

oçaqqa kömür salmaq (İL: K. 687) (Ocağa kömür koymak)

Asıl anlamı “odun kömürü” dür, çağdaş Türk lehçelerinin bazılarında “maden kömürü” anlamında da kullanılır (ED. 723).

könek:

EU. könek: Kova, kap

könek, yasgaç başkardı. (ETŞ. 282/10)

(Kova, tahta değişti.)

YU. könek: كۆنەك Arı peteği

here köniki (İL: K. 689), (Arı peteği)

“Kova” anlamındaki sözcük muhtemelen “kön” kökünden türemiştir. “Küçük deri nesne” anlamındaki sözcük Özbek Türkçesinde “süt kovası” anlamında da kullanılır (ED. 731).

köñül:

EU. köñül: Gönül, istek, yürek

(352) eşidip sansarka qorqınç (353) köñül öritdi.. miñ tümen artoq (354) amranmaq nizvanika qorqup yaşlıg (355) közin yığlayu tili tutunup baqış- (356) -sıña inçe tep ötünti. (ADF. 352-356)

(...İşitip Samsara’ya karşı korku duydu. Binlerce, on binlerce kez daha çok zina etmek gğnahından korktu. Yaşlı gözlerle ağladı. Dili tutulan (öğrenci) hocasına saygıyla şöyle dedi.)

köñülteki teg körkle qutluğ ülüglüg urı oğul kelürür (KİP. 76)

(Gönlündeki gibi güzellikte bir erkek çocuğu dünyaya getirir.)

YU. köñül: كۆڭۈل Sevgi, istek, kalp, dil

öyün tar bolsimu köñlün keñ bolsun (İL: K. 671), (Evin küçük olsa da gönlün geniş olsun.)

ayzimhan köñlidikini hézimhanğa dedi. (İL: K. 671), (Ayzim han gönlünden geçenleri Hezim han'a söyledi.)

Aslında “düşünce, akıl” gibi soyut anlamları anlatan bu sözcük daha sonra somut olarak “yürek” anlamını kazanmıştır. Çağdaş Türk lehçelerinin hepsinde görülür (ED. 731).

köp:

EU. köp: Çok, fazla

üküş telim bodun kara (2) köp qalın bolur..yağır yir toprak (3) ed ed.ür... (AYK. VI. 5b 411/1-3)

(Nüfus gittikçe çoğalır, toprak verimlileşir.)

YU. köp : كۆپ 1. Sayı olarak çok olan 2. Uzun süre, Sürekli, daima 3. Halk, toplum *yahşi az, yaman köp* (İL: K. 610), (İyiler az, kötüler çok.)

köp ötmeyla ular yétip keldi. (İL: K. 610), (Çok geçmeden onlar geldi.)

men unıñ öyige köp barımen. (İL: K. 610), (Ben onun evine sürekli giderim.)

bazarda adem köp (İL: K. 610), (Pazar insan çok)

Sözcük “çok, fazla” anlamı ile Çağdaş Türk Lehçelerinde kullanılmaktadır.

körgüçi:

EU. körgüçi: Seyirci, izleyici, görgü tanığı

(3) inçe tip saqınurlar:biz körgüçi bo at (4) yañada ulatı tınlıqlar qıvraqı erser (AYK. V.21a. 385/3)

(Şöyle diye düşünürler: biz gören bu at, fil gibi canlılar gerçekte olan şeylerdir.)

YU. körgüçi: کۆرگۈچى Seyirci, izleyici, görgü tanığı

vekeni körgüçi (İL: K. 635) (Görgü tanığı)

“körgü” sözcüğüne {+çI} isimden isim yapım ekinin eklenmesiyle oluşmuştur.

körgülük:

EU. körgülük: Görülecek, görülesi

(18)kaltı türek bilge teñri (19) teñrиси burkannıñ bilgülüki körgülüki ıduñ tayşın nomlarka (21) sanlıg ülgülençsiz teñlençsiz (22) tıdıg-sız tutuğsuz arıg süzük (1) nece buyan edgü kılınçlarım bar erser (2) lar nı yme biş acun tınlıg (3) oğlanıña evire tegirür men. (AYK III. 22a. 169/18- 22, AYK III.22b. 170/1-3)

(Dahası, eksiksiz, bilge, Tanrılar tanrısı Buda’nın bilinmesi, görülmesi⁴⁵⁸gerekli kutsal Mahayana öğretilere ait ölçülemez, karşılaştırılamaz, engelsiz, manasız, temiz- pak, ne kadar iyi iki davranışlarım var ise, onları da beş varlık şeklindeki canlılara saygıyla yöneltiyorum.)

(4) körgülüg tağ señirin yimirgeli (5) üçün uluğ toyin etüzin (6) belgürtüp iki yigirmi bire yirde... (7) örü yadağ baru yarlıkap (MAİT 60/4-7)

(Görünen dağın eteğine tırmanmak için büyük bir rahip kılığına girerek oni ki mil bir yerde...sonra yaya olarak haşmetle varıp...uzaklaştı.)

YU. körgülük: کۆرگۈلۈك Görülecek olan, Başına gelen ya da gelecek kötü şeyler

ah, ħuda, maña néme körgülük bu dédi çaçlırini yulup turup. (İL: K. 633), (Ah tanrım, ne bu çektiklerim dedi saçlarını yolarak.)

“Görmek” anlamındaki “kör-” fiilinden türemiştir.

⁴⁵⁸ JWilkens 2021: bilgülük körgülük: bilgi ve algı alanı.

körk:

EU. körk: Güzellik, endam, nişan, biçim

ıduķ körki üze (DKPAM. 00164)

(Kutlu güzelliği üze)

kruşlanmak körkle körküğ (14) ötüzüğ kaltı (15) hua çeçeklig arığ (16) sımtağ kılur.

(MAİT. 96/13-16)

(Toplayıcı akıl güzel çehreyi vücudu tıpkı.. Çiçekli bir orman...yapar.)

YU. körk: كۆرك Güzellik, endam, kıyafet

til körki maķal, yiğit körki sakal(İL: K. 632), (Dilin en güzeli ata sözüdür, Yiğidin yakışıklısı ise sakallı olanıdır.)

“kör-” fiilinden yapılan sözcüğün temel anlamı “görülebilir şey, biçim” anlamında iken daha sonra “güzellik” anlamını kazanmıştır (ED. 741).

körüm:

EU. körüm: 1.Görüş, bakış 2. Kehanet, kader, fal

[biligsiz bilikke] -ke örlütüp ters tetrü körüm üze.. (AYK. III.5b. 136¹/17)

(Bilgisiz bilgiyle dolup, yanlış düşünce ile...)

(7) bilge biliglig ters körüm (8) tıda yarlıķadı. (EUDÇ. 0527/07-8)

Bilgeliğiyle yanlış noktayı nazarı engelleyerek buyurdu.

YU. körüm: كۆرۈم 1. Hayat, geçim, meşakkat, zorluk, geçim zorluğu 2. Görünüş

Ya ölüm ya körüm (İL: K. 636), (ya ölüm ya kalım)

reyhan yenila hoş körüm söyümlük idi. (İL: K. 636), (Reyhan yine de güzel ve sevimli idi.)

Bu sözcük “bir bakış atma, görme” anlamında gelen “kör-” fiilinden yapılmıştır, Uygurca metinlerde “falcı, bahşı” anlamında da kullanılmıştır (ED. 745).

körümlük:

EU. körümlük: Görünürlü, bağlılık, itaat

(5) köni körümlüglerniñ (6) sokañçığ tatıǵlıǵ tanlangurmağ erdemiñe (AYK. VIII.3b. 502/5)

(Doğru yolda yürüyenlerin ve doğruyu görenlerin tatlı hitabet kabiliyetleri önünde saygıyla eğiliyorum. Saygı gösteririm.)

YU. körümlük: كورۇملۇك 1. İyi haber getiren biri için hazırlanmış hediye 2. Gösterişli, gösteriş

kéni aǵıça, körümlükni berine, kaçқан kéliniñizni tutup keldim. (İL: K. 637)
(Hanımım, neredesiniz! hadi müjdemo verin, sizin kaçan gelininizi getirdim.)

şirediki nersiler méhmanniñ yéyişi üçün emes peketla körümlük üçün hazırlangandek şundak retlik idi. (İL: K. 637), (Masadaki yiyecekler sanki yemek için değil de gösteriş için hazırlanmış gibi düzgün bir biçimde dizilmişti.)

İlk anlamı “alamet, alametler” olan sözcük sonra “itaatkâr, bağlılık” anlamını kazanmıştır (ED. 744).

köz:

EU. köz: Göz

(32) kuanşı im pular atın usar ol kamağ yekler (33) ol kişi tapa kınırta yavlağ közün körü umağaylar (KİP. 33)

(karşı Kuanşı İm Pular adını tutsa, o kimseye karşı kızgın ve kötü bakışlarla bakamazlar.)

bar ir bağısı sızık turgurup ayıtı sözler...(15) köz erklig köz bilig-i bir atkanı-ta evrildükde (Üİ. 120a/15)

(Şöyle söyleyen bir hoca var: (Göz organı ve göz şuuru bir objeden Vişaya döndüğünde...)

YU. köz : كۆز 1. Göz, bakma ve görme durumu, örme yeteneği; Delik, boşluk, ağacın tomurcuk veren yerlerinden her biri 2. Çözüm, çare, yol

kara köz (İL: K. 638), (Kara göz), *kök köz* (İL: K. 638) (Mavi göz)

bu yerdin ötüp kêtivitip közüim sodigerge çüşti. (İL: K. 638), (Buradan geçerken tüccara baktın.)

közi ötkür (İL: K. 638), (İyi gören göz), *gözü aciz* (İL: K. 638), (İyi görmeyen göz)

yîñniniñ közi (İL: K. 638), (İğne gözü), *foto aparatiniñ közi* (İL: K.638), (Fotoğraf makinesinin gözü)

ayniñ başlırida közlerdin notılar sürüdu. (İL: K. 638), (Nisan’da bu közlerden yeşillikler çıkacak.)

“mana, dëdi hedem ħurcunniñ yene bir közini éçip, “bu bizniñ ħamanniñ yéñi buğdayniñ yağlı nanlırı”. (İL: K. 638), (İşte bu, dedi Abla torbanın diğer közünü açarak, bu bizim tarladaki yeni mahsul buğdaydan yapılan yağlı ekmek.)

u işniñ közini bilidu. (İL: K. 638), (O işin yolunu biliyor.)

Tüm dönemlerde yaygın olarak görülen bu sözcük temel anlamı dışında “iğne deliği, kaynak, küçük delik” anlamlarında da kullanılmıştır (ED. 756).

köznek

EU. köznek: Akis, yansıma

(31) küvençlig suv küznekiñe⁴⁵⁹ soqlunmuşlarğa (32) köni nomluğ köprügüg körkittiñiz (ETŞ. 44/31-32)

(Gururu suyunun akislerinden kör olanlara doğru yol köprüsünü gösterdiniz.)

⁴⁵⁹ Arat 1991: küznek

YU. köznek: كۆزنەك 1. Pencere 2. El arabasının tekerleğinin içindeki boru şekilli nesne
koşnılar köznektin tamaq sundi (İL: K. 657), (Komşular pencereden yemek uzattı.)
“közün-” (görünmek, gözükmek, ortaya koymak) eyleminden türeyen sözcük “yüzeye
yansıyan nesne” anlamındır (ED. 762).

kul:

EU. kul: Köle

(1) adaylarım kaçma kulum (2) atam kayda termü erki (ETŞ. 252/1-2)

(Yavrularım, kaçak kulum, Baban nerede? der mi dersin?)

YU. kul: قۇل Köle

kul baziri (İL:K. 339), (Köle pazarı)

hotun kişi töt tamniñ kuli. (İL: K. 339), (Kadın dediğin dört duvarın kölesi.)

Asıl anlamı “erkek köle” dir ve “küñ” (cariye) sözcüğünün eril olarak karşılığıdır (ED. 615).

kulun:

EU. kulun: 1. At yavrusu, tay 2. Kişi adı (SUK)

tanuq kulun ka tanuq elik tanuq tkıcuq (SUK Mi03/18)

(Tanık Kulun’a, tanık Elik, tanık Tiçuk)

(3) (arslan) buq-a ada kulun alp miñ (4) buqa aryaşiri tmir yn-e (SUK LO22/3)

(Arslan Buka, Kulun Alp, Ming Buka..)

YU. kulun: قۇلون At yavrusu, Tay

kulun tay (İL:K. 351), (Kulun tay)

“Tay” anlamındaki sözcük Çağdaş Türk Lehçelerinde kullanılmaktadır (ED. 622).

kum:

EU. kum: Kum

(14) sekiz türlüğ noş tatağlağ (15) tolu altunluğ kumın tüp (16)-tamiş körü kanınçsız
çeçekler yaratmış. (MAİT. 31/14-16)

(Sekiz çeşit iksir dolu, altın kum ile dibinde...bakmakla doyulmayan çiçekler ile
donatılmış...)

(168) edgüleriñ öñre yoridaçı yérçisi ol karaj- (169) -ton kim öñre kum sanınca
[bu]rhanlar(170) bu yértinçüde belgürtiler...antağ ok (ADF. 168-170)

(Bütün iyilerin önünde yürüyecek olan rehber, o rahip cübbesidir. Öyle ki daha ..)

YU. kum: قوم 1. Kum 2. Ufak, küçük

kum yigilip taş olmas, kul yigilip baş olmas. (İL: K. 351), (Kumdan taş, kuldan baş
olmaz.)

kum şiker, (İL: K. 351), (Kum şeker)

Sözcük “kum, kum tanesi, kum sayısı kadar fazla” anlamlarında kullanılmıştır.

kur:

EU. kur: 1. Kemer, toka 2. Sıra, silsile

(31) turtı...liken kur[ın béliñe yörgep erdini]-(32)-lig tayyın [kedip élig han
karşısın](33)- tın ünüp [bartı...taşdın ünişde kén...] (DKPAM Mz.743.31-33)

(kalkt. Kılıç kuşağını (beline sarıp mücevherlerle işlenmiş) kemerini hükümdarın
sarayından çıkıp gitti.)

[iki]-leyü yene öz öz kurlarınça keziglerin- [-çe olurdılar] (AYK. V.27b. 398/17)

(Tekrar kendi sıralarında oturdular.)

(03251) tınlıglar telim üküş kurka tégip (03252) oyunka barıp adın erniñ kişisiñe

(03253) sakınçın: (DKPAM. 03251)

(Bu tür tutkuya kapılan sayısız canlılar başka bir erkeğin karısını düşünürler.)

YU. kur: قور 1. Yassı, düz, yassı şekilde yapılan halat 2. Sayfadaki her bir satırın adı,

sıra, silsile 3. kıyafet

kur kemer (İL: K. 316), (Yassı kemer)

uniñ közliri retlik kılip yézilğan bu kurlarğa çüşti. (İL: K. 316), (O düzgün şekilde yazılan satırlara baktı.)

gülñiñ kuri (İL: K. 316), (Çiçek dizisi), *tirekñiñ kuri* (İL: K. 316), (Ağaç dizisi)

bir kur yéni kiyim (İL: K. 316), (Bir takım yeni kıyafet)

Sözcük ED’de iki madde başı altında açıklanmıştır. Asıl anlamı “erkek kemeri, kuşak” olan sözcük daha sonra “yurt çevresi” anlamını kazanmıştır. Clauson diğer “*kur*” sözcüğünün anlamının belirsiz olduğunu, muhtemelen “rütbe, kuşak, statü, çizgi, sıra” anlamında olduğunu, Kutadgu Bilig çevirilerinde bu iki sözcüğün karıştırıldığını belirtmiştir (ED. 642). Doerfer, “*kuşag*” (kuşak, kemer) sözcüğünün “*kurşa-*” fiilinden türediğini ve sözcüğün Türkçeden Moğolcaya, Balkan Lehçelerine ve diğer dillere geçtiğini belirtir (TMEN. 1565).

курт:

EU. курт : 1. Böcek 2. Çürük⁴⁶⁰

ig ağrıgka (14) tuş bolup etöz ölüp qalmısar (15)uluğ kiçig ağriş artuq bolup tevşil (16) ür:: yiriñ bolup emişip..kurt (17) qorayur kemişürler. (AYK. V.11b. 366²/16)

(Hastalandıktan sonra vücut kıpırdamaz olursa büyük küçük hastalıklar çoğalır, (hastalık) her tarafa yayılır, irin akar, böcekler ona yapışır.)

(7) kentü saçlarınta kömü-lüp (8) içtin sınar курт qavşayu yıdıyu sasıyu kelirler (MAİT. 74/8-9)

(Kendi saçları arasında gömülüp içlerinde kurtlar kaynaştığı halde pis kokular neşrederek gelirler.)

⁴⁶⁰ Wilkens 2021: Diş çürüğü. s. 425.

YU. *ḳurt*: قورت Böcek

kök ḳurt (İL: K. 320) (Yeşil böcek)

Bu sözcük “Solucan, böcek” anlamında çağdaş Türk lehçelerinin hepsinde kullanılmaktadır. “Kurt” anlamındaki “*ḳurt*” sözcüğü ise bir Batı Türkçesi sözcüğüdür ve erken dönem Türkçedeki Oğuzca unsurları temsil etmektedir. “Peynir” anlamındaki sözcük ise “*kurut*”dur. {*ḳurı-*} fiilinden yapılan bu sözcük bazı Kuzeydoğu lehçelerinde “*ḳurt*” şeklinde de geçmektedir (ED. 648). Yeni Uygurcada yuvarlak ya da kare şeklinde kurutulmuş süzme peynire “*ḳurut*” denir (İL: K. 323).

***ḳurtğa*:**

EU. *ḳurtğa*: Yaşlı kadın

(11) *tetrü saçlıḡ ḳurtğa*⁴⁶¹ *yek kelipenin* (12) *tanmaış ürütlerig tutupanın* (13) *tünerig tamaḡa tartar tiyür* (ETŞ. 28/arka 11-13)

(Ters, kıllı, ihtiyar kadın şeytan gelip inkârcı ruhları yakalayıp, karalık cehenneme doğru götürür derler.)

YU. *ḳurtğa*: قورتغا Anneanne, Nine (Lopnor, UŞS. 197)

“Yaşlı kadın” anlamındaki sözcük {+ğA} eki ile türeyen çok eski bir sözcüktür (ED. 648).

***ḳuş*:**

EU. *ḳuş*: Kuş, kişi adı

adruk ḳuş keyik başlıḡ (MAİT. 67/12)

(Ayrı kuş, geyik başlı...)

⁴⁶¹ Arat 1991: küznek

ğara kuş ev-teki ler birle [kōni birsünler] (SUK Lo25/11)

(Kara kuş evdekiler ile tam versinler)

YU. kuş: قوش Kuş

kuşlar omumen uçalaydu. (İL: K. 336), (Kuşlar genelde uçabilirler.)

Genel olarak kuş çeşitlerini anlatmak için ek sözcük gibi kullanılmıştır (ED. 670).

toğan kuş (doğan kuşu), *turna kuş* (Turna)

ğut:

EU. ğut: Kut

(00152) uluğ ğut ornanmış udan (00153) uğuş udayagiri tag töpüsünthe yoğaru (00154)

örleyü kelip (DKPAM. 00152-00154)

(Yüce kut yerleştii Ozra ülkesindeki Udayagiri dağının tepesinden ortaya çıkar.)

burğan ğutına köñül turğurdılar (KİP. 221)

(Burkan kutuna gönül verdiler.)

YU. ğut: قوت Kut, saadet

şepkiti yok ğismet uniğdin, tartivaldı ahırki ğutni (İL: K. 306), (Şefkatsiz felek ondan son saadeti de çekip aldı.)

Asıl anlamı “tanrının saadeti” olan sözcük daha sonra “şans, talih, saadet” anlamlarını kazanmıştır (ED. 594).

ğuyaş:

EU. ğuyaş: Güneş

(21) tañmamak, ürkitmek, korkıtmak (22) solamak -mek beklememek açurmamak suvsatmamak ğuyaş da (23) tulığta emgetmemekte ulatı... (AYK IV.10b. 220²/22)

(Korkutmak, ürkütme, alıkoymak, bağlamak, aç koymak, susuz koymak, güneşte, soğukta eziyet etmek gibi ızdırapları yapmamaktır.)

YU. kuyaş: قوياش Güneş

kuyaş séstimisi (İL: K. 361), (Güneş sistemi)

Asıl anlamı “güneşin parlayan ışığı” olan bu sözcük daha sonra “güneş” anlamını kazanmıştır. Çağdaş Türk Lehçelerinde yaygın olarak kullanılmakta olup Kuzeydoğu lehçelerinde aynı anlamda “kün” sözcüğü de kullanılmaktadır (ED. 679).

kuzgun:

EU. kuzgun: Kuzgun

kuş kuzgun kelip sokmuş (DKPAM. 00354)

(Kuş, kuzgun gelip sokmuş.)

(7) *ayığ kılınçlığı örtlüğ (yanlınlığ) (8) kuzgunlar okşuz teginşsiz...* (MAİT. 67/7-8)

(Kötü amelli, kızgın, alevli kuzgunlar (gelişi güzel) yumrukları bozarak, parçalayarak...)

YU. kuzgun: قوزغون Kuzgun, Karga ailesinden bir kuş türü

kuzgun peket hayvanlarniñ ölüklirinila yeydu. (İL: K. 335),

(Kuzgun sadece ölü hayvan eti yer.)

Asıl anlamı “kuzgun” olan sözcük ayrıca “siyah büyük kuş” anlamında da kullanılır. Farsçada da ödünç olarak geçen sözcük küçük fonetik değişikliklerle çağdaş Türk lehçelerinin hepsinde kullanılmaktadır. Mecaz olarak “aç gözlü” anlamını da taşımaktadır (ED. 682).

küç:

EU. küç: Güç, kuvvet, zor

bilgelerniñ küçi erki: kayu (DKPAM. 00215)

(Bilgelerin gücü idi: hangi...)

(25) inçe tep tedi... ay yekler terkin maña söz- (26) leñler meniñ balıqımdaki bodunun boķunuğ (27) ne: gülüg ölüür sizler sizlerke bo balıķ (28) -ķa kirgölük küç küsün kim berdi. (EUDÇ. 36/25-28)

(Şöyle dedi...Ey şeytanlar, derhal söyleyin! Siz benim şehrimdeki insanları niçin öldürüyorsunuz? sizlere bu gücü ve cesareti kim verdi?)

YU. küç: كۈچ Kuvvet, etki yapabilme yeteneği, enerji, Belirli bir kesimde çalışan topluluğun potansiyeli 2. Karar ve kanunların yürürlüğe girme durumu
bilikiniñ küçi yok. (İL: K. 696), (Bileğinin gücü yok.)

ekli küç. (İL: K. 696), (Zihni güç)

şamal küçi. (İL: K. 696), (Rüzgâr enerjisi)

emgek küçi. (İL: K. 696), (Çalışma gücü)

ķanun küçke ige boldi. (İL: K. 696), (Kanun yürürlüğe girdi.)

“Kuvvet” anlamında olan bu sözcük somut ve soyut olarak anlam genişlemesine uğramıştır. Clauson, bu sözcüğün Klasik Moğolcada “göçü(n)” şeklinde bir ödünçleme olarak geçtiğini belirtmiştir. (ED. 693).

kümüş:

EU. kümüş: Gümüş

kümüş birgey men.:yir altınķı (AYK. VIII.25a.545^{1/4})

(Gümüş vereceğim, yer altındaki...)

(öz borluk-um-ni) basa toğrul-ķa toğuru tomıdu sadtım. satığ kümüş-in (inçe sözleştimiz). (SUK Sa05/3)

(Kendi üzüm bahçemi Basa Tuğrul’a tam olarak sattım, satış fiyatını şöyle konuştuk.)

YU. kümüş: كۈمۈش Gümüş

kümüş halka (İL: K. 709), (Gümüş küpe)

Çağdaş Türk Lehçelerinde yaygın kullanılan bu sözcük “gümüş, gümüş para” anlamındadır (ED. 723).

kün:

EU. kün : 1.Gün, zaman 2. Güneş

(334) *körkle virhar étdürün..küniñge* (335) *biz ağır ayak kılalım dép...*(ADF. 334)

(...Gösterişli bir tapınak inşa ettirin, (oraya) her gün saygımızı sunalım...)

(bir yılka) (283) *elig kün arıg dendarça* (284) *(vuşanti) olursuğ törü bar (erti)* (HUAS. 283)

(Bir yılda elli gün (boyunca) temi rahipler gibi oruç tutmamız gerekiyordu.)

(11)- *lar..miñ kün teñriniñ...tümen* (12) *ay teñriniñ çoğınta yalınınta* (13) *utmış yégedmiş çoğluğ yalınılıg bolur* (DKPAM. Mz.698.11-13)

(Bin tane güneşin ve on bin tane ayın parlaklığından dha üstün parlaklığa ve nura sahip olur.)

YU. kün: كُون 1. Güneş 2. 24 saatlik süre, zaman, sıra 3. Geçim, durum 4. Kavga, zorluk çıkarmak durumu, zorluk, zulüm

kün çıkmak (İL: K. 710), (Güneş doğmak), *kün oturmak* (İL: K. 710), (Güneş batmak)

bir neççe kün şu yerde turup kaldım. (İL: K. 710), (Birkaç gün orada kaldım.)

bu künlerde sabirniñ işliri bek köp bolup ketkenidi. (İL: K. 710), (Son günlerde Sabir’in işleri baya çoğalmıştı.)

kün keçürmek (İL: K. 710), (Gün geçirmek.)

tamakiñ tuzi kem bolup qalsa hotuniğa kün bemeytti. (İL: K. 710), (Eğer yemeğin tuzu eksik olursa eşinin çekeceği vardı.)

patkık deryasına çüşıp ketken étini kütquzimen dep uniñ tartқан küni az mu? (İL: K. 710), (Sazlığa batan atını çıkarmak için o neler çekmedi ki.)

Sözcüğün asıl anlamı “güneş” tir, ama anlam genişlemesi ile “gün” anlamında da kullanılır. Bu sözcük çağdaş Türk lehçelerinin pek çoğunda sadece “gün” anlamı ile kullanılır (ED. 724).

künlük:

EU. künlük: Günlük

(21) maña tegmiş üç künlük yaz suvağ-lıg bir yrim küz kün-lük (22) tüz yrim-i taysağ - tağı kum borluğ-um-nı boş yir-i bile (23) öñdün yanın çırkuş-ı birle trbiş-ka birtim tükel atlıg (SUK WP04/21-23)

(Bana ait olan yaz ayında üç gün, Güz aylarında bir buçuk gün sulanabilir düz yerimi Taisang’daki kumlu üzümlüğü, boş yeri ile beraber doğu tarafını Çırkuş ile Terbiş’e verdim.)

YU. künlük: كۈنلۈك 1. O günkü, O günle ilgili 2. Şemsiye

künlük iş (İL: K. 710), (Günüik iş), künlük uyku (İL: K. 710), (Günlük uyku)

yamğur yaağidiğan oğşaydu, künlük élišni unutma. (İL: K. 710), (Yağmur yağacak gibi, şemsiye almayı unutma).

“Güneş” anlamındaki “kün” sözcüğe {+IUğ} ekinin eklenmesiyle türemiştir (ED. 732).

küp:

EU. küp: Küp, testi

toyın-ka iki tavar kañcuk-ka yarım küp bor... (SUK Mi19/11)

(Toyın’a iki parça ipek kumaş, Kañcuk’a yarım küp üzüm suyu...)

YU. küp: كۈپ Sıvı saklamak için kullanılan büyük, geniş küp

küpke su toldurmak (İL: K. 695), (Küpe su doldurmak)

Sözcük “topraktan yapılan büyük testi” anlamındadır (ED. 687)

kürk:

EU. kürk: Kürk, hayvan postu

iki yıl-ta bir çekrek üç yıl-ta bir kürk (bile birürmen) (SUK PI01/11)

(İki senede bir pamuklu gömlek, üç yılda bir kürk (vereceğim.)

YU. kürk: كورك Kürk, hayvan postu

kürk pelto (UŞS. 217), (Kürk palto)

“Kürk” anlamındadır (ED. 741).

kürküm:

EU. kürküm: Safran

kunḡumu..kürküm qarasu yürüñ küji...ananto (AYK. VII.9b. 476¹/6)

(Kunmu kürküm beyaz Dipterocarpaceae.)

YU. kürküm: كوركوم Lale

kürküm güli zevcivil ailisidiki saman golluḡ köp yillik ösümlük. (İL: K. 703) (Lale çiçeği zencefil familyasından bitki türüdür.)

Clauson, sözcüğün Sanskritçe “*kunḡuma*” sözcüğüne dayandığını, Türkçeye Farsçadan alıntılanmış olabileceğini belirtmiştir (ED. 743). Räsänen, “*kürküm*” sözcüğünün Osm. “*kürküm*” şeklinde geçtiğini belirtir (VEWT. 311). ED’de ve DLT’te “safran” olarak açıklanan bu sözcük Yeni Uygurcada “lale” anlamında kullanılmaktadır.

küz:

EU. küz: Güz, sonbahar

kül ay yaz lıḡ küz lüg (SUK RH06/4)

(Yazlık ve güzlük)

...üç aylar atanur (12) küz ödler tip (AYK. IX. 23a.589/12)

(Üç aya güz diye adlandırılır.)

YU. küz: کۆز Sonbahar, Güz

küzde mektepler éçilidu. (İL: K. 704), (Sonbaharda okullar açılır.)

Sözcük bazı fonetik değişikliklerde Çağdaş Türk Lehçelerinde kullanılmaktadır (ED. 757).

küzetçi:

EU. küzetçi: Bekçi, muhafız

(13) yirtinçü yir suv küzetçi..tört (14) maħaranç teñrilerke: taķı yme (15) bar erser: ç[a]hşapudluğ edgülerke (16) olarkā yme qop köñülin ağır (17) ayağ kılzunlar: (AYK. VII.13b. 484/13-17)

(Yeryüzündeki yer ve suyu muhafaza eden dört Maharant Tanrılara. Ve ayrıca var ise eğer, inançlılara (ve) iyilere. Onlara da yine bütün kalpleriyle, (derin) saygı duysunlar.)

körksüz meñizlig tamu küzetçilerig (DKPAM. 01424)

(Çirkin yüzlü cehennem muhafızları...)

YU. küzetçi: کۆزدتچی Bekçi, muhafız

ihtiyat üçün küzetçi koyuldi. (İL: K. 655), (Olası bir duruma karşı güvenlik konuldu.)

“İzleme” anlamındaki {küz+e-t} isminden yapılan isimdir (ED. 758).

küzlük:

EU. küzlük: Sonbahar, sonbaharda yapılan

kül-ay yaz-lıķ küz -lük (SUK RH06/4)

(boş yeri⁴⁶², yazlık, güzlük)

⁴⁶² Yamada 1993: “kül-ay” şeklinde okunmuş ve 休閑地 (boş yer) şeklinde açıklamıştır (SUK

YU. küzlük: كۆزلۈك Güz, Sonbahar için hazırlanan, sonbahara ait olan

küzlük kiyim (İL: K. 704), (Güzlük kıyafet)

“Sonbahar” anlamındaki “küzlük” sözcüğüne {+IUk} ekinin eklenmesiyle türemiştir.

laçın:

EU. laçın: Doğan, şahin, ala doğan

(7) *muntada adın üç kökürçken* (8) *atayın.laçın tokup üçegüni...bir* (9) *kapıp iltür bolur.* (AYK. X.15a. 627/8)

(Bundan başka üç tane güvercin yavrusunu laçın kuşu kovalayarak üçünden birini kapmıştı.)

(20) *adırtlık en kiçigi balağının* (21) *kiçiki oğlum saşınurmen.* (22) *beliñteg..laçın kapdı kiçigin* (AYK X.18a. 633¹/20-22)

(Bunların içindeki en küçüğünü küçük oğlum diye düşünüyorum. Üçünün içindeki en küçüğünü şahin kuşu kaptı.)

YU. laçın: لاچين Doğan, şahin, ala doğan

laçın sokқан toşқandek.. (İL: L. 898) (Laçın kapmış tavşan gibi...)

Clauson, muhtemelen kaynağı Toharcaya dayanan bu sözcüğün farklı dil gruplarında farklı şekillerde yaşadığını belirtmiştir (ED. 763).

lim:

EU. lim: Dam kirişi

yil yiltirip intürdi lim sintı (EUŞ 304/151)

(Rüzgâr esip, bastırdı ve tavan ağacı kırıldı.)

YU. lim: ليم Dam kirişi

RH.06/4). Özyetkin 2003: “köl-ni” şeklinde okunmuş ve “gölü” şeklinde çevrilmiştir.

igemkül aka kona kigizni élivatķanda lim çüşıp kėtıp cénidin ayrilģili tas ķaldi. (İL: L. 942), (İgemkul ağabey eski kilimi almaya çalışırken üzerine tavan ağacı düştü ve ölümden döndü.)

Arat, sözcüğün aslının Çince “tavan ağacı” anlamındaki “liem” sözcüğü olduğunu belirtmiştir. (ETŞ. 438). Aslı Çince: “櫟-Lin⁴⁶³ “ sözcüğü olan “lim” sözcüğü Yeni Uyğurcada işlek şekilde kullanılmaktadır.

mayak:

EU. mayak 1.Gübre, 2. Kişi adı,

arığ evde ud mayakı üze yir in suvap kiçig mandal ķılsun. (AYK VI.21b. [R=-M:130] 440ç²/22)

(Temiz evde inek gübresi ile yeri suvayarak küçük bir daire oluştursu)

(6) tanuķ klirt tanuķ mayak bu t(a)mģa bizniğ ol men (7) tegirçi bitidim. (SUK Mi13/6-7)

((Tanık) klirt Mayak, bu damga (işareti) bizim, ben Tegerçi yazdım.)

YU. mayak: مایاق Gübre

ķoyniğ mayiķi (İL: M. 74), (Koyun gübresi)

“Gübre” anlamında olan bu sözcük çoğunlukla “deve ve koyun” gübresi için kullanılmıştır, “at gübresi” için ise “yundak” sözcüğü kullanılmıştır (ED. 350).

men:

EU. men: Ben

(196) uluğ edģü oğli ķolulamak titir men (196) ķut ķolur men ķulķıya uluğ yarlıķançuçı ķolulamak biligin (KİP. 195-196)

⁴⁶³(Çevrimiçi) <http://xh.5156edu.com/html3/12271.html>、Erişim, 19 haziran 2021.

(Ben zavallı, rahmet dilerim, çok acıyan ant içme bilgisi ile, (Kuanşi İm Pusar) beni (kurtarmaya) ant içmek ve (bana) iyilik etmek lütfunda bulunsun.)

(36)erser teyrim amtı men raym(a)st (37) ferzind ökünür men.(HUAS. 36-37)

(Tanrım, şimdi gûnahtan arınmayı diliyorum.)

YU. men: من Ben

men sana kaç kere kêtım dèdim? (İL: M.145), (Ben sana kaç kere söyledim)

“ben” sözcüğünün diğer biçimi olan bu sözcük yönelme eki aldığıda ikinci ünlüsü {a} ya değişir, diğer durumlarda ikinci ünlü değişime uğramaz (ED. 346).

menişsiz:

EU. menişsiz: Bensiz

(2) mensiz menişsiz tözlüğün bilip (3) tınlıg tıgme atnı (4) yılayu tüzlüğün ukup tüpsüz(5) tükel teñin ermek erür. (AYK. IV.34a. 267²/2-5)

(O anlamın gücünden sonra bensiz ve bensizliği bilmekle uğraşıp bilinecek öğretiler anlayıp durmak gerekir.)

YU. ménişsiz: مېنىڭسىز Bensiz

ménişsiz kandağ mu kıalarsen? (İL: M. 145), (Bensiz ne yapacaksın?)

“meniş” sözcüğüne {+siz} olumsuzluk ekinin eklenmesiyle yapılmıştır.

mensiz:

EU. mensiz: Bensiz

(38) [maitri] sakınçka (39)-k kuruğ kovuğ mensiz sakı-(40)-ınç sakınsar..buşi birser çhşapt (41) dyan sakınçka olursar (Mait 73/38-41)

((Maitri) boş, bensizlik düşüncesine dalsa, sadaka verse ahlak kaideleri istiğraka oturursa)

(01936) (*alku*) *nomlar mensiz tetir, öçmiş amrılmış (01937) örüg amıl nirvan (01938) Edgü ögli (01940) tamudin özgürgali (01941)umasar titip ıdalap ırak barmaz.* (DKPAM. 01936-01942)

(Tüm Nomlar bensizdir, sönmüş, sevmiş, huzurlu insan oğlu cehennemden kurtulamazsa ayrılır ve uzaklara gidemez.)

YU. mensiz: *مەنسز* Bensiz

mensiz bu işni kılalişin tayinliq dédi kasim. (İL: M. 145), (Bensiz bu işi yapabileceğın ne belli dedi Kasim.)

“Benim dışımda, ben olmadan” anlamında olan bu sözcük “men” zamirinin olumsuzluk eki almış şeklidir (ED. 351).

mej:

EU. mej: 1. Vücutta bulunan ufak, koyu renkli leke veya kabartı, ben 2. Yem⁴⁶⁴

(8) *ögirmiş, ulatı enmintin yilkı (9) acununtaqi irinç yarlıq tınlıqlarkı (10) mej saçmak aş birmekte ulatı (11) tınlıqlartın kayu nece buyan edgü kılınçlarım erser* (AYK. III.22a.169¹/8-12)

(Ve ezelden beri hayvanlar dünyasındaki zavallı canlılara yiyecek ve yemek vermek gibi sebeplerden dolayı sevap işlemiş isem)

kuş mejin (Hochzeitssegen UC 30: T III Kurutka 1857 v 10), (kuş yemi)

YU. mej: *مەك* Ben

Gülbahar bu menje qarıgansiri eceplinetti. (İL: M. 136), (Gülbahar bu bene baktıkça hayrete düşüyordu).

⁴⁶⁴ Peter Zieme, 1981: Hochzeitssegen UC 30: T III Kurutka 1857 v 10.

“Tende bulunan ufak, koyu renkli leke veya kabarti” anlamındaki sözcük diğer Türk lehçelerinde “*meñ*” şeklinde geçerken Türkiye Türkçesinde “ben” şeklinde geçmektedir. Ramstedt sözcüğü Moğolca “*mengge*” biçimiyle birleştirmiştir (NYK 42: 233; KWb 261b). Clauson sözcüğün “kuş yemi, küçük taneli şey” anlamı hakkında bu sözcüğün farklı bir sözcük olabileceğini belirtmiştir (ED. 766).

meñgü:

EU. *meñgü:* 1.Bengü 2.kişi adı

yértinçüdeki özüg yaşığ meñgü sa-[kıntıñızlar] (DKPAM.01617)

(Yeryüzündeki özgür yaşamı sonsuza kadar düşününüz.)

(14) kentü tuğmış kılınmış (15) meñigü teñri yerin unitu... (HUASt. 14-15)

(Kendi doğduğu, yaratıldığı ezeli Tanrı yerini unuttu...)

men meñgü bg tmür-ke üç kada ayidip bitidim. (SUK Sa.16/23)

(Ben Mengü, Beg Temür’e üç defa sorup yazdım.)

YU. *meñgü:* مەڭگۈ 1.Bengü, ebedi, sonsuz; 2. Kişi adı

bu yahşilikinizni meñgu unutmaymen. (İL: M. 137), (Bu iyiliğinizi sonsuza dek unutmayacağım.)

meñgu bay (UKİK.598) (Mengü Bay)

Clauson, “ebedi, sonsuzluk” anlamında olan bu sözcüğün Moğolcada “*mönke*” şeklinde alıntı olarak geçtiğini, çağdaş Türk lehçelerinin pek çoğunda yaşamakta olan bu sözcüğün “*meñigü-meñgü*” şeklinde de görüldüğünü belirtmiştir (ED. 350).

meñiz:

EU. *meñiz:* Beniz, görünüş, yüz

(83) kamağ yer üzekiñ kutı (84) kıvı öñ’ meñizi özi (85) üzüti küçi yaruķı tözi (86) yıldızu beş teñri ol (HUAS. 83-86)

(Bütün yer yüzünün saadeti, sevinci, rengi, görüntüsü, ruhu, gücü, aydınlığı, esas beş tanrıdır.)

(26) *öñi öñi meñizin tegşürüp (62/1)a// (62/2) öñre yalañuñ [ajununt] [erken], (62/3)vrñar señrem sanlıg señik aşın (62/4) içgüsin yidimiz...(MAİT. 61/26-(62/4)*
(Çeşit çeşit yüz değiştirerek vaktiyle insanlar aleminde iken manastırlara ait yiyecek ve içeceği yedik...)

YU. meñiz: *منجيز* Yanak, beniz

ikki meñzide yaş tamçisi domilap çüşivatkan ana éñişip oğlinig pişanısidin söyüp koydi.
(İL: M. 137), (Yanaklarından göz yaşları damlamakta olan anne eğilerek oğlunun alnından öptü.)

“Yüz, çehre” anlamında olan bu sözcük “*beñiz*” sözcüğünün ikinci biçimidir (ED. 350).

muñ:

EU. muñ: Kader, sıkıntı

[kamağ yalañkular] adruk adruk muñinta alku türlüğ emgekinte ozğurur (KİP. 183)

(Bütün canlı varlıkları dertlerinden, türlü türlü acılarından ayrı ayrı kurtarır.)

(268) azu muñ üçün azu (269) puşi bergeli kızğanıp (270) yeti türlüğ puşi nomka (271) tüketi berü umadımız erser... (HUAS. 268)

(Hem kader için hem de (dinimiz için) sadaka vermekten kaçınıp, yedi türlü sadaka öğretisini tam olarak yerine getirmediysek...)

YU. muñ: *مؤك* Sıkıntı

büviñeliçem sinlisiniñ muñlirini añlap iç ağritip yığlaptu. (İL: M. 240)

(Buhaliçe kız kardeşinin sıkıntılarını dinleyince ağlamış.)

“Kader, sıkıntı, endişe” anlamında olan sözcük Çağdaş Türk Lehçelerinde yaygın olarak kullanılmaktadır (ED. 347).

ne:

EU. ne: Ne, Nasıl

(24) *kığ yem arıgsız üze iligdürgülü-(1)-lük ermez... ne üçün tip erser...* (AYK. IV. 73a. 341²/24-73b. 342²/1)

(Pisliğe ve toza bulaştırmayız. Ne üçün diye sorsalar...)

(852) *üç yavlağ (853) yolta toğarlar: onlar ne üçün ayığ (854) kılınçtın tıdılmazlar.* (DKPAM. 00852-00854)

(Üç kötü yolda doğarlar, onlar neden kötü amelleri engellemezler?)

YU. ne: 1. Ne çare 2. Neresi

burda men çin yarni taptim, özge canan ne kérek. (İL: N. 359), (Burada ben gerçek sevgiliyi buldum, başka canana ne gerek var.)

ağrip qalğiniñniğ bildim, neriñ ağrıydu deymen -dédi duhtur külüp turup. (İL: N. 359), (Hasta olduğumu anladım, neren ağrıyor diyorum, dedi doktor gülerek.)

Soru zamiri olan sözcük canlı cansız tüm varlıklar için kullanılmıştır (ED. 774).

netek:

EU. netek: Nasıl, ne şekilde

(0217) *ne:teg yarlıkassar a(n)ı bütürgeli (0218) anuğ turur men monta inaru ayı irak*
(0219) *ermez tariçanta atlığ yavlağ raqşas (bar)* (EUDÇ. 0217-0219)

((sen) ne söylersen onu yapmaya hazırım. Buradan biraz ileride çok fazla uzakta değil, Tariçanta adlı kötü şeytan var.)

(99) *asığ tusu kılur nom nomlayur alı (100) çevişi neteg erki...teñri burқан inçe tip yarlıqadı* (KİP. 99-100)

(Baş vurduğu usulleri, çareleri nelerdir acaba? Tanrı burkan şöyle buyurdu)

YU. netek: ٢٤٤ Nasıl, neden (Niye Ağzı, HZUTDŞL. 306)

“Ne” soru zamirine [+tAg] ekinin eklenmesiyle yapılmıştır.

nom:

EU. nom: Kanun, Yasa, Öğreti

(157) satıgsız erdinilig küntegüsin alıp kuanşı im pusarka (158) tutdı inçe tip tidi
dözümün alıñ bu nom buşıs [titi] ı (KİP. 157-158)

([Paha biçilmez] taşlarla bezeli gerdanlığını aldı, Kuanşı İm Pusa’ya sundu, şöyle dedi:
Efendim, alın, bu din için verilen sadakadır.)

teñri nom işidür (MAİT 38/45)

(Tanrı vaazını dinler.)

YU. nom: نوم Buda dini kitabı, Budizm

Yunanca aslı “nomos” şeklinde olan sözcük Soğdca’ya, oradan da Uyğurca’ya
geçmiştir (ED. 777).

oğlan:

EU. oğlan: 1. Oğlan, erkek çocuk 2. Kişi adı

(250) amrağ oğlanum éltğil amtı bo azığ (251) emgekler qalışız (ADF. 250)

(Sevgili oğlum, şimdi bu dişlerimi götür...eziyetlere katlanıp hep dua etti.)

(20) edgü edgü bramana kamağ tınlıqlar (21) oğlanı üçün... tılañurmağ til ağız (22)

bilge bilig edrem kü kelig kılğalı (AYK. VII.13a. 483/20-22)

(Ey Brahman, iyi, iyi (kutlarım), sen tüm canlı oğlanları için belagatin hikmetinin
sihirli gücünü anlamayı başardın, dedi.)

bu nisan men oğlan meñgü-nüñ ol (SUK SA17/11)

(Bu (damga) işareti ben Oğlan Mengü’ nündür.)

YU. oğlan : ئوغلان Erkek çocuk, Cesur

oğlanlırim, añla sözüm. (İL: O. 654), (Oğlanlarım, sözümü dinle.)

vetinige méhri yoklar oğlan bolalmas. (İL: O. 654). (Vatanını sevmeyenler erkek olamaz.)

Clauson, “oğlan, küçük erkek çocuk” anlamında olan bu sözcüğün ilk dönemde “boy” anlamında kullanıldığını, daha sonra “çocuk, erkek çocuk” anlamını kazandığını ileri sürmektedir (ED. 84). Sözcüğün Türkçe “oğul” sözcüğüne –{+(a)n} eki getirilerek türetildiği açıktır. Bu ekin Uygurcadan başlayarak çokluk eki olarak kullanılmıştır (Gabain1988: 44).

oğri:

EU. oğri: Hırsız

(21) (bar antaḳ) öküṣ tınlıḡlarıḡ ölür. (22) toḡmaz..kaltı şıvıḡı çantal aḡulm(ali) (23) ıḡoḡrıda ulatı..tınlıḡlar toḡmadı (MAİT. 59/21-23)

((Bunun gibi) birçok yaratıkları öldür...doğmaz. Tıpkı cellat Şivangın Angulimalya adlı hırsız ve diğerlerinin doğmaması gibi.)

bile birürmen (12) oḡul kıy-a çıntso şıla-niḡ evinteki (13)-ler bile yorıp oḡrı tev kılsar. tutḡu kapḡu (14) yok itük kılsar men çıntso şıla başıḡa bolur (SUK P101/12-14)

(Oğlum Kaya Çinto Şıla'nın evindekiler ile beraber hırsızlık yapıp kaybederse (bu kayıp) Çinto Şıla'ya aittir...)

YU. oğri: ئوغرى Hırsız

pulni oḡri aldı. (İL: O. 653), (Parayı hırsız çaldı.)

Sözcük bazen “oḡrın” şeklinde vasıta halı eki ile gererek “gizlice, gizli” anlamında da kullanılır (ED. 90).

oḡul:

EU. oḡul: 1. Oḡul, 2. kişi adı:

(aniçük) bilmez men. tnuḳ inal-çuḳ. tnuḳ oḡul tonga tnuḳ küden tnuḳ (SUK Sa23/17)

(Onu bilmiyorum. Tanık İnaçuk, Tanuk Oğul Tonga, Tanuk Küden Tanuk)

(303) *ok hormuzta tehriniñ çatravırı atlığ* (304) *oğulı tehridem to:nın bé:liñe yörgeyü*

(305) *alıp intradanu yaşın élginte tutup* (306) *çaştanı éliginiñ tegresinte keze yorıdy.*

(EUDÇ. 0303-306)

(Orada Hormuzta Tanrı'nın Çatravırı adlı oğlu Tanrısal giyişini beline dolayarak, İntradanu yayını elinde tutup, Hükümdar Çaştanı'nın çevresinde dolaşıp yürüdü.)

YU. oğul: *ئوغۇل* 1. Erkek çocuk 2. Birinci şahıs iyelik ekiyle beraber kullanıldığında kendi çocuğu yaşındakilere olan bir sesleniş sözüdür.

uniñ amet isimlik bir oğli bar iken. (İL: O. 655), (Onun Amet adında bir oğlu varmış.)

oğlum, undağ kılmañ. (İL: O. 655), (Oğlum, böyle yapma.)

Aslında cinsiyet ayırımı taşımaksınız “çocuk” anlamında olan bu sözcük zaman içinde daha çok “erkek çocuk” için kullanılmıştır (ED. 83).

ok:

EU. ok: Ok

[amarıları] ok osuğluk etüzlügler (MAİT. 105/5)

(Bazıları ok gibi vücuda sahipler.)

(7)[arслан] *kanı* (8) *iligiñizde tutyuk siz..ok ya* (9)*kılıç uruñgu paltu vçir çakır ulatı*

(10) *uruğ yme birgerü.* (AYK. VII.19b.496¹/7-10)

(Aslan nasıl hayvanların en üstündeyse siz de elinizde ok, yay, kılıç, mızrak, balta, uzun topuz ve yakalama ipi tutarsınız.)

YU. ok: *نوق* Yay ile atılan ucunda demir olan sivri ve kısa tahta çubuk

yadin çıkkan ok del nişanga tegdi. (İL: O. 656), (Yaydan çıkan ok tam hedefe ulaştı.)

Okların çeşitli törensel amaçlarla kullanılmasıyla beraber kabile isimlerinin bir parçası olarak kullanılması çok erken dönemlerde başlamıştır (ED. 76). İlk olarak “ok” anlamında geçer. Daha sonra “boylardan oluşan birlikler”, “at arabası, kağrı vb.

araçlarda koşum hayvanlarının bağlandığı ağaç”, “eksen” anlamları da gelişmiştir. “Mermi, arı iğnesi, yay’ (Yak) anlamlarını da kazanmıştır.

ol:

EU. ol: Şu, bu

[aşnuķı] künte ol oķ iki yigirmi böl(ük) (3) ulağ sapag nomuğ ҡaltı krtahst (4) yanlar uluğ ögüz suvın tapa yorıyu...(5) yu keçerçe pratityasamutpadi (6) ögüz tüpin börter. (MAİT. 46/2.6)

(Önceki gün bizzat on iki kısımlı illetler zinciri nazariyesini tıpkı mahir filler büyük bir nehrin suyuna doğru yürüyüp geçercesine Pratityasamutpada nehrin dibine temas eder)

(209) ҡop türlüg edgü ҡılınç ҡazғанçı taluy ögüze (210) teriңrek titir aғlaқ tözkeriңsiz erdemi ol erür kanta (211) atasa ranta oķ eşıdür içgınmaz munıңta emgekine ara (212) kirür ozğurur (KİP. 219-212).

(Türlü türlü iyi amelleri, sevapları denizlerden, ırmaklardan daha derindir. (İşte) yüksek, anlaşılması güç kabiliyeti budur. (Adını) nerede ansalar hemen orada işitir, ızdırapları arasına girer.)

YU. ol: بول Bu, o

ol kuş uçup kelgen péti şah adilniñ béşıga ҡondi. (İL: O. 672), (O kuş uçarak Şah Adil’in başına kondu.)

“O” anlamında olan sözcük bildirme eki fonksiyonunda da kullanılmıştır (ED. 123). Yeni Uyğurcada, sadece eski metinlerde ve şiirlerde “ol” şekli karşımıza çıkmaktadır. Günümüzde “o” şekli kullanılmaktadır (İL: O. 672).

on:

EU. on: On

...kentü on edgü (11) kılınç küzedürtüm...(MAİT. 45/10)

(Bizzat kendim on iyi ameli yerine getirdim.)

erdemke tıdıgsız erür...ontun sañar etüz körtgürür ol (KİP. 189)

(Tabiat üstü gücünün sınırı yoktur. On yönde görünür.)

YU. on: نون On

on ittin bir böre yahşi. (İL: O. 681), (On köpektin bir kurt iyi.)

Çağdaş Türk lehçelerinin birçoğunda yaşamakta olan sayı bildiren sözcüktür (ED. 166).

oñ:

EU. oñ: Sağ

(683) anıñ rasınta élig beg- (684)-niñ oñ qoli bilekintin kesilip kılıcı (685) bile yerte tüştı bo montag qoli kesilmiş- (686) körüp belinleyü ögsüz osuğluğ bolup...(EUDÇ. 0684/03)

(Bu arada hükümdarın kolu bileğinden kesilip kılıcıyla beraber yere düştü. Kolunun kesildiğini görüp, (korkudan) bilincini kaybeder gibi olup...)

(10936) oñ qolın qapampirye (10937) sol ayasın köküzünge (10938) inçe tép tédi. (DKPAM. 10936)

(Sağ elini Kapampirye, sol elini göğsüne alarak şöyle dedi.)

YU. oñ : نوك 1. Sağ taraf 2. Akli başında olan, uyanık olan 3. Kumaş, halı gibi şeylerin rengi koyu olan tarafı 4. Doğru olan, mantığa uyan 5. Şanslı, bahtı açık
men oñ ve solğa qaridim, ama u körünmidi. (İL: O. 665), (Ben sağa sola baktım, ama o görünmedi.)

abdulla bularnıñ ya çüşi ya oñi ikenlikini bilelmidi. (İL: O. 665), (Abdullah bunların gerçek olup olmadığını anlayamadı.)

rehñniñ oñi (İL: O. 665), (Kumaşın ön yüzü), dastıñanniñ oñi (İL: O. 665), (Örtünün

ön yüzü.)

adette méniñ digenlirim oñ bolsa téhimu edep kêtettim. (İL: O. 665)

(Genelde benim söylediklerim doğru çıktığı zaman biraz fazla abartırdım.)

biçare kızniñ teliyi oñ iken. (İL: O. 665), (Zavallı kızın bahtı açılmış.)

Sözcük “sağ” anlamının yanında “doğru” anlamında da kullanılmıştır. Her iki anlamı da oldukça eskidir (ED. 166).

oñay:

EU. oñay: Kolay

(3) ajun ajunta yer altınkı (4) ağılıqlarığ körgeli udaçı bolgay (5) at yol ayağ çilteg tileser (6) oñay bütgey... kuş kuzğun til-(7)in yme uqdaçı bolgay.. (AYK. VI:23b. 444/3-7)

(Dünyadaki, yer altındaki hazineleri görebilecek ad, yol, saygı onur istese kolayca gerçekleştirecek. Kuş kuzgun dilini de anlayacak.)

YU. oñay: ئوڭاي Kolay, zor olmayan

oñay iş (İL: O. 668), (Kolay iş), *oñay mesile* (İL: O. 668), (Kolay mesele.)

Asıl anlamı “kolay” olan sözcük daha sonra “kolay elde edilen, ucuz” anlamlarını kazanmıştır (ED. 191).

orun:

EU. orun: Yer, mevki

(200) ök öz körkın tegşürüp çaştanı élig- (201) niñ yég üstünki amraķ katunınıñ (203) körkın belgürtüp élig beg basasınta (203) yorıyu oğlağı ünin ünteyü élig beg-ke (204)- ke inçe tép tédi...amraķ be:gim mini orun (205)- ta yatğuru kodup kaçça bargalı saķınur sız.(EUDÇ. 0200-205)

(Kendi öz suretini değiştirip, Hükümdar Çaştanı’nın güzel hatununun suretine girip,

hükümdarın arkasından yürüyerek, nazik bir sesle seslenerek, hükümdara şöyle dedi:

“Sevgili hükümdarım, beni evde yatarken bırakıp nereye gitmeyi düşünüyorsunuz?”)

bodisvt ol oq orunta olu[rup] (MAİT. 33/33)

(Buda o yerde oturarak...)

YU. orun: *ئورۇن* 1. Yer, özel yer 2. Yaşamak için gerekli olan yer, mekân 3. Uyumak için hazırlanan yatak 4. Şan, şöhret, derece, fırsat 5. İhtiyaç, zaruriye, koşul, gereklilik, iş, vazife

unîñ kiyimliri, sellisi ozi koyğan orunda turatti. (İL: O. 637), (Onun kıyafetleri, sarığı bıraktığı yerdeydi.)

emdi orun sélip koydum, emdi uhlá balam. (İL: O. 637), (Yatağımı hazırladım, şimdi uyu yavrum.)

bu sheherdin birer kişilik orun tépilip qalar. (İL: O. 637), (Bu şehirde başımızı sokacak bir yer bulunur belki.)

kesem içkenlikim için qarşilik qılışka orun kalmıganidi. (İL: O. 637), (Yemin ettiğim için karşı çıkamazdım.)

ornini igellimek, ornini bikar kılamak (İL: O. 637), (Yerini almak, yerini vermek.)

u tiyatroy boyıçe ikinci orunda turidiğan artis idi. (İL: O. 637), (O tiyatro sahasında ikinci dereceli oyuncuydu.)

sözni ornida işletmek (İL: O. 637), (Sözü yerinde kullanmak.)

Asıl anlamı “yer” olan sözcük “taht” anlamında da çok sık kullanılmıştır. Metinlerde daha çok “yer orun” şeklinde ikileme olarak kullanılmıştır (ED. 233).

osal:

EU. osal: Gafil, tembel

(14) atı kötrülmüş a inçip (15) ol iligler qanlar sımtağ osal (16) bolmadın teriñte terin ağır (17) uluğ süzök kertgüç köñülin ötrü (AYK. VI:7a. 415/14-17)

(Yüce tanrım, böylece hükümdarlar kayıtsız kalmadan son derece derin, yüce, gönülden, samimiyetle)

(5) *osal sımtaş kkirlerin arıtıp (6) arığ süzüğ burhanlar tözin belgürtmiş (7) orunlar ol ertükdeg töz yme (8) yok ermez bar titir.* (AYK. II.21a.75/5-8)

(Vücudunun gafil, bozuk, kirleri temizleyip, temiz, süzük Budalar özünü gösterecek yerler yine yok değil.)

YU. osal: نوسال Kötü, iyi olmayan, kötü durum

öyimizdeki héliki bir nime şundak osal çıkıp kaldı. (İL:O. 648), (Bizim evdeki o çok kötü biri çıktı.)

*osa-” fiilinden türeyerek hem isim hem sıfat olarak kullanılan bu sözcük klasik Moğolcada da alıntı olarak görülür (ED. 247).

ot:

EU. ot: Ateş, ot

(202)[Siz teñrim],noş teg tatağlıg yağmur suvın yağıtıp yalañuqlarnıñ (203) nızvanı otın öçürür siz bu bodisvt soğançıg ünlüg (KİP. 202-203)

(Tanrım siz noş gibi tatlı yağmur suyunu yağdırır, canlı varlıkların hırs ateşini söndürürsünüz)

(19)[uluğ bedük tağ] teg etözin oynayu ot öñlüg işin (20) saçların eninlerinte tüşürüp ağılug yılan- (21)-ın Etözlerin étinip yaratınıp kay beltir (22) sayu yoriyuralar erti anı körüp çaştanı é-lig (EUDÇ. 0019-22)

(Kapkara büyük dağa benzeyen vücutları ile oynayarak, ateş renkli örgülü saçlarını omuzlarına bırakıp, zehirli yılanlarla bedenlerini sarıp hep beraber meydanda dolaşıyorlardı.)

YU. ot: نوت 1. Yangın, ateş 2. Büyük sevgi, aşırı özleme durumu 3. Büyük üzüntü, tehlike, kader, hasret

bir koluŋa ot élip yür, bir koluŋa su. (İL: O. 601), (Bir eline ateş olsun, bir elinde su. (Tedbirin elden bırakma.)

ekserler tohtimastin ot açmakta idi. (İL: O. 601), (Askerler durmadan ateş açıyordu.)

ana yurtniŋ oti başkıçe. (İL: O. 601), (Vatan sevgisi başkadır.)

u yene hélki biçarini otka itterdi. (İL: O. 601), (O yine şu zavallıyı ateşe attı).

“Ateş” anlamındaki sözcük bazen “sinirli, öfkeli” anlamında da kullanılır (ED34-35).

oy:

EU. oy: kamış, saz 2. Oyuk, çukur

(50) oylarda südrüyürler temirlig (51) örtlüg yalınlig kürin temirlig kozlarığ ülüglegeli ayurlar. (MAİT. 84/50-51)

(Çukurlarına sürüklerler. Demirden alevli ölçeklerde demire benzeyen kızgın kömürleri taksim etmeyi emrederler.)

(13) mandal otirasınta oy kazıp bir uluğ (14) çopun kömüp üzesinte suv akguluk (15) yazı ban ıgaç urup ol ıgaç üzesinte (16) ol sokmış otuğ su ile kayınturup (17) ursun (AYK. VII. 10a. 477¹/13-17)

(Alanın ortasını çukur kazarak bir büyük çomak gömerek üzerine su akacak yassı bir ağaç yerleştirip bitkileri su ile kaynatarak o ağaç üzerine koysun.)

YU. oy: ئوي Oyuk, çukur

Oy yer (İL: O. 685), (Çukur yer)

Çağdaş Türk Lehçelerinde “vadi” anlamında kullanılan sözcük “oy-” fiiliyle ses ve semantik açıdan ilgilidir. (ED. 265). Yeni Uygurcada “oy” sözüyle aynı kökten geldiği muhtemelen olan ve aynı anlamda olan “oypan”, (İL: O. 685), “oyman” (İL: O. 689) sözcükleri de bulunmaktadır.

oyun:

EU. oyun: Oyun

(41) ol yekler çaştanı élig begniñ monçulayu (42) küçlüg yavlaķ savın éşidip
övkelerinte (43) ötgürü artokraq bulanıp anta oķ yekler (44) oyunın oynayu kedeyü
yırlayu ayaların (EUDÇ. 0041-43)

(O şeytanlar Çaştanı Beyin böyle güçlü ve sert sözlerini duyunca hiddetlerinden dolayı
oldukça fazla kabaran öfkeleriyle, karma karışık hislerinden dolayı oyunlar oynayarak,
dans ederek yumruklarını sıktılar.)

(12) teñri teñrиси (13) burķanağ adruk adruk aşın içgün (14) otin em'n oyunın irin yiti
(15) kün yiti tün tapınıp udunup yiti- (16)-nç aya-sın kavuşup (17) içne ötüğ ötünür
(MAİT. 53/12-17)

(Tanrılar tanrısı Buda'a çeşit çeşit yiyecek ve içecekler ilaçlarını, raks ve şarkılarla
yedi gün yedi gece hürmet edip yedinci gün ayalarını kavuşturup şöyle bir ricada
bulunur:)

YU. oyun I: ئوين Eglence, dinlenmek için yapılan aktivite, belirli kuralları olan,
yeteneklerini göstermek için yapılan aktivite 2. Seslendirmek ya da sahnede oynanmak
için yapılan eser, şarkı, dans gibi 3. Kolay olan 4. Hile, düzen, entrika

silerniñze, -dédi sadir aǵiniriǵa qarap, hıyalıñlarǵa oyundın başķa nerse kirip
bakmamdu? (İL: O. 693), (Siz oyundan başka şey düşünmüyor musunuz dedi Sadir
arkadaşlarına bakarak.)

uninñ dostliri daim taş terme, top çakim digendek oyunları oynatti. (İL: O. 693), (Onun
arkadaşları hep top terme, top çakım gibi oyunları oynuyordu.)

oyun körivatķan tamaşibinlar ularni körüpla dürride ornidin turuştı. (İL: O. 693),
(seyircilerin hepsi birden ayağa kalktı.)

añlidim ömrüñ iken séniñ uzun, bir yérım esir yaşaş emes oyun (İL: O. 693), (Senin
ömrün çok uzunmuş anladım, ama bir buçuk asır yaşamak kolay değil.)

bu yerde bir oyun bar. (İL: O. 693), (Burada bir oyun var.)

Muhtemelen “o:y-” fiilinden yapılan bu sözcük çağdaş Türk lehçelerinin çoğunda kullanılmaktadır (ED. 274).

oza:

EU. oza: Önce, eskiden, evvelce

(1264) ozadın berü eşidmetük inögede (1265) inçge türtrüm teriñ yörüglüg nom (1266) yarlıgıg bökünki künte eşidgeli (1267) bolu tegindimiz tep törü açığıları (1268) kelip yaşları tökültü. (AYK. VI 455/1264-1268)

(Önceden beri işitilmemiş, hassas, incelikli, derin, yorumlu öğreti buyruğunu bugünkü günde işitmiş oluruz deyip, sonra acıları aklına gelip yaşlar döküldü.)

YU. oza: *لج* Geçen gün ya da geçen sene

oza (İL: O. 685), (Geçen sene) , *oza kün* (İL: O. 685), (Dünden bir önceki gün.)

“oz-” fiiline “a” zarf-fiil ekinin eklenmesiyle yapılan bu sözcük zarf olarak “vakti zamanında, önce” anlamlarında kullanılmıştır (ED. 280). Yeni Uygurcada zaman bildirerek isim olarak kullanılır.

öç:

EU. öç: İntikam, kin

(13) korku yiniğ köñül tıtağında azu (14) yme övke kaçığ ön kek uğurın (15) ulatı açmak suvsamak emgek- (16) ke sıkılıp anın men kılım erser...(AYK. II.34b. 102/13-16)

(Korku, hafif gönül sebebinden yine sinirlenmek, pişman olmak, kin tutmak sebebinden açlık ve susuzluk ızdırabında sıkılarak tüm kötü şeyleri yaptıysam...)

(14) ajuntakı ön kek özü [...tı.]ltağında br(a)hmadate (15)éligig artokrak t[///] (1) yakın yoriyu barıp supuşup atlıg hua (2) çeçekin étiglig psekin brahmadate eli-gke atdı. (ADF. 062/12)

(Nilüfer çiçeği gibi dümdüz, hoş gözlerle Hükümdar Brahmadatta'ya doğru dikkatlice baktı. Ona ısıltılı bir bakış attı.)

YU. öç: İntikam, Kin 2. Sevmemek, beğenmemek durumu

uniñ mende öçi bar. (İL: Ö. 797), (Onun benle bir kini var.)

men tatlıq yémekliklerge bek öç. (İL: Ö. 797), (Ben tatlı yiyecekleri hiç sevmem.)

Asıl anlamı “kötülük, kötü niyetli” olan sözcük çok erken dönemlerde “intikam, kin” anlamında kullanılmaya başlamıştır (18).

ögey:

EU. ögey: Üvey

(7) asırap yorisun oğlum kosan esen (8) kay-a olar ögey anamız biz-ke (9) tgir alır biz tip almazun katıl- (10) -mazunalar apam birök alır biz (SUK WP01/8)

(Koruyarak yürüsün, oğullarım Kosang ve Esen Kaya, üvey annemiz bize gelir diye onları almamalı ve müdahale etmemelidir.)

YU. ögey: Üvey

ögey apa (İL:Ö.839), (Üvey anne)

Sözcük “ebeveyninle ilgili, üvey” anlamındadır (ED. 119) Yaygın bir inanca göre Eski Türkçe “ög” (ana) kökünden türetilmiştir, ancak {+ey} eki açıklanmamıştır (TDES. 429).

ögsüz:

EU. ögsüz: Öksüz, annesiz

adrılmağ emgekin ögsüz osuğluğ bo (190), bodisavatka inçe tép tédi... [...] (ADF. 189-190)

(Ayrılma acısıyla şuursuzca bu ...Bodhisattva şöyle dedi...)

(8) burğan öglüg ögsüz teñri (9) yirinteki teñriler üçün irinçkenç- (10) üçi yarlıkançuçi

köñül oğrınta (11) inçsiz bolu yarlıkar erti (MAİT. 106/8)

(Burkan Tanrı Tanrısı Burkan analı ve anasız, tanrılar diyarındaki tanrılar için merhamet ve şefkat hisleri dolayısıyla haşmetle huzursuz olur idi.)

YU. ögsüz: ئۆگسۈز 1. Yetim, annesiz babasız 2. Yolunu kaybetmiş olan

bu balılar ögsüz kaldı. (İL: Ö. 846), (Bu çocuklar öksüz kaldı.)

“ög” isminden yapılan bu sözcük “annesiz, yetim” anlamındadır, “babasız” anlamı ise çok nadir kullanılır. Genellikle “yoksul, çaresiz” anlamında da kullanılır (ED. 116).

ökünç:

EU. ökünç: Pişmanlık

(21) hey, er, sen birük kim (22) ol sen ölürgüçi tınlıg üçün (23) ökünç köñül öritip neçökin erser (AYK. S.5b. 10/21-23)

(Hey, erkek, sen kendin öldürdüğün canlılar için pişmanlık duygusu ile nasıl olsa.)

(11) tsuy ayıg kılınç kılıp ökünç (12) köñül öritmegüçiler olar inçe (13) tip saqınurlar (MAİT. 74/11-13)

(Günah işleyip pişmanlık duygusu duymayanlar ise şöyle düşünürler:)

YU. ökünç: ئۆكۈنچ Pişmanlık

uniñ kelbini kandaqtur bir ökünç çirmivalganidi. (İL: Ö. 837), (Onun kalbini pişmanlık duygusu sarmıştı.)

“Pişmanlık duymak, pişman olmak” anlamındaki {ökün-} fiilinden yapılan bu isim Güneydoğu lehçelerinde yaşamaktadır (ED. 110).

ölüm:

EU. ölüm: Ölüm

(84)altmış iki koti sanı gang ögüz içinteki kum sanınca bodisvatlar atın (85) atayu tapınu udunu katablansar ölüm küniñe tegi atayu... (KİP. 84-85)

(62 koti kadar Ganj ırmağı içindeki kum tanesi sayısınca Bodisatav adını anmaya, onlara tapınmaya çalışsa...)

ağzın (598) açıp yakın kelser... (DKPAM. 00597-598)

(ağzını açarak yakın gelirse...)

YU. ölüm: *ئۆلۈم* Ölüm

bügün hoşnilarnıñ öyide ölüm boptu. (İL: Ö. 852), (Bugün komşu evinde biri vefat etmiş.)

“öl-” kökünden yapılan ölme eylemini gösteren sözcüktür (ED. 146).

ömgen

EU. ömgen: Boğaz, Şah damarı

(20) ötrü qorımış katıg kemiş alıp (21) anı üze ömgen tamırın sançıp kan (22) üntürüp akuru akuru barsқа yakın barti. (AYK. X.9b. 616¹/20-22)

(Sonra kurumuş sert kamışı alarak onu şah damarına batırarak kan akıttı, kan yavaş yavaş akarken sırtlana yaklaştı.)

(9) o ödüin ol aç bars (10) kaçan bodıs(a)t(a)vniñ ömgenintin (11) kan aqmışın kördi. (AYK. X.10b. 618/9-11)

(O anda aç pars Bodisatav’ın boynundan akan kanı gördü.)

YU. ömgen: *ئۆمگەن* Boyun damarı (UŞS. 268)

Clauson, tıbbi terim olan bu sözcüğün kuzeydoğu lehçelerinde yaşamakta olduğunu belirtmiştir (ED. 159). Yeni Uygur Türkçesi Kumul Ağzında “hayvan göğsü” anlamında olan “ömken” sözcüğü ve “boyun damarı” anlamında “ömgen” sözcüğü yaşamaktadır. (UŞS. 268).

öñ:

EU. öñ : Renk 2. Sahra, çöl

(25) bu muntağ ögrünçülüğ edgü ödler (26) üstün öñ alkınçuso teñri yiri (27) altın aviş tamuğa tegi tüzü (işitildi). (MAİT. 18/25-26)

(Yukarıdaki şekilsiz tanrılar yerinden aşağıdaki Avici cehennemine kadar hep işitildi.)

sansarlık öñ körtük ertinü uzun ol (DKPAM. 07663)

(Sansara sanki sahra çölü gibi çok büyük.)

YU. öñ: 1. İnsanın yüzü, rengi 2. Derinin tüysüz olan yüzü, ön taraf

ularni ottura boy, buğday öñ bir hanım kütivaldi. (İL: Ö. 841,842), (Onları orta boylu esmer bir kadın karşıladı.)

öñ cuva (İL: Ö. 841,842), (Kabanın dış yüzü)

Erken dönemlerde “öñdün” ve “öñre” şeklinde kullanılmış olan sözcük herhangi bir şeyin rengi için de kullanılır. Muhtemelen bazı Mani ve Buda metinlerinde Sanskritçe “rúpa” sözcüğünün çevirisinde kullanılmıştır. “Sahra, çöl” anlamındaki “öñ” sözcüğü çok nadir görülen bir sözcüktür (ED. 168).

Yer adı olarak kullanılan sözcük SUK metninde kişi adı olarak da geçmektedir.

öz:

EU. öz: Öz

(189) erdemke tıdıgsız erür..oruntun sınar etüz körtgürür ol (190) yir su yok kim kentü özi tegmeser kentüni atamış (191) ünüg anta ok eşidür tamu prit yılkı ajunta özi (192) kirip emgeklerinte özgurur. (KİP. 189-191)

(Gücünün hududu yoktur. Her yerde görünür. Ulaşamayacağı hiçbir alem yoktur. Kendini çağıran sesi hemen işitir. Cehennemlikler, açlık çeken ruhlar ve hayvanlar dünyasına girer.)

(0980) anıñ arasınta k[ent]özi (0981) etöz kodup adın ajunka [bartı] (DKPAM. 0980-0982)

(Bu arada kendisi vefat edip diğerk bir varlığa ulaştı.)

YU. öz: 1. Kendisi, özü 2. Olayın kendiliğinden olduğunu gösterme durumu 3.

Yakın olan, yabancı olmayan

bu maḳalini özüim yazdim. (İL: Ö. 810), (Bu metini kendim yazdım.)

maşına özi méñiip ketti. (İL: Ö. 810), (Araba kendisi hareket etti.)

bu yerde yat kişi yok, hemmimiz öz. (İL: Ö. 810), (Burada yabancı biri yok.)

Çoğu zaman “*kentü*” sözcüğüyle beraber kullanılan bu sözcüğün zıttı “*etöz*” sözcüğüdür, sözcük daha çok iyelik eki alarak “kendi” anlamı ile kullanılır (ED. 278).

saḳ:

EU. saḳ: Uyanık, özenli, dikkatli, itinalı

ketergeli oduḡ saḳ bolḡay biz birök (100) ḳaya éligler ḥanlar bon om erdinig (101)

süzök kertḡüçn köñülin eşidür tıñlayur erken... (AYK. VI 408/0099-101)

(Gereklerini yerine getirecek hükümdarların sıkıntısını ve düşmanını uzaklaştırmak için uyanık olacağız.)

(15) kentü öz illerin (16) uluşların oduḡın saḳın küyü küzetü (17) tutup yat yaḡı adasın amırtḡurup (18) adın ilk ḳanlarıḡ yme bir ikintis- (19) ke irsisiz ḳarşısız ḳılḡalı uḳḳaylar. (AYK.VI.4b. 410/15-19)

(Kendi halkını, memleketlerini koruyup kollayarak düşmanları yok edip, başka kağanların birbirine olan düşmanlıklarını yok edebilirler.)

YU. saḳ I: 1. Sağlam, bozulmamış, yeni 2. Hayatlık, yaşam 3. Özenli, itinalı, hiç eksiği olmayan, tam tamına 4. Akı başında, akıllı 5. Diz kısmından ayak bileğine kadar olan mesafe (Mekit ağzı)

sen maḡa yalḡan éytivatisen, kövrük saḳ turuptu. (İL:S. 388), (Sen bana yalan söylüyorsun, köprü sağlam duruyor.)

ten saḳlık zor baylık. (İL: S. 388), (Sağlık çok büyük zenginlik.)

ili terepte kozgılan kötürgenlerdin birimu sak kalmıgan gep. (İL: S. 388), (İli bölgesinde savaşanların hiçbiri sağ kalmadı.)

kassirninij hisabi sak çıktı. (İL: S. 388), (Muhasebenin hesabı doğru çıktı.)

unij ekli hoşi sak. (İL: S. 388), (O akli başında biri.)

“Uyanık, dikkatli” anlamında olan sözcük çağdaş Türk lehçelerinin bazılarında kullanılmaktadır (ED. 803). “*oduğ sak*” şeklinde ikileme olarak kullanılan sözcük için Erdal “*saklan-*” maddesinde “*sak*” sözcüğünün ünlüsünün Türkmencede kısa olduğunu, “saymak” fiilinde ise uzun olduğu belirtmiş ve bu iki sözcük arasında bir ilişki kurulmayacağına değinmiştir (OTWF s.514). Sözcük Anadolu Ağızlarında da “sak” şeklinde “uyanık, tetikte olan kimse, uykusu hafif kimse” anlamındadır (DS. X S-T, s.3516).

saka:

EU. saka 1. Balta girmemiş alan, ıssız yer, ova 2.Kenar

(21) nece bar erser kuş (22) kéyik arıgka sakaka tayaklıg (1) öz orunların kemişip uzdılar. (AYK. X.16b. 630²/22, 17.a.631/1)

(Bu ormanda dağların arasında kuş ve yaban hayvanlarının hepsi yuvalarından çıkarak kaçmaya başladı.)

YU. saka: 1. Çocukların oyun oynarken kullandığı yuvarlak taş 2. Yuvarlak ekmeğin kenarı

nannij sakısı köyüp kétiptu. (İL:S. 388), (Ekmeğin kenarı yanmış.)

Sözcük Kazak Türkçesinde “sağa” şeklinde de görülür (ED. 805).

sal:

EU. sal:1. Sal 2. Kişi adı (SUK)

(3) (bu yir) kılmış kün üze tükel (4) altım. bu yir sıçısı (5)buğa sal yir adırar kidiny

(SUK Sa15/3-5)

(Bu arazinin ücretini ben sözleşmenin imzalandığı gün eksiksiz olarak alındım, Bu arazinin sınırları şöyledir: doğu yönünde.... Boğa Sal'ın yeri ayırır.)

YU. sal: سال Sal

yigit yağaqlarni çetip sal yasap deryadin aralğa ötüptu. (İL:S.399), (Genç ağaçları birbirine bağlayarak sal yapmış ve deryadan geçerek adaya ulaşmış.)

“Ağaçtan yapılan nehir taşıtı” anlamındaki sözcük Moğolca 'da alıntı olarak geçer, Farsça'da “sāl” şeklinde görülür. (ED. 824).

san:

EU. san: Sayı

(0316) koğ kıçmık sanı nece eraser...yene yme (0317) alku tılıqlarnıñ sanı saqış nece teñlig (0318) bolsar nece teñlig qalın küçlüg yavlaq (0319) yek içgek bolsarlar bodistv uğuşluğ... (EUDÇ. 0316-0319)

(Kara toprağın altındaki toprağın atom sayısı kadar da olsa, bütün canlıların sayısı kadar da olsa, ne kadar kalabalık, güçlü, kötü şeytanlar da olsalar Bodisatav...)

altmış iki koti sanı ganj ögüz içinteki kum sanınca bodisvilar altın (KİP. 84)

(62 koti kadar Ganj nehrindeki kum tanesi kadar...)

YU. san : سان 1. Sayı miktar, gazete dergi gibi süreli yayınların belirli tarihe ait olan baskılarından biri 2. . Sınırlı sayıda olan kontenjan 3. Plan, hesap

bu yil tükilgen köçetlerniñ sani ötken yildikige karıganda köp. (İL: S. 426), (Bu sene dikilen ağaç sayısı geçen seneye göre fazla.)

bugün “til ve tircime” jorniliniñ yéñi sani neşirdin çıktı. (İL: S. 426), (Bugün Dil ve Tercüme dergisinin yeni sayısı yayınlandı.)

üç kündin béri işçilarniñ maaş mesiliside kélişelmey qalğan bir san haşım ahunğa bériliptu. (İL: S. 426), (Üç günden beri işçilerin maaş meselesi hakkında tartışılan bir

kontenjan Haşım Ahun’a verilmiş.)

ununñ köñlide melum bir san peyda bolğanidi. (İL: S. 426), (O bir şey planlamıştı.)

“sa-“fiilinden yapılan isimdir (ED. 831)

sap:

EU. sap: Kılıç veya bıçak sapı 2. Sıra, dizi

(5) aşılur östelür kayu öd kolular- (6)-niñ içinte kesinlerniñ sapınta (7) kayu kayu ig arğrığ ne teg yanlıg törçiyur (AYK. IX.22b. 588²/5-7)

(Hangi zamanın içinde ve [hangi] mevsimin dönümünde (Skr. *rtu*) hangi hastalık nasıl ortaya çıkıyor?)

ançağınça sapça ikinti buyrukı kelip (4) elig begke tegdi. (AYK 624/4-5)

(O esnada sıracı ikinci kumandan gelip hükümdara yanaştı.)

(5) aşılur östelür kayu öd kolular- (6)-niñ içinte kesinlerniñ sapınta (7) kayu kayu ig arğrığ ne teg yanlıg törçiyur (AYK. IX.22b. 588²/5-7)

(Hangi zamanın içinde ve [hangi] mevsimin dönümünde (Skr. *rtu*) hangi hastalık nasıl ortaya çıkıyor?)

ançağınça sapça ikinti buyrukı kelip (4) elig begke tegdi. (AYK 624/4-5)

(O esnada sıracı ikinci kumandan gelip hükümdara yanaştı.)

YU. sap : سَاب 1. Kılıç veya bıçağın sapı 2. Sıra 3. Belirli bir görüş için toplanan topluluk3. Ordu ve ordunun toplandığı yer

ular bu ehvalni körüp kollirini kiliçniñ sépiğa yügürtüptu. (İL: S. 452), (Onlar bu durumu görüp ellerini kılıcın sapına uzatmış.)

Sözcük “kılıcın veya bıçağın sapı” anlamıyla çağdaş Türk lehçelerinin çoğunda yaşamaktadır (ED. 782).

birinci ve ikinci sepke aq kigiz ceynamazlar sélinganidi. (İL: S. 452), (Birinci ve ikinci sıraya beyaz keçe seccadeler serilmişti.)

vahap yaşlar sépige karap yürüp ketti. (İL: S. 452), (Vahap gençlere doğru yola çıktı.)
ğerbi septe kilediğan uruşimizmu elvette çoñ bolidu. (İL: S. 452), (Batıda yapacağınız savaş da elbet büyük olacak.)

Sözcük “kılıcın veya bıçağın sapı” anlamıyla çağdaş Türk lehçelerinin çoğunda yaşamak (ED. 782) olan sözcük Yeni Uygur Türkçesinde “sıra, topluluk, ordunun toplandığı yer” anlamlarında kullanılmaktadır.

sart:

EU. sart: Tüccar

(410) anta yığıltılar ötrü ol suparage bodi- (411) satav yürüñ tonın kédip kamağ sart- (412) -lar arasinta turup yoltakı aş azukıg (413) ol satıgçılar ünleşip (414) ötleyü erigle- (415)- yü inçe tép tédi(DKPAM. 410-415)

(Bunun üzerine Bodhisattva Suparaga beyaz elbisenini giyip bütün tüccarlar arasinta durup yoldaki yiyeceği...o tüccarlar bağrışıp- nasihat ederek şöyle dedi:..)

(0433) [eñ öñre bodisatav] erdinilig kañlıda olurup basasinta (0434) bés yüz sartlarıg başlap yortup bartı.

((En önde Bodisattva) mücevherler süslenmiş bir arabada oturup arkasında. Beş yüz tüccara kılavuzluk edip yola çıkardı.)

YU. sart: 1. شەھەر 2. Tüccar

Sanskritçe “sarūha” sözcüğü Türkçedeki biçimi olan “sart” sözcüğü ilk dönemlerde şehir hayatına geçmiş olan Türk kabilelerini tarif etmek için kullanılmış, sonra “tüccar” anlamını da kazanmıştır (ED. 846). “Sart” sözcüğü Kazak gibi milletlerin Uygurları ifade etmek için kullandığı aşağılama anlamındaki bir isimdir. (<https://www.sozdik.net/Cn/#>,19 Temmuz 2021.)

Sart < TochA sārth < Skt. sārtha

say:

EU. say: Kır, çöl, taşlık

(11) *yınak siçisi say atırar bu tört (12) siçi içindeki yirke miñ yıl tümen (13) künke tegi toyınçoğ erklig bolzun.* (SUK Sa08/11-13)

(Bu dört sınır içindeki taşlık toprak bin yıla kadar Toyınçoğ'un olsun.)

(6) *méniñ bodı yoriğka yorımağım (7) -yu oq erür:: k(a)ltı saytağı sağığ bodı* (AYK. V.19b. 382¹/6-7)

(Benim Burkan değişimindeki değişimim de öyledir. Tıpkı çöldeki serabın Bodhi değişimindeki değişim misali.)

YU. say: ساي Nehir kenarındaki taşlı yer

yorunkaş deryasidiki keñ sayda beyge başliniptu. (İL:S. 452), (Yorunkaş nehrinin kenarında yarış başlamış.)

Asıl anlamı “taşlarla kaplı yer, taşlık” olan sözcük daha sonra “taşlı nehir yatağı, suyun aralıklarda aktığı dere kıyısı” anlamlarında kullanılmaya başlamıştır (ED. 858). Hotan Ağzında “hemen, şimdi” anlamında bir “say” sözcüğü bulunurken (UŞS. 150), Keriye Ağzında ise “silahın nişan almak için kullanılan parçası” anlamında bir “say” sözcüğü bulunmaktadır (HZUTDŞL.180).

sen:

EU. sen: Sen

[*maña teger üç*] (6) *er kömer borluğum-ni turiğa méniñ birim (7)-lerim ni sen üşüp sen alıp qalır-mu-sen tiser-men* (SUK Mi19/6-7)

(Bana ait olan üç erkek kölenin çalıştığı üzüm bağımı benim (vermek için) *bérim* vergilerimi en öder misin? Yoksa başka kişilere vereceğim dediğimde...)

(21) *anın sen töziin teñri* (22) *kızıya qayu köni kertü süziük* (23) *kértgünç köñülin üze* *qamağ* 24) *tınlıqlarqa bu edgüligin bo ötügüg [erser]* (AYK. VII.11b. 480/21-24)
(Ey asil Tanrıça, nasıl doğru, saf bir gönülle ve canlılara iyilik olsun diye bu sözleri söylediyse)

YU. sen: سن Sen

sen kılsañ yaşıliq işenmeptimen. (İL:S.492), (Sen iyilik yaptığında sana inanmamışım).

İkinci tekil şahıs zamiri olan bu sözcük birinci tekil şahıs zamiri “*ben*” gibi düzensizlik gösterir. Datif eki aldığıda “*saña*” şeklini alır (ED. 831).

sézik:

EU. sézik: Kuşku, şüphe

(206) *kergek atamış sayu sizik qılmañlar...emgekte ara* (207) *kirmegey tip kunşi im* *pusar büğü biligin alquni körür.* (KİP. 206-207)

(Her anılışında, ıztırarlarımız arasına girmeyecek diye şüphe etmeyin. Kuanşi im pusar tabiat üstü bilgisi ile hepsini görür.)

(19) *teñri kıızığa bar erser birök* (20) *sizikniñ köñül iyin tapınça qorqınç* (21)-*sızın* *aytgıl* (AYK. V.14b. 372/19-21)

(Ey asil tanrı, eğer bir şüphen, korkmadan sor, var ise,)

YU. sézik: سېزىك Aşerme durumu

u örükke sézik boldi.(İL: S. 658), (O kayısı aşerdi.)

Muhtemelen “*sez-*” fiilinden türeyerek hem isim hem sıfat olarak kullanılan bu sözcük Eski Türkçede “şüphe” anlamında kullanılmıştır. (ED. 862). Yeni Uygurcada “*sézik*” sözcüğü “hamilelik döneminde bunalım hali, aşerme durumu” anlamında kullanılır.

séziksiz:

EU. séziksiz: Şüphesiz, Kaygusuz

[birük kim kayu] (4) tınlıqlar bo ötünmiş darnılarığ siz- (5) -iksiz bek çatığ süzük

kirtgünç köñül-in tutsalar (AYK VII.8a. 473/4-5)

(Eğer hangi canlı bu sizin okuduğunuz Darani'ları temiz gönlünde sıkı tutsalar...)

YU. séziksiz: سپزیکسنز Aşermeme durumu

Bk. sézik

siñil:

EU. siñil: Küçük kız kardeş, kardeş

siñiller kızlar analar dıntar birle (MAİT. 84/20)

(Kız kardeşler, anneler, dindarlar ile...)

yene yme siñil küdegülerim kélinen (AYK. BE.5a. 686/7)

(Yine kız kardeşlerimin eşleri, gelinler...)

YU. siñil: سڭل 1. Küçük Kız kardeş 2. Kendinden küçük olan kadınlar için kullanılan hitap şekli

men siñlimni séğindim. (İL:S. 701), (Ben kız kardeşimi özledim.)

bu siñlimiz beşkéremdin mu? (İL:S. 701), (Bu kardeşimiz Beşkirem'den mi?)

“siñil” sözcüğü “küçük kardeş, küçük kız kardeş” anlamlarındadır (ED. 839).

sır:

EU. sır: Boya, cila, vernik

tört ığaç tepsi iki yağak könek bir bedizlig sir (SUK WP 03/6)

(Dört tane tahtadan yapılan tepsi, iki tane ceviz ağacında yapılmış kova, bir tane boya için kullanılan kova...)

YU. sir: سر Boya

işkapnuñ siri (İL: S. 679), (Gardırobun boyası)

Konu sözcük Çince boya, cila, vernik anlamındaki “漆 qi (Eski Çince okunuşu: siet)” kelimesinden ödünç olması muhtemeldir.

siz:

EU. siz: Siz

(0182)-barır siz terkin (0183) sözlegil amrağ begime birök (0184) sözleşmeler sen mona isig öz-(0185) üm üzülgele turur... (EUDÇ. 0182-0185)

(Varırsınız. Siz hemen...söyleyin sevgili hükümdarım. Söylemeseniz ölürüm.)

nızvanı otın öçürür siz bu bodisvt soğançığ ünlüg (KİP. 203)

(Canlı varlıkların]) hırs ateşini söndürürsünüz.)

YU. siz: سز Siz

siz bilen sözlişey deymen dédi patime yerge qarap. (İL: S. 688), (Sizinle konuşmak istiyorum, dedi Patime yere bakarak.)

İkinci tekil şahıs zamiri olan sözcük aynı zamanda saygı anlamı içermektedir (ED. 860).

sol:

EU. sol: Sol

(20) atı kötrülmüş teñrim bo daraniğ (21) bir otuz kıta sözlep beş(22) türlüğ tüşrük yip üze bir (23)otuz tügüp sol oñ (24) öşüninte bazzun ötrü etözi (AYK. VIII.20b. 536/20-24)

(Adı yüce saygıdeğer tanrım, bu Daraniyi yirmi bir kez söyleyip beş farklı renkli ip ile yimi bir kez düğümleyerek sol sağ dirseğinden orta parmağına kadar bağlasın.)

sol ayasın köközüñe (DKPAM.10937)

(Sol avucunu göğsüne)

YU. sol: سول 1. Tarlada ekin toplarken belirli genişlikte bırakılan yol 2. Sol, Sağ karşıtı
3. Siyasette bir durumu değiştirmek için aceleci davranma durumu

sol açmak, sol almak (İL: S. 556), (Tarla sürmek)

sol kol (İL: S. 556), (Sol kol)

sol siyaset (İL: S. 556), (Sol siyaset)

“sağ” sözünün karşıtı olan sözcük Çağdaş Türk Lehçelerinde yaygın kullanılmaktadır
(ED. 824).

soñ:

EU. soñ: Son, sonra

(16) bu yunçı-niñ soñ bayan (17) oğrısı yalğani bolsa tevi kas-a (18)-si bolsa onluķi
yüzlüki bolup (19) çam çarım kılsar men kuqdmuni (20) bilir men alpiş bilmez kim
(SUK Sa27 / 16-20)

(Bu Yongçi’nin sonradan hırsızlık ya da yalan söylemek gibi huyları ortaya çıkarsa,
onluğu ve yüzlüğü ile itiraz ettiğinde ben Kudkumın sorumluyum, Alpiş sorumlu
değil.)

(7) öküş tıtağlar (8) soñınta katılmaktın bar titir (AYK. V.12a. 367¹/7-8)

(Çeşitli nedenlerin birleşmesinden ortaya çıkar.)

YU. soñ : سوك 1. Arka, Arka taraf 2. Sonra, son

köñlüñ némini halisa şuniñ soñidin kalma dégen muşu. (İL:S. 555), (Gönlün ne isterse
onu yap diye buna denir.)

putniñ soñi (İL:S. 555), *ayağın arkas* (İL:S. 555) (Ayakkabının arkası),

bundin soñ (İL:S. 555), (Bundan sonra)

Asıl anlamı “somut bir şeyin sonu, arkası” anlamında olan sözcük daha sonra zamanı
bildirmek için de kullanılmıştır (ED. 832).

söl:

EU. söl: Et özü, yara sıvısı

(2956) etözinteki kaparmış etin yara bıçıp ağa (2957) kaparu gelmiş etindeki söl suvin iglig erke içürüp (2958) yene ök etözinteki yürüñerü bışa kelmiş (2959) etin tançu tançu üzüp süzük közin (2960) iglig tapa tétrü körüp inçe tép tédi. (DKPAM. U1049/2756-2760)⁴⁶⁵

(Vücudundaki kabarmış etini parçalayıp keserek akan et özünü hastaya içirdiler. Yine vücudundaki beyazlaşarak pişmiş etini dilim dilim kesip berrak gözlerini hastaya doğru sabit bir şekilde çevirip şöyle dedi:)

kelmiş söl suvin iglik erke içürüp (DKPAM. MZ:111/2957)

(Et özünü hasta kişiye içirerek...)

YU. söl I: سؤل 1. Güç, kuvvet 2. Tat, Lezzet 3. Pişmemiş, Çiğ 4. Tecrübesiz 5. Et özsuyu

söli bar. (İL: S. 621), (Güçlü)

söl nan (İL: S. 621), (Pişmemiş ekmek)

söl bala (İL: S. 621), (Tecrübesiz çocuk)

göşniñ söli (İL: S. 621), (Etin suyu)

Kuzeybatı lehçelerinde “sül, söl” şeklinde kullanılan sözcük “etin suyu, yara sıvısı” anlamlarındadır (ED 824).

söz:

EU. söz: Söz

terkin sözler(01556) ölüürüsen.. ötrü ol yek (EUDÇ. 0155)

(Hemen söyle...öldürür sen ...dolayı o şeytan...)

⁴⁶⁵ Murat Elmalı 2016: s. 165

biz içinteki söz tururu tip için yaraşı (10) ineci-tin yarım yastuk kümüş alıp (11) üşüşüp kesişip kitdimiz...(SUK Mi03/9)

(Biz aramızdaki anlaşmaya uygun olarak İneçi'den yarım yastuk gümüş alıp anlaştık.)

YU. söz: سۆز Bir veya birkaç heceden oluşan anlamı olan ses birliği, bir düşünceyi eksiksiz anlatan kelime dizisi

söz yasaş (İL: S. 606), (Söz yapımı.)

çirayık söz (İL: S. 606), (Güzel söz.)

Genel olarak “konuşulan herhangi bir şey, ifade” anlamındadır (ED. 860).

sühü:

EU. sühü: Mızrak

(38) (yalır)lıkançuçı bilig-lig üç (39) sühün yülegün san(çı-) (40) -tmış osuğluğ bolup...kóp kamağ (41) tirig tınlıg ödüş özlüg tınlıg-(42) lar öze yarlıkançuçı bilig tur- (43) gurup inçe sakınç sakınur...(MAİT. 33/38-43)

(Merhametli üç çatallı mızrak ve bıçak ile dövülmüş gibi olup, bütün canlı yaratıklar için acıma duygusu besleyip şöyle düşünür...)

erdinilig sühü tutar:: (AYK. S.15b. 28/22)

(Mücevherlerle süslenmiş mızrak tutar.)

YU. sühü: سۆڭۆ Tüfek namlusunun ucuna takılan kılıç biçimindeki kesici silah (İL: S. 642)

Clauson, “süh-” fiilinden yapılan sözcüğün “mızrak, bir süvari silahı” anlamında olduğunu belirtmiştir (ED. 834).

süt:

EU. süt: Süt

(4) toynak şilavanti-ka süt sevinç-i ygrmi sitir (5) kümüş alıp oğulluk birtimiz. (SUK

AD 2/4-5)

(Toynak Şilanti'den süt sevinci diye 20 *sıtır* gümüş alarak evlatlık verdik.)

sütün emizip igidi beltürdi (MAİT. 21/25)

(Sütünü emzirip besledi, büyüttü.)

YU. süt: سؤت Süt

ana süti (İL: S. 628), (Anne sütü), *Kala süti* (İL:S. 628), (İnek sütü.)

Tüm tarihî dönemlerde karşımıza çıkan bu sözcük Çağdaş Türk Lehçelerinde de yaşamaktadır (ED. 798).

süzük:

EU. süzük: Süzük, berrak

(00020) *etözin töñite* (00021) *töpün ağır uluğ süzük* (00022) *kertgüç köñülin ayayu ağırlayu* (00023) *yinçürü yükünü teginürmen*. (DKPAM. 00020-00023)

(Vücudunun yanında saygıdeğer, yüce, duru, gerçek gönül ile ellerimiz kaldırarak saygı gösteririm.)

(22) *uluğ ağır süzük köñülin* (23) *aķru aķru mañalayu tükel bilge* (24) *maytrı burkan-ka yakın* (25) *tegip...* (MAİT. 90/22-25)

(Büyük ve temiz bir gönülle yavaş yavaş yürüyerek mükemmel hikmetli Maytrı Burkana yaklaşıp...)

YU. süzük: سؤزؤك Temiz, duru, berrak

süzük su (İL: S. 638)

süzük asman (İL:S. 638), (Berrak gökyüzü.)

“süz-” fiilinden türemiş olan sözcük çağdaş Türk lehçelerinin bazılarında yaşamaktadır. (ED. 862).

şük:

EU. şük: Sakin, sessiz

[sav] sözleşme uma -tın kiginç birmedin şük turtı...(AYK. X.13b. 624/12)

((Hiçbir şey) söyleyemeden sessiz durdu.)

(3) oğlum-ni sudbağ-ka il törü-si (4) birle oğul-luk birdim andın (5) şük kılmış-ta bu oğul sutmak (6) niñ birmiş aşın yip aymış. (SUK Ad03/3-6)

(Oğlumu Sudbağa yasalara göre evlatlık verdim, sonra bu çocuk sessizce (gizlice) Sutmak'ın vermiş olduğu yemeği yiyerek şöyle demiş.)

YU. şük: شوك Sakin, sessiz sedasız

uniñ söz kılğusi bolsimu şük olturuşka mecbur boldi. (İL: Ş. 824), (O konuşmak istese de susmak zorunda kaldı.)

şük dédim şük dédi nurmet ekremniñ aǵzini tosup. (İL: Ş. 824), Nurmet (Ekrem'in aǵzını kapatarak. (Sus dedim, sus!) dedi)

Soğdca'dan (<Sogd. şwk) alıntı olan bu sözcük güneydoğu lehçelerinde yaşamaktadır. (ED. 867).

tac:

EU. tac: Taç

(11) keyseñiz körklüg tacın (12) töbesinde...bar. (ETS. 262/11-12)

(Güzellik tacını giyerseniz tepesinde...var.)

YU. tac: تاج Taç

padişah tacı (İL: T. 13), (Padişah'ın tacı)

Arapçadan alıntı olan sözcük “hükümdarların başına giydikleri mücevherlerle süslenmiş başlık’ anlamındadır (OTAL. 1210).

tag:

EU. tag: Dağ

(11) prit ajunınta...uluğ bedük (12) tağ teg...kısıl teg (13) kiñ alkağ...n (14) örtükin
(15) tünjür//us//... (16) yörgeyip açmak suvsamak emgek (17) öñ körtüklerde yügürü
sekiz (18) tümen yıl emgek teginür...antran (MAİT. 11-18)

(Aç ruhlar aleminde doğarlar. Büyük ve yüksek dağlar gibi...Vadi gibi
geniş..örtüsü...sarılıp acıkmak, susamak acısı...kum ve kar çöllerinde koşarak 80 bin
acı çekerler.)

[Kut Kol]unu ttüketip... bir azıgın tağ yarmıgınta urup (253) (ADF. 252)

((Duasını) sona erdirip bir dişini dağ geçidinde sundu.)

YU. tağ: غٓ 1. Dağ, dağ silsilesi 2. Üzüntü, acı

teyrıtağ (İL: T. 54), (Tanrı dağı)

azadlıkka érişip yelkimizdin tağ élivetkendenk bolduk. (İL: T. 54), (Özgürlüğe
kavuştuktan sonra sırtımızdan ağır yük kalkmış gibi olduk.)

“tağ” veya “tav” şeklinde olan sözcük çağdaş Türk lehçelerinin birçoğunda
yaşamaktadır (ED. 463).

tağar:

EU. tağar: Torba, çuval

tağar buğday aldım bu buğday-ka (SUK Lo18/4)

(Çuval buğday aldım, bu buğdaya...)

YU. tağar: ٭ 1. Pamuk, yün vb. maddelerden yapılan büyük torba 2. Sayılarla beraber
kullanıldığında miktar bildirir.

böz tağar (İL: T. 57), (Pamuk torba)

bir tağar buğday (İL: T. 57), (Bir torba buğday)

Caluson, sözcüğün Farsça veya başka bir dilden Türkçeye ödünç olabileceği üzerine
durmuştur (ED. 471). Ancak Doerfer, sözcüğün Türkçe kökenli olduğu kanaatindedir

(TMEN. S.512). Hezaren çiçeği, Delfinyum çiçeği anlamındaki “*tagar*” sözcüğü ise <Soğd. *tkkr* ~ *tkr* < Skt. *Tagara* sözcüğüdür (EUES 660).

tal:

EU. tal: Bir dalın sapı, Dal (dış temizlemek için)

(08403) *şarmire bursañ kuvrağka tañçulağuluğ yarp* (08404) *tal ertü barır erdi anta ötrü elig beg* (DKPAM. 08403-08404)

(Şarmire tapınağına dalları parçalayarak dış temizlemek için getirdi.)

YU. tal: ۱. Söğüt ailesinden bir ağaç türü 2. Üzüm dalı 3. Tane 4. Dalak

Tallar yeşil yopurmk çikirptu (İL: T. 72), (Dallar yeşil yaprak çıkarmış.)

tal kömmek (İL: T. 72), (Dal gömmek, kışın üzüm donmasın diye toprak altına alınır.)

bağdın bir tal alma üzdüm. (İL: T. 72), (Bahçeden bir tane elma kopardım).

talni kuvvetleş (İL: T. 72), (dalağı güçlendirmek)

Asıl anlamı “dal” olan sözcük Türkçe’nin erken dönemlerinde “söğüt ağacı” anlamında da kullanılmıştır (ED. 489).

tam:

EU. tam: Duvar

(19) *yine kimniñ evinte tört* (20) *-tin yıñak tam üze bo tört* (21) *türlüg yaşın ilikleriniñ atların* (22) *öz öz yıñaklarında bitişeler* (23) *ol eve yaşın tüşmez.* (AYK. VII.4b. 466/19-23)

(Yine kimse evinin dört duvarına bu dört tane Şimşek hükümdarlarının atlarını kendi taraflarına göre yazarlarsa o eve şimşek düşmez.)

(16) *kent tamınıñ altun* (17) *-luğ itigleri bolur vayturi erdinilig* (MAİT. 29/16-17)

(Şehir duvarının altından süsleri vardı.)

YU. tam: ۱. Duvar 2. Yön, taraf

késėk tam (İL:T. 81), (kerpiç duvar)

niyiniñ küñçikış tamida (İL:T. 81), (Niye'nin Doğu yönünde)

Eski Türkçeden itibaren Türk dili alanında yaygın kullanılan “*tam*” sözcüğüne Clauson, “tuğladan veya çamurdan yapılmış duvar” anlamı verir ve sözcüğün Az., Osm., “dam” (çatı), Trkm. “tām” (kerpiçten yapılmış yapı) şeklinde geçtiğini belirtir (ED. 502). Lopnor, Karakaş ve Hotan ağızlarında “yön, taraf” anlamında da kullanılır (HZUTDŞL. 74).

tamğa:

EU. tamğa: Damga, mühür

tört yarıq tamğa köñlümüz- (216) de tamğaladımız.(HUAS. 215)

(Dört aydınlık nişanı gönlümüze işaretledik.)

bu tamğa men titso... (SUK. Mi11/9)

(Bu damga ben Titso...)

YU. tamğa: **تامغا** Bir şeyin üzerine nişan, işaret koymaya yarayan araç, damga 2. Hüküm, karar

tamğa bésilğan kegez (İL: T. 87), (Damga basılan kâğıt)

uniñğa cinayetçi unsur digen tamğa bésilğan. (İL: T. 87), (Ona suçlu damgası vurulmuştur.)

Asıl anlamı “atların veya çiftlik hayvanlarının üzerinde bulunan belge, işaret” anlamında olan sözcük Clauson’a göre {-ğA} son takı ekiyle yapılmıştır (ED. 504). Marcel Erdal sözcüğün “tam-” (damlamak) kökünden geldiğini belirtmiştir (OTWF 379).

tañ I:

EU. tañ I: Tan, şafak

ötrü kün küniñe tañ turup (MAİT 94/2)

(Bunun üzerine sabahleyin...)

pusar munçulayu tañ adınçıǵ alp erdemin kamaǵ tınıǵlarқа (KİP. 149)

(İşte böyle hayret verici, seçkin fedakârlık fazileti ile bütün canlılara...)

YU. tañ: ﺗﺎﻥ Tan, şafak, sabah 2. Bir işin başlama zamanı

men taki tañ atkıçe işikniñ keynide küzette turdum. (İL: T. 69), (Ben sabaha kadar kapı arkasında bekledim.)

sen bilisen, teñ tuǵulduk öktebirde, azatlıqniñ téñida biz. (İL: T. 69), (Sen biliyorsun, biz Ekim’de, özgürlüğün sabahında beraber doğduk.)

tañ II:

EU. tañ: Şaşma, hayret etme durumu

pusar munçulayu tañ adınçıǵ alp erdemin kamaǵ tınıǵlarқа (KİP. 149)

(İşte böyle hayret verici, seçkin fedakârlık fazileti ile bütün canlılara...)

YU. tañ : ﺗﺎﻥ 1. Şaşmak durumu 2. Belirsizlik bildirir

létip mahireniñ gépige tañ qaldı (İL: T. 69), (Latif Mahire’nin lafına şaşırdı.)

meclis kaçan éçilidiken? tañ, hevirim yok. (İL: T.70), (Toplantı ne zaman başlayacakmış? bilmiyorum.)

tañ III:

EU. tañ: Ölçü birimi

(4) bu suv-taǵı uǵuru borluǵın on (5) tañ kepez yaқа-қа tudtum bu (SUK RH04/4-5)

(Bu suyun karşısındaki üzüzmlüğü on den pamuğa kiraladım.)

YU. tañ: ﺗﺎﻥ Ölçü birimi

ötken yılki pahta mehsulati 9700 denge yétip, aldinki yildikige qariganda 16 deñ aştı. (İL: T. 69), (Geçen sene pamuktan 485000 kilogram hasılat alındı ve bir önceki seneye göre 16 den arttı)

“Şaşırmak” anlamındaki “tañ” sözcüğü için Wilkens, sözcüğünün kökünün Çince “*歎 Tan*, Eski Çince: *than*” sözcüğü olduğunu işaret etmektedir (EUES.672).

“Sabah, şafak” anlamındaki sözcük Güney Batı lehçelerinde “d” şeklindedir (ED.510). Clauson, “ölçü” anlamındaki “*tañ*” sözcüğünün özel bir anlama sahip olduğunu, sözcüğün “hayvanların sırtına yüklenen yüklerden biri” anlamına göre düşünmenin daha doğru olacağını ve daha genel bir açıklamanın ise “yük, paket” anlamında olduğunu belirtmiş ve Farsça ’da bulunan “*tañ*” sözcüğü ile olan ilişkiye dikkat çekmiştir (ED. 511). Çince ’de ağırlık ölçümü olarak kullanılan bir “*dan* 担” sözcüğü bulunmaktadır. “*扁担 bian-dan*” (Su ağacı) ismindeki “dan” sözünden gelen bu sözcük hem ağırlık birimi hem bir taşıma aracına yüklenmiş yükün tam yarısı anlamındadır.⁴⁶⁶

tañsuk:

EU. tañsuk 1.Tatlı, nefis 2. Acayip

(6) *adruk adruk tañ* (7) *tañsuk tatıglar üze toğgurta-* (8) *çi bolayın.* (AYK. II.42b. 118²/6-8)

(Çeşit çeşit lezzetli yiyecekler ile besleyeyim.)

(19) *itigsiz idiz köni burnıñız ol (arığ)* (20) *süzük yarıklar aķını üze üzük* (21)-*süz...ol burunuñız içinte tañsuk edğü* (22) *yid yipar üzeti kötüyu turarlar.* (AYK. V. 2a. 347/19-22.)

⁴⁶⁶ Çince *tañ* sözcüğü hakkında: (<https://baike.baidu.com/item/担>, Erişim. 25 Haziran 2020.)

(Burnunuz sanki altından yapılmış mızrak gibi uru ve süzüktür, ışıklar akını durmadan geçer, burnunuz içinden güzel kokular yükselir.)

YU. taşuk: تاشوق Tadı değişik gelen

gulciniñ heseldin çikirilğan sériķ ve taşuk piviliri. (İL: T. 71), (Gulca'nın baldan yapılan sarı ve tadı değişik birası.)

“Olağan üstü, harika” anlamında olan “*tañ*” kökünden türeyen bu sözcük hem isim hem sıfat olarak somut nesneler için kullanılmaktadır (ED. 525).

tap:

EU. tap: Arzu, istek

kimniñ yanturu yangalı tapı erser (01058) ol yanzun bulğanmış telgenmiş köñülin (01059) taluyķa kirmezünler. (DKPAM. 01057)

(Kim tekrar geri dönmeyi istiyorsa geri dönsünler, Bulanmış gönülle denize girmesinler.)

[ne küsemiş küsüşü] barça қаңай тапınча қтұп теди (AYK. VII.20a. 497/6)

(Bütün arzuları gönlüne göre gerçekleşecektir.)

YU. tap: تپ Hayvan veya diğer canlıların cesedi 2. Tarladaki saban izi 3. Fırsat, Zaman, Süre 4. Sabır, dayanıklılık

çöl boyida sozulup kėtivatқан ademler üstide tap yégüçi қузғунлар еғип ұчуғatti. (İL: T. 2), (Çöl kenarında yürüyen insanların üzerinde kuzgunlar uçuşuyordu.)

tap açmak, tap salmak (İL:T. 2), (Sapan sürmek.)

şu tap teşnaliķim қandi. (İL: T. 2), (Şu an susuzluğum gitti.)

Clusuon, “memnuniyet, yeterlilik, tatmin edici olan” şeklinde açıkladığı bu sözcüğün sadece Kuzeydoğu lehçelerinde kullanıldığını belirtmiştir (ED. 434). Sözcük DLT’te “yeter” anlamında da görülmektedir (DLT. I.318). Yeni Uygurcada “*tap*” sözcüğü

“*tapmak*” şeklinde fiil olarak “istediği şeyi elde etmek” anlamını taşımaktadır (İL: T. 8).

tar:

EU. tar: Dar, sıkıntı, üzüntü, darlık

[boşgüt]-(4) ları yoriğları tar üçün::anın köni (5) yörükler tözin kiğerü ukıttaçi (6) bölük yok tip munçulayu bilik ukmak erür. (AYK. IV.39a. 277/4-6)

(Talimatları ve uygulamaları dar olduğu için ondaki doğru açıklamalar esasını genişçe okutacak bölüm de yoktur diye böyle bilmek, anlamaktır.)

00760 (mon) -ta tarda sentede ağın bizniñ umuğ (00761) inağ boltaçı tınlıg arıtı yok (DKPAM. 00760-00761)

(Bu durumda bizim için umut ve sığınak olacak başka canlı yok.)

YU. tar: 1. Dar, geniş olmayan, genişliği az ya da yetersiz olan 3. Özgür olmayan 4. Yetersiz

tar koça (İL: T. 17), (Dar sokak.)

u kénik kızıl sarcidin tizidin aşmaydığan tar yopka kiygenidi. (İL: T. 17), (O kırmızı kumaştan uzunluğu dize kadar olan daracık etek giymişti.)

dünya némidigen tar, yaşaş némidigen zulüm he! (İL: T. 17), (Dünya ne kadar da dar, yaşamak ne kadar da zülüm hale geldi.)

tar köz karış (İL: T. 17), (Sığ görül)

“Dar, sınırlı” anlamında olan sözcük Çağdaş Türk Lehçelerinde yaşamaktadır (ED. 528).

taş:

EU. taş: 1. Taş 2. Dış

eviñe aşka ötünti...taş қаpağın (16)-ta uy kazıp tolu ört yalın (MAİT. 58/15)

(Evine yemeğe çağırdı. Taş kapıda çukur kazıp bol bol alev ...)

[niz] *vani-lar-nıñ pirati-sin ikileyü taş ıratğu üçün tip üd-* (Üİ.112a/13)

(Olgunlaşma yolunda devasını hasıl etmesi, uzaklaşıp bitmiş Klesa'ların Prapti'sini bir ikinci kez dışarı uzaklaştırmak içindir.)

YU. taş: *تاش* Taş, taş gibi acımasız olan 2. Dış 3. Kişi adı

ğulam bu sirni üginivalğandın kéyin héliki çoñ kara taşni izdep tépiptu. (İL: T. 41),

(Gulam bu sırrı öğrendikten sonra büyük siyah taşı bulmuş.)

taş yürek âdem (İL: T. 41), (Taş yürekli.)

ayhan ordiniñ téşida ériñ avazini aňlap dérise tüvige keptu. (İL: T. 41), (Ayhan sarayın sırtında eşinin sesini duymuş ve hemen pencerenin yanına koşmuş.)

taşvay (İL: T. 41), (Taş Bay)

Sözcük Moğolcada da “*çılağun*” şeklinde alıntı sözcük olarak bilinir (ED. 557).

Doerfer Türkçe “*taş*” ile Moğolca “*çılağun*” arasındaki bağ sorununu tartışmıştır (TMEN 855).

tavar:

EU. tavar: Mal, ticaret eşyası

tavarım yok (EUDÇ. 0430)

(Mal mülküm yok.)

EU. tavar : 1. Çin kumaşı 2. Alışveriş için üretilen eşya, mal 3. İpek kumaş türü

bir tavar altım bu tavar-nıñ... (SUK Lo16/4)

(Bir ipek kumaş aldım, bu malın...)

tavar aşlık. (İL: T. 92), (Satmak için kullanılan gıda.)

tavar markısı (İL: T. 92), (Ürün markası.)

u bopini éçip tavar peşmek ve sérık ötüknı kösetti. (İL: T. 92), (O bohçayı açarak İpek kumaştan yapılan ferace ve sarı çizmeyi gösterdi.)

Asıl anlamı “çiftlik hayvanı, mal” olan sözcük metinlerde genellikle “*ed tavar*” ikilemesi ile görülmektedir. Daha sonra “ticarete kullanılan mal” anlamını kazanmıştır. Sözcük Moğolcada da eski bir ödünçleme olarak şeklinde görülür (ED. 442). $tavar < \text{Soğd. } \theta b' r \sim \delta \beta' r \sim \delta \beta''$ ⁴⁶⁷

tayak:

EU. tayak: 1. Destek, dayanak 2. Baston

[*öçkekig kentü öz- okşatı*] *tıltağsız bolmaqlıg yörüg-iñe tayak-ligin tip eñ başlayu-ki tayak* (Üİ. 114a/13)

(Kendi zatının benzer sebepsiz olma manasına istinaden diye söylemez ise, en baştaki tayak dediği kelimenin manasını söyleyelim.)

kuvrağlarka süñ tayak kılsar... (MAİT. 52/49)

(Cemaatlere dayanak olsalar...)

YU. tayak: *آياق* Ağaç parçasından yapılan sopa

tayak bilen urmak (İL:T. 97), (Sopa ile vurmak)

“*taya-*” fiilinden yapılan somut bir nesneyi tanımlayan isimdir. Asıl anlamı “destek” olsa da Çağdaş Türk Lehçelerinde “asa, sopa” anlamında kullanılmaktadır (ED. 568). Kaşkar Ağzında “destek, dayanak” anlamında bir “*diyek*” sözcüğü bulunmaktadır (HZUTDŞL. 169).

tayanç:

EU. tayanç: Sırdaş, arkadaş, destek

buryuklar inançlar tayançlar arķası (AYK. VI.8a. 417¹/1)

(Yine saray içindeki hatunlar, prensler, bey...)

⁴⁶⁷ Wilkens 2021: 684.

(03668) *alp alpağut inançı tayanç birle adın (03669) bir arığka semekke atlanıp*
(DKPAM. 03668-03669)

(Yiğitleri ve yardımcıları ile birlikte, atlanıp başka bir ormana gitti.)

YU. tayanç: *تايانچ* Yoldaş, sırdaş

bu ikkiylen hizmet guruppisiniñ muşu işlepçıkiriş düyidiki tayançlırığa aylanıp kaldı.

(İL: T. 98), (Bu ikisi üretim grubunda çok önemli bir yer edinmişti.)

“*tayan-*” fiilinden türemiş olan sözcük unvan adı olarak kullanılmıştır (ED. 569).

telve:

EU. telve: Tilbe, abdal, aşık, deli

muñgul bolup kal telve...tuymaz bilmez (boltılar). (AYK. X.17b. 632^{1/3})

(Deli gibi kendinden geçti.)

YU. telve: *تېلۋە* Çabuk sinirlenen, abdal, deli

*şu çağda uniñ közi öziğe qarap hicarap olturğan basitmiñ telve çırayığa çüşüpla téni
şürkinip ketti.* (İL: T. 166), (O Basit’in kendine bakan deli yüzünü görünce hemen
korkuyla titredi.)

Clauson, “deli” anlamındaki bu sözcüğün ilk ünlüsünün “-é” olma ihtimalini
belirtmiştir (ED. 493).

teñ:

EU. teñ: Denk, kadar, ölçü

oğri teñi bolğay...bu yağız yir (MAİT. 38/26)

(Hırsız gibi olsun, bu kara toprak...)

(8) *méniñ şamdikü teki pay-ni (9) bile teñ ülüş-lüg yarım eñiz (10) yirte maña teger
bölük ülüş (11) lüg yirim birsun* (SUK Lo15/8-11)

(...benim Samdükü’deki Paynı ile eşit hisseli, yarım anız yerden bana düşen payımı

versin.)

YU. teŋ: 1. Denk 2. Makam ve mertebe olarak eşit olan 3. Birbirine uyum sağlayan, eşit olan 4. Bir şeyin yarısı

boyni teŋ boptu. (İL: T. 166), (Uzunluğu aynı olmuş.)

méni özi bilen teŋ köridiğan ademlerni bir ömür hürmetleymen. (İL: T. 166), (Beni kendisi ile eşit görenlere hayatım boyunca saygı gösteririm.)

u séniŋ téŋiŋ emes, uniŋ bilen oynima. (İL: T. 166), (O senin dengin değil, onunla oynama.)

tün teŋ bolmaŋta. (İL: T. 166), (Gece yarısı oluyor.)

Çağdaş Türk lehçelerinin çoğunda kullanılmakta olan bu sözcük “eşitlik” anlamı barındırmaktadır. (ED. 511). Konu sözcük EUES’da “teŋ < Çin. 等 dēng | derece, eşitlik” şeklinde açıklanmıştır.

teŋri:

EU. teŋri: Tanrı

(0278) turmuş teg korkınçsız köñülin (0279) ötrü ħormuzta teŋri yašomayatrı bodosatavka (0280) inçe tép tédi. (EUDÇ. 0279-0280)

(Korkusuzca duran gönlünü daha sonra Hormuzta Tanrı, Yaşmaytrı Bodisatava şöyle dedi.)

birök teŋriler yekler lular ğantarlar gintirviler asurlar talım kara kuşlar (KİP. 142)

(Ama tanrıların, şeytanların, ejderhaların, yılan hükümdarlarının, gökteki mızıkacıların)

YU. teŋri: ٱللہ Allah, ilah

teŋrim bendilirini küzitip turidu. (İL: T. 172), (Tanrının gözü hep üzerimizdedir).

Asıl anlamı “gökyüzü” olan sözcük daha sonra dini anlam kazanmış ve “tanrı” anlamı taşımaktadır (ED. 523).

teñrim:

EU. teñrim: Tanrım, saygı ifadesi

(17) aya edgülerim (18) teñrimlerim kim men ol (19) ödte yalanguluklarnıñ yirtinçülüğ
(20) at kö üe ayıg kılınç kılınış (21)-ıg körür bilir erse yme (AYK. S.4b. 8/17-21)

(Ey, iyilerim, tanrılarım, eğer ben o zamanda insan gözünde kötülük yaptığımı görebilsem de o kötülüklerin böyle kötü sonuç getireceğini bilmiyordum.)

(00083) men tüketmiş totok alkatmış teñrim (00084) birle qop ajuntağı qop kıçmıqlar
(00085) sanınca töpülerini yerke tegürü (00086) ayayu ağırlayu yinçürü töpü yükünü
teginür men. (DKPAM. 00083-(00086)

(Ben Tüketmiş Tutuk Tanrım ile tüm dünyadaki tüm toz taneleri sayısı kadar sırtını yere değdirip, ellerimi açara saygı gösteririm.)

YU. teñrim: تەڭرىم Tanrım

teñrim öz panahida saqlisun. (İL: T. 172), (Tanrı korusun.)

“teñri” sözünün birinci şahıs iyelik eki almış şeklidir (ED. 524). “teñrim” sözcüğü (Tanrı) anlamı dışında Eski Uygur metinlerinde bir saygı ifadesi olarak da kullanılmaktadır.

teñsiz:

EU. teñsiz: Eşsiz, benzersiz

(166) teñsiz ülgüsüzedgü adruk-luğ (167) teñrim siziñge yükünürmen (EUŞ 92/166-167)

(Eşsiz, ölçsüz, iyi, seçkin tanrım, sizin önünüzde hürmetle eğilirim.)

(0179) isig tumlug uluşı teñsiz (0180) tört üdler qolusı şaşmaz (0181) tegşilmez (AYK. VI. 0179-0181)

(Sıcak ve soğuk doğru bir uyum içerisinde olur.)

YU. *teñsiz*: تەڭسىز 1. Eşit olmayan, farklı olan 2. adaletsizlik

bu şundak teğdirmu özgermeydiğan, meñguge şundakmu bu teñsiz cahan. (İL: T. 172),

(Bu kader hiç değişmiyor mu? bu dünya böyle adaletsiz mi?)

“*teñ*” kökünden türemiş olan sözcük soyut anlamdaki “eşitsizlik” için kullanılmaktadır (ED. 526). Yeni Uygurcada “benzersiz, eşsiz” anlamında “*teñdaşsız*” sözcüğü kullanılmaktadır (İL: T. 171).

***tétik*:**

EU. *tétik*: Akıllı, zeki

[yeg edgü bilge] (10753) biligke tükellig tétik odğurağ otaçılarığ (10754) yığıp öñi öñi uluşırlarta emlegeli [ıdı] (DKPAM. 10753-10754)

(Güzel, iyi, hikmetli bilgiye sahip zeki hekimleri bir araya getirip, farklı farklı şehirlerde tedavi etmeleri için gönderdi.)

(23) yme titik sekiz biliglig öze (24) tømke bililgiglerig utğur (atı) (25) uka yarlıkar erdi... (MAİT. 4/23-25)

(Ve yine mahirane bir şekilde sekiz yanlış şuuru kesin olarak haşmetle anlar idi.)

YU. *tétik*: تېتىك Hareketli, pozitif, canlı

ular nahayiti hoşal ve titik körünetti. (İL: T. 416), (Onlar çok mutlu ve hareketli görünüyordu.)

“Kıvrak zekalı, akıllı” anlamında olan bu sözcük “tat-” fiilinden türemiştir (ED. 455)

***tınç*:**

EU. *tınç*: Dinç

inçke tınça teggeyler:: (AYK. VI.18b. 438^{1/7})

(Feragate erecekler.)

(17) irinç yarlıg tınlıg oğlan (18) -ların nomluğ yamğur yağıtıp inç (19) tınça tegürü

yarlıkadılar (AYK. VIII.2b. 500/17-19)

(Zavallı, şanssız canlıları Nom yağmuru ile feragate erdirir.)

YU. tinç: تنج 1. Hareketsizlik 2. Sakinlik, sessizlik

heterlik déizni bésip tinç deryağa öttük. (İL: T. 495), (Tehlikeli denizden sakın nehre geçtik.)

tinçrağ olтуруnlar. (İL: T. 495), (Biraz sessiz durun.)

“tin-” fiilinin türetilen sözcük Çağdaş Türk Lehçelerinde bazı fonetik değişikliklerle kullanılmaktadır (ED. 516).

tik:

EU. tik: Dik

(5) yatvisinça tikvisinçe on sınar üç ödki (6) yalañuk-lar arslanıña yumkıka qalıñız (7) yaba kat kat erklig toor-ı alqınçsız körüg -lüg (8) yaratıñu yañı öz-e yükünmek qılalım. (ETŞ. 134/5-8)

(Boyuna, dikine, her yerde ve her üç zaman içinde insanlar aslanına, hepsine istisnasız yapa kat-kat kudretli, ağı bitmez- tükenmez gözlü münasip usulünce hürmetle eğilmeği yerine getirelim.)

YU. tik: تڪ Dik

tik kuduk (İL: T. 239), (Dik kuyu)

“Dik, düz, dikey” anlamlarındaki sözcük Çağdaş Türk Lehçelerinde yaygın kullanılmaktadır (ED. 475).

tiken:

EU. tiken: Diken

*çamuka kayu it burnı çımıçamı tiken*⁴⁶⁸ (AYK .VII.9b. 476/1)

(Çamuka kayu it burnı, çımıçamı tiken tüpi)

(01677) *ol ok ögüz kıdığınta bir kere édiz (01678) uzun temirliğ söğüt ol altı yégirmi ernek (01679) tikenleri ol turkaru (01679) telim üküş yula köyer osuğluğ yanlınlayu turur.* (DKPAM. 01679)

(O ırmak kıyısında bir mil yüksekliğinde demirden bir ağaç vardır. (O ağacın) on altı parmak uzunluğunda demirden dikenleri vardır.)

YU. tiken: تنکن 1. Diken 2. Sivri çıkıntıları çok olan bitki 2. Kurumuş üzümü asmak için kullanılan uzun ağaç. Bu ağaca küçük delikler açılır ve bu deliklere küçük ince diken gibi sivri tahtalara konulur ve bu tahtalara üzüm asılır

gülñiñ tikini (İL: T. 470), (Gül dikenini)

bağda ösken her bir tikenni, çivar bağven otusun. (İL: T. 470), (Bahçede yetişen her bir bitkiyi usta bahçıvan kendisi biçsin.)

bu yıl bağdın 100 tiken üzüm çıktı. (İL: T. 470), (Bu sene bahçeden 100 diken ağacı kadar üzüm topladık.)

“tik-” fiilinden türemiş bir isimdir (ED. 483).

til:

EU. til: Dil, söz

(34) *amti etözin tilin (35) köñülin edgü kılınç buyan böğ- ... (36) yığınlar burkanlar* (MAİT. 19/34-36)

(Şimdi vücut, dil ve gönül ile iyi ameller yığınız.)

küşen tilintin tohri tilinçe evirmiş... tilinçe (DKPAM. 01183)

(Küsen Dilinden Tohar diline çevirmiş.)

⁴⁶⁸ Çince eserde 枸杞根 (gou-qi-gen) şeklinde geçmektedir.

YU. til I: 1. Dil, oltanın ucundaki küçük kanca; Akordeon, piyano dili müzik aletlerin üzerindeki tuş; Birçok aletin uzun, yassı gelen hareketli bölümü 2. Üslup, nutuk, söz 3. İstihbarat, delil, tutsak 4. Küfür 5. Çözüm, çare

tilimni çışlivaldim. (İL: T. 476), (Dilimi ısırdım)

saat tili del saat onni kösetkenidi. (İL: T. 476), (Saat tam onu gösteriyordu)

ķarmaķniķ tili ķıkarilmıķaķķa ilingen bėliķ yene ķėcip ketti. (İL: T. 476), (Oltanın ucundaki kanca çıkarılmadığı için balık kaçtı gitti.)

akardiyonniķ tili. (İL: T. 476), (Akordeon tuşu)

edebiyatta pirsunajlarniķ özige ķas tili bolidu (İL: T. 476), (edebiyatta kahramanların kendine özgü dili olur.)

birer tilini ķolķa ķüşürüp ķanķilik esker barlıķini inıķlayli. (İL: T. 476), (Birini elimize geçirelim ve kaç tane asker olduğunu tespit edelim.)

tőteylen tilniķ destidin bir birige ķarıķıp ķaldi. (İL: T. 476), (Dördü küfür yüzünden birbirine baka kaldı.)

u maķşiniķ tili bilidu. (İL: T. 476), (O arabadan anlıyor.)

Çağdaş Türk lehçelerinin hepsinde kullanılmakta olan ve asıl anlamı “insan vücudundaki organ” olan bu sözcük daha sonra mecaz olarak “bilgi, gizli bilgi, dil” anlamlarını kazanmıştır (ED. 489).

tilek:

EU. tilek: Dilek

(14) [birőek] bar erser ķiķiler..ķüşüş tilek (15) ķılđacı ularni barķa iyin oyup (16)

ķantutursiz ķösüşlerin hormuzta (AYK. VII.19b. 496/14-16)

(Eğer biri bir şey dilese siz onun dileğini yerine getirirsiniz.)

(1)tükel bütürsünler tükel tegi (2) tilekimin...(AYK. VIII.6b. 508/1-2)

(Dileklerimin hepsini yerine getirsin.)

YU. tilek: تلهك Dilek, arzu, belirli bir beklenti doğrultusunda yapılan rica
çoñ tilek orunlangandın keyin başkılirini oylaşsañmu ülgürisen. (İL: T. 486), (Önce büyük dileğin gerçekleşsin, diğerlerini sonra düşünürsün.)
u yitim baliniñ tilikini ret kıldı. (İL: T. 486), (O yetim çocuğun ricasını reddetti.)
“tile-” fiilinden yapılan sözcük Çağdaş Türk Lehçelerinde kullanılmaktadır (ED. 498).

tileklik:

EU. tileklik: Dilekli

(21) yime bu kut (22) sutur buyağota kötrülmüş ıduğ nom (1) uyur kıanturğalı tınlıklarnıñ (2). kuttileklig küsüşin..kıltı (AYK. VI.28a. 453/21-22, AYK VI.28b. 454/1-2)

(Yine bu her şeyden yüce olan kutlu Sutra canlıların dileğini yerine getirir.)

(18) yükünürmen teñrim sizniñ (19) ke ürgit köni nom tileklig [iñizge] (AYK X.28a. 653/18-19)

(Tanrım, her zaman zaman doğru nom dileklerinize yükünürüm.)

YU. tileklik: تلهكك Dilekli

yahşı tilehlik kişilerniñ tilikini alduğ.

<https://mutellipiqbal.wordpress.com/2016/09/12/قۇربان-ھېيتلىق-قىسقا-ئۇچۇر-ھەققىدە-قى/>

(Çevrimiçi 2 Kasım 2020) (İyi dilekli kişilerin dileklerini aldık.)

“tilek” sözcüğünden türemiş olan sözcük metinlerde tek bir biçimde görülmüştür (ED. 499).

tiz:

EU. tiz: Diz

eşidip iki tizin çökitü (DKPAM. 03415)

(...Duyarak iki diziyle yere yükündü.)

ton ların açınıp oñ tizlerin çöki- (AYK. VI.2b. 406/13)

(Kıyafetlerini açarak iki diziyle yere yükündü.)

YU. tiz: تيز Diz

muhammet beş yaş çağlırida momisiniñ tizida oturup “kelime teyyibe”ni yadlap bergende helçiñan ana “méniñ bu balam evliya bolidu’ dep mahtanganıdi. (İL: T. 458), (Muhammet beş yaşında ninesinin dizinde oturarak Kelime-i Tayyibe’yi ezberlediğinde Halçem anne “benim bu çocuğum büyüyünce evliya olacak” demişti.)

“Diz” anlamında olan ve Çağdaş Türk Lehçelerinde yaygın kullanılan sözcük “tis” biçiminde de görülür (ED. 570). Brockelmann *diz*’in sonundaki -z’yi “boynuz, göz, omuz” gibi örneklerde geçen -z ekiyle karşılaştırmıştır. Ona göre -z formansı ikili organların adlarında kullanılır (OGM 120. s. a).

toķ:

EU. toķ: Tok

(2) kuvrağımız bilr nomluk aşka (3) toķ bolup çoğumuz yalınımız (4) [aşılğay östelgey]/(AYK. VI.17b. 436/2-4)

(Tüm tanrılar topluluğu kendi topluluğumuz ile öğretinin lezzetine doymuş olup gücümüz artacak.)

(2) men bon om erdinig eşidip nomluğ (3) aşka toķ bolmağım üze (AYK. VIII.18a. 531/2-3)

(Ben bu öğreti mücevherini dinleyip öğretiye doyduktan sonra...)

YU. toķ : توق 1. Tok, aç olmayan 2. Yeterli, zenginlik, refah 3. Gamsız 4. Koyu renk *buniñdın kırık yıl burun menmu kiçik bala idim, amma hazırkı balılarga oğşaş kiyimim pütün, ķorsiķim tok behtlik balılardin emes idim.* (İL: T. 255), (Bundan kırık sene önce

ben de çocuktum, ama şimdiki çocuklar gibi her şeyim hazır, karnım tok, mutlu bir çocuk değildim.)

eğmet muşüklerin aş ne nénini tok kılıp berdi. (İL: T. 255), (Ahmet kedilere bol bol mama verdi.)

capa tatқан insanlarniñ hemmisi beht saadetlik, tok turmuşka érişişni hiyal kılıp kelgen. (İL: T. 255), (Zor yaşantısı olan insanların hepsi mutlu, zeğin bir yaşamı hayal etmiştir.)

anam hayat vaktida köñlüm tok idi. (İL: T. 255), (Annem hayattayken gamsızdım.)

tok kızıl reñ (İL: T. 255), (Koyu kırmızı)

“Doymak, dolu” anlamındaki “to-” fiilinden yapılan sözcük çağdaş Türk lehçelerinin çoğunda kullanılmaktadır (ED. 464).

tolğak:

EU. tolğak 1.Hastalık, ağrı 2. Izdırıp

(16) toğaktın ozğuraymen teñrim (17) ötünti: (AYK. VIII.246. 546/16-17)

(Sıkıntılardan kurtaracağım tanrım, diye rica etti.)

(14) qorınç ayınç emgek tolğak busuş (15) kadgu üdsüz ölüm yélpilmek ağıkmaq yaşın

(16) tüşmekte ulatı ada tıdalar (17) kelmegey teñrim tép ötüntiler. (AYK. VII.7b. 472/14-17)

(Korku, sıkıntı, kaygı, zamansız ölüm, zehirlenme, şimşek düşmesi ve başka tehlikeler uğramayacak’ diye arz ettiler.)

YU. tolğak: تولغاق Doğum sancısı 2. Bağırsak bakterisi

bir küni keçte ayalimni tolğak tutup qaldı, tuğut anisini çaqırıp kirdim. (İL: T. 275),

(Bir gün akşama doğru eşimin doğum sancıları başladı, gidip ebeyi çağırdım.)

Tolğak késilı (İL: T. 275), (Bağırsak bakterisi)

“Bükmek” anlamındaki “tolğa-” fiilinden türemiştir (ED. 496).

tolun:

EU. tolun: Mükemmel, tam, dolu

çambudvıv ulus tep tégirmi tolun ...rluğ bolur (MAİT. 28/1)

(Dünya, çevre mükemmel olur.)

(08495) inçe tép tédiler béş yégirmideki ...deki tolun ay (08496) teñri tilgeni teg seviglig yüzluğ uluğ élige (DKPAM. 08495-08496)

(Şöyle dediler. Ey, ayın on beşindeki dolunay ve gökyüzü gibi sevimli, aziz, yüce hükümdar!)

YU. tolun: *تولون* Dolmuş, tam şekillenmiş

ay çıkip kelmekte şunçilik tolun. (İL: T. 282), (Dolun ay çıkarak gelmektedir.)

“tol-” fiilinden türeyen bu isim sadece ayın şeklini ifade etmek için kullanılır (ED. 501).

ton:

EU. ton: Elbise, giyecek

(154) qaraja ton kedýük erti..ertiñü sevinip bođi- (155) -savat yaña inçe tép tédi...

(ADF. 154-155)

(Subhadra adlı dişi fil şöyle cevap verdi: Rahip elbisesini gitmişti.)

(7) bitig bitimiş üçün ton etik aş (8) içkü buşı birmiş üçün... (MAİT. 50/7-8)

(Vaaz dinleyip dini eserle yazdığı için elbise, ayakkabı, yiyecek ve içecek gibi şeyleri sadaka verdiği için...)

YU. ton: *تون* Önü açık, düz yakalı uzun kıyafet. Kaftan

u gizadin kéyin mesudihangä qarap: “anisi, méniñ yéñi tonum bilen ötükümnü bériñlar, men yiğingä barimen” dédi. (İL: T. 287), (O yemekten sonra Mesude hanıma bakarak, “annesi, benim yeni kaftanımı getirir misin, ben toplantıya gideceğim” dedi.)

Asıl anlamı “kıyafet, elbise” olan sözcük Çağdaş Türk Lehçelerinde “palto, dış kıyafet” anlamını da taşımaktadır (ED. 512).

tonur:

EU. tonur: 1. Tandır 2. Kişi adı (SUK)

tonur muñuz tanuñ torçi tanuñ toyin (SUK Sa28/25)

(Tanık Tonur Mungsuz, tanık Torçi, tanık Toyin.)

YU. tonur: تونور Tandır

iki ayalmu ķeri söget astidiki tonurda nan yaķmaydıĝan bolivaldı. (İL: T. 289), (İki kadın da yaşlı söğüt ağacının altındaki tandırda ekmek pişirmez oldu.)

Arapça “tannūr”, Aramice “tannūrā” dan alınmıştır. Aramice “tannūrā” ise Akkadca’da “tinūru” dan gelir (TDES.394).

Bu sözcük Hukuk belgelerinde kişi adı olarak geçmektedir.

toñ:

EU. toñ: 1. Buz 2. Saf, Katı, içi boş olmayan

toñ yerler (EUES 731), (Donmuş yer)

(5) altun öñlük yarık yaltırıklıĝ kıpta kötrülmiş nom (6) ilgi atlıĝ nom bitigde toñ altun

(7) darni okıtmaķ atlıĝ sekizinç bölük (AYK. V.6a. 355/5-7)

(Altın renkli, ışık saçan, Yüce Nom Hükümdarı atlı bitikte altın Daraniyi Öğretmek atlı sekizinci bölüm.)

toñ altun atlıĝ daranı nomuĝ sözleyü tegi- (AYK. V.8b. 360/1)

(Katı Altın atlı Darani’yi Nomu anlatıyordu.)

YU. toñ : توك Soğuktan buz olan, buz 2. Toprak, su gibi soğuktan donmuş şeyler 3.

Pişmemiş meyve, daha tatlanmamış meyve 4. Kaba Kaba davranan, güler yüzlü olmayan biri

Sen özüñni kişi deysen, kişi démeydu séni, yerde yatқан toñ tizektek, tépip ötmeydu séni. (İL: T. 269), (Sen kendini bir şey sanıyorsun ama başkası seni adam yerine koymaz, hatta yerdeki donmuş pislik gibi sana dokunmaktan da korkuyor.)

etiyazda toñ kėtişi bilen başқа yerlerge köçimiz. (İL: T. 269), (İlkbaharda buz erimesi ile başka yerlere göç edeceğiz.)

aç kırsaққа toñ almini yevergenlikim üçün bıķınıмға sancıқ turup қалdı. (İL: T. 269), (Aç karnına sürekli pişmemiş elmayı yediğim için karnıma bir sancı girdi.)

puli barnıñ gepi oñ, puli yokñıñ gépi toñ. (İL: T. 269), (Parası olanın lafı geçer.)

siz mañа sirlik hissiyatsız toñ adem bolup tuyuluşқа başlıdıñız. (İL: T. 269), (Siz bana gizemli, hissiyatsız, çok soğuk biri gibi gelmeye başladınız.)

“Donmuş, sert” anlamındaki sözcük bazen “çok soğuk, buz gibi” anlamında da kullanılır (ED. 513).

toña:

EU. toña: 1. Rütbe, unvan 2. Yiğit 3. Kişi adı

(08671) anı körüp çaştanı il- (08672)-ig beg yürekin қaturup toñalar begi teg (08673) kışatrik begler manıñ manlap қorқınсız (08674) көñülin ol yekler arasınта kirip bardı. (DKPAM. 08671-08674)

(Onu gören Çaştanı hükümdar kalbini sertleştirerek, Kışatrik beyi ve prensler ile dışarı çıktı. Korkusuzca o iblislerin arasına girdi.)

küç baғ-lıғ tanuқ burһan қu-li tanuқ vazir toña bu tamға (SUK Sa06/22)

(...Tanık Burhan Kuli, tanık Vazir Tonga, bu damga işareti)

YU. toña: تونگا Eski metinlerde kişi adı şeklinde karşımıza çıkan bir sözcüktür.

(http://cn.dict.izda.com/?a=search&type=ug_cn&q=تونگا&field=dict&oq=تونگا&id=86B56761ED.383B6C16078B91EE98E061&source=suggest, Erişim. 24 Haziran 2020.)

Asıl anlamı “kaplan” olan sözcük sonradan “kahraman, yiğit” anlamını kazanmıştır (ED. 515).

toṅguz:

EU. toṅguz: 1. Domuz 2. On iki hayvan takvimindeki hayvan adı 3. Kişi adı

toṅguz yil altınç ay yiti yanıka maṇa yrp toṅrıl-ka (SUK Sa22/1)

(Domuz yılı altıncı ayın yedisinde bana Toṅrul’a...)

(39)yine yme toṅuz (40) başlıḡ sıḡun başlıḡ tamau- (41) -luḡ özütlér tegremizte yorıp

(42) üç adrı süñün sançarlar (MAİT. 78/39-42)

(Ve yine domuz başlı, geyik başlı cehennemlik ruhlar çevremizde dolaşıp üç çatallı mızrak ile vururlar.)

YU. toṅguz : توṅغوز 1. Domuz 2. Hain, hınzır, hayvan

toṅguzlar tadin çüšti. (İL: T. 271), (Domuzlar daḡdan indi.)

toṅguzdek kiliḡin barken. (İL: T. 271), (Domuz gibi davranıyorsun.)

“Domuz” anlamına gelen sözcük daha sonra yerini “laḡzın” sözcüğüne bırakmıştır.

(ED. 527). Eski ve yeni diyalektlerde “yaḡlı, semiz, şişman” olarak kullanılan “toṅ”

(> don) köküyle “toṅuz” adı arasındaki baḡ üzerinde özel olarak durulmaya deḡer.

Buna karşılık Ramstedt’in Korece “ton” biçimiyle birleştirmesi tartışmaya açıktır

(TDES.118). Yeni Uygurcada ise “domuz” anlamında daha çok “çoşka” sözcüğü

kullanılır.

top:

EU. top: Bütün, hep

(12) türlüg öñi öñi adruk adruk erdini (13) aḡlıklar top tolu közüñür. (AYK.IV. 58b.

312/12-13)

(Türlü türlü, çeşit çeşit, hiçbir birine benzemeyen hazineler görünür.)

(7) *ol emgekke süñü-kümüzke tegi etimiz yinimiz* (8) *yırtılır örtenür yalar tolp* (9) *etüzümüzdin kan yiriñ* (10) *söl ...a...ar barınur...* (MAİT. 61/7-10)

(Bu ızdıraptan, kemiğimize kadar etimiz derimiz yarılır, yırtılır, yanar, alev alır.)

YU. top : توب 1. Kumaş, kâğıt gibi şeylerin düzenli bir yığın durumuna getirilmiş hali 2. Sayılardan sonra kullanıldığında miktar bildirir 3. Belirli bir yere toplanmış insan topluluğu, havyan sürüsü; Belirli bir iş veya çıkar için toplanan kişiler 4. Futbol, spor türü 5. Top sporlarında skor kaydetmek için kullanılan miktar, puan 6. Büyük ateşli silah

fabrika uzunğa barmayla öziniñ birinci top rehtini işlep çıkardı. (İL: T. 217), (Fabrika çok geçmeden ilk üretim kumaşını çıkardı.)

merhaba bir top latini kötürüp sirtka çıkıp ketti. (İL: T. 217), (Merhaba bir top kumaşı olarak dışarı çıktı.)

yirağtin bağğa qarap kötürülgen çañ tozan bilen kişiler topi kiletti. (İL: T. 217), (Uzaktan bağçe tarafa doğru gelen toz dumanla beraber bir sürü kişi geliyordu.)

mehsut bey kiçikkine banditlik topi kurğanidi. (İL: T. 217), (Mesut bey küçük bir haydut grubu kurmuştu.)

valibol topi, putpol topi. (İL: T. 217), (Voleybol topu, Futbol topu).

yaşlar komandisi töt top utti. (İL: T. 217), (Gençler takımı dört puan kazandı.)

koşunda at söreydiğan toplar köp idi. (İL: T. 217), (Orduda at ile getirilen ağır silahlar çok fazlaydı.)

Clauson sözcüğün “*tol-*” fiilinin zarif-fiil eki almış biçimi olduğunu, “*tolp*” biçiminin ise “*tolup*”un bazı cümlelerde ortaya çıkmış kısaltılmış şekli olabileceğini, ama Mani metinlerinde “*tolp*” biçiminin çok net bir şekilde yazıldığını, sözcüğün “*top*” şeklinde Çağdaş Türk Lehçelerinde yaşamakta olduğunu belirtmiştir (ED. 492).

tor:

EU. tor: Balık ağı, ağ

amranmaḵ (03133) -laḡ tor ta yilintimiz terk tavraḵ öd- (03134)-ün erti. bo savaḡ éşidip udayané élig beg (03135) künilik otın artuḡraḵ örtenip tapıḡcı (03136)-ların oḡıp inçe tép tédi. (DKPAM. 03133-03136)

(Utanmaya neden olacak şehvet ağına yapıştık. (Bu) çok kısa sürede oldu.)

*kim yime ol örtlüg yalınluḡ torlar (3) içinte yörgeñmiş emgeklig tınlı-
4-lar erserler...*

(MAİT 75. 3-4) (Ve bu alevli ağlar içinde sarılmış, ızdıraplı yaratıklara gelince...)

YU. tor: تور 1. Ağ, ip, balık ağı, örümcek ağı 2. Kavun piştiğinde dış kısmında oluşan çizgiler 3. Birbiriyle ilgili olan sistem, saha 4. Ağır başlı, önemli olan 5. Tuzak
bir kuni u tor toḡup olturḡanda işik uruldi. (İL: T. 232), (Bir gün o balık ağı yaparken kapı çaldı.)

ömüçük bu yerge tor toḡuptu. (İL: T. 232), (Örümcek buraya ağ yapmış.)

bu ḡoḡun taza torlişiptu. (İL: T. 232), (Bu kavunun çizgileri çok belirginleşmiş.)

soda türliri köpeygende bazarni teminleş yaḡşilinidu. (İL:T.232), (Ticaret çeşitlendiğinde pazarı temin etmek kolaylaşacak.)

uniḡ gépiniḡ tori bar. (İL: T.232), (O ağır başlı konuşur.)

bu kız bir çon cinayi tor içige kirip ḡaldi. (İL: T. 232), (Bu kız büyük bir suç ağının ortasında kaldı.)

“Kuşları veya balık avlamak için kullanılan ağ” anlamındaki sözcük çağdaş Türk lehçelerinin pek çoğunda kullanılır (ED. 528). Doerfer, sözcüğün Moğolcada Türkçeden kalma bir alıntı olarak “*toḡur, tōr*” biçiminde kullanıldığını, Farsça “*tōr*” biçimi de Türkçeden kalma bir alıntı olduğunu ileri sürmüştür (TMEN. 954).

torçi:

EU. torçi: 1. Balık veya kuş avlayan kişi 2. Kişi adı

tonur muıısz tanuı torı tanuı toyin (Sa28/25)

(Tanık Tonur Mungsuz, tanık Torı, Tanık Toyin.)

YU. torı: تورچی Balıkçı (UŞS. 69)

“tor” sözcüğünden türemiş olan sözcük “Balık veya kuş avlayan kişi” anlamındadır. (ED. 534) Lopnor Ağzında “torı” sözcüğü “balıkçı” anlamında hala işlevselliğini korumaktadır (UŞS.69).

toruı:

EU. toruı⁴⁶⁹ Kestane rengi

(14) öküş koyun toruı yılkı ölürmüş (15) için tamuda doğdumuz. (MAİT. 78/14-15)

(Birçok koyun ve hayvan öldürdüğümüz için cehennemde doğdu.)

YU. toruı: تورۇق Koyu kırmızı (sadece atın rengini ifade etmek için kullanılır.)

sol tereptikisi toruk atka mingen yaş yigit ensar idi. (İL: T. 237), (Sol tarafta koyu kırmızı ata binen genç Ensar idi.)

At için kullanılan bu sıfat çağdaş Türk lehçelerinin hepsinde kullanılmaktadır (ED. 538).

toy:

EU. toy: 1. Bayram 2. Topluluk

bulıdılayı yığılmış toy kuvraı ara (ETŞ. 72/4)

(Bulut gibi toplanmış olan topluluğun, cemaati arasında...)

YU. toy: توي 1. Düğün 2. Merasim, Bayram, Kutlama

büğü kızımniı toyi. (İL: T. 294), (Bugün kızımın düğünü.)

⁴⁶⁹ Kaya 1994: toruı

dölet toyığa katnışış üçün uzak yollarni bésip kelgen mihmanlarni qarşı alımız. (İL: T. 294), (Devlet bayramımıza katılmak için uzak yollardan gelen misafirlerimizi Asıl anlamı “çadırların toplandığı yer” anlamındaki sözcük daha sonra “toplum, halk” ve “bayram” anlamını kazanmıştır (ED. 566).

toyluq:

EU. toyluq: 1. Bayram yeri 2. Topluluk

(10) birer-inte birle toy-luğ burğan-lar saqınıp (11) bir bir ünte uz taqşut-luğ taluyılar öntürüp (12) birer burğan edgülerin ür ödün ögelim. (ETŞ. 134/10-12)

(Her birinde bir arada toplu burkanları düşünüp, ayrı- ayrı her seste güzel şiir denizlerini meydana getirip, her burkanın iyiliklerini uzun-uzun övelim.)

YU. toyluq: *تويۇق* 1. Düğünde kız ve erkek tarafın karşı taraf için alması gereken şeyler, bohça 2. Başlık parası

toyluq salmaq (İL: T. 296), (kız tarafın erkek taraftan istediği şeyler)

Asıl anlamı “çadırların toplandığı yer” anlamındaki sözcük daha sonra “toplum, halk” ve “bayram” anlamını kazanmıştır (ED. 566). “toyluk” sözcüğü “toy” ismine {+IUq} ekini eklenmesiyle yapılmıştır.

toz:

EU. toz: Toz

(07913) yirtinçü yer suvda toz toprak bolış koğ (07914) sanınca nara uruğı teg (DKPAM. 07913-14)

(Dünyada toz toprak olmuş toz ve bitki sayısınca nara tohumu gibi.)

(19) yinçün uz itdi..toz toprağığ (20) söndürgü edgü yıdlıq suv saçtı. (AYK. IX. 3b. 574/19-20)

(Toz ve toprağı engelleyecek güzel kokulu suları (toprağın üzerine) serpmiş.)

YU. toz: توز Toz

tügmennin içini toz kaplıganidi. (İL: T. 238), (Değirmenin içini toz kaplamıştı.)

“Toz” anlamında olan sözcük bazı Türk lehçelerinde “*tozan-tozañ*” biçiminde de görülmektedir (ED. 570).

tör:

EU. tör: Ön, şeref yeri, üst köşe

(13) tağtın yınakğa (14) körser men törte erklig (15) kan olunur (AYK. S.6b. 12/14)
(Kuzeye baksam yukarıda kudretli han oturuyordu.)

YU. tör: 1.Şefer yeri, şeref makamı 2. Girişe göre odanın içeri kısmı

uni adettin taşkıri tekellüp bilen törge çıkirişti. (İL. T. 357), (Onu aşırı bir tevazu ile yukarı davet ettiler.)

ularniñ ğariniñ törige yetken yetmigenliki, ğardin némilerni eketkenliki kişilerge éniñ emes. (İL.T. 357), (Onların mağaranın en içine girip girmediği, mağaradan neleri alıp götürdüğü belli değil.)

“Şeref yeri, evin yukarı kısmı” gibi anlamlarda olan sözcük Çağdaş Türk Lehçelerinde yaygın kullanılmaktadır (ED. 528).

töş:

EU. töş: Göğüs, döş

töş öz-e olurup tültürür tiyür (ETŞ. 24/15)

(Göğsüne oturarak, delik-deşik eder derler.)

amarıları töşin begsekin ömgeklediler (DKPAM. 0743)

(Bazıları yüzüstü sürünmüşler.)

YU. töş: توش Göğüs

töş yançuk (İL: T. 360), (Ön cep)

Sözcüğün göğüsün üst kısmı anlamındadır (ED. 558).

töşek:

EU. töşek: Döşek, minder

(06956) *teñrısı burķan paryan* (06957) *ların keze yorıp alķu tonyınlarnıñ töşeklerin*

(06958) *töşep açuk kızıgçe* (06959) *yorıyu...* (DKPAM. 06956-06959)

(Tanrılar Tanrısı Burkaa çilehaneleri gezip dolaşarak...yataklarını düzeltip...açık...düzenli bir şekilde yürüyerek...)

(6) *kanımız ...señrem sanlığ* (7) *señik tultın töşekin* (8) *etimizke yinimizke tegürü töşen-timiz...* (MAİT. 65/6-8)

(Babamız manastıra ait olan yastıkları, döşekleri etimize, tenimize temas ettirip kullandık.)

YU. töşek: *توشك* Uyumak için yere serilen döşek

momay kelin selingan töşek üstünde sozulup yatatti. (İL: T. 360), (Yaşlı kadın yere serilen kalın döşeğin üzerinde yatıyordu.)

“Yatak, yatak takımı” anlamındaki “töşe-” fiilinden türemiş olan sözcük çağdaş Türk lehçelerinin bazılarında yaşamaktadır (ED. 563).

tuç:

EU. tuç: Tunç

(160) *temir tuç kümüş altun tilgen-lig* (161) *tegindürteçi kanlar başdınlığ* (162) *teñri oğurın ertmiş aşunmış.* (ETS. 92/160-162)

(Demir, tunç, gümüş altın çarkı çeviren hükümdarlar tanrı ve insanların kudretleri arasında çok zamanını geçirmiş)

YU. tuç: *توچ* Tunç

tuştin yasalğan kazan (İL:T. 313), (Tunştan yapılmış tencere.)

Bakır alaşımı bir maddedir (ED. 449).

tuğma:

EU. tuğma⁴⁷⁰: 1. Doğma, ortaya çıkma, oluşma 2. kişi adı (SUK)

(13) inç buğa-nıñ inim esen men aruğ-nıñ (14) oğlum qar-a tuğma ikegü bu bitig teki

(15) cao-ni bitig yosunca negü-ke me tıldamayın (SUK Mi17/14)

(İnç Boğa, küçük kız kardeşim Esen, Oğlum Kara Tuğma ikisi bu parayı kanuna göre belirtti.)

YU. tuğma: توغما 1. Doğuştan gelen, Doğuştan yetenekli 2. Çıplak

tuğma qarğu (İL: T. 338), (Doğuştan görme engelli olan)

küçük mergen (İL: T. 338), (Küçük nişancı)

hoylida töt beş yaşlıq bir qañçe bala anidin tuğma oynap yüretti. (İL: T. 338), (Avluda dört beş yaşlarındaki birkaç çocuk çıplak halde oynuyordu.)

Wilkkens “doğma, oluşma, ortaya çıkma” anlamında açıklanan sözcük hakkında yine “tuğmak” sözcüğünün yanlış okunmuş şekli olabileceğini de belirtmiştir (EUES. 753).

tuman:

EU. tuman: Duman, sis

kara tuman üze ötrültş: (AYK. X.10a. 617/9)

(Kara duman ile kaplandı.)

(8) yoq ermes bar titir inçe kıltı bulıt (9) toz tuman ormanlar üze köşigsiz tüz (10) kök

kalıq oğuşı neteg ermiş... (AYK. II.21a. 75/9)

(Yok değildi. Böylece bulut gibi şeylerle gölgesiz gökyüzü nasıl berraklaşır?)

⁴⁷⁰ Caferoğlu 1968: toğma.

YU. tuman : تۇمان 1. Duman 2. Gam, kaygı, endişe 3. Karanlık, Zifiri karanlık, Zülüm 4. Toz

kömürlükniñ kün çikiş teripide tuman başkan tağlar körünip turatti. (İL: T. 345), (Kömürlüğün doğusunda duman altında kalan dağ tepeleri görünüyordu.)

bular bir pes mana muşundak çakçaqlaştı, buniñdin her ikkiylenniñ köñlidiki tartiniş, köñlidiki tumanlar bir kötürülgendek boldi. (İL: T. 345), (Onlar birkaç dakika kendi aralarında şakalaştı, böylece ikisi arasındaki çekinme ve endişe biraz da olsa hafiflemiş oldu.)

öktebir élide parlidi kuyaş, sürülde rusiye üstidin tuman. (İL: T. 345), (Ekim vatanında güneş parladı, Rusya üzerindeki karanlık yerini güneşe bıraktı.)

o çirayidiki topa tumanlarni sürtivetmekçi bolggandek alķini bilen yüzini sürtti. (İL: T. 345), (O sanki yüzündeki tozu temizlemek istemiş gibi elleriyle yüzünü sildi.)

“Sis” anlamındaki sözcük çağdaş Türk lehçelerinin hepsinde kullanılmaktadır (ED. 507).

tumşuq:

EU. tumşuq: Gaga

(3) kuşlar keyikleri (buzu) (4) butarlayu tumşuqın (5) tarmakın tarmayu tançkılayurlar (MAİT 85/3-5)

(Kuşlar, geyikler (parçalayarak) yırtarak gagaları ile pençeleri ile parçalayıp didiklerler.)

YU. tumşuq: تومشۇق Gaga, Nesnenin önde olan bölümü 2. Yer adı, Aksu bölgesindeki köy adı

ördekniñ tumşiki (İL:T. 346), (Ördek gagası)

almaş kéme tumşuqini deryağa buridi. (İL: T. 346), (Elmas gemi ağzını nehre doğrulttu.)

“Kuş gagası” anlamındaki bu sözcük Farsçada alıntı sözcük olarak görülür (ED. 509)

tura:

EU. tura: Kalkan, siper, düşmandan korunmak için kullanılan şey

(15) *az amranmaḡnıñ yöründeki erür:tın* (16) *tura ök öküş saḡınçnıñ yörün -deki erür*
(AYK IV. 31b. 262/15-16)

(...arzu ve ihtirasın tedavisidir. Nefes, pek çok düşüncenin tedavisidir.)

YU. tura: 1. Belirli yükseklikte olan yaşamak ve düşmandan korunmak için kullanılan yer 2. Görüntü, uzunluk

suñ jiañ çey jin ademlerini élip turağa qayıttı. (İL: T. 317), (Song jiang ile çey jin adamlarını alarak turaya döndü.)

tura başığa çıkip turup éytay, naḡşını tıñşıǵılı kışi yok, kimge éytay naḡşını. (UŞS.73),
(Tura üstüne çıkarak şarkı söylesem, dinleyecek kimse yok, kime söyleyeyim şarkıyı.)
uzun tura (İL: T. 317), (Uzun boylu)

Genel olarak “kalkan, düşmandan korunmak için arkasına saklanan şey” gibi anlamlarda olan sözcük Kuzeydoğu lehçelerinde “köy, ev” anlamlarında “*tın tura*” şeklinde ikileme olarak görülmektedir (ED. 531).

turuş:

EU. turuş⁴⁷¹: Savaş, yüzleşme, mücadele 2. Tutum, duruş, Yaşam

(7) *bolmış-ka ton etük adaḡ baş birmez-men ev teg yoğun iş*(8) *işletser men il-niñ tutuḡ yñǵınça birürmen qalmış turuşı yñǵı* (9) *tutuḡ yñǵınça bolsun. tanuk aqbıra tanuk kataḡı bu tamğa men kedire-niñ ol* (SUK PI02/7-9)

(Bolmuş’a kıyafet, çizme, ayakkabı ve başlık vermeyeceğim. Ev gibi büyük bir iş

⁴⁷¹ Caferoğlu 1968: toruş

yaptırsam ülkenin yasalarına göre veririm. Kalan harçlığı yeni rehin kanuna göre olsun. Tanık Akbıra, Tanık katakı. Bu damga işareti ben Kadiri'nindir.)

YU. turuṣ: تورۇش Durum 2. Defa

uniñ bir qañçe yil issik öydin ayrilip turişi uniñğa égir keldi. (İL: T. 329), (Birkaç sene sıcak evinden uzak kalmak ona zor gelmişti.)

bu turuṣta sen bu maqalini bugün kéçe aran aran pütüzgideksen. (İL: T. 329), (Bu durumda sen bu makaleyi bu gece ancak bitirebilirsin.)

men kiçikimde kétékka amrak idim, bir turuṣta töt zağrini çilap yevitettim. (İL: T. 329), (Ben küçükken yoğurdu çok severdim, bir oturuşta 4 tane mısır ekmeğiyle yerdim.)

“tur-” fiilinden türemiş olan sözcük Çağdaş Türk Lehçelerinde “tutum, duruş” anlamında kullanılmaktadır (ED. 554). Sözcük SUK metninde “yaşam” anlamıyla geçmektedir. Yeni Uygurcada “yaşam” anlamında bir “turmuş” sözcüğü bulunmaktadır.

tuṣ:

EU. tuṣ: Eş dost, arkadaş

yablak(236) tuṣ adaş kudaṣ savın (237) alıp köñülin körüp yılkıka (238) barımka bolup azu muñumuz (239) taqımız tegip bo on çaḥṣapatıg (240) sıdımız erser, nece egsütümüz (241) kergetimiz erser (242) yazoḡda boşunu ötünür biz (HUAS. 236-242)

(Kötü eşin dostun sözüne kanıp, düşüncelerine uyup; mal mülk heveslisi olarak ya da sıkıntılarımız, işlerimizle uğraşmaya dalıp bu on emri yerine getirmediysek, ne kadar eksik kusurlu yaptıysak; şimdi tanrım günahattan arınmayı dileriz.)

(0807) (anı) teg eşke tuṣka edgü : sa:kınç sa: kınıp ötrü (0808) edgüleṣmiş kergek kim birök sansız öküş (0809) oğrın seniñ isig özğñte (0810) adaşın eşin men tép tilin sözlep (EUDÇ. 0807-0810)

(Eğer onun gibi arkadaş, eş, dosta iyi düşünceler düşünürsen, daha iyi konuma

gelirsin, şimdi sayısız birçok defa senin canlı bedeninde...arkadaşın, eşin, dostun benim deyip, diliyle söyleyip...)

YU. tuş: توش 1. Beraber, Eş 2. Taraf

teñtuş (İL: T. 334), (Yaşıt)

Asıl anlamı “eşit, dost, denk” olan sözcük “eş tuş” ikilemesi şeklinde kullanılmıştır (ED. 558). Yeni Uygurcada daha çok “*teñtuş*” şeklinde “yaşıt” anlamında, “*tuşluk*” şeklinde ise “yaraşır, uygun” anlamında kullanılmaktadır.

tuzak:

EU. tuzak: Tuzak

keyikçi o arıgda barıp toor tuzak (yarattı).(DKPAM. 04307)

(Geyik avcısı onun yaşadığı ormana gidip tuzak kurdu.)

altın öñlüg edgülüg muygak (DKPAM. 04297)

(Altın renkli, iyilik sahibi dişi geyik)

YU. tuzak: تۇزاق Tuzak

tuzakka çüşmek (İL: T. 332), (Tuzağa düşmek)

Sözcük Çağdaş Türk Lehçelerinde yaygın kullanılmaktadır (ED. 573).

tügün:

EU. tügün: Düğüm

(5) özen kergeklig tügünün ig (6) ağıg emlemek uzammakın ayıtatıyın ötüneyin (AYK IX. 22a. 587/5-6)

(Asıl lüzumlu olan sırrı ve hastalıkları iyileştirme usulünü babamdan sorayım.)

(9) oñsatı bu nom iliki üze alku tınlıglar (10)-nıñ nızvanlıg bağ tügünleri kentün şışilip

(11) ayıg arkalıg nomlarnıñ küçleri özin (12) azılıp burkan nomlıg kün teñri üze (13)

alku bulun yıñaqlarnıñ yrumaķı bolsun. (AYK BE. 1a. 678/9-13)

(Bu nom hükümdarı ile tüm canlıların Nizvanlı düğümleri çözülerek kötü güçleri destek alan nomların güçleri gittikçe eksilerek, Burkan nom’lu gün tanrı ile tüm cihan aydınlansın.)

YU. tügün: توكون 1. Düğüm 2. Bohça 3. Ana yol ve caddelerin geçtiği yer 4. Vaka ve olayların ana nedeni, sır 5. Edebi eserlerde olayın başlanma noktası 6. Çözülmeyen gizli durum

zavuttiki ayal işçilarniñ hemmisi tügün tügüşni meşk kılivatidu. (İL: T. 404), (Fabrikadaki kadın işçilerin hepsi düğüm yapmayı öğreniyor.)

kimmet bahalık taşlar ve altun buyumlar ikki tügün kılıp tügüldi. (İL: T. 404) (Değerli mücevherler ve altınlar iki bohça halinde düğümlendi.)

kutubi ormançılık meydani katnaş tügüni bolğaça bu yerdin otomobilller köp ötüp turidu. (İL: T. 404), (Kutubi orman çiftliğinden arabalar çok geçiyor.)

mesiliniñ tügüni . (İL: T. 404)), (Sorunun nedeni.)

tügün yéşilse eserdili asasi téma pütünlery éçilidu. (İL: T. 404), (Olay çözülse eserin ana teması çözülür).

men uniñ bilen ayrim sözlişip uniñ köñlidiki tügünlerni yéşey. (İL: T. 404), (Ben onunla ayrı konuşarak onun içindekini çözmeye çalışayım.)

“tüg-” fiilinden türemiş olan sözcük çeşitli fonetik değişimlerle çağdaş Türk lehçelerinin çoğunda yaşamaktadır (ED. 484).

tümen:

EU. tümen: On bin, tümen, sayısız

(12) yüz artoķi kırķ tümen yekniñ yavlaķ (13) biligiñe ögsüz köñülsüz boltı. (HUAS. 12-13)

(Yüz kırk tümen şeytanın kötülüğü ile karışıp düşüncesiz oldu.)

tümen tınlıǵlar altun kümüş erdni monçuķ (19) satıǵsız erdiniler tilegeliķ taluy öǵüzke

kirser (KİP 18-19)

(On binlerce şeytanlar altın, gümüş, mücevher ve boncuklar, paha biçilemez mücevherler dilemek için sonsuzluk denizine girerse)

YU. tümen: تومهن 1. On bin 2. Sayısız, sayı olarak çok fazla olan

on tümen pul (İL:T. 407), (Yüz bin para)

yürek bağrim tümen para (İL:T. 407), (Senin aşkında yüreğim pare pare.)

Clauson, sözcüğün Toharca'dan ödünç olabileceğini ve çokluk bildiren sözcük olarak da kullanıldığını belirtmiştir. Sözcük Moğolcada da bir ödünçleme olarak görülür (ED. 507). TochA. tmām, TochB. tmāne, tumane, tmane, Mo. tüme(n)

tün:

EU. tün: Karanlık, gece

(23) yarlıkamadı...amti biş ay tün (kün)(24) ulug ilig ezrua teñri iliği- (25)-ñe barnas kentte -er (26) arıǵda üç tegzinç iki (27) yigirmi bölük nomlug tilgen (28) tevirip... (MAİT. 7/23-28)

(Şimdi beş ay, gece ve gündüz Barenas şehrinde büyük hükümdar, tanrılar hükümdarı Indra'ya ormanda, üç devir on iki kısımlı din tekerleğini döndürüp...)

tün kün isig özleri (DKPAM. 00574)

(Gece gündüz sıcak vücutları)

YU. tün: تون 1. Gece, karanlık 2. Karanlık, zülüm

ikki kündin kéyinki tünde ular iç kətim söhbet ötküzdi. (İL: T. 408), (İki gün sonraki gecede onlar üç kere toplantı yaptılar.)

sen tuǵulup köz açqanda veten idi tün. (İL: T. 408), (Sen doğduğunda vatan zulmette idi.)

“Gece, karanlık” anlamındaki sözcük bazı Türk lehçelerinde “dün” anlamında da kullanılmaktadır (ED. 513).

tüp:

EU. tüp: Dip, esas, temel kök

(01663) (öğüz) nüñ tüpinte altırar yégirmi ernek (01664) turkı temirliğ şişlerin tikenlig
töşemiş teg ol yél toğsar...(DKPAM. 01663-01664)

(İrmağın dibine on altışar parmak uzunluğunda demirden şişlerle dikenli...döşemiş
gibidir.)

(tamır)-ları üzülüp kesilip bir azıgı tüpintin bérü (256) konrulup ünti..ol açığ emgekin..
(ADF. 255-256)

(Damarları kesildi. Bir dişi kökünden sökülüp çıktı.)

YU. tüp: توب 1. Esas, temel, kök, tamamen, tamamıyla 2. Ağaç sayısı, Sayılarla
beraber kullanıldığında miktar bildirir.

tüp pirinsep (İL: T. 377), (Temel prensip)

tüp söz (İL: T. 377), (Sözün kökü)

bu meisle tüptin hel bolmıdı. (İL: T. 377), (Bu sorun tamamıyla çözülmedi.)

iki tüp köçet sétivaldim. (İL: T. 377), (İki tane meyve ağacı satın aldım.)

beş tüp alma (İL: T. 377), (Beş tane elma ağacı)

Asıl anlamı “bitki veya ağacın kökü” olan sözcük sonra “temel, yapının temeli, köken,
soy” anlamını kazanmıştır (ED. 434).

türk:

EU. türk: 1. Güçlü, güç 2. Kişi adı (SUK)

(0168) türk küçüniñ ... kim... (0169) yek içkek (0172) elig begig ıraktan körüp
(0173)ök öz körkin tegşürüp.. (0174) çaştanı éligniñ yég üstünki (0176) katunınıñ
körkin berlgürtüp (0177) elig beg basasinta yorıyu (0178) oğlağı ünin ünteyü élig
(0179) beg-ke inçe tép tédi (EUDÇ. 0168-0179)

(Senin gücünü, kudretini tanıdım. Şeytan...hükümdarlar hükümdarını uzaktan görüp, kendi dış görünüşünü değiştirip...Hükümdar Çaştanı'nın güzel hatununun görünüşüne girdi. Hükümdarın arkasından yürüyerek, tatlı ses tonu ile seslenerek hükümdara şöyle dedi.)

arıtı kelmes sen yme türk yigit (sen) (DKPAM. 02441)

(Sen yine genç, yakışıklısın.)

bu nişan tanuķ türk buķa nın.. (SUK Sa15/13)

(Bu damga işareti tanık Türk Buka'nındır.)

YU. türk: *تورك* Türk, etnik ad (İL:T. 383)

türükler asasen türkiyede yaşıydu (İL:T. 383), (Türkler genele Türkiye'de yaşarlar.)

Asıl anlamı “meyve veya insanların olgunlaşması” olan sözcük daha sonra “genç, hayatın başında olan, dinamik” anlamlarında kullanılmış, daha sonra ise “güçlü” anlamından yola çıkarak etnik ad olan “Türk” anlamı kazanmıştır (ED. 542).

tütün:

EU. tütün⁴⁷²: Mesken sayımında alınan vergi çeşidi 2. Duman

(bu borluk) (11) uçağur turi-niñ amti bu kün (12) başlap bu turi-ta negüm-e kalan kavuğ tüdün (13) kpğ koğgu umdu borluk eniz triğ (14) ür kepez kavlalıķ eniz basıg salıg (15) negüm-e қаdılmaz -biz salmaz-biz tip bu (16) budaşiri baħşı-қа tapşurup birtimiz (17) bu işke tnuķ iş buķa tanuķ ara buķa (SUK Mi20/11-17)

(Bu üzümlük aslında Turi'nin olduğu için şimdi bugünden başlayarak her zaman toprak vergisini, tütün vergisini, kapı vergisini, umdu? vergisini, üzümlük, tarla, darı, pamuk, sebze tarlası vergisinden sorumlu olmayacağız diye Budaşiri Hocaya teslim ettik.verdiğimiz bu işin (tanıkları) Tanık İş Buka, Tanık Ara Buka.)

⁴⁷² Nobuo Yamada1993: tüdün

(7) ol örtenür kara bulut (8) tütünüg üre yarlıkar (MAİT 113/7-8)

(Bu tutuşan kara bulut dumanı şiddetle üfler.)

YU. tütün: توتون 1. Duman 2. Aile, hane

köygen otunniñ tütünü öyni qaplidi. (İL: T. 380), (Yanan odunun tütünü evi sardı.)

bu yézida 50 tütün bar. (İL: T. 380), (Bu köyde 50 tütün aile var.)

Clauson, sözcüğün asıl anlamının “duman” olduğunu, ama Uygur hukuk metinlerinde “hane başına konulan bir tür vergi çeşidi” olarak da geçtiğini belirtmiştir (ED. 457). İli Ağzında “acı çekmek” anlamında “tütün yutmak” biçimi de kullanılmaktadır (HZUTDŞL.91).

tüz:

EU. tüz: Düz, doğru, kusursuz, kaygan.

basutçı eksük bolmaq tüz-e ol tüz arasız basutçı anıñ söz-lermiş(2) o atkanı ürgürmetin tip ol 缘彼境界 atkanı uğuş-uğ (Üİ. 119a/1)

(Yardımcı sebep olsa da o düz arası yardımcı sebep eksik olmak ile bu yüzden “vaktinde yetişip algılayamadan” diye söylemiştir.)

ol kişi..edgü kılınç öñreki kişi edgü kılınçı birle tüz [titir] (KİP. 92)

(Bu kimsenin iyi ameli önceki kimsenin iyi ameli ile aynıdır.)

(3883) monta saçılıp birin tartmış teg tüptüz (3884) kaşı kapağı közünü turur... yağlıg yumşak köz... (DKPAM. 3883-3884)

(Dümdüz kaşı ve göz kapağı tek tek yukarı çekilmiş gibi görünür durur.)

YU. tüz: تۈز Düz, geniş meydan 2. İyi niyetli, başkasına kötülük yapmayan.

tüz ösken dereh kökke çıkalaydu. (İL: T. 388), (Düz ağaç göğe çıkar.)

atlarni tüz yerge koyup berduk. (İL: T. 388), (Atları geniş meydana otlaması için bıraktık.)

biçare yavaş tüz ademken. (İL: T. 388), (Zavallı kendi halinde iyi niyetli biriymiş.)

turmuş yoli sen oyliḡandek undak tüptüz emes. (İL: T. 378), (Hayat senin düşündüğün gibi dümdüz ilerlemiyor.)

ekber köḡlidikini tüptüzla éytti. (İL: T. 378), (Ekper gönlündekini dümdüz söyleyiverdi.)

Asıl anlamı “düz” olana sözcük daha sonra anlam genişlemesi ile “denk, aynı” anlamlarını da kazanmıştır (ED. 571) Ayrıca sözcüğün ikileme şekli olan “*tüp tüz*” sözcüğü de “dümdüz” anlamıyla yaygın olarak kullanılmaktadır.

uç:

EU. uç: Uç, baş, uzak.

inçe sözleşdimiz koço kidini yorir-iki uçı kin- (SUK Sa04/5)

(Şöyle anlaştık, Koço pazarında geçerli iki ucu...)

yaruḡ yaltrıḡ bar-ın-tın kök ḡalıḡ-ıḡ bolur bilḡeli (10) anın bilmiş kergeḡ çinkürü bar kök ḡalıḡ kök ḡalıḡ öḡsüz köḡü... (Üİ. 104a/9-10)

(Ancak aydın olarak var olduğundan göḡü bilmek mümkündür. Böylece gök gerçek olarak var diye bilmelidir.)

YU. uç : 1. Nesnenin sivri noktası, İp, tel gibi nesnelerin diğḡer ucu 2. El, ayak gibi vücut organlarının son noktası 3. Dış kenar, hudut 4. Bir şeyin başı, tepesi

yihḡniniḡ uçı (İL: U. 704), (İḡne ucu)

arḡamçiniḡ uçı (İL: U. 704), (Halatın ucu)

barmakniḡ uçı (İL: U. 704), (Parmak ucu)

şeherniḡ uçı (İL: U. 704), (Şehrin ucu)

yene çıkarsak yaḡaçniḡ uçıḡa çıkidu emdi (İL: U. 704), (Yine devam edersek ağacın tepesine çıkacak.)

Asıl anlamı “son, uç” olan sözcük daha sonra “sınır, hudut” anlamlarını da kazanmıştır (ED. 17).

uluğ:

EU. uluğ: Ulu, yüce, büyük

(71) (*kuanşı im pusarın*) *kutadmağ küçi erdemi antağ uluğı titir* (KİP. 71)

(Kuanşı İm Pusarın mest etme gücü işte böyle büyüktür.)

(18) *éliglerinte tutup kapk ara uluğ bedük ta:ğ* (19) *teg ötözin oynayu ot öñlüğ işin*

(20) *saçların eñinlerinte tüşürüp ağıluğ yılan-* (21)- *ın etözlerin etinip yaratınıp kay*

beltir (22) *sayu yorıyur erti* (EUDÇ. 18-22)

(Ellerinde üç dişli yaba ve bayrak tutup, kapkara büyük dağa benzeyen vücutları ile oynayarak, ateş renkli örgülü saçlarını omuzlarına bırakıp, zehirli yılanlara bedenlerini sarıp, hep beraber meydanda dolaşıyorlardı.)

YU. uluğ: 1. Büyük, Kocaman 2. Gittikçe büyüyen, Şiddetli 3. Kudretli, her şeyden büyük olan, yüce 4. Kudretli, her şeyden büyük olan, yüce 5. Saygıdeğer, Yüksek rütbeli 6. Yaşta büyük olan 7. Mutluluk

bu bulaklar birleşip uluğ derya bolup aqatti. (İL: U. 759), (Bu çeşmeler birleşerek büyük bir derya oluşur.)

yigit arkisidiki uluğ otni taşlap kaçtı. (İL: U. 759), (Genç arkasındaki büyüyen yangını bırakıp kaçtı.)

uluğ veten (İL: U. 759), (Ulu vatan)

uluğ arzu armanlar (İL: U. 759), (Büyük arzular)

bizniñkige kélidiğan méhman nahayiti uluğ mihman. (İL: U. 759), (Bize gelecek olan misafir çok saygıdeğer biri.)

uluğ şair (İL: U. 759), (Tanınmış şair)

uluğ buva (İL: U. 759), (Büyük dede)

uluğvar héyt künliri (İL: U. 759), (Mutlu bayram günleri)

Fiziksel açıdan “büyük, iri” anlamındaki sözcük anlam genişlemesi ile “büyük baba”

anlamında da kullanılmıştır (ED. 136).

umay:

EU. umay: 1. Tanrı 2. Doğum sonu, kadın rahmi

(1) *burhanıg ayataçı...bodimata* (2) *atlıg umay iyesi...biş yüz* (3) *oğlanı arasinta eñ kiçigkiye* (4) *oğlı ymektenrilerig* (5) *luularıg yekler kuvrağın* (6) *yme birgerü* (AYK. VIII. 7b. 510/1-6)

(Bodimata adlı tanrıçalar tanrıçası beş yüz oğlu arasında en küçük oğlu da (dahil olmak üzere), tanrıları, ejderhaları, (bunlarla) birlite cinler, şeytanlar topluluğunu...)

(16) *umayda anta yme teñriler* (17) *anı te gök küzetürler* (AYK. VIII.28b. 550/16-17)

(Ana rahmine düştüklerinde orada da tanrılar onları aynı şekilde korurlar.)

YU. umay: ئوماي Erkek çocuk testisti, Eş. (Kumul, UŞS. 262) 2.Tanrı adı (Şaman dininin tanrısı)

Asıl anlamı “plasenta, rahim” olan sözcük aynı zamanda “tanrı adı” olarak da kullanılmıştır (ED. 165).

un:

EU. un: Un

(1) *biçin yıl bir ygrminç ay on yınka biz* (2) *basa tmir ked tş birle açığ-ka kud-* (3)-*ar arpa kümüş-inte edgü unınta-ki* (SUK Mi14/1-3)

(Maymun yılı on birinci ayın onuncu günü biz Basa Temir Ked ile beraber ambara arpa, gümüş bıraktık. İyi un için.)

YU. un: ئون Un

öyde un tügeptu. (İL: T. 762), (Evde un bitmiş)

Çağdaş Türk Lehçelerinde yaygın kullanılmakta olan sözcük “un” anlamındadır (ED. 166).

uyat:

EU. uyat: Edep, haya

(12) siz: uvut uyat üze çavıkmış (13) atlıg küülüg bilge siz: ögi erür siz... (AYK. VII.16a. 489/12)

(Utanmasıyla üne kavuşmuş, şan şöhrat sahibi bilgesiniz.)

YU. uyat: ئۇيات Utanmak, haya, edep

bu gepni başkılar anlap kalsa uyat. (İL: U. 771), (Bu lafı başkası duyarsa çok ayıp olur.)

“uvut” sözcüğü ile eşanlamlı olan sözcük Uygur Türkçesinde ikileme olarak kullanılmaktadır (ED. 268).

uz:

EU. uz: 1.Usta, mahir, becerikli, kabiliyetli 2. Yol, geçit⁴⁷³

(15) amarı inçe (tip) (16)-da kişi ajunınta erken satıg- (17) -cı yuluğçı uz uzağut erdimiz. (MAİT 61/15-17)

(Bazıları şöyle diye insanlar aleminde iken, satıcı ve alıcı, madrabaz idik.)

(4) birkerü ...küyü küzetü uz tutup (5) körkitüerler olarka...edgüli (6) ayığlı tüş utluğ kimler... (AYK VIII.29b. 552/4-6)

(Hep birden onları koruyup kollayıp sağlam tutarak onlara iyi ve kötü işlerin karşılığını gösterdiler.)

YU. uz : ئۇز 1. Güzel 2. Usta, Mahir

külümsirep turğan uz kızlar usulğa çüşti. (İL: U. 731), (Gülümseyen güzel kızlar dans etmeye başladı.)

bu kızniñ öy işida koli uz iken. (İL: U. 731), (Bu kız ev işlerinde çok ustaymış.)

⁴⁷³ Caferoğlu 1968: 247.

Asıl anlamı “usta, mahir, yetenekli” olan sözcük daha sonra “mükemmellik” anlamını da kazanmıştır (ED. 277)

uzun:

EU. uzun: Uzun, uzak

(14) tınlıḡ kuanşı im pusar atın uzun turkaru (15) atasar tünlel küntüz atayu tutsar antaḡ (16) oḡrı bar uluḡ oṭkakirser... (17) uluḡ suvka kirser ölimegey sıḡta tegip öḡey... (KİP. 14-17)

(Herhangi bir canlı varlık Kuanşı im pusar adını her zaman ansa geceli gündüzlü durmadan ansa, o sırada tesadüfen bunlar büyük bir ateşe girse, bu Bodisattvanın kudret ve ilahiliği yüzünden yıkamaz.)

kuṇçuylarnıḡ isiz yavaz saḡınç (075) azon turkaru brahmadate éligke yalḡanturur (erti) (ADF. 075)

(Kadınlara has kötü ve şeytani düşüncelerle sürekli Hükümdar Brahmadatta’yı kandırıp dururdu.)

YU. uzun: ئۇزۇن 1. Uzun 2. Daima, sürekli devam eden

uzun yol, uzun çaş (İL: U. 735), (Uzun saç)

uzun makale, uzun gep, (İL: U. 735), (Uzun laf)

Günümüz Türk lehçelerinde kullanılan sözcük “uz-” fiilinden türemiştir (ED. 288).

üç:

EU. üç: Üç

altmış üç kuanpu-ka altım (SUK Lo03/2)

(Altmış üç Kuanbu’ya aldım.)

(36) mahéndaraséne élig tört yıḡaḡdın kelmiş (37) arkıḡ yalavaçlarıḡ okıp üç ayda kén

(38) svayambar yaḡı kün kılḡuluḡ barça (39) olarka tüzü tüketü sözledi...anı éşidip

(EUDÇ. 36-39)

(Hükümdar Mahendraséna dört bir yandan gelmiş haber getirip götüreren kervancıları çağırdı ve onların hepsine üç ay sonra eş seçme günü yapılacağı haberini eksiksiz bir şekilde söyledi.)

YU. üç: **ئۈچ** Üç

üç kitap(İL: Ü. 869), (Üç kitap)

Türkçe'nin tüm tarihi dönemlerinde görülen sayı sözcüğüdür (ED. 18).

ülüş

EU. üleş: Hisse, pay

(13) teŋri teŋrisi (14) atlıg iki üleş (15) burkannıŋ (MAİT. 97/13-15)

(Tanrılar tanrısı atlı iki kısım burkanın...)

(166) ötrü kuan ŧi im pusar ol buŧı (167) birmiŧ erdnilig küntegüg alıp iki üleş kıltı bir üleşin (168) erüş erdni burkağa tutdı. (KİP. 166-168)

(Kuan ŧi im pusar, bu sadaka olarak verilmiş olan, değerli taşlarla bezeli gerdanlığı aldı, ikiye böldü.)

YU. üleş: **ئۈلۈش** Hisse, pay

öz üleşini almak. (İL: Ü. 894), (Kendi payına düşeni almak)

bu gelibilerniŋ içide her kıysimizniŋ üleşi bar. (İL: Ü. 894), (Bu zaferin içinde hepimizin emeği var.)

yette kıat asmanniŋ étikige büyük kıesidilerni yazsakmu aniniŋ teripiniŋ miŋdin bir üleşini ipadilep bergili bolmas. (İL: Ü. 894), (Yedi kat göğe en büyük kasideler yazsak da anne fedakarlığının binde birini anlatamayız.)

“ülüş” sözüyle eşanlamlı olan, ancak bu sözcüğe göre daha yaygın bir biçimde kullanılan “ülüş” sözcüğü “bölüm, cüz” anlamında da kullanılmaktadır (ED. 153).

ün:

EU. ün: Ün, seda

(191) ünüg anta ok eşidür tamu prit yılkı ajunta özi (192) kirip emgeklerinte özgürür
kuanşi im pular tınlıglarığ (193) kolulamış çın kirtü kolulamağ titir..arığ turuğ... (KİP.
191-192)

(Kendisini çağıran sesi hemen işitir. Cehennemlikler, açlık çeken ruhlar ve hayvanlar
dünyasına girer.)

(0295) ança sözleyü turur erken (0296) anıñ arasınca çaştanı éligke (0297) yakın belin
teg yavlağ ün (EUDÇ. 0295-0297)

(Öyle söylediği sırada onların arasından Hükümdar Çaştanı'ya yakın yerden
korkutucu ses işitildi.)

YU. ün: ئون Seda, Ün

ünüñni çıkarma (İL: Ü. 897), (Sesini çıkarma)

Asıl anlamı “insan sesi” olan sözcük genel olarak “ses” anlamı kazanmıştır (ED. 167).

ünüş:

EU. ünüş: Çıkış, yükselme, meydana gelme

(5) yme bo daranı nomuğ tutdaçı tınlıglar ünüş (6) yolka teginçe ürük uzatı kaççankiri
(7) bodistwka maytri bodistw mahasamut (8) ri budisatwka arya avalikita işvari (9)
bodis(a)t(a)vka mançusiri bodis(a)t(a)vka m(a)hapiña (10) lita ulatı
bodis(a)t(a)vlarka küyü küz (11) etü tutguluk bolgaylar inçip bo d(a)rni (12) nomug
tutdukta munçulayu törün tutmıs k(e)rgek (AYK V.9a. 361/5-12)

(O zaman, bu dhāranīyi tutacak canlılar çıkış yoluna ulaşınca, devamlı bodhisattva
Kāñcana-giri, bodhisattva Maitreya, bodhisattva Mahā-samudra, bodhisattva rya-
avalokitḍvara, bodhisattva Mañjuśrī, bodhisattva Mahā-piṇḍala ve diğer bodhisattvalar

tarafından korunarak tutulacaklar.)

(20) *terk üdüin ünüş yolu topdaçı* (21) *bodisatav yorıklıg közüñür ajunta* (22)-*lüg kılı tegingey men*

(Yüce bilgili çok yakında yükselme yolu bulacak, Bodihisatva yoluna yürüyen, bu dünyada uzun yaşayacak, kutlu ve şanslı kimseler kılacağım.)

YU. ünüş: ئۈنۈش Çıkış, yükselme, meydana gelme

ünüş nisipiti (İL: Ü. 902), (Filizlenme yüzdesi)

Clauson, bu sözcüğün şüpheli olduğunu, İlk dönem Eski Uygur metinlerinde “örüş” ve “ünüş” sözcüğünü ayırt etmenin mümkün olmadığını, “örüş” biçiminin sözcüğün anlamına daha uygun olduğunu belirtmiştir (ED. 191).

üstün:

EU. üstün⁴⁷⁴: Üstün, üst

(26) *üstün öñ alqınçusı teñri yiri* (27) *altın aviş tamuğa tegi tüzü* (işitilti). (MAİT. 18/26-27)

(Yukarıdaki şekilsiz tanrılar yerinden aşağıdaki Avici cehennemine kadar hep işitildi.)

üsdünki şastir-tağı girant-ta yondaru ukıtmak üz-e ağığsız-nıñ atın (15) *körkitmiş erür ağığ-sız nıñ birikmemekin ol tört törlüg bolurın.* (Üİ. 101b/14)

(Bu üstteki Sastra’daki Grantha’da toplu olarak Asrava’sızın adını açıklamak ile Asrava’sız bir olmadığını, onun dört türlü olduğunu göstermiştir.)

YU. üstün : ئۈستۈن 1. Üstte, Yukarıda 2. Yüksek, Yüce Fazla 3. Canlı, Enerjik 4. Pahalı *üstün kapak* (İL: Ü. 885), (Üst kapak.)

u özige kariğanda üstün gayige ige bolğan bu yigit aldidada hodukup qalğanidi. (İL: Ü. 885), (O kendisine göre yüksek gayeler peşinde olan bu gencin önünde biraz

⁴⁷⁴Sema Barutçu Özönder 1998: üsdün

telaşlandı.)

rohi üstün (İL: Ü. 885), (Enerjik)

tennerhi üstün (İL: Ü. 885), (Fiyat yüksek)

Clauson'a göre "üstün" sözcüğünden gelmekte olan sözcük "yukarı, üst" anlamlarındadır (ED. 242).

üstünrek:

EU. üstünrek: Daha yukarı

(05158) meniñ yene (05159) ölüm <üm> te üstünrek tut ucuz (05160) bolguluğ savlar turur. (DKPAM. 05158-05160)

(Benim yine ölümünden daha ucuz olabilecek bazı şeyler var.)

(05171) (ne üçün) tep teser isig özümte üstün- (05172)-rek eçim arslannıñ köñül in küzetür men (DKPAM. 05170)

(Ne için diye sorsalar, sıcak canımdan daha üstün olan ağabeyim Arslan'ın gönlüne bakarım.)

YU. üstünrek: *أوستونردك* Daha yukarı, daha yüksek

uniñ maaşı meniñkidin üstünrek. (İL: Ü. 885), (Onun maaşı benimkinden daha yüksek.)

Bk. üstün.

yağ:

EU. yağ: Yağ

(33) yağı alkınmış yula teg tañ (34) başıntağı uyağur yultuzlar teg basa-basa teñri yirintin tayar-lar. (MAİT 103/33-34)

(Yağı azalmış bir lamba gibi veya sabaha karşı batan yıldızlar gibi bir müddet sonra tanrılar diyarından düşerler.)

(15)...yağ sızdağı erser baş- (16) -ınta tülintekörser akar suv (17) yürünlüg öñlüg

edlerig ötrü bilgü (18) ol <,> ol kişig léşip tözlüg erür tép (19) sanipat tözlüg kişiniñ, barça bolur (20) birgerü, azu yme bolur ikigü, azu... (AYK IX. 25b. 594/15-20)

(Başından yağ sızıyor ve rüyasında akan su ile beyaz renkli eşyalar görüyorsa, o zaman o kişiyi balgam kaynaklı [hastalık sahibi] diye bilmek gerekir. Saṃnipāta kaynaklı hastalık sahibi kişide [bunların hepsi] birlikte olur...)

YU. yağ: ياغ Yağ

koy yéği (İL: Y. 459), (Koyun yağı)

“Yağ” anlamındaki sözcük bazen belirli bir sözcükten sonra geldiğinde “yağın çeşidini” bildirir (ED. 895).

yağı:

EU. yağı: Düşman

(47) ağır yükler birle ol yağılar ara uduzup iltgeli (48) sakınsar ertinü alp erür.(KİP 47-48)

(Ve ağır yükler ile bu yol kesiciler arasında geçirip götürmeyi düşünse, bu çok güç olur.)

(0085) yay tartıp alku yağılar (0086) mys kim bolsar anı ne çok utğalı yégedgeli (0087) uğay sizler... (EUDÇ 0085-0087)

(Yay çekip bütün düşmanlar...kim olsa onu niçin yenmeye muktedir olacaksınız?)

YU. yağ/yéga I: ياغي/يغا Düşman

samanilar bizge yağı tursa ulardin yahşilik kilemdü dep soridi sutuk. (İL: Y. 468), (Samaniler bize düşman, onlardan bize iyilik gelir mi diye sordu Sutuk.)

YU. yağ/yéga I: ياغي/يغا Kaza, afet, savaş.

yéğida perķ etmekmu asan emes dost düşman kaçķisini. (İL: Y. 712), (Savaşta dost düşmanı fark etmek de zor.)

“Düşman, rakip” anlamındaki sözcük Moğolca ’da da alıntı olarak bilinmektedir (ED.

898)

yaka:

EU. yaka: Kiralama, kira 2. Kenar, kıyı 3. Pekiştirme

(12) *atamıznıñ ülüş bitigindekiçe negüsin (13) kim-in tapşura birip muntın taş yiri-*
(14) *-nıñ suvı-nıñ yakasına yene iki bölük (15) bu bitig-teki tvarğa tutup on tamğa*
büdüin (SUK WP06/12-15)

(Babamızın miras sözleşmesine göre neyi kime verdiğini, bunun dışındaki toprağının kirasını ve bu iki parça olan sözleşmedeki malı kimin aldığını, on tamgalı tam gümüş yastığı ...)

yaka yalnızın (EUES. 855), (Yalnız, tek başına)

YU. yaka: 1. Kıyı, Sahil 2. Yabancı bir memleket 3. Zaman, Süre 4. Gömlek yakası
5. Kira ,Arazi kirası, (kumul, HZUTDŞL. 354)

tümen deryasiniñ yakısı (İL: Y. 469), (Tümen nehrinin kıyısı)

yaka yurt (İL: Y. 469), (Yabancı memleket)

muhter öldi, sadir ölüm yakısında, emdi ikkimizla kalduķ dédi atabik. (İL: Y. 469),
(Muhtar öldü, Sadır da ölmek üzere, şimdi bir tek ikimiz kaldık dedi atabek.)

köynek yakısı (İL: Y. 469), Gömlek yakası.

ED’de “giysinin yakası” anlamında geçen (ED. 898) sözcük hakkında Doerfer, “yaka, hudut; yaka, elbise yakası” açıklamasını verir ve sözcüğün Türkçeden Arapçaya, Moğolcaya, Ermeniceye, Balkan Lehçelerine geçtiğini belirtir (TMEN. 1802).

yala:

EU. yala: İftira

(yavl)-*laķ adasınta ada tuda adasıntın yala yañķu adasınta bo (21) beş türlüğ*
adaldardıñ kórķınçlardın ozar kurtulur...(AYK IV.65b. 326/20)

(Canlıların tehlikesinden, kötülerin tehlikesinden, sıkıntı tehlikesinden, iftira tehlikesinden bu beş türlü tehlikeden korkulardan kurtulur.)

(12)yala yañku adasıntın ada tuda adasinta- (13) -tın bo beş törlüg adalartın (14) korkınçlartın oñar kutrulur (AYK IV.66a. 327/12-13)

(İftira tehlikesinden, kötülerin tehlikesinden bu beş türlü tehlikeden, korkunçlarından kurtulur.)

YU. yala: *yal* İftira, Kuşku,

emet yalıga kétiptu. (İL: Y. 477), (Emet iftiraya uğramış.)

“Şüphe, suçlama, yanlış suçlama” anlamındaki sözcük Kuzey lehçelerinde “*jala*” şeklinde de karşımıza çıkmaktadır (ED. 918).

yalğan:

EU. yalğan: Yalan

çamı çarımı etser-ler yalğan-i (SUK Sa25/17)

(İtiraz ederlerse, yalanı...)

yalğanu söz etöziñe inçe tedi. (DKPAM. 05105)

(Yalan sözlerle şöyle dedi.)

YU. yalğan: *يالغان* Yalan

yalğan cavap (İL:Y. 482), (Yalan cevap)

Clauson, “yalan” anlamındaki sözcük “*yal-*” (alevlendirmek) fiilinden türediğini ileri sürmektedir (ED. 926).

yaman:

EU. yaman: Kötü, fena

(7) *yaman sağınsañ eşinke* (8) *uğan sezañ birdeçi* (ETŞ. 256/7-8)

(Arkadaşın için kötülük düşünürsen, tanrı sana layık olduğun cezayı verir.)

YU. yaman: يامن Kötü, sert, güçlü tehlikeli, kötü durumda olan 2. Boş laf 3. Aşırı, çok
yaman yamandin korkar. (İL: Y. 496), (Kötü kötüden korkar)

*tagniñ havası şundağ bolidu, şamal küñçikiştin urup turğanda havada qara bulut
bolsimu qorqma, eçilip kétidu, mana bunisi yaman.* (İL: Y. 496), (Dağ havası böyle
olur, rüzgâr doğudan estiğinde hava kapalı olsa da korkma, açılır, en tehlikelisi bu işte.)

*“her küni bir vezir aldiñzğa kélip ayallar toğrısida yaman hikaye kílidu”, deptu şatuti
şahzadige.* (İL: Y. 496), (Her gün bir sadrazamınız yanınıza gelerek kadınlar hakkında
konuşacaktır demiş papağan prense.)

uniñ dadisiñ aççıki yaman kişi idi. (İL: Y. 496), (Onun babası çok sınırlı biriydi.)

bügün hava yaman issik. (İL: Y. 496), (Bugün hava aşırı sıcak.)

“Kötü, fena” anlamındaki sözcük hem nesne için hem insan için kullanılmıştır. (ED.
937).

yan:

EU. yan: Taraf, kalça, yan.

*(15) ikidin yanlarında kısarı arslanlar (16) hanı küü küzetü tutup kamağ kâyik-(17) -
ler kuvrağı qorqınç ayınu turmış-(18) -ları közüñür ,, çaram(a)bavıki* (AYK IV.
59b.15-18)

(Sekizinci yerdeki Bodhisattvalara kendi bedenlerinin iki yanlarında keşarin aslanlar
hanının gözettiği bütün vahşi hayvanlar topluluğu(nun) korktuğu tezahür eder.)

*(1268) kötürür men yarlıkançuçi köñüllüg (1269) adaşım basutçi sėniñ utru yanımda
[turur].* (DKPAM. 1268-01269)

(Merhametli arkadaşım bana yardımcı olarak yanımda durur.)

YU. yan: يان 1. Taraf, Yan 2. Yanında, Huzurunda 3. Cep

işikniñ ikki yėniğa saqçı koydi. (İL: Y. 506), (Kapının iki tarafına polis koydu.)

ehmet külğiniçe kélip uniñ yėnida olturdi. (İL: Y. 506), (Ahmet gülererek geldi ve onun

yanında oturdu.)

zergerniñ ogli amalsizliktin tört tane göherni yénidi çıkırıp ayalniñ aldığa koyuptu.
(İL: Y. 506), (Sarrafın oğlu çaresizce dört tane mücevheri cebinden çıkarmış ve kadının önüne koymuş.)

Asıl anlamı “kalça” olan sözcük daha sonra “yan, taraf” anlamlarını kazanmıştır (ED. 940).

yapa:

EU. yapa: Bütün

(9) yapa tınlıg oğlanlarnıñ yaraşı edgülig (10) ummuğı yalañguk körüklük yalıñayu turur çoğluk ilik kan (AYK BE.3a. 682/9-10)

(O tüm canlı oğlanların iyilik meleği, iyilik destekçisi, insan kılıklı, ışık saçan heybetli hükümdardır.)

YU. yapa: ۛۛ Hepsi, bütün (Hotan , UŞS. 285)

Sözcük yeni Uygur Türkçesi Hotan Ağzında kullanılmaktadır.

yar:

EU. yar: 1. İrin, cerahat, tükürük 2. Uçurum, dik kayalık, nehir kenarındaki dik yamaç

(6) sidmiş kemişmiş yiñ yar teg (7) titip ıdalap bu irinç yarlık aç bars- (8) ka ne gülig umuğ ınağ bolmazmın tip monçılayu saqınmış(AYK X.7b. 612/6-8)

(Vücudumu sanki irinli yarayı sıkmış ve keserek atmış gibi ondan vaz geçerek bu aç parsa neden yardım etmeyeyim diye düşünmüş.)

(22)yarım yolta oğul (23)-i/ yarı kırıp köz (24) silik ıglağı... (MAİT 60/22-24)

(Yarı yolda oğul...kuruyup ağlayarak...)

YU. yara: ۛۛ 1. Cerahat, yara izi 2. Kaygı, azap, hasret, kalp ağrısı 3. Uçurum, dik kayalı

tursunniñ çirayı tatarğan, bedinidiki yarilar téhi toluk sakaymıǵanıdi. (İL: Y- 425),
(Dursun'un rengi sararmış, vücudundaki yaralar hala iyileşmemiştir.)

ana kızınıñ behtsizlikini oylisa kona yürek yarısı yene kızgilatti. (İL: Y. 425), (Anne kızının mutsuzluğunu düşününce eski kalp ağrıları yine tekrarlanıyordu.)

“Yar” madde başı altında sözcüğün ilk anlamı olarak açıklanan “*tükürük*” sözcüğü “*tüfürük, tüpürük*” sözcüğüne göre daha eskidir. “*silekey/şilegey*” sözcüğü ise Moğolcadan alıntıdır. “*yar*” sözcüğün diğer anlamı olan “uçurum, kayalık, dik yamaç” anlamı ise çağdaş Türk lehçelerinin hepsinde yaygın bir biçimde kullanılmaktadır (ED. 953). Sözcük Yeni Uygurca’ da “*yara*” şeklinde “irin, cerahat” anlamında, “*yar*” şeklinde ise “uçurum, kayalık” anlamında kullanılır. “*Tükürük*” anlamında ise “*tükürük*” ve “*şölgey*” sözcükleri kullanılmaktadır.

yaş:

EU. yaş: 1. Yaş, hayat, ömür 2. Taze, yeşil, yeni ekilmiş 3. Göz yaşı

(16) yürün toyın atlıǵ açarı(17)oǵlın elig-te birip otuz yaştın altın (18) yigirmi yaştın üstün ordun er ebçi iki (19) qarabaş iki at iki ud birle munça tvar- ni (20) uur kıya başlap ini-lerim-ke birip (21) öz köñlüm bolup yaraşıp yme vap-ça (SUK WP06/16-21)

(Yürüng Toyın adlı Açariyi elden verip otuz yaşından küçük, yirmi yaşından büyük orta yaşlarda bir köle ve bir cariyeyi, iki köleyi, iki atı, iki sığır ile bu kadar malı [...] kanuna uygun olarak)

(15) iki köziniñ yaşın... tép bahşısiña (16) inçe tép ötünti...(DKPAM.Mz.722.)

(İki gözünün yaşını... diye öğretmenine şöyle ricada bulundu...)

YU. yaş : 1. Genç, taze, tecrübesiz 2. Yeniden ortaya çıkan, yeniden ekilmiş ağaç 3. Göz yaşı

yaş kız (İL: Y. 452), (Genç kız)

yaş köktat (İL: Y. 452), (Taze sebze)

yaş sotçi (İL: Y. 452), (Tecrübesiz hâkim)

yaş senet (İL: Y. 452), (Yeni sanat)

yaş köçet (İL: Y. 452), (Yeni ekilmiş ağaç)

Asıl anlamı “ıslak, nem” olan sözcük daha sonra “ömür, yeşillik” gibi anlamları kazanmıştır (ED. 975).

yat:

EU. yat: Yabancı.

(52) *bilge maytrı burkan inçe tip* (53) *yarlıkayur...edgü oğlanım bu yat* (54) *bu muntağ türlüğü emgeklerig* (55) *körüp azkıya ançağıya yme ajun* (56) *-larığ öğmez men alkanmaz men takı* (MAİT. 85/52-56)

(Bilge Maitri Burkan şöyle diye buyurdu: İyi! oğlum, bu yabancı bunca acıları görüp varlık şekillerinden birazını olsun övmem, nerede kaldı ki hepsini öveyim.)

(15) *çam çarım kımazunlar apam birök erklig beg* (16) *işi yat yalavaç küçin tuğup çam çarım* (17) *kılsar lar...* (SUK Sa11/15-17)

(İtiraz etmesin, eğer güçlü hükümet yetkilisi veya yabancı birinin karışmasıyla itiraz ederse...)

YU. yat: ٤٤ Akrabalığı olmayan, Kan bağı bulunmayan, yabancı 2. Hiçbir şeye ait olmayan 3. Muhalif, karşı olan, düşman

yat adem (İL: Y. 406), (Yabancı adam)

hilim bu yat menzirini körüp turupla kaldı. (İL: Y. 406), (Helim bu yabancı manzarayı görünce dondu kaldı.)

u öz tebiitige yat halda mülayim külümsiridi. (İL: Y. 406), (O kendine ait olmayan bir

karavullar padişahni yatların koğdap turidu. (İL: Y. 406), (Muhafızlar padişahı düşmandan korur.)

“Yabancı” anlamındaki sözcük Çağdaş Türk Lehçelerinde yaygın bir biçimde kullanılır (ED. 882).

yavaş:

EU. yavaş: 1. Yavaş 2. Yumuşak huylu, şefkatli

(26)taya badari braman inçe tip tidi (27)aya yavaşım kim méniñ (28) kiçigde berü yığmış kazğanmış (29) edim tavarım erdi erser... (MAİT. 10/26-29)

(Badhari Brahman şöyle dedi: Ey, Azız! Benim küçüklüğümde beri biriktirdiğim, kazandığım ne malım mülküm var ise...)

(0611) (yılkı yüzün arjiler) -teg amrılmış köñül lüg tözün yavaş (0612) alku sığınlarta kéyiklerde adrokrak (0613) bés yüz sığınlarnıñ yérçisi éligi (0614) bégi erti:: ötrü ol dantipali élig alpt... (EUDÇ. 0611-0614)

(Hayvan olmakla beraber evliyalara gibi sakin, asılmış. Bütün geyiklerden daha fazla gösterişli olan bu geyik beş yüz geyiğin rehberi beyi idi.)

YU. yavaş/yaavaş : يواش / ياواش 1. Yumuşak huylu, sakin, uslu 2. Hızlı olmayan, yavaş 3. Alçak, hafif

yavaş bala (İL: Y. 528), (Uslu çocuk.)

ular azrak pékirigandin kéyin bir pes yavaş oynidi. (İL: Y. 528), (Onlar biraz döndükten sonra tekrar yavaş oynamaya başladı.)

yüsüp avazini yavaş çıkarmak bolğan bolsimu lékin buyruk avaziğa oşşap ketti. (İL: Y. 528), (Yusuf alçak sesle konuşmak istese de sesi emir vermiş gibi çıktı.)

“*yava-” sözcüğünden türemiş olan bu sözcük “şefkatli, yumuşak huylu” anlamındadır (ED. 880). Bu sözcük Yeni Uygur Türkçesi konuşma dilinde “yugaş” şeklinde de kullanılır.

yégülük:

EU. yégülük: Yiyecek, yenilecek şey.

(2) yigülük⁴⁷⁵ içgülük aşın suvsuşın töşegülük (3) tölitin töşekin iglemiştiki (4) otın emin bo tört türlüğ (5) tapıgın uduğun tapınsar udunsar... (AYK III. 156/2-5)

(Yenilip içilecek yiyecek- içecek, döşenecek yatak, yastık, hastalığındaki (verilecek) ilaç, merhem ile bu dört tür hizmet ile hizmet etse...)

YU. yégülük: يېگۈلۈك Yiyecek, yenilecek şey

biri yene birige yigülük tutuptu. (UŞS.295), (Biri diğerine yiyecek sunmuş.)

“Yemek” anlamındaki “yé-” fiilinden türemiş olan sözcük “yiyecek, yenilecek şey” anlamındadır (ED. 911).

yel:

EU. yel I : Rüzgâr

EU. yel II : Çürüklük, Pis koku⁴⁷⁶

(20)taluy içinteki kara yil kélip kemisin tokıp yekler (21) ergüsi otruglarında ölüm yirke tegürser...anıñ (22) ara bir bilge kişi kuanşı im pusar atın atasar (23) ol kamağ tınığlar taluydaki tişi yeklerde ozar kurtulur esen... (KİP 20-23)

(Denizde kara yel çıkıp gemileri parçalayıp (onları insan yiyen) devlerin bulunduğu yere, adalarına ölüm yerine götürse ve onların arasında hâkim bir kimse, Kuanşı İm Pusar adını ansa bütün o canlılar, denizdeki (insan yiyen) dişi devlerden kurtulur.)

YU. yel: ۱. Rüzgâr 2. Vücuttaki gaz, kötü koku

képinek uçatti bir eğiz bir peste yeldek. (İL: Y. 570), (Kelebek rüzgâr gibi bir yukarı bir aşağı uçuyordu.)

korsukimğa yel turup qaldı. (İL: Y. 570), (Karnıma gaz sancısı girdi.)

⁴⁷⁵ Kaya 1994: yigülük

⁴⁷⁶ Caferoğlu 1968: 292.

Sözcüğün “rüzgâr” ve “şeytan” anlamının metafor açısından bağlantılı olduğunu belirten Clauson, sözcüğün hangi anlamda kullanıldığını fark etmenin biraz zor olduğuna da değinmiştir (ED. 916).

yélim:

EU. yélim: Tutkal

(14) yilimin⁴⁷⁷ katıp yağı arıg yürüñ (15) bözte otrata eñrim sizin (16) körkünüzni bedizetsün (AYK. VI. 23b. 444/14-16)

(Tutkalını katıp, yeni temiz, beyaz bir bezin ortasına Tanrım sizin güzelliğini resmetsin.)

YU. yélim: Tutkal

yélim sürkimek (İL: Y. 732), (Tutkal sürmek)

“Tutkal, yapıştırıcı” anlamındaki sözcük {e} ve {é} li şekillerde kullanılmaktadır. (ED. 929).

yem

EU. yem: Yem

(1) aç kırs ıg kegen yok çığay (2) emgeklerin tarqargalı taloy ögüz- (3) -ke kirip erdinilig oturuğka (4) barmaq kut kolunmaqlıg küç küsün (5) üze öz öt'özüg tınığlarkka yim⁴⁷⁸ içim ot (6) em kılmak erür,, inçip bodis(a)t(a)vlar (AYK. IV. 18b. 236/1-6)

(Açlık, kıtlık, hastalık, fakirlik, ızdıraplarını yok etmek için denize girip cevherli tahta varmak (ve) saadet isteme gücü ile kendi bedenini canlılara yiyecek, içecek ve ilaç etmektir.)

⁴⁷⁷ Kaya 1994: yilim

⁴⁷⁸ Kaya 1994: yim

(10) *yem içim üze bay meşilig* (11) *bolğuluk...aç kıs emgekig* (12) *körmegülük edgüke tegimlik kılı* (AYK. VIII.9b. 514/10-12)

(Yem, içme ile ilgili olarak zengin olmaya, açlık zahmetine katlanmaksızın iyiliğe layık olmaya ulaştıracağım.)

YU. *yem*: يَم Yem

yem bermek (İL: Y. 570), (Yem vermek)

u etigendin keçkiçe kuşlarğa yem, su béríp tinmaytti. (İL: Y. 570), (O sabahtan akşama kadar durmadan kuşlara yem ve su veriyordu.)

“ye-” fiilinden türemiş asıl anlamı “tek bir öğün” olan “yem” sözcüğü “gıda” anlamında kullanılmaktadır (ED. 934).

yemişlik:

EU. *yemişlik*: Koruluk, ağaçlık, meyvelik

(1)*yimişlik yirin tolu* (2)*töşep samntapuşp yimişlikig*⁴⁷⁹ *satğın* (3) *alır ötrü arşidati arħant birle...* (MAİT 52/2)

(İncilerle koruluğu baştan başa döşer ve Samantapuşa koruluğun satın alır.)

(21) *öñre nece bar erser, edgü* (22) *körkle yimişlikler*⁴⁸⁰ *...ögirgü-(23) -ülğ sevingülük ilinçü* (1) *kılğuga yaraqlıktek ertinü* (2) *yana belindeg ular barça* (3) *qırıyur* (AYK VIII.33a. 557²/21-23, 33b. 558/1-3)

(Eskiden kişini mutlu edecek, eğlenmeye müsait ne kadar iyi ve güzel meyvelikler varsa bunlar tedirgin edici şekilde tamamıyla kurur.)

YU. *yemişlik*: يَمِشَلِک Yemişi olan, bahçe, meyve bahçesi

yemişlik bağ (İL: Y. 737), (Meyveli bahçe)

“Meyve bahçesi” anlamındaki sözcük “yimiş” sözcüğüne {+IIg} ekinin eklenmesiyle

⁴⁷⁹ Tekin 2019: yimişlig

⁴⁸⁰ Kaya 1994: yimişlik

türemiştir (ED. 939).

yene:

EU. yine: Yine

(0316) *koğ kıçmık nece erser yine yme* (0317) *alķu tınlıglarınıñ sanı sakışı nece teñlig*(0318) *bolsar nece teñlig qalın küçlüg yavlaķ* (0319) *yek içgek bolsarlar bodistv uģuşluğ* (0320) *élig begniñ eñmıntın etözinteki* (0321) *bir evin tüsiñe yme ada tuda tegür*-(0322) *-geli uğuluğ ermezler.* (EUDÇ. 0316-3022)

(Bütün canlıların sayısı kadar da olsa, ne kadar kalabalık, güçlü, kötü şeytanlar da olsalar Bodisatav soyundan gelen hükümdarın, hiçbir şekilde, bedendeki tek bir kılına bile zarar vermezler.)

(*men seniñ azığ*)-*larımın tartıp [...]*lkwlwķwm *ermez*//*yene* (248) *ök bodisavat yaña keyikçike ikileyü üçleyü* (249) *katnap keyikçiğe inçe tép tédi...*(ADF. 247-249)

(Ben senin dişlerini çekip...olmaz...Yine de Bodhisattva fil, avıcıya iki kere üç kere tekrar ederek avcıya...şöyle dedi...)

YU. yine: ۋە يەنە Yine

yamğur yine yağdı. (İL: Y. 577), (Yağmur yine yağdı.)

her bir yılını yine on iki aya bölüp bu aylarga öz tilida namlar bérilgen. (İL: Y. 577),

(Her bir yılı yine 12 aya bölmüşler ve kendi dillerinde adlandırmışlar.)

“yan-” sözcüğünün zarf-fiil eki almış şeklidir. Erken dönem Türkçesinde zarf olarak “tekrar” anlamında kullanılmıştır (ED. 943). Yeni Uygur Türkçesi “bundan başka” anlamıyla edat kullanımı da vardır.

yénik:

EU. yénik: Hafif, kolay

(12) *adruk adruk tatıglarıg etöz kaçıg* (13) *atқанur ...ağır yénik büritmekig* (14) *kaçıg ermeksiz nomuğ törüg iterür* (AYK. V.10b. 364/12-14)

(Altı duyu objesinin (Skr. visaya) hepsi kendi duyu organına (Skr.indriya) ait olarak, ayrı ayrı dururlar, onlar da yine öylece kendi içinde birbirini tanımaz.)

korku yénik köñül tıtağında...azu (AYK. II.34b. 102/13)

(Korku hafif gönül seveninde...)

YU. yénik: يەنىك 1 Hafif 2. Kolay, Emek gerektirmeyen 3. Sindirimi kolay olan 4. Kolay sinirlenmek, Düşünmeden hareket etmek

u padişahnıg öyündiki özi yénik, bahasi kımmet nersilerni kötürüp élip meniptu. (İL: Y. 738), (O padişahın evindeki kendisi hafif ama değerli eşyaları almış götürmüş.)

türme hayati uniñga yénik bilindi. (İL: Y. 738), (Hapis hayatı ona zor bilinmedi.)

u toho göşige ohşaş yénik nersilerni yep uñlaşni yahşı köretti. (İL: Y. 738),

(O yatmadan önce tavuk eti gibi hafif şeyleri yemeyi seviyordu.)

uniñ micezi sel yénik. (İL: Y. 738), (O Kolay sinirleniyor.)

“yéni-” fiilinden türemiş olan sözcük “hafif” anlamından başka “kolay” anlamını da taşımaktadır (ED. 950).

yenge:

EU. yenge: Yenge

eken yengeñ sevinçlig ol (ETS.298/106)

(Ablan, yengen sevinçlidir.)

YU. yenge: يەنگە Yenge

çoñ yenge (İL: Y. 567), (Büyük yenge)

“Amcanın, dayının veya ağabeyin karısı” anlamındaki sözcük daha sonra Osmanlıca’da “düğünde gelini hazırlayan kadın” anlamında da kullanılmıştır (ED. 950).

yılan:

EU. yılan: Yılan

(92) yılan başlığ erşekin iki (93) kırık tışın tırig özüğ (94)aç içkü teñri neçe (95)
açıttımız ağırttımız erser... (HUAS. 92-95)

(Yılan başı gibi on parmağımız ve otuz iki dişimizle herhangi bir şekilde yiyecek
içecek tanrısına acı çektirdiysek...)

(679) kélip anıñ ara ağıluğ yılan tiliñe (680) oğşatı yalınlayu turur yitti kılıçın tar-
(681) -tıp altı... (EUDÇ. 679-682)

(Bu sırada zehirli yılan diline benzeyen parlayıp duran keskin kılıcını çekip eline aldı.)

YU. yılan: يیلان Yılan

zeherlik yılan, (İL: Y. 774), (Zehirli yılan)

Çağdaş Türk Lehçelerinde yaygın bir biçimde kullanılan sözcük Türklerin 12 hayvanlı
takvimindeki hayvan adlarından biridir (ED. 930). Türkiye Türkçesindeki Türkçe
Sözcüklerin Köken Bilgisi Sözlüğünde sözcük *yıl-an biçiminde, yıl- (kaymak,
sürünmek), fiil kökü, {-an} eki ile fiilden isim yapan ek olarak açıklanmıştır (Gülensoy
2007: 1138).

yigit:

EU. yigit: Yiğit

(0838) kälti türk yigit künçuyar sever be:gdım (0839) adırılıp neçök tütreyür bezer
erser ançulayu (0840) yme bo yétinşizyétiz yétiz yağız yéer titreyü (0841) altı türlüg
uğrın tepredi kāmşadı. (EUDÇ. 0838-0841)

(Cesur kadınlar sevdiği beyden ayrılıp, nasıl titrer ise, yine onun gibi bu ulaşılmaz,
yüksek, kara yer sallanarak, altı defa sarsıldı.)

(16) *kutlu tınlıĝ* (17) *kédip yigit (silik) kanınçsız* (18) *bile kelmişlerin körüp ertinü* (19) *sakınçlık busuşluĝ bolup köñülinde* (20) *inçe sakınçı boltı...ançulayu....* (EUDÇ. 0612-00616)

(Mutlu yaratık... giyip yiĝit...doyulamayan...ile geldiklerini görüp fevkalade endişeli ve dertli olup gönlünde şöyle bir düşünce belirdi.)

YU. yigit: *يگیت* 1. Yiĝit, genç, delikanlı, erkek çocuk 2. Cesur, korkmaz 3. İyelik ekiyle beraber kullanıldığında sevgili anlamını taşır. 4. Asker

yaş yigitler (İL: Y. 768), (Genç delikanlılar)

bir işka bel baglap yérim yoldın kaytkan kişini yigit dégili bolamdu. (İL: Y. 768), (Yapacağım diyen işi yapmadan yarı yoldan dönen kişiye yiĝit dememiz mümkün mü?)

u yerde atiniñiz bilen yigitiñiz hevp heter içide turivatidu. (İL: Y. 768), (Orda babanız ve sevgiliniz tehlike altındadır.)

asim öziniñ partizan yigitliri bilen yétip keldi. (İL: Y. 768), (Asim kendi askerleri ile yetişti.)

“Genç, delikanlı, yiĝit” anlamındaki sözcük bazen genç kadınlar için de kullanılmıştır (ED. 911).

yip:

EU. yip: İp

(2) *yip teg erür biş yükmek erser yileyü atı bolur tınlıĝ tip қоşulмақ* (3) *balmaқ erser munuñ atı bolur baĝ tip anın sözlemiş ol ba boldaçı ed-* (4) *i-niñ ülgüsi iyin bulunur bilip öçmek yme antaĝ oқ baĝ tip...*

(Üİ. 111a/2-4)

(İp gibidir. Beş kümenin ise hayali “canlı” olur. Eklemek, bağlanmak ise bunun adı “baĝ” olur.)

(17)yime yinçge yip egirgü- (18)-lüg küvençen köñüllüg işiler (19) -niñ küvenç köñüülin turğu-(20)-rurlar kuncular etüzin belgürtip (21) ıduğ elgin igig tutup yip (22) eğire yarlıkadı...yime küvez... (MAİT. 106/17-22)

(Yine önce ip eğiren mağrur hislerini uyandırırılar. Kraliçe vücudunu zuhur ettirip kutlu elleri ile iği tutup haşmetle ip eğirdi.)

YU. yip: يپ İp

Pahta yip (İL: Y. 744), (Pamuk ip)

“İp, dizi” anlamındaki sözcüğün aslı biçimi {ı}’ lıdır, ama çok erken dönemlerde {i}’li biçimi ortaya çıkmıştır (ED. 870). Sözcük Yeni Uygurcadakonuşma dilinde “jip” şeklinde de kullanılır.

yiriñ:

EU. yiriñ: İrin

(9) etüzümüzdin kan yiriñ (10) söl aqar barınur...amarıları (MAİT 61/9-10)

(Vücudumuzdan kan, irin akar, boşanır.)

(4) arıg ton kedip ol tayçu b[amıs] (5) saçıp aşın (6) burhanlar (7) kılmuş ayıg kılı[nçın] (8) [ki]n oñ tiz[in çökitip] (AYK V. 360/4-8)

(Hastalığa maruz kalan beden ölüp çökse, büyük küçük abdest çoğalıp

(Beden) ufalanır, irin olup solar, kurtçuklar soldurur. Beden gereksiz çürük ağaç dalı gibi savrulur.)

YU. yiriñ: ييريك Cerahet, İrin

u aldi bilen cerahet eğizini tazlap suni sıkip çıkardı. (İL: Y. 755), (O önce cerahet ağzını temizleyerek sıvıyı çıkarttı.)

Sözcük “irin, burun mukusu” anlamındadır (ED. 941).

yok:

EU. yok: Yok

(198) *yaruk yiltızın teñri yerin* (199) *tünerig yiltızın tamu yerin* (200) *biltimiz yme yer teñri yok* (201) *erken öñre ne bar ermiş* (202) *tepen biltimiz*. (HUAS.198-202)

(Aydınlık özünü, tanrı ülkesini, karanlık özünü-cehennem ülkesini tanıdık. Dahası yer ve gök henüz yokken önceden neyin var olduğunu öğrendik.)

(0066) *bizni ölürser sen yme señ seniñ* (0067) *balıқтаı ıg toğa kėtğüsi yok amtı biz* (EUDÇ. 0066-0067)

(Sen bizi öldürsen bile (senin) şehrindeki hastalığın gideceği yok.)

YU. yok : يوق 1. Yok, Mevcut olmayan 2. Hayır

bu yerde öy yok. (İL: Y. 597), (Bu yerde ev yok)

töge kördünmu? *Yok*. (İL: Y. 597), (Deve gördün mü? Hayır.)

“*yo-” fiilinden türemiş olan sözcük cümlede konuyu belirtmek için veya sıfat olarak kullanılır (ED. 895).

yoksuz:

EU. yoksuz: 1. Lüzumsuz, boşuna 2. Yoksul

adaşlaım tép atamışım sözlemişim yok-suz bolğay...ötrü ol bodisatav oğuşluğ (EUDÇ. 818-819)

(Arkadaşlarım, dostlarım diye adlandırmışım (bunun değeri) yok olacak.)

(28) *teñri qatunları tünin künin teñri meñi-*(29)-*siñe esürüp yoksuz öd ertürür-* (30) *ler erser nece nece qşan ödler* (31) *ertser anqa anqa edgülüg öz-*(32) *leri teñri meñileri erter barır...* (MAİT 103/28-32)

(Tanrı hanımları gece gündüz tanrı sevincine sarhoş olup boşuna vakit geçiriyorlarsa, zaman geçtikçe de o nispette üstün olan asılları, ilahi sevinçleri geçer gider.)

YU. yoksuz: يوقسۇز Fakir

u bir ömür yoksuzluğ tarttı. (İL: Y. 599), (O bir ömür yoksuzluk içinde geçti.)

Asıl anlamı “etkisiz, amaçsız” olan sözcük daha sonra “yoksul, fakir” anlamını kazanmıştır (ED. 907).

yol:

EU. yol: 1. Yol 2. Yer adı

(164) *yol başına tamu kapığına* (165) *azğuruklı yolğa kim teser* (166) *bir igid nomuğ törög* (167) *tutuğma ekinti yme yekke* (168) *teñri tepen yükünç yükünügme* (HUAS. 164-168)

(Yol başına ve cehennem kapısına saptıran yola nasıl girilir? diye merak ederse bilmelidir ki (bunun) ilk (sebebi), yalan bir öğretiyi savunmak ve ikincisi de şeytana, “tanrı” diye secde etmektir.)

yen-e yol toğan-tağı yırım eñiz yirim-i (SUK Ex.02/3)

(Yine Yol Togan’daki yarım tarlamı)

YU. yol : **جول** 1. Yol 2. Nişan, yön 3. Seyahat 4. Menzil, mesafe 5. Kumaş veya kâğıt üzerindeki şerit 6. Sıra 7. Meslek, mezhep 8. Vasıta, çare, para 9. Gelenek, görenek 10. İmkân, olanak

tömür yol (İL: Y. 601), (Demir yolu)

u ahirida keyinki yolni tallivaldi. (İL: Y. 601), (O sonunda diğer yolu seçti.)

yol teyyarlığı (İL: Y. 601), (Seyahat hazırlığı)

üç aylık yol (İL: Y. 601), (Üç aylık yol)

bir yoli kara, bir yoli kök çit (İL: Y. 601), (Bir tarafı siyah, bira tarafı mavi pamuk kumaş.)

bir yol hét (İL: Y. 601), (Bir sıra yazı)

ikki yol kurişi (İL: Y. 601), (İki mezhep savaşı)

biz qarlıq tağnnı süyini başlap kelişniñ yolini kilişimiz kérek. (İL: Y. 601), (Biz karlı dağdan su getirmenin çaresini bulmalıyız)

yoldın çıkmak (İL: Y. 601), (yoldan çıkmak, azmak)

aile kol sanaet işlepçikirişka yol koyuş kérek. (İL: Y. 601), (Aile içi sanayi üretimine olanak sağlanmalıdır.)

Yol (ED917).

yosun:

EU. yosun: Nizam, düzen, usul

(14) oğlum qar-a tuğma ikegü bu bitig -teki (15) çao ni bitig yosunca negü ke ma tildamayın (16) çam-sız köni bürür-biz (SUK Mi17/14-16)

(Oğlum Kara Tuğma ikisi bu sözleşmedeki parayı nizamlara göre, hiçbir mazeret göstermeden, tartışmasız ve tam olarak veririz.)

YU. yosun: *يوسون* Nizam, düzen, usul

kona yosun (İL: Y. 592), (Eski gelenek)

Moğolcadan bir ödünçleme olan sözcük “kaide, nizam, gelenek” anlamlarında Uygur metinlerinde kullanılmıştır (ED. 975). Sözcük Yeni Uygurcada “kaide yusun” şeklinde yine “nizam, düzen, usul” anlamında kullanılır.

yölek:

EU. yölek: Destek

(92) saña yaraglık yölek (93) sañgadiz bakşınıñ savıña öçeşmek. (ETŞ. 110/92-93)

(Sana münasip bir destek düşünüp bakayım, kızma, kalbim.)

YU. yölek: *يولهك* 1. Sütun, Ağaç 2. Destek, Yardım

yağaç tirek (İL:Y. 366), (Tahta direk)

yölek bolmaq (İL: Y. 366), (Destek olmak)

“Destek vermek” anlamındaki “yöle-” fiilinden türemiştir (ED. 928).

“Destek vermek” anlamındaki “yöle-” fiilinden türemiştir (ED. 928).

yultuz:

EU. yultuz: Yıldız

*ķavzayu olurtılar ķaltı yultuzlar (05771) arasınta ay...neteg ķoĝluĝ (05772) yalınlıĝ
közünür erser... anöulayu (05773) yme élig beg olarnıñ arasınta (05774) KW .oĝluĝ
yalınlıĝ közünti..köz (DKPAM.05770-05774)*

(Öyle ki yıldızlar arasında ay...nasıl ışıltılı görünüyorsa, onun gibi de hükümdar onların arasında (olaĝanüstü) ışıltılı bir şekilde görünüyordu.)

başıntaķı uyaķur yultuzlar teg (35) basa basa teŗrri yirintin tayar lar. (MAİT. 103/34-35)

((Sabaha karşı) batan yıldızlar gibi bir müddet sonra tanrılar diyarından düşerler.)

YU. yultuz: 1. Yıldız 2. Kadın ismi

*asmandiki yultuz (İL: Y. 624), (Gök yüzündeki yıldız), yultuz ķan (İL: Y. 624),
(Yıldız hanım)*

Tüm yıldızlar için kullanılan ortak bir terimdir (ED. 922).

yumşak:

EU. yumşak: 1. Hafif, yumuşak 2. Kişi adı (SUK)

*(079) ötrü badra ķatun élig begke etöz- (080) in sevitgelir üçün kün küniķe töz (81) -
ün yumşak savlar sözleyür erti...ķaķan élig (ADF. 079-080)*

(Bununla birlikte Kraliçe Bhadra hükümdara kendini sevdirmek için her gün yumuşak ve sevecen sözler söylüyordu.)

yumşak-ķa iki şıĝ ür bir ķr-a ton kıday (SUK Mi19/12)

(Yumuşak'a iki avuç darı, bir kara ton verdim.)

YU. yumşak: 1. Yumuşak, hafif, Sessiz 2. Vücuttaki iltihap

yumşak nan (İL: Y. 629), (Yumuşak ekmek)

u tecribihaniğa yumşak dessep kirip keldi. (İL: Y. 629), (O laboratuvara sessizce girdi.)
yumşak çüşmek (İL: Y. 629), (İltihap olmak, yara olmak)
“*yumuşa-*” fiilinden türeyen sözcük somut ve soyut anlamlarda kullanılmaktadır (ED. 938)

yuŋ:

EU. yuŋ: Yün

(11) yuy kuş yuŋi uçruğluğ...korkınçığ (12) ulug tuğunuz ol...alku üdlerte (AYK. VII.16b. 490¹/11-12)

(Tavus kuşu tüylerinden yapılan püsküller korku veren yüce tuğunuzdur.)

(03801) torin tuzagın uçugma kuşlar ((03802))-ıg tutup yuŋ⁴⁸¹ı kanatı birle yege-(li uğratı)(DKPAM. 03801- 03802)

(Ağ ile tuzak kurup uçan kuşları tutup tüyü ve kanatları ile yiyordu.)

YU. yuŋ: يُون Yün

yuŋ kırkımak (İL: Y. 623), (Hayvanın tüyünü kesmek)

Asıl anlamı “yün” olan sözcük “pamuk, kuş tüyü” anlamı ile de görülür (ED. 941).

yurt:

EU. yurt: Yurt

(19) belgürgülük orunı yurtı üçün (20) anın bo ilinmeksiz atlıg daranı nom kapıg-(21) -ta yég nom kapıg yok tétir tép (22) yarlıkadı: bo yarlıgıg eşidü teginip (AYK VII.2a. 461/19-22)

(Budaların ortaya çıkıp belirmediği yeri yurdu olduğu için bu bağlanmama adlı Dharani öğreti kapısından daha iyi bir öğreti kapısı yoktur diye buyurdu.)

⁴⁸¹ Kaya 1994: yün

YU. yurt: يۇرت Yurt

yurt ehli (İL: Y. 613), (Yurt halkı)

Türkçenin erken dönemlerinde ortaya çıkan bu sözcük ilk başlarda “terk edilmiş yerleşim yeri” anlamında, daha sonra ise “mesken, toprak, memleket” anlamında kullanılmaya başlamıştır (ED. 958).

yük:

EU. yük: Yük

(56) *amtı bu kentü bögrelerin ağır (57)yükçe eñinlerinte yüde örtünü (58) yala yorıyurlar...kim yme ol kuruğ* (MAİT 75/56-58)

(Şimdi bu kendi böbreklerini ağır bir yük gibi omuzlarına yükleyip alev alev yanarak yürürler.)

ağır yükler yüdürüp ol. (DKPAM.01212)

(Ağır yükleri taşıyarak...)

YU. yük : يۈك 1. Yük 2. Elektrikli eşyaların belirli zaman dilimi içindeki çalışma kapasitesi 3. Gam, Kaygı, Fazlalık

yük toşumak (İL: Y. 675), (Yük taşımak)

yükniñ éğirini kötürmek (İL: Y. 675), (Yükün ağırını taşımak)

yük bolup kalmağ (İL: Y. 675), (Fazla gelmek)

“*yü-” fiilinden türemiş olan sözcük çağdaş Türk lehçelerinin hepsinde yaygın kullanılmaktadır (ED. 910).

yüksek:

EU. yüksek: Yüksek

(1) közünügli açoğ taşan orunta (2) yıdılg yıparlıg su saçıp tüü tör (3)-lüg esriñü körkle hua çeçekler (4) töltep idiz yüksek arslanlıg (5) örgün urup ol örgünüg yinçü (AYK VI.7b. 416/4)

(Görünen güzel yerde güzel kokulu sular saçıp türlü türlü rengarenk güzel çiçekler döşeyip aslan motifli tahta çıkıp o tahtı ini...)

(1274) (bo meniñ) süñüşgölüg edgülerim üze seni (1275)-teg yükseklerig neñke samaz men (DKPAM.01275)

(Ben savaşma erdemlerimi senin gibi büyük bir şey diye düşünmüyorum.)

YU. yüksek: يوكسهك 1. Yüksek, Büyük 2. Makam bakımından üstün, İyi
sultan Ahmet comesiniñ etrapida alte yüksek munar bar. (İL: Y. 676), (Sultan Ahmet camisinin altı büyük minaresi var.)

rehmet sizge, hizmetimge yüksek baha berdiñiz. (İL: Y. 676), (Size çok teşekkür ederiz, hepimize yüksek fiyat verdiniz.)

“yükse-” fiilinden türemiş olan sözcük bazı güneybatı lehçelerinde kendini korurken çağdaş Türk lehçelerinin bazılarında yerini “êdiz/bêdük” sözcüklerine bırakmıştır (ED. 915).

yükünç:

EU. yükünç: Secde, hürmet, saygı

yükünç iki yigirmi ptr (MAİT 2)

(Saygı on ikinci yaprak)

(2)[bu edgölüg] yükünç üze kamağ tınlıg oğlanın edgü- (3) ke menjike yaratguluğ kiñ alkığ (4)urukuğ saça yada körkitü [bertiñ] (AYK X.28a. 653²/2-4)

(Bu iyilik saygısı üzerine tüm canlılar oğlanlarına iyiliğe ve mutluluğa giden yolu tohum saçarak gösterdin.)

YU. yükünç: يوكونچ Secde, yükünerek oturma durumu

o namazda yünüküp oturdi. (İL: Y. 677), (O namazda secdeye oturdu.)

“yükün-” eyleminden türemiş olan sözcük “bir ibadet veya saygı” eylemini bildirmektedir (ED. 913).

yürek:

EU. yürek: Yürek, kalp

katıg yasın kurup ağuluğ oğin yürekre (126) urup amrak isif özin üzgil..altı (127)
azıgların öñi öñi tartıp ün- (128)-türgil uluğ kın kızgut tegür-miş olsun anar montag
(ADF. 125-128)

(Sert yayını gerip zehirli okunu (filin) yüreğine vurup onun sevgili canını al. Altı azı dişini ayrı ayrı çekip çıkar. Ona büyük bir işkence, azap olsun. Dediklerimi aynen yerine getirirsen senin için türlü türlü hediyem olacak.)

yüreki tepredi (EUDÇ. 0856)

(Yüreği titredi.)

YU. yürek: *يُورِدك* 1. Kalp 2. Merkez, Başkent 3. Cesur, Korkmaz

yüreknîñ şekli şaptulğa oñşaydu. (İL: Y. 647), (Kalbin şekli şeftaliye benzer.)

keşker uygurnîñ merkizi. (İL: Y. 647), (Kaşkar Uygur’un merkezi bölgesi.)

tag yürek (İL: Y. 647), (Korkmaz)

Somut organ adı olan “yürek” sözcüğü mecaz olarak sınırlı bir süre kullanılmıştır. Bu sözcük Moğolcada da alıntı olarak bilinir (ED. 965). Türkçenin en eski dönemlerinden beri kullanılagelen ve Eski Türkçe, Orta Türkçe ve Kıpçak Türkçesinde “yürek” şeklinde kaydedilen sözcük hakkında H. Eren “hareket etmek” anlamındaki “yür-” kökünden geldiğini belirtmiştir (TETS.462). T. Gülensoy sözcüğün “iç, öz, benlik” anlamındaki “*yür” kökünden türediğini ileri sürmektedir (KBS. 1193).

yüz:

EU. yüz: 1. Yüz, çehre 2. Yüz sayısı

(232) *yüzin yañağa*(233) *körüp inçe tép tédi* (ADF. 232)

(Yüzüyle file bakıp şöyle dedi)

ygen- toña-tan yüz kınpu alğu erti (SUK Lo04/2)

(Yegen Tonga’dan yüz kınpu alacağı vardı.)

YU. yüz : *يُز* 1. Yüz (sayı) 2. Yüz, çehre, sima, görüntü; Vücut 2. Hürmet, İzzet

yüzgiçe sanımağ (İL: Y. 664), (Yüze kadar saymak)

unıñ yüzlırı anardek kızargan, közliridin nur çağnap turatti. (İL: Y. 664), (Onun yüzü nar gibi kızarmış, gözleri ılık saçıyordu.)

ademniñ yüzige bakma, sözige bağ (İL: Y. 664), (Adamın yüzüne bakma, yaptığına bak.)

saña yüz kérek emesmu? (İL: Y. 664), (Sana yüz gerekmiyor mu?)

Sayı olarak “yüz” sözcüğü “çok fazla” anlamında da kullanılır. “Yüz, çehre” anlamındaki “yüz” sözcüğü ise “güzellik, görünüm” anlamlarındadır (ED. 983).

2.2 Eski Uygurcadan Yeni Uygurcaya Fonetik Açıdan Değişime

Uğrayan Sözcükler

açığ:

EU. açığ: Acı, kader, öfke, ızdırap, sıkıntı, eziyet

(2) antağı açığ tarğa (3) emgeklerintin ozgalı kutrul- (4) [kalı-u]-mağaysın tip munılayu sözleşerler (AYK. S.5b.10/2-4)

(Oradaki acı ızdıraptan kurtulamayacaksın diye konuştuğunda...)

açığ emgek (DKPAM. MZ-766/0176)

(Acı ızdırap.)

tümen yıl anta açığ emgek emgenip... (DKPAM. Mz-767/741)

(On bin senelerce orada acı ızdırap çekerek...)

YU. aççık: 1. Ağzı acıtan, tadı çok güçlü olan 2. Kişiyi üşüten aşırı soğuk rüzgâr

3. Kişinin gönlünü kıran laf, davranış 4. Acı, ızdırap 5. Sinir, öfke

aççık laza (İL: A. 32), (Acı biber)

aççık soğuk (İL: A. 32), (Sert soğuk)

hemmisi maña aççık gepler bilen hücum kildi. (İL: A. 32), (Herkes bana sivri laflarıyla hücumla geçti.)

aççık hatiriler (İL: A. 32), (Acı geçmişler)

aççıkñni yengen batur deptiken çoñlar. (İL: A. 32), (Sinirine hâkim olan gerçek kahramandır demiş büyüklerimiz.)

“aç-” fiilinden türemiş ve asıl anlamı “acı” olan sözcük bazı Türk lehçelerinde “ekşi” anlamında da kullanılmıştır. Tüm Türk lehçelerinde bazı fonetik değişimlerde yaşamakta olan sözcük mecaz anlamda “kader, acı” anlamında kullanılırken bazı Türk lehçelerinde ise “öfke, sinir” anlamında da kullanılmıştır (ED. 21-22).

açığ>açık>aççık>aççık

açuk:

EU. açuk: Açık, geniş.

töpülü y(a)ruk yaşuk açuk adırıtlıg (AYK. IV.39a.279/10)

(Aşırı derecede ısıtılı, açık, farklı...)

(4346) yéti ağılıkımın kapıg- (4347) açuk kemişeyin kséni tıdtaçı (4348) kim erser bolmağayknece taplasar tükegü-(4350)-çe tavar algılkamrak oğlumnuş (DKPAM. Mz-776/4347)

(Yedi ambarımın kapısını açık bırakayım. Seni engelleyecek hiç kimse yok. Ne kadar istiyorsan sonuna kadar al. Sevgili oğlumun canına tehlike erişirme.)

YU. oçuk : ئوچۇق 1. Çevresi kapanmayan, açık alan, kapanmayan, kilitlenmeyen 2. Çıplak, her yeri gözüken 3. Akışlı, engelsiz 4. Süzük, duru, bulutsuz, düz Yalansız, şakacı, pozitif

u öyiniş aldidiki oçuk yerge herhil güllerini tériğanidi. (İL: O. 619)
(O evinin önündeki boş yere çeşitli çiçeklerden ekmişti.)

oçuk dervaza (İL: O. 619), (Açık kapı)

oçuk beden (İL: O. 619), (Çıplak vücut)

dihkanga cennetniş işiki oçuk. (İL: O. 619), (Çiftçiye cennetin kapısı açık.)

oçuk hava (İL: O. 619), (Açık hava)

oçuk yigit (İL: O. 619), (Pozitif genç)

“aç-” kökünden türemiş olan sözcük “açık” anlamında kullanılmış olmakla beraber mecaz anlamda “temiz, arkadaş canlısı, dürüst, belirgin, açık bir mali hesap (Osmanlı Türkçesi)” anlamlarında da kullanılmıştır. Çağdaş Türk lehçelerinin pek çoğunda “açık” şeklinde kullanılmaktadır (ED. 22).

açuk>oçuk

adaqlıg:

EU. adaklıg: Ayaklı

(12) küsüşüm ol ötüngü- (13)-lüg tolu yirtinçüg yoruttaçı iki (14) adaklıglarta yig
kopda kadruk ayağka (AYK. V.14.b.372/12-14)

(İsteğim şu ki, yer yüzünü aydınlatan, iki ayaklılar arasında en çok saygıya sahip olan)
(1390)bu enetkekçe bolur (1391)[e]sri adaklıg tép [yörüg ünér] (DKPAM.
U1784/1390-1391)

(Bu Hintçedir, Türkçeye çevrildiğinde “renkli ayaklı” şeklinde çevrilir.)

YU. ayaklık: ثايقلق Ayakkabılı, ayakkabısı olan

yéşil ayaklık esker (İL: A. 209), (Yeşil ayakkabılı asker)

“adağ” isminden türemiş olan sözcük “ayakları veya bacakları olan” anlamındadır
(ED. 48). Sözcük Yeni Uygurcada “ayakkabı” anlamında kullanılmaktadır, “ayak”
anlamında ise “put” sözcüğü kullanılmaktadır.

adağlık>adağlık>ayaqlık>ayaqlık

adğır:

EU. adğır: Aygır

(8)[sever] amrağ at adğırk yüğrük (9) yañıka ulatı ançulayu oğ (10) yme kamağun
saçılurlar. (AYK. VIII.32a.555/8-10)

(Sevdiği aygır at, yüğrük fil ve benzerlerinden ayrılır.)

adğar atların yaratağlağ körtle қаңlıлар (MAİT. 12/1)

(Aygır atların koşulduğu güzel arabalar)

YU. ayğir: ئايغير Aygır (YUT: A. 24)

Günümüz Türk lehçelerinde bazı fonetik değişimlerle “aygır” şeklinde
kullanılmaktadır (ED. 47).

adğır>adğır>ayğir

adruk:

EU. adruk: Başka, ayrı

(17)altun kümüs vayduri siparır ulatı yiti (18) erdinilerin adrok adrok öñi öñiesriñü et
(19) tavarların tolu ulug ulug agılıklar (şakşımı) Burkanın ayrı ayrı... (AYK. V.384.
17-18-19)

(Altın, gümüş, billur, kristal, yani yedi mücevherat ile türlü türlü, farklı farklı alaca
hayvanlar ile dolu çok çok hazinelikler)

öñi öñi ad[ruk adruk... (DKPAM. U414+1042/1407)

(Renkli renkli, ayrı ayrı,)

YU. ayriq: ثايرق Yarık, çatlak (YUT: A. 25)

“adır-” kökünden türemiş olan sözcük “ayrı, farklı” anlamında kullanılmıştır (ED. 64).
adruk>adruk>ayruk>ayrık

ağır:

EU. ağır : 1. Ağır, Çetin 2. Sanlı, saygıdeğer, itibarlı

(16) ol beg belıñteg (17) ağır igledi::inçip igleyü (18) birle ök sav söz qodup (19) tutar
qapar erken ölüp berti. (AYK. S.2b. 4/16-19)

(O bey ağır hastalandı, hastalandıktan sonra konuşmakta zorlandı ve öldü.)

(4376) maña amranmaq köñülünüzni yanturu (4377) kim kétérti erki...méni ağır uluğ
emgek (4378)-lig tilgen arasinta kemişgeli uğra (4379) -yuk siz...méni titip qanqa
(DKPAM. Mz.776/4376-4379)

(Bana olan sevginizi yine kim ortadan kaldırdı acaba? Beni, büyük ızdıraplı çarkın
arasına bırakıp gitmeyi mi düşünüyorsunuz?)

YU. éğir: ثبغير Emek isteyen, zor, çetin 2. Kendini kontrol edebilen, ağırbaşlı 3. Kötü
sonuç, Tehlikeli olan 4. Aşırı, affedilmeyecek kadar 5. Geçimi zor sağlamak 6. Acılı,

kederli, dayanması zor olan 7. Fazla, çok, büyük 8. Sağır, ağır işiten 9. Ağır

égir yük artılğan at (İL: É. 86), (Ağır yük yüklenen at.)

égir vezipe (İL: É. 86), (Ağır görev, Vazife)

oğlum özüñni tutivalğın, égir bol. (İL: É. 86), (Oğlum, kendine hâkim ol, sakın ol.)

uninñ késilî égir iken. (İL: É. 86), (Onun hastalığı ağırmış.)

uninñ cazası bek égir bolup ketti. (İL: É. 86), (Onun cezası çok ağır oldu.)

égir ehvalda kılmaq (İL: É. 86), (Ağır durumda kalmak)

u yolğa çıkıp égir bir uh tartti. (İL: É. 86), (O yola çıktıktan sonra ağır bir oh çekti.)

bu öyler égir veyran boptu. (İL: É. 86), (Bu evler çok ağır hasar görmüş.)

uninñ kuliği égir. (İL: É. 86), (Onun kulağı pek duymuyor.)

“Ağır” anlamındaki sözcük mecaz anlamda “önemli” ve “üzücü, acı veren” gibi iki zıt anlamda da kullanılmıştır (ED. 88).

ağır>égir>égir

ağırlık:

EU. ağırlık: Saygı değer değerli, kıymetli

(12) *alku iligler qanlar arasinta ağırlıg* (13) *ayağıg* : *adın yat iliglerke han-* (14) *larka öggülük alkağuluk kamağta yig* (15) *kılğay biz t[e]ñrim tip ötündiler* (AYK. V.30a. 403/12-15)

(Tüm hükümdarlar arasında hürmete layık, diğer yabancı hükümdarlarca övülecek, her yerde en üstün yapacağız, tanrım diye rica ettiler.)

YU. égirlik: بُغَرْلِق Ağırılık

undak bolsa hemme égirlik mañıla çüşıvatidiğu deptu héliki bala. (İL: É. 89), (O zaman neden tüm ağırılık bana geliyor? demiş o çocuk.)

“ağır” sözcüğüne {+Ilk} ekinin eklenmesiyle türemiştir.

ağırlık>éğırlık>égirlik>égirlik

ağırrak

EU. *ağırrak*: 1. Daha değerli 2. Daha ağır

(0894) *bo edgülig kutluğ tınlığığ yağız yér-* (0895) *te ağırrak k. . . d kişrek monuğ*
(0896) *edgülig köñülin körünler...* (EUDÇ. 0894-0896)

(Bu iyi, kutlu kara yerde daha değerli. . . daha geniş bunun iyilik ve merhamet sahibi gölünü görün. . .)

YU. *éğirrak*: *ثَغِيرَاق* Daha ağır, Biraz ağır

uniñ qolidiki somka éğirrak. (İL: É. 264), (Onun elindeki çanta biraz ağır.)

“ağır” sıfatına {rAk} ekinin eklenmesiyle kuvvetlendirme bildirir.

ağırrak >éğirrak>éğirrak

ağız:

EU. *ağız*: 1. Ağız 2. Boşluk 3. Yer adıyla kullanılan bir sözcük

(15) *ol altun küvrügnüñ ağız içinte..* (16) *bu soğançığ şlok nomlar eşitildi.* (AYK. II.31b. 96/15-16)

(O altın davulun sesinden güzel Nom şiirler işitildi.)

(1517) *inçe tép yarlıkadı tözün buyruğ-* (1518) *-lara boşuğ kılmuş boluñlar ağız-* (1519) *-ımdın ünmiş köni kertü savığ* (1520) *küzetgeli barayın tép tédi..buyruğ* (DKPAM. Mz.697/1517-1520)

(Şöyle diye buyurdu: Ey, Asil görevlilerim, (Beni) bağışlayınız! ağızımdan çıkmış (olan) doğru sözün (gereğini yerine getirmek için) gideyim.)

YU. *ağız*: *ثَاغَمَر* 1. Ağız 2. Konuşan kişi 3. Boşluk, başlangıç nokta 4. Sayılarla beraber kullanıldığında oda sayısını bildirir.

dive ağzini éçip kızğa hücum kildi. (İL: A. 115), (Canavar ağzını açarak kıza hücum etti.) *kişlik köktat orisinin ağzi mehkem étlmigenliki üçün oridiki köktatlar muzlap*

kaldı. (İL: A. 115), (Kışlık sebze kilerinin kapısı açık kaldığı için kilerdeki sebzeler dondu.)

heķniņ aķzini tosiwalģili bolmaydu (İL: A. 115), (Başkasının ağzını kapatamayız.)

koķa aķzi (İL: A. 115), (Sokak girişi)

köp éģiz bir bolsa bir éģiz yéñilidu. (İL: É. 90), (Çok ağız birleşse tek ağız yenilir.)

éģiz açmak (İL: É. 90), (Söz başlamak)

üç éģizlik öy (İL: É. 90), (Üç odalı ev)

İnsan vücudundaki organ adı olan sözcük yan anlamlarıyla çağdaş Türk lehçelerinin birçoğunda bazı fonetik değişimlerle yaşamaktadır (ED. 98). Yeni Uygurcada sözcük “ağız” ve “éģiz” şekli beraber kullanılmaktadır. “éģiz” sözcüğünde {A} ünlüsü ikinci hecedeki {I} ünlüsünün etkisiyle é’ye dönüşür. “ağız” sözcüğü yer adıyla beraber kullanıldığında “*hudut*” anlamını taşımaktadır. *alataw éģizi* (Alataw sınır kapısı), *ķoncirap éģizi*, (Koncırıp sınır kapısı). Bazen “defa” anlamında miktarı bildirmektedir. *bir éģiz gepim bar.* (Bir çift lafım var)

ağız>éģiz>éģiz

ağızlıģ:

EU. ağızlıģ: Ağızlı

(1619) üķüş asıģ tsu ķılurlar aģız (1620)-lıģ vimanıntın ķeņ yétiz ķirsiz (1621) münsüz arıģ süzük tillig erdini- (1622) -si aģızınta tar emģekin emģen- (1623) -medin çoģluģ yalınlıģ bolup yatur (DKPAM. Mz.698/1619-1623)

(Pek çok fayda sağlarlar. Geniş, masum ve temiz dilli mücevheri onların ağzında, acı çekmeden, ışık saçarak yatar.)

YU. éģizlik: ئېغىزلىق Oda sayısı 2. Hayvan kesme yeri

üç éģizlik öy (İL: É. 93), (Üç odalı ev.)

“ağız” sözcüğüne {+Ilģ} ekinin eklenmesiyle türemiştir.

ağızlıg>égızlıg>égızlık>égızlık>égızlık

ağrıg:

EU. ağrıg: Hastalık

ig ağrıg ada tudaları bar erser... (AYK. VI.4b. 410/13)

(Hastalık, acı gibi tehlikeler var ise...)

(21) ig ağrıgtın kırtulup, yağısız yavlağ-(22)-sız bolzunlar (AYS VI. 453/21-22)

(hastalıktan kurtulup düşmansız olsun.)

YU. ağrıg: تاغریق Hasta, hastalık, ağrı, sızı 2. Izdırap, dert, keder

turmiğan miğmanniñ ketkini yahşi, saqaymiğan ağrıqniñ ölgini [yahşi]. (İL: A. 113),

(Kalmayan misafir gitmesi, iyileşmeyen hastanın ölmesi (makbuldür).)

u közini birK éçip ağrıqniñ derdidin yene yumivaldi. (İL: A. 113), (O gözünü açtı ama ağrıdan yine kapattı.)

aşq ağrıki (İL: A. 113), (Aşık acısı)

“ağrı-/ağru-” fiilinden türemiş olan sözcük “acı, acı verici” anlamındadır. Sözcüğün “ig ağrıq” şeklinde ikileme olarak da kullanıldığı görülmektedir (ED. 90).

ağrıg>ağrıq>agrıq

ağu:

EU. ağu: Ağrı, zehir

kenki (2) ekigüsi üze ögirtdürüp sevintü- (3) -rüp üç ağu nızvalılarığ tarqarıp (4) ulug asıg tusu kılurlar ,, ,, aşnukı (AYK. IV.34b.268/1-4)

(Sonra ikisi ile sevindirip, üç zehirli ihtirasları yok edip büyük fayda sağlarlar.)

(1221) ol keyikçi (1222) okınaga anahal agu türtüp (DKPAM. Mz.35+Mz297/1221-1222)

(O avcı okuna öldürücü zehir sürerek...)

YU. oğa: نوغا 1. Zehir 2. Pahalı şey 3. Sinir, nefret

elçiniñ tamıķıķa oğa saptu. (İL. O. 652), (Elçinin yemeğine zehir koymuş.)

hazir hemme nerse oğidek bolup ketti. (İL. O. 652), (Her şey çok pahalılaştı.)

oğisi kaynımaķ (İL. O. 652), (Sinirlenmek)

Çağdaş Türk Lehçelerinde yaygın olarak kullanılan sözcük “zehir” anlamındadır ve daha çok {oo} veya {uu} şeklinde görülür (ED. 78).

Sözcüğün “aķu” şekli Yeni Uygurcada eski metinlerde ve şiirlerde kullanılmaktadır.

aķu>oķa

aķuluķ:

EU. aķuluķ: Zehirli

(8) aķuluķ ada tudaları barķa (9) öķer amrılur (AYK. IV.68b.332/8-9)

(Zehirli tehlikeler, düşmanlar barķa...)

(323) anıñ ara aķuluķ yılan tılıña (324) oķsatı yalınlayu turur yitti kılıķın tar-(325) - tıp altı kınıñ katiķ köñülin edgülig (DKPAM. Mz 42+ Mz.92/323-325)

(O arada, zehirli diline benzeyen, parlayıp duran kılıcını çekip eline almış.)

YU. oķuluķ: نوغولوق 1. Zehirli 2. Çok az bulunan, nadir

bu nersiler hazir oķuluķ bolup ketti. (İL: O. 652), (Böyle şeyler şimdi bulunmaz oldu.)

aķuluķ>oķuluķ

aķın:

EU. aķın: Akın, akıntı, dere.

(7) kamağ emgeklig aķın... (8) bilge biliksiz (9) alķunı turķaru kiterur. (AYK. II.32b. 98/7-9)

(Tüm ızdırap akıntısını, bilgisizliğin hepsini giderir.)

YU. éķin: نېقىن 1. Akar su, sıvı 2. Durmadan akan

ékın boyi (İL: É. 96), (Dere kenarı.)

ékın su (İL: É. 96), (Akar su.)

“ak-” kökünden türemiş olan sözcük “akım, akış” anlamındadır (ED. 87).

akın>ékın>ékın

akikat:

EU. akikat: 1. Hakikat, bir şeyin aslı ve esası 2. Gerçek

akikat bolsa tüzün ana can birmiş kerek (ETŞ.266/21)

(O hakikaten dürüst olursa, ona can vermek gerek.)

YU. hekiyet: *هكيت* Hakikat, doğru yol.

hekiyetni éytmaq (İL: H. 523), (Hakikati söylemek)

Arapça isimdir (OTAL. 374).

akikat>hakikat>hakiyet>hekiyet

al:

EU. al: 1. Hile, aldatma 2. Al rengi

*(14) sıskur mış altunteg sarığ öñlüg (15) [kör]kle erdini tutar: al sarığ (16) öñlüg
purnabatri idiş tutar* (AYK. S.15b. 28/14-16)

(Tavlanmış altın gibi sarı renkli, güzel mücevher tutan kırmızımsı sarı Purnabatri su kabı tutan...)

*(1723) (anı teg) osuğluğ ot em al altağ yaratı[ğlığ] (1724) kalmaşapade éliğniş (1725)
etözinteki yügin kanatın (1726) kéterip ikileyü baranas (1727) kendde él han ornınta
olğurt-dı (1728)* (DKPAM. 1199+U 1016+ Mz.27/1723-1728)

(Bu şekilde ilaçla ve uygun bir metotla tüy ve kanatla bezenmiş Hükümdar Kalmaşapada'nın vücudundaki tüyler, kanatları yok edip tekrar Barenas şehrindeki tahtına oturdu.)

YU. hal: هال Pembe renk

hal reŋ yağlık (İL: H. 454), (Pembe renkli atkı.)

Moğolcada da alıntı olarak görülen sözcük “*mühürde* kullanılan kırmızı renk” anlamındadır. (ED. 120). “*al*” sözcüğü Yeni Uygurcada renk bildirirken sözcük başında “*h*” türemesi ile “*hal*” şeklini almaktadır. “*hile, aldatma*” anlamında isim şeklinde “*aldam halta*”, fiil şeklinde ile “*aldimak*” şeklinde karşımıza çıkmaktadır.

al>hal

alaçu:

EU. alaçu: Küçük ev, kulübe.

taykü ögenüdeki alaçu (SUK Sa06/3)

(Taiku nehrindeki kulübe.)

men bu alaçanuŋ antağ [körür men.] (DKPAM. 05516)

(Ben bu kulübeyi böyle görürüm.)

YU. alçuk: كالجوق Kulübe, baraka. (Hotan, HZUTDŞS:14)

Yabancı kökenli olma olasılığı büyük olan bu sözcük daha sonra {k} ünsüzü ile beraber kullanılmıştır. Clauson, bu durumun sözcüğün alıntı olmasında kaynaklandığını ortaya koymuştur (ED. 129).

alaçu>alaçuk>alçuk

alım:

EU. alım: Vergi, borç.

alim kelze men temür buŋ-a bilür [men] (SUK RH05/8)

(Alım vergisi gelse ben Demir Buka (sorumluyum))

YU. élim: ئېلىم Alım, alım satım.

élim işi (İL: É . 124), (Alım işi.)

Asıl anlamı “vergi borç” olan sözcük Çağdaş Türk Lehçelerinde daha çok “alım, alım satım” anlamında kullanılmaktadır (ED. 145).

alım>élim

alımçı:

EU. alımçı: Borç veren, alacaklı

(10)seniñ kişiniñ bu emgekiñ (11) bu belgülerin körser men ol yerteki (12) isig öz alımçıları birle (13) tutuşur osuğluğ turur. (AYK. S.9b.18/10-13)

(Senin eşinin bu alametlerine bakarsam, o yer yüzündeki can alıcılar ile ilgili gibi gözüktüyor.)

men ..bo meniñ alımçılarıma (AYK. 10. S.5b/16)

(Ben bu benim alıcılarıma...)

YU. élim: ئېلىم Alacaklı, borç.

bérimidin élimi köp. (İL: É. 124), (Vereceğinden alacağı çok.)

“alım” sözcüğünden türemiş olan sözcük “borç toplayan kişi” anlamındadır (ED. 146).

Yeni Uygurcada “borç veren, alacaklı, satın alan kişi” anlamında bir “alğuçı” sözcüğü bulunmaktadır.

alımcı>élim

alış:

EU. alış: Alışveriş, ticaret.

alış biriş tiltağ (SUK Mi04/3)

(Ticaret nedeni ile)

YU. éliš: ئېلىش Alışveriş.

éliš bériş işliri (İL: É . 123), (Alışveriş işleri.)

“al-” fiilinden türemiş olan sözcük çoğunlukla “éliš bériş” şeklinde ikileme olarak

kullanılır (ED. 153).

alış>éliš

ali:

EU. ali: Ali (kişi adı) 2. Yüksek, yüce

tanuḡ ali bu nişan meniḡ ol (SUK Sa17/23)

(Tanık Ali bu damga işareti benimdir.)

YU. aliy/ eli: ئالىي/ئېلى 1. Ali (Kişi adı) 2. Yüksek, yüce

aliy mektep imtihani (İL: A. 180) (Üniversiteye geçiş sınavı.)

üstün, égiz, aliy, yüksek (UKİK. 210) (Üstün, yüksek, ali, yüce.)

Sözcük Yeni Uygurcada yüce, yüksek anlamında kullanılırken “*aliy*” şeklinde, kişi adı olarak kullanılırken “*eli, éli*” şeklinde kullanılır.

Arapça isim (OTAL. 36).

ali>eli

ali>aliy

ali>éli

añçi:

EU. añçi: Avcı

(5)añçi mañçi keyikler ertiler...sansız (6) tümrn keyik-lerig ölütdi-(7)-ler ertiler
(MAİT. 75/5-6-7)

(Avcı idiler, sayısız geyikleri öldürmüşler.)

YU. añ: آڭ Av (İli, İA. 254)

Sözcük Uygur Budist metinlerinde pek sık görülmemesine rağmen çok net bir şekilde yazılmıştır. Moğolcada da alıntı olarak görülen sözcük “avcı” anlamındadır (ED. 173). Clark “añ” sözcüğü için Türkçe “*ag” biçiminden Moğolcaya geçtiğini

ifade eder (Clark L. V 1997).

añçi > añ

altı:

EU. altı: Altı

içindeki altı p[a]ramıt [iç] (AYK. II.27b. 88/9)

(İçindeki altı Bramit...)

yarlıkar nece bu altı kat teñri (MAİT. 103/26)

(Buyurur, bu altı kat tanrı)

YU. alte: 𐤀𐤋𐤔 Beşten sonra gelen sayı, altı

alte yaş (İL: A. 159), (Altı yaş)

Bu sözcük Türkçenin tüm dönemlerinde ortak kullanılmıştır (ED. 130).

altı>alte

asıl:

EU. asıl: Asıl

asıl töz-i atı yol körki (ETŞ.170-90)

(Asıl, kökü, adı, yolu, şekli)

YU. esli: 𐤀𐤔𐤌𐤍 Asıl

eslini izdeş (İL: E. 270), (Aslını aramak)

“Kök, köken, kaynak” anlamındaki sözcük Arapçadan alıntıdır (BTS. 147).

asıl>ésıl>ésil

altınç:

EU. altınç: Altıncı

tarķarıp altınç orunķa kirürler:: (AYK. II.20b. 73/17)

(Dağılarak altıncı yere girerler.)

altınç kün taluyķa bargalı iş urtı- (DKPAM. Mz. 671/407)

(Altıncı gün denize gitmek için çalışıp çabaladılar.)

YU. altınçı: *ثالثینچی* Sıra sayılardan beşten sonra gelen rakam.

altınçı sinip (İL: A. 161), (Altıncı sınıf)

“Altı” sayısının sıra sayı eki eklenmiş hali olan sözcük eski dönemlerde “*altınç*” şeklinde görülürken, daha sonra “*altınçı*” şeklinde görülmektedir (ED. 131). Eski Uygurcadaki sıra sayı eki {+Inç, +Unç} Yeni Uygurcada {+Inçi, +Unçi} şeklindedir.

altınç>altınçı>altınçı>altınçı

altunluğ:

EU. altunluğ: Altınlı, altın gibi, altınla süslenmiş

altunluğ küvrügler (AYK. III.29b. 184/6), (Altın davullar...)

altunluğ kumı[n] (DKPAM. Mz.432/3362), (Altın gibi kum...)

YU. altunluğ: *ثالثونلۇق* 1. Altın içeren Altın sahibi Altın bulunan bölge 2. Yer adı

altunluğ öydin köngülñiñ tinçliķi yahşi. (İL: A. 161), (Altınlı evden huzurlu ev iyidir).

altunluğ maziri (İL: A. 161), (Altınlı mezarı)

“*altun*” sözcüğüne {+IUğ} ekinin eklenmesiyle türetilen sözcük “altına sahip olma, altından yapılan, altın gibi” anlamlarında çağdaş Türk lehçelerinin çoğunda kullanılmaktadır (ED. 134).

altınķi:

EU. altınķi: Aşağıdaki

(3) *ajun ajunta yir altınķı* (4) *ağılıķlarığ körgeli üdeçi bolğay.* (AYK. VI.23b. 444/34)

((Yine) dünyada yer altındaki hazineleri görebiliriz.)

(43) *tamudın kırtulup amtı bu kiçig* (44) *tamularda toğup kentü altınkı* (45) *ineklerin kapların yüde yorıyorr-[lar]* (MAİT. 75.43-45)

(Cehennemden kurtulup şimdi bu küçük cehennemlerde doğup kendilerinin altlarındaki taşaklarını ve torbalarını yükleyerek yürürler.)

YU. altınkı: *التنقى* Aşağıdaki (HZUTDŞL. 13),

“Aşağı, alt” anlamındaki “*altın*” sözcüğüne {+kI} ekinin eklenmesiyle yapılan sözcük ilk kez Kıpçak Türkçesinde “*altınkı*” ve “*altındaķı*” şekliyle görünmüştür (ED. 134).

Yeni Uygur Türkçesinin Lopnor, Hotan ve Kumul Ağızlarında kullanılan “altın” sözcüğüne bakıldığında verildiği örneklerden (*altinida*, *altiniğa*, HZUTDŞL. 13) yola çıkarak Yeni Uygurcada bu sözcüğün “*altınkı*” biçiminin olmasının muhtemel olduğunun kanaatindeyiz.

altınkı>altınkı

altmış:

EU. altmış: Altmış

(40) *..altmış sen toğmuşta berü altmış* (41) *yaşka tegi küç küsün et* (42) *kan üstelü ökliyyü turdı...yme* (MAİT. 12/40-42)

(..altmış yaşına kadar güç, kuvvet, et kan hep artıp çoğalıp durdu.)

[*üçün*]*ç ülüş [a]ltm[ı]ş* (DKPAM. Mz.808/893)

(Üçüncü ülüş altmış)

YU. atmış: *اتمیش* Altmış

atmış yéşidiki adem (İL: A. 23), (Altmış yaşındaki adam)

“Altı” sayısına nadir görülen {+mIş} ekinin eklenmesiyle yapılan sözcük Çağdaş Türk Lehçelerinde çeşitli fonetik değişimlerle yaşamaktadır (ED. 130).

altmış>atmış

amtı:

EU. amtı: Şimdi

uluğ ayıg kılınçlarımın amtı on (AYK. II.32b. 98/7)

(Büyük iyi amellerimin...şimdi on. . .)

amtı adırtlıg yarlıkağay erti (DKPAM. Mz.794/83)

(Şimdi ayrı bir emir verecekti.)

YU. emdi: ئەمدى Şimdi

emdi mektepke baridiğan vaqıt keldi. (İL: E. 302), (Şimdi okula gitme zamanı geldi)

“*am” kökünden türeyen sözcük zaman zarfı ekini almıştır. Sözcük Güney Sibirya lehçelerinde “*amdi*” ve “*am*” biçiminde karşımıza çıkmaktadır (ED. 156).

amtı>amdi>amdi>emdi

amtıķı:

EU. amtıķı: Şimdiki

(7) ödki burhanlar yağız yirke (8) tanaķlıg parmanurlar sanınca kin keligme (9) ödki amtıķı...ontın sıñarkı burķan- (10)- lar yme oķ kılta yirteki quķ kıķ -(11) -muķlar ķolusınça (AYK. V.3b. 350/7-7-11)

(Geçmiş zamanki Budalar, ne kadar çoksa, yeryüzüne baēlı Parmanular sayısı kadar, (aynı şekilde) gelecek zamanki, şimdiki on taraftaki Budalar da tıpkı yeryüzündeki toz zerreler sayısınca(dır))

ançe yme yavlaķ ermez mü emtiki (DKPAM. 07452)

(Ancak yine kötü deēiş mi? şimdi ki...)

YU. emdiki: ئەمدىكى Şimdiki

emdiki vezipimiz néme? (İL: E. 302), (Şimdiki görevimiz ne?)

“amtı” sözcüğüne {+kI} ekinin eklenmesiyle türemiştir.

amtıķı>amdıķı>amdiki>emdiki

ança:

EU. ança: Bir miktar, bu kadar, bu türden, böyle, ayrı

(11) *in tüketi açıldı* ,, *ança ança tınl(ı)g-(12) -(lar bo)dis(a)t(a)ırlar köñülin öritdi- (13)*
-(ler) ötrü ol üdüin tükel bilge t(e)ıñrı t(e)ıñrısı (14) burhan inçe tep şlok söz-(15) -leyü
y(a)rlıkadı ,, ,, *yeg nomlar erser* (AYK. IV. 340/11-15)

(Tamamıyla açıldı. Öyle öyle canlılar bu Budalar gönlünü yükselttiler. Sonra o zaman muhteşem bilge Tanrılar Tanrısı Buda şöyle diye şiir söyleyip buyurdu:)

anar barıp sen ança (DKPAM. 00957)

(Ona giderek sen anca...)

YU. ançe: Bu kadar, bir miktar, pek fazla olmayan

ançe-munçe (İL: A. 193), (Az miktarda, bazen)

“ol” üçüncü şahıs zamirinin eşitlik hali almış şeklidir. Sözcüğün “bunun kadar” anlamı erken dönem Türkçesindeki “böylece” anlamı ile aynı sıklıkla kullanılmıştır. Bu sözcükle beraber ikincil bir biçim olan {ı} ile başlayan sözcükler de kullanılmıştır (ED. 172). Bu sözcük Yeni Uygurcada “*ançe, unçe, ançe-munçe*” şekillerinde de kullanılmaktadır.

“*ançe*” sözcüğü Yeni Uygurcada yine aşağıdaki şekilleri de bulunmaktadır.

ançiki~ançikim (İL: A-193)Basit, öylece

ančila (İL: A. 194), (Sadece)

ançilik (İL: A. 194), (Bu kadarlık)

ançinan (İL: A. 194), (Biraz fazla)

ançivala (İL: A. 194), (Bu kadar)

ança>ançe

antağ:

EU. antağ: Böylece, bu suretle, bu şekilde

(14) *yene bar antağ tınl(ı)ğlar irkek et'özin* (15) *topladaçı bar antağ tınlıqlar tişi* (16) *etözin topladaçı* (AYK. IV.30a.259/14-16)

(Yine var olan canlılar erkek vücudunu sevecekler, yine var olan canlılar kadın vücudunu sevecekler.)

bahşısı inçe tép tédi...antağ (DKPAM. Mz. 794/84)

(Öğretmeni şöyle dedi... böylece. . .)

YU. andağ/undağ: ئۇنداڭ / ئۇنداڭ 1. Onun gibi 2. Öyle, bu suretle

“undağ nersilerni azru kıлма, sinğlim”, - *deptu akisi*. (İL: U. 764), (Onun gibi şeyleri isteme kardeşim demiş ağabeyi.)

zumurihan kedisini astilitip, undağ kıлма, kızım, anañniñ sözini aňla!-deydu yalvurup. (İL: U. 764), (Zumurihan adını yavaşlatarak, “öyle yapma kızım, anneni dinle” diyor yalvararak.)

“an” (ol) ve “teg” sözcüklerinden oluşan bu sözlüğün asıl şekli olan “anteg” sözcüğü Tonyukuk yazıtlarında iki kez karşımıza çıkmaktadır (ED. 177). Yeni Uygurcada Konuşma dilinde “andağ” ve “undağ” biçimi karışık kullanılmaktadır, yazı dilinde ise “undağ” şekli tercih edilmektedir.

antağ> andağ>andağ

antın:

EU. antın: Ondan sonra

(10) *andın turmuş buyannıñ...ülgüsin* (11) *teñin kim bilgey bo buyan-* (12) – *larım küçinte bultum amtı* (AYK. IX.6b. 580/10-10-12)

(O halde hasıl olan Punyanın sayısız ölçüsünü kim idrak edebilecek ki? Bu Punyaların sayesinde ben şimdi Buda saadetini buldum.)

(13) emgektin ozguluk kutrulguluk yoluğ yınak- (14) ıg yme tapmazlar inçip yine tözün

(15) bilgeler yirtinçülügte yig ıduk bilge (16) biliglig közüg bulmuşları üçün alku nom-

(17) larnıñ çinzu tigme ertükteg (18) kirtü tözin bilirler: ne üçün bilir...)

(Sıkıntıdan kurtulmak için yolu yönü de bulmazlar, ama asil bilgiler yeryüzünde en üstün kutsal bilgili gözü buldukları için bütün Dharmaların Tathātā denilen gerçek esasını anlarlar.)

YU. andin: ١. Ancak, o şekilde, sadece, öyle olduğunda 2. Ondan sonra

kanunlar adillik bilen yolğa koyulğandila andin rolini cari kılduralaydu. (İL: A. 194),

(Kanunlar adil bir biçimde yürütüldüğünde işlevselliğini koruyabilir.)

avval işle, andin oyna. (İL: A. 194), (Önce çalış, sonra eğlen.)

Üçüncü şahıs zamirinin çıkma durum eki almış biçimi olan sözcük hem bulunma hem de çıkma anlamını taşır (ED. 177). Yeni Uygurcada bu sözcük tek başına kullanıldığında “Ancak, o şekilde, sadece, öyle olduğunda” anlamını, “*kéyin*” sözcüğüyle beraber kullanıldığında “ondan sonra” anlamını taşır.

antın>andın>andin

anuk:

EU. anuk: Hazır, hazırlık

(130) (sana Montag) kılsar sen saña uluğ (131) türlüğ ögdir ançu bar. . . birök bütür-

(132)- meser sn isig özüñde adrılğalı anuk (133) turğıl badra hatunnuñ bo Montag

yarlıkamuş (134) yarlığın tuta teginip ol keyikçi... (ADF. 130-134)

(Dediklerimi aynen yerine getirirsen senin için türlü türlü hediyelerim olacak. Eğer bu işi yerine gereğince yerine getirmezsен canından ayrılmak için hazır ol. Avcı, Kraliçe Bhadra’nın bu şekilde buyurmuş olduğu emirlerini yerine getirmeyi kabul etti.)

(442) küvrüg tokıp laby ürtiler taluyka (443) kirgeli anuk boltılar anta ötrü supara-
(444) -ge bodisavat kéçikçike inçe tép tédi... (DKPAM. Mz.671/442-444)

(Davul çalıp Lo Pei üflediler. Denize girmek için hazırlandılar. Daha sonra Buda Suparaga gemiciye şöyle seslendi:)

YU. éniķ: ئېنىق 1. Yanlış olmayan, doğru, net, tam 2. Kesin, şüphesiz 3. Malum, açık
hésabi éniķ (İL: É. 130), (Hesabı net)

bizniķ bugün bu yerde konup kélişimiz éniķ idi. (İL: É. 130), (Bizim bugün burada kalmamız kesindi)

bu kitapniķ kimniķ ikenliki éniķ. (İL: É. 130), (Bu kitabın sahibinin kim olduğu malum.)

“Hazır, hazırlık, tam, şüphesiz” anlamındaki sözcük çağdaş Türk lehçelerinin bazılarında kullanılmaktadır (ED. 182).

anuk>anık>éniķ>éniķ

añız:

EU. añız: Anız yer, ekin biçildikten sonra sürülmemiş tarla

eñiz⁴⁸² yir-in anuk-ka tadtum bu yir-ke (SUK RH07/4)

(Anızlı toprağımı işlemek üzere kiraladım.)

YU. éñiz: ئېغىز Hasat toplandıktan sonraki tarla

buğday éñizi (İL: É. 108), (Buğday tarlası)

Sözcük “buğday veya diğer ekinler biçildikten sonra sürülmemiş tarla” anlamındadır (ED. 191).

añız>éñiz

arığ:

⁴⁸² Yamada 1993: eñiz

EU. arıǵ: 1. Temiz, arı, saf 2. Kişi adı (SUK)

arıǵ buyan edǵü kılınçlıǵ isig öz (AYK. S.11a. 21/5)

(Temiz, sevaplı, iyi ameller. . .)

*(6) (aram) ay için -te birür-men birmedin (7) keçür-ser-men bir -ke bir қоşup birür-
(8)-men birginçe bar yok bolsar-men arıǵ (9) tigin evtekiler birle köni birsün tanuǵ
çoluk bu nişan il (10) timür-niñ ol* (SUK Lo17/6-10)

(Ocak ayı (birinci ay) ay içinde vereceğim. Eğer zamanında veremezsem bire bir katarak ödeyeceğim. Eğer ben ödeyene ölürsem, Ben Arıǵ Tegin'in evdekileri (benim yerime) ödesinler. Tanık Çoluk, Bu damga İl Timur'undur.

YU. ériǵ: **ئبريغ** Temiz, arı 2. Hepsi, Büsbütün

ériǵ su (İL: É. 79), (Temiz su)

ériǵ uşşak balılar keptu. (İL: É. 79), (Hep küçük çocuklar gelmiş.)

“arı-” fiilinden türemiş olan sözcük (ED. 213) Yeni Uygurcada bazı fonetik değişikliklerle yaşamaktadır ve anlam genişlemesine uğramıştır.

arıǵ>ériǵ>ériǵ

arıǵlıǵ:

EU. arıǵlıǵ: Temiz, saf, kusursuz

*(19) (öme)mek yme ol oǵ erür negüg ömez(20) -ler tip tiser (21)arıǵlıǵ
ömezler...tüplülüg tüpsüzüg ömez-* (AYK. IV.46a.291/19-21)

(Öylesine gerçek esas ise düşünmemektir. Neleri düşünmezler? diye sorsa: varlığı ve yokluğu, köklü ve köksüzü düşünmezler.)

*(1) baştınkı yig nomlarıǵ nomlayuz (2) tatıǵlıǵ soǵançık nom meñisin (3) bilür
siz .noş tatıǵlıǵ meñgülüg nırvan..arıǵ-(4)-lıǵ balıǵka kigürüp uz tatıǵlıǵ (5) itigsiz
meñgü meñig aşatursız.*(AYK. X.25a.647/1-4)

(En üsteki iyi Nomları nomlayarak, en güzel, tatlı, Nom sevincini bileceksiniz. Acayip tatlı, sonsuz Nirvanlı saf şehre girdirerek, güzel, tatlı, gürültüsüz sonsuzluğa erişirsin.)

YU. ériğlik: ئېرىغلىق Temiz (İL: É. 79)

“arığ” sözcüğünden türeyen sözcük “temizlik, saflık” anlamında çağdaş Türk lehçelerinin birçoğunda kullanılmaktadır (ED. 218).

Bu sözcük Yeni Uygurca da “*ériğlik mal*” şeklinde “değerli eşya, altın-gümüş” anlamında da kullanılmaktadır.

arığlığ>arığlık>ériğlik>ériğlık>ériğlik

arığsız:

EU. arığsız: Pis, kirli

(14) tuş bolup etöz ölüp kamılsar (15) ulug kiçig *arığsız : artuk bolup (16) tevsilür yiriñ bolup emizip: kurt (17) koñguzlar korayur kemişürler sın (AYK. V:11b.366/14-17)

(Hastalığa maruz kalan beden ölüp çökse, büyük küçük abdest çoğalıp (*beden*) ufalanır, irin olup solar, kurtçuklar soldurur.)

(149) kol but belgüleri sügülkiye-(150)-ler..arığsız akguluk telükkiye- (DKPAM. Mz.766/150)

YU. ériksiz: ئېرىقسىز Pis, Kirli

kaçılarniñ hemmisi ériksiz turidu. (İL: É. 79), (Bulaşıkların hepsi kirli.)

“Pis, kirli” anlamındaki sözcük çağdaş Türk lehçelerinin bazılarında kullanılmaktadır (ED. 219).

arığsız>ériğsız>ériğsız>ériksiz>ériksiz>ériksiz

arqalığ

EU. arkalıg: Destekli⁴⁸³ 2. Üstlenen, devralan

(14) ançategi bo yirtinçüde yiti kırık (15) türlüg boda paksik atlıg tıyunmak (16)

arkalıg nomlar oçmedin üzülmedin (AYK. III.3a. 197/14-16)

(O zamana değin bu dünyada otuz yedi tür Bodhi-Paksika adlı sezmek destekli öğretiler yok olmaksızın, sona ermeksizin duracak.)

(1) bars yıl altınç iki otuzka maña yégedmiş-(2) ke tüşke üür kergek bolup çanakta vaptssu tu-(3) -nun kürisi üze iki şıg üür altım yañıta (4) arkalıg tüş-i birle köni birü rmen. birginçe yokbar bolsar (5) men oğlum kaysuñ köni bérzün... (SUK Lo19/1-5)

(Kaplan yılı altıncı ayın yirmi isikinde bana yegedmiş'e faiz karşılığında arı gerekli olunca Çakan'tan Vapsto Tu'nun kürisi ile iki şıg darı aldım. Güz başında faizi ile tam olarak vereceğim. Verirken kaçarsam oğlum Kaysung tam olarak versin...)

YU. arkılık: ثارقلىق 1. Bir şeyin ortasında, içinden veya üzerinden 2. Vasıta, bir şeyin ya da bir kişinin vasıtası ile, dolayısıyla 3. Sebebinden

bu hoyla arkılık bağçığa çıkķili bolidu. (İL: A. 72), (Bu avludan bahçeye çıkış var.)

biz télilifun arkılık bu ehvaldin hever taptuķ. (İL: A. 72), (Biz telefonla bu durumdan haberdar olduk.)

u bu kétimki macira arkılık öziniñ kaççiliklikini aşkarlıdı. (İL: A. 72), (O bu seferki olayla kendinin nasıl biri olduğunu belli etti.)

Yeni Uygurcada daha çok “vasıta, sebep, destek, yardım” anlamlarıyla kullanılmaktadır.

arkalıg>arkılık>arkılık

asıg:

EU. asıg: Kazanç, istifade, fayda

⁴⁸³ Ölmez 1991: destekli

(9) *kamağ bodisatav- (10)-larka uluğ asığ tusu kılur<...uluğasığ tusu kılur>üçün*
(AYK. VII.2a. 461/9-10)

(Bütün Budalara yarar sağladığı için böyledir.)

(962) *kün tün aruqsuz köñülin tınlıglarkā (963) edgü asığ tusu kılı yarlıkayur erti.*
(DKPAM. Mz. 809/962-963)

(Gece gündüz yorulmak bilmeyen bir gönülle iyilik yaparak (etrafına) şefkat dağıtıyordu.)

YU. assıg: *تاسیغ* Fayda, kazanç, menfaat (Kumul)

bu iş sana assıg bermeydu. (UŞS. 7, İL: A. 99), (Bu iş sana fayda etmeyecek.)

Moğolcada “aşg” şeklinde görülen bu sözcük Tuvaca’da “*ajik*” şeklinde görülür (ED. 244). Sözcük Kumul Ağzında aynı anlama kullanılmaktadır.

asığ>assıg>assıg

asığlıg:

EU. asığlıg: 1. Faizli (SUK) 2. Faydalı, kazançlı

[şazın]-nın asığlıgın bu buyan (00188) bo oğ idok teñrikenimiz (00189) (DKPAM. 00188)

(Bu sevap (ve) bu ilahi...sevinciyle yarışarak...ile çalışarak...)

(2)[*men*] *kanturmış toğil kedire-ke birmiş asığlıg (3) biş stir kümüş-üg tükel altım.*
(SUK Mi06/2=3)

((Ben) Kanturmış Toğıl Kadire’e vermiş olduğum beş sıtır gümüşü faizi ile aldım.)

YU. assıglik: *تاسیغلیق* Faydalı

Bk. assıg

“asıg” sözcüğünden {+IIğ} ekiyle türemiş olan sözcük “faydalı, kazançlı” anlamındadır (ED. 245). Sözcük SUK metninde “faizli” anlamında açıklanmıştır (SUK 241).

asıǵlıǵ>assıǵlıǵ>assıǵlık>assıǵlık>assıǵlık

asıǵsız:

EU. asıǵsız: Faydasız

(22) bu ménin etözüm (23) mıñ ajunlartın berü yoqsuz asıǵsız (1) neçe neçe yirüdü artadı neñ yme edlig – (2) -siz bolup ne erse asıǵka tusuğa kirmedi. (AYK. X.7a. 611/22-23, X.7b. 612/1-2)

(Bu benim vücudum yüz bin senelerdir hiç işe yaramadan birçok kere çürüdü, bozuldu, hiç fayda getirmedi.)

asıǵsız üze yavlaq yağı teg kórkin-(erür.) (AYK. X.8a. 613/15)

(Faydasız ve kötü düşman gibi korkunçtur.)

YU. assıǵsız: فاسسغسزFaydasız

Bk. assıǵ

asıǵsız>assıǵsız>assıǵsız>assıǵsız

aşlıǵ:

EU. aşlıǵ: Yiyecek, yemek

aşlıǵ içgülig tonluǵ kedimlig edlig (AYK.V.8b.360/22)

(Yiyecek, içecek, kıyafet, mücevher)

(1398) bir uğurta ol (1399) élig begniñ aşçı- (1400)-[sı] begiñe aşlık et (1401) buladın isig öziñe (1402) ertinü kórüp inçe tép [tédi] (DKPAM. Kr II 1/16 1399-1402)

(Bir vakit o hükümdarın aşçısı hükümdarına yiyecek et bulamadığından korkup şöyle demiş...)

YU. aşlık: ئاشلىق 1. Tahıl 2.Yemeğe yetecek kadar olan malzeme, erzak

aşlık térididigan yer (İL: A. 109), (Aşlık ekilecek toprak)

öyde peket bir aşlık un qaldi. (İL: A. 109), (Evde sadece bir yemeklik un kalmış.)

“aş” isminden türemiş olan sözcük (ED. 261) Yeni Uygurcada “tahıl, yemek için gerekli malzeme, erzak” anlamında kullanılmaktadır.

aşlıg>aşlık>aşlık

atay:

EU. atay: Yavru, ufaklık.

(6) *beg aña ay buyruk a amrak atayım kelip (7) mahasatve kanta ermiş tép ayıtu [yarlıkadı.]* (AYK. IV. 624/6-7)

(Hükümdar ona: Ey kumandan, sevgili yavrum Mahasattva nasılmış? diye sordu.)

YU. tay: 𐰽𐰪 : At yavrusu 2. Hayvan veya insan yavruları için kullanılan küçültme veya sevgi bildirme sözcüğü.

yitim taydin yorga çıkar. (İL: T. 97), (Yetim at yorga çıkar.)

tay balam (İL: T. 97), (Canım yavrum.)

ED’ yer almayan sözcük “ufaklık, yavru, sevimli” anlamındadır (UW. 258). Sözcük Yeni Uygur Türkçesinin İli bölgesinde erkek çocuklara olan sevgiyi bildirmek için de kullanılır (İA. 270).

atay>tay

atım:

EU. atım: Savaşçı, nişancı, nişancılık

alp atım bolğalı...körklüg (24) meñizlg bolğalı bilimlig erdemlig (1) bolğalı topladaçı tişi etözin..(AYK. IV.29b. 258/23)

(Cesur nişancı olmayı sevecekler, güzel olmayı sevecektir, bilgili ve faziletli olmayı sevecekler,)

(9) *kayı kişiler eşitip bu nom erdinig (10) boşgunsar erklig türklig alp atım (11) çoğluğ yalınluğ bolğaylar* (AYK. VI.29a. 455/9-10)

(Hangi kişi bu Nom mücevherini dinleyip öğrenirse, o kişi güçlü, kuvvetli, cesur, keskin nişancı ve heybetli olur.)

YU. étim: *نبتسم* Toz tütün (Enfiye) kullanırken bir seferlik içmek için yeterli olan miktar *bir étim nasval* (İL: É. 69), (Bir içimlik Enfiye)

Tek bir işlemi tanımlayan isim olan “atım” sözcüğü “at-” kökünden gelmektedir. Çağdaş Türk lehçelerinin hepsinde varlığını korumuş olan bu sözcük özellikle Güneydoğu lehçelerinde “tek atış, atılan bir şeyin gidebileceği uzaklık” anlamındadır (ED. 59).

atım>étim>étim

atış:

EU. atış: Atışma, küfür, kavga

(5) ol *kaıağ éligler hanlar öz* (6) *öz éllerine kentü kentü meñi-* (8)-*leriñe kanımlar bolup, adınınñ* (9) *éline adınlar iriğine oku erkiñe* (10) *suklanmasar ters yavlağ ayığ sağınç* (11) *sağınmasar...sünüş atış bamak bek-* (12) *-lemekte ulatı irig yavđan iş kötük-* (13)-*lerig kılmasalar ötrü imerigme* (AYK. VI.5a. 411/5-13)

(O hükümdarların her biri kendi ülkelerindeki huzura doyp, başkalarının ülkesine, hükümdarlığına açgözlölük etmeyip, kötü düşünceler beslemediklerinde, çatışma ve pranga gibi başka kötü işleri yapmadıklarında bütün halkı huzurlu yukarıdaki büyüklerle, aşağıdaki küçükler uyumlu olur.)

(5) *emgek üze emgenmegülük sünüş atış* (6) *adası üze yağadmağuluğ* (AYK. VII.9a 475-6)

(Hastalık ve sıkıntıyı giderecek, savaş tehlikesiyle yokluk vermeyecek.)

YU. étiř: *نبتش* Kavga, savaş

tañ atarga yékin étiř başlandi. (İL: É. 66), (Sabaha yakın atışma başladı.)

Belirli bir eylemi tanımlayan bu isim “*at-*” kökünden türemiş olup, çağdaş Türk lehçelerinin pek çoğunda varlığını korumuştur (ED. 72).

atış>étiş

atız:

EU. atız: Tarla

(16) *sansarlıg..atızda ötrü bartaçı (17) -tetir teriñte teriñ yinçke töz-(18)- nomlarıg yene alp körgülük erür.* (AYK. IV.72b. 340/16-18)

(Sansarlı akımda sonra varacaktır, karşı gelecektir. Derinden derin ince esaslı öğretileri yine zor görecektir.)

(21)[*bu yir-]* -niñ adak atızı-nıñ için-te ol bu yir-niñ negü yme irt (SUK SA.07/21)

((Bu yerin) sonu, küçük tarlanın içindedir. Bu yerin hiçbir irt...)

YU. étiz: تېتىز Tarla

bu köz yetmez étizlarnıñ buğday, tériqlirini kim oridi? (İL: É. 65)

(Bu uçsuz bucaksız tarlalardaki buğday ve darıları kim biçti?)

ED’de “küçük tarla” (ED. 73) olarak açıklanan bu sözcük Yeni Uygurcada “*étiz*” şeklini almıştır.

atız>étız>étiz

athğ I:

EU. athğ : Adlı, sanlı, ünlü, tanınmış kimse

nomluğ ün alıg darani nom:: alkınmağ- (20) -siz esilmeksiz kök kalıq eg kirsiz arıg köñül (AYK. IV.71b. 338/19-20)

(Ses adlı Dharani öğretisi, tükenmez, eksilmeyen gök yüzü gibi kirsiz temiz gönül.)

dantipalé athğ elig beg (DKPAM. Mz.756/235)

(Dantipalı atlı hükümdar...)

YU. atlık: *ئاتلىق* Atlı, sanlı, ünlü

davançıñniñ yoli kıattık tavuzi tatlık, davançıñda bir yarım bar kemberhan atlık, (İL: A. 21), (Davan Çing’da yolları sert, karpuzu tatlı, Davan Çing’ da bir yârim var Kamber Han atlı.)

atlığ II:

EU. atlığ: Atlı, ata binen kimse

YU. atlık: *ئاتلىق* Atlı, ata binen kimse

atlık esker (İL: A. 21), (Atlı asker, süvari)

“at” isim köküne {+lık} ekinin eklenmesiyle türemiş olan bu sözcük “ad” anlamında kullanılmış ve özel adlar ile beraber kullanıldığında daha çok “iyi nam, şöhret” anlamı taşımaktadır. Sözcük “Ata binen biri” anlamında da Türkçenin tüm dönemlerde karşımıza çıkmaktadır (ED. 55).

atlığ>atlık>atlık

ayıbsız:

EU. ayıbsız: Ayıpsız

ayıbsız tişike er boyunun sumuş kerek (ETS.266/20)

(Ayıpsız kadına erkek boynunu eğmek gerek.)

YU. eyıbsız : *ئەيىپسىز* 1. Ayıpsız, Günahsız 2. Sağlıklı olan, Engelli olmayan

u eyipsizla padişah teripidin öltürüldi (İL: E. 326), (O günahsız olmasına rağmen padişah tarafından öldürüldü.)

yalkun kişini öziğe celip kılğudek dericide eyipsiz yigit boldi. (İL: E. 326), (Yalkun kişini kendine çekecek derecede yakışıklı yiğit oldu.)

“ayıbsız” sözcüğü Arapça “utanılacak şey” anlamındaki (OTAL. 68) “ayıp” sözüne {+sız} olumsuzluk ekinin eklenmesiyle türemiştir.

ayıpsız>eyipsiz

ayınç:

EU. ayınç: Korku

(5) barça öçer alkınur kop korkınç (6) ayınç tarıkıp kitip...inçkülig esen (7) ıaltı erklik küç (AYK. II.32a. 97/5-7)

(Hepsi sönecek, yok olacak, korkunçlar dağılır, gider.)

(4) üşkünüzte korkınç ayınç ada tuda- (5)-larığ tarķardaç üdsüz ölüm ada (AYK. VII. 470. 6b. 470/4-5)

(Huzurunuzda korku tehlikesini giderecek, zamansız ölüm tehlikesinden koruyacak...)

YU. ayanç: آيانچ Acıması durumda olan, zavallı

yaş eskerniñ turķi uniñğa ayanç köründi. (İL: A. 210), (Genç askerin durumu ona acıması görünüyordu.)

“ayın-” kökünden gelen bu sözcük Uygur Buda metinlerinde “*korkunç ayınç*” şeklinde görölmektedir (ED. 274). Yeni Uygurcada daha çok “iç acıtıcı” anlamında kullanılmaktadır.

ayınç>ayanç

ayınçlıg:

EU. ayınçlıg: Korkan, korkunç

ol antağ korknçsız ayınçsız sim- (MAİT. 101/16)

(Bu korkmayan, irkilemeyen...)

YU. ayançlık: آيانچلىق Acıması halde

bala ayançlık iñridi. (İL: A. 210), (Çocuk acıması halde inledi.)

“ayınç” sözcüğüne {+İlg} ekinin eklenmesiyle türemiştir.

ayınçlıg>ayançlık

azığ:

EU. azığ: Azı diş

(0081) sansız üküş tınlıglarığ azıgları üze (0082) taңgalayu ölürip toduçsuz kanınçsız (EUDÇ. 0081-0082)

(Çok sayıda canlıyı azı dişleri parçalayarak öldürüp, doyumsuz ve kanmayan)

YU. ézik çış: ئېزىق چىش Azı diş

kızımniñ ézik çışı çıkişka başlidi. (İL: É. 80), (Kızımın azı dişi çıkmaya başladı.)

Çağdaş Türk Lehçelerinde bazı fonetik değişimlerle yaygın kullanılan bu sözcük ilk başta “köpek dişi” anlamında, daha sonra ise “azı dişi” anlamında kullanılmıştır (ED. 283).

azığ>azık>ézik>ézik

aziz:

EU. aziz: 1. Sevgide üstün tutulan 2. Ermiş, eren

(1) eşi için aziz can (2) kanın kurban kıldaçı (ETŞ.256/1-2)

(Arkadaşı için aziz canını ve kanını kurban eder.)

YU. eziz: عزيز Aziz, Değerli

eziz veten (İL: E. 261), (Aziz vatan)

Arapçadan alıntı olan sözcük “Sevgide üstün tutulan, ermiş, eren” anlamlarındadır (BTS. 187).

aziz>eziz

azkıya:

EU. azkıya: Biraz, birazcık

(6) bilik orunun uķmak erser ķaltı (7) azķıya kũķ kũsũn yunlap (8) ũkũş ed tavar
ķazķanıp asıķ tusu ķılmaq turur. (AYK. IV. 29a. 257/6-8)

(İnanmak, bilgeliķin yerini bilmek ise azıcık gũķ kuvvet kullanarak, sayısız mal mũlk
edinerek iyilik yapmaktır.)

(13) iki eķilerine azķıya (14) ōķe yoriyu turzunlar men una (AYK. 615.13-14.)

(İki aķabeylerine azıcık ileri yũrũsũnler diye ben...)

YU. azķina: بىر اۆز بىر اۆز Birazcık, çok az

azķina soķa salam

(http://cn.dict.izda.com/?a=search&type=ug_cn&q=+اۆز+اۆز+&field=dict, Erişim. 8
Aķustos 2021), (Azıcık hediye)

Az sũzlũķũnũn kũķũltme hali olan bu sũzlũķ “azķıya” sũzlũķũnũn ikinci bir biķimidir
(ED. 284).

azķıya>azķina

badruk:

EU. badruk: Bayrak

(17) ũnin ķıkıruşu tr(ı)jul badruk (18) ělilerinte tutup ķapķara uluķ bedũk taķ (19) teg
etũzin oynayu ot ōķlũķ işin (EUD. 17-19)

(...sesler çıkararak haykırıyorlardı. Elllerinde ũ dişli yaba ve bayrak tutup kara
kapķara daķ gibi vũcutları ile oynayarak...)

YU. bayrak: بايراق 1. Bayrak 2. Gaye 3. Fikir, Dũşũnce

ķizil bayrak (İL: B. 409), (Kırmızı bayrak)

kommunizim bayriķi (İL: B. 409), (Komũnizm bayraķı)

bayriķi roşen halda ķarşı turmaq (İL: B. 409), (Net bir şekilde ķarşı çıkmak.)

Ucuna ipek kumaş parçası takılan mızrak⁴⁸⁴.

badruk>bayrak

bağarsuk:

EU. bağarsuk: 1. Merhamet 2. Bağırsak

(14) *kanın içip bağarsukların etözlerin (15) yörgeyürler erti korkğu teg körk* (EUDÇ. 14-15)

(Kanını içip bağırsaklarını vücutlarına sarıp dolaşıyordu.)

(03506) *(tilkü böri-) te ulatı ulatı yavız tınlıglar butarlayı (03507) tartıp uçıgma kuşlar bağarsuk- (03508)-ın öpkesin bağırın tumşıklar (03509) -inta tuta kök kalık (03510) yolınça oynayı uçup (03507) (03511) barırlar enkeninte* (DKPAM. 03506-03511)

(Tilki ve kurttan vahşi canlılar onu parçalayarak çekerler. Kuşlar bağırsaklarını, akciğerlerini, karaciğerini gagalarında tutarak gökyüzündeki yol boyunca oynayarak uçup giderler.)

YU. bégirsak: بیغرساق Vefalı, merhametli (Turpan, UŞS. 41)

“bağırsa-” fiilinden türemiş olan sözcük “merhametli, şefkatli” anlamındadır (ED. 320).

bağarsuk>bağırsuk>bağırsak>bégirsak>bégirsak

bağır:

EU. bağır: 1. Bağır, karın 2. Akraba

[*elig begneŋ*] *adaķinta bağar*⁴⁸⁵ *in suna yatıp inçe tép* [*tédi*] (EUDÇ. 0215)

⁴⁸⁴ Atalay 1999: I. 465.

⁴⁸⁵ Demirci 2015: bağar

(Hükümdarın ayağına bağırını koyarak şöyle dedi:)

(11) *külüg-niñ qadaşı yğeni tağayı bağır-* (12) *KY turup qam küç/// ke yulgalı saqınsalar* (SUK Sa18/11-12)

(Külüg’ün kardeşi, yeğeni, amcası, akrabası zorla almak istese...)

YU. bégir: بېغیر 1. Karaciğer, bağır 2. Göğüs 3. Gönül, kalp 4. Akraba, arkadaş
bégir kavap (İL: B. 531), (Ciğer kebab)

uni kéçisi bağığa bésip, kündüzi qoynıǵa sélip yürüp ahiri beş yaşqa kirqüzdi. (İL: B. 384), (Onu akşamları bağına basarak, gündüzleri koynuna alarak sonunda beş yaşına girdirdi.)

bégim öz bağırını bizge atidi. (İL: B. 384), (Bey gönlünü bize verdi)

öz bağırıñızǵu, bir kétim keçürivtiñ. (İL: B. 384), (Kendi arkadaşınız, bir kere affedin.)

Asıl anlamı “karaciğer” olan sözcük anlam genişlemesi ile “akraba, dost, kardeş” anlamlarını kazanmıştır (ED. 317).

bağar>bağır>bağır>bégir>bégir

bağlıǵ:

EU: bağlıǵ: 1. Bağlı, Tutuklu 2. Bohça, paket 3. Soy

mahasatav qutıǵa yükünür men edgü ögli bağ-(20) -lıǵ bodısatav mahasatav qutıǵa yükünür men (AYK. V. 8a. 359/19-20)

(Vajra hükümdarlığı (Skr. vajrapāni) bodhisattva mahāsattva kutuna secde ederim.)

(16) *öñi öñi bağlıq kişiler ozatı* (17) *ögrünlüg bolzunlar bu nom erdini* (AYK. VI. 27b.452/16-17)

(Farklı farklı soydaki kişiler daima bundan mutlu olsun.)

YU. bağlaq: باغلاق Nesneleri bağlamak için kullanılan şey, bağlı olan 2. Bohça, paket
bağlaqtiki it ovǵa yarimas. (İL: B. 381), (Tasmalı köpek ava yaramaz.)

kona bir sanduk üstige tizilgan retmu ret orun körpisi, santuqniñ yénida turar u baya toplıgan kir qatniñ bağlaq bopisi. (İL: B. 381), (Eski sandık üzerine sıra sıra dizilmiş yorganlar, sandığın yanında o az önce toplayan kirli çamaşır bohçası duruyordu.)

“bağ” sözcüğünden türemiş olan sözcük Çağdaş Türk Lehçelerinde çeşitli fonetik değişimlerle kullanıma devam etmektedir (ED. 314).

bağlıq>bağlaq

bağıllıq:

EU. bağıllıq: Cimrilik

bağıllıqnı hu qılğan [öldeçi] (ETŞ.256/10)

(Hasisliğı adet edinen kimse ise ölür.)

YU. béğıllıq: بېخىللىق Cimrilik

béğıllıq kılamak (İL: B. 524), (Pintilik yapmak)

Arapçadan alıntı olan sözcük “cimrilik, pintilik” anlamındadır.

bağıllıq>béğıllıq

bağa:

EU. bağa: Kurbağa

K(a)ltı birök neçede müyüz bağanı.... (AYK. 34f²/12)

(Yine birkaç kaplumbağanın...)

(1819) atlağ müyüz bağa (DKPAM. 01819)

(...atlı kaplumbağa)

YU. pağa: پاڭا Kurbağa 2. Dümen taşını hareketlendirmek için kullanılan, üst kısımdaki taşın içinde bulunan, dört köşeli demir parçası

yéşil pağa adette “étiz tohusu” depmu atilidu. (İL: P. 643), (Yeşil kurbağa genelde “tarla tavuğu” diye de adlandırılır.)

tügmen pakisi. (İL: P. 643), (Değirmen kurbağası.)

“Kurbağa, kaplumbağa” anlamındaki sözcük metinlerde “*bağa, kurbağa, müyüz bağa, taş baa*” şeklinde karşımıza çıkmaktadır (ED. 312).

bağa>pağa

balık:

EU. balık: 1. Balık 2. Şehir

(2821) *kağağ kara bodun suvdın ünmiş* (2822) *balık teg yığlayu sıgtayu inaru* (DKPAM. Mz.695 /2821-2822)

(Bütün halk sudan çıkmış balık gibi ağlayıp sızlayarak oraya buraya debelendiler.)

(9) *koluta kenki boşgutluğ* (10) *beş balıklığ şınko şeli tuğun* (11) *tavgaç tilintin türk* (12) *uygur tilinçä ekileyü evrilmiş* (AYK. IV. 343/9-12)

(Öğretmen Beş Balıklı Şınko Şeli Tuğun Çin dilinden Türk Uygur diline göre tekrar çevirmiştir).

YU. bélik: بېلىق Balık 2. Şehir

biz bugün bélik bilen ganpen yéduğ. (İL: B. 535), (Biz bugün balık ile pirinç pilavı yedik.)

beşbalık (İL: B. 535), (Beş Balık)

“*balık*” sözcüğü Yakutça başta olmak üzere tüm Çağdaş Türk Lehçelerinde karşımıza çıkmaktadır. “Şehir” anlamındaki “*balık*” sözcüğü erken dönem Türkçesine ait sözcüktür. Bu sözcüğün Eski Türkçede genelde yer adı ile beraber kullanıldığı görülür (ED. 335). Yeni Uygurcada “*balık*” sözcüğü sadece eski metinlerdeki özel isimlerde karşımıza çıkmaktadır, yerini Orta Türkçe döneminde Farsça “şehir” sözcüğüne bırakmıştır.

balık>bélik>bélik

balıkçı:

EU. balıkçı: Balıkçı

(5) ögüz suvına tegdi ol ögüz(6) kıdığında üküş telim balıkçı (7) kuvrağı yığılıp balık tartıu simekin (8) kılurlar erti anın ol ügüz suv– (AYK. IX 602¹ 29b/6)

((Oraya gelince) o nehrin kıyısında epey bir balıkçı topluluğu bir araya gelip balık tutmak için hazırlıklarını yapıyormuş)

YU. bélikçi: بېلىقچى Balıkçı

bélikçilik firmisi (İL: B. 536), (Balık çiftliği)

balıkçı>bélikçi>bélikçi

balıklıg:

EU. balıklıg: Şehirli

bozulmaz artamaz ürlük inç ölüm nurvan balıklıg (AYK. BE.2a 680 /18)

(Bozulmayan, kaybolmayan, sakın ölümlü Nirvan şehrine ait olacak.)

YU. balıklıq: بالىقلىق Şehirli

beş balıklıq sıñku seliñ kaytidin türkçige tercime kılğan. (İL: B. 536), (Beş balıklı Sıngku Seling tekrar Türkçe’ ye tercüme etmiştir.)

on uygur élinde kéyin okumuşluk bolğan beşbalıglıq sıñku seli tutuñ henzu tiliga ikinçilep türk tiliga tercime kılğan. (İL: B. 536), (On Uygur ilinde okumuş Beş Balıklı Sıngku Seli Tutung Çince’ den Türkçe’ ye çevirmiştir.)

“balıg” sözcüğünden türeyen “balıkla dolu” anlamındaki sözcük Çağdaş Türk Lehçelerinde kullanılmaktadır. ED’de madde başı olarak verilen “balıglıg” sözcüğü “balçık” anlamındaki “balıg” sözcüğünden türemektedir (ED. 338).

balıklıg>balıklıq>balıklıq

baltu:

EU. baltu: Balta

(3) *bo daranini tutayın tép sakınsar-* (4) *-lar eñ aşnu meniñ körkümin* (5) *édizi uluğı*
tört çığ turkı <azu beş çığ turkı> (6) *kılıp iki iliğimde bügde baltu* (7) *tuta bedizetzün*
bok örküm (AYK. VIII.24b 544²/3-7)

(Bu Daraniyi ezberlemeyi düşünürlerse ilk önce benim resmimi, eni boyu dört beş çığ uzunluğundaki iki elimde hançer ve balta tutar halde resmitsin.)

(6) *arlan* (7) *kanı:: keyikler başdınkı erür teg:* (8) *éligiñizte tutyuk siz:: ok ya* (9) *kılıç*
urunğu baltu...vaçir çaķır ulatı (10) *uruk yme birkerü:: körgeli sevig-* (11)- *lig*
körkünüz ol :: tolun ay teg (AYK. VII.19b. 496¹/6-11)

(Aslan nasıl hayvanların en üstünüyse siz de elinizde ok, yay, kılıç, mızrak, balta, uzun topuz ve yakalama ipi tutarsınız.)

YU. palta: 𐰣𐰆 Balta

ay palta (İL: P. 656), (Ay balta)

palta çüşkiçe kötek dem aptu. (İL: P. 656), (Balta inene kadar ağaç dinlenmiş.)

Erken dönem Türkçesinde özellikle “savaşta kullanılan bir alet” adı olarak kullanılan sözcük daha sonra genel anlamda kullanılmıştır (ED. 333).

baltu>balta>palta

ban:

EU. ban⁴⁸⁶: Ahşap yazı tahtası

(13) *mantal ortasınta oy kazıp bir uluğ* (14) *çopun kömüp üzesinte suv aķguluķ* (15)
yazı ben ıgaç urup ol ıgaç üzesinde (16) *ol soķmuş otuğ suv birle kayınturup* (17) *ursun*
bo bo étiglerig kılu tüketdükte (AYK. VII.10a 477/13-17)

⁴⁸⁶ Wilkens 2021: pan

(Alanın ortasına çukur kazıp büyük bir çomak gömerek üzerine su akacak yassı bir ağaç (tahta) yerleştirip bitkileri su ile kaynatarak o ağaç üzerine koysun.)

(680) (*kéñ ye-*)-tiz kızartmış banlarta kısıp temirliĝ (681) [...]LY yarķançsız köñülin
(682) monçulayu emgetip açığ emgekig (683) [...] RL'R isig özleri üzülmez...ötrü
(DKPAM. Mz 658/680-683)

(Geniş, yüksek ve kızgın yazı tahtalarda sıkıştırıp demirden...merhametsiz bir şekilde un ufak ederler.)

YU. pen: 𐰽 Tahta

hazir bir métir pen ikki som déĝine. (İL: P. 702), (Şimdi bir metre tahta iki Yuan desene.)

pen kılgan ademniñ heķķını bérivetsemmu maña yene 500 som pul qalidu. (İL: P. 702),
(Tahtayı yapan adamın parasını versem de bana yine 500 Yuan kalacak.).

Buda metinlerinde “Huş ağacından yapılan yazı tahtası” anlamında kullanılan sözcük
(ED. 346) Yeni Uygurcada “tahta” anlamında işlek bir şekilde kullanılmaktadır. Çin.
ban (板). Konuşma dilinde “板子 ban zi ”

pan < Sogd. p'n

barça:

EU. barça: 1. Tamamen, hepsi 2. Kişi adı

(5) kamağ burhanlar barça tınl(ı)ğlarığ (6) edĝülüĝ m(e)ñilig kı[lğa]lır üçün (7) bo
darni nomuğ nomlayı y(a)rılıkadı-[lar] : (AYK. 6890/5-7)

(Tüm Burhanlar barça canlılara iyilik ve huzur vermek için bu Darani Nom'unu buyurmuştur.)

(0342) ...künteki yinçge (0343) kırkınlarımın barça bek meñĝü saķıntım [erti.]
(DKPAM. Mz. 666 0342-0343)

(Haremdeki ince, narin cariyelerimi hep ebedi sanmıştım.)

YU. barçe: بارچه Aynı türdeki şeylerin hepsi, tamamı

barçe güllerniñ teñ éçilişi (İL: B. 337), (Tüm çiçeklerin aynı anda açılması)

“bar” sözcüğünün eşitlik eki almış şeklidir (ED. 356).

barça>barçe

bark:

EU. bark: Hükümdar sarayı, ev, mülk

(2) *alku kuruğ tip... biş yapığlıg ev bark* (3) *titrü ukup bütürdüm kirtü orunuğ* (4)

(AYK. V.12b. 368²/2-3)

(Her şeyi boş diye beş gizli yapıyı iyice okuyup bitirdim.)

(2128) *[m(e)n]... neçede berü bo evde barkta* (2129) *erip sizlerniñ tözün yavaş köñül-*

(2130)-*ünjüzlerni artatmışım bar erser* (2131) *köp köñülin kışanti bérinlar tép tédi.*

(DKPAM. Kr II 1/2²Arka/2128-2131)

(“Ben ne zamandan beri bu evde barkta olup sizlerin asil gönüllerinizi bozduysam bütün kalbinizle beni affedin” dedi)

YU. öyvāk: ئويۋاق 1. Ev, mülk 2. Ev ve civarındaki avlu, bahçe gibi mülkler 3. Ev halkı

öyvākini sétivetmek (İL: Ö. 863), (Ev barkını satmak.)

u öyvāki bilen köçüp ketti. (İL: Ö. 863), (*o evindekilerle taşındı.*)

Clauson, sözcüğün “bar” isminden gelebileceğini ortaya koymaktadır. Sözcük tek başına değil de hep “ev bark” şeklinde kullanılmıştır (ED. 359). Yeni Uygurcada tek “bark” şeklinde değil de hep “öyvāk” biçiminde kullanılmaktadır.

bark>bark>bak>vak

bars:

EU. bars: 1. Kaplan 2. 12 aylık hayvan takviminde bir yıl adıdır 3. Özel ad

(16) ança yoriyu yañı enüklemiş bir tişi (17) barsıg körtiler. ol aç bars yme (AYK. X.6a. 609²/16-17)

(Yürüyorken yeni eniklemiş bir kaplan gördü. O acıkmış kaplan...)

(1) tağıgu yıl altınç ay bir yañıka inal bars-ka (2) yüz kuanbu kergerk bolti. (SUK Lo01/1-2)

(Tavuk yılı altıncı ayın biri İnal Bars'a yüz kuanbu gerek olduğu için. . .)

YU. yolvas: يولواس Kaplan

bu hayvanat bahçiside yolvas bar. (İL: Y. 608), (Bu hayvanat bahçesinde kaplan var.)

“bars/pars” sözcüğünün erken dönem İran lehçelerinden hangisinden ödünç alındığı teorisi tartışılır. “Kapan” anlamındaki bu sözcük Türkçe’de kedigiller ailesinden daha büyük diğer hayvanlar için kullanılmıştır. Sözcük Çağdaş Türk Lehçelerinin birçoğunda kullanılmaktadır (ED. 368). Yeni Uygurcada konu sözcük yolluğ bars>yolvas şeklinde kullanılmaktadır.

bars>(yolluğ)bars>(yollu)bars>>(yollu)bas>(yollu)vas>(yol)vas

basıg:

EU. basıg: Bir tür vergi çeşidi

(bu kün-te)kin negü yme kalan basıg bolsar üçegü (SUK Mi05/8)

(Bugünden sonra ne zaman yine kalan vergi olursa)

YU. basık: باسق Kış için kurutulmuş ot

basık orumi (Lopnor, UŞS. 27), (Kışlık kurutulmuş ot)

Clauson, “bas-” fiilinden türemiş olan sözcüğün Uygur metinlerinde “basık” şeklinde görüldüğünü de belirtmiştir (ED. 348).

basıg>basık

basut:

EU. basut: Yardım

(11) (ol élig han- nıñ süü <s>ınǵa çerigiñe art (12) basut bolup.: yağısın yavlağın (13)

kentün yavaldurğay biz ol el uluş (AYK. VI.4a. 409/11-13)

(O hükümdarın askerine, yardımcı olup, düşmanını kendiliğinden mağlup ederiz.)

[sizler meniñ] edgülüg işimge basutçı boluñl[ar] (DKPAM. U1797/2271)

(Sizler benim hayırlı işime yardımcı olun.)

YU. bosut: بوسوت Düğünlerde düğün sahibine verilen hediye; misafirlige giderken ev sahibi için alınan hediye

toyğa bosut kötürüp bériş (İL: B. 460), (Düğüne hediye götürmek)

Semantik açıdan bağlantısı pek yakın gözükmese de “bas-” kökünden türediği düşünülen bu sözcük “destek, yardım” anlamındır (ED. 372).

başdınkı:

EU. başdınkı: Birinci, ilk, baştaki

(18) başdınkı saķıñgulıksuz sözlügülük- (19)-süz titir inçe ǵaltı kök ǵalıķ (20)

ķoyuğında bediz bedizep boduğ tür- (21)- tüp adruķ adruķ körk meñizler (22) üntürgeli

usar, bu yitiñsiztutun-(23)-çsiz iş kütüg titir ançulayu yme (AYK. II.8b. 50/18-23)

(Bu en öndeki düşünülmez, konuşulmaz gök mavisi gibi renginde resim çizerek, renk vererek çeşitli surat ortaya çıkarırsa, bunun gerçekleşmesi çok zor, çok büyük iş sayılır.)

(9) badarınıñ yağış yag (10) baştınkı ülüş tükedi (MAİT. 14/10)

((Badhari)nin kurban sunması adlı birinci bölüm bitti.)

YU. baştiki: باشتیکی Baştaki

baştiki kino bek kızıķķen. (İL: B. 372), (İlk baştaki film çok komikmiş.)

Bu sözcük “baş” sözcüğünün ablatif eki almış şeklidir (ED. 378).

başdınkı>baştiki

başdın:

EU. başdın: İlki, önceki

(22) muntın azura azura teñri odusına (23) tegi kayu erklig küçlüg baş baştın⁴⁸⁷ (1) teñrilerniñ luularniñ tişi irkek (2) kut vaşıqlarnıñ ordu qasırlar (3)-ı erser inçe qaltı azura teñri-(AYK. VI.11.b 424/22-23, 12a.425/1-3)

(Buradan Azura Tanrı sarayına kadar hangi özgür, güçlü, en baştaki tanrıların, ejderhaların, erkek ve dişi saadet tanrılarının saraylarına kadar...)

(14) tört erdinilig (15) yaratağlağ sekiz tümen tört (16) miñ kent uluşlarda barça- (17)-da baştın açsız kızsız kıısığ- (18) -sız kavrıgsız yağsız börisiz basınç- (19)-sız uçsuz irtsiz birtsiz muñsuz (20) taqsız telim taşım bay barımlıg (21) sansız öküş kötişvr bayağut (MAİT. 3/17)

(Dört cevherle mücehhez 84000 şehrin hepsinden üstün, tok, dertsiz, hür, özgür, düşmansız, minnetsiz, yardıma ihtiyacı olmayan, çok varlıklı, sayısız zenginlerin evleri barkları. . .)

YU. baştin: باشتن İlk, ilk baştan,

işni baştin başlaş (Çevrimiçi)

(http://cn.dict.izda.com/?a=search&type=ug_cn&q=باشتن&field=dict, 8 Ağustos.

2021), (İşi ilk baştan başlamak.)

“baş” köküne {+dIn} ekinin eklenmesiyle türemiştir.

başdın>baştin

başlağ:

EU. başlağ: Başlangıç

⁴⁸⁷ Tekin 2019: baştın; Kaya 1994: başdın; Elmalı 2019: başdın;

(15) adruk başlağ savlıg b (e)lgülerig atkan- (16) -maktın çın kertü yintem köñülte adk
(17) -maktın ök turup orn<a>nıp adkandaçı- (18) -lı adkanjuluklı eki törlüg b(e)lgü
(19) -lertin öñi üdrülüp çınzu tegme (20) ertükteg tözüg ukdaçı kayu akıg- (21) -sız
bilge bilig erser ol erür körmek (22) yol, bo körmek yol yene eki törlüg (tetir) (23)
(AYK.IV. 27a. 253³/15-23)

(Niceden beri bağlanacak bağlardan farklı görececek bilgi ile temizlenip bağısız olup bu
ayrı ayrı başlı, sözlü işaretleri bağlamaktan sürekli gerçek doğru gönülde
bağlanmaktan durup yerleşip bağlanan (ve) bağlanacak (olan) iki türlü işaretlerden
ayrılıp chen-ju denilen öylesine esası (tathagatāyı) anlayacak hangi akmayan bilgi ise
görme yolu odur.)

(10) amtı bo nom başlağın kutluğ gr(a)tırakut (11) tag töpösinte ukmuş k(e)rgek., anta
(Şimdi bu öğreti(nin) başlangıcını kutsal Gr̥dhrakūṭa dağının tepesinde anlamak
gerekir). (AYK.IV. 42a. 453³/10-11)

(10) amtı bo nom başlağın kutluğ gr(a)tırakut (11) tag töpösinte ukmuş k(e)rgek., anta
(Şimdi bu öğreti(nin) başlangıcını kutsal Gr̥dhrakūṭa dağının tepesinde anlamak
gerekir).

YU. başlağ: باشلاق Başlangıç, derenin başlangıç kısmı (Hotan, UŞS. 28)

Bir eylemi tanımlayan “başla-” fiilinden yapılan isimdir (ED. 381).

başlağ>başlağ

başlıg:

EU. başlıg: Başta olan, yaralı

(9) yana tamuğ tüşmetin (10) balıq başlıg yme bolmadın qorqınçsız (11) enç bolmuşları
közünür. karuna (AYK. IV. 59b. 314¹/10-11)

(Yine cehenneme düşmeden (ve) yaralanmadan, korkusuz (ve) rahat oldukları tezahür
eder.)

(23) biz /// bu/ (24) başlığ emgekl(ig) ... (25) tamudın ıdman...tégin-(26)-ür biz teñrim.

. . bu emgekimizni boşuyu (MAİT. 69/23-25)

(Biz bu yaralı, ızdıraplı cehennemden göndermeyin.)

YU. başlık: باشلىق Başta olan, işin başı, aklı başında olan, reis, lider 2. Şapka, atkı gibi baş için kullanılan aksesuarlar

aile başlığı (İL: B. 377), (Aile reisi)

başlığı bar ak halat (İL: B. 377), (Şapkalı beyaz önlük)

Çağdaş Türk Lehçelerinin birçoğunda yaşayan bu sözcük isimden isim yapım eki olan {+Ilğ} eki ile türemiştir (ED. 381).

başlığ>başlık>başlık

bayağı:

EU. bayağı: Az önceki, az evvelki

kız bayağı muktike upasançka (34) inçe tip tédi (MAİT. B 23/33)

(Bu kız evvelki Mukti'ye şöyle dedi.)

(6) ol ödün ol iki tegitler monçu- (7) -kayu sözleşü açığıları kelip (8) yerinütüler yığladılar, ötrü terkin (9) yanturup yanıp yığlaşu bayağı ol bars (10) yatur orunka bartılar, kaçan anta (AYK. IV.619/6-10)

(O zaman bu iki prens şu şekilde konuşarak üzüldü, yerindiler, ağladılar. Sonra hemen tekrar geri dönüp, ağlayarak az önceki o kaplanın yattığı yere vardılar.)

YU. bayıki: بايىقى Az önceki, az evvelki (İL: B. 412)

YU. bayatinkı: باياتىنقى Az önceki, az evvelki (İL: B. 407)

men bayıki ademniñ sözini rast iken dep his kıldım. (İL: B. 412), (Ben az önceki adamın lafinin gerçek olduğunu hissettim.)

“Az önce, az evvel” anlamında gelen “baya” sözcüğünden türemiş olan bu sözcük Eski Uyğur Türkçesinde zarf olarak kullanılmaktadır (ED. 385).

bayakı>bayıkı>bayıki

bedük:

EU. bedük: Büyük

(33) [anta]-da basa barnaslıg bay bedük (34) kişiler oğlanı yaşı purnı vimalı (35) gavanpati subahuda ulatı biş (36)ınallar arħant kutın bultı-lar - (MAİT. B.7 /33-36)
(Bundan sonra Benares eşrafının çocukları Yaşa, Purna, Vimala, Gavampati ve Subahu’dan ibaret beş vekil kutuna ulaşılar.)

ingek üç aşgek bir bedük bir kiçig iki isiç bir (SUK WP04/25)

(İnek, üç tane eşek, bir büyük bir küçük kazan...)

YU. büyük: بۈيۈك Büyük, yüce

büyük adem (İL: B. 523), (Büyük adam)

Bir durumu ifade etmek için kullanılan “bedü-” fiilinden türemiş olan bu sözcük “ulu” sözcüğü ile eş anlamlıdır. Eğer iki sözcük arasında bir fark aramak gerekirse “bedük” sözcüğü daha çok somut anlam taşıırken, “uluğ” sözcüğü ise daha çok soyut anlam taşımaktadır (ED. 302).

bedük>bedük >beyük>büyük

belgü:

EU. belgü: Alamet, sembol, işaret

iki kırk (57) kut buyanlıg irü belgüke tükel (MAİT. 13/57)

(Otuz iki mukaddes alamet ve seksen türlü ikinci dereceden alamet ile donatılmış)

(07748)[anı üçün] belgü bilteçi brahmanlar hansasvare tep (07749) at urtılar
hansasvaré téser enetkekçe (DKPAM. Mainz 751/07748-07749)

(Bundan dolayı, Kâhin Brahmanlar (ona) Hasasvare ismini verdiler.)

YU. belge: 1. Nesneleri birbirinden ayırmak için geliştirilen özellik, sembol,

damga 2. Herhangi bir içeriği anlatmak için kullanılan grafik, istatistikler 3. Nesne ve olayların özelliği, belirti 4. Nesne ve olayların özelliği, belirti 5. İç dünyasının dışa yansımaları

ceynektin üzivitilgen oñ koli uniñ şu ceñ yilliridiki baturluñniñ şereplik belgisi idi. (İL: B. 441), (Bileğinden kesilmiş sağ eli onun şu savaş yıllarındaki kahramanlığının belgesiydi.)

soraq belgisi (İL: B. 441), (Soru işareti)

icdimai maddi turmuş şaraitliri digenler néme? Ularñiñ belgiliri qandaq bolidu? (İL: B. 441), (Sosyal ekonomik hayat şartları nedir? Onun belirtileri nedir?)

ayşemniñ çirayidin dert-elem belgiliri körünüp turidu. (İL: B. 441), (Ayşem'in yüzünden çektiği çilelerin izleri görünüyordu.)

Klasik Moğolcada da alıntı olarak görülen bu sözcük daha çok soyut anlam taşımaktadır (ED. 340).

belgü>belge

belgölüg:

EU. belgölüg: Belirli, görülen.

(31) bramanlar iligintin brhmavati (32) atlıg ög kişike oqşatı qatun- (33) -tın toğup belgölüg bolup burқан (34) qutın bulu yarlıqadacı tujit (MAİT. 3/31-34)

(Brahman hükümdarından ve (karısı) Brahnavati adlı ana kadına benzer bir hanımdan doğup zuhur edecek ve Burkanlığı haşmetle bulacak.)

(2) ötlemiş üçün bodunun (3) körkitmişke belgölüg edgüli (4) ayığlı tüş utlıg anın bulur (AYK. VIII.35b. 562/2-4)

(Öğrettiği için halkına, gösterdiği için örnekleriyle, bulacak oldukları iyi ve kötü karşılığı insanlara. . .)

YU. belgilik: به گملىك Belgeli, İşaretli 2. Belirli bir süre, netlik

bir çağda u kirist belgili somka kötürgen bir eskerni başlap keldi. (İl: B. 443), (Bir zaman sonra o eline haç amblemlili çanta alan bir askeri getirdi.)

men köprek altun kümüş algaç béríp, sheherge yuşurunup şî'nin öyige caylışay, hezretliri, déyişip koyğan belgilik saat içide sheherge tégiş kılsila. (İl: B. 443), (Ben altın gümüşten biraz fazla alarak şehre gizlice girip, Şî'nin evine saklanayım, hazretleri siz konuştuğumuz zaman içinde hücumu geçiniz.)

“belgü” sözcüğünün iyilik halı almış şeklidir (ED. 341).

belgölüg>belgölük>belgölük<belgilik

beltir:

EU. beltir: Yol kavşağı, yol ağzı

(13) (t)ört yol beltirinte kığ yam ot ıgaç (14) alıp bir orunta urup yilvi küçi (AYK. V.20b. 384/13-14)

(Dört yol ağzında yatarak, gübre, yem, ot ve ağacı bir araya toplayarak. . .)

(0779) anta ötrü mahéndaraséna (0780) élig beg uluğ bedük kañlılarta telim (0781) üküş aç içgü ed tavar erdiniler urtu-(0782) (ur)turup kay b(e)ltir sayu eltip alquda buşi (0784) béríp barçasın bérür erti bo montag mahendara (0785) (DKPAM. Mainz 741/07079-0785)

(Yine hükümdar Mahendraséna, büyük, yüksek arabalara yiyecek içecek, mal mülk (gibi) pek çok kıymetli eşyayı yükleyip, herkesi meydana toplayıp (orada bulunan) herkese sadaka olarak hepsini verirdi.)

YU. beldir: به لدر Kavşak, köşe ağzı (UŞS. 31)

belçir: İki dere kaynağının birleştiği nokta (UŞS. 31)

“*beltir*” sözcüğü Klasik Moğolcada “belçir” şeklindedir (ED. 334).

Bu sözcük Yeni Uygur Türkçesinin kumul Ağzında “beldir” şeklinde, “kavşak, dört köşe” anlamlarındadır, Kumul Ağzında “iki dere yatağının birleştiği yer” anlamında bir “belçir” sözcüğü de bulunmaktadır.

beltir>beldir

bere:

EU. bere: Uzunluk ölçüsü, mil

(12) ol yazıkuñuzlarnañ kının (13) kızgıtın kötürünler ötrü bir (14) bere uluğ tilimizni ağzımıztın (15) taşgaru tartıp tük tümen yıl ör- (16)-tlüg yalınlıg sapanon tilimizni sapan-[layurlar]. (MAİT. 66/12-16)

(Bu günahlarınızın cezasını ceremesini çekin! Sonra bir mil uzunluğundaki dilimizi ağzımızdan dışarı çekip on binlerce yıl alevli ve kızgın saban ile dilimizi saban olarak kullanırlar.)

y[i]g[i]rmi bere (DKPAM. U1061+U1001 10805)

(Yirmi mil)

YU. beri: 1.Kumaşın eni birlik olarak katlanmış hali 2. Kumaş ölçümünde kullanılan ölçü birimi

bélimde on yette beri durdunum var. (İL: B. 427), (Belimde 17 parça ipek kumaşım var.)

Bu sözcüğün eş değerlisi Sanskritçe “*yajana*” sözcüğüdür (ED. 355). “*bere*” sözcüğü anlam olarak uzunluk birliği, mil, mesafe ölçüsü gibi anlamları taşımaktadır. Wilkens konu sözcüğün muhtemelen Toharca B prere yani ok’tan, bir ok atımı uzaklık, mil gibi anlam gelişiminin ortaya çıkmış olduğunu ileri sürer (EUES.159).

bere>beri

berü:

EU. berü: Beri, bu yana

(8) [anta] da berü tujit teŋri yirinteki (9) yıl sansar tükel tört miñ yıl erti. (MAİT. B.103/8-9)

(Ondan beri Tuşita atlı tanrılar diyarındaki yıllar sayılsa, tamamı 4000 yıl geçti.)

tiser-men ineci koyın-yıl-tın berü tüşi bile köni birürmen. apam...) (SUK Mi8/3)

(...diyecekse ben İncei Koyun yılından bu yana (olan) faizi ile beraber vereceğim.)

YU. béri : بیری Konuşulan kişi veya devam etmekte olan olaya yakın olan, Belirli bir fırsat, zaman

béri kelgin balam dédi apam. (İL: B. 525), (Buraya gel çocuğum, dedi annem.)

nasır beş yıldın béri su işliri idariside işlevatidu. (İL: B. 525), (Nasır beş seneden beri su işleri idaresinde çalışıyor.)

Clauson'a göre sözcük “*ber” sözcüğüne {+rÜ} yön ekinin eklenmesiyle türemiştir. Sözcük “bu taraf, bu yan” anlamlarında da kullanılmıştır (ED. 355).

berü>bérü>béri

berüki:

berüki: Bu tarafa, bu yana

(1) kamağ bodhisatavlar-nıñ ol antağ edgü (2)-lüg işleriñe barça yiliktin (3)sünükdin berüki qop süzük (4) kirtgünç köñülüm üze ağır aya (6)-mañın artuqraq iyin öginürmen (AYK. III.14a. 153/1-6)

(Bütün Budaların öylesi iyi, işlerine bütünüyle, ilikten, kemikten ileri, tam süzülmüş inançlı gönlüm ile son derece büyük bir saygıyla, bundan dolayı sevinirim.)

tiser-men. bu kümüş-üg birmiş kün-tin berüki (SUK P101/24)

(... diyecekse bu gümüşü vermiş günden buya olan faizini...)

YU. *bériki*: بېرىقى Konuşmacıya daha yakın olan

bériki ışık (İL: B. 526), (Bu taraftaki kapı)

“*berü*” sözcüğüne ilgi hali eki olan {*+kI*} ekinin eklenmesiyle oluşan “*berüki*” sözcüğü

“bu tarafa, bu yana” anlamındadır (ED. 364).

berüki>bériki

***bişinç*:**

EU. *bişinç*⁴⁸⁸: Beşinci

(12) *yüz btraklptağı bodisvtlar (13)ara bişinç turdı..tağı kalmış (14)*

kezigde turdı... tağı kalmış (MAİT. B.8/12-14)

(Yüz Bḥadrakalpa’daki Bodhisattvalar arasında beşinci Burkan (olarak) görünen devrede ortaya çıktı.)

beşinç ot t(e)ḡri sön (HUAS. B. 75)

(Beşincisi ateş tanrı (dır).)

YU. *beşinçi*: به شىنچى Beşinci

beşinci sinipninḡ oḡuḡuçiliri bugün qar tazlaydu. (İL: B. 435), (Beşinci sınıfın öğrencileri bugün kar temizleyecek.)

bişinç>beşinci

***bezek*:**

EU. *bezek*: 1. Süs, ziynet 2. Bir eseri süslemeye yarayan motiflerden her biri

ulatı ḡualıḡ bezekler ursun. (AYK. VIII.24b. 544²/12)

(Çiçekli süsler yerleştirsın.)

YU. *bézek*: بېزەك 1. Kolye bileklik gibi aksesuarlar 2. Bir eseri süslemek için

⁴⁸⁸ Clauson 1972: béşinç; Özbay 2014: beşinç; Kaya 1994: bişinç;

kullanılan nakışlı çizgiler, motif

altın bézek (İL: B. 527), (Altın aksesuar)

tamğa kabartma şeklide işlengen bézekler nemlişip bozluşka başlığanidi. (İL: B. 527),

(Duvardaki kabartma şeklindeki nakışlı çizgiler nemden bozulmaya başlamıştı.)

Bir eylemi ve somut bir nesneyi tanımlayan bu sözcük “Boyamak, bezemek, süslemek” anlamındaki “beze-” fiilinden türemiştir (ED. 391).

bezek>bézek

bışığ:

EU. bışığ: Pişmiş, olgun

(00629) yig aş turğu bışığ aş (00630) turğu boiki orun ikin ara (00631) ol kençniñ turğu ornagı ol (DKPAM. Maninz 766/00629)

(Pişmemiş yemek ile pişmiş yemek arasındaki bu yer embriyonun kalacağı yerdir.)

(18) (sızgur)-mış bışığ altun teg...titrü körüp kânınçsız (19) yüüzlüg tegirmiñsiz yaltırıyor, ay teñri tilgen –(20) teg eriniñz kızılı yaltırıyor bimba (21) atlıg yimişteg arslan kanı ... (AYK. V.2b. 348/18-21)

(Tavlanmış, pişmiş altın gibi, baktıkça bakası gelen yuvarlak yüzünüz ay tanrının (ışık) çarkı gibidir.)

YU. pişşik : بيششق 1. Pişmiş, olgun; Belirli bir alanda ustalaşan; Uzman 2. detaylı, cimri, verimli

pişşik göş (İL: P. 794), (Pişmiş et), *pişşik tavuz* (İL: P. 794), (Pişmiş karpuz)

kesipte pişşik (İL: P. 794), (Mesleğinde uzman)

men bu cidelliñ aldi keynini pişşik bilimen. (İL: P. 794), (Ben bu kavganın detaylarını iyi bilirim.)

pişşik adem (İL: P. 794), (Cimri adam)

pişşik yer (İL: P. 794), (Verimli toprak)

Belirli bir durumu belirtmek için kullanılan bu sözcük “bış-” fiilinden türemiştir (ED. 378).

Bu sözcük Yeni Uygurcada “pişmiş, olgunlaşmış” gibi asıl anlamlarının yanında, mecaz anlamda “uzman, cimri” gibi anlamlarda da kullanılmaya devam etmektedir.

bışığ>pişığ>pişşığ>pişşik

bilegü:

EU. bilegü: Bileme taşı

bilegüsüz yiti vajır tiyür (ETŞ. 16/5)

(Elmas için bilenmeden keskin derler.)

YU. biley: بيلهی Bileme taşı

u emdila bileyni ikki këyim hölligenidi. (İL: B. 583), (O bileme taşını daha yeniden ikinci kere sulamıştı.)

“bile-” fiilinden türemiştir (ED. 341).

bilegü>bileyü>biley

bilig:

EU. bilig: Bilim, bilgi, ilim

(5) ertinü qatıqlanmaqlıq bilge (6) biligke tükellig yağız yér erkliğı (7) çaştanı élig beg men erür men (EUDÇ. B.88/5-7)

(Son derece azimli, ilmi ve bilgisi tam, kara yeryüzünün hâkimi, Hükümdar Çaştanı benim.)

(4) bulurlar ötrü tükel bilgee maiytrı (5) burkan öñre kisreki ödlerig bil-(6) -ge biligin kodurru kolulap sanki toyın- (7)- ka inçe tép yarlıkayur uqtuñ mu sen ... (MAİT. XVI.B 48/4-7)

(...bulurlar. Bunun üzerine mükemmel hikmetli Maitri Burkan evvelki ve sonraki

zamanları, hikmeti ile tamimiyle mülahaza ettikten sonra rahip Şankha'ya haşmetle şöyle der: . . .)

YU. bilik: بىلىك Bilim, bilgi (YUT. 49)

“bil-”sözcüğünden türemiş isim olan bu sözcük “bilgi, akıl” anlamlarında kullanılmıştır (ED. 329). Yeni Uygurcada daha çok “bilim” sözcüğü kullanılmaktadır. “bilik” biçimi daha çok eski metinlerden ve Uygur kişi adlarında karşımıza çıkmaktadır. Uygur kişi adlarında “biligyar, biligzat, biligtay⁴⁸⁹, biligay, bilignur⁴⁹⁰” gibi biçimlerde görülmektedir.

bilig>bilik

biliglig:

EU. biliglig: Bilgili, bilgin

(5) *yılķı kōrkin ança yme bilge biliglig* (6)*puruķıtı baķşı inçe tēp tēdi uluķ* (EUDÇ. TIII84-40, Mainz796 0494/5-6)

(Hayvan kılıķıyla ve yine ilmiyle. . . rahip şöyle dedi)

(15) *ķaltı bir okķaķu* (16) *biliglig iķilerniķ amrak* (17) *oķulķıyasın ķadır bars tutmıķ* (18) *bolsar... ol kiķiler sigiriyū tegip* (19) *bars aķzınta kenķkiyesin suculu alsar* (MAİT. 33/15-19)

(Bir örnek: akıllı, zarif kadınlardan birinin sevgili oķulcuķunu yırtıcı bir kaplan yakalamıķ olsa, bu kadın seķirterek varıp kaplanın aķzından yavrucuķunu ķekip alsa)

YU. biliklik: بىلىكلىك Bilgili, bilgi sahibi

biliklik bilen biliksiz bilik aldidada teķ baraverrdur.

(<http://turkistanilibrary.com/sites/default/files/hijret-we-nusret.pdf>, Eriķim. 13 Mart

⁴⁸⁹ Mutellip Sidiķ Ķahiri, Uygur Kiķi İsimliri Ķamusı, Ürümķi, XinJiang Halk Sehiye Neķriyati, 2010, s. 249.

⁴⁹⁰ A.e., s. 269

2022.), (Bilgili ile bilgisiz bilge önünde eşittir.)

“*bilig*” sözcüğünden türemiş olan bu sözcük Kuzeydoğu dil grubunda kullanılmaktadır (ED. 341).

biliglig>biliklik

birgüçi:

EU. birgüçi: Satıcı

alğuçığa birgüçiğe inçke ayitip men pusartu sınkay-ka (SUK Sa01/18)

(Alıcı ve vericiye iyice söyleyip ben Pusartu Sinkay Ka...)

YU. bergüçi: بهرگوچی 1. Veren, katılan 2. Vermiş olan, borç veren 3. İş yapan, katılan
kerz bergüçi (İL: B. 426), (Borç veren)

imtihan bergüçi (İL: B. 426), (Sınava katılan)

“*ber*” fiiline “iş yapamı bildiren” (EUTS. 52) anlamındaki isim yapım eki olan {+gUçI }
ekinin eklenmesiyle türemiştir.

birgüçi>bergüçi

birim(alım):

EU. birim (alım): Vergi, borç

*(7) bu yirke eniz tuta berim alım (8) kelse men tınsıdu bilür (9) men yuluğ birim bolsa
ol arka* (SUK RH06/7-9)

(Bu toprağı anız kapladığında vergisi gelse ben Tınsıtu sorumluyum.)

*(14) (isig) öz barımta ulatı ed tavarlıg (15) alku ötek birim ağır ayıg kılınç -(16)-ımuızın
arıtur men suzur men tip (17) köñül öritgil. . . yene bo suduruğ* (AYK. s.14b. 26/15-
17)

(Sıcak canımız ve başka mal mülklerden borçlarımızı (ödeyeceğim), kötü
alışkanlıklarımızdan kurtulacağım, diye niyet et.)

YU. *élim bérin*: ئېلىم بېرىم Alish veriş ilişkisi, alish veriş

uniñ dukinda élim bérin işlerini kılidigan yene bir yigit bar idi. (İL: É. 124),

(Onun dükkanında alışveriş işlerini yapan bir genç var.)

“ber-” fiilinden türemiş olan bu sözcük daha çok “topraktan elde edilen hasılatın alınan vergi” anlamında kullanılmıştır (ED. 366). Bu sözcük Yeni Uygurcada Eski Uygurcada olduğu gibi “*élim bérin*” şeklinde bir ikileme olarak kullanılsa da “vergi, borç” anlamında değil “ticari ilişkiler, alışveriş” anlamında kullanılmaktadır. *birim>bérin*

biş:

EU. *biş*⁴⁹¹: Beş

(2)... atl[ı]ğ umay iyesi biş yüz (3) oğlanı arasınıta . . . en kiçigkiye (4)-oğlu yme teñrilerig (5) luularıg...yekler kuvrağın (6) yme birgerü (AYK. VIII.7b. 510/2)

(...adlı tanrıçalar tanrıçası beş yüz oğlu arasında en küçük oğlu da tanrıları, ejderhaları, cinleri, şeytanlar topluluğunu. . .)

öñreki biş pñçikler kinki (41) biş upa //...-kiler kamağ birle (42) bu yir suvda on yañı arħant (43) toyınlar boltılar teñri burқан (MAİT. B.7/41)

(Önceki beşler, daha sonraki beş. . . ile hepsi bu dünyada on yeni rahip oldular. Tanrı Burkan)

YU. *beş*: بهش Beş

beş kitap (Beş kitap) (İL: B. 434)

Türk dilinin bütün dönemlerinde yaygın kullanılan bu sözcük e’li ve é’ li biçimlerde karşımıza çıkmaktadır (ED. 376).

biş>beş

⁴⁹¹ Clauson 1972: bēš

bitig:

EU. bitig: Yazı, kitap, belge

(02260) *bitigde on karpamat artmışniñ (02261) [kadağı]n küzetmiş [niñ] asıgın*

(02262) *[adınağı tavarın oğur]lamağığ* (DKPAM. Mainz 226+U1689 02260-02262)

(Akaid kitabında on (kötü) davranış yollarını işlemenin günahı, (kendini bu günahlardan) korumanın faydaları, (başkasının malını) çalmayı...)

(ög) *bitiği yok bolmış-ka buçuñ bitig (birdim)* (SUK Mi06/4)

(Asıl sözleşme kaybolduğu için ek sözleşme verdim.)

YU. pütük: *پوتوك* Yazı, sivri aletle taşa ve sert cisme kazılan yazı, kitap, mektup

tibabet pütüki (İL: P. 762), (Tıbbâ ait bitik)

YU. bitik: *بتيك* Mektup, kitap (YUT: B. 45)

irik bitik (Çevrimiçi) (<http://www.maqale.uyghurkitap.com/makale-27429f4405701c97fd0d>, Erişim. 18 Aralık 2021), (Irk Bitik)

“*bitig*” sözcüğü somut bir eylemi tanımlayan “*biti-*” kökünden türemiştir (ED. 303).

Yeni Uygurcada “bitik” ve “pütük” sözcüğü çoğunlukta eski metinlerde kullanılmaktadır.

bitig>bitik>bitük>pitük>pütük

bitkeçi:

EU. bitkeçi: Katip, yazıcı

bo buyan evirmek bit(i)miş bitideçi bitkeçiler erser (AYK. BE.5a. 686²/1)

(Bu iyilik göstergesini yazanlar ise. . .)

tanuñ kınğuçı asıg sangun tanuñ bitkeçi... (SUK Sa18/23v)

(Tanıklık edici Asıg Sangun, Tanık ve yazan. . .)

YU. bitikçi: *بتكچى* Yazıcı, Yazan kişi, Kâtip

sakız, çingizhannın küçük inişi otçığının bitikçisi bolğan. (Çevrimiçi)

(<https://www.uyghur-archive.com/diyarim/bbs/diyarim24976.html>, 18 Aralık 2021),

(Sakız Cengiz'in küçük kardeşi Otçığın'in kâtibi olmuştur.)

YU. pütükçi: پۈتۈكچى Yazıcı, Yazan kişi, Kâtip

pütükçi mektup yézivatidu. (İL: P. 762), (Kâtip mektup yazıyor.)

“bitigçi, bitkeçi, bitigüçi” şeklinde karşımıza çıkan bu sözcük “bitig” sözcüğünden türemektedir (ED. 304).

bitigçi>pütükçi

bod:

ET: bod: Halk, Cemaat 2. Vücut, boy

(20) öñre körgü ol olarnıñ, bodın sının (21) kırtışın, savın sözün ulatı, töz (22) in erigin yme ançulayı ok, antata (AYK. IX. 10b. 448/20-22)

(İlk olarak, [hekim] onların bedenini, dış görüntüsünü, sözlerini ve aynı şekilde tabiatları ile hâl ve hareketlerini gözlemlemelidir.)

(11): biş ajunluğ (12) kılınç iyn tüşinçe (13) bod sın körkin teginür ig ağıgka (AYK. V.11b. 366/11-13)

(Beş varlık biçimli yerde fırlatılır. Hareket doğrultusundaki sonucuna göre, beden sekli meydana gelir.)

YU. boy: بوي 1. Vücut, boy, uzunluk 2. Belirli bir süre içerisinde 3. Sahil, kenar, kıyı
ottura boy (İL: B. 481), (Orta boy)

bu gilemniñ boyı kaçiken? (İL: B. 481), (Bu halının boyu kaçmış?)

déhkanlar yil boyı capa tarttı. (İL: B. 481), (Çiftçiler bir yıl boyunca çapaladılar.)

östeñ boyı (İL:B. 481), (Nehir kenarı)

Asıl anlamı “vücut, boy” olan sözcük Eski Türkçede “kabile, topluluk” anlamında kullanılmıştır (ED. 296).

bod>bod>boy

boduğ:

EU. boduğ: Çivit, boya, kına, heykel

(21) azu tü türlüg boduğın altun- (22) –ın kümüşin erdnin yinçün (23) burқан körin itser yaratsar (24) alku kutluğ tınlıqlar maytrı burқан (25) birle tegişürler yme kim kayu (MAİT. B. 104/21-25)

(>eşitli boyalarla, renklerle, altın, gümüş, cevher ve incilerle burkan resimlerini süslese, bütün mesut yaratıklar, Maitri Burkana rastlarlar.)

YU. boyak: بویاک Boya

boyak bilen boyiğiçe téşini, bilim bilen zinnetligin içini. (İL: B. 483), (Dış görünüşüne önem vermektense ilim ile içini güzelleştir).

“bodu-”fiilinden türemiş isim olan bu sözcük aslında daha spesifik olarak “saç boyası” ya da “parlak renk” anlamındadır (ED. 302).

boduğ>boduk>bodak>boyak

bökseg:

EU. bökseg: 1. Karının üst kısmı 2. Göğüs

(0619) o béş yüz sıgunlar isig öz qorqınçıña (0620) ögsüz bolup yérke yapışını sıgıntılar (0621) amarileri töşin böksegin ömgeklediler (EUDÇ. 0619-0621)

(O beş yüz geyik can korkusuyla şaşkına dönüp, yere yapışarak sığınmışlar.)

YU. bökse: بۆكسه Alt, Aşağısı (Kumul, İL: B. 516)

Aslı muhtemelen Moğolcada “bökse” olan sözcük “karının alt kısmı, göğüs” anlamlarını taşımaktadır (ED. 329). Müller tarafından “böksikin” biçiminde okunan

sözcük⁴⁹² Gabain ise açıklamalarda “*böksik*” (karın, bedenin alt kısmı), DLT’de “*büksek*” (kadın kaburgası), şu varki geyik, tilki gibi sessizce hareket edemez, bu hikayeyi herhalde tabiat hakkında malumatı olmayan bir rahip tarafından nakledilmiş olmalıdır (U IV 714).

bökseg>bökse

bökünki:

EU. bökünki: Bugünkü

(8) *bökünki bo kut-* (9) *-luğ künte tamu pret yılki bo* (10) *yavlağ yoltağı açığ tarğa emgekler-* (11) *-tin ozar men kurtulur men; üküş* (AYK. VI.421/8-11)

(Bugünkü bu kutlu günde cehennem, açlık ruhu ve hayvan (gibi) bu üç kötü yoldaki acı eziyetlerden kurtuluyorum.)

(20) *bökünki künte tegi üç erdini-(lig)* (21) *tarıglağ içinte saçmış, tarımış* (22) *nece buyan edgü kılınçlarım eraser...* (AYK. III. 21b. 168²/20-22)

(Bugünkü güne dek üç mücevherli tarlaya saçmış, ekmiş ne kadar iyi amellerim ve sevaplarım var ise...)

YU. bögünki: بۆگۈنكى Bugünkü

bögünki işni etiğe qoyma. (İL. B. 522), (Bugünkü işi yarına bırakma.)

“*bökün*” sözcüğüne {+kI} ekinin eklenmesiyle türemiştir.

bökünki>bükünki>bügünki

bölük:

EU. bölük: Kısım, bölüm.

⁴⁹² Uigurica IV, s. 706, satır:70.

(yiri)niñ suvi-niñ yağa-sıña yene iki bölük (15) bu bitig-teki tvar-ğa tutup on tamga büdün (SUK WP06/14-15)

(Yerinin, suyunun kenarına yine iki bölük yeri bu sözleşmedeki mala hesaplayarak on damga bütün...)

YU. bölek: بۆلۈك 1. Başka, özel, farklı 2. Evli karı kocanın ayrı eve durumu 3. Tekrardan, Baştan

Bölünen şeyin bir parçası, bütünlüğü oluşturan parça

nanniñ bir böliki (İL: B. 517), (Ekmeğin bir parçası)

cümliniñ bölekliri (İL: B. 517), (Cümle öğeleri)

peyziñ bölek, yaşnar séni körgeñ yürek. (İL: B. 517), (Sen çok özelsin, seni gören kalp gençleşir.)

uniñ kelbigе hazir yene zulal'din bölek başka biri siğmaytti. (İL: B. 517), (Onun kalbine yine de Zulal'dan başka kimse sığmıyordu.)

öyini bölek kilmağ (İL: B. 517), (Evi ayırmak, ayrı eve çıkmak.)

ķayta yasap bölek sinap baķamduķ? (İL: B. 517), (Tekrardan yapıp deneyelim mi?)

“böl- “ fiilinden türemiş olan bu sözcük hem sıfat hem isim olarak kullanılmaktadır. Aslı anlamı “parça” anlamındadır ama anlam genişlemesi ile “farklı, özel, ayrı” gibi anlamları kazanmıştır (ED. 339) Kumul Ağzında “hediye, torba” anlamında bir “bölek” sözcüğü bulunmaktadır (UŞS. 38).

bölük>bölek

bölüklüg:

EU. bölüklüg: Parçalara ayrılan, bölümlü

(22) oot yalını üze nizvani ķadģu - (23)-larıģ örtep köyürüp tıyunmaķ bölük -(24) -lüg nomlarıģ bişrunmaķlıģ yaruķın (25) artokraq yalınayurlar yaltıryurlar (AYK. IV. 60b. 316/22-25)

(Bilgi ateşi alevi ile ihtiras kaygılarını yakıp kavramak bölümlü öğretilerin öğrenme ışığını çokça yakarlar, parlatırlar.)

(15) üç tegzinç iki yégirmi (16) bölüklüg darmaçakr nom (17) tilgenin evirip üzeliksiz

(18) nomluğ küvrügüg yaňkurtu tokup....(AYK. VI. 14a. 429/15-18)

(Üç tomar 12 bölümlü öğreti tekerleğini çevirip, en üstün öğreti davulunu çalıp...)

YU. böleklik: بۆلهكلىك Parçaları olan, ögelere ayrılabilen

baş böleklik cümle (İL: B. 518), (Ana ögeli cümle)

Bu sözcük “bölük” sözcüğüne {+IUk} sıfat yapım ekinin eklenmesiyle türemiştir.

bölüklüg>bölüklük >böleklük>böleklik

böri:

EU. böri: Kurt

arslanlı barslı bōrili... (AYK. VII 16b. 490/14)

(Arslan, kaplan ve kurtlar...)

(13) ...barsnıñ irbiş-(14) niñ manunıñ arslannıñ bōriniñ (15) tilküniñ aşı erser yalañuz yintem (16) isig et kan erür. (AYK. VI. 610/13-16)

(Kaplanın, parsın, vaşağın, aslanın, kurdun, tilkinin yemeği ise sadece sıcak et ve kandır.)

YU. böre: بۆره Kurt

kışta bu yéziga tağdin böre çüşidu. (İL: B. 513), (Kışın bu köye dağdan kurt iner.)

“böri” sözcüğü Güney batı lehçeleri dışında yaygın kullanılmaktadır. Türkmençe’ de

“böri” sözcüğü kullanıldığı bilinir ama standart bir isim değildir (ED. 356).

böri>böre

börk:

EU. börk: Başlık, börk

kedürgil ke-le-ler burkin. (ETŞ.108/60)

(Ona keleler borkini giydir.)

YU. bök: بۆك Börk, Baş giyimi

béši barniñ böki bar. (İL: B. 515), (Başı olanın borkü olur.)

“Başlık, külah” anlamındaki sözcük Çağdaş Türk Lehçelerinde yaşamaktadır (ED. 362).

börk>bök

böy, böğ:

EU. böy, böğ: Zehirli örümcek

[ajunun]ta toğduқта böy tiler kayır yılan (AYK. IV.50a. 299/15)

(Hayvan hayat biçiminde doğduklarında örümcek, çekirge, kayır?, yılan)

YU. bö, dö: بؤ, دؤ Siyah büyük örümcek, Tarantula

öyge dö kirivaptu. (İL: D. 128), (Eve siyah örümcek girmiş.)

ömüçükniñ bir türi (KUTS. 110), (Örümceğin bir çeşidi)

Clauson, “böğ” madde başında bu sözcüğün Kuzey dil grubunda kullanıldığını (Kz: büyü/büyü), DLT’de bu sözcüğün diğer şeklinin “böğ” olarak geçtiğini ve bu “böğ” şeklinin daha doğru olduğunu belirtmiştir (ED. 323). Yeni Uygurcada Kumul Ağzında “bö, böcü” sözcüğü “korkutucu şey” anlamında kullanılmaktadır (UŞS. 39).

bög>bö

bulut:

EU. bulut: Bulut

(11) takı y(e)me k(a)ltı tül teg yelvi teg (12) köyik teg kölige teg salkım teg (13) yaşın teg bulut teg közdeki kök (14) teg yula teg b(e)ksizin yarpsızın körürler (AYK. IV. 292)

(Ve yine rüya gibi, büyü gibi, kabarcık gibi, gölge gibi, çiy (tanesi) gibi, şimşek gibi,

bulut gibi, gözdeki mavi (renk) gibi, kandil gibi dayanıksız kuvvetsiz görürler.)

(5) *anta ötrü adan yük-* (6) *ödteki otın yalınnc*(7) *[yörge]miş uluğ bedük bulut [osu-]*
(8)-*ğluğ sansız tümen koltı nayut sanın-*(9)-*ça kiçig tamuğlar kelirler* (MAİT.B.70/5-9)

(Bunun üzerine başka...devirde ateş ve alevlerle çevrilmiş büyük muazzam bir bulut gibi sayısız ufak cehennemlikler gelirler.)

YU. bulut: بُولُوت Bulut

bu tağnıñ évizliki bulutқа taqışidiken. (İL: B-508), (Bu dağın yüksekliği bulutlar kadarmış.)

Bu sözcük “*bulut, pulut, bılıt, bulıt*” şekillerinde Çağdaş Türk Lehçelerinde kullanılmaktadır (ED. 333).

bılıt>bulut

buluñluğ:

EU. buluñluğ: Köşeli

ögüzde edgü ögli buluñluğ yınğak- (6) *-lığ çaytığa yükünürüm* (AYK. S.17b. 32/5-6)

(Nehir kenarındaki hayır köşesi tarafındaki tapınağa yükünürüm.)

YU. buluñluk: بُولُوكْلُوق Köşeli, köşesi olan

buluñluk étiz (İL: B. 508), (Köşeli tarla)

“*buluñ*” sözcüğüne {+IUğ} ekinin eklenmesiyle türemiştir.

buluñluğ>buluñluk

busuş:

EU. busuş: Kader, dert, üzüntü

adırlımaqlıg busuşum yme yok inçip (AYK. IV.609/105)

(Ayrılık kaygım da yok.)

(20) sözleşeler busuş saqınç üdsüz ölüm (21) ada tanka tegingey teñrim tép [ötündi]

(AYK. VII.6a 469/20-21)

(... söylese üzüntü, kaygı zamansız ölüm ve (herhangi birtehlike dokunmaz diye arz etti.)

YU. puşuk: بوشۇق İç sıkıntısı

mende okusa iç puşukini çıkıridigan kitap yok. (İL: P. 754), (Bende okuduğumda can sıkıntısını giderecek kitap bile yok.)

“Kader, sıkıntı” anlamındaki “busu-” fiilinden türemiştir (ED. 374). Yeni Uygurcada “iç puşıqı” şeklinde ikileme olarak da kullanılır.

busuş>puşuk

but:

but I:

EU. but : But, ayak, bacak

YU. put : پۇت Ayak, yatak ve masa gibi eşyaların ayak kısmı

on put (İL: P. 739), (Sağ ayak)

orunduk ayıqı (İL: P. 739), (Sandalye ayağı)

but II:

EU. but : Buda

(namo but)...namo drm...namo sañ (KİP. A/1)

(Burkana saygı! Dine saygı! Cemaate saygı!)

(1) ...-r biz munta (2) ...yalınlıg kelemen (3) sukin öz ilgin öz etüzümüz- (4)-ni karnımızni uçamızni eniñümüzni (5) butumuzni başımızni yüzümüzni (6) bitiyür biz ...ol emgekke süngü- (MAİT. B61/1-6)

(Biz burada alevli bir kalem, bir fırça ve kendi elimiz ile kendi vücudumuza, karnımıza, sırtımıza, omuzumuza, ayağımıza, başımıza, yüzümüze yazarız.)

YU. put : پوت Ölçü birliği, bir put: 16.38 Kg

mensur aldınki yili yazlık yigim mezigilde mekteptin tetil qilgan balilirini binemge baş térişke koğlap töt-beş put buğday kilivalğanidi. (İL: P. 739), (Mensur geçen sene yazın tatil olan çocuklarını tarlaya çalıştırarak dört beş put buğday toplamıştı.)

Genel olarak “bacak, hayvanın arka budu” anlamında kullanılan bu sözcüğün asıl şekli “pud” dur (ED. 297). “Buda” anlamındaki “but” sözcüğü Yeni Uygurcada “Buda, heykel” gibi asıl anlamlarının yanında mecaz olarak “çok konuşmayan, içe kapanık” gibi anlamları da kazanmıştır. “put” sözcüğünün “ağırlık birimi” anlamı hakkında: Çince “ağırlık ölçüsü olarak kullanılan bir “fu 釜” sözcüğü bulunmaktadır.⁴⁹³ Yeni Uygur Türkçesindeki ağırlık birimi olarak kullanılan “put” sözcüğü Çince “fu” sözcüğünün fonetik değişime uğramış hali olabilir.

but>put

butık:

EU. butık: Budak

altı [tü] (21) (-rlüg) butıktaki nom boşguntı...antağ (22) ...a erip yime nızvanıları erk (MAİT. 57/21-22)

(Altı çeşit budaktaki dini öğrendi.)

çeçeklig butıkı dek közüñür erti. (DKPAM. 00288)

(Çiçek budağı gibi görünüyordu)

YU. putak : پوتاق 1. Dal, budak, Bir bütün olan bir düşüncenin belirli bir tarafı 2.

Eksiklik, engel, noksan

⁴⁹³ (Çevrimiçi) <https://www.zdic.net/hans/釜,16> haziran 2020.

hémir batur putaqlarğa ésilip derehkke çıkıptu. (İL: P. 741), (Hamur batur budaklara tutunarak ağaca tırmanmış)

şerietniñ putiği tola (İL: P. 741), (Şeriatın engeli çok)

“sizğu méniñ işlirimdin putağ çıkırıpla turisiz dédi’, ayali ériğa. (İL: P. 741), (Sen sürekli benim yaptıklarımın bir noksan arıyorsun dedi” kadın eşine.)

“*butı-*” fiilinden yapılan bu isim çeşitli Türk lehçelerinde fonetik değişikliklerle kullanılmaktadır (ED. 301).

butıq>putaq

butluğ:

EU. butluğ: Ayaklı

ekinti tört butluğ tınlıgka (HUAS.119)

(İkinci dört ayaklı canlıya...)

YU. putluk: بوتلوق Ayaklı

töt putluk şire (İL: P. 743), (Dört ayaklı masa)

“but” isminden türemiş olan sözcük “ayaklı” anlamındadır (ED. 305).

butluğ>butluk>futluk>putluk

buz:

EU. buz: Buz

yay-kı suv-nı kış-kı ödte buz tiyür-ler (ETŞ.120/25)

(Yazın suyunu kış gününde buz derler.)

YU. muz: موز Buz

muz kaplıgan yerler (İL: M. 214), (Buzla kaplanmış toprak)

Çağdaş Türk lehçelerinin çoğunda “muz” şeklinde kullanılmaktadır (ED. 389).

buz>muz

buzluk:

EU. buzluk: Buzluk

(20) biligsiz nizvani tultag- (21) -inta üç yavlak yolda tugdukda (22) örtlüg buzluğ tamuluğ bolmışların... (AYK. IV50a. 299/20-22)

(İhtirası sebebinden (dolayı) üç kötü yolda hayat şeklinde, doğduklarında alevli (ve) buzlu cehennemlik olduklarını...)

soğuk suv içser: buzl[uğ köl] (DKPAM. 00639)

(Soğuk su içseler buzlu göl...)

YU. muzluk: موزلوق Buzluk, karlı tepe

muzluk çokka ve karlık dalilarmu bibaha baylık (YUTL. M. 350), (Buzla kaplanan karlı tepeler eşsiz bir zenginlik.)

(Çevrimiçi), (<http://uy.ts.cn/system/2019/02/23/035575821.shtml>, 11 Temmuz 2020)

“buzluk” sözcüğü Yeni Uygurcada “muzluk” şeklinde “buzlu tepe, buzlu alan” anlamında kullanılmaktadır.

buzluk>muzluk

bügde:

EU. bügde: Bıçak, Hançer

...öylüg sanbıraçana (?) bügde (AYK. S.15b. 28/20)

(...Renkli Sabıraçana hançerini tutan...)

(3) bu daranini tutayın tép saşinsar (4)-lae eñ aşnu meniñ körkümin (5) édiz uluğı tört çığ turkı (6) kılıp iki iliğinde bügde baltu (7) tuta bedizetün bo körkin (AYK. VIII.24b. 544²/3-6)

(Eğer bu Daraniyi ezberlemeyi düşünürlerse ilk önce benim resmimi, eni boyu dört beş çığ uzunluğunda iki elime hançer ve balta tutar halde resmetsin.)

YU. beke: ٤٤ Küçük bıçak, çakı

salam het yazimiz? he mundağ deñe,-dédim men bir tal almini kolumğa élip beke bilen soyğaç,-bularniñ hemmisi méniñ kelimimniñ yüzi üçün iken-de? (İL: B. 436), (Mektup mu yazacağız? Şöyle desenize- dedim ve bir tane elmayı elime alarak çakıyla kabuğunu soymaya başladım, bunların hepsi benim kalemim için desenize?)

“Hañçer mızrak” anlamındaki sözcük “*bügde biçek*” şeklinde ikileme olarak da kullanılmıştır (ED. 325).

bügde>bügde>bükde>bükte>büke>beke

bükük

EU. bükük Bıkkın, bıkmış

(17) aş içgü tatıñın çevegin bükük (18) bolmazlar küç bérü yme (19) umazlar antag yañlığ artamış (ol) (AYK. VIII. 33b.558/17-19)

(Ne kadar yeseler de zayıflayıp güçsüzleşirler ve daha da fazlası ne kadar çok yiyip içseler de bıkmazlar.)

YU. pükük: بۆكۈك Bükülü olan, solgun, bıkkın

üzüldi bir gunçe hayat bağidin, vücudum püküktur bu dert bağidin (İL: P. 768), (Hayat bahçesinden bir gonca koparıldı, bu dert silsilesinden vücudum büküldü.)

bükük>pükük

büñüz:

EU. büñüz: Boynuz

(16) kalı birök neçede tavışkan başınta müyüz⁴⁹⁴ ünüp ol müyüzüg (17) kavşurup şatu itgeli bultuqup (18) şatu üze yarmanıp tenri (19) yiriñe ağıngalı boltuқта.. (AYK. I.?

⁴⁹⁴ Kaya 1994: müyüz

34g²16-19/)

(Ama ne kadar tavşanın başına boynuz çıkarsa o boynuzları birleştirip merdiven yaparak, o merdiven ile tanrı huzuruna çıkmak mümkün olursa.)

YU. müngüz: مۈڭگۈز Boynuz

buğa müngüzi (İL: M. 266), (Boğa boynuzu)

“Boynuz” anlamında olan bu sözcüğün çeşitli metinlerdeki biçimlerine baktığımızda {ŋ} sesinin orijinal ses olduğu anlaşılır (ED. 352).

müyüz-müngüz-müngüz değişimi söz konusu olabilir.

bütün:

EU. bütün: Bütün

[men aday] tutuŋ-nuŋ ol men tırim kuti sevinç bütün ayıtıp bitidim (SUK Sa24/13)

(Ben Aday Tutung, Tanrı kutunun sevinci ile hepsini yazdırdım.)

büt[ün] yéirtinçüde ayıg atı yadılur (EUDÇ. B.673/15)

(Bütün yer yüzünde iyi adı yayılır.)

YU. pütün: پۈتۈن 1. Bütün, eksiksiz, parçalara bölünmeyen 2. siklik, engel, noksan 3.

Tam, mükemmel 4. Karnı tok olan, gamsız

pütün nan (İL: P. 763), (Bütün ekmek)

pütün dünya (İL: P. 763), (Bütün dünya)

dadam zümrethan açığa: “baliniŋ oquşı yahşi bolsa ali mektepte oquğını yahşi, pütün adem bolidu”, dédi söz kısturup. (İL: P. 763), (Babam Zümret han ablaya, “çocuğun dersleri iyi olsa üniversitede okumalı, büyünce mükemmel adam olacak” dedi.)

köŋli pütün (İL: P. 763), (Gamsız)

“büt-” fiilinden türemiş olan bu sözcük çağdaş Türk lehçelerinin birçoğunda yaşamaktadır (ED. 306).

bütün>pütün

çağ:

EU. çağ: Çağ, zaman, vakit

(20) (inçe) tip sakıntı...çağ amtı maña uğrayu (21) etözümün isig özümün titgülük ıdalağuluk öd kolu soğa keldi. (AYK. X.7b. 612/20-22)

(Şöyle düşündü: Şimdi kendi vücudumdan, sıcak canımdan vaz geçmenin zamanı geldi.)

YU. çağ: چاغ 1. Neşe, Huş hal, zaman, devran, vakit 2. Köpeği kovmak için kullanılan sözcük 3. Güç kuvvet

bezi aptapperestniñ gülidek éçilip, boynini çüştin aval başka yaqqa, çüştin kéyin başka yaqqa mülayim egken halda héciyip, külivirip vaqtını çağ ötküzidignalarmu bar. (İL: Ç. 642), (Bazı Göğebakan gibi boynunu sabah bir yöne, öğlenden sonra bir yöne çevirip, gülerek zaman geçirenler de var.)

tañ aqarğan çağ (İL: Ç. 642), (Güneşin doğduğu saat)

u çağlarda baylarniñ itini çağ, möşükini peş dégilimu bolmaytti. (İL: Ç. 642), (O zamanlar zenginlerin köpeğine “çağ”, kedisine “peş” demek mümkün değildi.)

uniñ bu işka çéği yetmidi. (İL: Ç. 642), (Onun bu işe gücü yetmedi.)

Bazı Türk lehçelerinde yaşamakta olan bu yansıma sözcük “çap, çat, çık” sözcükleri gibi çok sık tekrarlanır. Bu sözcüğün Moğolcadan alıntı olduğu düşünülmektedir (ED. 403).

çağ>çağ

çakır:

EU. çakır: 1. Tekerlek, çark⁴⁹⁵ 2. Açık mavi

⁴⁹⁵ Wilkens 2021: çakır: tekerlek, çark: < TochA cākkār ~ cākrā / < TochB cākkār / < Sogd. ckk- ~ ckr- ~ ckr- < Skt. cakra

(33) törttdin yınak örtlüg yalınlıg (34) temirliġ çağırılar kélip tançu tançu... (MAİT. Ç.82/33-34)

(Dört taraftan alevli demirden çarklar gelip parça parça...)

(13) teñri teñrisi burkankā yakın barıp çağır tamğa- (14) -lıg ada...ınta yinçürü töbün yükünüp (15) suna yatıp ançağa tegi turmamayım teñrim (16) kaltı siznidin burkan kutıña alkış (17) bolmağunçe tip ötünti. (AYK. V.24b. 391¹/13-17)

(Tanrılar tanrısı Burkana yakın gelerek mavi işaretli ayağına yükünerek, uzanarak Burkan saadetine ulaşana dek kalkmayacağım tanrım diye yalvardı.)

YU. çékir: چىقىر 1. Açık mavi, parlak 2. Yeşil, yeşil parlayan

mubada sen bekmu éġir bolsañ, çékir taşlardek kırgaқта yétip kalisen. (İL: Ç. 736), (Eğer sen çok ağır olursan çakıl taşlar gibi kıyıda kalırsın.)

İlk başlarda göz rengini ifade ederken sonraki dönemlerde genel olarak kullanılmaya başlamıştır (ED. 409). Yeni Uygurcada bu sözcük genellikle “çékir taş”, “çékir köz” gibi şekillerde kullanılır. “Tekerlek” anlamında ise Farsça “çak” (çark) (İL: Ç. 644) sözcüğü kullanılmaktadır.

çaķır>çékir>çékir

çeçek:

EU. çeçek: Çiçek

[....]m(e)n añar lénhua çeçekimin (DKPAM. 224)

(Ben ona Nilüfer çiçeğimin...)

yaprağakı çeçekki tüşi bolur. (MAİT. Ç. 29/10)

(Yaprağı, çiçeği, tüyü olur.)

YU. çiçek : چىچەك 1. Meyveli bitkilerdeki üreme organı 2. Çiçek hastalığı

bahar keldi, çiçekler éçilişka başlidi. (İL: Ç. 732), (Bahar geldi, çiçekler açılmaya başladı.)

çiçek vaksinisi (İL: Ç. 732), (Çiçek aşısı)

Klasik Moğolcada da alıntı olarak görülen ve Çağdaş Türk Lehçelerinde yaygın kullanılmakta olan bu sözcük “çiçek ve “çiçek hastalığı” anlamında kullanılmaktadır (ED. 400).

Yeni Uygurcada “çiçek” sözcüğü sadece meyveli ağaçların çiçeklerini göstermektedir. Türkiye Türkçedeki genel anlamdaki “çiçek” için “gül” sözcüğü kullanılmaktadır.

çeçek>çiçek>çéçek

çeçeklig:

EU: çeçeklig: Çiçekli

[hu]a çeçeklig arıǵ (MAİT. Ç. 96/15)

(Çiçekli temiz...)

...lınhua çeçeklig (AYK. VIII.30b. 552b²/9)

(Nilüfer çiçekli...)

YU. çéçeklik: چچەكلىك Çiçekli, çiçeği açılmış olan

Çiçeklik köyneκ (İL: Ç. 733), (Çiçek desenli elbise)

“Çiçekli, çiçek ile süslenmiş” anlamında kullanılan bu sözcük mecaz olarak “Çopur” anlamında da kullanılmaktadır (ED. 401).

çeçeklig>çeçeklik>çiçeklik>çéçeklik

çerig:

EU. çerig: Asker, çeri

(ol el uluş)(14) içinte ikileyü taķı süü çerig ada (15)-sı üzeki kórķınç ayınç bultuķmaǵay (16) teǵrim tep ötündiler;anta (AYK. VI.4a. 409¹/14-16)

(“O ülke içinde yeniden askeri tehlike korkusu ortaya çıkmayacak Tanrım” diye belirttiler.)

(8) maḥaraaṣ teḡrler kentü yeklig iç- (9) -geklig öz öz kuvrağlarımız birle (10) közünmez etözin ol elig ḥan- (11)- nıḡ süü <s>ine çerigiḡe art (12) basut bolup yağısın yavlaḡın (13) küntün yavaldurğay biz (AYK. VI. 409/8-13)

(Maḥaraja tanrılar kendi cinli, perili topluluğumuzla beraber gizlenmiş bedenimizle o hükümdarın askerine yardımcı olup, düşmanını kendiliğinden mağlup ederiz.)

YU. çérik: چەرىك Asker

padişah düşmenge miḡlap çérik bilen hücum kıldı. (İL: Ç. 736), (Padişah düşmana binlerce çeriyle hücumla geçti.)

Asıl “ordudaki askeri birlikler” anlamında kullanılan sözcük daha sonra “ordu” anlamında kullanılmaya başlamıştır (ED. 428).

çerig>çérig>çérik

çubıḡ:

EU. çubıḡ: Çubuk, ince dal

(16) ol altunluğ pariçatr söğüt-(17) -ke okşatı ...alku söğütlerniḡ (18) begi osuğluğ butıḡ çubıḡ⁴⁹⁶ yap (19) yavıḡıḡu ḥua çeçeklerin tegrik- (20)-lemiḡ çambu söğüt tapa bardı. (MAİT 37/16-18)

(Altın Paricitra adlı ağaca benzeyen, bütün ağaçların beyi gibi, dal budak yaprak ve çiçekler ile çevrelenmiş Jambu ağacına doğru gitti.)

(19) iyi iliḡin yuḡaru ertiḡü açıḡ (20) ünin sıḡtadı...tal çubıḡı teg titreyü yakın kélip (AYK. X.20a. 637²/19-20)

(İki elini yukarı kaldırarak yüksek sesle kaygılı ağladı. Dal gibi titredi.

YU. çiviḡ: چۈۈۋى 1. Ağacın yeni çıkmış dalı 2. İnce çubuk

çiviḡtin tokulğan işik (İL: Ç. 792), (Ağaç dalından yapılmış kapı)

⁴⁹⁶ Tekin 2019: çubı...

polat çiviķ (İL: Ç. 792), (Çelik çubuk)

“çip” kökünden gelen bu sözcük “ince dal” anlamındadır. Çeşitli fonetik değişimlerle Çağdaş Türk Lehçelerinde kullanılmaktadır (ED .395). Bu sözcük Yeni Uygur Türkçesi konuşma dilinde “şivik” şeklinde de görülür.

çıbık>çivik>çiviķ

çığ:

EU. çığ: Uzunluk ölçüsü, yaklaşık 33 cm’lik bir uzunluk birimi

(12) *y[i]g[i]rmi çığ biş tsun et’öz b[e]lgürtüp* (13) *kin kelteçi maytrı teñri teñrisi* (14) *burķan miñ çığ etöz belgürtüp* (AYK. II.4a.41/12-14)

(Yirmi çığ (arşın) beş (sun, beş sun=15 cm) vücudu belirtip, sonradan gelen Maitri tanrılar tanrısı Burkanın bin çığ (arşın) vücudu belirtip...)

(2) *satdım bu türk kıra- baş satıgın ikigü inçe söz* (3)-*leştmez yüz kidin yöriyur onar çığ tmğa-lığ kınpu-ka* (SUK Sa19/2-3)

(Bu Türk Kara Baş’a sattığım yeri ikimiz daha önce konuştuğumuz gibi yüz pazarda kullanılan (tedavülede?) onar çığ (arşın) damgalı kuanbu’ya ...)

YU. çî: ۛ Uzunluk birimi, 1 Çî=33 cm.

bir çî reht (İL: Ç. 746), (Bir arşın kumaş)

Çine’den alıntı olan sözcük 33 santimlik bir uzunluk birimidir (ED. 404). Bu sözcük Yeni Uygurcada halen işlek bir şekilde kullanılmaktadır. Sözcüğün Çincesi Çî (尺-chi) dir.

çığ>çî>çî

çın:

EU. çın: Doğru, gerçek

sünüşgeli kelyük m[e]n ...ay yeklere çın (EUDÇ. 92)

(...savaşmaya geldim... Ey şeytanlar, gerçekten...)

[tɪltaɣ]-tɪn turuɣm-a nom-l[a]r erür itigsiz tip 𐰽 yana bir baḥṣi söz-l[e]r çın (Üİ. 99b. 14)

(On iki sebepten çıkan Dharma'lar şartsız durumdur. Yu yine bir hoca söyler gerçek...)

YU. çin: چين Gerçek, doğru

u ayşemni çin köñlidin ya«şı köretti. (İL: Ç. 759), (O Ayşe'yi gerçekten seviyordu.)

Çinceden alıntı olan bu sözcük çağdaş Türk lehçelerinin birçoğunda aynı işlevlikle yaşamaktadır (ED. 424). Konu sözcük Çince “真 zhen (Eski Çince okunuşu çien)” şeklinde geçmekte ve “gerçek, doğru, ermiş kimse, göğe çıkmış” anlamlarında gelmektedir.

çın>çin

çından:

EU. çından: Sandal ağacı

...[tavar]lar közünti...çintan nikişi birle (MAİT. Ç.18/34)

((lüzumlu şeyler) göründü, sandal ağacı nikişi? ile...)

ağaru ağar⁴⁹⁷...çandaru kızıl çıdan... (AYK. VII.9b.476¹/4)

(Ud ağacı, kırmızı sandal...)

YU. çından: چندان Sandal ağacı (UŞS.119)

“Sandal ağacı” anlamında olan bu sözcük Sanskritçeden alıntıdır (ED. 425). Çince de aynı anlamdaki “旃檀 zhan tan (Eski Çince okunuşu çien dan)” sözcüğü de Sanskritçeden alıntı olduğu görülmektedir (EUES. 233). candana (Skt.)>cntn (Sogd.)>çien dan (Çince)>çından

çından>sandal

⁴⁹⁷ Çince eserde 奇南香 qi nan xiang şeklinde geçmektedir.

çıyan:

EU. çıyan⁴⁹⁸: Akrep

(3) birök neçede çibinniñ çıyannıñ (4) adaqqayaları üze idiz kalıқта (5) ısırқа itip
bütürgeli bultuqsar (AYK. I.25a. [=R-M: 692] 34g³/3-5)

(Ama ne zaman sineğin, akrebin ayakları üzerine...)

YU. çayan: چایان Akrep

zeherlik çayan (İL: Ç. 667), (Zehirli akrep)

Bu sözcük çağdaş Türk lehçelerinin birçoğunda özellikle Kuzeydoğu dil grubunda çeşitli fonetik değişimlerle yaşamaktadır (ED. 403).

çıyan>çayan

çızığ:

EU. çızığ: Çizgi, hareket tarzı ve usulü.

(21) inçe k(a)ltı taluy ögüz...çızığınta (22) ünner teg :: luular arasınta (23) yekler
kuvrağınta yme ançulayu oq (24) kamağta başdın bolmuşıg (AYK. VII.17a. 491¹/21-24)

(Bütün Tanrıçalar büyük denizlerin yükselmesi gibi toplanırlar. Ejderha Tanrılarından ve şeytanlar topluluğundan da aynı şekilde herkesten üstün olduğunuz için onları etkilemeyi başarmışsınız.)

(4011) -in anam adın erke oynaşladı atamnıñ (4012) törüsin çızığın arıg küzetgeli
umadı. (DKPAM. 4011-4012)

(Benim annem başka erkekle (sizi) aldattı. Babamın namusunu temiz (bir şekilde) gözetemedi.)

YU. sızıq/sıcaq: سزاق/سزاق 1. Yazılan ve çizilen şeylerden kalan iz, çizgi 2. Yol, plan

⁴⁹⁸ Clauson 1972: çadan

3. Kota, sınır

uzun sızıķ (İL: S. 690), (Uzun çizgi)

sızıķtin çıķmaslık (İL: S. 690), (Plana göre iş yapmak)

nomur sızıķi (İL: S. 690), (Puan çizgisi)

“çiz-” fiilinden türemiş olan bu sözcük Çağdaş Türk Lehçelerinde çeşitli şekillerde yaşamaktadır. Sözcük ağızlarsa “sıcak” şeklinde görülür (HZUTDŞL. 199)

çızıĝ>sızıĝ>sızıķ>sızıķ

çibin:

EU. çibin: Sinek

birök neçede çibinniñ çıyannıñ... (AYK. I.25a. [=R-M: 692] 34g³/4)

(Ama ne zaman sineğin, akrebin...)

YU. çivin: چۈۋىن Sinek

mévilik bağda çivin köp. (İL: Ç. 792), (Meyveli bağda sinek çok olur.)

Bu sözcük “uğultulu böcek türü” olarak açıklanmıştır (ED. 838).

çibin>çivin

çikin:

EU. çikin: 1. Bir çeşit bitki 2. İbrişim 3. İpek kumaşı altınla işleyerek dikmek

(1) satğaksız arıĝ orunta ud mayakın (2) suvap sekiz çikin turķı mantal kılsun (AYK. VII.10a. 477¹/1-2)

(Sonra ıssız bir yerde, sakın bir ortamda sığır gübresiyle sıvayarak sekiz kol boyunda dört köşeli bir alan oluştursun.)

(42)çikin bodluĝ öñüz meñiz(sız) (43) -suz yalañguķlarıĝ belgürtir...amarıları (MAİT. 101/42-43)

(İbrişim boylu, renksiz, soluk ...insanları zuhur ettirir.)

YU. çiken: چيكن Kumaş çeşidi

çiken

köynek

(Çevrimiçi)

(http://releasecms.bazirim.life/shop/index.php?act=goods&op=index&goods_id=1337017, 4 Şubat 2020), (Çiken kumaşlı elbise)

Clauson, “çikin” sözcüğünün ikinci anlamı hakkında sözcüğün Çince’ den alıntı olduğunu ortaya koymuştur (Çin. Altın 金 Jin) (ED. 416). Sözcük kuzeybatı Türk lehçelerinden Kazakçada “çiğın” (altın işlemeli ipekli kumaş) şeklinde tespit edilmiştir (RIII. 2114). Kaşgarlı’nın kaydettiği “ibrişim” anlamına gelen “çikin” sözcüğü, Çağatay Türkçesi döneminde “ipeğe işlenmiş desen” anlamında kullanılmaktadır⁴⁹⁹.

çikin>çiken

çoğluğ:

EU. çoğluğ: Parlak, parıltılı, ateşli, görkemli

ol antağ osuğluğ çoğluğ yalınlig (21) küçlüg küsünlüg ilik kınnıñ (22) uluğı kıatunınta toğmuş körklig (1) seviglik körklig menizlig üç oğlanı (2) erti añ ilki uluğı oğlanınıñ (AYK. X.5a.607/20-22, 5B.1-2)

(O öyle heybetli, parıltılı, alevli, güçlü, kuvvetli hükümdarın büyük karısından doğmuş güzel, sevimli üç oğlu var idi.)

arasında ay t(e)ñri neteg çoğluğ (DKPAM. 05771)

(Arasında ay Tanrı nasıl parıltılı...)

YU. çoğluk: چوغلۇق Şakayık çiçeği 2. Ateşli, Parıltılı, Ateş közü

unıñ kiygen köyniki çoğluktek kıpkızıl idi (İL. Ç. 704), (*Onun giydiği kıyafet alev gibi kıpkırmızıydı.*)

oçakta çoğluk kömür bar mu? (İL.Ç. 704), (*Ocakta köz olmuş kömür var mı?*),

⁴⁹⁹ Atalay 1999: I.414.

(UŞS.111)

Yeni Uygurcada “*kızıl çoğluk, ak çoğluk*” (şakayık çiçeği) adları altında kullanılan bu sözcük Uygur geleneksel tıbbında çok yaygın kullanılan bitki türüdür. ED”de ise bu sözlük “görkemli, göz kamaştırıcı” şeklinde açıklanmıştır (ED. 407).

çoğluğ>çoğluk

çoluk:

EU. çoluk: Çolak

(*tl*)*tagıny* *enrey bedey aksak çolak köz-* (AYK IV.50b. 300¹/10)

(Sebebinden çarpık, kısır, topal, çolak, gözsüz...)

aksak çolak közsüz teglük bolmışşların tilin/// (AYK. IV. 445/2)

(Topal çolak gözsüz olanların dilini...)

YU. çolak: چولاق 1. Çolak 2. Kısa, kırılmış olan

şundağ kılıp bay kolidin ayrılıp çolak bolup qaptu. (İL: Ç. 698), (Böylece zengini kişi çolak kalmış.)

ular şundağ geplerni kılıp turganda bir buvay oruk eşikiniñ lingirtikiğa çolak ketmenni kistirivilip, ularga salam kılıp ötüptu. (İL: Ç. 698) (Onlar öyle konuşurken, bir yaşlı adam zayıf eşeğinin eyerine sapı kırılmış çapayı takmış halde, onlara selam vererek geçti.)

Clauson’un “*tek kollu, yani diğeri eksik ya da felçli*” (ED.419) şeklinde açıkladığı sözcük Türk Dilinin Etimolojik Sözlüğü’nde “Türkçe çol- sakatlanmak” kökünden geldiği açıktır: Türkçe “col-” kökü yalnız Uygurcada saklanmıştır” (TDES. 97) şeklinde açıklanmıştır.

çoluk> çolak

çöki:

EU. çöki: Yemek çubuğu

bir ça çan iki sir kaşuk altı kişlik sir çöki sekiz (SUK WP03/10)

(Bir çay fincanı, iki boyalı kaşık, altı kişilik boyalı yemek çubuğu, sekiz)

YU. çoka: چوك Yemek çubuğu

çoka almak (İL: Ç. 689), (Yemek çubuğu almak)

“çök-” fiilinden türemiş olan sözcük “yemek çubuğu” anlamındadır (ED. 414).

çöki>çök1>çok1>çoka

çöpik:

EU. çöpik: Çöp, pislik

(16) edgü edgü sen tözün teñri kıziya (17) koltı nayut sanınca kinki ogatmış biş çöpik

(18) kelyük bulganyuk üdteki kutı (19) buyanı azumış erinç yarlıg tınlıg- (20) -larkā

ertinü kergeklig ötüg (AYK. VII.11b. 480/16-20)

(Ey asil Tanrıça, bundan sonra gelecek, baht ve sevaplardan yoksun zavallı canlılar için çok gerekli sözler söyledim.)

YU. şöpek: شوبك Meyve kabuğu, posası, çöp

hemme yerge méve şöpikini taşlımanlar. (İL: Ş. 820), (Her yere meyve kabuğunu atmayınız.)

şimişke şöpiki (İL: Ş. 820), (Çekirdek kabuğu)

“çö:b” isminden yapılmış olan bu sözcük eski metinlerde sadece “çöbik” şekilde görülmüştür (ED. 396).

çöpik>şöpek

devlet:

EU. devlet: Devlet, siyasi birlik

bir kün devlet tuş bolur. (ETŞ. 259/1)

(Bir gün devlet yar olur.)

YU. dölet: دولة 1. Devlet 2. Şans

dölet kanuni (İL: D. 132), (Devlet kanunu)

dölet kuşi (İL: D. 132), (Talih kuşu)

Arapçadan alıntı olan sözcük “toprak bütünlüğüne bağlı olarak siyasi bakımdan teşkilatlanmış millet veya milletler topluluğunun oluşturduğu tüzel varlık” anlamındadır (BTS. 572).

devlet>dövlet>dölet

dintar:

EU. dintar: Dindar, papaz, seçkin

(5) oğlanķaya körkin, azu ķarı avınç- (6) -ķa körkin:: azu toyın dentar⁵⁰⁰ (7) körkin
ķılıp eligimte ķintamanı (8) erdini altun ķapçuk birle (AYK. VI.24b. 446/5-8)

(Sonra (bunun) sevinç gönlüme yerleşip ya küçük bir çocuğun görünüşüne yahut da yaşlı bir ihtiyarın ya da keşişin görünüşüne bürünüp, elimde Çintamani mücevheri altın küçük bir kap ile...)

siñiller kızlar analar dintar birle (21) yavaz iş işlep yazınsar...kim yime (MAİT. D.84/20-21)

(Kız kardeşler, kızlar, anneler dindarlar ile kötü iş işleyip günahkâr olsalar)

YU. dindar: دندار Dindar, Dine inanan kimse,

Sözcük Soğdca’dan gelmektedir. Çağdaş Türk Lehçelerindeki Arapça “din” ismine Farsça {+dAr} ekinin eklenmesiyle ortaya çıkan sözcük “Dini inancı güçlü, din kurallarına bağlı kimse” anlamındadır (BTS. 593)

dintar>dindar

⁵⁰⁰ Ayazlı 2012: dentar

edgü:

EU. edgü: İyi, güzel, iyilik, üstünlük

ikileyü yok adın öçmek ulatı adın nom-ta ulatı-l(a)r munda edgü (7) boltaçı munda ürlük boltaçı anın bilmiş kergek öçmekig okşatısız (Üİ.116a/6-7)

(Yeniden yok başka sönme ve başka Dharma vb. buradan iyi olan, (burada sürekli olan). Bu yüzden sönmeyi (Nirodha) “benzersiz” diyebiliriz.)

birük kız tileser yime körkle kız kelürür..ertingü öküş edgü kılınç kazganç (KİP.77)

(Fakat kız çocuğu dilese, yine güzel (bir) kız çocuğu dünyaya getirir. Çok dürüstlikle hayatını kazanır.)

YU. izgü: *ئىزگۇ* Güzel, hayırlı olan, iyi

İzgü: izgü diyar, izgü tilek (İL: İ. 224), (İyi dilek, iyi dilek)

Bu sözcüğün aynı anlamı taşıyan “*yaḥşi*” sözcüğünden daha eski olduğu bilinmektedir, “*edgü*” sözcüğü Çağdaş Türk Lehçelerinde çeşitli fonetik değişimlerde kullanılmaktadır (ED. 51). Yeni Uygurcada “iyilik, iyi” anlamında “*yaḥşi*” sözcüğü kullanılmaktadır.

edgü>eḍgü>ezgü>izgü

YU. ezgü: *ئىزگۇ* Güzel, hayırlı olan, iyi

ezgü şan şerep (İL: E. 259), (İyi şan şöhret)

Bu sözcüğün aynı anlamı taşıyan “*yaḥşi*” sözcüğünden daha eski olduğu bilinmektedir, “*edgü*” sözcüğü Çağdaş Türk Lehçelerinde çeşitli fonetik değişimlerde kullanılmaktadır (ED. 51). Yeni Uygurcada “*ezgü, izgü*” şekilleri karışık olarak kullanılmaktadır.

edgü>eḍgü>ezgü

edgülüg:

EU. edgölüg: İyi, iyilik

inçe tep tédi..kör tözüniüm bo edgü-(260)-lüg tınlıg üz buz taş tuyağut t [...] kanın (262)

bulğanup yatur (ADF. 259-262)

(Şöyle dedi, Bak, soylu kadınım; hayırlı canlı kin ve nefret, taş ve çakıl (içinde) kanıyla...bulanmış yatmaktadır...cansız durur.)

(352) ol edgü:lüg ç(a)ştanı élig k(e)rü yakın barıp (353) ol kutluğ tınlıgıgkormekin

közümüz-ni (354) kutluğ kıvılg kılalım...may[ıt]ri bodisavat (EUDÇ. 352-354)

(O iyilik sahibi Hükümdar Çaştanı'ya doğru yaklaşp, o kutlu canlıyı görerek, gözlerimizi kutlu kılalım.)

YU. izgölük: ئىزگۈلۈك İyiilik

İzgölük ve yahşilik

(Çevirimiçi)(http://cn.dict.izda.com/?a=search&type=ug_cn&q=،ئىزگۈلۈكياخشىلىق

[20ئىزگۈلۈكياخشىلىق&field=dict&id=D5B263A713475931FFF05D6F9840E260&source=suggest](http://cn.dict.izda.com/?a=search&type=ug_cn&q=،ئىزگۈلۈكياخشىلىق&field=dict&id=D5B263A713475931FFF05D6F9840E260&source=suggest), 8

Ağustos 2020), (İyilik)

“edgü” isminden türemiş olan bu sözcük Çağdaş Türk Lehçelerinde çeşitli fonetik değişimlerle kullanılmaktadır (ED. 53).

edgölüg>edgölüg>ezgölüg>izgölüg>izgölük

édiz:

EU. édiz: Yüksek, Yüce

üküş üçün kin söz-lemiş ol, ağu-ça yme kök qalığ idiz⁵⁰¹ teg erür (Üİ. 101b/1)

(Çok olduğu için sonra söylemiştir. Veyahut da gök sığdıran olduğu için engindir.)

(26) qaltı kuruğ otuñ tılta-(27)-ğınta ot tamitur idiz köyer ör-(28)-tenür ançulayu yime

tutyak nızvalıg (29) otuñta ötrü kılınçlıg otlar ör-[tenür] (MAİT. 41/26-29)

⁵⁰¹ Özönder 1998: idiz

(Nasıl kuru odun sebebiyle ateş parlar ve alevler yükselir ise bunun gibi yine varlığa bağlanma ihtirası ihtiras odunu vasıtasıyla hemen var olma ateşleri alevlenir.)

YU. *égiz*: ئېگىز Yüksek

égiz tağ, (İL:É. 104), (Yüksek dağ)

“Yüksek” anlamında olan bu sözcük kuzeydoğu lehçelerinde “*égiz, igiz*” gibi şekillerle kullanılır (ED. 73).

édiz>idiz>iyiz>igiz>égiz

***eşgek*:**

EU. *eşgek*: Eşek

oğlan bir at bir ud bir eşgek bir kıdmen (SUK WP04/10)

(Oğlan bir at, bir sığır, bir eşek bir çapa...)

kişi yılkı ud eşgekke ulatı (AYK. IV.73a. 341¹/22)

(İnsan, at, sığır, eşek gibi...)

éşek harvisi (İL: É. 84), (Eşek arabası)

YU. *éşek*: ئېشەك 1. Eşek 2. Utanma bilmeyen, namussuz 3. Sayılarla beraber kullanıldığında birim olarak taşınacak malın sayısını bildirir

50 éşek otun puli (İL: É. 84), (Elli eşek odun parası)

buvay hasisini kötürdü ve:-hu éşek, çık öydin!... déginiçe ularni öydin koğlap çıkardı. (İL: É-84), (Yaşlı adam atasını eline aldı ve: eşek, evden çık! Diye onları evden kovdu.)

Clauson, “*eşgek*” sözcüğün “eş-” fiilinden yani “koşmaktan daha yavaş bir hızla giden hayvan” anlamından geldiğini ortaya koymaktadır. Bu sözcük Çağdaş Türk Lehçelerinde “*eşek, éşek*” şeklinde yaşamaktadır. Bazı Kuzeydoğu dil grubunda ise “*eşte*” şeklindedir (ED. 260).

eşgek>eşyek>eşşiyek>eşşek>eşek>éşek

egrig:

EU. egrig: Karışıklık, bağlantı

(19) -ke:: yükünür men örtüglerig (20) egriglerig ıdalamışlarğa ...yükün [ür](AYK. VIII.4b. 504/20)

(Örtü ve bağlardan kurtulanlar önünde saygıyla eğiliyorum.)

YU. igrik: ئىگرىك Eğirmen

miraslimizni, cümlidin tügmen, cuvaz, igrik қатарlıқ ilgiri mevcut bolğan hazir istimaldin қалған kona işlep чіқіріш buyumliri. (Çevrimiçi) (<https://uyghur-archive.com/misranim/thread-97878-6-1.html>, 5 Mart 2020.)

(Miraslarımızı, özellikle dümen, cuvaz, igrik gibi eskiden mevcut olan ama şimdi kullanımdan kalan ananavi üretme eşyaları.)

egrig>egrik>igrik

egsük:

EU. eg्सük: Eksik, eksiklik

(1) eg्सük kergek (2) nızvanlıғ iğleri küçüғ küsünlüғ -(3) keçi küniçi...irif sarsıғ köñüllüғ (4) erdiler...üç erdininiñ edgüsi (MAİT. 57/1-4)

(Eksik, ihtiyaç...İhtiras hastalıkları kudretli...haset, kötü kalpli idiler.)

savşınğda üç eg्सük toқuz bölük (AYK. IV.38b. 276/18)

(Xiao cheng’da üç eksik (olarak) dokuz bölümdür.)

YU. öksük: ئۆكسۈك Eksik, eksiklik, yetersiz

şu künlerde öyde aşlıқ öksüp қалди. (HZUTKŞ. 219), (Şu günlerde evde yiyecek eksilmeye başladı.)

“eg्सü-” kökünden türemiş olan sözcük “eksiklik, yetersiz, arızalı” anlamlarındadır.

Buradaki “g” sesi eski dönemlerde “s” ünsüzünün etkisiyle sedasızlaşmış ve bugün

Türkiye Türkçesindeki “eksik” biçimi ortaya çıkmıştır. (ED. 116). Yeni Uygurcada “*eksik, eksiklik*” anlamında “*kem/kam*” sözcüğü kullanılmaktadır. İzahlı Lügatte “*öksük*” sözcüğünün “*öksütmek, öksimek*” gibi aynı anlamda kullanılan fiil şekilleri verilmiş, “*öksük*” sözcüğüne yer verilmemiştir. Kumul Ağzında ise sözcük “*öksük*” şeklinde karşımıza çıkmaktadır (HZUTKŞ. 219).

egsük>eksük>öksük

éki:

EU. éki: İki

(1) *çaḥṣaput ay éki yañıka men adıḡ tarḥan'n-qa* (2) *yunlaqlıq...kergek boltı.* (SUK Sa01/1)

(On ikinci ayın birinci gününde ben Adıḡ Tarhan’a kullanmak için...gerek oldu.)

(14) *...anın amtı kamaḡ bursañ* (15) *kuvraḡdın iki toyın ötünü* (16) *teginürmen* (MAİT. 25/15)

(Bu yüzden işimdi bütün cemaatten iki rahip istiyorum.)

YU. ikki: ئىككى İki

ikki adem, ikki köz (İL: İ. 304), (İki adam, iki göz)

Clauson, “iki” sözcüğünün asıl şeklinin “*ékki*” olduğunu yani çift {kk} li olduğunu belirtmiştir (ED. 100).

éki>>iki>ikki

ékileyü:

EU. ékileyü: İki kere, ikinci kez, yeniden, tekrar, yine

teñrim ékileyü ayıttı teginür men bu bodisvt ne (KİP. 173)

(Tanrım, saygıyla bir daha soruyorum. Bu Bodhisattva ne...)

ök bodisa(a)v(a)t yañ [a keyikçi]ke ékileyü üçley[ü] ... (ADF 248)

(Bodhisattva avcıya ikinci kere, üçüncü kere...)

YU. ikkilep: ئىككىلەپ 1. İkinci sırada olan, ikinci defa ortaya çıkan 2. Yeniden

İkkilep bundaḳ iş qılmañlar (İL: İ. 317), (Bir daha böyle yapmayınız)

“ékı” sayısından yapılan bu sözcüğün temel anlamı “bir şeyi ikinci defa yapmaktır. Mani metinlerinde “ikinci kez” anlamında kullanılırken, Buda metinlerinde daha çok “yeniden” anlamında kullanılmış, sonra anlam genişlemesine uğramıştır. Çağdaş Türk Lehçelerinde fiil olarak kullanılsa da erken dönem Türkçesinde sadece zarf fiil olarak kullanılmıştır. Bazen kısaltılarak “ikile-” şeklinde kullanılır (ED. 108).

ékinti

EU. ékkinti: İkinci, öteki

*ikinti*⁵⁰² *erser bu nom erdinike taḳı* (AYK.VI. 449/8)

(İkincisi ise bu Nom mücevherine...)

bir ikintike yégedmekleşü yérin [...] (ADF. 46)

(Birbirlerine üstün gelmeye çalışarak...)

YU. ikkinçi: ئىككىنچى 1. İkinci sırada olan 2. Tekrar tekrar, bir daha 3. Diğer

ikkinçi öy (İL: İ. 320), (İkinci ev)

bu gepni bugün bir kıldıñ, bundın kéyin ikkinçi kıлма. (İL: İ. 320), (Bu lafı bugün bir söyledin, bir daha ağzına alma.)

çünki bir adem özi bilgen bir işni ikkinçi bir ademge huddi özi çüşengendek yaki özi tesirlengendek kılip çüşendirelise hoşallıḳ his kılişi tebi. (İL: İ. 320), (Çünkü adam kendi bilen işi ikinci bir adama sanki kendisi anlamış gibi anlatabilirse tabii ki kendini çok mutlu hisseder.)

⁵⁰² Kaya 1994: ikinti

Ceval Kaya'nın “*ikinti*” şeklinde okuduğu bu sözcük “*éki*” sözcüğü gibi ED'de “*ékinti*” şeklinde geçmektedir. Clauson {+ntI} ile geçen bu sözcüğün asıl şeklinin {+nç} olduğunu belirtmiştir. Temel anlamı “ikinci” olan sözcük “günün ikinci yarısı, öğleden sonra yapılan ibadet” anlamında da kullanılmıştır. Çağdaş Türk Lehçelerinde “öğleden sonra yapılan ibadet” anlamında kullanılmaktadır (ED. 111).

ékinti>ékkinti>ikkinçi

élig:

EU. élig: 1. Hükümdar 2. El 3. Asılmış, ilişik

yerde yıkdı [:]anıñ arasınta elig beg... (DKPAM. 00807)

(Onun arasında hükümdar bey...)

(8) sodo ögen-teki biz eniz yir-in uus tmür bahşı-tin uduun karı (9) bile oduz taş böz

éligde alıp toğuru tumlitu satımız bu yir. (SUK Sa09/8-9)

(Sodu kanalındaki bir anızlık toprağını Kuus Temür Bahşı'dan uzun ölçü ile otuz tas (ölçü birimi) bözü elden alıp doğrudan sattık.)

YU. ilik: كلس Kolun dirseğinden kolun ucuna kadar olan kısmı 2. Karış 3. Sahip olunan *iliklirim ağrıp kétivatidu.* (İL: İ. 346), (Kollarım acıyor.)

töt ilik tahtay (İL: İ. 346), (Dört karış tahta)

dölet ilkige ötmek (İL: İ. 346), (Devlet kontrolüne geçmek)

“*el*” ismine {+IIğ} ekinin eklenmesiyle türemiş olan sözcük metinlerde daha çok “han” sözcüğü ile beraber kullanılmıştır. “*ilig*” telaffuzu ise belirsizdir (ED. 141). Sözcüğünün “*el*” anlamı için Clauson, “asıl şeklinin “*elig*” olabileceğine değinmiştir. Bu sözcük Çağdaş Türk Lehçelerinde “*el*” biçimi ile kullanılmaktadır (ED. 140).

élig>ilig>ilik

emgeklig:

EU. emgeklig: Muzdarip, sefil, acılı

birteçi üç yavlak (17) yoltaki açığ tarğa emgeklig (18) korkınçlarıg kiterteçi aç kıõ ig kegen (19) adasın amırtgurdaçı: yavlak yultuzlar (20) garhlartın bolmış yavız irü b(e)lgülerke (21) amdu yörünteg boltaçı közünür etözlüg (22) közünmez üzütlüg kamağka ükü (23) törlüg asıg tusu kıltacı erür (AYK. V.28a. 399¹/17-23)

(Üç kötü yoldaki acı, sıkıntı (ve) korkunçlukları def edici, açlık, hastalık tehlikesini kaldıracı, kötü yıldızlardan kaynaklanan kötü işaretlere çare bulucu, görünür bedenlilerin (canlı), görünmez gitmiş (ölü) olanların hepsine çok çeşitli fayda vericidir.)

(23) biz...bu (24) başlıg emgekl[ig] (25)tanudın ıdman-tegin- (MAİT. 69/24)

(Yaralı, ızdıraplı cehennemden göndermeyin.)

YU. emgeklik: شمسك Şansızlık, bahtsızlık (Kumul Ağzı),

étizdiki emgeklik dékanlarga salam deñ (HZUTDŞL. 24), (Tarladaki cefakeş çiftçilere selam söyleyin.)

“emgek” ismine {+IIg} ekinden eklenmesiyle yapılan “çileli, ızdıraplı” anlamında olan bu sözcük çağdaş Türk lehçelerinin birçoğunda fonetik değişimlerle yaşamaktadır (ED. 160).

emgeklig>emgeklik

emig:

EU. emig: Meme

(16) otaçı m(e)n , m(e)n erser otaçı m(e)n (17) otug emig yme ked ötgürü bilir (18) m(e)n, ukar m(e)n, öñetdürgeli (19) tép téti, anta ötrü ol kamağ (AYK. X.11b. 620/16-19)

(Ben (artık) hekimim! Ben (artık) hekimim! İlaçları da pek iyi bilirim, (hastaları) iyileştirmekten anlarım, diye söyledi.

yapığımız emiğimiz ör[tlüg yalınlig] ... (MAİT. 77/8)

((Vücut) yapılarımız, memelerimiz alevli...)

YU. émik: ميمك Meme

emiklik hotun (KUDL.72), (Emziren kadın)

“Emzik” anlamında olan bu sözcük genel olarak “meme” anlamında kullanılmaktadır (ED. 158)

Yeni Uygurcada “emig” sözcüğünün en sık karşımıza çıkan şekli ise “émiktaş” şeklidir.

“Aynı anneden süt emen kimse” anlamındadır (İL: İ. 388).

emig>emik

énç:

EU. énç: Rahat, huzur, sakinlik

(9) bodisatav nıñ küçinte yene tamuka tüşmetin (10) balıg başlıg y(e)m(e) bolmadın korkınçsız (11) énç bolmışların közüñür:: karuna- (AYK. IV.59b. 314¹/9-11)

(Bodhisattvaların sayesinde yine cehenneme düşmeden (ve) yaralanmadan, korkusuz (ve) rahat oldukları tezahür eder.)

....tünle inç bultımu (MAİT. 9/1)

(Rahat oldu mu?)

YU. tinç: سنج Hareketsiz, sessiz, sakin, rahatlık, huzur

heterlik déñizni básip tinç deryağa öttük. (İL: T. 496),

(Tehlikeli denizden geçerek hareketsiz deryaya ulaştık).

tinç uhlımak (İL: T. 496), (Sessiz uyumak)

hudayim buyrisa tinç bolsaq körüşermizbir küni. (İL: T. 496)

(Allah izin verirse sağlıklı olursak bir gün görüşürüz.)

Clausun, sözcüğün “ı” sesi ile de okunduğunu, bu okunuş yanlış olduğunu “énç” okunması gerektiğini ortaya koymuştur (ED. 172).

inç>tinç

erdemlig:

EU. erdemlig: Faziletli, ahlaklı

(33) antağ türlüg alp erdemlig (34) kanamlağ yürekliğ bék katıg (35) köñüllüg tınlıg bolur... bu muntağ (MAİT. 9/33-34)

(O derece yüksek faziletli istekleri yerine getirilmiş, cesur ve kararlı bir yaratık (mevcut) tur.)

(6) ...yana yme alku (7) tınlıg oğlanın énc meñilig (8) kılğuluk yme tılañurmak erdem- (9) lig nom buşı bérmeñiñ üze (10) saķını sözleyü yétinçsiz uluğ (11) edgü kılınçıg kılınç kanğan-[tın] (AYK. VIII.8b.512/6-11)

(Ayrıca bütün canlıları huzurlu kılmak ve hitabet kabiliyetinden bahşetmek amacıyla düşünüp söyleyerek ulaşılmaması imkânsız büyük sevaplar kazandım.)

YU. erdemlik: ٩٩٩٩٩٩ Faziletli (İL: E. 249)

“erdem” sözcüğüne {+IIg} ekinin eklenmesiyle türemiştir.

erdemlig>erdemlik

Bk. erdem

erinçen:

EU.erinçig⁵⁰³: Üşengeç

(11) ///ötrü köñülleri çökür (12) batar erinçen ermegü bolur...uluğ y[a]rlı. (AYK. IV.45b.290/11-12)

(Dolayısıyla gönlü çöker, batar, üşengeç, tembel olur.)

⁵⁰³ Kaya 1994: erinçen

(6) bilikig bışrunmakları küçinte kut (7) bulmaduk yalañukların teg edgü (8) yultızlarığ bışrunup umadaçı erinçeñ (9) ermegu köñüllerin keterüler, kut (AYK. IV.46a.291/7-9)

(Bilgiyi öğrenmeleri sayesinde saadet bulamamış insanlarınki gibi iyi köklerini öğrenemeyecek üşengeç, tembel zihinlerini giderirler.)

YU. érinçek: ئېرىنچەك Üşengeç

érinçek adem (İL: É. 80), (Üşengeç adam)

érinçekniñ etisi tügimes. (İL: É. 80), (Üşengecin yarını bitmez)

“erin-”fiilinden türemiş olan bu sözcük Çağdaş Türk Lehçelerinde çeşitli fonetik değişimlerde yaşamaktadır (ED. 236).

erinçeñ>érinçeñ>érinçenk>érinçek

erte:

EU. erte I. Daha önce, evvel.

(14) erta tal çıbıķın tançulap tiş- (15)-in arıtıp ağızın yunzun-(AYK. VIII. 14b. 524/14)

(Tan vaktinden sonra çubuk çiğneyerek dişini temizleyip ağızını yıkasın.)

EU. erte II. Çok, aşırı.

ol emgenmekler (1) içinte... kerte yavlaķ ağır (2) -ı yme artamaz taķı ağırraq (3)

ıçgınmaķtın él orunun (AYK. VIII.36a. 563²/1-3)

(Sıkıntılar içinde çok kötü ve ağır dahi hükümdarlık tahtını kaybetmekten daha ağır değildir.)

YU. ete/ erte/ ۋەتە / ۋەتە 1. Yarın 2. Yakın gelecek 3. Önce, çabuk (İA. 257)

ete mektepte yiğın bar. (İL: E. 227), (Yarın okulda toplantı var.)

şu güzel etiğе yétmiz ete. (İL: E. 227), (Yakında şu güzel geleceğе ulaşacağız.)

ékinni erte ekken, hosulni erte alur. (UŞS. 19), (Ekini erken eken hasılatı erken alır.)

Bu sözcük erken dönem Türkçesinde “sabah, erken” anlamında kullanılmıştır, orta dönem Türkçesinde ise “yarın sabah, erken” anlamının yanında “bundan daha erken” anlamını da kazanmıştır (ED. 202).

erte>ete

erteki:

EU. erteki: Sabah erkenden, sabahleyin.

(14) *biz bu buyanıǵ gıyǵua viǵarkā (15) erteki teg tükel bütüp çoǵluǵ bolǵuķa...*

(AYK. BE.4b.683¹/15)

(Biz bu iyilik göstergesini Guihua tapınağındaki gibi bütününü çoğalttık.)

YU. etiki: ئەتىكى Yarınki, yarın olacak iş

etiki yiginniñ teyyarlıǵını bugün başlaylı. (İL: E. 232), (Yarınki toplantının hazırlığını bugün başlayalım.)

Sözcük “erte” sözcüğüne {+kl}ekin eklenmesiyle türemiştir. Eski Uygurca bazı sözcüklerde söz ortasındaki “r, l, t, h” ünsüzleri Yeni Uygurcada düşmektedir.

erteki>ertiki>etiki

esen:

EU. esen: 1. Esen, sağ salim, sıhhatli 2. Kişi adı

(15) *... isen tükel öz-(16) -(ler)-iñe tegürü ilitdi* (MAİT. 106/15-16)

(...Sakin, mükemmel özlerine ulaştırıp götürdü.)

ol kamaǵ tınıǵlar taluydaǵı tişi yeklerde ozar kurtulur esen (KİP. 23)

(Bütün o canlı varlıklar, denizdeki (insan yiyen) dişi devlerden kurtulur, sağ salim kendi yerlerine varırlar.)

YU. ésen: ئەسەن Sağ salim 2. Gelecek sene

öy içi, bala çakılırı ésendu? (İL: É. 81), (Evdekiler, çocuklar iyi mi?)

ésende keşkerge barımız. (İL: É. 81), (Gelecek sene Kaşkar'a gideceğiz).

“Sağ salim, sıhhatli” anlamında olan bu sözcük çağdaş Türk lehçelerinin hepsinde yaşamaktadır, özellikle Güneydoğu lehçelerinde “asan” şeklindedir, bu Uygurcadaki “kolay” anlamında olan Farsçadan alıntı olan “asan” sözcüğüyle karıştırılmamalıdır (ED. 248). Bu sözcük Yeni Uygurcada “*aman ésen*” şeklinde de kullanılır.

esen>ésen

esengülük:

EU. esengülük: Huzurlu

(12) ol éligleriñ hanlarnıñ (13) ig ağırğ ada tudaları bar erser (14) barça yoğadıp ençgülüg esengülüg [bolğaylar] (AYK. VI.410/12-14)

(O hükümdarların hastalık, sıkıntıları var ise, hepsi yok olup huzura erecekler.)

YU. ésenlik: 1. *سەنئەتلىك* 1. Sağlık, Sıhhat 2. Gelecek sene

özliriçu? Obdan turdilimu dep momaydın ésenlik soridi taşmet aka. (İL: g. 471), (Siz nasılsınız? İyi misiniz? Diye hâl hatır sordu Taşmet ağabey yaşlı kadından.)

ésenlik iş (İL: É. 471), (Gelecek sene yapılacak iş.)

“ésengü” isminden türemiş olan sözcük metinler tek bir biçimde karşımıza çıkmaktadır (ED. 249).

esengülüg> ésenlik

ésenlig:

EU. ésenlig: Sağlıklı, sıhhatli

(6) ayınç tarıqıp kitip:inçkülüg esen-[lig] (7)....: k[a]ltı erklig küç- (AYK. II.32a. 97/6-8)

(Korkuların hepsi dağılıp sağlıklı, sıhhatli, güçlü kudretli...)

özliri kandağ turdila dep momaydın ésenlik sordi qasım. (İL: É. 82), (Siz nasılsınız

diye yaşlı kadından hâl hatır sordu Kasım.)

YU. ésenlik: ئېسەنلىك 1. Sağlıklı, sıhhatli 2. Gelecek sene yapılacak şey, gelecek yıl olacak şey

ésenlik iş (İL: É. 82), (Gelecek sene yapılacak iş)

“ésen” ismine {+İlg} ekinin eklenmesiyle türemiştir.

Bk: ésen

esenlig>esenlik>ésenlik

ısığ:

EU. ısığ⁵⁰⁴ Sıcak

kentü özler- (22) -iniñ ençin meñisin tilemetin etöz- (23) -lerin ısığ özlerin esirkememekke (24) tayanıp serinmek paramıtıñ bütürmek (AYK. IV.14a.227¹/22-24) (Kendilerinin huzurunu (ve) mutluluğunu dilemeden vücutlarını (ve) özlerini esirgememeye dayanarak sabretme pāramitāsını elde etmek budur.)

(22) ısığlain (ört)enmiş temirliğ (23) kızartmış...lerin bir ikinti- (MAİT. 68/22)

(Hararetlerle yanmış demirli, kızarmış...)

YU. issik: ئىسسىق Sıcak

issik nan (İL: S. 243), (Sıcak ekmek)

Çağdaş Türk lehçelerinin hepsinde yaşamakta olan bu sözcük “*isi-*” kökünden gelmektedir (ED. 246).

ısığ>ıssığ>ıssık>issık>issik

ilçi:

EU. ilçi: 1. Elçi 2. Kişi adı

⁵⁰⁴ Kaya 1994: ısıg; Tekin 2019: ıgıg-ısig;

(128)kuanşı im pusar ol tınlıglarkā igil nomçı törüçi körkin körtgürür nomlayū (129)
kutgarur.... Birük ilçi bilgeler körkin körü kurtulgu tınlıglar (130) erser kuanşı im
pusar ol tınlıglarkā ilçi bilgeler körkin körtgürür (KİP. 129)

(Kuanşı İm Pusar o canlı varlıklara, Grihapati kılığına girerek görünür, öğretir, kurtarır.
Elçi ve hakimlerin yüzünü görerek kurtulabilecek canlı varlık iseler, Kuanşı İm Pusar
o canlı varlıklara, elçi ve hakimler kılığına girerek görünür.)

(9) (tanuk) ilçi bu nişan men mısır ky-a<-niñ (SUK Mi22/9)

(Tanık İlçi, bu damga işareti ben Mısır Kaya'nın(dır).)

YU. elçi: **ئەلچى** Bir tarafın diğer tarafa belirli bir görev için gönderilen kişi, Elçi
elçiye ölüm yok. (İL: E. 295), (Elçiye zeval olmaz.)

Bir eylemi gerçekleştiren kişiyi tanımlayan isim olan “ilçi” sözcüğü Çağdaş Türk
Lehçelerinde yaşamaktadır. Erken dönem Türkçe metinlerinde “ilçi” sözcüğünün
başka bir anlamına rastlanmamıştır (ED. 129).

ilçi>elçi

firişti:

EU. firişti: Melek

(1) teñri yaruğ küçlüg bilgeke yalvarar biz (2) ötünür biz kün ay teñrike (3) yaşın tenri
nom kutı (4) mar mani firiştilarkā... (ETŞ. 12/1-4)

(Tanrı, nurlu, kudretli bilgeye yalvarırız, güneş ve ay tanrılara rica ederiz, şimşek Tanrı,
töre saadeti, Mar Mani ve peygamberlere...)

YU. perişte: **پەريشتە** Melek

uluğ teñri periştiliridin birni uniñ yéniğa evetiptu. (İL: P. 688), (Yüce tanrı
meleklerinden birini onun yanına göndermiş.)

Soğdca olduğu düşünülen sözcük “melek, elçi” anlamlarındadır (Gabain 1988: 273).

firişti>feriştī>periştī>perişte

hanımlıg:

EU. hanımlıg: Eş

(1435) (tişi tınlıglar)- lar bir er üze hanımlıg bolup etöz-(1436) küzetgeli topladaçı...bar antağ (AYK. IV. 1435-1436)

(Kadın bedenini kabul ettiklerinde de var olan kadın canlılar, bir erkeğe hanım olup vücudunu korumayı kabul edecek(tir).)

YU. hanımlıg: خانملىق Hanımlık, eş

hanımlıg salahiyyiti (L: H. 825) (Hanımlık sıfatı)

“hanım” ismine {+llıg} ekinin eklenmesiyle türemiştir.

hanımlıg>hanımlık

hu:

EU. hu: Tabiat, alışkanlık

baħıllıknı hu kılğan [öldeçi] (ETS. 256/10)

(Hasisliğı adet edinen kimse ise ölür.)

YU. huy : خوي Mizaç, İnsan tabiatı 2. Kötü alışkanlık, kötü davranış biçimi 3. Tandırın kapağını kapatmak için kullanılan çuval gibi şeyler

bu yoldin ötidiğanlarınñ hemmisi u kişiniñ huyini yahşı biletti. (İL: H. 887), (Bu yoldan geçenlerin hepsi o kişinin huyunu iyi biliyordu.)

bu hénimgimu huy peyda boluşka başlidi. (İL: H. 887), (Bu hanımın da huyları ortaya çıkmaya başladı.)

girde huydin çıkkiçe biraz çekimlik çekivilip harduğ élivalay dep öyge kirdim. (İL: H. 887), (Ekmek tandırdan çıkana kadar biraz sigara içerek dinleneyim diye eve girdim.)

Farsçadan alıntı olan sözcük “alışkanlık, adet, mizaç” anlamlarındadır (BTS. 1010).

hu>huy

ıǵaç:

EU. ıǵaç: Ağaç

(9) anta ötrü bodistv (10) -niñ yaş söñükleri inaru baru erte (11) munta saçılıp yatmışın körüp etöz (12) -lerin birgerü şirge çalıp ögsirep (13) tınsırap inçe k(a)ltı uluǵ ıǵaç küç- (14) -lüg qatıg yilke toqılıp qamışmışteg (15) tüstiler qamultılar (AYK. X.14a. 625/9-15)

(Ondan sonra Bodisattva'nın taze kemiklerinin yerlere dağıldığını görünce, kendilerini yere atarak bayıldı, nefesleri kesilip, sanki büyük bir ağaç devrilmiş gibi yere yığıldı.)

ıǵaçlar közünür... (DKPAM. 01100/9)

(Ağaçlar gözüküyor...)

YU. yaǵaç: 𐰇𐰺𐰍 1. Tahta 2. Ağacın kabuǵu ve yapraǵı hariç diğerkısımları

men sudiki yaǵaç üstide oturup qaldım. (İL: Y. 460), (Ben sudaki tahtanın üstünde oturma kaldım.)

Temel anlamı “ağaç” olan sözcük Eski Uygur Türkçesindeki “ı ıǵaç” ikilemesi şeklinde görülmüştür, daha sonra “ağaç parçası, odun” anlamı ile de kullanılmaya başlamıştır. XI. yüzyıldan sonra ise bir ölçü birimi olarak da kullanılmaya başlamış ve 4 veya 5 mil uzunluǵuna tekabül eden yaklaşık bir saat yürüme mesafesindeki bir birim anlamını kazanmıştır. Türk lehçelerinin bazılarında “y” türemesi ile kullanılır (ED. 79). Türkiye Türkçesindeki “aǵaç” sözcüğüne karşılık Yeni Uygurcada “dereh” sözcüğü kullanılmaktadır. “yaǵaç” sözcüğü “ahşap ya da tahta” anlamında kullanılmaktadır.

ıǵaç>yıǵaç>yaǵaç

ıntın:

EU. ıntın: Çok öte, çok ileri

sansar (02602)-dın ıntın yoǵuq ertyük erdi: (DKPAM. 02601-2602)

(Samsara'nın çok ötesinde bir kıyıya geçti.)

ıntın (19) kıdığka yoğuç keçmek yme -рмақ қутғармақ (20) p(a)ramıt timek savıñ yörügi [erür] (AYK. IV.58a. 311/18-20)

(Öteki kıyıya geçmek yine pāramitā denilen sözün açıklamasıdır.)

YU. indin: ئىندىن Bugünden itibaren dördüncü gün, ertesi günün ertesi. (HZUTKŞ: 227)

Uygur Buda metinlerinde birkaç kez “*ıntın*” şeklinde geçen sözcük “çok öte, çok ileri” anlamlarındadır (ED. 178).

ıntın>ındın>ındin>indin

ır:

EU. ır: Şarkı

teñriler ırın oyunın (06569) ırlayü bödiyü ayaların kavşurup (06570) ıraqtın teñri burkanıñ öge (06571) yıva turdılar (DKPAM. 06568-06571)

(Tanrılar şarkı söyleyerek, ellerini kavuşturarak uzaktan tanrı Burkan'a baş koydular.)

(12) çalaprbasi lu kanı teñri teñrиси (13) burkanağ adruk adruk aşın içgün (14) otın emin oyunın ırın yiti (15) kün yiti tün tapınup udunup yiti- (16) -nç aya- -sın kavşurup (17) inçe ötüğ ötüñür. (MAİT. 53/14)

Jalaprabhasa adlı ejderler hükümdarı, Tanrılar tanrısı Burkan çeşit çeşit yiyecek ve içeceklerle, raks ve şarkılarla yedi gün yedi gece hürmet edip yedinci gün ayalarını kavuşturup şöyle bir ricada bulundu.)

YU. cir: چىر Şarkı

ularniñ yañraq avazda éytқан cirliri tağ bağrini zil zilige keltürivetti. (İL: C. 594),
(Onların yüksek seste söylediği şarkılar dağ eteğinde yankılandı.)

Bu sözcük Uygur Türkçesi ve Hakaniye Türkçesinde “*ırak*” sözcüğünde olduğu gibi “y” protezi ile kullanılmıştır. Sözcük neredeyse tüm Türk lehçelerinde {y} ve {j} protezi ile kullanılır (ED.192).

ır>yır>cır>cir

ırab:

EU. ırab: Efendi, sahip

ķamuğ iş ırabtın erür (ETŞ.262/3)

(Bütün işler Allah’tandır.)

YU. reb: رب, Allah, Tanrı

ya, rebbim (İL: R. 220), (Ya rabbim)

Arapçadan alıntı olan sözcük “efendi, sahip” anlamlarındadır (OTAL. 1044).

ırab>irab>ireb>reb

ırak:

EU. ırak: Uzak, irak

(217) ne teg yarlıķasar anı bütürgeli (218) anuķ turur m(e)n m(o)nta ınaru ayı ırak

(219) ermez tırıçanta atlıg yavlaķ raķşas (EUDÇ. 217-219)

((Sen) ne söylersen onu yapmaya hazırım. Buradan biraz ileride, çok fazla uzakta değil,

Taiçanta adlı kötü şeytan var.)

(12) burķan (13) [belgürmek] ırak ol tip tügülüg törü (14) bultuķmaz (MAİT. 16/12-14)

(Bir Burkan zuhuru uza tır diye söylenen rivayet doğru değildir)

YU. yirak : يراق Arası uzak olan, uzun mesafe 2. Pek yakın olmayan (ilişki) 3. Gelecek *mektep bilen öyimizniñ ariliķi bek yirak idi.* (İL: Y. 748), (Evimiz okula çok uzaktı.)

yaķey biz yırak emes dēdi u üşendürüp. (İL: Y. 748), (Hayır, biz o kadar uzak değiliz dedi o anlatarak.)

yırakni görmek, yırakni közlimek (İL: Y. 748), (Geleceği görmek, geleceği düşünmek.)
“Uzak” anlamındaki sözcük çağdaş Türk lehçelerinin hepsinde “*ırak, yırak, cırak*” gibi biçimlerde kullanılmaktadır (ED. 214).

ırak>yırak>yırak

içereki:

EU. içereki: Saray içindeki mensuplar ve harem halkı, rütbe, unvan

(19) atı kötrülmüş ayağķa tegimlig (20) teħrim birök ken keligme üddeki (21) kayu eligler ħanlar öz etöz (22) -lerin küzetgeli azu ħatunların (23) tegitlerin ordo karşı içinteki (24) inançlarn içerekilerin küzetgeli (1) azu balıķın uluşın ordosın karşı- (2) -sın küzetgeli bon om erdinig eşid- (3) serler tıñlasarlar olar ötrü (4) saķını sözleyü yétinçsiz başdınķta (5) başdınķı uluğ öğrünlüğ sevinçlih (6) ençgü meñig bulğaylar közünüt (AYK. VI.6b. 414/19-24, 415/1-6)

(Yüce tanrım, eğer gelecek zamanda hükümdarlar kendi bedenlerini ve hatunlarını, prenslerini, saray içindeki yöneticilerini, cariyelerini ve şehirlerini, topraklarını, sarayını korumak için bu öğreti mücevherini dinlerse, o zaman düşünüp anlatması imkânsız, büyük bir sevinç, huzur bulacaktır.)

YU. içereki: ئىچىرىكى İçindeki, arasındaki

yéşillik içereki (İL: İ. 181), (Yeşillik içindeki)

“*içre*” sözcüğünden türemiş olan “iç, yer” anlamındaki sözcük mecaz anlamda “saraya ait olan” anlamında da kullanılmıştır (ED. 31).

içereki>içreki

içgü:

EU. içgü: İçecek

(11) yana ol aş (12) içgüg alıp tört yıñak- (13)-tınkı teñrilerke saşıp tapıp (14) uduğ
kızun antada basa (AYK. XIII.12b. 520²/11-14)

(Sonra o yiyecek içeceği alıp dört taraftaki canlılara saçarak (onlara) ibadet etsin.)

(666) aşınız içkünüz⁵⁰⁵ ediñiz tavar[ıñız e]gsüki (667) yok bolarnı ölürmegüke ötleüy
ötünür (EUDÇ. 666-667)

(Yine yiyeceğimizin, içeceğimizin, malımızın ve mülkümüzün eksigi yok. Bunları
öldürmemenizi (sizden) saygıyla dilerim.)

YU. içkü: ئىچكۈ İçeceklere verilen genel ad. Alkollü ve alkolsüz içecekleri kapsıyor.

içkü içmek (İL: İ. 182), (İçki içmek)

“iç-” fiilinden yapılan bu sözcük genelde “aş” sözcüğü ile beraber kullanılır (ED. 24).

içgü>içkü

içgülüg:

EU. içgülüg: İçilecek şey, içecek

(22) aşlğ igülüg tonluğ kedimlig edlig (23) tavarlğ biliglig edremlig kutlug buyanlig

(24) imaho : bisinç tokuz (AYK. V.8b. 360²/22-24)

(Yiyecek, içecek, elbise, kıyafet, iyilik, mal mülk, bilgi, fazilet, kutlu saadet...)

YU. içkülük: ئىچكۈلۈك Alkollü içecek

u içkülükke bérilip ketti. (İL: İ. 182), (O kendini alkole verdi.)

“içgü” ismine {İğ} ekinin eklenmesiyle türemiştir.

içgülüg>içkülüg>içkülük

içkerü:

⁵⁰⁵ Demirci 2015: içkü

EU. içkerü⁵⁰⁶: İçeri

yavız yavlaķ kışilerig ...içkerü (13) yakın yağuk tuttılar...ol han.. (AYK. VIII.31a. 553/12-13)

(Yavuz kötü kişileri saraya yakın tuttular.)

içgerü kirdi<:> (DKPAM. 08745)

(İçeri girdi.)

YU. içkiri: *ئىچكىرى* İç kısım, iç bölüm

u hoşal halda bağniñ içkirisige qarap mañdi. (İL: İ. 191), (O neşeli halde bahçenin içerisine doğru yürüdü.)

“İç” sözcüğünün yön eki almış şeklidir ve zarf olarak kullanılır. Türk lehçelerinin birçoğunda yaşamakta olan bu sözcük oğuz gurubu lehçelerinde {g} sesini kaybederken diğer Türk lehçelerinde “g” sesini korumuştur (ED. 25).

içkerü>içkeri>içkiri

iduk kut:

EU. iduk kut: 1. Rütbe 2. Şehzade adı

uluğ suķa bir altun yastuķ aka ini tegid-ler birer kümüş yastuk iduķ-kut-ķa (SUK EM01/15)

(Büyük Su’ya bir altın yastık, ağabey kardeşlere birer gümüş yastık, İdikut’a...)

YU. idikut: *ئىدىقۇت* 1. Unvan adı 2. Kişi adı 3. Devlet adı

idikut uyğur hanlıķi (İL: İ. 202), (İdikut Uygur Hanlığı)

Genelde “*idoķ kut*” şeklinde geçen sözcük “tanrının gönderdiği kut” anlamındadır (ED. 46).

iduk kut>idikut>idikut

⁵⁰⁶ Çetin 2017: içgerü

ikilik:

EU. ikilik: İkili

tamğa-lıg üç otuz ikilik böziğe kezişdimiz. (SUK Sa06/6)

(Damgalı yirmi üç çift katlı kumaşa anlaştık.)

YU. ikkilik: 1. İki parmak kalınlığındaki 2. İki sayısı yazılı olan 3. Küçük

ikkilik su (İL: İ. 320), (İki parmak derinliğindeki su)

ikkilik kart (İL: İ. 320), (İkili iskambil kağıdı)

ikilik kiyim (İL: İ. 320), küçük kıyafet

“iki” sayısına {+IIğ} isim yapım ekinin eklenmesiyle türemiştir.

ikilik>ikkilik

il:

EU.il: Ülke, memleket

sügçi balıknıñ il uluşınğa... (AYK. BE.4b.685¹/8)

(Sügçi şehrinin memleketine, halkına...)

il uluşı nomluğ törüg b(e)k y(a)rp tutğuğa (AYK. BE.4b.685¹/16)

(Memleketi Nom töre yasalarına göre idare ederek...)

YU. el: 𐰇 halk, cemaat, memleket, diyar

ellin kılıki ellik (İL: E. 291), (Elin kulağı elli)

yat eller (İL: E. 291), (Yabancı memleket)

Asıl anlamı “siyasi olarak bağımsız birimler tarafından yönetilen birlik” olan bu sözcük “vatan, memleket” anlamında kullanılmıştır. Eski Türkçede sözcüğün “*kağan, bodun, törü*” gibi çeşitli siyasi terimlerde beraber kullanıldığı görülür. Bu sözcük {e, é, i} ünlülü biçimleriyle çağdaş Türk lehçelerinin bazılarında yaşamaktadır (ED. 121).

il>el

ilig:

EU. ilig: 1. Hükümdar, han, hakan 2. El

(25) *hannıñ bir somadşvaçi atlığ (26) oğlı erti. bir uğurta ol ilig kan (27) ol somadivaçi atlığ oğlıña uluğ (28) tégitler törüsinçe aibjik kılta ... abijik* (AYK. VIII.26a.547¹/25-28)

(O hükümdarın Somadivaçi adında büyük oğlu bar idi. Bir zaman o hükümdar Samadivaçi adlı oğlunu büyük prensler töresi gereğince hükümdar ilan etti.)

(122) *birük kiçig kiçig iligler körkin körü kurtulğu (123) tınığlar erser kuanşı im pusar ol tınığlarğa kiçig kiçig iligler (124) körkin körtgürü nomlayur qutğarur...birük uluğ emrençler* (KİP. 122)

(Ufak ufak hanların yüzünü görerek kurtulabilecek canlı varlık iseler, Kuanşı İm Pusar o canlı varlıklara ufak ufak hanlar kılığına girerek görünür, dini öğretir, kurtarır.)

YU. ilik: كلس Kolun dirseğinden kolun ucuna kadar olan kısmı 2. Karış 3. Sahip olunan *iliklirim ağrıp kétivatidu.* (İL: İ. 346), (Kollarım acıyor.)

töt ilik tahtay (İL: İ. 346), (Dört karış tahta)

dölet ilkige ötmek (İL: İ. 346), (Devlet kontrolüne geçmek)

“él” isminden türeyen bu isim “Hükümdar, Taht sahibi” anlamındadır, muhtemel bu anlamı ilk olarak Buda ve Mani metinlerinin çevirisinde kullanılmıştır. Buda metinlerinde sıklıkla “*han*” sözcüğü ile beraber kullanılmıştır. Muhtemelen tek bir {l} ile telaffuz edilmiştir (ED. 1 41).

élig>ilik

inçge:

EU. inçge: İnce

(8) *inçge nomnuñ işi ködügi étmeki* (9) *yaratmakı alku barça bultukmaz* (AYK. IV.2a.203/8)

(İnce öğretinin işi gücü, yaratılması tamamıyla bulunmaz.)

alğuçi-ka birgüçi-ke inçge ayitip men pusartu sınkay ky-a... (SUK Sa01/18)

(Alıcıya, vericiye ince (teferruatlı bir şekilde) söyleyerek ben Pusartu Şinkaya...)

YU. inçike: *سِنْچِکِه* 1. İnce, alçak ses tonu 2. Teferruatlı, İyice

inçike ip (İL: İ. 369), (İnce ip)

u naḥşini içike avazda éytivatatti. (İL: İ. 369), (O şarkıyı ince sesle söylüyordu.)

idiyivi-siyasi hizmet inçike, yaḥşi işlendi. (İL: İ. 369), (İdeolojik ve siyasi çalışmalar teferruatlı bir şekilde yapıldı.).

Clauson, “ince” sözcüğünün aslının “*yinçge*” şeklinde olduğunu ve “*yinç-” fiilinden geldiğini ifade eder (ED. 945). Sözcük Yeni Uygur Türkçesi Kumul Ağzında ve İli Ağzında “*inca*” şeklinde “zayıf” anlamında kullanılır. (Kumul Ağzı: 227, İli Ağzı. 326).

inçge>inçke>inçike

inçge>inçge>inçga>incga>inca

inek:

EU. inek: İnek

inek yağı süt birle ...murlı (2) panitli ikegü bolar ugryu emi [erür] (AYK. IX.26b. 596³/1)

(İnek yağı ile süt, bal ile çorba (et suyu) bu ikisi tüm hastalığı iyi gelir.)

bir inek bir işiç bir snaç bir (....) (SUK WP04/3)

(Bir inek, bir çekiç, bir deri kap...)

YU. inek: *سِنْهَك* İnek

ḳoraniñ içidiki égilda bir inek bağlaklıḳ idi. (İL: İ. 364), (Avludaki ahırda bir inek bağlı

idi.)

Clauson, “*ingek*” sözcüğünün “*ihek*” sözcüğünün ikinci bir şekli olduğunu ve bu sözcüğün “*in” kökünden geldiği hakkındaki görüşün çok da doğru olmadığını ifade eder (ED. 184).

ingek/ihek>inek

irig:

EU. *irig*: İri, kaba sapa, iriyarı

(2) *çaşut çaşurmamak: irig sarsıg sav söz (3)-lememek...*(AYK. IV.10b. 220²/2-3)

(Kaba ve üzücü söz söylememek...)

(0674) *ötrü ol irig sarsıg köñüllüg d(a)nt[ı-]* (0675)-*pali élig a:ltun öñlüg sıgun-* (0676) *-nuñ ötügin tıñlağalı unamatın köz-* (0677) *inte qarakiña kan qodulup qıñ* (0678) *közın sıgun tapa körüp övkesi* (0679) *kelip anıñ ara ağılug yılan tiliñe* (0680) *oğşatı yalınlayı turur yiti kılıçın tar-* (0681)-*tıp altı kınıg katıg köñülin edgü:lüg* (EUDÇ. 0674-0681)

(Daha sonra o kaba (ve) kötü niyetli Hükümdar Dantipalı, altın renkli geyiğin, ricasını dinlemeye muvaffak olmadan, gözüne (ve) göz bebeklerine kan dolup, şaşı gözüyle geyiğe doğru bakıp, öfkesi kabarıp; bu sırada zehirli yılan diline benzeyen parlayıp duran keskin kılıcını çekip (eline) aldı.)

YU. *yirik*: *يريك* 1. Kalın, iri taneli 2. Sayı olarak fazla olan 3. Maddi olanaklara sahip olan 4. Toplumda belirli güce ve şöhrete sahip olan ünlü kimse 5. Kaba, Pürüzlü, niteliği olmayan, niteliksiz

yirik kum (İL: Y. 754), (İri taneli kum)

yirik koşun (İL: Y. 754), (asker sayısı fazla olan ordu)

yirik karhana (İL: Y. 754), (Büyük firma)

yirik edip (İL: Y. 754), (Ünlü yazar)

yirik tere (İL: Y. 754), (Pürüzlü cilt)

yirik işçi (İL: Y. 754), (Vasıfsız eleman)

“*irig*” sözcüğü Çağdaş Türk Lehçelerinde “*iri, irik*” şeklinde, seyrek olarak “*yirik*” şeklinde kullanılmaktadır. Muhtemelen “*idrik*” sözcüğünün diğer şeklidir (ED. 222). Yeni Uygurcada “*y*” protezinin türemesiyle “*yirik*” şeklinde kullanılmaktadır.
irig>yirig>yirik

irbiz

EU. *irbiz*: Pars, panter

(19) *sözleşeler: ötrü bars irbiz* (20) *böride ulatı kıdır* (21) *yavlaķ kėyikler adasıntın yağı* (22) *yavlaķ yek içgekler kişili kişi* (23) *kişi ermezlide ulatı tınlıqlar adasın-(24)-tın yağı yavlaķ adasıntın ada tuda* (1) *adasıntın yala yaŋku adasıntın* (2) *bo beş törlüg adalartın korkınqlar-(3) ozar kırtulur* (AYK. IV.65a.325¹/119-24, 65b.326/120-1-3)
(Söylese sonra pars, vaşak, aslan, kurt ve vahşi, kötü, yırtıcı hayvanlar tehlikesinden, düşman kötü şeytanlar(dan), insan ve insan olmayanlardan ve canlıların tehlikesinden, kötülerin tehlikesinden, sıkıntı tehlikesinden, iftira tehlikesinden bu beş türlü tehlikeden korkulardan kurtulur.)

(6) *yaŋalar kıt-(7)-lar irpiç⁵⁰⁷ manu sığun muygaķ* (8) *-lar toyın* (MAİT. 102/6-7)

(Filler.... vaşak, yabani hayvanlar, erkek ve dişi geyikler...rehipler...)

YU. *yilpiz*: ييلپيز Pars

yilpiz süt emgüçi hayvandur. (İL: Y. 775), (Pars süt emici hayvandır.)

Moğolcadan alıntı olan sözcük (ED. 198) Yeni Uygurcada “*y*” protezi ile “*yilpiz*” şeklinde kullanılmaktadır. Sözcük Kumul Ağzında “*ilwiz*” şeklinde görülmektedir (HZUTKŞ. 227)

⁵⁰⁷ Tekin 2019: irpiç

irbiz>irpiz>ilpiz>yilpiz

érin:

EU. érin: 1. Kenar, kıyı 2. Dudak

(12) sol köziniñ yörüñ (13) karaķı öñi kırtıñı (15) öviñip kötitser qolğaqı tilgen-(16) o itigi öñi bolsar öñrekiñe (17) altın érinini boş bulup...qodi salınsar (18) yme ölür bir yalañuz aırırı- (AYK. IX.26a. 595²/12-18)

(Sol gözünün beyazı, yüzünün rengi değışirse, dili, ağızı siyah renk alırsa, burunu tıkanrsa, kulağının çevresinin rengi değışirse, alt dudağı eskisine göre gevşerse ve aşağı sarkarsa yine de ölür.)

(20) eriniñiz kızılı yalrıyur bimba (21) atl(ı)g yimis te: arslan hanı mañıgı teg (AYK. V. 2b. 348/20-21)

(Dudağınızın kırmızılığı Bimba adlı meyve gibi parlar.)

YU. erin: ءرين Dudak (Kumul, UŞS. 20)

erinliriniñ tatlılıķı tilni yaradu, kirpikliri cilve kılip canni aladu. (UŞS. 20),
(Dudaklarının tatlılığı dili yarar, kirpikleri cilvesiyle can alır.)

“Dudak” anlamındaki bu sözcük özellikle “alt dudak” için kullanılmıştır. Çağdaş Türk lehçelerinin hepsinde “erin, érin, irin” şeklinde yaşamaktadır. Güneybatı lehçelerinde ise “dudak” sözcüğü tercih edilmektedir (ED. 232). Yeni Uygurcada daha çok “kalpuk, lev” sözcükleri kullanılmaktadır. “erin” sözcüğü sadece Kumul ağızında bulunmaktadır.

irin>erin

işi:

EU. işi: 1. Kadın, hanım, zevce 2. Prenses, tanınmış kişi

(13) azu işiler ulatı tört (14) törlüg térin kuvraq méni yügerü (15) körgeli küsüşleri

bolsar...ötrü (16) olar bek katıg süzük kértgünç (17) köñülin bo daraniñ tutzunlar
(AYK. VIII.19b. 534²/13-17)

(Her kim, hangi erkekler, hangi kadınlar ve ayrıca dört çeşit topluluğun üyeleri beni görmeyi arzularsa onlar sağlam, temiz bir kalple bu Daraniye odaklansınlar.)

(15) men yig brüt-nüñ içim içim kam kadaşım ayıtmazun(16) isdemezün taķı bir ök
[=birök] erklig beg işi küçin tudup (SUK Sa02/15-16)

(Ben Yig Bürt'ün; küçük erkek kardeşim, ağabeyim, akrabalarım (bir şey) söylemesinler, istemesinler! Ve dahi güçlü bey ve eşinin nüfuzunu kullanıp...)

YU. eş : ئەش Plamenta, İnsan veya hayvanda yavru doğduktan sonra gelen etsi madde

2. Bir şeyin eşi, beraberinde olan şey

bala eşi bilen çüştı. (İL: E. 275), (Çocuk plasentasıyla doğdu.)

“kadın, eş” anlamında kullanılan bu sözcük metinlerde “*beg*” sözcüğü ile beraber kullanılmıştır (ED. 256).

işi>eşi>eş

işlig:

EU. işlig: Meşgul

(19) inçip bodisatavlar bo muntağ yañ-(20)-ınburhan erdinikebodisatavlar (21)
ķuvrağınğa bütmiş işlig biilge- (22) lerke ürüg uzatı ermeksiz yalk-(23)-maķsız
üzüksüz tapıg uduğ ķılmaķ- (24) -ları üze turkaru bilge bilig içinte (25) bışrunurlar
öğretinürler bo erür (AYK. IV.25a. 249/19-25)

(Şöyle (ki) Bodhisattvalar böyle bu şekilde Buda cevherine, Bodhisattvalar topluluğuna, inançla işlerini yapmış olan bilgelere her zaman, usanmadan, kesintisiz (bir şekilde) hürmet etmeleri için sürekli bilgiyi öğrenirler.)

(10) bilig tözlügin: bütmiş işlig bilge (11) bilig tözlügin ...arıg süzük nom (AYK. IV.37a.273/10-11)

(Tamamlanmış işli bilgi esasını, temiz pak öğreti kökü bilgi esasını bilmek)

YU. işlik: ششلك Yapacak işi olan

işliğin işi püter, işsizni küni öter. (İL: İ. 290), (İşi olanın işi biter, işsiz olanın günü geçer.)

“iş” sözcüğüne {+Ilg} ekinin eklenmesiyle türemiştir.

işlig>işlik

iti:

EU. iti: Keskin

(41)kayısı örtlüg yalınlig iti (42) kılıçın öz etözlerin bıçıp (43) uşup yiyü etüzleri öze örtlüg (44) taş sası yaa amarıları beg işi (MAİT. 112/41-44)

(Bazısı alevli keskin kılıç ile kendi vücutlarını bıçıp yerken, vücutları üzerine, alevli taş ve çöpler yağarken...)

YU. ittik : شتتك 1. Çabuk 2. Ciddi 3. Keskin

bek ittik sözleydikensiz (İL: İ. 160), (Çok hızlı konuşuyorsun.)

Unıñ micezi bek ittik. (İL: İ. 160), (O çok ciddi biri.)

ittik piçak (İL: İ. 160), (Keskin bıçak)

“yiti-” fiilinden türemiş olan sözcük “keskin, hızlı” anlamlarındadır (ED. 889).

iti>ittik

iyesiz:

EU: iyesiz: Sahipsiz

bilmiş kergek bo etözüg...iye-(-3)-siz kuruğ suzağ tegin: altı oğrılar (AYK. V.10b.364²/3-4)

(Bu bedeni sahipsiz boş köy gibi tasavvur etmek gerek.)

YU. igisiz: ئىگىسىز Sahipsiz, sahibi olmayan

igisiz mülük (İL: İ. 326), (Sahipsiz mülk)

“*idi*” sözünün ikinci bir şeklidir. Aslında “usta, sahip” anlamında olan bu sözcük İslami metinlerde “*tanrı*” anlamında kullanılmıştır. Fonetik değişimi oldukça karışık olan bu sözcüğün orijinal şekli “*idi*” olmalıdır (ED. 41). Yeni Uygurcada “*ige*” şeklinde kullanılan bu sözcük Lopnor Ağzında “*ie*” şeklinde de kullanılmaktadır (LA. 370). “*ie*” sözcüğüne {+sIz} ekinin eklenmesiyle türemiştir.

iyesiz>igesiz>igisiz

kadağ:

EU. *kadağ:* Kusur, günah, kabahat, suç

(00181) *köñülniñ sansarniñ m(ün)in kadağın* (00182) *körüp bahşisiña ince* (00183) *tép ötünti[...]* *inçe tép ötünti...* (DKPAM. 00181-00183)

(Gönlün, dünyanın, kaygının günahını görerek üstadına şöyle dedi...)

(34) *mün kadağ sözleşeler...bu mün* (35) *kadağ aşıp üstep sözleşeler* (36) *kim yime toyın şmnanç baçağ* (37) *olurmuş tınl-ığşarığ çhşa-* (38) *–putlarıntın tayıtsarlar* (40) *sökserler ...bu munça türlüg* (41) *tınlıglar alku tapn tamuda* (42) *toğarlar ne yme yalañuqlar altı* (MAİT. 84/34-42)

(Kötü ve fena konuşmalar, bu kötü ve fena şeyleri çoğaltıp söyleseler, rahip ve rahibeleri, oruç tutan insanları ibadetlerinden ayırsalar, bütün bu yaratıklar hep tapana cehenneminde doğarlar.)

YU. *kadağ:* *قداق* Nasır, cildin uzun süre sürtünmeye ve baskıya maruz kalmasıyla ortaya çıkan bir çeşit cilt problemi

ayağni bek kiçik kiyiş putka kadağ peyda kılidu. (İL: K. 38), (Çok küçük ayakkabı giymek ayakta nasır oluşmasına yol açar.)

Clauson, bu sözcüğün “*katığ*” sözcüğünün yanlış transkripsiyon edilmiş şekli olduğunu belirtmiştir (ED. 596).

kadağ>kadak

kadağsız:

EU. kadağsız: Kusursuz, günahsız

(18) kaçığıları arığ süsük etöz itig- (19) -leri tolu tükel münsüz kadağsız (20) yig adruk biliklig erdemlig töz (21) -luğ yarağlıg erklig barıglıg bolur-(lar)... (AYK. II.45b. 124/18-21)

(Duygu organları temiz, süzük, mükemmel vücudu, gamsız, kaygısız, yüksek bilgili, faziletli, kudretli, zengin olur.)

[paramıtlarğa oğşatı] münsüz kadağsız (AYK. X.31a. 659/23)

(Paramıtlara benzer, kaygısız, günahsız...)

YU. kadağsız: قاداتقسز Kusursuz

nuksansız ve kadağsız güzellikler (Çevrimiçi)

(<https://ug.palatabledishes.com/10593466-how-not-to-become-a-hostage-to-diets-or-real-advice-for-every-day>, 4 Haziran 2022) (Noksansız ve kusursuz güzellikler)

“kadağ” sözcüğüne {+sIz} olumsuzluk eklenmiş halidir.

kadağsız>kadağsız>kadağsız

kadaş:

EU. kadaş: Akraba, kardeş, dost

kadaşımın dört türlü süümin balıkımın (DKPAM. 00821)

(Kardeşimin, dört türlü ordumun, şehrimin...)

(44) [alku] sansar içinte ol antağ tınlıg (45) oğlanı yok kim ménin öğüm (46)kaşım kam kadaşım bolmadılar (MAİT. 33/44-46)

(Bütün Samsara içinde, benim anam, babam, kardeşim ve akrabam olmuş olan hiçbir kimse yoktur.)

YU. kayaş: قاياش 1. Birbirinin durumundan anlayan dost, arkadaş, sırdaş 2. Şefkatçi

kembegelniñ kayaşı kembegel. (İL: K. 173), (Fakirin dostu fakir)

hikayini añlap bolup dédim men şuan:-kembegelge kayaş iken bizniñ eñmetcan. (İL: K.173)

(Hikâyeyi dinledikten sonra ben hemen “Fakirlerin şefkatçisiymiş bizim Ahmet Can” dedim.)

Clauson, sözcüğün “ka:” kökünden geldiğini ortaya koymaktadır. Sözcük “aynı aileden olan, erkek akraba” anlamından başka daha da belirsiz olarak “komşu, arkadaş” anlamında da kullanılır (ED. 607). Wilkens, sözcük için aile, akraba anlamındaki Çince “家-jia (Eski Çince okunuşu kia/ka)” ile ilişkilendirir ve “ka kadaş” için akraba anlamı taşıdığını ifade eder (EUES. 316).

Yeni Uygurcada sözcük daha çok “sırdaş, arkadaş” anlamında kullanılır. Eski Uygurcadaki bazı sözcüklerde görülen “d” ünsüzü d/d/ y değişimi ile çoğu Türk lehçelerinde “y” li şekillere dönmüştür.

kadaş>қадаş>kayaş

qadem:

EU. qadem: Adım, ayak.

bulfayız urdu qadem (ETŞ.262/11)

(Ebulfayız adımını attı.)

YU. kedem: قەدەم 1. Adım 2. İki ayak arasındaki mesafe 3. Hız, büyüme hızı 4. Belirli bir aşama

u kedemlerini tézlitip dilber terepke qarap mañdi. (İL: K. 195), (O adımlarını hızlandırarak Dilbere doğru yürüdü.)

beş kedem (İL: K. 195), (Beş adım)

muşu kedem bilen mañşiñiz yene 10-20 yildin kéyin közge körüngeñ ilmi qadim bolup

kalisiz. (İL: K. 195), (Bu hızla devam ederseniz yine 10-20 sene sonra önemli ilim adamlarından biri olacaksınız.)

birinci kadem (İL: K. 195), (İlk adım)

Arapçadan alıntı olan sözcük “ayak, adım” anlamlarındadır. (OTAL. 574).

ka-dem>ka-dem

ka-dgu:

EU. ka-dgu: Kaygı

ka-dgu emgek tolga-k...iy(i)n udu töriyür.: (AYK. V.12a. 367¹/16)

(Kaygı, ızdırap, hastalık birbirini takip ederek ortaya çıkar.)

(6) ...busuş ka-dgu emgek (7) tolga-k sıkıg tañıg uluğ (8) emgeklig ökmek belgülig (9)

bolma-kı bolur...ötrü ayağ-ka tegim- (MAİT. 44a/6-9)

(Kader, kaygı, ızdırap, sıkıntı, korku, dehşet ve büyük bir çaresizlik zuhur edecektir.)

YU. ka-ygu: قايغو Gam, endişe, kaygı

bu külke uzun ötmey ka-yguya aylandi. (İL: K. 183), (Bu gülücük çok geçmeden kaygıya dönüştü.)

“Kaygı, üzüntü, kader” anlamında olan bu sözcük “ka:d” fiilinden türemiştir. Çağdaş Türk Lehçelerinde “ka-ygu, kaygı” gibi şekillerde kullanılmaktadır (ED. 598).

ka-dgu>ka-ygu

ka-dguluğ:

EU. ka-dguluğ: Kaygılı

sakınçluğ ka-dguluğ oot üze [örtentiler] (AYK. X.21a.639/21)

(Gönlü kaygı ile doldu, ateşte yanmış gibi örtendi.)

(8) ol buyru-kı bu yarlık eşitip (9) közinte ısıg yaşı tökülü busuş – (10)-luğ ka-dguluğın yığlayu ağızı kurup (AYK. X.13a. 624/8-10)

(Bu buyruğu dinleyince gözünden sıcak yaşlar döküldü. Kaygılı (bir şekilde) ağlayarak, ağzı kurudu, damakları sertleşerek, (hiçbir şey) söyleyemeden durdu.)

YU. kayguluk: قايغۇلۇق Kaygılı, endişeli

bu kayguluk künlermu ötüp kêtidu. (İL: K. 185), (Bu kaygılı günler de geçip gidecek.)
“kederli, endişeli” anlamındaki sözcük “*kadğu*” köküne {+IIğ} ekinin eklenmesiyle türemiştir (ED. 600).

kadğuluğ>kayguluğ>kayguluk

qalem:

EU. qalem: Kalem

erikse iliği qalem (ETŞ.262/15)

(Eli kaleme hakim olursa)

YU. qelem: قەلەم Kalem

siyah qelem (İL: K. 211), (Dolma kalem)

Yazmak çizmek gibi işlerde kullanılan araç (BTS. 750).

qalem>qelem

qalığ:

EU. qalığ: Gök, yukarı tavan arası

kök qalığ içinte [erigme] (AYK. VIII.8a. 511¹/1)

(Gök kubbede bulunan acılar...)

qalığqa oqşatğalı bolmaz...ud (MAİT. 38/17)

(Göge müşabih olamaz.)

YU. qalığ: قالىق Çardak (UŞS.191)

“*qalı-*” fiilinden türemiş olan bu sözcük “gök yüzü, atmosfer” anlamındadır, bir ya da iki örnekte “gök yüzü görünen yapı” anlamında kullanılmıştır (ED. 620).

kalık> kalık

kalın:

EU. kalın: Çok, kalabalık

kalın yinçke kırkınlarığ körüp köñülüñe (DKPAM. 05680)

(Çok sayıdaki narin cariyeleri görüp günlünce...)

(0292) arvişçılar bégi töziün kımarakktıya (0293) amtı çaştanı élig beg közünmez bolup

(0294) bardı...kalın yerler tegirmileyü avlap (0295) eltiler ergey...ança sözleyü turur

erken (EUDÇ. 0292-0295)

((Ey) sihirbazlar beyi Kımaraktı, şimdi Hükümdar Çaştanı görünmez olup gitti.

Oldukça fazla (sayıda) şeytan onun etrafını sarıp (onu) avlayacaklar.)

YU. kélın : قبلين 1. Kalın 2. Kat kat, Çok, fazla 3. Utanmaz, laf dinlemez 4. Yakın olan, can dost

kélin kar (İL: K. 381), (Kalın kar)

kélin tağlar (İL: K. 381), (Dağ silsilesi)

yüzi kélin adem (İL: K. 381), (Utanmaz adam)

hazır biz kélin dost bolup kettuk. (İL: K. 381), (Şimdi biz çok yakın dost olduk.)

Katı bir nesnenin veya kalabalığın kalın veya yoğun olduğunu gösterir. Tonyukuk yazıtında geçen “*kalın*” ve “*yogun*” sözcükleri arasında fark vardır. “*kalın*” ın zıttı “*yuyka*” , “*yogun*” sözcüğünün zıttı ise “*yinçgü*” dür (ED. 622).

kalın>kélin>kélin

kalp:

EU. kalp: Kalp

kin kéligme ödteki kalp-larığ (ETŞ.140/100)

(Sonra gelecek devirleri bir araya getirip...)

YU. *kelb*: قلب Kalp

kelbini izhar kılmak (İL: K. 215), (Kalbini izhar etmek)

kalp>kalb>kelb

Sözcük Arapçadan alıntıdır (BTS. 1174).

kamçı

EU. *kamçı*: Kamçı

yiti kamçı berge yip yitzün tanuḵ bg buḵa tnuḵ (SUK WP04/34)

(Yedi kırbaçtan (sonra) yatsın, Tanık Bey Buka...)

çandallar suvri tikenlig azğan kamçı üze (DKPAM. 06267)

(Sandal ağaçları sivri dikenli azgan kamçı üzere...)

YU. *kamça*: قامچا Kamçı, Kırbaç

men atḵa kamça urğanidim, harva taraklap méñip ketti. (İL: K. 137), (Ata kamçı vurduğum anda araba yürümeye başladı.)

“vurmak” anlamındaki “*kam-*” kökünden türemiştir (ED. 626).

kamçı>kamça

kamış

EU. *kamış*: Kamış

...tepip kamış teg yançıl.. (ADF. 202)

(... teperek kamış gibi ezilmek...)

(06078) *elig beg kamış yultızın alp* (06079) *bramaña suna berip* (DKPAM. 06078-0679)

(Hükümdar Bey kamış yıldızını alıp Bramana sunarak verdi.)

YU. *kumuş*: قۇمۇش Kamış, buğdaygillerden sulu nem yerlerde yetişen bitki türü.

kumuşniñ güliniñ içi kavak, güli binepşe reñde, astida nurgunliğan yipsiman tükliri

bolidu. (İL: K. 291), (Kamışın çiçeğinin içi boş ve mor renkli olur, altında birçok ip gibi tüyleri olur.)

Çağdaş Türk lehçelerinin çoğunda kullanılmakta olan bu sözcük “kamış, saz” anlamlarındadır (ED. 626).

kamış>komış>komuş>kumuş

kamışlığ:

EU. kamışlığ: Kamışlık

etözleri kamışlığ viçin teg tur (DKPAM. 01685)

(Vücutları kamışlı meşale gibi durur.)

(13) inaru berü yoriyu bir uluğ kamış-lığ (14) -lığ berk arıgka kirip ötrü anta... (AYK. X.5b. 608¹/13-14)

(İleri geri yürüyerek bir büyük kamışlık ormanına girdi.)

YU. kumuşluk: قۇمۇشلۇق Kamış yetişen bölge, kamışlık

kumuşlukni arilap akkan deryaniñ üstini ve derya boyidiki derehlerni koyuq tuman kaplivalğan idi (İL: K. 292), (Kamışlığın arasından geçen nehri ve nehir kenarındaki ağaçları koyu sis kaplamıştı.)

Sözcük çağdaş Türk lehçelerinin bazılarında yaşamaktadır (ED. 629).

kamışlığ>komışlığ>komuşlığ>komuşluğ>kumuşluğ>kumuşluk

kanlığ:

EU. kanlığ: Kanlı, kana bulanmış

(1) bo yıdıg sarsıg kanlıg yiriñ- (2)-lig sevgüsüz taplagusuz yarsınçıg etözke (3) inçip inandım aç içgü ton kedim orun..(AYK. 612/1-3)

(Bu kötü kokan, kanlı, irinli, sevimsiz, iğrenç vücuduma inandım.)

(14) (ol meniñ etlig terlig kanlıg etüzümin (15) igidti beltürrtti erser...(MAİT. 22/14-

15)

(O benim etten, terden ve kandan ibaret olan vücudumu yetiştirdi ise...)

YU. kanlık: قانلىق Kanı olan, Kana boyanmış, Kan bulaşmış 2. Facia

kanlık kılıç (İL: K. 163), (Kanlı kılıç)

kanlık ötmüş (İL: K. 163), (Kanlı geçmiş)

“kan” isminden türemiş olan bu sözcük “kanlı” anlamındadır (ED. 638).

kanlığ>kanlık

ḳanta:

EU. ḳanta: Nerede

(209) *ḳop türlüḡ edḡü ḳılınç ḳazḡanç taluy öḡüzde* (210) *terinrek titir aḡlaḳ tözkerençsiz erdemi ol erür ḳanta* (KİP. 209-210)

(Türlü türlü iyi amelleri, sevapları denizlerden, ırmaklardan daha derindir. (işte) yüksek, anlaşılması güç kabiliyeti budur.)

(12) *yorıp kittiler o ödün maḡasvt* (13) *tiginniḡ tabıḡcıları téginmiz keçti* (14) *tip ḳaçan bartı yorınlar ḳanta ol* (AYK. X.11b. 620¹/12-14)

(O anda Mahasavat prensin hizmetçileri: Prensimiz gecikti. Nereye gitmiş olabilir? gidelim, Prens nerede arayalım “dediler.)

YU. ḳayda/ ḳanda: قاندا/ قايده Nerede, hangi yerde, hangi yönde

saat sizip ḳolumḡa bir çaḡ, ḳapkan menmu melide-sayda, saatimḡu bar boldi emdi, balilikim yürisen ḳayda (İL:K. 180), (Bir zamanlar mahallede elime saat çizerek koşuyordum, şimdi elimde saatim var ama çocukluḡum nerede?)

Clauson, bu sözcüḡü “ḳanu” madde başı altında açıklamıştır. Soru olarak “hangi, ne” anlamındadır. “ḳaç, ḳaçan, ḳalı, ḳaltı, ḳanı” sözcükleri ile aynı kökten gelmektedir ve erken Türkçe döneminde farklı kullanılmıştır. “ḳanda” sözcüḡü {n} ünsüzünün {y} ünsüzüne deḡişmesiyle ortaya çıkmıştır. Asıl biçimi “ḳayuda” dır (ED. 632). “ḳayda”

sözcüğü genelde Kaşkar bölgesinde konuşma dilinde çok kullanılır ve “nasıl” anlamında gelmektedir. Yazı dilinde “keyerde” sözcüğü tercih edilmektedir. Yeni Uygurcadabir de “*ķandaķ*” (yazı dili) ve “*ķanda*” (konuşma dili) şekli bulunmakta ve yine “nasıl” anlamında kullanılmaktadır.

ķanta>ķanda>ķayda

ķapıġ:

EU. ķapıġ: Kapı

(15) *evine aşķa ötüinti...taş ķapaġ*⁵⁰⁸ (16) *-ta uy ķazıp tolu ört yalın* (17) *ķoz ķodup belġüsüz aġzın örttdi/...* (MAİT. 58/15-18)

(Evine yemeġe çağırđı. Taş kapıda çukur kazıp bol bol alev, yalazı ve kızgın kömür döküp belirsiz (bir biçimde) aġzını örttü.)

[...yē]ti aġlıkımınıġ ķapıġ- (18)-ların açuķ kemişeyin...séni tılđaçı (DKPAM. 4346)

(...Yedi ambarımın kapısını açık bırakayım...seni engelleyecek...)

YU. ķovuķ: قوۋۇقى Sur, saray kapısı, kapı 2. Suçlunun boyun kısmına takılan tahta, tahta boyunduruk.

ular del yérim kéçide şehir ķovuķıġa yétip bériptu. (İL: K. 297), (Onlar tam gece yarısı şehir kapısına gelmişti.)

ķepes içinde boynuġa ķovuķ, putıġa uzun ķışen, ķoliġa koyza sélingan ottura boy, bir buġday öġ bir âdem turatti. (İL: K. 297), (Kafes içinde boynuna tahta boyunduruk takılan, ayaġında uzun zincir ve elleri kelepçelenen, orta boy, esmer bir adam vardı.)

Somut bir nesneyi tanımlayan isim olan bu sözcük “*ķap-*” sözüne {+İġ} ekinin eklenmesiyle türemiştir. İkinci ünlünün orijinali aslında “I” sesiyken bazı Mani dini metinleri “a” ve Uygur metinlerinde ise “u” sesiyle yazıldığı görülür (ED. 583). Yeni

⁵⁰⁸ Tekin 2009: ķapıġ

Uygurcada “kapı” anlamında yaygın olarak kullanılan sözcük “ışık” sözcüğüdür. “kovuk” biçimi ise genelde daha büyük kapılar için kullanılmaktadır. Bunun yanı sıra Yeni Uygurcadabir de “kapka” (İL: K. 9) sözcüğü de bulunmakta ve “kapı” anlamında gelmektedir.

kapıg>kapuğ>kavuğ>kovuğ>kovuk

kapıg>kapıgağ>kapğağ>kapğa>kapka

kapıgh:

EU. kapıgh: Kapılı

(13)inçe k(a)ltı kim erser bir (14) kişi erdininin itiglig tört <d> “n yınak kapıg-liğ (15) -lıg tapguluğ esriñü erdinilig kalıq (16) içinte olorup tört yınaktıñkı (17) kapıglarıntın kirmiş soğık esin- (18) -ler120 üze neteg soğınur menileyür ilinçü- (19) -leyür erser „ ançulayu y(e)me bodis(a)t(a)vlar (AYK. IV.5a. 209/13-19)

(Eğer ki bir kişi cevher ile süslü dört tarafta kapısı bulunan farklı mücevherlerle (süslü) saray içinde oturup dört taraftaki kapılardan girmiş serin rüzgârlar nasıl serinletir, huzur verir, eğlendirirse...)

YU. kovukluk: قوۋۇقلۇق Kapısı olan, kapılı

çon üç kovukluk ordıga kirip yene tokkuz işiktin ötkendin keyin andın tehtke yetkili bolatti. (İL: K. 297), (Büyük üç kapılı saraya girdikten sonra dokuz kapıdan geçtikten sonra ancak tahta ulaşılacaktı.)

Bk: kapıg

kapıghıg>kapuğlıg>kapuğluğ>kavuğluğ>kovuğluğ>kovukluğ>kovukluk

kapir:

EU. kapir: Kafur

kızıl çintan kapir sabğıç tağar (AYK. VIII.440/3)

(Kızıl sandal ağacı, kafur, sabğıç, tagar)

YU. kapur: كاپور

Bilimsel adı “*kamfora*” olan ama halk ağzında “kafur” olarak bilinen ağaç türünden elde edilen kokulu madde (İL: K. 471).

kapir>kapur

kaplık:

EU. kaplık: Ölçü birimi (SUK) 2. Döl yatağı

on kişilik kızıl çöki bir bedizlig sutku, üç üçer kaplık (12) küp üç birer kaplık idiş...

(SUK WP03/11-12)

(On kişilik kırmızı yemek çubuğu, bir sandık, üçer kaplı küp, her biri birer kaplı üç kap...)

altun kaplık yançuk saati (İL: K. 12), (Altın kaplamalı cep saati)

YU. kaplık: قاپلىق Kaplı, kabı olan 2. Döl yatağı

kaplık tuğulğan balan (İL: K. 12), (Döl yatağıyla doğan çocuk)

ED’ de yer verilmeyen sözcük “kap” isminden türemiştir. DLT’te de “*kaplık*” şeklinde geçen sözcük “döl yatağı, anne karnındaki bebeğin bulunduğu torba’ anlamında açıklanmıştır⁵⁰⁹.

kaplık> kaplık

karaklıg

EU. karaklıg: 1. Güç, kuvvet, iktidar 2. Gözlü, gözü olan her hayvan

(16) ey ere kim seniñ isig (17) öz alımçılarnıñ otuz (18) artuğ bağığ tutuğluğ tınlıqlar (19) öñin öñin erklig kannıñ qarşı-(20) -ınta kın közin salınmış karak-(21)-lıgın sini

⁵⁰⁹ Atalay 1999: III.146.

tuta tururlar. (AYK. S.5b.16-21)

(Ey er, sen sıcak canını aldığın otuzdan fazla bağlanmış canlılar ayrı ayrı halde kudretli hükümdarın huzurunda göz bebekleri büyümüş halde seni bekliyorlar.)

YU. *ķaraklık*: قاراقلىق Belirli bir yöne doğrulanan, ait olan

kün çikişķa ķaraklık dērize tūvige ķoyulķan karivatta ūstige aķ ediyal yēpilķan ceset sunaylinip yatatti. (İL: K. 61)

(Doğuya bakan pencerenin önüne konulan yatakta üzerine beyaz örtü örtülen ceset yatıyordu.)

yurttin nēri barmaymen, can düşmenge ķaraklık, zalimlarniķ zulmida, nurgun kişi ķamaķlık. (İL: K. 61), (Yurdumdan başka yere gidemem, bu can düşmana ait, zalimin zulmünden dolayı bir sürü kişi hapiste.)

“Gözlü, gözü olan her hayvan” anlamındaki “*ķarak*” sözcüğünden türemiştir (ED. 657).

ķaraklıķ>ķaraklık>ķaraklık

ķaramuķ

EU. *ķaramuķ*: 1. Karamuk bitkisi 2. Kişi adı

bütür bu tamķa men adıķ tarķan-nuķ oķlum ķaramuķ-nuķ ol (SUK Sa01/ 17)

(Bu damga işareti ben Adıķ Tarhan ve oķlum Karamuk’undur.)

YU. *ķarimuķ*: قاريموķ 1. Tarlada buğday aralarında yetişen, anasona benzeyen siyah ve acı bir tohum 2. Ekinlere zarar veren bir tür hastalık ya da buğday rastıķı

ķaramuķniķ ķarasideķ gūnah mende yoķ. (İL: K. 89), (Karamuk’un karası kadar bile olsa günahım yoktur.)

ED’de “*ķara*” isminden türemiş bir bitki adı (ED. 660) olarak geçen sözcük SUK metninde kişi adı olarak da geçmektedir. Sözcük Yeni Uygurcada şiirlerde kafiye gereķi “*ķaramuķ*” şeklinde de görülür.

(Çevrimiçi)(https://www.niugeci.com/tw/song_bNqvX.html, 22. 12. 2021)

ķaramuk>ķarimuk

ķaraŋġu:

EU. ķaraŋġu: Karanlık

...anċa (17) saķinċ saķintuķlarınta ötrü ayıġ (18) ķılınıġ yıl kelip yanturu evirip (19)
uluġ tamularda kemişür ķaraŋġudın (20) ķaraŋġuķa barmış osuġluġ bolurlar (MAİT.
74/17-20)

(Bunun gibi düşündüklerinden dolayı kötü amellerin rüzgârı gelir ve evirip çevirerek
büyük cehennemlere fırlatır. Karanlıktan karanlığa varmış gibi olurlar.)

sansardaki nizvanılıġ ķap ķaraŋġu (DKPAM. 02950)

(Sansardaki Nizvanili simsiyah...)

YU. ķaraŋġu: قار، ڳغۇ 1. Karanlık, ışık olmayan, güneş olmayan 2. Zulüm, dehşet verici
3. İzin verilmeyen, yasalara uygun olmayan, gizli 4. Sonu belli olmayan,
anlaşılmayan

ķaraŋġu öy (İL: K. 62), (Karanlık ev), ķaraŋġu kéċe (İL: K. 62), (Karanlık gece.)

bu ķaraŋġu dozaktin ķutulup ketsemla bolġnini!-dédi o. (İL: K. 62), (En iyisi bu
karanlık cehennemden kurtulmak dedi o.)

ķaraŋġu bazar (İL: K. 62), (Karaborsa)

men üçün yigitniġ ķandaķlıķi burunķidekla ķaraŋġu idi. (İL: K. 62), (Bana göre yiġidin
nasıl biri olduġu yine de belirsizdi.)

ķileċekte néme işlar bolidu, bu maŋa ķaraŋġu. (İL: K. 62), (Gelecekte neler olacak,
burası bana karanlık.)

“ķara:” kökünden türemiş olan ve sözcük “karanlık” anlamındadır ve çağdaş Türk
lehçelerinin hepsinde yaşamaktadır (ED. 662).

karanķu>karanķu

ķarķa:

EU. ķarķa: Karga

(50) etüzlüĝler...temir tumşukluĝlar (51) ķarķalar ķuzĝunlar örtlüĝ (52) yalınluĝ etüzin et yumĝaķ (53) etüzlüĝlerig soķa talmayu (54) yiyürler erser...onlar öĝre ajun- (55)-ta ķoyun ölürgüçi etçiler erdi. (MAİT. 74/50-55)

(Vücutlular, demir gagalılar, kargalar, kuzgunlar, alevli vücutları ile, et ve yumak vücutları döverek parçalayarak yerler)

[ķar]a ķarķalar tgşilip yumaĝı (AYK. I.? 34f²/2)

(Kara kargalar deĝişerek hepsi...)

YU. ķaĝa: 1. Karga 2. İskambil kaĝıdındaki maça

ķara ķara ķarķilar ķayrılıp uçti. (İL: K. 110), (Kara kara kargalar dönerek uçtu.)

ķaĝiniĝ onluķi (İL:K. 110), (On numaralı maça kâĝıdı)

Bu sözcük “karga” dışındaki “kuzgun” gibi diĝer büyük siyah kuşlar için de kullanılmıştır (ED. 653).

ķarķa>ķaĝa

ķarı:

EU. ķarı: 1. Sayın, hürmetli, Yaşlı 2. Endaze, Bir ķarı=30cm⁵¹⁰

(03759) anta ötrü baranas atlıĝ (03760) balıķ taķı uluĝ ķarı atl(ı)ĝlarnıĝ buyruķlarnıĝ (03761) alpāgutlarnıĝ oĝlanı yétlinip barıp bütün (03762) balıķ luř ulımaķ sıĝtamaķlıĝ erti (DKPAM. 03759-03762)

(Ondan sonra Baranas şehrindeki yaşlı, ileri gelen şahısların, memurların,

⁵¹⁰ Wilkens 2021: 336

kahramanların çocukları ortadan kaybolmaya başlamış. Bütün şehir halkı ağlamaklı, sızlamaklı olmuş.)

(7) *antağ tınlıqlar* (8) *katı qarı nızvanıları küçlüg::bo* (9) *erür tınlıqlarını nızvanılarını adırtı* (10) *könüldeki yorıqlarını adırtı* (11) *-ı erser üç törlüg tetir bar antağ* (AYK. IV.31a. 261²/7-11)

(Canlıların pek çok ihtirasları güçlü(dür). Canlıların ihtiraslarının farkı budur. Gönüldeki niyetlerin, hareketlerin farkı ise üç türdür.)

YU. kéri: قهری 1. Yaşlı, yaşta büyük olan, ihtiyar 2. Saygın, muhterem

kéri adem, kéri at (İL: K. 374), (Yaşlı adam, yaşlı at)

aħırı bu ikki kéri birbirini oylap, aħunumğa gep kıptu. (İL: K. 374), (Sonunda bu iki yaşlı kişi birbirini düşünerek durumu imama bildirmiş.)

Çağdaş Türk lehçelerinin bazılarında yaşamakta olan bu sözcük genelde sadece insan ve hayvanlar için kullanılmıştır. Osmanlıca ve Azericede ise “yaşlı kadın, eş” anlamında da kullanılır. Sözcük “gayri, acayip” anlamında olan Moğolcadan alıntı “*qarı*” sözcüğüyle karıştırılmamalıdır. Sözcüğün diğer bir anlamı ise sözcüğün ölçü birliği olarak kullanılmasıdır. “Dirsekten bilek arasındaki uzunluk” anlamı taşıyan sözcük ölçü birimi olarak kullanılmıştır (ED. 644).

qarı>kéri>kéri

qarın:

EU. qarın: Karın, mide

(03678) *ol brahmadaté élig tişi pars* (03679) *birle yazınmışda adın bir tınlıg* (03680) *tişi bars qarınıta tuğum azun* (03681) *tutti...brahmadaté élig arıg semek-* (03682) *-lerig kezip evrilip öz uluşına* (03683) *bartı...keçmedin ara ol tişi bars-* (03684) *-nıy toğurguluk ödi yaguru kelti.* (DKPAM. 03678-03684)

(Hükümdar Brahmadatta’nın dişi pars ile işlediği günahattan sonra başka bir canlı dişi

parsın karnında varlık buldu. Hükümdar Brahmadata ormanları gezip dolaştıktan sonra kendi memleketine döndü. Çok geçmeden o dişi parsın doğum vakti yaklaştı.)

(114) *nynk* (115) *er ser anı* (116) *olurup karınımt[a....]* (ADF. 114-116)

(...Böyle ...ise ...onu...oturup içimde...söyleyim...tatmin olacak)

YU. *qérin*: قهرین İnsan ve hayvanların sindirim bölgesi, karın bölgesi, mide 2. Döl yatağı

atniñ qarni taza aştı. (İL: K. 91), (Atın karnı çok acıktı.)

bu bala u çağlarda téhi anisiniñ qarnida idi. (İL: K. 91), (Bu çocuk o zamanlar henüz annesinin karnındaydı.)

Çağdaş Türk lehçelerinin hepsinde kullanılmakta olan “karın, mide” anlamında olan bu sözcük “*kuğursak, bağursuk*” sözcüklerine göre daha genel bir terimdir (ED. 661).

karın>qérin>qérin

***qarlıq*:**

EU. *qarlıq*: Karlı

(8) *tüzdem yürün tiş-* (9) *-iñiz qarlıq tagdeg yaltırıyur* (AYK. S.18a. 33/8-9)

(Düzgün beyaz dişlerin karlı dağ gibi parlıyor.)

(3) *...ol kenki* (4) *iki aylar kavışıp qarlıq buzlıq üd olur* (AYK. IX 23b. 590/3-4)

(Sonraki iki ay birleşip kar ve buz zamanını oluşturur.)

YU. *qarlıq*: قارلىق Karlı 2. İlk kar yağan gün yakın birine yazılan not veya mektup. Bu mektupta karşı taraftan bir şey yapması ya da hediye alması istenir. Bu tür karlığın sabit metni olur.

qarlıq tağ (İL: K. 75), (Karlı dağ)

yazda yağlıq taşlıdim, qarda qarlıq taşlıdim, eger ruşset kılsıñız, men sözüمنى başlıdim.

(İL: K. 75), (Yazın atkı bıraktım, kışın karlık bıraktım, eğer izin verseniz, ben sözüme başladım.)

“*kar*” sözcüğüne {+IIğ}ekinin eklenmesiyle yapılan sözcük Çağdaş Türk Lehçelerinde yaygın kullanılmaktadır (ED. 658).

karlığ>karlık

kas:

EU. kas: kabuk

kas içinte törümüş (ETŞ. 50/235)

(Kabuk içinde yaratılmış)

YU. kasrak: قاسراق kabuk, pul

kasraklık koğuz (İL: K. 101), (Kabuklu böcek)

Sözcük Eski Uygur Türkçesinde “ağaç kabuğu” anlamındadır (ED. 665). Yeni Uygurcada sözcük özellikle “böcek ve haşere” için kullanılır.

kas>kasrak

kaşuk:

EU. kaşuk: 1. Kaşık 2. Kişi adı

(7) bar yok bolsar -men inim kaşuk ev-(8)-tekiler bile köni bir-sünler tanuk (SUK Lo28/7-8)

(Var ya da yok olsa ben kardeşim Kaşık evdekiler ile doğru (olarak) versinler.)

bir ça çan iki sir kaşuk altı kişlik sir çöki sekiz (SUK WP03/10)

(Bir kâse, iki boyalı kaşık, altı kişilik boyalı yemek çubuğu, sekiz)

YU. koşuk: قوشۇق Kaşık

yağaç koşuk (İL: K. 258), (Tahta kaşık)

Clauson sözcüğün “kaşı-” fiilinden türemiş olduğunu, anlamının “kazınarak içi oyulmuş şey” olduğunu belirtmiştir (ED. 671).

kaşuk>koşuk

katıg:

EU. katıg: 1. Katı, sağlam 2. Karışık, katışık, karma 3. Çaba, emek

bilge biliglig katıg yasın eliginte tutdı. (DKPAM. 03138)

(Bilge bilgili sağlam yayını eline aldı.)

*(33) antağ türlüg alp ermdemlig (34) kanamlağ yürekliğ bek katıg (35) köñüllüg tınlıg
bolur...bu muntağ (MAİT. 9/33-35)*

(O derece yüksek faziletli istekleri yerine getirilmiş, cesur ve kararlı bir yaratık
(mevcut)tur.)

YU. kattık: قاتسق 1. Sert, Kendi şekli ve biçimini koruyabilen, kolay kırılmayan,
bozulmayana, dayanıklı 2. Zor olan, çok emek sarf etmek gereken 3. Dayanıklı, sıkı 4.
Hızlı, güçlü, şiddetli 5. Yüksek ses 6. Aşırı olan, güçlü 7. Değişmeyen, kararlı 8.
Tehlikeli, durumu ciddi olan 9. Cimri

*kattık nan (İL: K. 18), (katı bayat ekmek), kattık yağaçni yumşak kurut yer. (İL: K. 18),
(Sert ağacı yumuşak böcek yer.)*

*savut bestlik ve herkandak kattık emgeknimu nezirige élip ketmeydiğan yigit idi. (İL:
k-18), (Savut gövdeli biriydi, her ne kadar zorluktan korkmuyordu.)*

kattık bağlimak (İL: K. 18), (Sıkı bağlamak)

kattık ceñ (İL: K. 18), (Şiddetli savaş)

*kattık boran (İL: K. 18), (Şiddetli rüzgâr), kattık soğuk (İL: K. 18), (Şiddetli soğuk),
şu arida kattık varañ çuruy añlinip kaldı. (İL: K. 18), (Bu arada yüksek seste bir
gürültü duyuldu.)*

*kattık azap (İL: K. 18), (Aşırı üzüntü), (İL: K. 18), kattık hayacan (İL: K. 18), (Aşırı
heyecan)*

kattık işenç (İL: K. 18), (Katı inanç)

kattık ağriğ (İL: K. 18), (Ağır hastalık)

turdi adam kattik bir adem idi. (İL: K. 18), (Turdi ağabey çok cimri biriydi.)

Çağdaş Türk Lehçelerinde küçük fonetik değişikliklerle yaşamakta olan bu sözcük “*kāt-*” fiilinden türemiştir (ED. 597).

kātıg>kattıg>kattık

kātıglıg:

EU. *kātıglıg:* Pek, katı

(22) ...*sanıpat atl(ı)g kātıglıg* (23) *ig tip titi ol ödün ol amanç kentü* (AYK. IX.22b. 588²/22-23)

(Sanıpat isimli kronik hastalıklar ne zaman ortaya çıkar diye sordu.)

(34) ...*çintan nikişi birle* (35) *kātıglıg edgü yıdılg kuzıçay* (36) *mntark ulatı teñridem hua* (37) *çeçekler yüzken yağmur* (38) *osuğluğ yağı—dtılar...takı* (MAİT. 18/34-38)

(Sandal ağacı nikişi? ile pek güzel kokulu nilüfer çiçeklerini ve diğer semavi çiçekleri durmadan yağmur gibi yağdırdılar.)

YU. *kattıklık:* قاتتقلق Sertlik, Zorluk, yoksulluk

muzniñ kattıklık dericisi (İL: K. 23), (Buzun sertlik derecesi.)

yaş vaqtida yahşilik kılmığan kériganda kattıklık körer. (İL: K. 23), (Gençliğinde iyilik işlemeyen yaşlılığında zorluk çeker.)

“*kātıg*” sözcüğünden türemiş olan sözcük çağdaş Türk lehçelerinin bazılarında farklı fonetik değişimlerle kullanılmaktadır (ED. 599).

kātıglıg>katıklıg>kattıklıg>kattıklık>kattıklık>kattıklık

kātun:

EU. *kātun:* Hatun, kadın, kraliçe

(13)*meriçi amtı bodisvtnaη* (14) *ögi kātun uluğ karı işiler* (15) *birle tegriklep...ornınta turup* (MAİT. 37/13-15)

(Meriçi(?) şimdi Bodhisattavanın anası kraliçe çok yaşlı kadınlar ile çevirili olduğu halde yerinden kalktı.)

(17) *vasundarı yir katunı* (18) *sañçanaçaye yer uruñutı sekiz otuz* (AYK. VI.15a. 431/17-18)

(Vasumdhara yeryüzünün kraliçesi, Sañçanaçaye yeryüzü komutanı yirmi iki...)

YU. *hotun*: خوتون 1. Kadın 2. Eş, zevce 3. Evlenen kadın

u hotun hekkide men bezi nersilerni sordun (İL: H. 855), (O kadın hakkında ben bazı şeyleri sordum.)

ependim hotunıga karap, “hotun, müşük üç ciñ çıktı, eger buni möşük dések göş kéni? eger buni göş dések müşük kéni? deptu. (İL: H. 855), (Nasrettin Hoca eşine, “kadın, kedi bir buçuk kilo geldi. Eğer bu kediye et nerede? eğer bu et ise kedi nerede?” diye sormuş.)

Clauson, sözcüğün “*kağan, kan*” sözcüğüyle ile bağlantılı olduğu görüşlerine rağmen sözcüğün Soğdca’dan alıntı olduğunu ileri sürmektedir (ED. 602).

katun>hatun>hotun

***kay* I:**

EU. *kay*: Ayakkabı

[bu oğul ky-a-ka bir] yıl-ta bir üm köküşmek bir kay bir uyuk çruğ (SUK P101/10)

(Bu erkek Kaya’ya bir yılda bir pantolon, bir ceket, bir ayakkabı, bir çorap...)

YU. *hey*: حەي Çin. Pamuk kumaştan yapılan yumuşak ayakkabı, Espadril

hey kiymek (İL: H. 849), (Espadril giymek)

Çince ayakkabı anlamındaki “鞋-hai (Eski Çince okunuşu haei)” sözcüğünden alıntıdır.

Wikens de bu görüşü ileri sürmektedir (EUES. 277).

kay>hay>hey

ḳay II

EU. ḳay : Sokak, cadde

uluḡ ḳayda ol öñtün yınak sırtıḡçı taz nıñ (SUK Sa18/3)

(Ulu caddede o doğu taraftaki Sırtıḡçı Tazın...)

YU. koy : كوي Sokak, cadde

koça koyğa çıkmak (sokağa çıkmak) (İL: K. 602)

Cadde, sokak anlamındaki “*koy*” sözcüğü Çince sokak, cadde anlamındaki “*街-jie* (Eski Çince okunuşu *kai*)” sözcüğünden alıntıdır. Wilkens de bu görüşü ileri sürmektedir (EUES. 349).

ḳay>ḳoy>koy

kayalık:

EU. kayalık: Kayalı

idiz tikim ḳay-a-lıḳ basḡuḡ-luḡ erip (ETŞ.66/10)

(Yüksek kayalıkların baskısı altında)

YU. kiyalik: قباليق Kayalı

miñ öy ḳiyalikliri (İL: K. 458), (Kızıl kayalıkları)

Asıl anlamı “dik, kaya” anlamında olan sözcük Moğolcadaki “ḳada” sözcüğü ile eşanlamlıdır (ED. 675). Moğolca “ḳadan” (uçurum, sarp kayalık), buna karşılık Moğolca *kayr/kayrmag/kayrkag* (taş, kaya).

ḳayu:

EU. ḳayu: Hangi, hangisi, kim

(51) tözünlerim br(a) ḥmadaté éligniñ körünçlüki (52) ḳayu erki..ḳamini atl(ı)ḡ érinç yapıḡcısı inçe (53) tép tédi...ḥatunum brahmadate éligniñ körünçlük (ADF. 51-53)

(Asillerim! Hükümdar Brahmadatta’nın tören arabası hangisi acaba? Kamini adlı

boyunu büyük hizmetkar şöyle cevap verdi)

(4) bilgeli ağığ-lığ ağığ söz-lememiş erip muda küçeyü kim söz-lemek (5) sudurandiki nikay-lığ-lar sözülememiş erip munda küçeyü kim söz-lemek (6)üz-e munuğ uğrındaki kayu kiginç yorüg yol-inğa yaraşı bolmaz tip (Üİ. 98a/4-6)

(Asrava'sızı izah ile bilmek olmaz diye Sautrantika okuluna mensup olanlar söylememiş olup, burada zorlayarak söylemek ile, bunun hakkında herhangi bir cevap izah yoluna uygun olmaz.)

YU. kayu/kaysi: قايسی/قايو 1. Hangi, kim, hangisi, iki veya daha çok şeyden bir tanesini belirtecek bir cevap istemek için kullanılan soru sıfatı 2. Soru olarak kullanıldığında olumsuzluk bildirir

seni zadi kaysisi evetti bu yerge? (İL: K. 182), (Seni kim gönderdi buraya?)

kaysi kesipke bölündiñiz dep soridi rukiye. (İL: K. 182), (Hangi bölüme seçildiniz diye sordu Rukiye.)

sen uniñ öyige kaysi vakitta bargantiñ? (İL: K. 182), (Sen onun evine ne zaman gitmiştin?)

kaysi ana öz perzentini yaman köridü? (İL: K. 182), (Hangi anne kendi çocuğunu sevmez ki?)

Bu sözcük “kanu” sözcüğünün ikinci bir şeklidir (ED. 632). Yeni Uygurcada “kayu” sözcüğü yalnızca eski metinlerin çevirisinde karşımıza çıkmaktadır.

kayu>kayusi>kaysi

kaz:

EU. kaz: Kaz

ud koyun toñuz tağıu kaz ödirek-de (AYK. S.10a 19/22)

(Sığır, koyun, domuz, tavuk, kaz, ördek...)

bolur türkçe evirser kaz unlüg tép (3116) (DKPAM. 3116)

(Türkçeye çevrildiğinde “kaz sesli” anlamındadır.)

YU. ğaz: 𐰽𐰺 Kaz, Perde ayaklılardan uzun, beyaz veya gri boyunlu, suda ve karada yaşayan, uçan yabani ve evcil kuş türü.

ğaz su üzeleydu, aşlik danliri, köktat ve rak kıatarlıklar bilen ozuklinidu. (İL:Ğ. 866),
(Kaz yüzebilen, tahıl, sebze ve karidesle beslenen bir kuş türü.)

Çağdaş Türk lehçelerinin hepsinde bazı fonetik değişikliklerle kullanılmakta olan bu sözcük muhtemelen Toharca’dan alıntıdır (ED. 679).

kaz>ğaz

kazğak:

EU. kazğak: Kazık

(10) toğup kızartmış temir kazğuk (11) iligimizte belgürüp (MAİT. 107/10-11)

(Doğunca kızgın demir ve kazıklar ellerimizde zuhur edip çıkar.)

YU. kozuk: قوزۇق Yere ya da duvara çakmak için hazırlanan ucu sivri olan ağaç ya da demir parçası.

kozukluk yağaç (İL: K. 248), (Kazık çakmak için hazırlanan ağaç)

“kazmak” anlamındaki “kaz-” fiilinden yapılan bu sözcük çağdaş Türk lehçelerinin hepsinde yaşamaktadır (ED. 682).

kazğak>kazğuk>kozğuk>kozuk

kebez:

EU. kebez: Pamuk Tohumu, pamuk

(2) maņa bay tmür-ke kepez⁵¹¹ tarıgu (3) yir kergek bolup temiçi-niņ (SUK RH04/2-3)

(Bana Bay Demir’e pamuk ekmek için yer gerek olup)

⁵¹¹ Nobuo Yamada 1993: kepez

YU. kévez: كېۋەز Pamuk

kévez térimak (İL: K. 744), (Pamuk yetiştirmek)

Alıntı olduğu düşünülen sözcük “pamuk tohumu” anlamındadır (ED. 692). Wilkens, sözlüğünde “*kepez, kerpez, kebez*” şeklinde görülen sözcüğü aslının Toharca “kappās<Sogd. kp’s Mittelind. kappāsa < Skt. karpāsa” olduğunu, “pamuk, bir çeşit vergi” anlamında kullanıldığını belirtmiştir. (EUES. 357)

kebez>kevez>kévez

kéçig:

EU. kéçig: Geçit

(6) ...ögüzler keçigler içinte (7) kémi köbtürülüg okşayur siz ... (AYK. VII.17b. 492/6-7)

(Nehirlerdeki gemi ya da köprü gibisiniz.)

sünjüş (1) çerig içinte: korkınça turmuş (2) tınlıglarığ ::azu yme körser (3) siz ::otluğ karımta tüşdeçi (4) -lerig...keçiglerte alp yirte (5) élçi oğrı üze adaqmışlar (ıg)... (AYK. VII.18a.493/22, 18b. 494¹/1-5)

(Savaş alanlarını, korkuya kapılan canlıları ya da ateş çukurlarına düşenleri, zorlu geçitlerde olanları, eşkıyalara rastlayanları gördüğünüzde bütün kötülüklerin giderilmesini sağlarsınız.)

YU. kéçik: كېچىك 1. Geçit, nehir veya gölün geçmeye uygun yeri 2. Yol, tercih

u yerde araldin ötidiğan kéçik bolup, kün nurida suniñ cimirlap ékıvatqını éniñ körinip turatti. (İL: K. 724), (Orada adadan geçmek için bir geçit vardı, akan su gün ışığında çok net gözüküyordu.)

hekiñeten yaman kéçikke kirip qalğan oñşaymen dep közige yaş élip bogulup sözlidi hésamidiK. (İL: K. 724), (Gerçekten kötü yola düşmüşüm diye gözüne yaş alarak söyledi Hisamidin.)

“keç-:” fiilinden türemiş olan bu isim küçük fonetik değişimlerle Çağdaş Türk Lehçelerinde kullanılmaktadır (ED. 696).

kéçig>kéçik

kedim:

EU. kedis: Kıyafet, elbise, zırh

(12)üçün tip tiser tün bir antağ (13) (kedi)m ton etük yivig tiz- (14)-ig kedmiş tonamış körü kanınçsız (MAİT. 9/12-14)

(Neden dün gece böyle bir kıyafet, elbise, çizme, gerdanlık giyinmiş, takınmış, görmeğe doyulamayan parlaklık ışıldadı.)

kedis hua çeçek tüş yimiş <alku....> birgey (men) (AYK. VIII.24b. 543¹/22)

(Kıyafet, çiçek, yiyecek hepsini karşılayacağım.)

YU. kiyim: كسيم Kıyafet, Giysi

ayallar hesen bedridinniñ aldida kızğa yene yette hil kiyim kiydürüptu. (İL: K. 778), (Kadınlar Hasan Bedirinin önünde kıza yine yedi çeşit kıyafet giydirmiş.)

“ked-” fiilinden yapılmış olan bu sözcük aslında “tek bir hareketle giyilen kıyafet” anlamındadır. Çağdaş Türk Lehçelerinde bazı küçük fonetik değişimlerle yaşamaktadır (ED. 704)

kedis>keyim>kéyim>kiyim

kedislig:

EU. kedislig: Giyimli, elbiseli

aşlığ içgülüg tonluğ kedislig edlig (AYK. V.8b. 360²/22)

(Yiyecek, içecek, giyecek, elbise, mücevher)

YU. kiyimlik: كيسيلىك Kıyafeti olan, kıyafet giyen 2. Kıyafet dikmek için hazırlanan kumaş

bundaḡ vaḡitlarda töt koḡinin doḡmuşida yalaḡ kiyimlik kembegeller peyda bolatti.

(İL: K. 779), (Bu saatlerde köşe ağzında ince giyinen fakirler toplanıyordu.)

bir aydin kéyin men bazarga béríp kiyimlik éliš üçün ruḡset soridim. (İL: K. 779)

(Bir ay sonra ben pazara gidip kumaş almak için izin istedim.)

“*kedim*” ismine {+IIğ} ekinin eklenmesiyle sıfat yapılan bu sözcük 8. Yüzyıl metinlerinde “zırhlı, koruma kıyafetli” anlamında kullanılmıştır (ED. 704).

kedimlig>keyimlig>kéyimlig>kiyimlik

Bk. *kedim*

kédinki:

EU. kédinki Sonraki

(15) şan-ınım öçülmetin alḡınmatın (16) şuratu üdke teginç kedki⁵¹² yirtinçü... (AYK. III.19b. 164¹/15-16)

(Öğretim ortadan kalkıp yok olmadan, işitilmiş zamana kadar, sonraki dünyada yerleşip kalır.)

YU. kéyinki: كېينكى 1. Arka tarafta olan, sonra 2. Son kalan

kéyinki bet (İL: K. 746), (Sonraki sayfa)

u kéyinki ömrini kēşkerde ötküzdi. (İL: K. 746), (O kalan ömrünü Kaşkar”da geçirdi.)

“arkadaki, sonraki” anlamında kullanılan bu sözcük Karahanlı Türkçesinde “*kénki*” şeklinde de görülmüştür (ED. 705).

kédinki>kéyinki

kemi ~kimi:

EU. kemi: Gemi

⁵¹² Kaya 1994.

(11) anta oynayu ırlayur-(12)-lar erdinilig kimide olurup (13) biş türlüg yinçge oyun etizü (MAİT. 32/11-13)

(Orada raks ederek şarki söylerler. Cevherle süslü gemide oturup beş çeşit zarif musiki çalarlar.

(21)sansarlıg taluy ögüz (22) içinte tar kemi bolayın..toğmağ ölmek- (AYK. X.8a. 613/21-22)

(Sansarlık denizinde dar gemi olayım.)

YU. kême: كېمە Gemi, Su üstünde yüzen, yük ve insan taşımada kullanılan taşıt.

béliqçılar kémisi (İL: K. 743), (Balıkçılar gemisi), yük kémisi (İL: K. 743), (Yük gemisi)

Clauson, tüm Türk lehçelerinde kullanılan bu sözcüğün ilk ünlüsünün Hakaniye Türkçesinde “-é-” olduğunu, Uygurcada ise ara sıra “-é-” şeklinde görüldüğünü yazmaktadır (ED. 721).

kemi>kémi>kême

kenç:

EU. kenç: 1. Genç, yavru, çocuk 2. Kişi adı

kenç kiçig men biz ikigü isig amrağ] kö (DKPAM. 02443)

(Genç küçük ben ikimiz sıcak...)

tanuğ kenç bars (SUK Lo01/5)

(Tanik Kenç Bars)

YU. kenci: كىنجى 1. En küçük çocuk 2. Diğerlerine göre geç ekilen ekim

tohti akamniñ kencisi 11 yaşlıq peride bu yıl 4.sinipta okuydu. (İL: K. 558), (Tohti ağabeyimin küçük çocuğu Peride bu sen 4 sınıfa gidiyor.)

kenci қоғун (İL: K. 558), (Geç ekilen kavun), kenci қонақ (İL: K. 558), (Geç ekilen mısır)

Moğolcada da alıntı olarak görülen bu sözcük insan ve hayvanlar için kullanılmıştır (ED. 727). Wilkens, aynı şekilde Moğolcaya Soğdca “küçük, embriyo, bebek” anlamındaki “*knc/ḱnc*” sözcüğünden “*kenje*” şeklinde geçtiğini söylemektedir (EUES. 355).

keṇ:

EU. keṇ: Genişlik, en

ḱaṣi kirpiki kök r(a)jav(a)rt önlüg kiṇ (EUDÇ. 0539/19)

(Kaşı kirpiği mavi Rajavart rengkli geniş...)

etözün ol.: keṇ tan körkle (AYK. VII 19a 495/11)

(Vücudunuz, o geniş güzel...)

YU. keṇ: 𐰽𐰺𐰍 1. Geniş 2. Geniş, alanı büyük olan, kocaman olan 3. Kapsamı büyük, yaygın olan 4. Bolluk, eli açıklık 5. Yeterli olan

u yerlerde keṇ yopurmaḱlik dereḱler ösidiken. (İL: K. 542), (Oralarda geniş yapraklı ağaçlar yetişiyormuş.)

keṇ cahan (İL: K. 542), (*Geniş cihan*), *keṇ pelto* (İL: K. 542), (Geniş kaban)

bundaḱ ehvallar amérikiniṇ keṇ rayonlirida hélimu mevcüt. (İL: K. 542), (Böyle durumlar Amerika’da halen mevcut.)

dastiḱini keṇ iken taḱ ḱelḱiniṇ, méhminini küter ṣundak izzet bilen. (İL: K. 542), (Dağ halkının sofrası bolmuş, misafirini çok güzel ağırlarmış.)

eslide u yerniṇ süyi keṇ bolḱaḱḱa “keṇ su’ dep atalmıṣ. (İL: K. 542), (Aslında oranın suyu bol olduğu için “keng su” diye adlandırılmış.)

Çağdaş Türk Lehçelerinde yaygın olarak kullanılan bu sözcük “geniş, genişlik” anlamındadır (ED. 724). Wilkens sözcüğün Çince kökenli olduğunu savunmaktadır.

keṇ < Chin. 广 *guang* (EUES. 364).

kiṇ>*keṇ*

kergek:

EU. kergek: Gerek, ihtiyaç, lazım

Kergek erser adınlar: (DKPAM. 0889)

(Gerek ise başkaları)

(15) *ķayusın yime ker(gek) (16) yarıp şışin teverler...bu yme* (MAİT. 84/15)

(Bazısını ihtiyaca göre yarıp şişlere dizerler.)

YU. kérek: كېرەك Gerek, lazım, ihtiyaç

u kızlar özlirigimu kéreklik nersilerni élip bir ħuta dora kötürüp keptu. (İL: K. 726)

(O kızlar kendilerine gerekli şeyleri aldıktan sonra bir kutu ilaç getirmişler.)

“kerge-” fiilinden gelen sözcük “kerék” sözcüğünün ikincil şeklidir. “g” ünsüzü çok erken dönemlerde düşerek “kerék” şeklinde kullanılmıştır (ED. 742).

kergek>kerek>kérek

kergeklig:

EU. kergeklig: Gerekli, lüzumlu

(16) *edgü eddgü sen tözün tenri kıızıya (17) kénki oġatmış bész çöpik (18) kelyük bulġanyuk üddeki ħutı (19) buyanı azumış érinç yarlıġ yınlıġ (20)-larka ertiñü kergeklig ötüġ [ötündün]* (AYK. VII.11b. 480²/16-20)

(Ey Asil Tanrıça, bundan sonra gelecek, baht ve sevaplardan yoksun zavallı canlılara için çok gerekli sözler söyledin.)

(23) *monı monġulayu ħamag tınıġlar-(1)-ķa asıġlıġ kergeklig ötüġ (2) ötündün... bo ıduġ daranıñ törü-* (AYK. VIII.25b. 546/1-3)

(Bütün canlılara faydalı ve gerekli arzda bulundun.

YU. kéreklik: كېرەكلىك 1. Gerekli olan, lazım olan 2. İşe yarayan, faydası olan

ularniñ ħolida partilitişķa kéreklik saymanlar bar idi. (İL: K. 727), (Onların elinde

patlamak için gerekli teçhizatlar vardı.)

u dayim baliğa, öz n nini t pip yeydiğan k reklik adem boluş kerek deydu. ( L: K. 727), (O her zaman çocuğa kendi ekmeğini kendi kazanabilen biri olarak yetiştirilmeli diyordu.)

“*kerek*” sözünden yapılan bu sözcük  ağdaş Türk Lehçelerinde fonetik değişikliklerle kullanılmaktadır (ED. 744).

kereklik>kereklik>k reklik

kereksiz:

EU. kereksiz: Gereksiz, lüzumsuz

(23) at k   yme bütgey k      : odęuraę (24) bütgey bo işi... ikire ğ  k     kereksiz
(AYK. VII.14b. 486/23-24)

(Eğer bu kurallara göre yürümeyi başarabilirse, bütünüyle bitecek bu işi. Gönlünde kuşku barındırmaz.)

(1) eren işilerke kedg  tanağu itig (2) yaratağ yiviğ tizi ged tavar (3)        e(gs)     kereksiz bolur- (MA T. 31/1-3)

(Erkek ve kadınlar için giyilecek, takılacak s s gibi şeyler daima lüzumsuz olur.)

YU. k reksiz: كبرءكسنز 1. Gereği olmayan, yararsız, lüzumsuz, fazla olan 2. Bozulan, fonksiyonunu yitirmiş, atık

k reksiz nerse erzan bolsimu  immet ( L: K. 727), (Gereksiz şey ucuz olsa da pahalıdır.)

k reksiz buyumlarni yiğiviliş ponkiti ( L: K. 727), (Atık toplama yeri.)

“*kerek*” sözcüğünün olumsuzluk eki almış şeklidir, Asıl anlamı “gereksiz” olsa da bazen cümle içinde “uygunsuz, uygun olmayan” anlamında da kullanılır (ED. 744).

kereksiz>kereksiz>k reksiz

kerki:

EU. kerki: Keser, balta

kerkin batrukın (DKPAM. 01554)

(Keserlerini, bayrağını...)

YU. keke: كسر Keser

u okuğuçılarni öylirige bérip süpürge yaki keke ekilişke buyurdi. (İL: Y. 541), (O öğrencilere evinden süpürge ya da keser getirmelerini söyledi.)

“Keser” anlamındaki sözcük Kırgız Türkçesinde “balta” anlamında kullanılmaktadır (ED. 741)

kerki>keki>keke

keyik:

EU. keyik : Geyik 2. Vahşi hayvan

keyiklerniñ begi (05095) (DKPAM. 05094-05095)

(Geyikler beyi yüce, kudretli aslan.)

(2) kim yime ol örtlüg yalınlıg torlar (3) içinte yörgeñiş emgeklig tınlıg-(4) -lar erseler ..olar öñre acunta (5) tümen keyik----lerig öldürdi. (MAİT. 75/2-5)

(Ve bu alevli ağlar içinde sarılmış, ızdıraplı yaratıklara gelince, bunlar evvelki alemde sayısız hayvanları öldürdü.)

YU. kéyik: كيبك Geyik

uzun mañgandin kéyin padişah kéyiklik tağka yetip keptu. (İL: K. 745), (Padişah uzun yol yürüdükten sonra geyikli dağa gelmiş.)

Bir türe ait genel terim olan sözcük ilk başta “dört ayaklı vahşi hayvan” anlamında kullanılmış daha sonra ise “yabani hayvan, geyik, keçi” anlamında kullanılmıştır (ED. 755).

keyik>kéyik

kezig:

EU. kezig: 1. Tertipli, Düzenli, sıra, dizi 2. Sıtma

(10) antata kén bir uğurta ol bayağut (11) oğlu otaçı udakapuri udaka{k}alvani (12) atl(ı)g iki oğlanı birle balık uluş sayu (13) kezigçe keze yoriyu bir kurug öleñte (AYK. IX. 28a. 599/10-13)

(Bu arada, bir vakit o Sreşthînin oğlu hekim Udakapûri [ve] Udakaālîna [adlı] iki oğlu ile beraber sırasıyla şehir şehir gezdikleri sırada)

(2)netegin tiptiser. bar bir kézig-te yindem bolup bir bilig bo kşantaķı (3) kōz bilig birle uğrayu atķanu tüketmek üz-e öñgüg (Üİ. 120b/2-3)

(Nasıl? diye dersin, bu andaki göz şuuru ile rengi kastedip tamamen algılamak ile, bir sırada yalnızca bir şuur olarak var.)

YU. kézik: كېزىك Sıtma

kézik baktiriyisi (İL: K. 729), (Sıtma bakterisi)

YU. kez: كەز zaman, sıra, defa (İL: K. 534)

zimistan ķış neştirini sancığan kezde, siniplarda boran uçar iken bu yerde. (İL: K. 534), (Kara kış neşterini batırdığında, sınıflarda rüzgâr esiyormuş burada.)

bu kez, biz ularni yégip ġalıp bolduķ. (İL: K. 534), (Bu defa biz onları yenerek galip olduk.)

Clauson, “kez-” madde başında sözcüğün “gezmek, dolaşmak, bir uçtan diğerine geçmek” anlamlarında geldiğini belirtmiştir (ED. 757). Clauson, “nöbet, sıra” anlamındaki sözcüğün “keziğ” biçiminde okunması gerektiğini Kutadgu Bilig’de iki beyitte “izig, kezig” şeklinde kafiye oluşturduğunu ortaya koyarak savunmaktadır (ED. 758). Yeni Uygurcadas özcük yukarıda belirttiğimiz anlam ve biçimlerinden başka

yine “*kézi kelgende*” ikilemesi ile sık kullanılır. *kézi kelgende unimu kılimız aldirma dédi akam.* (İL: K. 535), (Sırası geldiğinde onu da yaparız, dedi ağabeyim.)

kezig>kezik>kézik

kığ:

EU. kığ: Pislik, koyun pisliği

kığ yam arıgsız üze ılıkturğu- luğ ermez (AYK. IV.73a. 341¹/24)

(Gübre, toz (ve) pisliğe bulaştırmayız)

bertip kığ kötki üze kemiştiler: anta (DKPAM. 06012)

(Onu yaraladı ve çöp yığınınna attı.)

YU. kığ: قغ 1. Gübre 2. Evin pis hali, çöp

égildiki kığlarını tazilaydıgan vakti kélip kaldı. (İL: k. 436)

(Ahırdaki gübreleri temizlemenin zamanı geldi.)

balılar öyni kığ kılivetti. (İL: K. 436), (Çocuklar evi çok kirletmiş.)

Çağdaş Türk lehçelerinin pek çoğunda kullanılmakta olan bu sözcük “hayvan gübresi” anlamındadır (ED. 608).

kığ> kığ

kılığlığ:

EU. kılığlığ: Kılıklı

serimlig kılığlığ y(i)ti katığlanmak-(AYK. I.?[=R-M:691 34c/20]

(...dayanıklı, karakterli, yedi zahmetli...)

YU. kılığlığ: قلیقلىق Belli bir huya sahip olan, kılıklı

yaman kılığlığ bala (İL: K. 449), (Kötü huylu çocuk)

kılığlığ>kılığlığ>kiliklik

kılık:

EU. *kılık:* 1. Karakter 2. Huy, ahlak 3. Yaradılış

(22) *tevlüg kürlüg kılıkın kamağda barçe yorıyor ermes.* (AYK. VIII.32a. 555²/22-VIII.32b. 556²/1)

(Kötü niyetli hilekâr tavırlarla hareket ederler.)

köşek körtle kılıki eriği üze kentü kükmiş çavıkmış erti. (DKPAM. 00908)

(Hoş karakteri ile ünlü idi.)

YU. *kilik:* قلىق 1. Karakter, huy, ahlak 2. Yaşam biçimi, gelenek 3. Yerinde olmayan davranış

u yéşi bir biridin perklenmeydiğan ikki yigitniñ kilikliriğa sepselip némilernidu oylap olturatti. (İL: K. 448), (O, yaşıt olan bu iki gencin hareketlerine bakarak bir şeyler düşünüyordu.)

biz uygurlar bundağ kilikni yaman körimiz gu? (İL: K. 448), (Biz Uygurların böyle şeylerden hoşlanmadığını biliyorsun değil mi?)

étizni taşlap bazargâ yorgılaş déhkanniñ işi emes. (İL: K. 448), (Tarlayı bırakıp pazara koşmak bir çiftçinin işi değil.)

“kıl-” fiilinden yapılan bu sözcük çağdaş Türk lehçelerinin pek çoğunda kullanılmaktadır (ED. 620).

kılık>kilik

kılınç:

EU. *kılınç:* İş, icraat, amel

ölürmeklig tsuy ayıg kılınçlarıg (DKPAM. 00875)

(Öldürmek gibi kötü amlelleri...)

o kişinin edgü kılınçı ögreki kişi edgü kılınçı birle tüz (KİP. 92)

(O kişi iyi ameli öteki kişinin iyi ameli ile)

YU. kılmış: قلمیش İş, hareket, icraat

bir kün ular kılmışliri üçün puşayman kılidu. (İL: k. 446), (Bir gün onlar yaptıkları için pişman olacaktır.)

“kııl-” (kılmak) kökünden türemiş olan sözcük “iş, amel” anlamındadır (ED. 276).

kılınç>kılmış

kın:

EU. kın: kılıf, kın

(03722) kınıntın yitti bıçekin tartıp (03723) kenç oğlın boğuzlağalı uğratı (DKPAM. 03722-03723)

(Kınından bıçağını çıkararak genç oğlanın boğazını kesmeye kalktı.)

YU. kın: قن 1. Kılıf, Kın 2. Nehrin akıntı kısmı 3. Dışarıdan saran perde

kiliç kınııda tursa dat basmaydu. (İL: K. 453), (Kılıç kınında paslanmaz.)

derya kını kalmakdöñ mehellisige ançe yırağ emes idi. (İL: K. 453), (Nehrin akıntı kısmı Kalmakdöñ mahallesine pek uzak değildi).

yürükim kınıdin çikip kétey dédi. (İL: K. 453), (Kalbim yerinden fırlayacak gibi oldu)

“Kılıf, kın” anlamındaki sözcük Çağdaş Türk Lehçelerinde yaygın kullanılmaktadır (ED. 630). Konu sözcük “kın, kılıf, sadak, tirkeş” gibi anlamlardaki Çince “韃-jian (Eski Çince okunuşu kien)” sözcüğünden alıntı olması muhtemeldir (EUES. 371).

kın> kın

kır:

EU. kır: Köşe, kenar

(9) yiti erdinilig bir sıruğ (10) yirig kötürü turur-ın (11) yintem sekiz kırları (12) yitiñsiz körkle bolmışsın. (ETŞ. 196/9-12)

(Yedi cevherli bir direğin yeri üzerinde tuttuğunu, bütün sekiz yüzünün de erişilmeyecek derecede güzel olduğunu)

YU. kıır: قمر 1. Köşe, yüz, çevre, kenar 2. Bozkır, Dağ bayır 3. İki tarlayı birbirinden ayırmak için topraktan yapılan yapı

coziniñ kıri (İL: K. 390), (Masa kenarı)

mesum ketmenni kötürüp bay körsetken kırga bériptu. (İL: K. 390), (Mesum çapasını alarak bay gösteren araziye gelmiş.)

étizniñ kıri (İL: K. 390), (Tarlanın kenarı)

Asıl anlamı “dağ, dağ silsilesi” anlamındaki sözcük daha çok “yüksek zemin” anlamında kullanılmıştır (ED. 641).

kıır>kıır

kırağı:

EU. kırağı: kırağı

kar kırağı salkıım suv-ı erür erşer... (ETŞ.158/40)

(Kar, kırağı, buz suyu nasıl erir ise...)

YU. kırav/kıru: قمر/قمرؤ Kırağı

kırav çüşmek (İL: K. 391), (Kırağı oluşmak)

Etimolojisi belirsiz olan ve Moğolcada da alıntı olarak bilinen bu sözcük çağdaş Türk lehçelerinin pek çoğunda kullanılmaktadır (ED. 656).

kırağı>kıravu>kırav>kırav>kırov>kıro>kıru>kıru

kırk:

EU. kırk: Kırk

(0736) [üzasinte] yalınlayu turur yoğun tuluğlar tegresinte (737) iki kırık patar (738)

toqıp anıñ batururlar (DKPAM. 0736-0738)

(Üzerinde ateş yanıp duran büyük tulumları dört tarafından tokmalayıp onları bu tulumların içine batırırlar.)

(57) *viçay atlıg muhurıka iki kırk kut buyanlıg irü belgüke tükel (58)-lig sekiz on türlüg nayrağın (59) yaratağlıg körtle körkle koluça (60) yarukın yaltrayu kıaltı bulıtdın (61) son* (MAİT. 13/57-61)

(Mukaddes alamet ve seksen türlü ikinci dereceden alamet ile donatılmış ve tıpkı uygun bir zamanda parıltıyla parlayarak bir buluttan (çıkış güneş gibi bir Buda doğdu).)

YU. kırık: قریق Kırık

men kırık ademiñ işini kılıp bermisem pul berme, -deptu hoca bekri (İL: K. 399) Hoca bekri (Ben sana 40 adamın işini yapmazsam para verme.) demiş.

Çağdaş Türk lehçelerinin bazılarında “kırık” şeklinde de görülmektedir (ED. 651).

kırık>kırık>kirik

kırkın:

EU. kırkın: Cariye, bakire

(32) *kırkının işke küçke irtke (33) birtke ıdtımız yumşadımız tartdımız...* (MAİT. 62/32-33)

(Kız ve cariyeleri mecburi bir çalışmaya koşturduk.)

kırkınlarımın barça bek menğü sakındım (DKPAM. 00823)

(Cariyelerimi hep ebedi sanmışım.)

YU. kırğın: قریغن Cariye, köle (UŞS. 201)

Asıl anlamı “genç kız” olan sözcük daha sonra “köle, cariye” anlamını kazanmıştır (ED. 654).

kırkın>kırğın

kırkınç:

EU. kırkınç: Kırkıncı

(17) erdinñ tutuzmaq atlıg bir kırkınç (18) bölük (AYK. X.32a. 661²/17-18)

(Mücevheri havale kılmak atlı kırkıncı bölüm)

YU. kırkınci: قيرقینچی Kırkıncı

kırkınci adem (İL: K. 200), (Kırkıncı adam)

“kırk” sayısına {+Inç} ekinin eklenmesiyle türemiştir.

kırkınç>kırkınci

kırtış:

EU. kırtış: Yüzün rengi, yüz güzelliği

alkununı altun (kümüslü)g kırtışları bolur... (MAİT 63/39)

(Hepsinin altın ve gümüşe benzer güzel çehreleri olur.)

[tili tamgaki] kırtıyur: kırtışı sarğarur <.>kanı katıp barır (DKPAM. 00592)

(Dili damağı kurur, yüzü sararır, kanı katılaştır.)

YU. kırtiş: قيرتیش Yüz, Çehre, (UŞS. 201, Kumul)

Asıl anlamı “yüzey, yüz, yerin veya meyvenin yüzeyi” anlamındadır, sonradan “yüz, çehre” anlamını kazanmıştır. Clauson, sözcüğün morfolojisinin “kır-” fiilinden türeyen “*kırt-” fiilinden geldiğini ama bunun da semantik olarak çok belirsiz olduğunu ortaya koymuştur (ED. 649).

kırtış>kırtiş

kırtışlıg:

EU. kırtışlıg: Güzellik, yüz, çehre

öñlüg kırtışlıg bolup... (DKPAM. 02530)

(Güzel görünüşlü olup...)

kırtışlıg küçlüg küsünlüg uzun (AYK. VIII.sek(i)zinç yiti y(i)g(i)rmi)

(Güzel görünüşlü, güçlü, uzun...)

YU: kırtışlık: كرتيشليك Güzellik, yüz (Lopnor, UŞS.201)

kırtışlıg>kırtışlık

kırtışsız:

EU. kırtışsız: Renksiz

(12) iglig kemlig ağığlıg öñ-(13)-siz kırtışsız bolurlar..neçe (AYK. VIII.33a. 557/12-13)

(Hasta olur, beti benzi atmış halde gelirler.)

yılkı acunta toğmuşt(15) boy tiler kayır yılan (16) bolmuşların kaçan kişi acunıta (17) toğduқта öñsüz kırtışsız (18) sevigisiz taplağsız bolmuşların. (AYK. IV. 50a. 299/15-18)

(Hayvan hayat biçiminde doğduklarında örümcek, çekirge, vücut delen vahşi yılan olduklarını, insan hayat biçiminde doğduklarında renksiz, çirkin, sevimsiz, hoşnutsuz, olduklarını...)

Sözcük Yeni Uygurcadas adece Kumul Ağzında kullanıldığı için sözcüğün ekli biçimleri için örnek verilemedi.

kırtışsız> kırtışsız

kısğa:

EU. kısğa: Kısa, az

(11) altun yaltrıklıg sudurta::kısğa (12) kavıra sözlerin saķınıu yitiñsiz (AYK. V.10a. 363¹/10-12)

(Altın yaldızlı Sudurdan konuşacağım. Kısa olursa anlamak zor oluyor.)

YU. kışka: قسقا 1. Kısa 2. Az süren, uzun olmayan 3. Kapsamlı olmayan, ayrıntısı çok olmayan

kışka çapan (İL: K. 438), (Kısa ceket), *kışka boyun* (İL: K. 438), (Kısa boy)

u kışka künler içide ötken şirin minutlarni ésige aldi. (İL: K. 438), (O şu kısacık günlerde geçirdiği mutlu dakikaları hatırladı.)

kışka heberler (İL: K. 438), (Kısa haberler), *kışka het* (İL: K. 438), (kısa yazı.)

“*kıs-*” fiilinden türemiş olan bu sözcük tüm Türk lehçelerinde kullanılmaktadır (ED. 667).

kısğa>kışka

kısğaç:

EU. kısğaç: Kıskaç

temirçilertek kısğaçın kısarlar (DKPAM. 01570)

(Demirciler gibi kısıkcıyla kısarlar.)

temirliğ kısğaçın ağızıntın tilin tartıp (DKPAM. 04271)

(Demir kısıkcıyla dilini ağzından çekerek...)

YU. kışkuç: قسقوچ Kıskaç

depter kışkuçi (İL: K. 428), (Defter kısıkcısı)

“*kıs-*” fiilinden türemiş olan sözcük Çağdaş Türk Lehçelerinde bazı fonetik değişikliklerle “maşa, kerpeten, kıskaç” gibi anlamlarda kullanılmaktadır (ED. 667)

kısğaç>kışkaç

kısığ:

EU. kısığ: Kısık, dar

kısığ oruntağılar barça öntiler (ETŞ.48/210)

(Sıkıntıdakilerin hepsi kurtuldu.)

kısığ yığa tire tutarlar (MAİT. 23/18)

(Dar (durumda) hep tutarlar.)

YU. kısık: قسيس 1. Dar, kısık 2. Eksiklik 3. Küçültülen, Yamuk

uniñ boynı kısık idi. (İL: K. 432), (Onun hep bir yanı eksik)

men uniñ hemme nersige külüp qaraydıan u kışş közlirini yahşı körimen. (İL: K. 432),

(Ben onun her şeye gülerek bakan o küçücük gözlerini seviyorum)

Sözcük “sıkma, kısma, daralma” anlamındaki “kıs-” fiilinden türemiştir (ED. 666).

kısığ>kisik

kısıl:

EU. kısıl: 1. Dere, vadi, dağ boğazı 2. Yer adı

(9) üçünç tağlarta arığllarta (10) kısıl aranyadan orunlarta inçin (11) menin erteçi bolğaylar törtünç (AYK. III.35b. 196/10)

(Üçüncü, dağlarda, ormanlarda, kırmızı dağlı yerlerde istediği gibi eğlenebilir.)

tag teg kısıl teg.. (MAİT. 85/12) (Dağ gibi, dere gibi...)

YU. kısıl: قسيس 1. Vadi, boğaz (Aksu ağzı) 2. Aksu bölgesi Kelpin ilçesindeki yer adı

kelpinniñ kısıl maziri deydigan kedinke maziri. (HZUTDŞL: 246), (Kelpinin Kısıl Mezarı denen bir eski mezarlığı.)

“Dar, vadi” anlamında olan sözcük daha çok coğrafi alanda kullanılmıştır (ED. 667).

kısıl> kışıl

kiçig:

EU. kiçig: 1. Küçük, ufak, genç 2. Ufak bir sikke 3. Öğrenci, genç

kiçigke tegi n(e)çe korkıt<t>(ı)m(ı)z (HUAS. 125)

(Küçüğüne kadar korkuttuk...)

kiçigni men (SUK Mi.11/5)

(küçüğünü ben...)

YU. *kiçik* : كچك 1. Boyutu, hacmi diğerlerinkinden daha ufak olan 2. Yaş olarak diğerlerinden daha ufak olan 3. Tecrübesiz 4. Önemsiz, katılımcısı az olan *kiçik bağ* (İL: K. 751), (Küçük bahçe), *kiçik maşına* (İL: K. 751), (küçük araba) *oğullar içide yaşka eñ kiçik bolgan keyserge hemmeylen amrağ idi.* (İL: K. 751), (Erkek çocuklar arasındaki yaşta en büyük olan Kaysey'i herkes seviyordu) *hey, siz téhi kiçik ikensiz, dive ile oynaşkili bolmaydu.* (İL: K. 751), (Hey, sen daha çok tecrübesizsin, canavar ile uğraşılmaz.)

kiçik yigin (İL: K. 751), (küçük toplantı)

Bazı küçük fonetik değişimlerle çağdaş Türk lehçelerinin birçoğunda yaşamakta olan bu sözcük anlam genişlemesi ile “köpek yavrusu” anlamını kazanmıştır (ED. 696). Yeni Uygurcada Clauson'un belirttiği gibi köpek yavrusu anlamında “küçük” sözcüğü kullanılmaktadır (İL: K. 770).

kiçig>kiçik

kidin:

EU. *kidin*: Arkadan, karşı yaka, sonra, batı

(8) *kidin yingak orunta* (9) *çudaprabi atlıg yaşın iliki ol* (AYK. VII.4b. 466/8-9)

(Batıda Çudaprabi atlı şimşek tanrısı vardı.)

kidin yinak taypukü ögen (SUK Sa04/11)

(Batıda Taypuku Ögen...)

YU. *kéyin*: كيين Biraz sonra, belirli bir zaman diliminden sonra

ana bir tinivilip: vay beñbişim, kéyin puşaymanni alidiğan kaçta tapalmay qalma yene deptu. (İL: K. 745), (Annesi, “vay yaramaz çocuğum, sonra pişman olacağın bir şey yapma demiş”.)

“*ke:*” isminden türemiş olan bu sözcük hem sıfat hem zarf olarak kullanılmıştır. Genellikle “arkada, arkasında” anlamında kullanılan sözcük eski Türkçede “batı” anlamı ile de kullanılmıştır (ED. 704).

kedin>kéđin>kéyin

kiçigkiye

EU. kiçigkiye: Küçücük

kiçigkiye tınlıglarnıñ (DKPAM. 10011)

(Küçücük yaratıkların...)

YU. kiçikkine: كچككنه Küçücük

kiçikkine bir veke (İL: K. 756), (Küçücük bir vaka)

“kiçig” sözcüğüne {+kIyE} ekinin eklenmesiyle türemiştir.

kiçigkiye>kiçikkine

kin:

EU. kin: Sonra

(2) antada kin oñ tizin çökitip (3) ayasın kavşurup bu daranı nomuğ miñ (4) sekiz kıata sözleşün. kıayu kösüşi erser (AYK. V.9b. 362/2-4)

(Ondan sonra sağ diziyile yere çöküp, ellerini kavuşturarak, Bu Darani Nomu bin sekiz kere okusun.)

(43) teñri yirintin (44) kódtı inip şankı çkrvrt ilig (45)қан birleteñri meñisi meñi-(46)-lep kiniñe nırvan meñisin bultaçı bolğaylar (MAİT. 72/43-46)

(Tanrılar ülkesinden aşağıya inip dünya hâkimi Şanğha ile tanrılar saadetine ulaşip sonunda Nirvana saadetini bulurlar.)

YU. kéyin: كچين Biraz sonra, belirli bir zaman diliminden sonra

ana bir tinivilip: vay beñbişim, kéyin puşaymannı alidigan kaçça tapalmay kalma yene

deptu. (İL: K. 745), (Annesi biraz soluklandıktan sonra: “vay yaramaz çocuğum, sonra pişman olacağın bir şey yapma” demiş.)

Çok eski bir sözcük olan “*kén*” sözcüğü { *ke } vasıta halı almış şeklidir ve zarf olarak kullanılmıştır. “*kédin*” sözcüğü ile aynı anlamdadır (ED. 724).

kin>kéyin

kinki:

EU. kinki: Sonraki, sondaki

(40) (*hymavati*) şöyle *tip tidi öñ(rek)i biş pñçikler kinki* (41) *biş upa//...-kiler kamağ birle* (42) *bu yir suvda on yañı arħant* (43) *toyınlar boltılar teñri burħan* (MAİT. 7/40-43)

(Kıymavati) şöyle dedi: önceki (beş mürit) beşer, daha sonraki (beş vekil), beş...ile hepsi bu dünyada on yeni veli -rahip oldular.)

(4) *kinki boşhutluğ biş-* (5) *bişbalıklık şingku şeli* (6) *tutun tavğaç* (7) *ilintin türk* (8) *uygur tilinçe* (9) *ikileyü evirmiş* (AYK. X.38b. 674²/4-10)

(Sonra öğrenmen Beş Balıklı Şingku şeli Tutung Çince’den Türk- Uygur diline tekrar çevirmiştir.)

YU. kéyinki: كينكى Başkasına göre arkada olan, arkadaki, Son kalan, sonraki

kéyinki katar (İL: K. 746), (Arkadaki sıra), *kéyinki bet* (İL: K. 746), (Sonraki sayfa)

kéyinki imtihan (İL: K. 746), (Sonraki sınav)

kin>kéyinki

kiñrek:

EU. kiñrek: Daha geniş

(0895) *-te ağırak k[...]*d *kiñrek mo:nun* (0896) *edgüliğ köñülin körünler* (EUDÇ. 0895-0896)

(Daha değerli... daha geniş iyilik ve merhamet sahibi gönlünü görün.)

YU. keṇrek: كهڭرەك Daha geniş

“kiṇ” sıfatına {+rAk} kuvvetlendirme ekinin eklenmesiyle türemiştir.

kiṇrek>keṇrek

kiṇürü:

EU. kiṇürü: Tıpkı, aynı, tam, geniş bir surette

(8) sen purniya yığılmış erüş (9) üküş kuvrağka kiṇürü sözleyü (birgil) (MAİT. 81/8-9)

(Sen ey Purna! toplanmış olan bu büyük cemaate ayrıntılı bir biçimde anlat!)

(3) amti yana mini üküş (4) telim nomlar yörügün kiṇürü okıt-(5)- tacı biltürteçi üstünki yig (AYK. X.32a. 661²/3-5)

(Şimdi beni bir sürü Nomları okuyabilen, geniş bir şekilde anlayabilen yaptın.)

YU. keṇri: كهڭرى Eni geniş olan, alanı büyük olan, yaygın olan 2. Çok, fazla olan, yeterli olan

dombiraniṇ yékimlik avazi yapyéşil kariğaylık bilen tolğan yaylaḱarni eslitidu. (İL: K. 545), (Dombra’nın güzel sesi yemyeşil ağaçlı geniş yaylaları hatırlatıyor.)

bu zamanda hemme nerse keṇriçilik bolup ketti. (İL: K. 545), (Bu zamanda her şey bulunur oldu.)

kiṇürü>kéṇürü>kéṇrü>kéṇri>keṇri

kiriş:

EU. kiriş: Ok kirişi.

(27) vasavi teṇriniṇ kirişlig ya-sın (28) varsḱandi toṇa kurt-zun (ETŞ.106/27-28)

(Vasavi tanrının kirişli yayını Varskanda kahramanı kursun.)

YU. kiriş : كىرىچ 1. Keçi derisinden yapılan ip 2. Bitki türü

oğya kiriçi (İL: K. 764), (Yay kirişi)

“Yay, kiriş” anlamındaki sözcük Çağdaş Türk Lehçelerinde yaygın olarak kullanılmaktadır (ED. 747)

kiriş>kiri

kirlig:

EU. kirlig: Kirli

(2) *inyana bilge bilig erür, yertinçülüg bilge bilig 276 erser k(a)ltı* (3) *üç törlük tözler içinte alku-* (4) *-ka atkandaçi töztin tutulmuş* (5) *yene adınlar tayaķına turmuş töznüñ* (6) *kkirlig aķıķlıķ bölükinte tutulmuş* (7) *yertinçülüg aķıķlıķ bilge bilig [erür]* (AYK. IV.26b. 252²/2-7)

(Sıradan bilgi ise üç türlü esaslarda hepsine bağlanacak esastan tutulmuş yine yabancılar dayanağına durmuş esasın kirli akıcı bölümünde tutulmuş sıradan akıcı bilgidir.)

...bilip öçmrķig adın-l(a)r-nıñ kezigindeki kirlig ulatı öz-li (Üİ. 123b/10)

(...bilip, sönmeyi tanıklar. Başkalarının sırasındaki kirli ve hem kendi hem başkasının sırasındaki kirsiz...)

YU. kirlık: كيرليك Çarşaf, nevresim

meħmutcannıñ kiyimlirini ve körpisiniñ kirlikini yudi. (İL: K. 762), (Mahmutcan’ın kıyafetlerini ve çarşafını yıkadı.)

“Kir, pislik” anlamında kullanılan bu sözcük çağdaş Türk lehçelerinin bazılarında yaşamaktadır (ED. 745). Yeni Uygurcada anlam olarak “çarşaf/nevresim” için kullanılmaktadır.

kirlig>kirlik

kirpi:

EU. kirpi: Kirpi

(5) üç yavlaķ yolda tuğ-(6) -duķta angıt köçürgen kirpi [bolmışların] (AYK. IV.50a. 299/5-6)

(Hayvan hayat biçiminde (doğınların) angut, güvercin (ve) kirpi olduklarını...)

YU. kirpe: كيرپه Sırtı dikenle kaplı memeli hayvan, kirpi.

ķađa balam appaķ, kirpe balam yumřaķ (İL: K. 759), (Kargaya yavrusu kuzgun görünürmüş. Kirpi yavrusunu pamuğum diye severmiş.)

Sözcük tüm Çağdaş Türk Lehçelerinde yaşamaktadır (ED. 737). Sözcük Aksu Ağzında ve Kumul Ağzında “kive” şeklinde kullanılır (HZUTDŞL: 272).

kirpi>kirpe

ķoduz:

EU. ķoduz: Tibet öküzü, yak

ķoz-i erür... toķuz otuz-unķ ķoduzlar buķası- (24)-nıy teg kirpigi erür... (MAİT. 149/23-24)⁵¹³

(...gözüdür. 29’uncu kirpiğı Tibet boğası gibidir...)

YU. ķotaz: قوتاز Tibet öküzü

ķotaz asasen çinhey-şizan ėgizlikide yaşaydu. (İL: K. 227), (Tibet sığırı genelde Çinghai şizang platosunda yaşıyor.)

“Tibet öküzü, yak” anlamındaki sözcük Osmanlıcada “ķotaz” şeklinde “yak kılından yapılan perçem şeklindeki süs” anlamında kullanılmıştır (ED 608). DLT’ te “kuduz” (dul kadın)⁵¹⁴ ve “kuduzlanmak” (dul karı ile evlenmek)⁵¹⁵ şeklinde açıklanmıştır.

⁵¹³ İsrail Yusuf, Abdukayum Hoca, Kasımcın Kamberi, **Uygurca-Çince Karşılaştırma Maitri-Simit**, 1987: İkinci bölüm, Beşinci yaprak.

⁵¹⁴ Atalay 1999: I.365.

⁵¹⁵ Atalay 1999: II.267-268.

Sözcük üzerine Gülensoy, “*kodurçuk, kavurçak*” sözcükleri ile “*kuður*” ve “*kuđruk*” ve “*kożuz>koduz>kodur*” sözcükleri arasında biçim ve anlam ilişkilerine değinmiştir (KBS. 579, 480).

ķoduz>ķotuz>ķotaz

ķoġuş

EU. ķoġuş: 1. Tüylü hayvan derisi, postu 2. Oluk

öñlüg ķoġuşın (DKPAM. 04632)

(Renkli hayvan derisi)

...neñ ķoġuşdın toġmıř ermez..neñ (AYK. V. 16a. 375²/14)

(Ya da deriden ortaya çıkmış deġil.)

YU. ķoġaş: قوغاش Deġirmen oyuġu (Hotan Aġzı), oluk

Temel olarak “oluk” anlamında gelmekte ve çeşitli özel kullanımı da söz konusudur. (ED. 613). DLT’ te de bu sözcük “su oluġu, deġirmen taşının oyuġu”⁵¹⁶ şeklinde açıklanmıştır. Yeni Uygur Türkçesin Hotan (Kiriye bölgesi) Aġzında “ķoġaş” şeklinde görülen bu sözcük “deġirmen oyuġu” anlamında kullanılmaktadır. Lopnor Aġzında ise “ķoġuç” şeklindedir (UşS. 236).

ķoġuş>ķoġaş

ķooř:

EU. ķooř: Çift

(15) eriġi ķooř řala sөгütnüñ ikin (16) nirvan bulmış ol ıduķ (17) çatyıķa yükünürüm.

(AYK S.17b. 32/15),

(Çift şala ağacının arasında Nirvanayı bulan şu mukaddes tapınaġa yükünürüm.)

⁵¹⁶ Atalay 1999: 1017.

YU. *koş*: قوش Çift

u kasimniñ yénidin saldurğan қоş dérizlik öyige kirdi. (İL: K. 249)

(O Kasım'ın yeniden yaptırdığı çift pencerele evine girdi.)

“Çift, iki tane” anlamlarında olan bu sözcük Çağdaş Türk Lehçelerinin pek çoğunda kullanılmaktadır (ED. 670).

қоош> қоş

***қоп*:**

EU. *қоп*: Hep, bütün, hepsi

(28) anıgağ қоп теңри yaratmış ol (29) tédimiz erser meñigü теңrilerig (30) yaratıǵlı ol tédimiz erser ҳormuzta (31) теңrili şimnulı inili éçili o...l (HUAS. 28-31)

(İyi de kötüyü de tanrı yaratmıştır dediysek, ölümsüz tanrıları yaratan o dediysek, Hormuzta tanrı ve Şimnu kardeştir dediysek...)

(15) ...burkan (16) қутı kim қоп...қамағ айығ (17) yavlaқ törülerig yıdı yoқı birle (18) üzmelemiş olur...қоп edgülerniñ (MAİT. 48/15-18)

(Burkanlık ki bütün kötü ve fena unsurları, teferruatına kadar hepsini yok etmiş olur.)

YU. *köp*: كۆپ 1. Sayı olarak çok, fazla 2. Aşırı 3. Uzun zaman

buğday az, saman көп (İL: K. 610), (Buğday az, saman çok)

köp yahşı (İL: K. 610), (Çok iyi)

köptin béri çüşüm buzulup, öter idi geşlikte күнүм. (İL: K. 610), (Çoktan beri kötü rüyalar görüyordum, günüm çok kötü geçiyordu.)

Metinlerde çoğunlukla bir nitelendirme sıfatı olarak kullanılan sözcük “bütün, tamamıyla, iyice” anlamlarındadır (ED. 579).

қоп>коп>көп

***қорқынç*:**

EU. *ķorkınç*: Korkunç

(291) *yek üçün yme ķorkınsız* (292) *köhlümüź üçün erinip* (293) *ermegürüp erkliğin*
erksizin (294) *bacak sıdımız erser yme* (295) *baçaķ olorup edgüti nomça* (296) *törüçe*
baçamadımız erser (297) *teğrim amti yazoķta* (298) *ötünür biz manastar hirza* (HUAS.
291-298)

((tanrı) korkusu olmayan düşüncemiz (yüzünden) yahut erindiğimiz için isteyerek
veya istemeyerek oruç bozduysak ya da oruçlu iken (orucumuzu) dinimizin, dini
öğretimizin gerektirdiğı gibi tutamadıysak, tanrım, şimdi gūnahtan arınmayı dileriz.)

(44) [*ķamag*] *ķorkınçķa ...larnıñ* (45) *...m yarlıg* (46) *yükünür biz*. (MAİT. 85/44-46)
(Bütün korkunç, sefil...secde ederiz.)

YU. *ķorkunç*: قورقونچ Dehşete düşüren durum, endişe

gūlayşem ķorkunç içide ün sélip yiglivetti. (İL: k. 241), (Gūlayşem korku içinde
ağlamaya başladı.)

Bir eylemi tanımlayan isim olan bu sözcük “*ķorkun-*” fiilinden gelmektedir. Daha
düzenli biçimi olan “*ķorkuğ*” şekli ise erken dönemde karşımıza çıkmamaktadır (ED.
654).

ķorkınç>ķorkunç

***ķorkınçığ*:**

EU. *ķorkınçığ*: 1. Korkunç 2. Müthiş⁵¹⁷

...sınar ķorkınçığ... (DKPAM. 00825)

(...taraf korkunç...)

(17) *ķorkınçığ ķasınçığ şamnu ķanın* (18) *ülgüsüz san...* (AYK. III. 23b. 172/17)

(Korkunç (iki) şeytan (mara) hanın hadsız hesapsız...)

⁵¹⁷ Ölmez 1991: Müthiş

ƙorkunç: قورقۇنچ Korkunç, tehlike, endişe

g layşem ƙorkunç içide yigliveti. ( L:  -241), (G l Ayş  korku içinde a lamaya başladı).

“ƙork n-” fiilinden türemiş olan sözcük “korkutucu, korkunç” anlamınadır (ED. 657).
korkunçig>  orkunç

 orkun sız:

EU.  orkun sız: Korkusuz

(19) orkun sız bilge biligler tört (20) tıdı sız tıla gurma lar yüz sekiz (AYK. II.18a. 69¹/19-20)

((Dört) korkusuz Bilge Bilig, dört engelsiz m nakaş ...)

(24) (tonlalar begi te:g)  şatrik begler me in me ilep  orkun sız (25) ayın sız k   lin ol yekler Çaştanı  eliglig körüp [bardı]. (EUD . 24-25)

(Kahramanlar Beyi  şatrik beyler gibi bir eda ile (şeytanlardan) hiç korkup çekinmeden onların arasına girdi.)

YU.  orkun sız: قورقۇنچسىز Hiçbir şeyden korkmama durumu, korkmaz, cesaretli olan *baliliri a arslan, yolvas,  aplan,  o  ar d gendek isimlerini  oyganda balilarnin  ş u hayvanlarga o  aş  orkun sız boluşini k zligen d yişke bolidu.* ( L:  . 241), ( ocuklara Aslan, Kaplan, Koç, Sırtlan gibi adları koyarken çocukların bu hayvanlar gibi korkusuz ve cesur olmasını temenni ediyorlar.)

“ orkun ” ismine “s z” ekinin eklenmesiyle türemiş olan sözcük “korkusuz” anlamındadır (ED. 657).

Yeni Uygurcada “ ork msiz” şekli de bulunmaktadır.

 ork n sız > orkun sız

 orkun lı :

EU. *korğunçlığ*: Korkunç, Korkunçluk

(26) *sejremte tört türl- (1) tört... (2) korğunçlığ ton kedürü (3) ol munı yirtinçülüğ yivek ton (4) itigin itdi yaratdı.* (MAİT. 20/26, 21/1-4)

(Manastırda dört korkunç elbise giydirerek...o bunu, dünyevi malzeme, elbise ve süslerle süsledi, teçhiz etti.)

korğunçlığ emgeklig kılmanlar: (AYK. VI.20a. [=R-M:127])

(Başkalarına korku çektirmeyiniz.)

YU. *korğunçluk*: *قورقونچلۇق* Korkunçluk, dehşete düşüren, tehlikeli

u intayin korğunçluk ehvalğa duç kelgenidi. (İL: K. 242), (O çok korkunç bir durumla karşı karşıyaydı.)

“*korğunç*” sözcüğüne {+IIğ} ekinin eklenmesiyle yapılan sözcük “korkutucu, korkunç” anlamlarındadır (ED. 657).

korğunçlığ >korğunçluk

***koşuğluğ*:**

EU. *koşuğluğ* Bağlanmış olan, bağlı

(5) *yügrük atların koşuğluğ kañlıda (6) olurup ol kamışlığ arığka tavrağ [bardılar]* (AYK. X.14a. 625/5-6)

(Yügrük atları bağlandığı arabalara oturarak, o kamışlı ormana çabuk gittiler.)

YU. *koşukluk*: *قوشۇقلۇق* Birleştirilen, karıştırılan, bağlanmış olan

biz kelgende cede at harvıga koşukluk turatti. (İL: K. 259)

(Biz geldiğimizde at arabaya bağlıydı.)

“*koşuğ*” sözcüğüne {+IUğ} ekinin eklenmesiyle yapılan sözcük “bağlı” anlamındadır (ED. 672).

koşuğluğ >koşuğluk >koşukluk

kovuk:

EU. kovuk: İçi boş olan, kovuk

(6) kök kalık kovukınlı altun tilgenlig (7) çakravart elig hanlı neṭeg tıdıgsız erser:
(AYK. IV. 7b. 214/6-7)

(Gökyüzü kovuğu ile altın tekerlekli Cakravartī han nasıl engelsiz)

(1) ...ol etüzlüg kovuḡum (2) içinte ḡamaḡ biṣ ajun tın-lıḡ (3)-larıḡ sıḡurayın erti...azu sekiz (MAİT. 33/1-3)

(Bu boş vücudumun içinde bütün beş varlık şeklindeki yaratıkları keşke sığdırsa idim.)

YU. kavak: کاولک Nesnenin ortasında oluşan boşluk, aşınma sonucunda ortaya çıkan delik

siyit haci körsitip bergen kavakka kirivalḡan abliz ḡari göher tépivalḡandek ḡoṣ bolup ketti. (İL: K. 516), (Siyit Hacı gösteren boşluḡa giren Abliz Kari sanki mücevher bulmuş gibi çok mutlu oldu.)

“Boş, içi oyuk olan” anlamlarında gelen bu sözcük “ḡovı” sözcüğünden gelmektedir (ED. 583).

kovuk>kovak>kavak

ḡoyın:

EU. ḡoyın: Sine, göḡüs

(10707) ḡoyınta bek küçüp kiṣige sözlemiş teg (10708) anta inçe tép tédi amraḡ oḡulum emgenmiş (DKPAM. 10707-10708)

(Koynuna basarak sanki insana konuşmuş gibi şöyle dedi:)

YU. ḡoyun: قویون Sine, göḡüs

u méni körüpla bir nersini ḡoynıḡa saldı. (İL: ք. 304), (O beni gördüḡü anda bir şeyi koynuna sakladı.)

u özini apisiniñ koyniğa attı. (İL: k. 304), (O kendini annesinin koynuna attı.)

Asıl şekli “*koñ*” olan sözcük “göğüs, sine” anlamındadır (ED. 631).

koyın>koyun

koyn:

EU. koyn: 1. Koyun 2. Kişi adı

koyn yil aram ay bir yañıka men kara-nıñ yig bürt (SUK Sa12/1)

(Koyun yılı ocak (birinci) ayının birinci günü ben Karanın...)

(12)teñrim ...biz ilkide amarı koyn (13) ölürgüçi etçiler erdimiz...erüş...(MAİT. 78/12-13)

(Tanrım! vakti ile bazılarımız koyun öldüren kasap idi.)

...tnuk koyn (SUK RH.12/6)

(...Tamık Koyun)

YU. koy: قوي Koyun

beş koy baqtım. (İL: K. 297), (Beş koyun besledim.)

“*koñ*” sözcüğünün ikinci bir biçimi olan sözcük 12 hayvanlı Türk takvimindeki hayvan adıdır (ED. 631). 12 hayvan takvimindeki hayvanların sırası: Sıçan, öküz, pars, tavşan, balık(ejder), yılan, at, koyun, maymun, tavuk, köpek, domuz.

koyın>koy

kögürçgen:

EU. kögürçgen: Güvercin

...üç kögürçgen atayı laçın- (21) -ka qavitur erken birisi tutsukup (AYK. X.11b. 620¹/20-21)

(Üç güvercin yavrusunu Lâçin kovmuş ve bir tanesini yakalamış.)

kögürçgün azununta tuğmış (DKPAM. 04745)

(Güvercin dünyasında doğmuş.)

YU. köküşken: کۆكۆشكەن Güvercin

köküşken bakmak (UŞS. 214), (Güvercin beslemek)

Kökeni belli olmamakla beraber muhtemelen “gök yüzü” anlamında gelen “*kök*” sözcüğüyle bağlantılıdır. Bazı fonetik değişikliklerle Çağdaş Türk Lehçelerinde yaşamaktadır (ED. 713). Sözcük Yeni Uygurcada sadece Kumul Ağzında karşımıza çıkar, yazı dilinde ise ağırlıklı olarak Farsça “*kepter*” sözcüğü kullanılmaktadır.

kögürçgen>kökürçgen>kökürçken>köküçken>köküşken

kögüz:

EU. kögüz : 1. Göğüs, kalp 2. Düşünce

alkınçsız kögüz bodısatav mahasatav kutıña (AYK. V. 8a. 359¹/17)

(Tükenmez düşünceli Bodisattva huzurundaki)

alkınçsız kögüzlüg bodisvt inçe biliñ kim qayu tınlıg (KİP. 83)

(Tükenmez gönüllü Bodisattva böyle bilin ki herhangi bir canlı...)

YU. köks: کۆكس 1. Göğüs, 2. Bir nesnenin iç kısmı

köksi ağrımaq (İL: K. 667), (Göğsü ağrımak)

trakktorlar gürüldeydu, tilip yerniñ köksini (İL: K. 667), (Traktör tarlada yerin göğsünü delerek hareket ediyordu.)

Hem erkek hem kadın için ortak kullanılan bu sözcük çok erken dönemlerde mecaz anlamda “zihin, akıl gücü” anlamında da kullanılmıştır. Son ünsüz erken dönem Türkçesinde kesinlikle “z” olmalıdır ama “s” şeklide oldukça erken dönemlerde karşımıza çıkar (ED. 714).

kögüz>közk>köks

kölige:

EU. kölige: Gölge

...kölige teg salķım teg (AYK. IV.46a. 292²/12)

(...gölge gibi, çiy tanesi gibi...)

ötrü kölige belgürer::aççulayu nom (AYK. II.9b. 52¹/20)

(Dolayısıyla gölgesi ortaya çıkar.)

YU. köleṅge: 1. Gölge, Işıklı yerde oluşan karanlık 2. Uzakta ya da karanlıkta belirten karanlık, siluet 3. Korku, endişe

yolnıṅ çétidiki derehler yolğa koyuḱ köleṅge taşlap turatti. (İL: K. 685), (Yolun kenarındaki ağaçların gölgesi yolu kaplamıştı.)

tamdin iki üç keden néridiki eski üçme deriḱi yénida iki kara köleṅge köründi. (İL: K. 685), (Duvarın biraz ötesindeki yaşlı dut ağacının dibinde iki karanlık gölge görüldü.)

ecelnıṅ kara köleṅgisi unıṅa yéḱinlişip kélivatatti. (İL: K. 685), (Ölümün karanlık gölgesi ona yaklaşıyordu.)

Bu sözcük Lopnor Ağzında “külügüçi” şeklinde, Kumul Ağzında ise “kölenggüç” şeklinde bulunmaktadır (UŞS. 215).

köligelik:

EU. köligelik: Gölgelik.

(33) bra aşuḱ köligelik ed tavar (34) -lar közünti...çintan nikişi birle (MAİT. 18/33-34)

(Bra (çardak), gölgelik (için lüzumlu) şeyler görüldü.)

kuşatrı köligelik itip (AYK. I.26b. [R=M:693] 34¹/24)

(Çardak gölgelik...)

YU. köleṅgilik: كۆلەنگىلىك Güneş görmeyen yer, serinlik

avu köleṅgilikke bérıp birdem dem alaylı. (İL: K. 685), (Şu gölgede biraz dinlenelim.)

köligelik>köleṅgilik

köñüllüg:

EU. köñüllüg: Akıllı, gönle yakın, sevinçli

(40) yime tözün yumşak köñüllüg (41) (tevs)iz kürsüz kılınçlıg burkanıg (42) nomin bursan kuvrağıg nomçı (43) (törüçi)lerig sevgüçi erserler (44) (ötr)ü tükel bilge maytrı burkanıg (45) körüp antağ saķınç saķınurlar (46) biz tükel bilge maytrı burkan (MAİT. 70/40-46)

((Ve fakat) asil, yumuşak kalpli, hilesiz, iyi amelli (olup), burkanı, (dinini), cemaati, vaizleri sevseler, o zaman mükemmel hikmetli Maitri Burkan'ı görüp şöyle düşünürler.)

(0610) yulķı yüzın arjiler (0611) teg amrılmış köñüllüg tözün yavaş (EUDÇ. 0610-0611) (Görünüş itibariyle hayvan (olmakla beraber) evliyalara gibi saķın, (temiz gönüllü), asil miş)

YU. köñüllük: نَشَلِي Neşeli, mutluluk, eğlenceli

unin köñüllük turmuşını buzay demsiz? (İL: K. 685), (Onun mutlu ailesini bozmak mı istiyorsun?)

Aslında sıfat olarak “akıllı, zihin sahibi” anlamlarında kullanırken Çağdaş Türk Lehçelerinin birçoğunda “neşeli, sevecen, nazık” gibi anlamlarda da kullanılmaktadır (ED. 732). Bu sözcük Yeni Uygurcada daha çok “mutluluk, eğlenceli, neşeli” anlamında kullanılmaktadır.

köñüllüg>köñüllük

köñülsüz:

EU. köñülsüz: Akılsız, manasız, idraksiz

(13) biliniñe katılıp ögsüz köñül-(14) süz boltı, kentü tuğmış kılınmış (15) menigü teñri yerin unitu ıddı (16) yaruk teñrilerde adrıltı (HUAS 13-16)

(Kötülüğüne katılıp düşüncesiz oldu. Kendi doğduğu, yaratıldığı ezeli tanrı yerini unuttu ve ışık tanrılardan ayrıldı.)

(15) bu sığ tümke köñüllüg tınlıqlarğa sekiz yigirmi (16) uğuşlar tözin nomlaguluk ol tep munçu[lay]u adırtlıg (17) bilmek ukmak erür ,, inçip bodis(a)t(a)vlar bo m[untag] yañın... (AYK. IV.50b. 300¹/15-17)

(Ahmak gönüllü canlılara (on) sekiz kökü tutup altı duyu organının (ve) altı duyu(nun) ... bilgilerin benliksiz (ve) benliksizlik esasını gösterip, okutup, bildirip bilmeleri üzerine...)

YU. köñülsiz: كۆڭۈلسىز 1. Mutsuz 2. Bıkkınlık, sevmemek durumu

gülsümhan bu köñülsüz işlarni hiyalidin çikirivitişke kaççe tirişip bakti- yu, lékin zadila çikirivitelmidi. (İL: K. 684), (Gülsüm Han bu mutsuzlukları unutmaya çalışsa da hiç unutamıyordu).

u kızğa köñülsüz bolup kaldım. (İL: K. 684), (O kızı artık sevmiyorum.)

“köñül” sözcüğünün olumsuzluk eki almış biçimidir, asıl anlamı “düşünme yeteneği olmayan” iken Çağdaş Türk Lehçelerinin birçoğunda “isteksiz, mutsuz” anlamını kazanmıştır (ED. 733).

köñülsüz>köñülsiz

köprüg:

EU. köprüg: Köprü

tiyuk-taķı taş köprüg-nüñ öñdün sıñar-ķi tegsintürü [tamlıg] (SUK Mi28/2)

(Tuyaktaki taş köprünün doğu tarafını çeviren sebze bahçemin...)

kémi köprügke oğşayur siz... (AYK. VII.17b. 492/7)

(Gemi ve köprü gibisiniz.)

YU. kövrük: كۆۈرۈك İki yakayı birbirine bağlayan yapı, köprü

yağaç kövrük (İL: K. 691), (Ahşap köprü), *sémunt kövrük* (İL: K. 691), (Beton köprü.)
bu yer aksuğaa hücum kılip kiriştiki eñ esaslık kövrük idi. (İL: K. 691), (Burası Aksu
şehrine girmenin en önemli köprüsüydü.)

Clauson, sözcüğün morfolojik olarak “*köpür-*” fiili ile bağlantılı olduğunu, ama belirli
bir anlamsal bağlantının olmadığı, sözcüğün Moğolca “*ke’ürge*” sözünden alıntı
olabileceğini ortaya koymuştur (ED. 690).

köprüg>kövrük

körünç:

EU. körünç: Görülecek olan şey, görünüş, manzara

körünç üküş edgölüg yaratıl- (DKPAM. 00753)

(Görülecek çok sayıda iyi canlı...)

(4) [silik] tört yınaktın (5) bursoñ kuvrağka... (6) -u öküş buşı birser-añmıntın (7) bir
tançu aş teñinçe ol tınlıkğa (8) utğuradı maytrı burқан bülğürer (9) yañı kün küsençig
körünç (10) birle tuşar yime kayu tınlıg (MAİT. 104/4-10)

(...Dört cihetten ...cemaate ...pek çok sadaka verse, o kimseye muhakkak Maitri
Burkan görünecek ve o “yeni günde” arzulanan piyese tesadüf edecektir.)

YU. körünüş: *کورونوش* 1. Dış görüntü, durum, manzara 2. Manzara işlenen resim,
çerçeve 3. Tiyatro oyunundaki bir sahne

u ilgiri kel’enin bundak körünüşünü hiç körmigenidi. (İL: K. 637), (O eskiden kalenin
bu görüntüsünü hiç görmemişti.)

tebietniñ resim yüzidiki bu güzel körinişi kişini meptun kılattı. (İL: K. 637), (Tabiatın
resmindeki bu güzel görüntüsü kişini kendine çekiyordu.)

öyge körünüş astık. (İL: K. 637), (Eve çerçeve astık.)

hamlit eñiliyilik dañlık dramatorg şikispirniñ bir perde beş körünüşlük esiridir. (İL:
K. 637), (Hamlet ünlü İngiltere tiyatro yazarı Şekspir’in bir sahne eseridir.)

“*körün-*” fiilinden yapılan sözcük “Görünüm” anlamındadır ama Hakaniye Türkçesinde farklı anlamda kullanıldığı bilinmektedir (ED. 746).

körünç>körünüş

köşige:

EU. köşige: Gölge, hafif gölge

(1) *butıkların yalpırgakların sıv (düz. sıp) alıp ol* (2) *balık üze örtüp köşige kılıp ötrü* (3) *ol köl suvı kayutın sıñar kelmiş* (4) *oronın tuta isteyü barıp bir ulug* (5) *ügüz suvına tegdi* ,, *ol ügüz* (AYK. IX.29b. 602²/1-5)

([Şreştîhînin oğlu ağacın] dallarını ve yapraklarını kesip (bunları) alarak balıkların üzerine örtüp (bunları onlar üzerinde) gölge yaptıktan sonra o gölün suyu hangi taraftan geliyor (acaba diye) yerini bulmak üzere izini sürmeye giderken bir büyük nehrin suyuna ulaşmış.)

köşüğe: *كوشوگه* Yatağa asılan perde, duvara asılan kumaş.

yiglima kız, yiglima (Ağlama kız ağlama,)

toyîñiz boldi. (Bugün düğünün oldu.)

altun güllük köşige (Altın çiçekli perdeli yatak,)

öyîñiz bold (İL: K. 658), (Eviniz oldu).

“*kölige*” sözcüğünün aksine “hafif gölge, açık gölge” anlamındadır. Moğolca “*köşige*” sözcüğü “perde, Çadırın perdeleri” anlamındadır, bu açıdan bu sözcüğün alıntı olduğu varsayımına varabiliriz (ED. 753).

köşüğe>köşige

kövik:

EU. kövik: Köpük

köyik teg kölige teg salkım teg (AYK. IV.46b. 292²/12)

(Kabarcık gibi, gölge gibi, çiy tanesi gibi)

YU. köpük: كؤيوك Kabarcık

sopunniñ köpiki (İL: K. 618), (Sabun köpüğü)

Çağdaş Türk Lehçelerinin hepsinde küçük fonetik değişikliklerle yaşamakta olan bu sözcük “köp-” fiilinden türemiştir (ED. 689).

Kumul Ağzında “acı, dert” anlamında kullanılmaktadır. (UŞS. 259)

kövik>köpük

köyik teg: Ceval Kaya sözcüğü metinde “*köyik teg kölige teg* ” olarak okumuştur.⁵¹⁸

Budist metinlerde “*kömen teg, kölige teg*” (kabarcık gibi ve gölge gibi) şeklinde bir kullanım bulunmaktadır.⁵¹⁹ *kömen teg kölige teg*, Çin. 泡影 paoying (kabarcık ve gölge) anlamındadır.⁵²⁰ Dolayısıyla “*köyik*” sözü (kabarcık) olarak anlamlandırılabilir.

köyik⁵²¹:

EU. köyik: Yanmış, kavrulmuş, kabarcık

köyik teg kölige teg salkım teg (AYK. IV. 2213 /12)

(Kabarcık gibi, gölge gibi, çiy (tanesi) gibi)

YU. köyük: كؤيوك 1. Yanmış, yanık, yara 2. Aşırı sıcak, aşık, sevgi

köyük nan (İL: K. 693), (Yanmış ekmek)

uniñ yüzide köyükniñ kara izliri saqlinip qalganidi. (İL: K. 693), (Onun yüzünde yanıktan oluşan siyah lekeler kalmıştı.)

etiyaznıñ köyük aptipi (İL: K. 693), (İlkbaharın kavurucu güneşi)

köyük oti (İL: K. 693), (Aşk ateşi)

⁵¹⁸ Kaya 1994: s. 184.

⁵¹⁹ SH. 265a; Hazai-Zieme 1971: s. 298-299.

⁵²⁰ SH. 265a; Hazai-Zieme 1971: s. 44

⁵²¹ Wilkens 2021: köyök, s. 416.

“köy-” fiilinden türemiş olan sözcük “yanık, yanmış” anlamındadır. (ED. 726).

köyik>köyük

közlüg:

EU. közlüg: Gözlü

kançımak közlüg adınlarığ ölürgeli arıtı (00716) todmaz kanmaz erti ilinçüsi meñisi
(DKPAM. 00715)

(Öldürmeye kesinlikle doymuyordu, eğlencesi...)

(17) (eñ mintın) miñ közlüg...teñri kanı hormuz- (18)-ta yıçanmaqlıg ağır köñülin (19)
inçip sizni körünçleyür:: nece bar (AYK. VII.17b. 492/17-19)

(Başka bin gözlü tanrılar tanrısı Hormuzta bile size en yüce saygıyla dolu bir kalple bakar.)

YU. közlük: كۆزلۈك Gözü olan, gözlü 2. لۈك

yakut közlük üzük (İL: K. 656), (Zümrüt gözlü yüzük)

Bugüne kadar gelen anlamı “gözlük” olan bu sözcük aslında “atın gözüne takılan gözlük gibi aparat” için de kullanılmıştır (ED. 760).

közlüg>közlük

közsüz:

EU. közsüz: Gözsüz, kör

(10) eñrey bedey aqsak çolak köz (11)-süz teglük bolmuşların::t ilin (12) ters tütrü
çulvu sözlemeklerin tiltağında (13) yüz ağıñ kevgel olmuşların köñül (14) -in t(e)rs
tetrü yanluk sakınmakları (15) tiltağında ögsüz köñülsüz kal (16) telve bolmuşların ,, ,,
munçulayu açuk (17) adırtlıg tükel bilmek ukmak erür... (AYK. IV.50b. 300¹/10-17)

(Çarpık, kısır, topal, çolak, gözsüz, kör olanları olduklarını, dil(leri) ile (onlara) yalan yanlış iftiralar söylemeleri sebebiyle sağır, dilsiz ve kekeme olduklarını, gönül (leri)

ile (onlara) ters, yalan yanlış düşünmelerinden dolayı akılsız, zihiniz, deli olduklarını böylece açık, farklı (bir şekilde) tamamıyla bilip anlamaktır.)

(02269) *ol közsüz teglök kişi yol* (02270) *yañılsar añar yazuq yoq bolur* (DKPAM. 02269-02270)

(O kör kişi yolunu kaybederse ona günah yazılmaz.)

YU. közsiz: *کۆزسىز* Aksesuarların taşsız olanını gösterir.

közsiz üzük (Taşsız yüzük)

közsüz>közsiz

közüngü:

EU. közüngü: Ayna

(tegi)-*rmi közüngü bilge bilig tözlüg-* (AYK. IV.37a. 273/7)

(Yuvarlak ayna bilgi esasını (bilmek)...)

edremniñ yaruq közüngüsi ayağka (0212) *tegiulik tözünler ıdoqlar* (DKPAM. 00211)

(Erdemin parlayan aynası, saygıdeğer asiller, kutlular...

YU. közgü: *کۆزگۆ* Ayna

u şirediki kiçik közgüni élip ayşemgülge berdi. (İL: K. 656), (O masadaki küçük aynayı akarak Ayşem Gül’e verdi.)

“közün-” fiilinden yapılan bu sözcük yerini daha sonra Farsça’dan alıntı olan “ayna” sözcüğüne bırakmıştır (ED. 761). Yeni Uygur Türkçesin de “közgi” sözcüğü işlevselliğini kaybetmiş yerini “eynek” sözcüğüne bırakmıştır. “közgi” sözcüğü arkaikleşmiştir.

közüngü>közü

kıdruklug:

EU. kıdruklug: Kuyruklu

basa basa kudrukluḡ (18) yultuz tuḡḡay iki kün teḡri...

(AYK. VI.16b. 434/17-18)

(Daha sonra kuyruklu yıldız doğacak. İki güneş tanrısı...)

YU. kuyrukluḡ: قۇيرۇقلۇق 1. Kuyruklu 2. Şekil olarak kuyruḡa benzeyen, kuyruk gibi görünen

bu yerde hiç yerde körmigen çoḡ kuyrukluḡ koy bar idi. (İL: K 366), (Burada Hiçbir yerde görülmeyen büyük kuyruklu koyun bulunur.)

kuyrukluḡ yultuz (İL: K 366), (Kuyruklu yıldız)

“Hayvan kuyruḡu” anlamında olan sözcük “*kudur-” fiilinden türemiştir. Kş. “kudurḡa:k, kudurḡu:n” (ED. 603).

kudrukluḡ>kuyrukluḡ

kuduḡ:

EU. kuduḡ: Kuyu, pınar

yir tepregey..kuduḡ içinte ün [gey] (AYK. VI:16b. 434/23)

(Deprem olacak, kuyu içinden ses (yükselecek).)

teriḡ kudugdın erter erken körti [ler] (AYK. IX.28a. 599¹/14)

(Derin kuyunun yanından geçerken gördüler...)

YU. kuduk: قۇدۇق 1. Kuyu 2. Petrol, maden erişimi için kazılan derin çukur

kuduk süyi (İL: K. 315), (Kuyu suyu)

néfit kuduḡı (İL: K. 315), (Petrol kuyusu), *kan kuduḡı* (İL: K. 315), (Maden kuyusu)

Klasik Moḡolcada da alıntı olarak bilinen ve somut bir nesneyi tanımlayan isim olan sözcük “kud-” fiilinden türemiştir (ED. 598).

kuduḡ>kuduk

kuḡu:

EU. kuğu: Kuğu

kuğu kuş uçtı kölişe konmaz. (ETŞ.304/145)

(Kuğu kuşu uçtu, gölüne konmaz.)

YU. akku: كاققو Kuğu

akkuşlar üçüşka başlidi. (İL: A. 523), (Kuğular uçmaya başladı.)

“ak ku” şeklinde (beyaz kuğu) de görülmektedir.

kuğu>ak kuğu>akku>akku

kulaş:

EU. kulaş: Kulaş

miş kulaş uluğ et'öz belgürütp (AYK. II.4a. 41¹/1)

(Bin kulaşlık büyük vücudunu gösterip,)

(bir) kulaş turkınça tegirmi tolu yaruğ-(7)-uñuz ol (AYK. V.3a. 349/6)

(Bir kulaş büyüklüğündeki parıltınız tam haledir.)

YU. gulaş: غولاش Gerilerek açılmış iki kolun parmak uçları arasındaki uzunluk

ordida iki ademiñ guliçi yetmeydiğan iki dane kötek bar. (İL: Ğ. 909), (Sarayda iki adamın kulacı büyüklükte ağaç kütüğü var.)

“İki kol arasındaki mesafe” anlamındaki sözcük bazı küçük fonetik değişimlerde Çağdaş Türk Lehçelerinin hepsinde kullanılmaktadır (ED. 618). DLT’te “*kulaş*” ve “*kolaş*” şekillerinde görülen sözcük hakkında Kaşkarlı, aslı “kol aç” tır, anlamı kolları aç demektir, “bir kulaş barçın” ise “bir kulaş ipeksi kumaş demektir”⁵²² açıklamasını yapmıştır.

kulaş>gulaş

⁵²² Atalay 1999: I. 358

kulğak:

EU. *kulğak:* Kulak

kulğak-nıñ-ta ulatı adın- bilig (13)-lerte netegin taplamaz siz-ler tükel bolur bo üç basutçı-lar tip (Üİ. 120b/12-13)

(Kulağından başlayarak diğer şuurlarda bu üç yardımcı- sebep tam olur diye neden kabul etmesiniz?)

(351) kulğakın⁵²³ eşidip tilin sözlep (352) elgin eşidip tilin sözlep (353) ürke üzüksüz emgetir biz (354) beş teñri yarukın kuruğ öl (355) yérig beş türlüg tınlığığ (HUAS. 351-355)

(Kulağıyla dinleyerek, ile konuşarak, elleri ile kavrayarak, ayakları ile yürüyerek beş tanrı aydınlığına, kuru ve ıslak yere, beş türlü canlıya, beş türlü bitkiye ve ağaca uzun süre ızdırap veren, hatalı günahkarlarız.)

YU. *kulak:* 1. Duyu organı, kulak 2. Nesnelerin kolay taşınması için yapılan parçaya verilen ad 3. Muhbir, ispiyoncu

yasin kadirnin yéniğa kélip uniñ kulığığa bir némilerni piçirlidi. (İL: K. 339), (Yasın Kadirin yanına gelerek kulağına bir şeyler söyledi.)

kazanniñ kulığı (İL: K 339), (Tencere kulağı)

u kolğa éliniştin burun ciñsacüyniñ çomakçılar etriti uni kulak boluşka teklipek kılğanidi.

(İL: K 339), (O tutuklanmadan önce emniyet güçleri onun muhbirlik yapmasını istemişti.)

Clauson’a göre “kulak” sözünün en eski biçimi olan “*kulğak*” sözcüğü çok erken dönemlerde değişime uğramış ve “*kulhak*” biçimini almıştır (ED. 621). Kâşgarlı Mahmud’a göre “*kulhak*” ve “*kulkak*” biçimleri de kullanılır (Atalay 1999: I.383). Yaygın bir inanca göre **kul-* ‘işitmek’ kökünden geldiği anlaşıyor.

⁵²³ Özbay 2014: s.90.

ķulġak>kulak

ķurla:

EU. ķurla: Defa, kez, sefer

(17) *ūkūš ķurla burķanlarkā (18) nom tilgen-inevirtgeli  t g ĉi [boltum].* (AYK. III. 19a. 163/17-18)

(Pek çok defa Budalara  ġreti tekerleġini çevirmeleri için ricada bulundum.)

(37) *( akilar içi-)-eri kim    ķurla nom yarlıġ (içi-) (38) -dip sekiz (yigirmi) tümen i iler ķut...*(MA T 23/37-38)

( akya kadınları    sıra halinde dini dinleyip...)

YU. ķur: قور 1. Satır 2. Defa, sefer 3. Takım

unin közliri retlik y zilġan bu ķurlarġa    ti. ( L: K. 316), (Onun gözü düzgün bir biçimde yazılan bu satırlara takıldı.)

hemme yerni bir ķur aylinip boldum. ( L: K. 316), (Her yeri bir kez dola tım.)

Bir ķur kastum burulka. ( L: K. 316), (Bir takım elbise)

ķurla> ķur

ķuruġ:

EU. ķuruġ: Kuru

(96) *ķuruġ  l yerke be  (97) t rl ġ t nl ġka be  t rl ġ (98) ot ka  ġa  ka nece (99) yazıntımız erser amtı te rim (100) yazok da bo unu  t n r* (HUAS. 96-100)

(Kuru ve ıslak yere, be  türlü canlıya, be  türlü bitkiye, aġaca karşı nice günahlar i lediysek, şimdi tanrım bütün bu günahlardan arınmayı dileriz.)

(0555) *ķırı ıp k l ġ yok ķuruġ (0556) isig öz  lg  i yitti:s v* (EUD . 0555-0556)

(Korkunç sesle baġrı ıp   ġrı tılar...yok, kuru...can alıcı, keskin...)

YU. ķuru : قورۇق 1. Kuru, suyu olmayan 2. Başka nesne karı tırılmayan, sade 3. Boş

olan 4. Misafirlikte yemeden içmeden gitme durumu 5. Sonucu olmayan, boşuna olan uğraş 6. Boş laf

ķuruk otun (İL: k. 324), (Kuru odun), *ķuruk üzüm* (İL: K 324), (Kuru üzüm)

men adette ķuruk ķaynak suni toķtimay içimeķ (İL: K 324), (Ben genelde durmadan sade sıcak su içirim.)

ķuruk ķuta (İL: k. 324), (Boş kutu), *ķuruk harva* (İL: K 324), (Boş araba)

ayda aran bir kelgende ķuruk kitemsiz? (İL: K 324), (Ayda bir kere geliyorsun, böylece gidecek misin?)

u işķa bėrip kelgiķe ķuruk maķmaytti. (İL: K 324), (O işe gelip giderken hiç boş durmuyordu.)

boldi ķiliķ, ķuruk ġėpiķizni ķaķangie anlaymiz dėdi biri. (İL: K 324), (Tamam, sizin boş laflarınızı yine ne zamana kadar dinleyeceġiz? dedi.)

“ķuri-” fiilinden yapılan bu sözcük Çaġdaş Türk Lehçelerinde bazı fonetik deġişiklik ve anlam deġişiklikleri ile yaşamaktadır. Mecaz anlamda ise “sonucu olmayan, boş, yokluk” anlamlarını taşıdığı örnekler de görölmektedir (ED. 652).

ķuruġ>ķuruk

ķuşķaķ:

EU. ķuşķaķ: Serçe

*atlıġ ķuş ķuşķaķ*⁵²⁴...(AYK. Ön. 1.26b/12)

(Atlı ķuş, serçe...)

YU. ķuşķaķ: قوشķاķ Serçe

ķuşķaķniķ ķuyruķi tom ve ķiķik ķėlidu. (İL: K. 337), (Serçenin kuyruġu biraz kalın ve küçüktür.)

⁵²⁴ Kaya 1994: ķuşķaķ

“Kuş” sözcüğünden türemiş olan bir çeşit kuş türünün adıdır (ED. 672).

kuşgaç>kuşkaç

kutlug:

EU. kutlug: Kutlu, uğurlu

köñülteki teg körkle kutluğ ülüglüg urı oğul kelürür... (KİP.76)

(Gönlüne göre güzel, mesut bir erkek çocuğu dünyaya getirir.)

ülüş-lüg iç üç sıg yirim atı kutluğ taş ka toğuru (SUK Sa02/4)

(Üç şıg yerimi, adı Kutluk Taş (olan kişiye) doğrudan sattım)

YU. kutluk: قۇتلۇق 1. Uğurlu, şans, zenginlik 2. Mukaddes 3. Erkek adı

behitlik, kutluk günler (İL: K. 308), (Mutlu ve şanslı günler)

kutluk yer (İL: K. 308), (Mukaddes yer)

kutluk kadiri (İL: K. 308), (Kutluk Kadiri)

“kut” isminde türemiş olan bu sözcüğün temel anlamı “tanrının cennetinden zevk alan, mutlu” iken daha sonra “mutlu, şanslı” anlamlarını kazanmıştır (ED. 601).

kutluğ>kutluk

küçlög:

EU. küçlög: Güçlü, kuvvetli

(21)törlüg çoğluğ yalınlig küçlög (22) küsünlög kıldaçı yme ök çintamani (23) erdini atlıg ıduk daranıg ötünü teginip (24) teñrim siziñe ançulayu teginelim (AYK. VII.7a. 471/21-24)

(Türlü türlü parıltılı ve güçlü kılıcı yine Çintamani adlı kutsal Daraniyi, yüce merhametli bir gönülle bütünüyle kabul edelim.)

tınlıg artuğ küçlög övkeçi erser kuanşı im pusar atın atasar [övkese korayur] (KİP. 64)

(Canlı varlığın öfkese kuvvetlenirse ve Kuanşı İm Pusar adını anarsa (öfkese azalır).)

YU. küçlük: كوجلوك 1. Güçlü olan, kuvvetli olan 2. Etkili, çabuk etki eden 3. Verimli

toprak 4. Sıkı takip altında olan 5. Yoğun kıvam

pil küçlük hayvan (İL: K. 699), (Fil güçlü hayvandır.)

küçlük tamaq (İL: K. 699), (Kuvvetli yemek)

küçlük yer (İL: K. 699), (Verimli toprak)

mehbuslar küçlük nazaret astida. (İL: K. 699), (Suçlular sıkı takip altında.)

küçlük puraq (İL: K. 699), (Yoğun koku)

“küç” köküne {+lÜg} ekinin eklenmesiyle türemiştir (ED. 697).

küçlög> küçlük

küçsüz:

EU. küçsüz: Güçsüz, kuvvetsiz

(0693) tamırı süñükiñ tegi közünüp ertinü toruq (0694) bolup bilmegülüğ uqmağulux teg küçsüz (0695) savın inçıklayu yatur idi. (DKPAM. 06963-0695)

(Aşırı (bir şekilde) zayıflamıştı ve anlaşılmayacak kadar zayıf sözlerle inleyerek yatıyordu.)

(39) ayıg tamu erür (40) -lar küçsüz küsünsüz tınlıqlar ölür- (41)-güçiler ölürgüçiler...söküş atış (42) kılğuçı süñüşüp tınlıqlarığ ölür-(MAİT. 81/39-43)

(Kötü amelli yaratıklar, güçsüz, kuvvetsiz yaratıklar, acı verenler, öldürenler, küfredenler, vuruşup yaratıkları öldürenler.)

YU. küçsiz: كوجسز 1. Gücü olmayan, aciz 2. Verimsiz

ana küçsiz putlirini aran yötkep kétivatatti. (İL: K. 699), (Anne güçsüz ayaklarıyla zor yürüyordu.)

küçsiz yer (İL: K. 699), (Verimsiz toprak)

“Güçsüz, zayıf” anlamında olan bu sözcük çağdaş Türk lehçelerinin bazılarında

kullanılmaktadır (ED. 699).

kücsüz>kücsiz

küdegü:

EU. küdegü: 1.Güvey 2. Kişi adı

kim çam kılsar biz silu küdegü bedizçi (SUK Sa21/18)

(Kim itiraz ederse biz Silu Küdegü ...)

kızıñızni altaçı küdegüñüz men (DKPAM. 11347)

(Kızınızla evlenecek güveyiniz benim.)

YU. küyö: كۆيۆ Erkek, damat

ularniñ kızliri küyöleri bilen kélip buvay momaydın qalğan hemme nersini bölüşüp élip ketti. (İL: K. 718), (Onların kızları eşleriyle gelerek anne babasından kalan hey şeyi götürdüler.)

Clauson’a göre Moğulca da “gürege(n)” şeklinde bir ödünçleme olarak görülen sözcük Kıpçak lehçelerinde “enişte” anlamı ile kullanılmıştır (ED. 703). Yeni Uygur Türkçesindeki diğer şekli ise “küy oğul” ikilemesindeki “küy” şeklidir.

küdegü-küyegü-küyeü-küyeü-küyöü-küyö

künçit:

EU. künçit: Susam

(5) künçit kergek (6) bolup kayımtu (7) bahşı-tın bir küri (8) künçit altım (SUK Lo26/5-8)

(Susam gerek olduğu için Kayımtu Bahşıdan bir küri susam altım.)

YU. küncüt: كۈنجۈت Susam

Küncüt salğan nan (İL: K. 717), (Susamlı ekmek)

Toharca'dan alıntı olan bu sözcük “susam tohumu” anlamındadır (ED. 727).

künçit>küncit>küncüt

küni:

EU. küni: Kıskançlık, haset

(3) (yavız) yavlaḡ kişilerke yaḡın barıp...küni (4) kıyırḡak köñülnüñ tölüki uğrunta (5) yoḡ çıḡay bolup tevkür tıltıḡınta (6) anın men kıltım erser ḡamaḡ ayıḡ (AYK. II:34b. 102/3-6)

(Kötü kişilerle yakın olup, gerçek tamahkar gönül uğrunda (her şeyden ayrılıp) fakirleşip, kötü amellerin hepsini ben yaptım.)

(3) yime öñre şakimun burkan saz-(4) -ınınta şmnançlar erdimiz...küni (MAİT. 66/3-4)

(Biz yine vaktiyle Şakyamuni Burkan'ın dininde Şazan rahibe idik.

YU. küñçi: كۈنچى Kıskanç biri (YUTS. K. 212)

“Kıskançlık, kıskanç” anlamında olan bu sözcük kuzeydoğu lehçelerinde kullanılmaktadır (ED. 727). Bu sözcük Yeni Uygurcada isim olarak “kündeş” (kıskanma durumu, ikinci eş / kuma) ve “küñçi / küñlemçi” (kıskanan kimse) biçimiyle, fiil olarak “küñlimek / kündeşlik kılmak” şeklinde de işlek olarak kullanılmaktadır.

küni>küñçi

künilik:

EU. künilik: kıskançlık

[bu saviḡ eşidip] (10058) elig begniñ küniligi oti yürekinde (10059) tamıtıp ḡatıḡ ünin kıḡıra inçe tép [tédi] (DKPAM. 10058-(10059)

(Bu sözü işiten hükümdarın yüreğinde kıskançlık ateşi tutuştu, sert sesiyle bağırarak şöyle dedi:)

YU. künçilik: كُؤچىلىك Kıskançlık

uniñ künçiliki bek çin (YUTS. 212), (O çok kıskanç biri)

Bk. küniçi

künilik:küniçi>küniçilik>künçilik

küntüz:

EU. küntüz: Gündüz

küzedür sen yme tünle küntüz isig (00755) özüñüzte artuñrak açını küyü küzetü [tutdun] tutdun (DKPAM. 00754-00755)

((koruyacaksın). Yine gece gündüz sıcak canından daha çok bizi koruyup kollayarak gözettin.)

(72) kamağ yalñuklar ayayu ağırlayu tutmış kergek kim (73) tünle küntüz unıtmasar..tağı yime kim kayu tişi (KİP. 72-73)

(Bütün insanların (onu) gece-gündüz unutmamaları için daima saygı göstermeleri gerekir.)

YU. kündüz: كُؤندُوز Gündüz, günün aydınlık bölümü

kéçe ve kündü uzak yerlerde rozini kandak tutudu? (YUTS.: K. 2121), (Gündüz ve gece çok uzun olan bölgelerde oruç nasıl tutulur?)

“Gece” sözcüğünün zıt anlamlısı olan sözcük Çağdaş Türk Lehçelerinde yaygın kullanılmaktadır (ED. 729).

küntüz>kündüz

küri:

EU. küri Hacim, ölçü birimi

suvqlıg bir şıg sekiz küri uruğ kirür- yi-imin.. (SUK Sa 4/3)

(Sulamalı bir şıg sekiz küri tohum giren (ekilen) yerimi...)

YU. küre I: كۈرە Ölçü aleti. Tahta veya kamıştan yapılır, Bir küre=22.4 Kg

ağzi çoň, yeni çoň küre (İL: K. 701), (Ağzı büyük, yan tarafı büyük küre)

bir küre aşliq (İL: K. 701), (Bir küre tahıl)

YU. küre II: كۈرە Avlu, bahçe

Ağırlık ve hacim ölçüsü olan bu sözcük daha çok tane tane olan tahılları ölçmek için kullanılmıştır. Bir küre 22.4 Kg ağırlığındadır (ED. 737).

Clark, sözcüğü Çince “tou” ile ilişkilendirir.⁵²⁵ İdikut Mahkemesi Sözlüğünde “küri” sözcüğünün Çincesi aynı şekilde “dou 斗”⁵²⁶ şeklinde verilmiştir. Çince Okyanus Sözlüğünde “dou 斗” sözcüğü “üst tarafı geniş, alt tarafı dar olan, sapı olan ölçü aleti; sıvı ve tahıl ölçmek için kullanılan ölçü birimi” şeklinde açıklanmıştır⁵²⁷. Feryal Korkmaz, sözcüğün kökünün Pehleviceden geldiğini, Pehlevi dilinde “tahıl ölçüsü” anlamında bir “grīw” sözcüğü bulunduğunu ileri sürmektedir.⁵²⁸

10 avuç=1 şeq

10 şeq=1 küre

küri>küre

kürilik:

EU. kürilik: Ölçek, hacim ölçüsü

(9) in şijnin qavın kürin kürilikin (10) tınlıqlarığ artım ezükledim erser ... (AYK. III.5a. 135¹/-10)

⁵²⁵ CLARK, Larry Vernon, **Introduction to the Uyghur Civil Documents of East Turkestan (13th-14th cc.)**, Indiana, Indiana University Department of Uralic and Altaic, Yayınlanmamış Doktora Tezi, 1975, s. 377.

⁵²⁶ Mağfıret Kemal Yunusoğlu, **Uygurca- Çince İdikut Sözlüğü**, TDK Yayınları, 2012, s. 87.

⁵²⁷ (Çevrimiçi) <https://www.cihai.com.cn/search/words?q=斗>, Erişim, 16 Haziran 2022.

⁵²⁸ Feryal Korkmaz; Berker Keskin, İpek Yolundaki Eski Uygur Ticari İlişkileri, **Uluslararası İpek Yolu Sempozyumu, İstanbul**, 2018, s. 105.

(Hacim- oylum, ölçek-miktar (gibi birimler) ile canlıları dolandırdım, kandırdım ise...)

(40) (karıcın çık-) in kürkin kürilikin tınlıglarığ (41)ardılar yuvdılar...ol tıltagın (42)

anta ölüp tamuda toğdılar (MAİT. 75/40-42)

((Ölçeklerle), kilelerle insanları aldattılar. Bu sebepten orada ölüp cehennemde doğdular.)

YU. kürelik I: كوردلك 1. Ölçü aleti, ağaç veya kamıştan yapılır

Bir küre=22.4 Kg

ağzi çoñ, yeni çoñ küre (İL: K. 701), (büyük, yan tarafı büyük küre)

bir küre aşlık (İL: K. 701), (Bir küre tahıl)

YU. kürelik: كوردلك Avlu, Bahçe, Yer adı

Mongulküre (İL: K. 701), (Monggul Küre)

“Ağırlık, hacim ölçüsü” anlamındaki bu sözcük daha çok tane olan tahılları ölçmek için kullanılmıştır. Bir küre 22.4 Kg ağırlığındadır (ED. 737).

Bir şeq=on avuç

Bir küre=on şeq

kürilik>kürelik

kürtük:

EU. kürtük: Kar yığını

(1) arıglarta öñlerte kürtüklerte (2) kayuta erser tegmiş yadılmış oron- (3)- larta birök ol yer orontakı elig- (4) -ler hanlar bon om erdinig süzök kertgünç köñül (AYK. VI.3a. 407¹/1-4)

(Birçok ülkede, şehirde, kasabada, ormanda, çölde her nerede yayılmış ise o yerdeki hükümdarlar, bu öğreti mücevherini gönülden dinlese...)

YU. kültük كؤلتؤك İçi boş üstü sert olan kar yığını.

Kültük qar (İL: K. 707), Kar yığını

İlk ünlüsü belirsiz olan bu sözcük “rüzgârla oluşan kar yığını, derin kar” anlamındadır (ED. 739).

kürtük>kültük

küvençliğ:

EU. küvençliğ: Gururlu Kibirli, Mağrur

(31) küvençliğ suv küznekiye soqlunmışlarğa (32) köni nomluğ köprügüg körkittiñiz (ETŞ. 44/31-32)

(Gurur suyunun akislerinden kör olanlara doğru yol köprüsünü gösterdiniz.)

az kılınçlığı övke küvenç (MAİT. 4/26)

(Hırslı, öfke, gurur)

YU. kuvañçlik: فوؤانچلىق Mutluluk, Neşe

kuvañç his kılmak (İL: K. 358), (Mutlu hissetmek)

“küven-” fiilinden türemiş olan sözcük anlam genişlemesine uğramıştır (ED. 689)

küvençliğ>kuvañçlık

küzetçilig:

EU. küzetçilig: Bekçilik, muhafızlık

(17) bu nom erdini (18) kamağın birgerü bolsunlar (19) küzetçilig inç meñig:: yene yme (AYK. VI:27b. 452/17-19)

(Bu Nom mücevheri gücünde her şeyi verecek olsunlar, koruyup huzurlu duruma getirdikten sonra)

YU. küzetçilik: كوزدەتچىلىك Güvenlik hizmeti, nöbetçilik

ular bugün kéçe növet bilen küzetçilik kıldığan boluştı. (İL: K. 655), (Onlar bugün gece sıra ile nöbette duracaklar.)

“közet” isminden türemiş olan bu sözcük “bekçilik, muhafızlık” anlamındadır (ED.

758)

küzetçilig>küzetçilik

menğülüg:

EU. menğülüg: Sonsuz, ebedi.

**(7) itigsiz menğülüg (8) taluyda uzatı menğülüg ilinçüleyin* (AYK. V.5b. 354¹/7-8)

(Hareketsiz eğlence denizinde eğlenceli adımlar gezineyim.)

-lıg menğülüg menjike tegürü ... (DKPAM. 00015)

(Sonsuz mutluluğa kadar...)

YU. menğülük: *مهنگولوك* Ebedi olan.

taşvay özinin dosti baratnıñ kuçıkida menğulük uykuğa ketti. (İL: M. 137), (Taşvay arkadaşı Beratin kucağında sonsuz uykuya gitti.)

“menğü” sözcüğüne {+IUG} ekinin eklenmesiyle türemiştir.

menğülüg>menğülük

meñizlig:

EU. meñizlig: Yüzlü, benizli, güzel

körksüz meñizlig tamu küzetçilerig [çıñaru körür] (DKPAM. 01424)

(Çirkin benizli cehennem nöbetçileri şüphesiz görür.)

(7) korkınçığ öñlüg (8) meñizlig tamuğlar kelir (MAİT. 68/8)

(Korkunç renkli yüzleri ile cehennemlikler gelirler.)

YU. meñizlik: *مهنگيزليك* Benizli

kızıl meñizlik dereh çaşkını (İL: M. 137), (Kırmızı benizli ağaç faresi)

“meñiz” isminden türemiş isim olan bu sözcük “Benizli, güzel” anlamındadır (ED. 771).

meñizlig>meñizlik

meyi:

EU. meyi: Beyin

(01528) (şiş-)-lerin sokup töpülerin tele meyiler [-in saçtı] (DKPAM. 01528)

(...şişleri sokup tepelerinden delerek beyinlerini dağıtıp...)

YU. miye: مَيَّة 1. Beyin 2. Kafa, Baş 3. Fikir, düşünce kabiliyeti

adem méñisi (İL: M. 279), (İnsan beyni)

méñisi bilen iş kılmak (İL: M. 279), (Düşünerek iş yapmak)

Sözcük Yeni Uygurcada İli Ağzında “miye” şeklinde de kullanılmaktadır.

miyem ağrip ketti. (Başım ağrıdı.)

meyi>meyin>meyiñ>meyiñe>meyne>meñe>miñe

muñ:

EU. muñ: Bin

[ulatu bu bıçğuları] (300) bir ikintike salmış tokımış-üniñ (301)-e miñ aroķ küvrügler

üninte üs (302)-tğnrek yavlaķ ün turti. (EUDÇ. 300-302)

(Ve bıçakları birbirine sürüp tokuşturmasından çıkan gürültü, binlerce davulun gürültüsünden daha korkutucu idi.)

[sekiz] tümen tört miñ tınlığlar alķuğun tözkerinçsiz (KİP. 220)

(84000 canlı varlığın hepsi, anlaşılması güç Budalığa inandılar.)

YU. miñ: مِئ 1. Bin 2. Çok, fazla

miñ tal köçet (İL: M. 308), (Bin tane ağaç)

miñ yaħşi (İL: M. 308), (Çok iyi)

Clauson, Moğolcada “mingan” şeklinde olan bu sözcüğün ilk ünlüsünün “i” olduğuna dayanarak sözcüğün ilk ünlüsünün aslında “i” olduğunu, çok erken dönemlerde i> ı değişiminin tamamlandığını öne sürmektedir (ED. 346).

mıñ> mıñ

mive:

EU. mive: Meyve

asıraķı mivesi bar (ETŞ.262/1)

(Fakat pek azının meyvesi var.)

YU. méve: مېۋە 1. Meyve 2. Sonuç, Netice

yaz méviliri pişti. (İL: M. 288), (Yaz meyveleri olgunlaştı.)

sebirniñ mévisi altun (İL: M. 288), (Sabrın meyvesi altın)

Farsçadan alıntı olan sözcük “meyve, yemiş” anlamındadır (OTAL. 763)

mive>méve

monçuķ:

EU. monçuķ: Boncuk

*(18) tümen tınlıǵlar altun kümüş erdini monçuķ (19) satıǵsız erdiiniler tilegeli...taluy
öǵüzke kirser...(KİP. 18-19)*

(On binleyen canlılar altın gümüş, mücevher, boncuk ve paha biçilmez pahalı şeyleri
aramak için deniz veya ırmağa girseler...)

*(08395) alķu monçuķlarıǵ yavazlasar: ançulayu yme (08396) men bir toyın tıtaǵında
ķamaǵ bursañ kuvrag (08397) (DKPAM. 08395-08397)*

(Tüm boncukları kötülese, yine ben bir rahip sebebiyle tüm Nom cemaatine...)

YU. monçaķ: مونچاق 1. Boncuk, süs tanesi 2. Tane tane olan

ķız ķolidiki göher munçikini kembegel yigitke bériptu. (İL: M. 189), (Kız elindeki
değerli boncuǵu fakir yiǵide vermiş.)

uniñ keñ pişaniside ter munçaķlıri paķiraytti. (İL: M. 189), (Onun geniş alnında ter
damlaları parlıyordu.)

“Boncuk, boncuk kolye” anlamında olan bu sözcük erken dönem Türkçesinde muhtemelen “mücevher” anlamında kullanılmıştır (ED. 349).

monçuk>monçak

mübarek:

EU. mübarek: 1. Mübarek, kutlu, kutsal 2. Kişi adı (SUK)

altmış altun alıp mübarek koç adlıg (SUK Sa26/5)

(Altmış altın alarak Müberak Koç adlı)

YU. mubarek: 1. Mübarek, Mukaddes 2. Kutlama, tebrik etmede kullanılır 3.

Kişi adı

mubarek zémin (İL: M. 195), (Mübarek toprak)

dostum, mübarek bolsun, toy kıpsen. (İL: M. 195), (Arkadaşım, tebrik ederim, evlenmişsin.)

Arapça olan bu sözcük (BTS.1 600) kişi adı olarak geçmektedir.

mübarek>mubarek

munça:

EU. munça: Bunca

(0247) meniñ töpömdeki (0248) [saçlarıg]ü tutğalı usar...bo:mo:nça [söz]lep (0249)

anta oğ ol rakşas yavlaqtıñ yañkuluğ (0250) boğazıntın ört (0251) yañkuluğ ört yalın

ağzıntın (EUDÇ. 0247-0250)

(Benim tepemdeki saçlarımı tutup (çekmeye) gücü yetebilse. Buna benzer sözler söyleyip (dururken) o arada o şeytan kötü ses (ve bu sesin yankısıyla boğazından ateş çıkardı.))

(10) bu munça⁵²⁹ sav sözlep süzük (11) köñülin yinçürü töpün yüküntük- (12)-te ötrü tözün maytrı bodisvt- (13)- nıñ kerti körki yitlinip toyın (14) dıntar körki belgülig bolıtı...ötrü... (MAİT. 18/10-14)

(Bunca sözleri söyleyip, temiz bir gönülle eğilerek secdeye vardıktan sonra asıl Maytrı Bodisattva'nın dünyevi vücudu kayboldu ve rahip vücudu belirdi.)

YU. munçe مونچه: Bu kadar, bunca

apisi uni nede kaldıñ dep tillıgan bolsa u munçe kıynalmıgan bolatti. (İL: M. 249), (Eğer annesi ona “nerede kaldın?” diye bağırırsaydı o bu kadar zorlanmamış olurdu.)

YU. bunçe: بونچه Bu kadar, bunca

bunçe nersini kötürelmeysen. (İL: B. 509), (Bu kadar ağır şeyi taşıyamayacaksın.)

Clauson, sözcüğün “bunca” sözcüğünün ikincil bir biçimi olduğunu belirtmiştir. “Bu” zamirinin eşitlik eki almış halıdır (ED. 349). Sözcük Yeni Uygurcada “munçe, bunçe, şunçe, aşunçe” şeklinde görülmektedir.

munça>munçe

muntağ:

EU. muntağ: Bunun gibi, böyle

(49) anta oq erser...yavuz -(50)-ta yavuz ol kişi titir...kim muntağ (51) edgülig maytrı bodisvtag körgeli (52) küsemeser...taķı yime tirin ölüg [ol atanur] (MAİT. 8/49-52)

(Bu böyle ise, bu kadar iyi Maytrı Bodhisattva'yı görmek istemeyen bir kimse “kötünün kötüsü” demektir.)

(34) er taplağıl ...[ontağ kılsar] ol begler y (i)me maña (35) yavlaķ saķınç tamturmağaylar anta ötrü (ADF. 34-35)

(Bu şekilde davranmış olmandan dolayı o beyler benim hakkımda kötü

⁵²⁹ Tekin 2019: munça

düşünmeyeceklerdir.)

YU. mundaq: مۇنداقى Bunun gibi, buna benzer

ayzöhredin mundaq geplerni anlaymen dep oylimaptikenmen. (İL: M. 250), (Ay Zühre'den böyle laflar duyacağımı hiç düşünmemiştim.)

YU. bundaq: بۇنداقى Bunun gibi, böyle.

eşmetniş bundaq deşini toğra bolmaptu. (İL: B. 509), (Ahmet'in böyle demesi yanlış olmuş.)

muntağ>mundaq

neçe:

EU. neçe: Ne kadar, kaç

(0317) alķu tınlıqlarını sa:n isa:kışı ne:çe teşlig (0318) bolsar nece teşlig kalın küçlüğ yavlaķ (0319) yék içgek bolsarlar bodistv uğuşluğ (0320) élig begniş eñmintın etözinteki (0321) bir evin tüsişe yme ada tegür- (321) -geli uğuluğ ermezler...ne üçün tép téser... (EUDÇ. 0317-0321)

(Bütün canlıların sayısı kadar da olsa, ne kadar kalabalık, güçlü, kötü, güçlü şeytanlar da olsalar Bodisattva soyundan gelen hükümdarın, hiçbir şekilde, bedendeki tek bir kılına bile zarar vermezler.)

(26) ...neçe bu altı kat teşri (27) yirinte erigme teşriler...teşri (28) katunları tüinin künin teşri meñi- (29)- sişe esrüeüp yoksuz öd ertürür (30)- ler erser...nece nece kşan ödler (31) ertser ança ança edgüliğ özķ (32)- leri teşri meñileri erter barır ķaltı (MAİT. 103/26-32)

(Bu altı katlı tanrılar diyarında bulunan tanrılar ve tanrı hanımları gece gündüz tanrı sevincine sarhoş olup boşuna vakit geçiriyorlarsa zaman geçtikçe de o nispette üstün olan asılları, ilahi sevinçleri geçer gider.)

YU. neççe: نەچچە 1. Ne kadar, kaç 2. Çok az olan

siz neççe yaşka kirdiniz? (İL: N. 365), (Kaç yaştasınız?)

bar yoki neççe teŋge pulum kaldı. (İL: N. 365), (Sadece birkaç kuruş param kaldı.)

“Ne” soru zamirinin eşitlik halı almış şeklidir (ED. 775).

neçe>neççe

neçök:

EU. neçök: Nasıl, niçin

kim bolsar anı neçök utğalı yegedgeli [uğay sizler] (EUDÇ. 086)

(Kim olsa onu yenmeye muktedir olacaksınız?)

(98) bu kuanşı im pusar neçükin ne alın çevişin bu çambudvip yir suvda (99) yoriyur tınığlarğa ası tusu kılur nom nomlayur. (KİM. 98-99)

(Tanrım, bu Kuanşı İm Pusar nasıl ve ne gibi usullere, çarelere baş vurarak, bu Jambudvipa denen dünyada yaşayan canlı varlıklara fayda sağlar.)

YU. néçük: نېچوک Nasıl, Neden

siler davalimiğan bolsanlar kızimniñ hali néçük bolar idi. (İL: N. 404), (Sizler tedavi etmeseydiniz kızımın durumu nasıl olacaktı bilinmez.)

u bu yerge niçük kelmidi? (İL: N. 404), (O buraya neden gelmedi?)

“Ne” soru zahirine çok nadir görülen {+çÜk} ekinin eklenmesiyle türemiştir (ED. 775).

neçe ök>neçök>neçük>néçük

nese:

EU. nese: Şey, eşya, nesne

[men] taşık üç yılka tgi yanıp kelip bu nese-ler [-ni turiğa birmeser] (SUK Mi19/13)

(Ben Taşık üç yıla kadar dönerek bu şeyleri Turi’ya vermezsem...)

YU. nerse: نەرسە Eşya, nesne

öyde yigüdek bir nerse kalmidi. (İL: N. 367), (Evde yiyecek hiçbir şey kalmadı.)

ne erse > nerse (KBS. 606)

oğulça:

EU. oğulça: Erkekler gibi

(20) tüz körürsüz tınlıglarığ özte toğmuş (21) oğulçs kızca... y(i)ti kınığ ögrünçlüğ
(AYK. X.10a. 617/20-21)

(Tüm canlıları kendi oğlan, kızınız gibi gördünüz.)

YU. oğulçe: ئوغولچه Erkekler için, Erkeklerle özgü, erkek gibi

“némige oğulçe yasinivaldila?” dédi o kızını kuçaqlap yiglap turup. (İL: O. 656),
(Neden erkek gibi giyindin diye ağladı o kızını kucağına alarak.)

“oğul” sözcüğünün {+çE} eşitlik halı almış şeklidir.

oğulça>oğulçe

oğulluğ:

EU. oğulluğ: Oğullu

[ygrmi sitir] kümüş alıp oğulluğ birtimiz. men toynak şlavanti... (SUK Ad02/5)

(Yirmi sitir gümüş alarak evlatlık verdik. Ben Toynak Şlavanti...)

YU. oğulluğ: ئوغۇللۇق 1. Oğlu olan, oğlan çocuk sahibi olan 2. Erkek gibi

“sizmu üç oğulluğ bolğan adem, bu işlarni bilişijiz kérek” -dédi o. (İL: O. 656), (Siz de üç erkek çocuk sahibisiniz, bu işleri bilmeniz gerekiyor dedi o.)

oğullarda boluşka tégiştlik hislet. (İL: O. 656) (Erkekte olması gereken fazilet.)

“oğul” sözcüğüne {+IUğ} ekinin eklenmesiyle türemiştir.

oğulluğ>oğulluğ

oluk:

EU. oluk: Oluk

(1) *etözte ed kan tatığ üç erür* (2) *yinli süñükli bés bolur yilgli* (3) *oluklı bolur yitik kirser birök ig* (AYK. IX.24a. 591¹/1-3)

(Bedendeki unsurlardan (Skr. dhātu), et, kan, tat üçünü teşkil eder, cilt ve kemik birlikte beşini, ilik ve beyin [de] birlikte yedisini oluşturur.)

YU. olağ: 1. Ağacın içi oyularak yapılan kayık 2. Hayvanları sulamak için kullanılan ağacın içi oyularak yapılan oluk şekilli nesne

Asıl anlamı “oyuk ağaç gövdesi” anlamında olan bu sözcük çağdaş Türk lehçelerinin bazılarında kullanılmaktadır (ED. 136).

oluk>olağ

onunç:

EU. onunç: Onuncu

it yıl onunç ay on yanıkā ///elik kay-a (SUK Sa23/1)

(Köpek yılı onuncu ayın onuncu günü...)

(8) *ağuluk ada tuları barça* (9) *öçer amrılır:: onunç orunuñ unit-* (10) *-mağsız bolur tép yarlıkadı* (AYK. IV. 68b. 332/8-10)

(Zehirli tehlikelerin tamamı söner, sakinleşir. Onuncu yeri unutmaksızın bulurlar, diye açıkladı.)

YU. onunçi: أونونچی Onuncu

“On” sayısının sıra sayı eki almış şeklidir. Sıralama eki {+nç} Çağdaş Türk Lehçelerinde {nç/InçI} biçimini almıştır (ED. 187).

onunç>onunci

ordu:

EU. ordu: Saray

(53) *yaruḵ ordu içre...* (HUAS. 53)

(Aydınlık saray içinde...)

(11) *yadağın yoriyu ordo* (12) *ḳapığınṭa taşdın önüp ertinju* (13) *ağır uluğ saḳınç atlığ maḅğal-* (14) *-lığ törölerig ḳılturu ol nomçıḳa* (15) *utru barmış kergek ne üçün* (AYK. VI. 418/11-15)

(Yaya olarak yürüyüp saray kapından dışarı çıkıp son derece büyük bir farkındalıkla kutlu yasaları gerçekleştirip o Darani öğretmeni ile karşılaşmalı.)

YU. orda: *ورد* Saray, Padişahın sarayı 2. Fare gibi yerin altında yaşayan hayvanların yuvası (YUTL. 309).

şah başḳılarnı ordidin çıḳıp turuşḳa buyruptu. (İL: O. 629), (Şah diğerlerini ordudan çıkmalarını istemiş.)

Asıl anlamı “padişahın sarayı” olan bu sözcük Buda ve Mani metinlerinde “ilahi konak” anlamında kullanılmıştır (ED. 203). DLT’te de ise “sıçan gibi yerin altında yaşayan hayvanların yuvası”⁵³⁰ anlamında bir “ordu” sözü bulunmaktadır.

ordu>orda

ortuḳ:

EU. ortuḳ: Ortak

(27) *ödekçi bile ortuḳ altı şig yir bile munçe tgir-ni* (28) *bu munça maḅa birmiş ülüş - ni bitigdeki-çe alıp...* (SUK WP04/27-28)

(Ödekçi ile birlikte altı şıgık yer ile bunca mirası [...] bunca bana verilen miras vasiyetnamedeki gibi alıp...)

YU. ortak: *ورتاق* Beraber büyümüş olan 2. Herkese ait olan, aynı, benzer 3. Beraber, birlikte

⁵³⁰ Atalay 1999: 1. 124.

ortaklırim, canlırim, dostlırim (İL: O. 626), (arkadaşlarım, canlarım, dostlarım)

ortak gaye (İL: O. 626), (Ortak gaye)

ortak mesoliyet (İL: O. 626), (Ortak görev)

Clauson, sözcüğün “ortu” isminden türediğini ama {k} işlevinin belirsiz olduğunu ileri sürmektedir (ED. 205).

ortuk>ortak

ortukluğ:

EU. ortukluğ: Ortaklık, ortaklaşa

(4) *isury-a birle ortuk-luğ* (5) *yiti küri yir-mizni toğru tumlitu [sattım]* (SUK Sa14/4-5)

(Sury ile ortak yedi küri yerimizi doğrudan sattım.)

men sadi-niñ ortukluğ... (SUK Mi26/2)

(Ben Sadi’nin ortaklık...)

YU. ortaklık: *ئورتاقلىق* Ayni karaktere, aynı özelliklere sahip olma durumu.

ularniñ micez-harektiride hiç ortaklık yok idi. (İL: O. 628), (Onların karakteri birbirine hiç benzemiyordu.)

“ortuk” sözcüğüne {+İlg} ekinin eklenmesiyle türemiştir (ED. 211).

ortukluğ>ortuğlğ>ortaglığ>ortaklığ>ortaklık

orunluğ:

EU. orunluğ: Taht

temirliğ orunluğlar öze olur- [urlar] (MAİT. 112/37)

(Demirden tahtlar üzerinde otururlar.)

(3) *varyağ barmış öñi orunluğ onunç* (4) *orontakı bodis(a)t(a)vlarka şobak altun öz Etözler altun* (5) *öñlük ök yaruğlar etözinte saçırayu [üne turur]* (AYK. IV.60a.

315²/3-5)

(Vairāgyabhūmi adlı vairāg gitmiş farklı yerli onuncu yerdeki Bodhisattvalar Şobhana altın renkli ışıklar bedeninde sıçrayıp yükselip durur.)

YU. orunluk: نورۇنلۇق Doğru, faydalı, yerinde

orunluk gep (İL: O. 643), (Doğru, yerinde laf), *orunluk* hıracet (İL: O. 643), (Yerinde harcama.)

Clauson, sözcüğün açıklamasında “yüksek édiz *orunluktın*” örneğini vermiştir. Ayrıca Çağatayca’daki “*orunduk*” (eyer bezi) sözcüğünün bazen “*aranduk*” şeklinde de geçtiğini ve muhtemelen “sürekli kullanılan şey” anlamındaki “aran” sözcüğünden geldiğini belirtmiştir (ED. 237).

Gülensoy, (2007) sözcüğün kökünün ETü. or “*yer, *taht” ve or ~ ur “yer” şeklinde açıklamış ve oron > orun sözcüğünü ET. *or+un “yer, yüksek yer, taht” şeklinde yapmaktadır (KBS. 629-630).

Yeni Uygurcada bu sözcük “orunluk” şeklinde “taht, mevki” anlamını kaybetmiş, “faydalı, doğru, yerinde” anlamlarında kullanılmaktadır. “Sandalye, iskemle, tabure” anlamındaki “*orunduk*” sözcüğü ise muhtemelen “orun” sözcüğüne “+dUk” ekinin eklenmesiyle türemiştir.

orunluğ>orunluk

otacı:

EU. otacı: Doktor, tabip

men odaçi⁵³¹ tayşi kümüş-ni siu say tayşi-tin altım. (SUK Mi33/2)

(Ben Tabip Tayşi Kümüş’ü Siu Say Tayşidan aldım.)

(16) *otacı yitürmeser ot emig* (17) *odğuraş séziksiz tepreyür.* (AYK. IX.23b. 590/16)

⁵³¹ Nobuo Yamada 1993: odaçi

(Hekim ilacı [hastalara] içirmezse şüphesiz [hastalıklar] baş gösterir)

YU. otaçi: *دكتور، تابپ* Doktor, tabip

Otacılar hazırğa keder hürmetlinip kelmekte. (İL: O. 606), (Tabipler bugün de halk arasında sevilmektedir.)

“Ot” isminden yapılan bu sözcük “otaçi, otuçi” şeklinde Moğolcada da alıntı olarak görülür (ED. 44).

otaci>otaçi

otira:

EU. otira: Orta

(5) inçe sözleşdimiz қоço kidini yoror iki ucu kin-(6) -lig otura tamğalıg üç miñ biş yüz quanpu-қа [kepez birle kesişdimiz.] (SUK Sa04/5-6)

(Şöyle konuştuk: Koço Pazarında geçerli, iki ucu enli, ortası damgalı 3500 Kuanbu’ya pamuğu ile anlaştık.)

(16) adaқınızның uulınta чакır (17) лақсан етігі ол миң кигайқа (18) түкеллиг отира қооллуғ ulduñluғ (19) eligiñiz adaқınız еңрекleri (20) тözü turur ётиглиг қоп белгүке (AYK. VI. 450/16-20)

(Ayağınızın altındaki çark alameti süstür. Bin tekerleğe sahip el ve ayak parmaklarınızın hepsi eşit, düzgün biçimdedir.)

YU. ottura: *ئوتتۇرا* 1. Bir şeyin merkezinden kenara doğru olan aynı uzaklıkta olan yer 2. İki nesne arasındaki mesafe 3. Belirli bir bölgedeki kişiler ya da nesne arasındaki mesafe 4. Başlangıç ile bitimi arasında eşit uzaklıkta olan süre

uniñ hoylisiniñ otturisida bir kavak térek bar idi. (İL: O. 607), (Onun avlusun ortasında bir tane eski kovuklu kavak ağacı var idi.)

u maymune қизниғ алдıda меşуқи budurniғ ikki көзiniғ otturisiға birni сөйүптү. (İL: O. 607), (O Maymunem’in önünde sevgilisi Budur’un alnının ortasından öptü.)

tizimlikte ezizniñ ismi otturidarak bolgini üçün uniñ ismi kéyinrek yazilatti. (İL: O. 607), (Listede Aziz'in adı orta tarafa doğru yazıldığı için onun adı biraz arkaya yazılmıştı.)

bir yili kışniñ otturisida İbrahim aka tursun bilen gep talişip qaldı. (İL: O. 607), (Bir defasında kışın tam ortasında İbrahim ağabey Tursun ile tartışmıştı).

Clauson, sözcüğünün etimolojisinin şüpheli olduğunu belirtmekle beraber “*otur-*” fiilinden türemiş olabileceğini de ortaya koymuştur (ED. 69).

otıra>ottıra>ottura

otluğ:

EU. otluğ: Ateşli

(149) biziñe ada tuda kelti erki...monta turmalım adın otluğ suvluğ hualıg çeçeklig yérke[baralım]. (ADF. 149-150)

(Burada durmayalım. Otu, suyu, çiçeği (olan başka bir) yere gidelim.)

(3) siz ootluğ qarımnda tüşdeçi -(4)-lerig:: kéçiglerte alp yérte (5) élçioğrı üze adaqmışlar (6) ıg:: olarnıñ barça uyur (7) siz :: qorqınların kétergeli::azu (AYK. VII.18b. 494¹/3-7)

(Savaş alanlarını, korkuya kapılan canlıları ya da ateş çukurlarına düşenleri, zorlu geçitlerde olanları, eşkıyalara rastlayanları gördüğünüzde bütün kötülüklerin giderilmesini sağlarsınız.)

YU. otluğ: ئوتلۇق 1. Ateşi olan, sıcak, ateşli, hararetili, coşkulu 2. Işıklı, parlayan, heyecanlı 3. Tandırın içindeki külü almak için açılan delik (İli Ağzı)

alimniñ issik nepsini meñzide his kılğan méhriban bésini uniñ köksige koydı. (İL: O. 616), (Alim'in sıcak nefesini yüzünde hissedenden Mihriban başını onun göğsüne dayadı.)

u kızıñ otluk bakişliriğa çidiyalmastin yerge qarivaldı. (İL: O. 616), (O kızın sıcak bakışlarına dayanamadan gözünü yere çevirdi.)

tonurdki otlukni yépişni untup kaptimen ((İL: O. 616), (Tandırdaki deliği kapatmayı unutmuşum.)

“Ot” isminden yapılan bu sözcük çağdaş Türk lehçelerinin pek çoğunda kullanılmaktadır. Osmanlı Türkçesinde “zehir” anlamında olan bir “odlu” sözcüğü bulunmaktadır (ED. 55).

otluğ>otluk

otuz:

EU. otuz: Otuz

(2) kuan şı im pular alıudın sıñar etüz körkin (3) körtgürüp tınlıglarkâ asıg tusu kılmakı biş otuzunç (KİP. 2-3)

(Kuanşı im Pular’ın her yerde görünüp, canlı varlıklara fayda sağlamasından bahseden yirmi beşinci bölüm)

üç yüz biş otuz qunpuğa üsüştüümüz bu bitig kılmış kün (SUK Sa02/6)

(325 Kuanpu’ya anlaştık. Bu sözleşmeyi yaptığımız gün...)

YU. ottuz: ئوتتوز Otuz

ottuz tal alma (İL: O. 613), (Otuz tane elma)

Clauson, sözcüğün aslının {tt} şeklinde olduğunu ama bu şeklinin çok nadir görüldüğünü belirtmiştir (ED. 74).

otuz>ottuz

otuzunç:

EU. otuzunç: Otuzuncu

(4) altun önlüg y(a)ruk yaltrıklıg (5) kopda kötrülmış nom éligi (6) atl(ı)g nom bitigte suçaté (7) atl(ı)g élig hannıñ tıltagın (8) okıtmaq aylıg otuzunç (AYK. IX.1b. 570/4-8)

(Altın renkli, parıltılı, en yüce dharma şâhı adlı dharma kitabında (Skr.

Suvarṇaprabhāsottama) Sujāta adlı hükümdarın, [dharma hazinesine hürmet gösterme] sebebini açıklaması adlı yirmi birinci bölüm.)

biş otuzunç bölük (AYK. IX. 27b. 598/10)

(Yirmi beşinci bölüm)

YU. ottuzinçi: ئوتتۇزىنچى Otuzuncu

ottuzinçi nomurluk (İL: O. 614), (Otuzuncu numaralı)

Otuz sayısının sıra sayı eki almış biçimidir.

otuzunç>ottuzinçi

övke:

EU. övke : 1. Öfke, hiddet, kızma 2. Akciğer

(20) *eñilki azlı övkeli*⁵³² *nızvanlılarığ* (21) *kevmekke tayanıp ékinti kentü ençin* (22) *meñisin tilemetin etözlerin isig öz-* (23) *-lerin esirkememekke tayanıp, üçünç* (24) *emgekke tuştukta öñre azunıtağı* (25) *kılınçlarığ sakınıp sergeli seriñeli umakka tayanıp* (AYK. IV.13a. 225¹/20-24)

(Şöyle ilki arzu ve öfke ihtirasını zayıflatmaya (bastırmaya) dayanmak, ikincisi kendi huzurunu istemedi vücutunu esirgememeye dayanmak, üçüncüsü, sıkıntıyla karşılaştığında önceki hayat şeklindeki eylemlerini düşünerek sabredebilmeye dayanmak...)

(12) *neçede birök bu savlarığ* (13) *adınısığ kılıp övkä köñül turgur-* (14) *-sar ötrü ançata oq bo bütmiş* (15) *işin ıçğınur ikileyü tağı ed [tavar bolmaz]* (AYK. VI.443/12-15)

(Ne vakit eğer bu sözleri başka kılıp öfkeyi gönlüne yerleştirse o zaman işte bu tamamlanmış işini bırakır ve yeniden mal mülk olmaz.)

⁵³² Ayazlı 2012: öfke

YU. öpke: 1. Göğüs kafesinin büyük bir bölümünü içten kaplayan, kanı temizleyen solunum organı, akciğer 2. Öfke, sinirden kızarma durumu

öpkisige soğuk tégiptu. (İL: Ö. 780), (Akciğerini üşütmüş.)

bir nerse dep bolğuçe öpkidep kıpma. (İL: Ö. 780), (Öyle hemen sinirlenme.)

Yeni Uygurcada “*öpkisi örülmek*” (ağlamak, duygusallaşmak), “*öpke kaçmak*” (korkutmak, tehdit etmek), “*öpkilimek*” (sinirden kızarmak), “*öpkidimek*” (Uzun ve şiddetli ağlama durumu, nefes nefese kalma durumu, hüngür hüngür ağlama durumu) şekillerinde farklı anlamlarda kullanılır.

övke>öfke>öpke

ögüz:

EU. ögüz⁵³³: Irmak, nehir, dere

(3) biz ikegü-ke yunlaklık kümüş kergek (4) bolup ögüz içinteki açğu öleñ- (5)-ni toynçoq-ka tokuz stır kümüş-ke [sattım] (SUK Sa08/3-5)

(Biz ikimize kullanmak için gümüş gerek olup su kanalı içinde açılacak otlu tarlayı Toyunçuk’a dokuz sıtır gümüşe (sattım))

-/rın yarıp kadırıp taluy ögüzke [kodarlar] (MAİT. 108/10)

(...Yarıp bükerek kül nehrine bırakırlar.)

YU. egiz: İlkbaharda eriyen kar suyu

bu yıl kalımız egiz körmeyla tuğdi. (İL: E. 289), (Bu sene ineğimiz kar erimeden doğurdu.)

“ırmak, nehir” anlamındaki bu sözcük Moğolcada da alıntı olarak geçer (ED. 119).

ögüz>egiz

⁵³³ Ölmez 1991: ügüz

öleŋ:

EU. öleŋ: Sulak yer, bataklık arazi, yaş, rutubetli.

(22) mrkt erdni öŋlög yalıncğa yum-(23)-şak erdinilerig töşep urmuş teg mrkt (24) öleŋ
çimgenleri erür...tü türlüg (MAİT. 55/22-24)

(Marakata ve Ratna renkli yumuşak mücevherleri döşemiş, koymuş gibi ıslak çayırları vardır.)

(13) yana ol mandal üksinte (14) yér otçuq kılıp kömür ootu (15) urup kaz üyüri öleŋ
çeçeki (16) birle köyürüp meniŋ daranımın...(AYK. VIII.24b.544²/13-16)

(O alanın önüne yer ocağı yapıp kömür ateşi hazırlayarak beyaz hardal ve çayır çiçeği ile yaksın.)

YU. öyleŋ/örleŋ: بۆيلەك / بۆلەك Bataklık arazi, Çimen, yayla.

örleŋ çeçiki (UŞS. 269), (Çimenlikte yetişen sarı çiçek türü, Çayır çiçeği)

Clauson, sözcüğün “öli-” fiilinden geldiğini ve “çimen, sulu yer” anlamında olduğunu belirtmekle beraber Güneybatı ve Kuzeybatı lehçelerinde “dügün şarkısı” anlamında olan diğer bir “öleŋ” sözcüğünün bulunduğu da dikkat çekmiştir (ED. 147) Yeni Uygurcada Cluson’un belirttiği “dügün şarkısı” anlamındaki “öleŋ” sözcüğü bulunmaktadır ve aynı anlamda kullanılmaktadır.

öleŋ>öyleŋ

öles:

EU. öles: karanlık.

yaşuksuz öŋsüz öles boltı (AYK. X.9b. 616¹/7)

(Işıltısız, renksiz karanlık oldu.)

kalısız:: buluŋ yınak qararıp..öles boltı (AYK. X.10b. 618/18)

(Her yer kararıp karanlık oldu.)

YU. eles: شلهس Şaşılık, gözü yarı kapalı halde bakma durumu.

*kadir ustam elesrek kelgen bir naka adem bolup, uniñ aşpuzuli ikki akisininikige
karıganda avat idi.* (İL: E. 851), (Kadir usta gözü şaşılıklı olan engelli biriydi, onun
lokantası iki ağabeyine göre çok daha kalabalıktı.)

Clauson, Kaşkarlı'da geçen “öles köz” örneğini vererek bu sözcüğün “öl” kökünden
gelmiş olabileceğini ama {+es }kökünün ise DLT dışında başka bir yerde
rastlanmadığına dikkat çekmiştir (ED. 151)

DLT'te de, sözcük “baygın göz” şeklinde açıklamıştır.⁵³⁴ DTS' de ise “karanlık”⁵³⁵
olarak açıklanan sözcük Yeni Uygurcada “Şaşılık, gözü yarı kapalı halde bakma
durumu” anlamlarında kullanılmaktadır.

öles>eles

ölüg:

EU. ölüg: Ceset, ölü

*(51) (kim muntağ) edgölüg maytrı bodisvtag körgeli (52) küsemser...tağı yime tirig
ölüg [ol atanur]* (MAİT. 8/51-52)

(Ve yine Maytrı Bodisattvanın söylediği fevkalade iyi (şeyleri) işitmeye gelmeyen
kimseye “diri iken ölüdür” denir.)

*(00302) ol kınçuylar ölügi -(00303)-nin karnı ürişip keberip tenzip [yarılıp bardı]
(DKPAM. 00302-00303)*

(O Prensesin cesedinin karnı şişmiş şişmiş ve patlamış.)

YU. ölük: 1. Ceset, ölü 2. Mantıklı olmayan, katı kural 3. Akmayan, durgun olan
4. Solmuş renk, ışısız 5. Fazla basıldığından yumuşayan toprak

⁵³⁴ Besim Atalay, Divanü Lûgat-it-Türk Tercümesi, I-III: Ankara, 1998, s. 59-60

⁵³⁵ Nadalyaev 1969: 356.

ölükni yumak (İL: Ö. 851), (Cesedi yıkamak.) *adem ölüki* (İL: Ö. 851), (İnsan cesedi)
ölük pılan (İL: Ö. 851), (Katı plan), *ölük yatlimak* (İL: Ö. 851), (Anlamadan ezberlemek)

aķmas su (İL: Ö. 851), (Durgun su)

ölük köz (İL: Ö. 851), (Ölü bakış)

ölük topa (İL: Ö. 851), (Yumuşak toprak)

“öl-” kökünden yapılan bu isim çeşitli fonetik değişikliklerle Çağdaş Türk Lehçelerinde kullanılmaktadır (ED. 142).

ölüg>ölük

ölürgüçi:

EU. ölürgüçi: Kanlı, katil.

(54) ...olar öñre aķun--ta koyun ölürgüçi etçiler erdi (MAİT. 74/54-55)

(Bunlar evvelki alemde koyun öldüren kasap idiler.)

(00793) (kim) ölüť ölürgüçi erser ol ayıg kılınç (00794) tüşin kentü özi aşayur...adın kişi (DKPAM. 00793-00794)

(kim katil ise, o kötü amelinin karşılığını yine kendisi alır.)

YU. öltürgüçi: ئۆلتۈرگۈچى Katil

bu ademni öltürgüçi katil kolğa çüşti. (İL: Ö. 845), (Bu adamı öldüren katil tutuklandı.)

“öl-” kökünden yapılan bu sözcük “katil, öldüren kişi” anlamındadır.

ölürgüçi>öltürgüçi

öñlög:

EU. öñlög: Renkli.

altun öñlög etözi erti, (DKPAM. 00728)

(Altın renkli vücudu idi.)

(22) (inçip kitumati kent) uluş altun öñlög kümüş öñ- (23)- lüg yörünj öñlög (24) tegriklep turkaru yartlayur (MAİT. 29/22-24)

(Fakat Kirumatı şehri altın renkli, gümüş renkli, beyaz renkli çevreleyip daima parıldar.)

YU. öñlük: Yüz, çehre.

buğday öñlük yigit (İL: Ö. 843), (Esmer yiğit)

“öñ” isminden yapılan bu sözcük genelde “sarığ öñlög” örneğindeki gibi renk bildiren sözcükle beraber kullanılır (ED.185).

öñlög>öñlük

örü:

EU. örü :Yukarı, yüksekteki

(11) uluğ nomluğ tooğuğ örü tikde- [-çi-lerke]... (AYK. III.3b. 132b/11)

(Uluş öğreti tuğunu yukarı kaldıracaklara...)

(15) uttuman nizvanlıg alku ödün (16) yağılarığ::örü tikdim üzeliksiz... (AYK. V.12b. 368²/15-16)

(Doğru Nomlu eşsiz yüce tuğu kaldırdım.)

YU. öre: 1. Yukarı, yüksek 2. Dik 3. Fiyat olarak yüksek olan

bu yer bek öre iken. (İL: Ö. 801), (Burası çok yüksekmiş.)

öre yaka (İL: Ö. 801), (Balıkçı yaka)

néme? muşunimu öre körivatamla? (İL: Ö. 801), (Ne? Bu da mı yüksek geldi?)

“ör-” fiiline zarf fiil ekinin eklenmesiyle türeyen sözcük orta Türkçe döneminde “öre” biçiminde “yükseklik, direk” anlamlarında da kullanılmıştır (ED. 197).

örü>öre

öşün:

EU. öşün: Omuz

öşüninte basun ötrü et'özi (AYK. VIII.21a. 537^{1/1})

(Dirseğinden bağlansın ve)

YU. öşne: *ئۆشنه* Omuz ve çevresi

ismail sopum égir haltisini öşnisidin élip, ışıkniñ yénigila koydi. (İL: Ö. 835), (İsmail Sufi ağır torbayı omuzundan alarak kapının yanına bıraktı.)

“omuz” anlamındaki bu sözcük kuzeydoğu lehçelerinde “öjün” şeklinde görülmektedir (ED. 263).

öşün>öşne

ötek:

EU. ötek: Borç, ödenek

ayınç kılınçlıg ötekin tüketip tamu (DKPAM. 01942)

(Kötü amelle borcunu bitirip cehennem...)

(21)teñrili ulatı yılkılı (22) ajunlarta tegingülük nece ötek (1) emgek tolgaqları bar erser... (AYK. II.33a. 99/21,22- AYK II.33b. 100/1)

(Tanrılar, şeytanlar, hayvanlar dünyaya geldikleri zamandan beri ızdırapları var ise...)

YU. ötne: *ئۆتنه* Borç, ödenek

Bem uniñga pul ötne bérıp turğan. (İL: Ö. 810) (Ben ona borç vermiştim)

“öte-“ fiilinden türemiş olan sözcük “borç, ödenek” anlamındadır (ED. 50).

ötek>ötne

ötinç:

EU. ötınç: Rica, dilek

...neñ ötınç (1) evrilmeseler kılmasarlar ...ög (2)-nüñ qarınñ yarlıgın (3) teginmeser tutmasar ...montag (4) osuğluğ tınığlar törüsüz (5) yalañuq tétirler ermez olar (6) élig

han...yme ermez (7) kertü ogul..birök kayu élig (AYK.VIII.34b. 560/23, 561/1-7)

(Hiçbir nasihate uymaz, (kötü yoldan) dönmezse, ana baba sözünü tutmazsa töresiz, kanunsuz insanlardır. Hükümdar olamaz onlar ve sayılmazlar gerçek evlat.)

YU. ötünç: ئۆتۈنچ 1. Rica, dilek 2. Borç

silige bir ötünışim bar. (İL: Ö. 797), (Sizden bir ricam olacak.)

maña azraķ pul ötünç bérip turalamsen? (İL: Ö. 797), (Bana biraz para ödünç verebilir misin?)

“öt-” fiilinden türemiş olan sözcük Çağdaş Türk Lehçelerinde yaşamaktadır (ED. 61).

Yeni Uygurcada “ötünç” şekliyle beraber “ötünüş” şekli de görülmektedir. Ayrıca aynı kökten gelen “ötne” sözcüğü “borç” anlamında kullanılmaktadır.

ötünç>ötünç

özlüg:

EU. özlüg: Canlı, özlü

(23)özlüglerig ölürmemek adınağunuñ tavar-(24)- ın küçep almamak oğurlamamak
(AYK. IV.10a. 219/23-24)

(Canlıları öldürmemek, Başkasının malını zorla almamak, çalmamak...)

körseler şaki toyınlar özlüg- (6) -üg çlürürler ermiş tip saķı-(MAİT. 585-6)

(Görseler Şakya rahipleri, canlıları öldürüyorlarmış.)

YU. özlük: ئۆزلۈك Şahsiyet, kendine mahsus olan 2. Yapışkan

özige ḥas (İL: Ö. 828), (Kendine mahsus)

özlük un (İL: Ö. 828), (Yapışkan un)

“öz” isminden yapılan bu sözcük “canlı, yaşam belirtisi olan” anlamında kullanılmıştır (ED. 286).

özlüg>özlük

paoşın:

EU. paoşın: Kefil

(16) *paoşın et'öz üzeki arığ ıduğ biş (17) yapığlık bulmak erür aştınç töz tüp* (AYK. I.31a. [=R-M:704]34p/16-17)

(Kefil vücut üzerindeki kutlu beş bağlantıyı bulmaktır.)

YU. borun: بورۇن Kefil olan kimse, (bao ren, 保人)

ular kız oğrilaş oyuni kılmakçı, eger epleşmise almas üçün kızni borunga almakçı boldi.

(İL: B. 457), (Onlar “kız çalma” oyunu oynamayı planlıyordu, eğer olmazsa elmas için kızı kefil yapmak istiyordu.)

Eski Uygurcadaki *paoşın* sözcüğü kefil anlamındaki Çince “保人-bao ren (Eski Çince okunuşu pau jen/zhen)” sözcüğünden alıntıdır. Yeni Uygurcadaki *borun* şekli ise aynı sözcüklerin Yuan dönemindeki telaffuz şekli olan “*pow rin*” biçiminden kaynaklanmaktadır. Wilkens de EUES’ünde bu görüşü desteklemektedir (EUES. 558; EUES. 554).

paoşın>borun

pıgamber:

EU. pıgamber: Peygamber

maḥamat pıgamber ar-a kirmiş (ETŞ.114/155)

(Muhammed Peygamber araya girmiş.)

YU. peygamber: پەيغەمبەر Peygamber

dinniḡ peygembiri. (İL: P. 710), (Dinin peygamberi.)

Farsçadan alıntı olan sözcük “din adamı, elçi” anlamındadır.

pıgamber>peygamber>peygember

saç:

EU. saç: Saç

al t(i)n öñlüg saçıntın.. (MAİT. 88/4)

(Altın renkli saçından...)

ķara saçı tögöklüg tutur erdi: (DKPAM. 00247)

(Siyah saçı toplu duruyordu.)

YU. çaç: چاچ 1. Saç 2. Koyun, Dana gibi hayvanların omurgasını saran yumuşak doku
çaç almak (İL: Ç. 629), (Saç kestirmek.)

Sadece insan saçı için kullanılan bu sözcük Çağdaş Türk Lehçelerinde çeşitli fonetik değişimlerle yaşamaktadır (ED. 794).

saç> çaç

saçğu:

EU. saçğu: Saçılmak için hazırlanan şey, ekim⁵³⁶

alp emgek titir...köñüülnüñ saçğusı (AYK. II. 38a. 109/17)

(Çok meşakkatlidir...gönül aşkı ile ...)

YU. çaçķu: چاچķو Düğün, sünnet gibi törenlerde saçılan para veya şeker.

çaçķu çaşmak (İL: Ç. 631), (Şeker dağıtmak.)

ED’de yer verilmeyen bu sözcük “Kedimķi Uygur Til Yézıķidiki Altun Yaruk” adlı eserde “saçılmak için hazırlanan şey” olarak açıklanmıştır (s. 518).

saçğu>çaçķu

saçlığ:

EU. saçlığ: Saçlı

⁵³⁶ Wilkens 2021: s. 571.

(11) tetrü saçlıg kurtka yek kelipenin (12) tanmış üzütl-lerig tutupanın (ETŞ. 28/arka 11-12)

(Ters, kıllı, ihtiyar şeytan gelip, inkârcı ruhları yakalayıp, karanlık cehenneme doğru götürür derler.)

töpölerinte saçlıg çar tokir (DKPAM. 03090)

(Kafalarında saç topuzları...)

YU. çaçlık: چاچلىق Saçlı

uzun çaçlık ayal (İL: Ç. 631), (Uzun saçlı kadın)

“saç” sözcüğüne {+llg} ekinin eklenmesiyle türemiştir (ED. 797)

saçlıg>çaçlık

saçuk:

EU. saçuk Saçık, dağınık

tinlig saçuk sav sözlemekdin (DKPAM. 07563)

(İnsan saçma sapan söylemekten...)

(17) alp emgek titir köñülnüñ saçgusi (18) üze telve bolup trskmek tetrül- (19)- maķ

alp emgek titir yavız yavlaķ (AYK. II.38a. 109¹/17-19

(Çok ızdıraptır, Dağınık gönül üzere deli olup bozulmak, kötü yola girmek ağır ızdıraptır.)

YU. çéçik: چېچىق Dağınık, dağınık halde olan

çéçik nerse (Dağınık olan şey)

“Dağınık” anlamındaki “saç-” fiilinden türemiştir (ED. 796).

saçuk>çéçik

sagrı:

EU. sagrı: Deri, kalça

(22) ... *birök neçede sağırı* (23) *yapırğakı tigme yapırğak öt* (24) *üze* (AYK. I. 25b.[=R-M?693])

(Eğer sağırı yaprağına benzeyen yaprağın üzerine⁵³⁷...)

YU. sağıra: ساغرا İnsan veya hayvanın kalça kısmı

kaliniñ sağırisi (İL: S. 386), (Dana kalçası)

Asıl anlamı “ham deri” anlamında olan sözcük “atın arka taraftaki derisi, kalçası” anlamında da kullanılmıştır ve farklı fonetik değişikliklerle Çağdaş Türk Lehçelerinde yaşamaktadır (ED. 815).

sağırı>sağıra

sakız:

EU. sakız: 1. kıyafete yapışan meyve suyu gibi lekeler 2. Reçine

...*şırıpsısık yimek sakızı*... (AYK. VII.9b. 476²/2)

(... Şırıpsıka yemek reçinesi...)

YU. ségiz: سبغيز Sarımsı, beyaza yakın renkte olan yapışkan toprak, kil 2. Şekerli ve kokulu ağızda çiğnenen şeker türü 3. Sakız ağacının kabuğundan sızan, çiğnendiğinde yumuşayan beyaz renkli reçine

ségiz topidin far fur kaç a yasilidu. (İL: S. 662), (Sarı yapışkan topraktan (kilden) çini yapılır.)

u ağızidiki çaynavatқан ségizni köptürdi. (İL: S. 662), (O ağızındaki sakızdan bir baloncuk yaptı.)

kariğay ségizi (İL: S. 662), (Çam sakızı)

Clauson, “*sakız- sağız*” sözcüklerinin anlam olarak birbirine çok yakın olan iki farklı sözcük olduğunu, belki her ikisinin de “*sa:kız*” sözcüğünün sonraki dönemlerde

⁵³⁷ Kaya 1994: sağırı yaprağı

görülen biçimi olabileceğini belirtmektedir. Sözcük çağdaş Türk lehçelerinin hepsinde “reçine, sakız” anlamında kullanılmaktadır (ED. 817).

sakız>sékiz>ségiz

salığ:

EU. salığ: Vergi çeşidi

biz salmaz biz tep bu salığ (15) bud(a)şiri bahşı-ka tapşurup bertimiz (SUK Mi20/15)

biz katılmayız, ödemeyiz diye bu vergiyi Budaşiri Bahşı’ya teslim edip verdik.)

YU. sélik: سېلىق 1. Vergi çeşidi, ağırlık, yük 2. Düğün için erkek tarafın kız tarafa vermesi gereken para, başlık parası

sélik toplimaq (İL: S. 668), (Vergi toplamak)

ailiniñ séliki (İL: S. 668), (Aile yükü)

toy séliki (İL: S. 668), (Başlık parası)

“sal-” fiilinden türemiş olan sözcük bir vergi çeşidini bildirmektedir. Caferoğlu, bu sözcüğün Uygurlarda üzüm yetiştirmenin yaygınlaşması sonucu ortaya çıktığını bildirmektedir. Sözcük Çağatayca’da “silah, ordu için ülkede ödenmesi zorunlu olan hükümet vergisi” anlamları ile tespit edilmiştir (ED. 826).

salığ>salık>sélik

salkım:

EU. salkım: Soğuk, çiy tanesi 2. Demet, bağ

köyik teg kölige salkım teg:: (AYK. IV.46b. 292²/12)

(Kabarcık gibi, gölge gibi, çiy (tanesi) gibi,)

inçe kaltı uvşak yinçü salkımınğa [oğşatı] (DKPAM. 00262)

(Ufak, ince çiy tanesine benziyor.)

YU. salkın: سالقمن 1. Soğuk, serin 2. İsteksizlik durumu

salkın hava (İL: S. 410), (Serin hava)

uzun ötmey östeñ boyığa burulup etrapka salkın bir köz taşlıdı ve ğinşip héliki nahşini éytti. (İL: S. 410), (Az geçmeden nehre doğru çevrildi ve çevresine istemsizce göz attıktan sonra şu şarkıyı mırıldanmaya başladı.)

Clauson, bu sözcüğün “soğuk” ve “demet, asılı bir şey, sarkık” gibi iki farklı anlamı üzerine durmuştur (ED. 826) Sözcük Yeni Uygurcada “*salkın*” şeklinde “güneş görmeyen yer, serin” anlamındadır.

salkım>salkın

sançgak:

EU. sançgak: Mızrak

(01715) süvri sançgakın üne (01716) kelmiş başların kudi sanç çomururlar (DKPAM. 01715-01716)

(Sivri mızrağın öne gelmiş ucunu aşağı batırdı.)

(12) öñi sançgak bolur bı bıçgun (ermez) (13) törün inçip ölürler (AYK.VIII.32a. 555²/12)

(Çok sayıda insan mızrak, bıçak gibi yanlış yollarda ölürler.)

YU. sançgak: سانچقاق Balık tutmada kullanılan mızrak

Kona kıral devrinin ahırkı mezgilliridin başlap taşni yonup siliklaş arkılığ sançgak kıatarlıq belik tutuşka işlitidiğan iptidai kırallar keşip kıilindi (İL: S. 432), (Taş devrinin sonlarına doğru taşları yontarak yapılan mızrak gibi aletler ortaya çıkmaya başladı.)

Altun Yaruk'ta “mızrak” anlamında kullanılan sözcük (DTS. 514) Kıpçak Türkçesinde g” sesinin kaybolmasıyla “*sancak*” şeklinde karşımıza çıkmaktadır (KTS. 226). Bu sözcük Lopnor Ağzında “*sançgak*” şeklinde, Hotan bölgesinde “*saygak*” şeklinde de görülür (HZUTDŞL. 176).

sançgak>sançkak

sançığ:

EU. sançığ: Sancı

(07023) (yürek-)-imte sançığ kirip sıjirim tamırım (07024) barça bıcılmış teg ağrıp ig (DKPAM. 07023-07024)

(Yüreğime sancı girmesi, sınırlarımın hepsinin kesilmesi gibi ağrıyıp,)

YU. sancık: سانجق Sancı, ağrı

sançığ turup kalmak (İL: S. 433), (Sancı girmek)

“sanç-” fiilinden türemiş olan sözcük “ağrı, sancı” anlamlarında kullanılmıştır (ED. 835).

sançığ>sancığ>sancık

sanlıg:

EU. sanlıg: 1. Sanlı, saygılı 2. Başkasına ait olmak

(18) tutulmuş dahası eksiksiz, bilge, tanrılar (19) tejrisi burkan-nın bilgülüki (20) körgülük iduk tayşın nom-larka (21) sanlıg ülgülençsiz tehlençsiz (22) tıdıgsız tutuğsuz arıg süzük (AYK. III.22a. 169¹/18-22)

(Tutulmuş, dahası eksiksiz, bilge, tanrılar tanrısı, Budanın bilinmesi, görülmesi gerekli, kutsal Mahayane öğretilere ait ölçülenmez, karşılaştırılmaz. Engelsiz, manisiz, temiz pak..)

olargā sanlıg erür biz. (EUDÇ. 0122)

(Biz onlara tabiyiz.)

YU. sanlık: سانلىق Sayı ile belirtilen durum, Rakam.

uniñ ağızidin sanlık reķemler şunçilik togra çıkatti ki, avam bezide bu ayal deptirige qarap sözlevatamdu ya dep oylap kalatti. (İL: S. 436), (O rakamları o kadar doğru

söylüyordu ki, çoğunluk bazen bu kadın notuna bakarak mı söylüyor bunları diye düşünmeden duramıyordu.)

“San” isminden yapılan sözcük ilk dönemlerde genellikle “ait, sorumlu” anlamlarıyla kullanılmıştır, asıl anlamı muhtemelen “numaralı, sayılı” olmalıdır (ED. 839).

sanlıg>sanlık

sansız:

EU. sansız: Sayısız, hadsiz hesapsız

(14) 又未来 yana kelmedük ütki altı bilig bilig -ler yme ok bolur sansız (15) sağıssız kayu tıtağ-ın tükel bolmamağ üze üç basutçı-lar tüşürölüp (kemişilip turmaz). (Üİ. 120b/14-15)

(Yine gelecek zamanın altı şuurları da sayısız hesapsız olur. Hangi sebeple üç yardımcı-sebebe tam olmamak ile düşürölüp atılıp durmaz.)

anıñ arasında sansız üküş yeklerig körti. (EUDÇ. 12/04)

(Onun arasına sayısız şeytanları gördü.)

YU. sansız: سانسز Sayısız, hesapsız

asmanda sansız yultuzlar bulutlardın téşip ötüp nurluğ şola çaçatti. (İL: S. 435), (Gökyüzünde sayısız yıldızlar bulutları delerek ışık saçıyordu.)

“sa-n” sözcüğüne {+sIz} olumsuzluk ekinin eklenmesiyle yapılan sözcük “sayısız, hesapsız” anlamında kullanılmaktadır (ED. 842).

sansız>sansız

sapıg:

EU. sapıg: Sıra, dizi

(7) toyın taişéj iki yigirmi ulağ (8) sapıg nom okumışın körtüm yene (9) ol nomta inçe tép söyleyur (AYK. IX.31b/ 606/7-9)

(Toyin Taişen oniki aşamalı dharmadan bahsettiğini gördüm ve yine dharmada bunlar şöyle bahsediliyordu:)

(7) enç kılımlar, kimler olar-(8) -nın uğurıta şurate üdke tegi (9) nom erdini ulağ sapıgı üzülmes- (10)- (ün tép yarlıkadı; anta ötrü (AYK. VI.20a.[=R=M:127 440a/7-10]

(Huzurlu kılın. Onların zamanından duyulan, işitilen bir zamana kadar öğreti mücevheri kesilmesin diye buyurdu.)

YU. sapak: ساقى Bir şeyi tutmak için yapılan bölüm, bitkinin dal yaprak vb. bölümlerini taşıyan bölüm 2. Üzüm salkımı

ilidin çıkkan piçakñiñ sapiķi dane dane. (İL: S. 364), (İli bıçağının sapı tane tane olur.)

koğun pişsa sapiķida turmaz. (İL: S. 364), (Pişmiş kavun sapında durmaz)

üzümini ye, sapiķini sorma. (İL: S. 364), (Üzümünü ye, bağını sorma)

“sap-” kökünden türemiş olan sözcük “ulağ sapıg” şeklinde ikileme olarak kullanılmıştır (ED. 786).

sapıg>sapık>sapak

sarığ:

EU. sarığ: 1. Sarı 2. kişi adı

kök sarığ kızıl yörün yipün (MAİT. 55/25)

(Mavi, sarı, kırmızı, beyaz, menekşe rengi.)

sarığ lam-a-nıñ kendü buķ-a (SUK Sa16/8)

(Sarı Lama’nın, Kendü Buka’nın...)

YU. sérik: سېرىق 1. Sarı, limon kabuğu rengi, yumurtanın sarısı 2. Erotik düşünce, şehvet uyandıran

sérik gül (İL: S. 650), (Sarı çiçek), *sérik may* (İL: S. 650), (Tereyağı)

sérik flim (İL: S. 650), (Erotik film)

“sarı” anlamında olan sözcük bazı fonetik değişikliklerle Çağdaş Türk Lehçelerinde kullanılmaktadır (ED. 849).

sarığ>sérık

sarsıg:

EU. sarsıg: Kaba, kötü, çürük

(23) yme öñre irig sarsıg... (24) toğmušta irig sarsıg (25) ...tevlig kürlüg... (MAİT. 63/23-25)

(İnsanlar aleminde doğduklarından dolayı kaba ve çirkin...)

(05322) men teñri burhan yere müneyü yarlıkı- (05323) miş irig sarsıg savıg sözleyur men (DKPAM. 05322-05323)

(Tanrı Buda’nın ayıplayarak açıkladığı kaba sözleri söylerim.)

YU. sésik: سېسىق 1. Kötü koku 2. Tazeliğini yitirmiş, kokmuş olan, çürük 3. Kötü, zalim sésik gaz (İL: S. 659), (Kötü kokan gaz)

öyniñ içi sésik purap kėtiptu dédi patemhan. (İL: S. 659), (Evin içi çok kötü kokmuş dedi Patemhan.)

sésik göşni çivin tapar. (İL: S. 659), (Çürümüş eti sinek bulur)

aşu matem ayliri yurtniñ sésik bayliri öz işini gemleşke, bir kıliptu bésini. (İL: S. 659), (Şu kötü günlerde yurdun zenginleri yine kendi çıkarları için bir araya gelmişler.)

“Kaba, sert” anlamındaki “sarsı-” fiilinden türemiştir (ED. 854). Yeni Uygurcada daha çok “kötü koku” anlamını taşımaktadır.

sarsıg>sasıg>sésig>sésik>sésik

satıg:

EU. satıg: Satış, ticaret, alış-veriş.

(*taķı yme ķodı*) (20)-ķi yavuz ed tavarlarıķ satıķķa (21) tegzün tip ögdümüz...yıvdımız
(MAİT. 61/20-21)

(Ve yine kötü malları satılsın diye övdük.)

tomlıdu sattım satıķ qunpusin inķe sözleşdimiz üç... (SUK Sa02/5)

(Hepsini sattım, Satış Kuanpusu (parası) için şöyle konuştuk. Üç...)

YU. sétik: سبتیق Satış, ticaret.

*bu yurttin bir zaman soda meripet karvini ötken, sétiktin teķi karvan hoş, puli maldın
éşip ketken, aşu soda hésabinii ĥoten ķegizige pütken.* (İL: S. 647), (Bir zamanlar bu
memleketten ticaret kervanları geçiyordu, kervan halkı ticaretinden memnun,
kazandığı para malın değerinden fazlaydı, bu olaylar Hotan kaķıdına yazılmıştır.)

“sat-” fiilinden türemiş olan sözcük anlam genişlemesi ile “ticaret, alım satım”
anlamında da kullanılmıştır (ED. 799).

satıķ>sétik>sétik

satıķçı:

EU. satıķçı: Satıcı

ol ķalın ya yavlaķ ara ķalın satıķķılar yolayı ertgeli saķınsar ķorkunķluķ (KİP. 43)

(Bu bir sürü yol kesici arasından birçok satıcı yola çıkıp geçmeyi düşünseler
korkunç...)

(15) amarı inķe... (tip) (16) -da ķişi ajunınta erken satıķçı (17)-ķı yuluķķı uz uzaķut
erdimiz (MAİT. 61/15-17)

(Bazılar: şöyle diye... insanlar aleminde iken, satıcı ve alıcı, madrabaz idik.)

YU. sétikķi: سبتیقچی Tüccar, satıcı

sétikķılar maķtap maķtap ĥeridarlarni özüge ķaķırmaķta. (İL: S. 647), (Satıcılar
mallarını överek müşterileri çağırıyordu.)

“satıķ” ismine isim yapım eki {+ķI} ekinin eklenmesiyle yapılan sözcük bazı fonetik

değişimlerle Çağdaş Türk Lehçelerinde yaşamaktadır (ED. 801).

satıġçı>sėtiġçi>sétikçi

sav:

EU. sav: Söz, haber

men...bo savıġ eşidip mahendarasena (29) élig artokrak ögrünçülüġ inçe tép tédi.

(ADF. 28-29)

(Bu sözü işiten hükümdar Mahandarasana çok sevinip şöyle dedi:)

YU. soçi: سوچی Elçi

İli Ağzında “elçi, aracı, tellal” anlamında kullanan “soçi” biçimi bulunmaktadır.

soçi hotun (İL: S. 533), (Elçi kadın)

Eski Uygur Türkçesinde “sav” sözcüğü ile “söz” sözcüğü arasında fark vardır. “söz” daha çok bir tek sözcüğü gösterirken, “sav” ise belirli bir olayı anlatana uzun bir anlatıyı bildirir. “söz” sözcüğü Eski Uygur Türkçesinde nadir olarak görülür (ED. 782).

sav>sov>soo>so

sekiz:

EU. sekiz: Sekiz

sekiz bölüklüg niz-vani-l (a)r-ıġ adın tarıkmadıġ-ı erser anılayı oġ [atı bolur] (Üİ. 107a/6)

(Sekiz bölüklü Nizvanları uzaklaştırdığında, diğer uzaklaşmamış olanlarının adı da aynı şekilde “bağlayan” diye olur.)

(219) erdemin nomlayı vidyaġ kılmışın eşidigli kuvraġda sekiz (220) tümen tört miñ tınıġlar alkuġun tözkerinçsiz (221) burġan kutıña köñül turgurdılar (KİP. 219-221)

(Tanrılar tanrısı Burkan'ın, Kuanşı İm Puser'ın her yere saadet götürme kabiliyetini anlattığını ve büyü gücünü açıkladığını işiten topluluktaki 84 bin canlı varlığın hepsi, anlaşılması güç Burkanlığa inandılar.)

YU. sekkiz: سهككز Sekiz

yettige birni koşşak sekkiz bolidu. (İL: S. 483), (Yedi artı bir sekiz eder.)

Clauson, bu sözcüğün asıl biçimin çift ünsüz ile yazıldığını belirtmektedir (ED. 823).

sekkiz>sekkiz

sekkizinç:

EU. sekkizinç: Sekizinci

bu erür sekkizinç boşgutsuz arhnt (MAİT. 2/42)

(Bu sekizinci öğrenmeyen veli rahiptir.)

luu yıl sekkizinç ay altı otuz-ka men şivsay tayşi... (SUK Em01/1)

(Ejder yılı sekizinci ayın otuzunda Ben Şivsay Tayşi...)

YU. sekkizinçi: سهككزينچی Sekizinci

sekkizinçi öy (İL: S. 483), (Sekizinci ev)

Sekiz sayısının sıra sayı eki almış biçimidir (ED. 823).

sekkizinç>sekkizinçi

señir:

EU. señir: Dağı yamacı, dağ eteği, ön cephe

tag señiri teg [ünyük siz] (AYK. VII.17b. 492/11)

(Yüksek dağ zirveleri gibi yükseksiniz.)

terkin ök tag señiri üze yoklantı ...uluğ (DKPAM. 02890)

(Hemen dağ burnunun üzerine tırmandı.)

YU. siñir/señir : سهگير/سگير Köşe, köşe ağzı (Kumul, UŞS. 167) 2. Yapışkan doku

“Çıkıntı, yamaç” anlamlarındadır (ED. 840).

señir>siñir

señrem:

EU. señrem: Buda tapınağı

(19) vıhar señrem astupka sanlıg edig (20) tavarıg azu yme tört-tin (21) sıñarki bursañ kuvrag-larğa sanlıg (22) edig azuça yme yügerüki (23) edig tavarıg kuntum altım oğurlatım. (AYK. III.5a. 135¹/19-23)

(Manastır, tapınak Stupa’ya ait olan malı mülkü ve dahi dört taraftaki rahipler topluluğuna ait malı mülkü çaldım.)

sanıq señrem sanlıq stopik virhar (DKPAM. 02075)

(Sanık Manastırı, Stopik tapınağı)

YU. sanram: ساڭرام Buda tapınağı (İL: S. 398)

señrem>sanram

sevgüsüz>söygüsiz

sevig:

EU. sevig: 1. Sevgi, aziz, aşk 2. kişi adı (SUK)

basa toğril -niñ sevig bürt bile- (SUK Mi07/2)

(Basa Toğrul’un Sevig Bürt ile...)

YU. söyök: سۆيۆك Sevgi, Muhabbet. (KUTAYK. 521)

mevc urgaç bağrıda söyök dolķini (Çevrimiçi)

(<http://uyghur.people.com.cn/156014/15414327.html>, 3 şubat 2020.) (Bağrında sevgi dalgaları dalgalandığı için.)

“sev-” fiiline {+İg} ekinin eklenmesiyle yapılan bir eylemi tamamlayan bu isimdir (ED. 787).

seviğ>sövüg>söyük

sevinç:

EU. sevinç: 1. Sevinç, neşe 2. Kişi adı (SUK)

bu nişan men sevinç toğril-niñ ol (SUK Sa12/17)

(Bu damga işareti Ben Sevinç Toğrul’un (dur).)

*(30) ay ménin kızım bilge biligin mıntada utduñ (31) yégedtiñ... t[...] amranmañın
öğrünç sevinç (32) köñülümde tvy sen sözlemiş teg* (ADF. 0030-32)

(Ey, Benim kızım! Bilgeliğinle bunun da üstesinden geldin...sevginle mutlu, gönlümde...söylemiş gibi...)

YU. söyünç: سۆيۈنچ Mutluluk, Neşe

söyünç köz yaşliri (İL: S. 624), (Sevinç göz yaşları)

Clauson, sözcüğün “sev-” fiiline dönüşlük eki “n” eklendikten sonra “ç” eki ile fiilden isim yapıldığını ve asıl anlamı “neşe, sevinç” olan sözcüğün bir iki metinde “aşık, sevgi” anlamında kullanıldığını belirtmiştir (ED. 790).

sevinç>sövünç>söyünç

sevinçlig:

EU. sevinçlig: Sevinçli, neşeli

öğrünçülüg sevinçlig (MAİT. 10/11)

(Sevinçli, neşeli...)

(0767) bo arıgda simekde ögrünlüg (0768) sevinçlig köñülin yorıyur biz...sini körgeli
(EUDÇ. 0768)

(Bu ormanda sevinçli (ve) neşeli gönülle yürüyoruz.)

YU. söyünçlük: سۆيۈنچلۈك Mutluluk, Neşeli, sevinçli

söyünçlük hever bolsa sözlisen bolidu. (İL: S. 623), (Sevinçli haber ise söyleyebilirsin.)

“sevinç” sözüne {+IIg} ekinin eklenmesiyle türemiştir (ED. 790).

sevinçlig>sevünçlög>söyünçlög>söyünçlük

séziglig:

EU. séziglig: Şüpheli

(17) ikireçgü siziklig bolur::uluğ bilge (18) biligtin y(e)me ırayur yañıkayur (AYK. IV.45b. 290/17-18)

(İkircikli şüpheli olur. Büyük bilgiden de uzaklaşır, uyku hâlinde olur.)

YU. séziklik: سبزکلیک Aşerme dönemi.

séziklik çağlırim başka cudalık möldürü yağdi. (İL: S. 658), (Hamileliğimin aşerme döneminde ayrılık ile karşı karşıya kaldım.)

“sezig” sözcüğüne {+IIg} ekinin eklenmesiyle türemiştir.

Bk. **sézik**

séziklik>séziklik

sıçğan:

EU. sıçğan: Fare

(21) kaçşı yégirmi altınç yıl altınç aynıñ (22) sekiz yañısı çı tıgme tutmak kün sim sıçğan (1) kün üze başlayı bitip sekizinç aynıñ (2) ay tolunu beş yégirmisinde bitiyü olu kıltım (AYK. IV.74a. 343¹/21-22, 74b.344/1-2)

(Kang-shi (mührü dönemi)’nin yirmi altıncı yılı, altıncı ayın sekizinci günü, “zhi” denilen “tutmak” gün ve “sim” (壬 ren) fare gününde başlayarak yazılıp, sekizinci ayın dolunayında, on beşinde yazılıp tamamladım.)

(3)altı yañısı sim sıçğan yme çı tıgme tutmak kün üze (4) yme ısdavrı toyın bişinç künin nomuğ bitiyü tolu kıltım.(AYK. V.30b. 404/3-4)

(Altıncı ayın altıncı günü sim (壬 ren) fare ve (執 zhi) adlı “tutmak” günü (ben) Isdavrı Toyın beşinci günü kitabı yazmayı tamamladım.)

YU. çaşkan: چاشقان Fare.

çaşkan apiti (İL: S. 641), (Fare istilası)

En eski hayvan adlarında olan bu sözcük Çağdaş Türk Lehçelerinde bazı fonetik değişimlerle yaşamaktadır (ED. 796). Kaşkar ve Güney bölgesinde “saçkan” biçiminde kullanılmaktadır (KYAS.213).

sıçgan>saçkan>çaşkan

sıkığ:

EU. sıkığ: Korku, sıkıntı.

(6) ... busuş kadğu emgek (7) tolğak sıkık tañıg uluğ (8) emgeklig ökmek belgülig [bolmağı bolur] (MAİT. 44a/6-8)

(Sıkıntı, korku, dehşet ve büyük bir çaresizlik zuhur edecektir.)

(2) ayağka tegimliklerniñ üs-(3) -kinte aç a yada ötüneyin (4) erüş üküş alp sıkığ emgeklerig. (AYK. II.38a.109¹/2-4)

(Saygı değerlilerin önünde sayısız düşüncelerimi, sıkıntılarımı anlatacağım.)

YU. sıkık: سقىق 1. Sıkıntı, Çekinme durumu 2. Baş ağrısını hafifletmek için alın bölgesini çimdiklemekten oluşan iz

bu sözni rabie kızmu işitti, gelite bir sıkık könlige çüşti. (İL: S. 696), (Bu lafı Rabia da duydu, kalbine garip bir sıkıntı girdi.)

kéçe béşim bekla ağrıp ketti, kéçiçe pişanemni çimdip yürüp aran oñşaldım, etisi eynekke қарисам pişanemde sapla sıkık, şuiñ bilen sirtkimu çıkalmay olturğanıdım.

(İL: S. 696), (Dün gece başım çok ağrıyordu, tüm gece alnımı çimdikleyerek ağrıyı hafifletmeye çalıştım, ertesi gün sabah aynaya baktım, alnım hep iz olmuş, o yüzden hiç dışarı da çıkmamıştım.)

Clauson, sözcüğün “sık-” fiilinden yapılan bir eylemi tamamlayan isim olabileceğini belirtmiştir (ED. 808).

sıkığ>sıkık

sınuk:

EU. sınuk: Kırık.

(14) meniñ-niñ evüm-teki barkım-takı (15) negü kim-im-ni orpağ ayığ sınuk (16) barım bulğuça balsa nece oğlan- (17) -larım bolsa ol oğlanlar birle (18) teñ öñ ülüş kopi birür men. (SUK AD03/14-18)

(Evimde barkımda ne kadar eski, kırılmış eşyam olsa da, kaç çocuğum olursa olsun onlarla eşit görerek vereceğim.)

YU. sunuk: سُنُوك 1. Kırık 2. Kalbi kırık olan, ruhsuz, umutsuz

sunuk piyale (İL: S. 597), (Kırık kase.)

rengi sunuk (İL: S. 597), (Kalbi kırık.)

“sın-” fiilinden türemiş olan sözcük ilk başta somut bir kırılmayı bildirirken kullanılmış, daha sonra ise “ruhen yenilmiş, kırılmış” anlamlarında kullanılmıştır (ED. 837)

sinuk> sunuk

sınar:

EU. sınar: Yön, taraf, bir nesnenin yarısı

(00157) yaltırıyu yaşıyu yarlıkap içtin sınar (00158) arığ ıdoğ nomnuñ şazınıñ asıl- (00159) -asılmaqlıg üstelmeklig sañınçın tıdmamaqdın ertiler. (DKPAM. 00157-159)
(Işıklar saçarak şefkat gösterir. Temiz kalpli kutsal öğretisinin çokluğu düşüncesiyle alıkonulmaktan...idiler.)

(56) [linhua çeçek]-lig köl osuğluğ kayudın sınar (57) teñri teñrisi burğan erser antın

(58) *sınar yakın brırlar...yakın teg-* (MAİT. 51/56-58)

(Nilüfer çiçeğinden bir göl gibi, Tanrılar tanrısı Burkan hangi tarafta ise o tarafa doğru yaklaşırlar.)

YU. *sınar*: سڭار Bir nesnenin yarısı, yan tarafı.

bu bir gelite köyüş, bir puti, sınar kassisi köygen. (İL: S. 699), (Bu bir garip yanma idi, bir ayağı ve kalçasının yarısı yanmıştı.)

“Yön, taraf” anlamında olan sözcük daha sonra “gibi” anlamında da kullanılmıştır (ED. 840).

sınar> sijnar

sırtığçı:

EU. *sırtığçı:* 1. Herhangi bir sözün veya haberin bir parçası, işaret 2. Kişi adı

uluğ kayda on öñtün yınak sırtığçı taz-nıñ (SUK Sa18/3)

(Büyük sokaktadır. Doğu yönünde Sırtığçı Taz’ın...)

YU. *sirtik*: سرتق Haber (Kumul)

balam yurttin çıkip ketkili beş yıl boldi, hiç sirtigini alalmıdım. (UŞS. 166), (Çocuğum memleketten gideli beş yıl oldu, hiç haber alamadım.)

Clausun, bu sözcüğün “*kıdığ*” şeklinde yanlış okunduğunu, doğru okunuşunun “*sırtığ*” olduğunu, Hakas Türkçesinde bu sözcüğün “*sırtığ*” şeklinde haber anlamında kullanıldığını belirtmiştir (ED. 846).

sırtığ>sırtık>sirtik>sirtik

silig:

EU. *silig:* 1. Düz, saf 2. Özel ad

(39) *edgü kılınç ülüşin evirer biz* (40) *közüñür turur kut teñrisi*(41) *teg öñümüz kün silig* (42) *kuñcuy yüz yılka tegi* (MAİT. 1/39-43)

(Bu din kitabının yazılmasından hasıl olacak sevabın bir kısmını, halen yaşayan ve saadet ilahesi gibi anamız Kün Silig hanıma bağışlarız.)

(22) *arslan hanı mañıg teg:: silig körkle yoriğ [-kınız ol]* (AYK. V.2b. 348²/22-23)

(Aslan hükümdarı gibi hoş yürüyüşünüz.)

YU. silik : سلیق 1. Pürüzsüz, Düz 2. Kaygan 3. Zarif, kaba olmayan biri 4. Güzel, Dikişi kaliteli olan

traktör silik yolğa çıktı. (İL: S. 705), (Traktör düz yola çıktı.)

bu moma égir ve silik. (İL: S. 705), (Bu sütun ağır ve kaygan.)

ecepmu ekillik, silik bala bopsen. (İL: S. 705), (Sen ne kadar da akıllı ve zarif bir çocuk olmuştun.)

bu ayak bek, çiraylık, silik tikiliptu. (İL: S. 705), (Bu ayakkabı çok güzel ve kaliteli yapılmış.)

Clauson, “*sil-*” fiilinden yapılan bu isimin hem “*silig*” hem “*silik*” şeklinde görüldüğünü belirtmiştir (ED. 826).

silig>silik

soğık:

EU. soğık: Soğuk

(*küzki ödte*) *aşağı ol..soğık yağlıg süçig aş..* (AYK. IX.24a. 591¹/20)

(Güz mevsiminde, soğuk, yağlı ve tatlı yiyecek yenmelidir.)

(19) (*süz-*)-*ülmiş süzök suv, soğıkıña tükel-* (20) *-lig uyur knaturğalı ozmağıg* (AYK. X.14b. 626/19-20)

(En temiz soğuk suya ulaşp, sıkıntıları ortadan kalkabilir.)

YU. soğuk: سوغوق 1. Soğuk, sıcak karşıtı 2. Soğuk tabiatlı yiyecekleri aşırı tüketmekten dolayı ortaya çıkan vücut fonksiyonunun yavaşlama durumu 3. Yakın ve içten olmayan, ilgisiz

soğuk su (İL: S. 544), (Soğuk su), *soğuk hava* (İL: S. 544), (Soğuk hava)

soğukı aşmak (İL: S. 544), (Sürekli soğuk tabiatlı yiyecekler tüketme sonucu vücut fonksiyonunun yavaşlaması.

soğuk muamile (İL: S. 544), (Soğuk davranmak,) *soğuk cevap* (İL: S. 544), (Soğuk cevap)

Çağdaş Türk lehçelerinin birçoğunda bulunan bu sözcük “soğ-” fiilinden türemiştir (ED. 808).

soğık>soğuk

söğüt:

EU. söğüt: Ağaç

(13) *kalı birök bar erser erdini söğüt (14) ne için belgürer anta üzüksüz (15) meñilerniñ yevegi ançulayı yme* (AYK. VI. 453/13-15)

(Eğer mücevherden ağaç varsa orada niçin sürekli sevinç ortaya çıkar? böylece....)

üçün bir uluğ söğüt üze ağıtıp (AYK. IX.29a. 601/23)

(Üçün bir büyük ağacın üzerine çıkıp)

YU. söget: سؤگت Söğüt ağacı

u hasırap hömüdep çoñ yolğa çıktı de söget sayısında oturdi. (İL: S. 619), (O nefes nefese kalarak ana cadye çıktı ve söğüt ağacının dibinde oturdu.)

Asıl anlamı “ağaç” olan bu sözcük XI yüzyıldan sonra “söğüt ağacı” anlamı ile kullanılmıştır (ED. 819).

söğüt>söget

sözlegüçi:

EU. sözlegüçi: Söyleyen, söyleyici, bildirici.

(3053) *sarsıg sözlegüçi kişidin ne erser (3054) köñülke yaraşı meñi ögrünçü turuğ*

(DKPAM. 3053-3054)

(Kaba söz söyleyecek kişide ne olursa olsun, gönle hoş gelen, sevinç mutluluk (veren) saflık bulunmaz.)

YU. sözlügüçi: سۆزلىگۈچى Söyleyen, Söyleyici, bildirici.

sözlügüçide eyip yok. (İL: S. 616), (Günah söyleyende değil.)

sözlegüçi>sözlügüçi>sözlügüçi

suk:

EU. suk: Açgözlü, hırs

(10) yme kamağ yekler uluğlar (11) todunçsuz uvutsuz suk yek birle (12) yüz artuğı kırık tümen yekniñ yavlağ (13) biligiñe katılıp ögsüz köñül-(14)-süz boltı kentü tuğmış kılınmış (HUAS.10-14)

(Dahası en büyük şeytanın utanmaz, ahlaksız ihtirasları yüz kırık tümen şeytanın kötülüğü ile karışıp düşüncesiz oldu.)

YU. suķilet: سۇقلىت Her işe karışan, şer şeyi yapabileceğini söyleyen biri. İhtiraslı kimse. (UŞS. 160)

Sözcük “açgözlülük, kıskançlık” anlamındadır (ED. 804). Konu sözcük “hırs, bayağı istek, açgözlü” gibi anlamlardaki Çince “俗 su (Eski Çince okunuşu siuk/suk)” sözcüğüyle ilişkisi de dikkat çekicidir.

suk> suķilet

suv:

EU. suv: Su

uluğ suvğa kirser ölimegey sıgta tégip öñgey...tağı yime miñ (KİP. 17)

(Denize girse ıslanmaz ve sığ ulaşıp çıkar.)

(0307) anta ötrü yér:rtinçü yé:r suv te:pre-(0308)-mişin körüp maitri bodistv

yaşomaytrı (0309) bodistv birle kök kalıķ yolınça yorıyu [keltiler] (EUDÇ. 0307-0309)
(Ondan dolayı yeryüzünde depremleri görüp Maitri Bodisatav Yaşomaytrı ile birlikte gökyüzünden yürüyerek geldiler.)

YU. su: سۇ 1. Su 2. Nehir, deniz, akarsu 3. Meyve, sebze terki bindeki sıvı
su içmek, (İL: S. 566), (Su içmek), *su kıuyamak* (İL: S. 566), (Su doldurmak)
su boyı (İL: S. 566), (Nehir veya deniz kenarı.)
méve süyi (İL: S. 566), (Meyve suyu.)

Tüm dönemlerde yaygın bir şekilde kullanılan bu sözcük “nehir, çayır” anlamında da kullanılmaktadır (ED. 783).

suv>su

suvluğ:

EU. suvluğ: Sulu

(03862) (toonın) kedip hva çeçeklin etiglig soğık suvluğ (03863) yulka yinçke kırkınları birle çomğalı kirdi. (DKPAM. 03862-03863)

(Elbisesini giyip, güllü, çiçekli soğuk suya, ince cariyeleri ile yüzmeye başladı.)

YU. suluğ: سۇلۇق Sulu

suluğ yer (İL: S. 590), (Sulu toprak)

“su” sözcüğüne {+IUğ} ekinin eklenmesiyle türemiştir.

suvluğ>suluğ>suluğ

süçig:

EU. süçig: 1. Tatlı şarap, 2 tatlı, lezzetli

altmış tembin süçüg⁵³⁸ yak-a-nı köni birür-men bu sözke (SUK Mi21/6)

⁵³⁸ Nobuo Yamada 1993: süçüg

(60 tembin şarabı kira (bedeli) olarak doğrudan vereceğim.)

süçiglig aş içgü (DKPAM. 05713)

(Lezzetli yiyecek, içecek)

YU. çüçük: *چۈچۈك* 1. Acı ile tatlı aralığında, ekşi, tatlı, çekici 2. Çocuğun cinsel organı

3. Çocuklarda görülen kabızlık durumu

çüçük alma (İL: Ç. 719), (Ekşi elma)

tili çüçük (İL: Ç. 719), (Tatlı dilli)

Clauson, sözcüğün “atlanmak, lezzetlenmek” anlamında olan “*süçi-*” fiilinden türemiş olduğunu ve “tatlı şarap” anlamında olduğunu belirtmiştir (ED. 796).

süçig>çüçig>çüçük>çüçük

süñük:

EU. *süñük:* Kemik

süñükin kötürüp strayastrış tenri yeriñe [éltü bardı] (EUDÇ. 0891)

(Kemiğini götürüp Strayastrış Tanrı yerine iletip vardı.)

ol emgekke süñü-kümüzke tegi etimiz yinimiz yarılır (MAİT. 61/6-7)

(Bu ızdıraptan, kemiğimize kadar etimiz, derimiz yarılır.)

YU. *söñek:* *سوڭەك* 1. Kemik 2. Gövde, biçim 3. Soy, nesil, evlat.

öyñiñ otturisdiki üstelde ğacap taşlap qoyulğan süñekler ve kētip ketken nanlar

taşnilip turatti. (İL: S. 620), (Evin ortasındaki masada eti kemirildikten sonra bırakılan

kemik ve bayatlamış, sertleşmiş ekmek parçaları duruyordu.)

uniñ hétiniñ ustihini bek çiraylık. (İL: S. 620), (Onun el yazısı çok güzel.)

bu méniñ öz kērindişim, öz söñikim, tağamniñ kızi. (İL: S. 620), (Bu benim öz kardeşim,

öz evladım, dayımın kızı.)

Clauson, sözcüğün birkaç okunuşunun bulunduğunu, bu nedenle hangi okunuşunun doğru olduğuna karar vermek zor olduğunu, ama kayıtlara bakıldığında “*süñük*”

şeklinin daha doğru olabileceğini belirtmiştir (ED. 838).

süñük>sünek

şanlığ:

EU. şanlığ: Şanlı

şanlığ belgölüg tapdu-ları körşi (ETŞ. 84/10)

(Şanlı işaretler bulan körşi?)

YU. şanlık: شانىق Şanlı, şöhret sahibi, ünlü

bizniñ partiye şanlık partiye.(İL: Ş. 764), (Bizim Parti şanlı bir parti.)

“şan” sözcüğüne {+IIğ} ekinin eklenmesiyle türemiştir.

şanlığ>şanlık

şatu:

EU. şatu: Merdiven

bilge biliglik şatu tiktiñiz (ETŞ. 42/105)

(Hikmet merdivenini kurdunuz.)

YU. şota: شوتا Merdiven

şotiga çıkmak (İL: Ş. 802), (Merdivene çıkmak)

Muhtemelen alıntı olan bu sözcüğün orijinali belirsizdir (ED. 867). Moğolcada “şat” şeklinde merdiven anlamında kullanılmaktadır⁵³⁹. Arat, sözcüğün son devirlerde daha çok doğu Türkçesinde kullanıldığını ve Radloff’un sözlüğünde “şatu” ve “şatı” şekilleri (basamak) ve (merdiven) anlamları ile Anadolu Türkçesi için kaydedilmiş olduğunu belirtmiştir⁵⁴⁰. Eski Uygur Türkçesi Sözlüğündeki “şatu”⁵⁴¹ madde başı için

⁵³⁹ Te Mo Ro, **Xin Han Meng Da Ci Dian**, Liao ning Min Zu Chu Ban She, Liaoning, 2003, s. 393.

⁵⁴⁰ Arat 2007: s. 319.

⁵⁴¹ Caferoğlu 1968: s. 216.

verilen “rehberlik, idare eden kimse” açıklamasının yanlış olduğunu, muhtemelen fişlerin karışmış olabileceğini belirtmiştir⁵⁴².

şatu>şota

şu:

EU. şu: Ölçü birimi

tört şu künçit aldım küz (SUK Lo24/4)

(Dört litre susam aldım.)

YU. şin: شىن Çince Ölçü birimidir. Bir şin on avuca eşdeğerdir. (İL: Ş. 849)

bir şin buğday (İL: Ş. 849), (On avuç buğday)

10 şin=bir küri

şin > şin

tağay:

EU. tağay: Dayı

(8) bu kün-tin minça tapmış-niñ aқа-si ini-si yigen-i tağay-i (9) kim kim ma-çam çarım kılmazunlar. (SUK Sa12/8-9)

(Bugünden itibaren Tapmış’ın ağabeyi, erkek kardeşi, yeğeni, dayısı her kim olursa olsun itiraz etmesinler.)

YU. tağa: 𐰽𐰪 Amca ya da dayı.

héliki yolda yiglap turğan kempir esli ayal padişahniñ tağisi bolup, hazir ayal kıyapitige kirivalğaniken. (İL: T. 57), (Şu yolun kenarında ağlayarak oturan yaşlı kadın aslında kraliçenin amcası olup kadın kılığına girmiş.)

“Anne tarafından akraba” anlamındaki sözcük bugün Çağdaş Türk Lehçelerinde bazı

⁵⁴² Arat 2007: s. 319.

değişikliklerle kullanılmaktadır (ED. 474). VEWT 455-456, TMN 3, 196, ЭСТЯ 3, 127-129, Лексика 296 gibi kaynaklarda konu sözcüğün *day-aGa gibi bir yapıda olduğunu ima ederler. Buradaki *day muhtemelen büyük, yaşlı anlamındaki Çince “大-da (Eski Çince okunuşu tay/day)” sözcüğüyle ilişkilidir. Diğer örnek olarak teyze sözcüğüne bakılabilir.

tağay>tağa

tağığu:

EU. tağığu: Tavuk, on iki hayvan takvimindeki hayvan adı

tağığu adaki osuğluğ üç erdini tağ se~irlerin iti (MAİT. 102/13-14)

(Tavuk ayağına benzer üç mücevher dağ eteklerini...)

tağığu yıl aram ay altı yağı-ka yunlaklık (SUK Sa10/1)

(Tavuk yılı birinci ayın altıncı günü lazımlık (olarak).....

YU. toğu: تَوْخُو Tavuk

korada toğu bahtuk. (İL: T. 230), (Bahçede tavuk besledik.)

Çok eski bir hayvan adı olan sözcük aynı zamanda Türklerin 12 hayvanlı takvimindeki hayvan adıdır. Doerfer, sözcüğün yarı yansımali sözcük olduğunu ve sondaki {ğU} ekiyle hayvan adı yapıldığını belirtmiştir (ED. 468). Sözcük Lopnor Ağzında “taqu” olarak görülmektedir (UŞS. 62).

tağığu>tağığu>toğığu>toğıu*>toğu>toğu>toğa(ağızlarda)

taloy:

EU: taloy: Okyanus, Deniz, büyük nehir.

birle tüptüz teriñ taloy ügüz suvın (DKPAM. 00531)

(Dümdüz derin deniz suyu)

(20) kızları üdün üdün yığılurlar (21) inçe kıltı taluy⁵⁴³ ögüz cızıñıña [üner teg] (AYK. VII.17a. 491/20-21)

(Tanrıçalar büyük denizlerin yükselmesi gibi toplanırlar.)

YU. talay: 𐰽𐰺𐰍 Çok, fazla

talay yıl (İL: T. 78), (Birçok sene)

Clauson, klasik Moğolcada bulunan “dalay” sözcüğün doğrudan Çince’den “大漂-da lei” sözcüğünden alıntı olduğunu düşünmektedir (ED. 502).

taluy>talay

tamğak:

EU. tamğak: Damak, boğaz

tili tamğakı kıatıp sav söyleyü uma- (AYK. X.13b. 624/10)

(Dili damağı sertleşerek konuşamadı.)

tili tamğakı [kurıyor] (DKPAM. 00591)

(Dili damağı kuruyor.)

YU. tamaq: 𐰽𐰺𐰍 1.amak, boğaz 2. Pişmiş yemek 3. Kumaş üretiminde ipleri belirli bir genişlikte sabitlemek için kullanılan tahta parça 4. Kumaş üretiminde ipleri belirli bir genişlikte sabitlemek için kullanılan tahta parça 5. Tüfeğin mermi konulan yeri

tamıķim kıurup, boğuzumni ĥuddi bir körünmes kıol kisivatķandek bolivatidu. (İL: T .83), (Damağım kuruyor, sanki bir görünmez el boğazımı sıkıyor gibi.)

bir küni u öziniñ çinisini tapalmay başka bir çinide tamaq yégenidi, ĥotuni çinini uningga körsitip turup ögzige taşlivetti. (İL: T. 83), (Bir gün, o kendi kâsesini bulamayınca yemeğini diğer kâsede yemişti, bunu gören karısı kâseyi onun gözü önünde çatıya fırlattı.)

⁵⁴³ Kaya 1994: taluy

“Sürekli damlayan” anlamında olan “tam-” filinden türemiş olan sözcük “boğaz” anlamındadır (ED. 505). Ayrıca sözcük Lopnor ve Mekit Ağzında Eski Uygur Türkçesindeki gibi “*tamgak*” biçiminde ve aynı anlamda kullanılır (UŞS. 64, HZUTDŞL: 75).

tamgak>tamak

tamğalığ:

EU. *tamğalığ* Damgalı, mühürlü.

(12) ... *t(e)ñri* (13) *teñrisi burkañğa yaqın barıp çaqır tamğa -lığ* (14) *lıg adakınta yinçürü töpün yükünüp* (15) *sunat yatıp ançaka tegi urmagay m(e)n t(e)ñrim* (AYK. V.24b. 392²/12-15)

(...tanrı tanrısı Buda bu gibi buyruk buyurduktan sonra, o Bodhisattva da hemen yerinden ayağa kalkıp tanrı tanrısı Budaya yaklaşıp cakra işaretli ayağında secde edip uzanarak, yatarak sizden Buda aydınlanmasına dair kehanet almayıncaya kadar kalkmayacağım tanrım,)

altı-sınar suluğ tamğa-lığ skiz on böz-ke kesişdimiz bu (SUK Sa23/5)

(Altı taraftaki sulu, damgalı, 80 kumaşa sözleştiğimiz bu...)

YU. *tamğilik*: *تامغىلىق* Damgalı, Damga basılan

arhp içidin çoñ tamğilik henzuçe yézilğan bir uñturuş çıktı. (İL: T. 88), (Dosya içinden büyük damgalı Çince yazılan bir duyuru çıktı.)

“tamğa” isminden türemiştir (ED. 506)

tamğalığ>tamğilik

tamır:

EU. *tamır*: Damar

alku tişleriniñ siñirleri tamır (ADF. 254)

(Bütün dişlerinin sinirleri damarları kesildi.)

YU. tomur: تومور 1. Damar 2. Bitki yaprağı ve canlılardaki kanın dolaştığı kanal 3. Soy, yaradılış 4. Esas, kök

örlep çıqqan çeke tomurliri uniñ aççıķi kelgenlikini körsitetti. (İL: T. 285), (Alnında beliren damarlar onun sinirlendiğini gösteriyordu.)

siz tökken mervayit terler, can bergen köçet tomurliriğa. (İL: T. 285), (Sizin alın teriniz bu fidanlara can verdi.)

yiltizliri bir, tomurliri bir (İL: T. 285), (Yıldızları aynı, damarları aynı)

söz tomuri (İL: T. 285), (Kelime kökü)

Clauson, bu sözcüğün asıl şeklinin “*tamır*” biçiminde olduğunu belirtmiştir (ED. 508).
tamır>tamar>tamur>tomur

tamızım:

EU. tamızım: Damla

bir tamızım teñlik amarıları (DKPAM. 01795)

(Bir damlaya eşit rahipleri)

(3) gañ atl(ı)g, ulug ügüzdeki (4) kum sanı um sanı yağız yérniñ oprak (5) taluy ögüz suvınıñ tamı-zımı (6) kök qalıqnıñ kovuğı (7) sümer tağnıñ ağırı (8) yüleşürüg bolu umazlar. (AYK. IX.8a. 583/3-8)

(Gaṅgā adlı büyük nehirdeki kumun sayısı, yer yüzünün toprağı, okyanus suyunun damlası, gök yüzündeki toz, Sumeru dağının ağırlığı, [sūtranın] azıcık bir kısmıyla bile mukayese edilemez.)

YU témim: تېمېم Damla

bir témim su (İL: T. 440), (Bir damla su)

“tam-” kökünden gelen sözcük “damla, damla sayısı” anlamındadır (ED. 510). Yeni Uygur Türkçesi Kumul Ağzında “damlatmak” anlamında bir “temiz-” sözcüğü

bulunmaktadır (HZUTKŞ.152). Yeni Uygurcada aynı anlamı taşıyan “*tamçe*” sözcüğü de bulunmaktadır.

tamızım>tamıdım>tamıdım>tamıtım>tamın>témım>témim

tamlıǵ:

EU. tamlıǵ: Damlı, duvarlı

tamlıǵ qavlatıqım-ni yana çanğur aǵız-taǵı iyti küri-lig yir-im-ni (SUK Mi28/3)

(Duvarlı sebze bahçemi ve Çanggur Aǵız’daki yedi kürili topraǵımı...)

YU. تاملیق tamlıq

eski tamlıq (İL:T. 81) (Eski duvarlı)

Bk. tam

tamlıǵ>tamlıq

tan:

EU. tan: Vücut, beden

(09973) qatı üzüksüz akar, tan körtle seviglig (09974) közin qaraqın qalıǵın uçar kuşlar (09975) soqıp kök qalıqta eltü barırlar (DKPAM. 09973-09974)

(Vücudu, güzel gözü ve göz bebekleri ile uçan kuşları seçer ve mavi gök yüzüne varırlar.)

YU. ten: تن Vücut, Beden

ten bir can bir. (İL: T. 192), (Beden bir, Can bir.)

Çok erken dönemde Farsçadan ödünçle olan sözcük “vücut” anlamındadır (ED. 510).

tan>ten

tanuq:

EU. tanuq: Tanık

(07379) *maņa tanuqum ol tep hormuz (07380) ta teŋri sözledi* (DKPAM. 07379-07380)

(Bana tanışım ol diye Hormuzta Tanrı söyledi.)

tanuq vaŋ tarħan katğın (SUK RH02/4)

(Tanık Vang Tarhan Katgın)

YU. tonuq: *تونوق* Bilinen, tanınmış kimse

Camaetke tonuq ösmür şair (Çevrimiçi), (<https://www.uyghur-archive.com/misranim/thread-123836-1-1.html>, 3 Mart 2020.), (Herkesçe tanınmış çocuk şair)

Clauson, sözcüğün “*tanu-*” fiilinden türemiş olduğunu belirtmiştir (ED. 518).

tanuq>tonuq

tarazuğ:

EU. tarazuğ: Terazi, tartı

(8) *yme teŋin tarazuğın çığın tsun-* (9) *-ın şıŋın qavın kürin kürilikin* (10) *tınlıqlarığ artım ezükledim iser* (AYK. III.5a. 135/8-10)

(Ölçüyle, tartıyla, en-boy, hacım-oylum, ölçek miktar gibi birimler ile canlıları dolandırdım, kandırdım:)

YU. taraza: *ترازا* Terazi, Tartı

altun tartkan tarzanğa yambu tartay mu? kelmey kelgen kelgeniŋge rehmet éytay mu?

(İL: T. 18), (Altın tartılan tartıda gümüş mü tartsam? çok uzun zamandan beri gelmeden şimdi geldiğine teşekkür mü etsem?)

Farsçadan alıntı olan sözcük “terazi, tarazi, teraza” gibi biçimlerde Çağdaş Türk Lehçelerinde kullanılmaktadır (ED. 554).

tarazuğ>tarazu>taraza

tarığ:

EU. tarığ: 1. Ekin, darı 2. Menşe, soy

üç ak-a ini-ler niñ soñ bayan uruğ tarığ [ünüp] (SUK Ex.02/10)

(Üç ağabey kardeşlerin son olan tohum darı çıktıktan sonra...)

(7) yartağ aş içgü ı tarığ (8)-dek ed tavar miñ (9) miñ tümen tümen kurla (10)

birdiñiz...teginteçi dıntarlar (MAİT. 12/7-10)

((Süs) eşyası, yiyecek, içecek, hububat, mal mülk binlerce on binlerce defa ...verdiniz.)

YU. térik: تبرق Ekin, darı

térik muhim aşlıq ziraetliriniñ biri. (İL: T. 425), (Darı önemli ekin türlerinden biri.)

étizdin térik toplidi. (İL: T. 425), (Tarladan darı topladı.)

“tarı-” fiilinden türeyen bu isim “ekin ekili toprak” ve “ekin ekili topraktaki mahsul” anlamında kullanılmıştır (ED. 537).

tarığ>térığ>térik

tarıqlağ:

EU. tarıqlağ Tarla.

(7) tarımış o taraqlağ⁵⁴⁴ tüşlüg(8) tamlıg bolur anı aşanıp yonlap (MAİT. 109/7-8)

((Sonra) işlenmiş bitki vb. tarlası verimli (olur).)

(00124) tarıqlağ yerke oğsatı azkıya (00125) buşılığ uruğnuñ ülgüsüz üküş keñ (00126)

alkıg tüş berdeçi (DKPAM. 00124-00126)

(Tarlaya benzeyen çok az sadakalı tohumun hepsini (hiç) ayırmadan hepsini veren...)

YU. tériklik: تبرقلىق 1. Ekin yetişen yer, tarla 2. Ekilmiş olan

akam tériklikni suğurivatidu. (İL: T. 425), (Ağabeyim tarlayı suluyor.)

⁵⁴⁴ Tekin 2019: tarıqlıg

kiçikkine bégim bar, kömmükonak tériklık. (İL: T. 425), (Küçücük bir bahçem var, mısır ekilmiş.)

Bk. tariğ

tariğlağ>tariğlıg>tériğlıg>tériklık

tarım:

EU. tarım: 1. Yer adı 2. Kişi adı

(bu bitig tuta) ineci kórsuz bolzun tanuğ elik tanuğ takıçuğ tanuğ tarım (SUK Sa22/13)

(Bu sözleşmeyi tutan İneçi zarar görebilir. Tanık Elik, tanık Takıçuk, tanık Tarım.)

YU. tarım: تاریم 1. Kişi adı 2. Yer adı, Tarım Havzası

(Çevrimiçi) (https://tr.wikipedia.org/wiki/Tarım_Havzası, 11 Nisan 2020)

“Dağıtmak” anlamındaki “tar-” fiilinden türemiş olan sözcük nehrin adı olarak da kullanılmıştır (ED. 548).

tarım> tarim

taşkaru:

EU. taşkaru: Dışarı, dışarısı

(2) ...tamuluğlarığ (3) içürser tikişü saçısı (4) ö//taşğaru önüp (5) tériñ kozluğ yol...(MAİT. 86/2-5)

(Cehennemdekilere içecek şey verildiğinde birbirleriyle itişip, vuruşup...dışarıya çıkıp...derin ve alevli yol...kaçarlar düşerler.)

(20) yuruñ tañ taşğaru ünti ordu- (21)-tın barıp tegdi seņremte (AYK. IX 2b. 572/20-21)

(Hükümdar şafak söktüğünde saraydan dışarı çıkmış.)

YU. taşkiri: تاشقیری Dışarı, dışarıda olan

almıhangā sepsélinlar ottur çışi taşķiri. (İL: T. 49), (Almıhan’a bakınız, orta dişi dışarıdaymış.)

Çağdaş Türk Lehçelerinde çeşitli fonetik değişimlerle yaşamakta olan sözcük “*taş*” sözlüğüne yön ekinin eklenmesiyle türemiştir (ED. 563).

taşkaru>taşķari>taşķiri

tatıĝ:

EU. tatıĝ: Yemek, taam, lezzet

(202) noş teg tatıĝlıĝ yağmur suvın yaĝıtıp yalaĝuklarınıĝ (203) nızvanı otın öçürür siz bu bodisvt soĝançıĝ ünlüg (KİP. 202-203)

(Noş gibi tatlı yağmur suyunu yağdırır, canlı varlıkların hırs ateşini söndürürsünüz.)

(00632) anası negü yeser içser ol tatıĝ (00633) kindikindin sıza kirip anı (00634) üze oĝulķıya (tutar) (DKPAM. 00632-00634)

(Annesi ne yese, içse o tat göbek deliğinden sızarak girip çocuğa ulaşır.)

YU. tétik: تېتىق Tat, yemeğin lezzeti

bu tuzniĝ hiç tétimi yok iken. (İL: T. 416), (Bu tuzun hiç tadı yokmuş.)

Clauson, sözcüğün “*tat-*” fiilinden ziyade “*tatı-*” fiilinden türemiş olabileceğini belirtmiştir (ED. 452).

Yeni Uygurcada “*tétim, tétik*” sözcükleri aynı anlamda karışık kullanılmaktadır.

tatıĝ>tétıĝ>tétik

tatıĝlıĝ:

EU. tatıĝlıĝ: Tatlı, lezzetli

sekiz türlüg noş tatıĝlıĝ (MAİT. 31/14)

(Sekiz türlü lezzetli iksir)

(07484) bu maņa muni teg tatıĝlıĝ (07485) aşın tapınıp edgü tavarların ton (07486)

etük kediryük ol tép anın (DKPAM. 07484-07484)

(Bana bunun gibi tatlı yiyecekler verip, iyi kıyafet, ayakkabı giydirerek...)

YU.tétimlik: تتيملىق 1. Tadı güzel olan, tatlı, tadında 2. Rahat ve huzur bahşeden

tétimlik ozuk (İL: T. 417), (tatlı yiyecek)

tétimlik şérin hissiyat (İL: T. 417), (Tatlı, şirin bir duygu)

“Hoş bir tada sahip olan, tadı güzel olan” anlamındaki sözcük çağdaş Türk lehçelerinin birçoğunda “*talık, tatlu, tatlı*” biçimlerinde kullanılmaktadır (ED. 454). Aynı anlamda konuşma dilinde kullanılmakta olan ama sözlükte işlenmeyen “*tétik, tétiklik*” sözcükleri de bulunmaktadır.

tatıglıg>tatımlıg>tétımlıg>tétimlıg>tétimlıg>tétimlik

tatıgsız:

EU. tatıgsız: Tatsız

(17) *bérteçi...bo tıltagtın ésiler*(18) *bolar barça yana teg-*(19)-*şilip...irig açığ tatıgsız*

(20) *tüş yemişler yme töriyür...* (AYK. VIII.33a. 557/18-20)

(Bu (meyve (ve) ağaçlar) bütünüyle değişip acı (ve) tatsız meyveler ortaya çıkar.)

YU. tétiksiz: تېتىقسىز Tatsız, tadı olmayan 2. İş hareketi ve konuşması yerinde olmayan kimse 3. Huzursuz hayat, anlamsız olan

tétiksiz kogun (İL: T. 417), (Tatsız kavun)

némandak tétiksizlik kılisen? (İL: T. 417), (Neden bu kadar saçmalıyorsun?)

uzak muddetlik tétiksiz turmuş uniñ iktidarini yokatқан. (İL: T. 417), (Yıllar boyunca süren anlamsız hayat ona yeteneğini kaybettirmişti.)

Bk. tatıg

tatıgsız>tétıgsız>tétıksız>tétiksiz

tavarlıg:

EU. tavarlıg: Mal mülk, Mal mülk sahibi

(14) taqı yme kim qayu (15) ajun ajunta üküş edlig tavar (16)-lıg bay barımlıg evde barqda toğa- (17) -yın tip küseser azu eñ ilki (AYK. III. 141/14-17)

(Hatta eğer canlılar o varlık şeklinde çok fazla mal-mülk sahibi olarak varlıklı evde doğayım diye dilerse en baştaki...)

YU. tavarlıq: تاوارلىق Mal mülk sahibi

“tavar” sözcüğüne {+lİg} ekinin eklemesiyle türemiştir.

tavalıg>tavarlıq

taviş:

EU. taviş: Gürültü

(0227) oq élig be:g kapkara tü:nle taviş tıñ- (-0228) -sanu bir üdüñkiye turtı...ol yir üni (EUDÇ. 0227-0228)

(O arada hükümdar kapkara gecede (gelen) sesi (aradığı) ses sanarak, bir zaman bekledi.)

YU. tavuş: تاۋۇش Ses, Seda 2. Harf

ayaq tavuşi (İL: T. 95), (Ayak sesleri.)

sozuq tavuş (İL: T. 95), (Ünlü harf.)

“ses” anlamındaki sözcük daha ağırlıklı olarak “yumuşak, yüksek olmayan ses” anlamında kullanılmıştır (ED. 446). Yeni Uygurcada daha ağırlıklı olarak “harf” anlamında kullanılmaktadır.

taviş>tavuş

tavişgan:

EU. tavişgan: Tavşan

tavişgan tuğyuk erti. ol edgülüg taviş- [ğan] ...(DKPAM. 09229)

(Bir tavşan gibiydi.)

tavişgan yıl ikinti ay iki oduz-ka biz... (SUK Mi20/1)

(Tavşan yılı ikinci ayın yirmi ikisinde biz...)

YU. toşkan: توشقان Tavşan

toşkan bakmaq (İL: T. 246), (Tavşan beslemek.)

Clauson, sözcüğe eklenen {+ğAn} ekinin hayvan adlarına getirilen ek olduğunu belirtmiştir (ED. 447).

tavişgan>tavişkan>tavuşkan>tovişkan>toşkan

tayaqlıg:

EU. tayaqlıg: Dayanılan, dayalı

[yana qaltı braman ayıtduk]-ta atı kötrülmüş-ke inçe tip gavûam-a yir qayu-ka tayaqlıg-ın (15) inçip tutur tip atı kötrülmüş kiginç birü sözlemiş ol.....(Üİ. 103b/14)

(Yine, nasıl bir Brahmana, adı Yükselmiş: Ey, Gautama, yer neye istinaden bu şekilde durur? diye sorduğunda...)

tayaqlıg umuğlar... (DKPAM. 02168)

(Dayanaklı umutlar...)

YU. tayaqlıq: تاياقلىق Tahtalı, çubuklu

koş tayaqlıq (İL:T. 97), (Çift tahtalı)

Kaşkar Ağzında “destek, dayanak” anlamında bir “diyek” sözcüğü bulunmaktadır (HZUTDŞL. 169).

Bk. tayaq

tayaqlıq >tayaqlıq

temir:

EU. temir: Demir

(160) temir tuç kümüş altun tilgen-lig (161) tegsindürteçi kanlar bşdınlığ
(ETŞ.92/160-161)

(Demir, tunç, gümüş ve altın çarkı çeviren hükümdarlar)

(01515) temir tumşukluk vizir (01516) azağlağ ıtlar böriler keli- (01517)-p baltırların
yotaların...[talayu](DKPAM. 01515-01517)

(Demir gagalı, elmas (gibi sağlam) azgın köpekler (ve) kurtlar gelip baldırlarını,
bacaklarını...dalayarak, ısırarak...)

YU. tömür: تۆمۈر 1. Demir 2. Sert 3. Erkek adı

tömür tavlaş séhi (İL: T. 326), (Demir fabrikası)

yéziğa béríp birer yıl bolmayla uniñ qoli ketmen bilen tömür bolup ketti. (İL: T. 326),
(Onun köye geldiğine bir yıl olmadan elleri demir gibi sertleşti.)

tömür han (İL: T. 326), (Tömür Han)

Moğolcada da alıntı olarak bilinen sözcük çağdaş Türk lehçelerinin birçoğunda
kullanılmaktadır (ED. 508).

temir>tömir>tömür

temirçi:

EU. temirçi: 1. Demirci 2. Kişi adı (SUK)

tanuq tmirçi ilçük bu tamğa bir oãmiş-niñ tükel niñ (SUK Sa07/23)

(Tanık Demirci İlçük, bu damga işareti bir Oşmiş'in, Tükel'in...)

men otuz nuñ tmirçi kırbaş- niñ (SUK Mi02/10)

(Ben demirci Karbaş'ın)

YU. tömürçi: تۆمۈرچى Demirci

Bk:temir

temirçi>temirçi>temirci>tömirçi>tömirçi>tömürçi>tömürçi

tengeşisiz:

EU. tengeşisiz: Eşsiz

terkkaya üdün teggey siz, tengeşsiz (AYK. IV. 618/304)

(Çabuk eşsiz burkan kutuna erişeceksiniz.)

YU. tenkeşsiz: تەڭكەشسىز 1. Benzersiz, Eşit olmayan 2. Müziksiz

tenkeşsiz nahşa (İL: T. 175), (Müziksiz şarkı)

“*tengeş*” sözcüğüne {+sIz} ekinin eklenmesiyle türemiştir. Yeni Uygurcada “*eşsiz*, *benzersiz*” anlamında “*tendeşiz*” sözcüğü de bulunmaktadır. (İL: T. 71)

tengeşisiz> tenkeşsiz

tenlig:

EU. tenlig: Bunun gibi, ölçülü

nizvaniçe tenlig bu amranmak (DKPAM. 02560)

(İhtiras gibi sevmek)

(16) tüpsüz edgüsin neçe tenlig bar (17) erser yig tüşlög ; evirer buyanları (AYK. V.4a. 351¹/16-17)

(Dipsiz, temelsiz erdemlerine secde edip (onu) överim.)

YU. tenlik: تەڭلىك 1. Eşitlik, denklik, beraberlik 2. Utanma durumu, arada kalma durumu

milletlerniñ tenliki (İL: T. 176), (Millet eşitliği)

u bek tenlikte qaldi. (İL: T. 176), (O çok arada kaldı.)

“*ten*” isminden türeyen bu sözcük “denk olan, aynı miktarda olan” anlamlarında kullanılmıştır (ED. 520). Wilkens, konu sözcüğü Çince aynı anlamdaki “等-deng (Eski

Çince okunuşu teg/teng)” sözcüğüyle ilişkilendirmektedir. Sözcüğün Çince teŋ (Çin. 等 dēng) sözcüğüne isimden fiil yapma eki {+(X)k-} ekinin getirilmesiyle türemiş oluştuğunu Eski Uygurcada “teŋikmek, teŋikmek, tüzükmek, teŋinmek, teŋikmemek, teŋikmemeklig, teŋikmemeklig mün kadag, teŋikmemeklig yörüg şeklinde türevleri ile desteklemiştir (EUES. 694).

teŋlig>teŋlik

teŋrilig:

EU. teŋrilig: Tanrılı

(3) yaruŋnuŋ ögmeki atlıg ol teŋri (4) teŋrisi burŋan birle teŋrilig (5) yirtinçüde birle azruualuŋ (AYK. II.26a. 85/3-5)

(Yüce aydınlığın methiyesi atlı tanrılar tanrısı Burkan ile tanrılı yer yüzünde...)

YU. teŋrilik: تەڭرىلىك Tanrılı

köp teŋrilik cemiyet. (İL: T. 172), (Çok tanrılı toplum.)

Bk. teŋri.

teŋrilig>teŋrilik

tepsi:

EU. tepsi: Tepsi.

(bir siliŋ) ::: i kıdığ keviz altı ygrmi yaŋaŋ ayak biş yaŋaŋ tepsi (SUK WP03/5)

(Bira tane ipek halı, 16 tane ceviz ağacından kase, bir tane ceviz ağacından tepsi)

YU. teŋse: تەخسە Tabak

asiye teŋsilerni aldimğa tizdi. (İL: T. 122), (Asiye tabakları önüme tizdi.)

ED’de “tevsı” şeklinde geçen sözcük Moğolcada “tebşı” şeklinde geçmektedir.

Sözcük muhtemelen Çince aynı anlamdaki “碟子-die zi (Eski Çince okunuşu tiap tsi)”

sözcüğünden alıntı olma ihtimali yüksektir (ED. 445). Wilkens kendi sözlüğünde de

bu ilişkiye dikkat çekmiştir (EUES 708).

tebşi>tevşi>tefşi>tepsi>tefsi>tehsi>tehşi>tehse

teri:

EU. teri: Deri

ikegü taşıq baş-ındaki ta yarım terini yarım torğu-ni... (SUK Mi18/2)

(İkisi Taşıq'ın başındaki yarım deriyi yarım ipeği ..)

tüsi terisi sobağ altun önlüg [erti] (DKPAM. 04287)

(Bütün bedeni, tüyü, derisi saf altın gibi renkli idi.)

YU. tere: Deri

unin tērisi aptapta köyüptü. (İL: T. 125), (Onun cildi güneşte yanmış.)

“Deri, hayvan veya insan derisi” anlamındadır (ED. 531).

teri>téri>tére

teriñ:

EU. teriñ: Derin

*(177) nomlayın qut qolup ant antıqması taluy ögüzde (178) teriñrek ol...klp ödün
kolulasar bilgülig ermez kolti* (KİP. 177-178)

((Canlı varlıklar için) rahmet dilemesi, (onları kurtaracağım) diye ant içmesi,
denizlerden, ırmaklardan daha derindir.)

(43) ...antada ınaru kün küniñe (44) bodisvtağ körgeli kelir tirtü (45) teriñ nom işidür
(MAİT. 38/30/43-45)

(O andan itibaren her gün Bodhisattva'yı görmeye gelir, derin vaazını dinler.)

YU. téren: 1. Derin 2. Ayrıntılı, teferruatlı

kölñiñ tiren téyizlikiğa qarimayla suğa kirip kétip çıqalmay öldi. (İL: T. 422), (Gölün
derin ya da sığ olduğuna bakmadan suya girdi ve kıyıya gelemenden öldü.)

tiren bir oy dējizi içre patti. (İL: T. 422), (Derin düşüncelere daldı.)

“Derin” anlamında gelen sözcük Türk lehçelerinde ikinci ünlüsü {e} ile kullanılır (ED. 551).

teriñ>tériñ>téren>téren

ters:

EU. ters: Yanlış, ters

(0527) bilge biligin ters körüm (0528) tıda yarlıkadı biz yme ...ters (EUDÇ. 0527)

(Bilgeliğiyle yanlış noktayı...nazarı...engelleyerek buyurdu.)

ters körümlüg lularığ barça tut ucuz kılp (DKPAM. 03186)

(Yanlış kanaatli ederlerin hepsini tutup...)

YU. tes: زور Zor, kolay olmayan

uygur helki tes künge kaldı. (İL: T. 115), (Uygur halkı zor durumda kaldı.)

Asıl anlamı “yanlış” anlamında olan sözcük “ters, garip” anlamlarında da kullanılmıştır (ED. 553). DLT’te “zor, kolay olmayan” şeklinde açıklanmış olan sözcük Uygur Şive Sözlüğünde “terslik tartmak” (65) şeklinde “Zor durumda kalmak” anlamında karşımıza çıkmaktadır.

ters>tes

tétrü:

EU. tétrü: 1. Aksine, tersine 2. Tam doğru, sabit, dikkatli⁵⁴⁵

[isig amrak] köñülin yüzleri tapa tétrü körüp inçe [inçe tép tédi] (EUDÇ. 777)

(Sevimli ve şefkat dolu gönlüyle yüzlerine doğru dikkat bakıp şöyle dedi)

(58) kélti... padum lénhua teg tüptüz seviglig (59) közn brahmadate élig tapa tétrü

⁵⁴⁵ Elmalı 2019: s. 142.

körmek (60)- lig yarukın ıdtı...tevkür yavlağ sağınc (ADF. 058-060)

(Nilüfer çiçeği gibi dümdüz, hoş gözlerle Hükümdar Brahmadatta'ya doğru dikkatlice baktı.)

YU. tetür: تَـتُور 1. Ters taraf 2. Aksine, tersine 3. Laf dinlemeyen, inatçı

bala kırsakta tetür yétip kıptu. (İL: T. 115), (Bebek anne karnında ters pozisyondaymış.)

iş bizniñ oyliğinimizniñ tetüri çıktı. (İL: T. 115), (İş bizim düşündüğümüzün tam tersi çıktı.)

bu işta u şundağ tetürlük kıldı. (İL: T. 115), (Bu işte o çok terslik yaptı.)

Clauson, sözcüğün birkaç metinde oldukça açık bir şekilde “*tértrü*” şeklinde geçtiğini ve “*tertür, tetür, te:tü:*” biçimlerinde kullanılmakta olduğunu vurgulamaktadır (ED. 459).

tétrü>tétürü>tétür>tetür

tıllıg:

EU. tıllıg: Dilli

(04067) [kén yitiz kirsiz] münsüz arıg sözüük tıllıg erdini- (04068)-si ağzınt tar emgekin emgen- (04069)-DİN çoğluğ yalınlıg bolup yatur (DKPAM. 04067-04069)

(Geniş, masum ve temiz dilli (öğreti) mücevherinde acı çekmeden, ışık saçarak, ihtişamlı bir saraydan daha yüksek ve geniş alanında yatar.)

(20) ıduğ tıllıg erdinilerig ağız (21)-lıg vımanlarında üntürü (22) yarlıkap tolp yüüzlüg tilgen -(1)-lerin bütürü örte yarlıkyurlar...(AYK.. VIII.2a. 499/20-22, 2b. 500/1)

(Kutsal dil mücevherlerini ağız saraylarından çıkararak, yüzlerinin yuvarlağını tamamen kaplayarak buyururlar.)

YU. tıllıg: تِلَلِیق 1. Dili olan, Yabancı dil 2. Dedikoducu, ileri geri konuşan

koş tıllık okutuş (İL: T. 491), (Çift dilli eğitim)

zeher tillik adem (İL: T. 491), (Kötü laf konuşan adam)

“Dili olan” anlamındaki bu sözcük çağdaş Türk lehçelerinin birçoğunda sıfat olarak kullanılmaktadır. Sözcük Osmanlı Türkçesi ve Türkmen Türkçesinde “konuşkan” anlamında da kullanılır (ED. 495).

tıllıg>tillik

tın:

EU. tın: Can, ruh, nefes

(07216) tını buşup bilmegülüg uşma (07217) taplap özi (07218) tép tédi...kayu men özüm... (DKPAM. 07216-07218)

(Ruhu serbest kalıp bilecek anlayacak... kebulenip kendis dedi: Ben ne zaman)

(49) önmiş tını öze alarıp kör- (50) -mişke sansız öküş tınlıqlarığ ölürdi. (MAİT. 58/49-50)

(Çıkan nefesi ile cüzzamlı hale soktuğu sayısız yaratıkları öldürdü.)

YU. tın: تن Can, ruh, nefes

tin tartmay ölmek. (İL: T. 495), (Çabuk can vermek.)

Asıl anlamı “nefes” olan sözcük “dinlenme” anlamındaki “*tın-*” sözcüğü ile sesteştir ve daha sonraki dönemlerde “ruh, can” anlamını kazanmıştır (ED. 512).

tın>tin

tıñ:

EU. tıñ: Seda, ses perdesi

nomlağuluk orunta nom tıñka [yığılgaylar] (AYK. VI.15b. 432¹/6)

(Vaaz edeceği yerde vaaz dinlemek için toplanacaklar.)

nom nomlağuluk nomluk (22) [orun]ta nom tıñka barıp yinçürü töpün (23) yükünüp bu nom erdinig eşitsinler. (AYK. VIII.18a. 531/22)

(Vaaz edecek yerde vaaz dinlemeye gidip yükünüp vaaz dinlesinler.)

YU. tiŋ: 𐰽𐰪 İki nesnenin birbirine değmesinden ortaya çıkan ses

kolidiki açkuç tömürge tekkendin kéyin tiŋ dep avaz çıktı (İL: T. 475), (Elindeki anahtar demire değince ince bir ses çıktı.)

Clauson, bu sözcüğün “*tıŋla-*” sözcüğünün kökü olma ihtimalini belirtmiştir, ama bu açıklamanın şüpheli olduğuna da değinmiştir (ED. 512). Wilkens “*tıŋla-*” sözcüğünün kökeni olarak Çince aynı anlamdaki “*听-ting*” sözcüğüne bağlamaktadır (EUES. 715). Yeni Uygurcadaki “Boş arazi” anlamı ise yine Çince tarla, boş yer anlamındaki 𐰽𐰪 (*ding*) ya da 𐰽𐰪 (*ting*) sözcüğüyle ilişkili olması muhtemeldir (Xushen2004: 13.Cilt, Tian).

tıŋ>tiŋ

tigin:

EU. tigin: 1. Prens, unvan adı 2. Kişi adı (SUK)

(13) ol tigin toyın bolup söğüt tü- (14) -pinte olurup...u (kunçuy)ğ öyür sakınur erdi. (MAİT. 57/13-14)

(Bu prens rahip olunca bir ağacın altında otururken...Kraliçe Sundari Kraliçeyi düşünür idi.)

(4) kul küŋ yol-inta yene tigin-niŋ kentin... (SUK WP 06/4)

(Köle, carıye yolunda yine Tigin’in şehrinde)

YU. tékin: 𐰽𐰪 Prens 2. Çalışmayan, çaba sarf etmeyi sevmeyen, emek vermeyen

alip tékin (İL: T. 433), (Alp Tekin)

“Tarhan” gibi çok eski bir unvan adı olan bu sözcük “prens” ve “erkek çocuk” anlamında kullanılmış, daha sonra bir unvan adı olarak kullanılmıştır (ED. 483).

tigin>tégin>tekin

tilgen:

EU. tilgen: Çark, daire, tekerlek

(1) *suv tilgen-i kayu-ka tayağ-lığ-ın inçip turur tip* (2) *atı kötrülmüş kiginç birü söz-lemiş ol yiil tilgen-iñe tayağ-lığ...* (Üİ. 104a/1-2)

(Su tekerleği neye istinaden bu şekilde durur? diye sorduğunda, Adı yükselmiş şöyle cevap vermiştir:)

(0537) *atlıg kız erti körki meñizi a:y teñri til- geninte* (0538) *-geninte sevigligrek közi kapağı tüptüz* (0539) *kaşı kirpiki kök rajavart öñlög kiñ* (EUDÇ. 0537-0540)

(Atlı kız idi, güzelliği, yüzü ay tanrının çemberinden daha sevimli, gözü ve göz bebekleri dümdüz, kaşı kirpiği gök mavisiydi.)

YU. tiñgen: تڭگەن Değirmen taşı (UŞS. 85)

Clauson, “tekerlek” anlamında olan bu sözcüğün etimolojisinin açık olmadığını belirtmiştir (ED. 499).

tilgen>tiñen>tiñgen

tilkü:

EU. tilkü: Tilki

(16) *irbis tilkü karsağ yiiy (düz. yüy) kara kuş ulatı* (17) *ed yédeçi kan içteçi tınl(i)ğlar* (18) *tavrağ yügürü y(i)ti uça yumğı* (19) *birtin yınak yolanıp aşunmağlaşu barmış* (20) *ların ötrü ol bayagut oğlu anı* (21) *körüp inçe tép sakındı* „ ne tıtag– (AYK. IX.22a.599/16-21)

(Panter, tilkisi, vahşi maymun, kartal ile birlikte et yiyip kan içen canlıların hızla [etrafı] dağılıp birden havalanarak toplu halde bir tarafa yönelmek suretiyle kaçıp koşuştuklarını görmüş. Bunun üzerine o Bayagut oğlu şöyle düşünmüş.)

(03505) *...tilkü bōri* (03506)-de *ulatı yavız tınlığlar butarlayı (tartıp)* (03507)

(DKPAM. 03505-03507)

(Tilki ve kurttan başka (diğer) vahşi canlılar (onu) parçalayarak çekerler.)

YU. tülke: تُولْكَ 1. Tilki 2. Kurnaz

tülke toho oğurlidi. (İL: T. 407), (Tilki tavuk çaldı.)

insan bédiki dep nam alğan birini elçi kılip evetkenlikige karap uniñ қаңçılık adem ikenlikini bilivalğili bolidu. (İL: T. 407), (İnsan kaçakçısı diye bilinen birini elçi olarak gönderdiğine bakarsak onun nasıl biri olduğunu anlarız.)

“Tilki” anlamında olan ve Çağdaş Türk lehçelerinin hepsinde yaşamakta olan sözcük genellikle iki yuvarlak ünlüyle “*tülkü*” şeklinde yazılmış ama Osmanlı Türkçesi ve Türkmencede ise “tilki” şeklinde geçmektedir (ED. 498).

tilkü>tülkü>tülke

tirek:

EU. tirek: Kavak ağacı, direk

iki yağak kadın yiti tirk katıñ bir kuruğ sin... (SUK WP 03/9)

(iki tane ceviz ağacından yapılmış kase, yedi tane kavak ağacından yapılmış kase, bir boş...)

YU. térek: تيرەك Kavak ağacı

kapağ térek (İL: T. 422), (Kavak ağacı)

YU. tirek: تيرەك Ağaç, Direk

tamğa tirek qoymaq (İL: T. 449), (Duvarı direk ile sabitlemek)

Kavak ağacı (ED. 543).

tirek>térek

tirig:

EU. tirig: Diri

(92) yılan başlık erneğin iki (93) kırık tişin tirig özüg (94) aç içkü teñrig nece
[açıttımız] (HUAS. 92-94)

(Yılan başı gibi on parmağımız ve otuz iki dişimizle herhangi bir şekilde yiyecek
içecek tanrısına acı çektirdiysek)

(29) ol tıltağın avış tamu otı- taşğar-(30) -u önüp divdat toyınağ tirigde (31) yörgep
tartıp avış tamuğa kigürdi. (MAİT. 57/29-31)

(Bu sebepten Aviçi cehenneminin ateşi dışarı çıkıp, rahip Devadatta'yı canlı canlı sardı
ve çekip Avici cehenneme soktu.)

YU. tirik : تيريكDiri, yaşamakta olan 2. Akmakta olan, akıntı 3. Pişmemiş, çiğ 4. Akıllı,
zeki

tirik bélik (İL: T. 458), (Canlı balık)

tirik su (İL: T. 458), (Akıntı)

poloniñ sevizisi heli tirik çıkıptu. (İL: T. 458), (Pilavın havucu diri olmuş.)

oğliñiz héli tirik ve çiçen bala boptu. (İL: T. 458), (Oğlunuz bir hayli akıllı çocuk
olmuş.)

“Canlı, hayat” anlamında olan “tir-” fiilinden türeyen sözcük Çağdaş Türk
Lehçelerinde yaygın kullanılmaktadır (ED. 543).

tirig>tirik

tiş:

EU. tiş: Diş

(92) yılan başlık erneğin iki (93) kırık tişin tirig özüg (94) aç içkü teñrig nece
(açıttımız) (HUAS. 92-94)

(Yılan başı gibi on parmağımız ve otuz iki dişimizle herhangi bir şekilde yiyecek
içecek tanrısına acı çektirdiysek)

(254) alķu tişleriniñ siñirleri tamır- (255) -ları üzülüp kesilip bir azıǵı tüpintin berü

(256) *koñrulup ünti ol açığ emgekin...*(ADF. 254-256)

(Bütün dişlerinin sinirleri, damarları kesildi. Bir dişi kökünden sökölüp çıktı. Bu acıyla...)

YU. çış/ tiş: تش / چیش (Kumul Ağzı) 1. Diş 2. Çark, testere, tarak gibi çentikli şeylerdeki çıkıntıların biri

ottuz iki çış (İL: Ç. 758), (Otuz iki diş)

heriniñ çışı (İL: Ç. 758), (Testere dişi)

Clauson'a göre sözcüğün orijinali art ünlölüdür yani “*tış*” seklindedir ve Türkçenin tarihi dönemlerinden Orhon Türkçesi, Uygurca ve Karahanlı Türkçesinde de hep “*tış*” biçimi mevcuttur. Bugünkü Türk lehçelerinde ise ön ünlölü biçimler kullanılmaktadır (ED. 557).

tiş>çış

tişi:

EU. tişi: Dişi

subadra tişi yaña inçe tép tédi. (ADF. 153)

(Subadra (adlı) dişi fil şöyle cevap verdi.)

tişi etözin bulup (DKPAM. 01595)

(Dişi vücudunu bulup)

YU. çışı/ tişi: تش / چیش (Kumul Ağzı) 1. Dişi 2. Girintili ve çıkıntılı olarak bir çift oluşturan nesnelerden girintili olan

u tağ bağrida këtivitip bir aç böriñ çışı kiyikni tutuvalğanlıkını körüptü. (İL: T. 763),
(O dağ eteğinde yürürken bir aç kurdun dişi geyiği avladığını görmüş)

çışı çak. (İL: T. 763), (Dişi çark)

Temel ünlüsü belirsiz olan sözcük bu sözcüğe datif eki eklendiğinde “*tışık*” biçimini alır. (ED. 560).

tişi>çişi

tiyuk:

EU. tiyuk 1. Çıkmaz yol, sonu olmayan, kapalı 2. Yer adı

(*t)iyuk-taği taş köprüg-nün öñdün sıñar-ki tegşintürü* (SUK Mi28/2)

(Tiyuk'daki taş köprünün doğu tarafı...)

YU. tuyuk: تويوق 1. Çıkmaz yol, sonu olmayan 2. Sezgi, Duygu

tuyuk yol (İL: T. 351), (Çıkmaz sokak)

tuyuk çüşmek (İL: T. 351), (Hissetmek)

“Kapalı, sonu olmayan” anlamındaki sözcük çağdaş Türk lehçelerinin bazılarında kullanılmaktadır (ED. 568).

tiyuk>tuyuk

tizig:

EU. tizig: 1. Dizi, sıra 2. Gerdanlık

eñbaşlayu yorer ağığ-sız nom lar-nıñ kédigin tizigin basa yorer (Üİ. 126a/1)

(En başta Asravasız Dharma'ların silsilesini izah eder.)

(45) *çkrvrt ilig kanlarnıñ kızıgı* -(46) *-nte tiziginte guadam oğuşın-* (MAİT. 13/45-46)

(Çakravartin hükümdarları silsilesinde Guatama sülalesinden...)

YU. tizik : تيزيک 1. Dizi, sıra, silsile 2. Sayılardan sonra kullanıldığında miktar bildirir

marcanniñ tiziki bek ciğ bolup kétiptu. (İL: T. 463), (Kolyedeki boncuk dizisi çok fazla olmuş.)

bir tizik marcan (İL: T. 463), (Bir tane gerdanlık), *bir tızık tilla* (İL: T. 463), (Bir dizi sikke)

“Dizmek, sıralamak” anlamındaki “tiz- “filinden türemiş olan sözcük çağdaş Türk lehçelerinin bazılarında yaşamaktadır (ED. 574).

tizig>tizik

tizigçe:

EU. tizigçe: Sıra

(8) üç ağılık éki yigirmi nomları- (9) - ığ kezigçe tizigçe ötgürü (10) topulu yaruk yaşuk açuk adırtlık (11) bekiz belgülüg bilmek uhmaqları üze (AYK. IV.40a. 279/8-11)

(Üç hazine (ve) on iki bölümlü öğretileri sırasıyla açıklayıp iyice anlayarak parlak ışıık (gibi) açık ayrıntılı (ve) açık işaret ile bilip anlayarak...)

YU. tizikçe: ترتیقه Küçük sıra. (İL: T. 463)

“tizig’ sözcüğüne {+çA} eşitlik ekinin eklenmesiyle türemiştir.

tizigçe>tizikçe

tiziglig:

EU. tiziglig: Dizili

(13) ilik beg ulatı ilki oğlanı birle(14) uluşu sıgtaşu kitermeyük yiviglig (15) tizigligin kamağ begler birle yumğı (16) bodsvtniñ qalmış süñüklüg (17) şaririn itidiler yıgdılar uluğı (AYK. X.15a. 627/13-17)

(Hükümdar Bey iki oğlu ile ağladılar, sonra süslü kıyafetlerini değiştirmeden, sıraya dizilmiş beyler ile beraber Buda’nın kalan kemiklerini topladı.)

YU. tiziklik: ترتیقلق Dizilmiş olan, dizili

u tiziklik kitaplardin birini alay dep qolini sozganda közi tiziklik kitaplarniñ üstidiki konvirtka çüştı. (İL: T. 463), (O sıradaki dizilmiş kitaplardan bir tane almak için elini uzattığında kitabın üstündeki zarfı gördü.)

“Sıraya dizili olan, sıralı olan” anlamındadır (ED. 575).

tiziglig>tiziklik

toğ:

EU. toğ: Toz

(22) (yavız)-larığ toğ bilip...sımtap yme (23) ıdmağu ol..emgenmekler (AYK. VIII.35b. 562²/22)

(Kötüleri küçük görüp de ihmal edip (onları)) göndermemelidir.)

(8) anın ol ögüz suv-(9) -ınıñ berü bo kölge kelgülük toğ (10) ağızın yémirip suvuğ öñi kemişmiş (AYK. IX.29b. 602¹/8-10)

(Bunun üzerine o nehrin suyunun bir tarafından öbür tarafına karşılık gelen nehir ağzının bozulup suyun dağıldığını görmüş.)

YU. tuğ توغ: Toz duman. (Kumul, UŞS. 70)

“Toz” anlamında olan sözcük Moğolcada “toosun” biçiminde alıntı olarak görülür (ED. 463).

toğ>tuğ

toğuru:

EU. toğuru: Doğru

(19) (men) taşık üç yıl-ka tegi yanıp kelip bu nes-e-ler- (20)-ni turiğa birmeser men borluk turiğa toğru (21) töleç bolsun tanuķ kersin tanuķ öğrünç buķa (SUK Mİ19/19-21)

(Ben Taşık üç yıla kadar dönüp gelip bu şeyleri Turı’ya vermezsem, bağ Turı’ya doğruca tazminat olsun. Tanık Kersin, tanık Öğrünç Buka...)

YU. toğra: توغرا 1. Düz 2. Belirli bir nişana doğru 3. Tam karşıya yerleştirilmiş olan 4.

Genişlik 5. Yanlış olmayan, doğru

togra sızıķ (İL: T. 248), (Düz çizgi.)

batur étini kaçmilap toğra taşķi sépilniñ içige kirdi. (İL: T. 248), (Batur atını

koşturarak doğru surun içine girdi.)

toğra tam (İL: T. 248), (Karşı duvar.)

bu étizniñ uzunlıķı 66 métir, toğrisi 11 métir kélidu. (İL: T. 248), (Bu tarlanın uzunluğu 66 metre, genişliği ise 11 metredir.)

toğra cavap (İL: T. 248), (Doğru cevap)

“toğ-ur” fiiline {U} zarf fiil ekinin eklenmesiyle türemiş olan ve asıl anlamı “doğru, düz” olan sözcük daha sonra “dürüst, doğru” gibi mecaz anlamları da kazanmıştır (ED. 473).

toğuru>toğura>toğra

toķuz:

EU. toķuz: Dokuz

(14) kėzigde turdı...taķı ķalmıř (15) tōrt yüz toķuz on artuķı (16) biş bodisvtlar birgeyler... (MAİT. 8/14-16)

(Geriye kalan 495 Bodhisattva girecekler.)

(15) öñre üd- (16) -lerte toķuz on..artuķı (17) toķuz ķata ..ķoltı ķalp- (18)-lar ertginķe tutşı boltum (19) ķaķravart ģan yėne... (AYK. IX. 6a. 579/15-19)

(Eskiden, doksan dokuz koķı (adet) kalpa boyunca, sürekli olarak hükümdar Cakravartin olmuşum.)

YU. toķķuz: توققوز Dokuz

toķķuz oķuģuķı (İL: T. 257), (Dokuz öğrenci)

Clauson, sözcüğün asıl biçimin çift ünsüzle olduğunu belirtmiştir (ED. 474).

toķuz>toķķuz

toķuzunķ:

EU. toķuzunķ: Dokuzuncu

(48) *bu erür tokuzunç boş- (49)-ğutsuz arħant dıntar bu muntağ* (MAİT. 2/48-49)

(Bu, dokuzuncu öğrenmeyen rahiptir.)

YU. tokkuzinçi: توققۇزىنچى Dokuzuncu

tokkuzinçi sinip (İL: T. 258), (Dokuzuncu sınıf.)

“*tokuz*” sayısının sıra sayı eki almış şeklidir (ED. 474).

tokuzunç>tokkuzinçi

tolu:

EU. tolu: Çok, dolu.

üni tolu... (EUDÇ. 0002)

(Sesiyle tamamen dolu...)

(14) *sekiz türlüğ noş tatağlağ (15) tolu altunluğ kumın tüp.. (16)- tamış körü kanınçsız
çeçekler –[in yaratmış]* (MAİT. 31/14-16)

(Sekiz çeşit iksir dolu, altın kum ile dibinde bakmakla doyulamayan çiçekler ile donatılmış.)

YU. tola I: تولا 1. Sayı olarak fazla, çok 2. Daima, sürekli 3. Pek 4. Uzun

çéçimni tola deydu, derdim tola çiçimdin. (İL: T. 273), (Saçımı fazla derler, derdim fazla saçımdan.)

merhum dadam hayat çégida séniğ gépiği tola kılidigan. (İL: T. 273), (Babam hayatayken daima seni konuşurdu.)

siz béríp katnişip bergen bolsiñz tolimu yahşi bolatti. (İL: T. 273), (siz katılsaydınız pek iyi olurdu.)

bezi künliri aħşamliri dadamni tola saklap uħlap kalattim. (İL: T. 273), (Bazı günler babamı uzun uzun beklerken uyuya kalıyordum.)

“Dolmak” anlamındaki “*tol-*” fiilinden türeyen sözcük çağdaş Türk lehçelerinin bazılarında kullanılmaktadır (ED. 491). Yeni Uygurcadaki uzun anlamındaki tola

sözcüğü muhtemelen Farsça uzun anlamındaki طول ya da طولا ile ilişkili olmalı ve Türkçedeki fazla, çok anlamındaki tola ile karışmış olmalıdır.

tolu>tolu

tonluğ:

EU. tonluğ: Donlu, elbiseli

tonluğ (MAİT. 98/10)

(Elbiseli)

aşlığ içgüluğ tonluğ kédimlig edlig (AYK. V.8b. 360/22)

(Yiyecek, içecek, elbiseli, mücevherli...)

YU. tonluğ: تونلوق Üzerine kaftan giymiş olan 2. Kaftan dikmeye yeterli olan kumaş.

yeşil tonluğ yarım méniñ keşkerge gitti. (İL: T. 288), (Benim yeşil kaftanlı sevgilim kaşkar’a gitti.)

iki tonluğ reht sétivaldım. (İL: T. 288), (İki kaftan dikmek için yeterli kumaş aldım.)

“ton” ismine {+IUğ} ekinin eklenmesiyle yapılmış olan sözcük “kıyafet ile bağlantılı bir şey, kıyafet almak için ayrılan bütçe” anlamlarında kullanılmıştır (ED. 512).

tonluğ>tonluğ

toorluğ:

EU. toorluğ: Ağrı olan

(12) toorluğ bédiziñiz...tözkerinçsiz [erür teñrim] (AYK. V.3a. 349/12)

(Ağrı ile kaplı süsünüz kıyaslanmaz tanrım.)

YU. torluğ: تورلوق 1. Telden yapılan sineklik 2. Etkili veya anlamlı laf, konuşma, sert konuşma

dirize sirtığa torluk bikiñilgen idi. (İL: T. 235), (Pencere sırtına sineklik yapılmıştı.)

maña tola torluğ gep kılmañ. (İL: T. 235), (Benimle öyle sert sözler söylemeyiniz.)

“tor” sözüne {+lUğ} ekinin eklenmesiyle türemiştir.

toorluğ>torluğ>torluk

toprak:

EU. toprak: Toprak

(0315) yağız yer arkasındaki toprağın parmunu (0316) koğ kıçmık sanı nece erser
(EUDÇ. 0315-0316)

(Kara toprak altındaki toprağın atom sayısı kadar da olsa...)

(11) (kaçan anta) teydükte ötrü inileri mhstvi tigin- (12)- in tonı kamış butıki üze aşkın
(13) turup tururun sini söñiki saçi birle arkuru (14) turkuru yatmışın akmış kanı toprak
(15) titig yuğrulup yirke yukup turmuş -(16)-ın körtiller... (AYK. X.11a. 619/11-16)

(Oraya gittiklerinde kardeşi Mahasatvi Tegin’in kıyafetlerinin kamış budağına asılı olduğunu, kemik ve saçlarının yerde saçılı durduğunu, akan kanın yerde toprağa karıştığını gördü.)

YU. tuprak: 1. توبراق. Yurt, vatan, memleket 2. Mezarın üzerine dökülen toprak, mezar
veten tupriki (İL: T. 299), (Vatan toprağı.)

u her peyşembe mazarga béríp apisiniñ tuprikiğa baş koyatti. (İL: T. 299), (O her
perşembe mezarlığa giderek annesinin mezarına baş koyuyordu.)

Asıl anlamı “kuru bir şey” olan sözcük daha sonra “toprak, toz” anlamını kazanmıştır,
Çağdaş Türk Lehçelerinde bazı fonetik değişikliklerle kullanılmakta olan sözcük daha
sonra “vatan, memleket” anlamında da kullanılmaya başlamıştır (ED. 443).

toprak>tuprak

torğu:

EU. torğu: İpek

(1) yılan yıl arm ay tört otuzka men balak umar (2) ikegü taşık baş-ındaki taa yarım

terini yarım torķu-ni (3) turı-tın alıp ög bitiği yok bolmış uğün (SUK Mi18/1-1-3)

(Yılan yılı birinci ayın yirmi dördüncü günü ben Balak Umar ikimiz Taşık’ üzerindeki borcun yarısını, ipeğin yarısını Turı’dan alarak ana sözleşme kaybolduğu için ...)

YU. torķa: تورķا Kendir ipi

tavar torķa (İL: T. 235), (Kumaş)

“İpek kumaş” anlamındaki sözcük Moğolcada da “*torgan*” veya “*torkan*” şeklinde ödüñleme olarak bilinmektedir (ED. 539).

torķu>torķa

toruğ:

EU. toruğ At, Kestane rengi

(14) öküş koyun toruğ yılķı ölürmüş (15) uğün tamuda doğdumuz...(MAİT. 78/14-15)

(Birçok koyun ve hayvan öldürdüğümüz için cehennemde doğdu...)

YU. toruķ: تورuķ Koyu kırmızı (sadece atın rengini ifade etmek için kullanılır.)

sol tereptikisi toruk atķa mingen yaş yigit ensar idi. (İL: T. 237), (Sol tarafta koyu kırmızı ata binen genç Ensar idi.)

At için kullanılan bu sıfat çağdaş Türk lehçelerinin hepsinde kullanılmaktadır (ED. 538).

toruğ>toruk

tosın:

EU. tosin: Vahşi, kaba, yontulmamış

(4) tosin erenlerig turulturtaçı yavaltu- (5)- tacı :t(e)ñrilerniñ yalañuklarnıñ (bağışısı)

(AYK. V.24b. 392/4-5)

(Edepsiz insanları uysallaştıran, tanrıların (ve) insanların hocası,)

YU. tosun: توسون 1. Eğitilmemiş, yabani 2. Ürkek, korkak

bir küni sélim begniñ hoylisığa kirsem bir tosun at çépip yürüptü. (İL: T. 245), (Bir gün selim beyin evine gittiğimde tosun atın avluda koşuşturduğunu gördüm.)

tosunlık taydek (YUTS. 530), (Tay gibi ürkek)

“Yabani hayvan, vahşi hayvan” anlamında olan sözcük hem insanlar hem hayvanlar için kullanılmıştır (ED. 555). Gabain ve Arat, sözcüğün “saldırgan, edepsiz, küstah” anlamında olduğunu ve kökeninin Çince (搪人 2421 tang ren) [G: 10770 5624] olabileceğini ileri sürmüştür (TT VI: Anm. 023).

tosın>tosun

töleç:

EU. töleç: Tazminat, ödenek

töleç tüzüdeki yirtinçü uğuşlarınıñ.... (AYK. BE. 3b. 683/3)

(Tazminat mahiyetindeki yer yüzündeki tohumlar)

YU. tölöç: تۆلۆچ Ödenek, borç. (Lopnor Ağzı)

tölöçümni tölep ber. (UŞS. 77), (Borcumu ödememe yardım et.)

Clauson, anlam açısından “*töle-*” sözcüğü ile ilgili görünse de “*töle-*” fiilinden türemediğini, Türkçe’de bu fonksiyonda kullanılan {ç} olmadığını belirtmiştir (ED. 493).

töleç>tölöç

töpü:

EU. töpü: Tepe, üst, yukarı

(0247) ménin töpümdeki (0248) saçlarığ tutğalı ursar bo monça sözlep (EUDÇ. 0247-0248)

(Benim tepemdeki saçlarımı tutup, çekmeye gücü yete bilse.)

(02608) ötrü ol ağuluk yılan töpüde kudi (02609) arħant üze etözin

kemişdi...(DKPAM. 02608-02609)

(Sonra zehirli yılan yukarıdan aşağıya Arhantın üzerine fırladı.)

YU. töpe : تۆپە 1. Yükseklik, tepe 2. Bir şeyin yukarı kısmı 3. Gök yüzü 4. Olay mahalli, olay anı

töpidin bir adem çüşüp keldi. (İL: T. 352), (Yukarıdan bir adam indi.)

mamut şu zaman uniñ keynidin tam töpisige çıktı. (İL: T. 352), (Mamut hemen onun arkasından duvarın üstüne çıktı.)

tékilhanniñ töpicide uçup yüridu kuşlar. (İL: T. 352), (Tekil han'ın üstünde kuşlar uçuşuyor.)

mahmut oğurçukçe tamaka çekip turganniñ töpüge dadisi kirip kaldı. (İL: T. 352), (Mahmut tam gizlice sigara içiyordu, babası tam üzerine girdi.)

“Üst” anlamında olan sözcük “tepe, erkek kafasının üstü” anlamları da taşımaktadır (ED. 436).

töpü>töpe>tepe

törlüg:

EU. törlüg: Türlü, çeşitli

(4) inti anıñ kılınçlıg şımnuluğun (5) beş türlük yeklerlügen süñüşdi (HUAS. 5)

(İndiler ve günahkâr Şımnu ile beraber beş farklı türde şeytanla savaştılar.)

adruk adruk muñunta alku törlüg emgekinte özgurur (KİP. 183)

(Türlü türlü acılarından ayrı-ayrı kurtarır.)

YU. türlük: تۈرلۈك 1. Belirli bir tür, çeşit 2. Birbirinde farklı olan, çeşit çeşit

er kişiğe yetmiş türlük hüner az. (İL: T. 385), (Erkeğe 70 çeşit hüner azdır.)

bu işniñ sevebi köp türlük idi. (İL: T. 385), (Bu işin çeşitli nedenleri var.)

“Türlü, çeşit” anlamındadır (ED. 546).

törlüg>türlük

tört:

EU. tört: Dört

[sekiz] tümen tört miñ tınlıǵlar alķuǵun tözkerinçsiz (KİP. 220)

(...84000 canlı varlığın hepsi, anlaşılması güç Burkanlığa inandılar.)

𐰽𐰚 bo üsdünki iki karik-ta qavır-a-sınça bar tört abipiray-lar (Üİ. 125b/15)

(Sung Bu üstteki iki Karika'da özet olarak dört izah var.)

YU. tört: تۆت Dört

tört oķuǵuçi (İL: T. 353), (Dört öğrenci)

Sayı bildiren sözcük tüm tarihi dönemlerde yaygın kullanılmıştır (ED. 534).

tört>tört

törtinç:

EU. törtinç: Dördüncü

teŋri törtünç suv teŋri (HUAS. 74)

(Dördüncü, su tanrısı)

yunt yıl törtünç ay sekiz ygrmike... (SUK Sa08/1)

(At yılı dördüncü ayın on sekizinci günü...)

YU. törtinçi: تۆرتىنچى Dördüncü

törtinçi sinip (İL: T. 356), (Dördüncü sınıf.)

“Dört” sayısının sıra sayı eki almış biçimidir (ED. 535).

törtinç>törtinçi

törü:

EU. törü: Töre, kanun

(0596 özlük ölmekte (0597) ögrünç sevinç boltokta ol alķu (0598) edgü törülerke

çığay..yavğan köñül (EUDÇ. 0596-0598)

(Canlı öldürmekten büyük zevk aldıklarında, o bütün iyi ve güzel alışkanlıklarından yoksunmuş.)

(244) onunç küñkr tört alkış (245) ezrua teñrike kün ay teñrike (246) küçlüg teñrike burhanlarka (247) bir biligin arıg köñülün (248) alqansıg törü bar erti (HUAS. 244-248)

(Onuncu olarak, günde dört defa ibadetle Ezrua Tanrıya, Güneş ve Ay tanrılara, güçlü tanrıya, peygamberlere, içtenlikle ve temiz kalple dua etmemiz gerekliydi.)

YU. töre: *تۆرە* 1. Töre, örf, kanun, nizam 2. Padişahlık sistemindeki yüksek rütbe adı; kişi adından sonra kullanıldığında saygı hürmet bildirir, erkek adı

vezirler ve bir kısım beg töriler ularni kızgın karşı aldı. (İL: T. 357), (Sadrazamlar ve diğer beyler onları çok sıcak karşıladı.)

men kiçik töremni izdep yürüp keç kaldım. (İL: T. 357), (Ben küçük töreyi arayacağım diye geç kaldım.)

Türklerin İslamiyet'i kabulünden önce kullandığı siyasi terimdir (ED. 531).

törü>töre

törülüg:

EU. törülüg: Adaletli, nizamlı

(3) yene yanmaqsız törülüg (4) bolup terk üdün (5) burhan kutın bulguluğ (AYK. VI. 30b. 458/3-5)

(Yine geri çevrilmez yasalar bulup tez vakitte Buda kutsallığını bulmak için iyiliklere kadar ulaştılar.)

törülüg il kan tip...kopdın (17) (AYK. VIII.36b. 564/17)

(öğretili, kanuni hükümdar diye.)

YU. törilik: *تۆرلىك* Kanuni

unin kiyimliridin çoñ töriliki çikip turatti. (İL: T. 359), (Onun kıyafetinden makam sahibi biri olduğu anlaşıyordu.)

“törü” sözcüğüne {+IUg} ekinin eklenmesiyle yapılmış olan bu sözcük metinlerde tek bir şekilde karşımıza çıkmaktadır (ED. 548).

törülüg>törülük>törülük>törilik

tsaŋ:

EU. tsaŋ: Depo, kiler

(2) saŋka kutğan üç küri ür-ni men iliçük (3) kutluğ bürt biz ikigü altım bu tamğa biz (SUKMi15/2-3)

(Depoya ekleyen? üç küri darıyı ben İliçük Kutlu Bürt biz ikimiz aldık. Bu damga biz)

YU. saŋ: 𐰽𐰺 Depo, kiler

hacının koşuni teslim bolğan çiriklerniñ saŋdiki aşıq yem boguzlirini biraqla tartivilip tağ terepke cönidi. (İL: S. 398), (Hacının ordusu teslim olan askerlerin deposundaki yiyeceklerin hepsini aldı ve dağ tarafa gitti.)

Sözcük Çince'den (仓 cang) alıntıdır ve “depo, kiler, ambar” anlamında kullanılmaktadır (ED. 83).

tsaŋ>saŋ

tuğum:

EU. tuğum: Doğum

(0496) (uluğ) elig tınığlar tuğum üze erklig (0497) bolurlar kayuda tuğğalı tapları (0498) erser anta tuğum ajun tutarlar (EUDÇ. 0496-0498)

(Büyük, ulu hükümdar...canlılar doğum üzerine hayat bulurlar, nerede doğmayı arzularsalar, o hayat dünyasında doğarlar.)

bu tıtağ<t>ın ötrü olar [kolti] (2) kalplar içinte sakınu söz- (3)- leyü yétinçsiz üd kolular (4) ertginçe..üstün tējri yér- (5) -inte .. altın yene yalañokta (6) tugum tutup uzatı ..aşar- (AYK. II.8b. 584/01-6)

(Bu nedenden dolayı, onlar kolti kalpa içinde idraki (ve) söylenilmesi muhal olan zaman geçtiği süre boyunca, yukarıda tanrı ve aşağıda da insan yerinde devamlı (olarak tekrar tekrar) doğup en üstün mutluluğun tadını çıkarırlar.)

tuğum: تۇغۇم 1. Doğum 2. Başlangıç (Kaşkar, HZUTDŞL.87)

bu yer töt yolniñ tuğumi (HZUTDŞL.87), (Burası dört yolun başlangıcı.)

“Doğmak” anlamındaki “tuğ-” fiilinden türemiştir (ED. 470). “Doğum” anlamında yine “tuğut” sözcüğü de bulunmaktadır (İL: T. 339).

tuğum>tuğut

tumanlıg:

EU. tumanlıg: Sisli, dumanlı.

toz tumanlıg kkirler yoqlun-(19)-matın öz tözi arımıñ süzülmış (20) altın tözi belgürür (AYK. II.20b.74/18-20)

(Toz, duman ve kirler bulaşmadan, kendi özlüğü ile temizlenir, Altın gibi parlar.)

YU. tumanlık: تۇمانلىق 1. Dumanlı 2. Zülüm 3. Net olmayan, sisle kaplanan

tumanlık hava (İL: T. 345), (Sisli hava)

uniñ köz aldida ötmişniñ tumanlık, çigiş kartinisi eks etti. (İL: T. 345), (Onun gözlerinde geçmişin karanlık günleri geçti.)

uniñ kelbini éçiniş ve nepretniñ arlaşmısidin ibaret bir hil tumanlik hissiyat çulguvaldi. (İL: T. 345), (Onun kalbini nefret ve merhamet karışımı gibi bir duygu esir almıştı.)

“tuman’ ismine yapım eki {+Ilğ} ekinin eklenmesiyle türemiş olan sözcük çağdaş Türk lehçelerinin birçoğunda kullanılmaktadır (ED. 508).

tumanlıg>tumanlık

tumliĝ:

EU. tumliĝ: Soĝuk.

isig tumluĝ (MAİT. 88/11)

(Sıcak ve soĝuk)

YU. tum توم (Hotan, HZUTDŞL. 86), **tumu** تومو (İli, UŞS. 75,)

tumliĝ “tum” (soĝuk) ismine {+IUĝ} ekinin eklenmesiyle türeyen isim daha sonra “soĝuk kanlı, sakın” anlamını da kazanmıştır (ED. 506). Hotan Ağzında görülen “tum” sözcüğü soĝuk anlamındayken, İli Ağzındaki “tumu” sözcüğü “soĝuk alınlığı, nezle” anlamındadır. İli Ağzındaki “tumu” şekli “tumaĝu” biçiminden gelmektedir.

tumşukluĝ:

EU. tumşukluĝ: Gagalı

gandamadın atlıĝ uluĝ taĝıĝ tumşuk- luĝ.. (AYK. I.26a.[=R-M: 694]34h/13)

(Gandamadın atlı büyük gagalı...)

(49) *kim alarnıĝ ara et yumĝaĝ* (50) *etüzlüĝler...temir tumşukluĝlar* (51) *kargalar kuzgunlar örtlüĝ* (52) *yalınlıĝ etüzin et yumĝaĝ* (53) *etüzlüĝlerig soĝa talmayu* (54) *yiüyürler erser...olar öĝre ajun...* (MAİT 49-54)

(Bunların arasında et ve yumak vücutlar, demir gagalılar, karga, kuzgunlar, alevli vücutları ile, et ve yumak vücutları döverek, parçalayarak yerler.)

YU. tumşukluĝ: تومشوقلۇق 1. Gagalı 2. At gibi hayvanların ağız kısmına takılan küçük sepet

uzun tumşukluĝ kuşlar (İL: T. 348), (Uzun gagalı kuşlar)

Bk. tumşuk

tumşukluĝ>tumşuĝluĝ>tumluĝluĝ

turkun:

EU. turkun: Durgun

*tugun*⁵⁴⁶ *süz-ük ol suv-nuñ...* (ETŞ. 194/6)

(Durgun, berrak olan o suyun...)

YU. turğun: تورغون 1.Durgun, aynı yerde uzun süre kalma durumu 2. Kişi adı

turğun kuşlar (İL: T. 323), (Burayı mekân etmiş kuşlar)

turğun su (Durgun su)

“*turuk-*” fiilinden türemiş olan sözcük “sabit” anlamındadır (ED. 540)

turkun>turğun

turmuş:

EU. turmuş: Kişi adı

[men] muhsuz kay a turmuş-ka bidiğ birür men (SUK Mi24/2)

(Ben Munguz Kay’a, Turmuş’a yazı vereceğim.)

YU. turmuş: تورموش Yaşam, hayat

turmuş behtniñ menbesi. (İL: T. 326), (Aile hayatı mutluluğun kaynağı)

turmuş>turmuş

turuğ:

EU. turuğ : 1. Durak, otlak, sığınak 2. Saf, temiz

(17) yavlağ törülerig yıdı yokı birle (18) üzmelermiş bolur...kop edgüleriñ (19) turuğı orı bolmış kop kamağ nomlar (MAİT 48/17-19)

(ve fena unsurları, teferruatına kadar hepsini (yıdı yokı birle) yok etmiş olur. Bütün iyiliklerin sığınağı, yeri olmuş bütün din kitapları üzerine emsalsiz ve güçlü kuvvetlidir.)

⁵⁴⁶ Arat 2007: turğun

(192) ...kuanşı im pular tınlıqlarığ (193) kolulamış çın kirtü kolulamak titir...arığ
turuğ yarlıkançuçi (KİP. 192-193)

(Kuanşı İm Pular'ın (canlı varlıkları kurtarmaya) ant içmesi gerçek bir ant içmedir.
Temiz, berrak bir ant içmedir.)

YU. turak : تۇراق 1. Hisar, kale 2. Durma durumu Şiir mısralarının belirli bir kaideye
uyuma durumu. Durak.

ey, köñül, huşyari bol, bihut turaktın payda yok. (İL: T. 318), (Ey gönül, Mutlu ol,
durmakta fayda yok.)

Turak, şiir misrasi içidiki kanuniyetlik tohtaşur. (İL: T.318) (Durak, şiirde misra
içindeki düzenli ses kesimidir.)

Clauson, sözcüğün “tur-” fiilinden yapıldığını ve “ayakta duracak bir yer” anlamında
olduğunu belirtmiştir (ED. 538).

turuğ>turağ>turak

tuşuş:

EU. tuşuş: Karşı, ön

alaçu tuşuşınta yorıyor éken (DKPAM. 05523)

(Kulube karşısında yürüyorken...)

YU. tuş: توش 1. Karşı taraf, Ön taraf (UŞS. 74) 2. Taraf, yön

Konu sözcük Yeni Uygurca ağızlarında “karşı taraf, ön taraf” anlamında
kullanılmaktadır. Bunun yanı sıra “taraf, yön” anlamında kullanımı da mevcuttur.
Aynı kökten gelen yine “tuşmutuştın (her taraftan), tuşluk (uygun, denk gelen)”
sözcükleri de bulunmaktadır (İL: T.335).

tuşuş>tuş

tutruk:

EU. tutruk: Müdür, yönetici, emir, reis, öğreti, destek, dayanak.

alku tutruqlarnıñ (DKPAM. 03158)

(Tüm emirlerin...)

tigme tuturuq nomlarığ okutmaq (AYK. IV.1a. 201/8)

(Tüm düzenleme Nomları okutmak)

YU. tuturuq : توتورۇق 1. Olaya neden olan kişi, sebep 2. Boş içerik, anlam Ateş yakmak için kullanılan malzeme

amine teyyar tuturuqni oçaqka tizdi ve kömür sélip ot yaqti. (İL: T. 309), (Amine hazır malzemeyi ocağa dizdikten sonra üzerine kömür koydu ve ateş yaktı.)

er hotunniñ bir birige yol qoymasliki cidelniñ ulgiyişiga tuturuq boldi (İL: T. 309), (Karı kocanın birbirine söz hakkı vermemesi etmesi kavganın büyümesine neden oldu.)

tuturuqi yoq adem (İL: T. 309), (Sözünde durmayan adam.)

tuturuqsiz gep (İL: T. 309), (Boş laf)

Clauson, “*tutur-*” fiilinden türeyen sözcüğün yalnızca Karahanlı Türkçesinde geçtiğini ve anlamın “emreden, buyruk veren kimse” anlamında kullanıldığını, Kutadgu Bilig’de ise “dayanıklılık” anlamında açıklandığını ortaya koymuştur (ED. 459). Yeni Uygurcada ise anlam kayması olmuş ve “bir olaylara neden olan kimse” anlamı ortaya çıkmıştır.

tutruk>tuturuq

tutuğ:

EU. tutuğ: Rehin, tutsak

(16) erklik qan yana yumuşçi yek- (17) -lerig ıdıp bağ tutuğ qayusı (18) tınılıqlar arasınıta (AYK. S.7a. 13/16-18)

(Kudretli hükümdar yine hizmetkar şeytanları gönderip, bağlı tutukluların arasından

aramaya gönderdi.)

tutıg tutuğ işñizler bar er...(004779)-ser...anı barça kéterip méniñ (DKPAM. 0 04779)

(Onun için size engel teşkil eden ne işiniz varsa onları hepten halledip...)

YU. tutuk: تۇتۇق 1. Net olmayan, bulanık 2. Mutsuz, donuk 3. Kabanın koluna ve eteklerine dikilen keçe parçası

şu tapta asman yenila tutuk idi. (İL: T. 311), (Şu anda hava yine kapalı.)

bu arılaş ve tutuk sadaların néme ikenlikini umu énik çüşinelmeytti. (İL: T. 311), (Bu karışık ve net duyulmayan seslerin ne olduğunu o da anlayamıyordu.)

uniñ pütkül çirayi hiyalçan, tutuk idi. (İL: T. 311), (Onun yüz ifadesi düşünceli ve donuktu.)

“*tut-*” fiilinden türemiş olan sözcük Çağdaş Türk Lehçelerinde “tutsak, rehine” anlamında kullanılmaktadır (ED. 453).

tutuğ>tutuk

tuyğuluğ:

EU. tuyğuluğ: Duygulu

(65) alp tuyğuluğ nñargu-luğ erdük-iñdin (66) alku körmek körmemek-tin seçilür siz.
(ETS.160/65-66)

(Kuvvetli, nüfuzlu, iyileştirme gücüne sahip bulunmanızdan dolayı, bütün görmek-görmemekten seçilip ayrılırsınız.)

YU. tuyğuluk: تۇيغۇلۇق Duygulu

kamranniñ tuyguluk, mulayim ikenlikini bilişen. (İL: T. 351), (Kamuran’ın çok duygulu, uslu bir çocuk.)

“*tuygu*” sözcüğüne {+lUğ} ekinin eklenmesiyle türemiştir.

tuyğuluğ>tuyguluk

tuymaz:

EU. tuymaz: Duymaz

uğmaz tuymaz munuğ-larığ korkıdur siz (ETŞ.158/11)

(Anlamaz, nüfuz etmez Budaları korkutursunuz.)

YU. tuymas: تويماز Duymaz

u bezide hiçmini tuymaz bolivalidu. (İL: T. 351), (O bazen duyumsamazlıktan geliyor.)

“*tuy-*” kökünden türemiş olan sözcük “hissetmez, duymaz” anlamındadır (ED. 567).

tuymaz>tuymas

tü:

EU. tü: Tüy, kıl

(3) ögin köñülün üstegeli tüü⁵⁴⁷ yüt-(4)- lerintin kirip küçlüğ küsünlüğ (5) kılğalı çoğın yalının bilge biligin (6)yétitgeli ömekte köñül- (AYK. VIII. 23a. 541/3-6)

(Aklını ve gönlünü yüceltmek için saç diplerinden girip güçlü kuvvetli kılmaya, aydınlığını, hikmetli bilgiyi edinmesini sağlamaya)

(5) (munta) toğup öziün örtlüğ yalınlığı (6) tülerimiz kentü saçımızta batılıp (7) etüzümüz iter (MAİT. 77/6-7)

(Burada doğup kendi alevli tüylerimizin kendi saçlarımızın içine gömülüp vücudumuzu süsler.)

YU. tük: توك 1. Vücuttaki saç ve kıl 2. Durumu iyiye gitmek

undaқта sen méniñ tüklirimdin élival, hacitiñ çıkıp qalsa köydürseñ eskitip qalsam ecep emes,- deptu ağmiğan. (İL: T. 39), (O zaman sen benim tüylerimden birkaç tane al, ihtiyacın olduğunda alıp yakarsan belki sana yardımım dokunur) demiş gelincik.)

kasim bu yerge kelgendin béri tük taşlap héli hallinip qaldı. (İL: T. 39), (Kasım buraya

⁵⁴⁷ Çetin 2017: tüü

geldikten sonra durumu baya iyileşti.)

“Vücuttaki tüy, kıl” anlamında olan sözcük “*tüü*” şeklinde de görülmüştür ve Çağdaş Türk Lehçelerinde “*tüg/tük*” biçimlerinde kullanılmaktadır (ED .433).

tü>tüg>tük

tügüglüg:

EU. tügüglüg: Düğümlü.

ğara saçı tügüglüg turur erti. (DKPAM.00247)

(Kara saçı düğümlüydü.)

yumşak otın tügüglüg ton-uñuz ol kedgülık: bir adakın yıkığ... (4) (AYK. VII. 12b. 482/3-4)

(Yumuşak bitkilerden örülüdür, giydiğiniz elbiseler...)

YU. tügüklük: تۆگۈكلۈك Düğümlenmiş

ğopur belidiki tügüklük nanni belbégi bilen élipla ayaliniñ aldığa koydi. (İL: T. 403),
(Gopur belindeki düğümlenmiş ekmeği kemeri ile beraber aldı ve karısının önüne bıraktı.)

tügüglüg>tügüklük

tügünç:

EU. tügünç: Düğüm

tügünçi bo erür..yükünür men üç [üç erdiniler] (AYK. VI.21b. [=R-M:130])

(Düğümü budur, hürmet ederim üç mücevhere hürmet ederim.)

YU. tügünçe / tügün/tügüç: تۆگۈنچە / تۆگۈن / تۆگۈچ

YU. tügünçe: تۆگۈنچە Düğüm, küçük bohça

kéyin koynidin yağlıkka oralğan bir tügünçe pul çıkardi. (İL: T. 405), (Sonra koynundan küçük mendile sarılı parasını çıkardı.)

YU. tügüç: تۈگۈچ İpin bağlandığı nokta

üzülgen yip ulanmaydu, tügüç bolğay ulanganda. (İL: T. 402), (Kopan ip tekrar bağlanmaz, bağlandığında ise bir düğüm oluşur.)

YU. tügün: تۈگۈن Şüphe

bu parakendiçilik hemme ademniñ köñlide bir tügün peyda kılip koyğanidi. (İL: T. 404), (Bu olaylar herkesin gönlünde bir şüphe oluşturmuştu.)

Yeni Uygurcada “*tügün, tügünçe, tügüç*” şekillerinde karışık olarak kullanılmaktadır.

tügünç> tügünçe

tügünç>tügün

tügünç>tügüç

tükel:

EU. tükel: Tam, tamamıyla, büsbütün, eksiksiz, mükemmel.

tükel bilge teñri burhan. (EUDÇ. 0523)

(Bilgeler bilgesi Tanrı Burkan)

(17) alqu uktı bilti bulğuluğ edlerig (18) tükel bultı atı küsi yadaltı teñri (MAİT. 13/17-18)

(Elde edilmesi gereken malları hep buldu. Adı şöhreti yayıldı.)

YU. tügel: تۈگەل 1. Tam, yeterli 2. Tamamen

yağaç, hiş, ciñ tügel tursa yene néme kajliq bu. (İL: T. 399), (Tahta, tuğla ve tartı her şey hazırsa bu inat da niye?)

uniñ çaçliri tügel aqargan idi. (İL: T. 399), (Onun saçları tamamen beyazlamıştı.)

“tüke-” fiilinden türemiştir (ED. 480).

tükel> tügel

tül:

EU. tül: Rüya, düş.

meniñ tülümke séz-(91)-ziksiz bolzun men tüşemiş tülüm adınsıǵ (ADF. 90-91)

(Görmüş olduğum rüya şaşılacak (bir rüya) değildir.)

(19) ödün men bir türlüg (20)-k tüller kördüm erdi... antada (MAİT. 35/19-20)

(Ben çeşit rüya gördü idim.)

YU. çüş/tüş: توش/چوش Rüya

çüş körmek (İL: Ç. 720), (Rüya görmek)

“tül” ve “tüş” gibi iki biçimde görülen sözcük Uygurcadaki alışık olmayan ses olaylarından biridir (ED . 490). Sözcük Kumul Ağzında “tüş” şeklinde bulunmaktadır (HZUTKŞ.150).

tül>tüş>çüş

tümenlig:

EU. tümenlig: On binlik

tümenlig irinçü kılıǵmalar (ETŞ. 24/7)

(On binlerce günah işleyenler)

(3) kök kalıǵta tüklüg tümenlig (4) örtlüg yalınlıǵ kara bulıt -osu [ǵluǵ] (MAİT. 68/3-4)

(Mavi gök yüzünde on binlerce kızgın, alevli kara bulutlar gibi duman...)

YU. tümenlik: تومه نلىك On binlik

tümenlik maşına (İL: T. 407), (On binlik araba)

“Tümen” sözcüğünden türemiş olan sözcük “on binlik” anlamındadır (ED. 508).

“Tümen” sözcüğünden türemiş olan sözcük “on binlik” anlamındadır (ED. 508). Bu sözcük için Wilkens köken olarak aynı anlamdaki Tohar A dilindeki “tmām” ve Tohar B dilindeki “tmāne, tumane, tmane” sözcüklerini zikreder. Moğolcadaki “tüme(n)” sözcüğünü de işaret eder (EUES. 771). Aynı anlamda bir de Çince “万-wan (Eski

Çince okunuşu men/mien)” sözcüğü de dikkat çekicidir.

tümenlig>tümenlik

tüplüg:

EU. tüplüg: Köklü, dipli

yaratıg tüşmek kamılmak tüplüg [tétir] (DKPAM. 04953)

(Beden ve bedenden başka yüceltilmiş süs kaybolmak temellidir.)

tüplügüg tüpsüzüg ömez- [ler] (AYK. IV. 46b. 292/22)

(Kökü ve köksüzü düşünmezler.)

YU. tüplük: تۈپلۈك Köklü, dipli

tüplük özgiriş. (İL: T. 379), (Köklü değişim)

“tüp” ismine {+IUg} ekinin eklenmesiyle yapılmış olan sözcük bazı fonetik değişimlerle çağdaş Türk lehçelerinin bazılarında yaşamaktadır (ED. 439).

tüplüg>tüplük

tüülüg:

EU. tüülüg: Tüylü

tüülüg yumşak böz tokıp örklüg... (AYK. (I.?) 34f/12)

(Tüylü yumuşak kumaş takıp...)

YU. tüklük: تۈكلۈك Tüylü

tüklük kurt (İL: T. 397), (Tüylü böcek)

“tü” ismine {+IUg} ekinin eklenmesiyle yapılan sözcük çağdaş Türk lehçelerinin çoğunda kullanılmaktadır (ED. 498).

tüülüg>tüglüg>tüglüg>tüklük

uçluğ:

EU. uçluğ: Uçlu

(9) (közli köñüli) bir uçluğ-ın bir ön-te bolmış üdte adın öñ ün yıd (Üİ. 118a/9)

(Göz ve gönül münhasıran bir renkte olduğu vakitte, diğer renk, ses, koku, tat ve diğerleri geçer.)

teriñ yörügin uksar oñar (18) -sar muntakı törüce evrilser bo buyan (AYK. V.25b. 394/18)

(Derinleşen saf gönülle okuyup dinlese, derin yorumunu anlasa, bu şekilde kural doğrultusunda sevabı tercih ederse.)

YU. uçluk: ئۇچلۇق Uçlu

uniñ uçluk tar éñikidiki öçke saķili titrep ketti. (İL: U. 711),

(Onun uçlu dar çenesindeki keçi sakalları titremeye başladı.)

“uç” ismine {+IUğ} ekinin eklenmesiyle yapılan sözcük Çağdaş Türk Lehçelerinde yaygın kullanılmaktadır (ED. 26).

uçluğ>uçluk

uçuz:

EU. uçuz: Ucuz, kolay, değersiz

(10) bodisvt sansarnıñ berü evril-(11) -mekin uçup naru tevrilmekin emgek -(12)-siz

ucuz uķar...toğmaķ bolmasar ķarı- (13)- maķ öölmek olmaz (MAİT. 44a/10-13)

(Bodisattva, Samsara’nın beriye döndürülüşünü anlayıp, öteye doğru çevirilisini kolay ve basit bir şekilde kavrar.)

(0361) köñülümüz bizni bu yer ke tut ucuz (0362)...mün emgekin yarlıg (0363)

boltumuz kim erser umuğ inağ (DKPAM. 03161-03163)

(Cariyelere şehvet arzumuz bizi buraya değersiz...suç ve ızdıraplı zavallı... (bir hale getirdi.))

YU. ucuz: ئۇچۇز Değersiz, aciz, ucuz (Kumul, UŞS. 259)

“Çaba gerektirmeyen, kolay” anlamındaki sözcük daha sonra “değersiz, kolay elde edilen” anlamlarını kazanmıştır (ED. 32).

uçuz>ucuz

ud:

EU. ud: 1. Sığır 2. On ikili hayvan takvimindeki hayvan adı.

(1) *satğaksız arığ orunta ud mayağın* (2) *suvap sekin çikin torķı törtgil mantal kılsun.*

(AYK. VII.10a. 477/1-2)

(ıssız bir yerde ve sakin bir ortamda sığır gübresiyle sıvayarak sekiz kol boyunda dört köşeli bir alan mandala oluştursun.)

ud yıl ikinti ay bir yañıka maña (SUK Lo 06/1)

(Öküz yılı ikinci ayın birinci günü...)

YU. uy: ئۇي İğdiş edişmiş boğa veya öküz (İL: U. 771)

Cinsiyet ayrımı olmadan “sığır, öküz” gibi büyük baş hayvanlar için kullanılmıştır (ED. 34).

ud>uğ>uy

uķmaz:

EU. uķmaz: Anlamaz

uķmaz tuymaz munuķ-larığ ķorkıdur siz (ETŞ.158/11)

(Anlamaz, nüfuz etmez Budaları korkutursunuz.)

YU. uķmas: ئۇقماس Anlamaz, duymaz, işitmez (YUTS. 543)

tola bilmes uķmas kişi bolivalmiņe ğocam. (Çevrimiçi)

(<https://wemp.app/posts/843f37b4-8859-4a11-8a0f-e1a3a8412abf>, 8. Mart 2021.),

(Hiçbir şey bilmemiş gibi davranmayın ya hu.)

uḵmaz>uḵmas

uḵunḵsuz:

EU. uḵunḵsuz: Tedbirsiz, anlamadan

(20) *ikintisi mahadıvı tigin uḵunḵsuzın (21) inḵe tép tédi bu muntag osuḡluḡ* (AYK. V 6b. 610/20-21)

(İkincisi Mahadıvı Tekin bilinḵsiz bir şekilde şöyle dedi:)

YU. uḵuḡḡsuz: ئوقۇشسز Anlaşılmayan.

oyun başḵurḡuḵi varaḡ ḵuruḡ içide uḵuḡsuz bir nime dep vaḵiridi. (İL: U. 750), (Oyun lideri gürültü içinde anlaşılmayan bir şeyleri baḡırarak söyledi.)

“uḵuḡ” sözcüḡünden türemiş olan sözcük “anlamadan, tedbirsiz” anlamlarındadır (ED. 98).

uḵunḵsuz>uḵunḡsuz>uḵuḡsuz>uḵuḡḡsuz

ulaḡ:

EU. ulaḡ I: Zincir, silsile, sıra, irtibat

nom erdini ulaḡ sapıḡı üzülmes- (AYK. VI.20a. [=R-M:127] 440a/9)

(Nom mücevheri silsilesi kopmaz.)

EU. ulaḡ II Ulak, yük hayvanı

süüdin berü ulaḡı sapıḡı üzülmez (AYK. II.14a. 61/17)

(Eskiden beri sırası üzülmez.)

YU. ulaḡ I: ئۇلاق 1. Tarım işlerinde ve yük taşımada kullanılan at, eşek gibi evcil hayvanlar 2. Sayılar ile kullanıldığında hayvan üzerindeki yükün miktarını bildirir 3. Baḡlanmış, birbirine yapıştırılmış, sıra, silsile 4. İp gibi nesnelerin baḡlandığı kısım 5. Hayvanlara yem vermek için kullanılan ağaçtan yapılan oluk;

ulaḡni bir kün işlitişisiḡe bérey. (İL: U. 755), (Hayvanı bir günlüḡüne alabilirsin.)

bir ulağ saman (İL: U. 755), (Bir bağ saman)

ulağ yip (İL: U. 755), (Bağlanmış ip)

hemmeyle keşimniñ boğkuçidiki ulağni körüp qaldı. (İL: U. 755), (Herkes ayakkabımın bağcığındaki düğümü gördü.)

İki madde başı altında açıklanmış sözcüğün ilk anlamı “eklenti, sıra, silsile” olarak geçmektedir. Diğeri ise “yük taşımak veya binmek için kullanılan at” anlamındadır.

Clasuson, sözcüğün “*ula-*” filinden yapılmış olabileceğini belirtmiştir (ED. 136).

ulağ>ulağ

ull:

EU. ull: Dip, zemin

(16) adaqıñızñıñ uulınta...çaqır... (AYK. VI. 26b. 450/16)

(Ayağınızın altındaki çark alameti...)

YU. ul: بِنَا Bina, apartman vb. yapıtların temeli, dip, alt 2. Kaynak, Esas

işçılar kuruşñıñ ulığa taş koyuvatattı. (İL: U. 752), (İşçiler inşaatın temeline taş diziyordu.)

ana pıçaqñı pem bilen nannıñ ulığa tıqtı. (İL: U. 752), (Anne bıçağı ekmeğin alt tarafına ustalıkla geçirdi.)

eger méñiñ asası bir ulum bolğan bolsa bu çakinılarnıñ hiçkaysıdın endişem yok idi.

(İL: U. 752), (Eğer benim bir kaynağım olsaydı bu aşağılık şeylerden hiç endişe etmezdin.)

“Dip, temel” anlamındadır (ED. 124).

ull>ul

ulsuz:

EU. ulsuz: Dipsiz, köksüz

(21) :: *burkanlarnıñ ulsuz tüpsüz (22) edgüleri üze ülgü teñ utup [ayıgladım]* (AYK. III.5b. 136¹/21-22)

(Burkanların köksüz, dipsiz iyilikleri ile denk, eşit tutup kötüledim.)

(15) *yükünüp ögüp burkanlarnıñ.. ulsuz (16) tüpsüz edgüsin : neçe teñlig bar.* (AYK. V.4a. 351/15-16)

(Buda'ların dipsiz, temelsiz erdemlerine secde edip...)

YU. ulsiz: نولسىز Köksüz, dipsiz

öyni ulsuz séliška bolmaydu. (İL: U. 759), (Kolonsuz ev olmaz.)

“ul” ismine {+sIz} ekinin eklenmesiyle türemiştir.

ulsuz>ulsiz

uluğluğ:

EU. uluğluğ: Yücelik, büyüklük.

(3) *ağuluğ yılanlariñ arasinta (4) yerli suvlu ikegü üküşrek k[odı] inerler* (AYK. V.11b. 366/3=4)

(Zehirli yılanların bu dört çeşidinden ikisi olan toprak ve su yılanları, çoğu zaman aşağıya doğru batar.)

YU. uluğluğ: نولوغلوق Yücelik, Büyüklük.

geyretsiz kişi hiçbir zaman uluğluğğa érişelmeydu. (İL: U. 759), (Gayretsiz insan hiçbir zaman yüceliğe eremez.)

“uluğ” isminden türeyen sözcük “büyüklük” anlamında tüm Türk lehçelerinde görülmektedir (ED. 139).

uluğluğ>uluğluğ

uluş:

EU. uluş: Memleket, devlet, şehir

balık uluş (EUDÇ. 441)

(Ülke)

(40) ol ylavaçlar yime...terkin ök öz öz uluş-(41)-ğa bartılar ötrü anta üç ay ertmekin-

(42)-e çambudiviptaki begler kalışız vaidih uluş (ADF. 040-42)

(Bunu duyan elçiler de hemen kendi memleketlerine gittiler. Üç ayın sonunda Jambudvip'daki beylerin hepsi videha kırallığına...ülkesine geldiler.)

YU. ulus: *مِلّەت* Millet, Halk.

bir ulus öziniñ milli alahidiliki bilen perklinip turidu. (İL: U. 759), (Bir milleti özel kılan şey onun kendine has olan özellikleridir.)

Asıl anlamı “memleket, devlet” olan sözcük daha sonra şehir adlarıyla beraber kullanılmıştır. Moğolcada ödünç olarak geçen sözcük daha sonra Moğolcadan tekrar Türkçeye “ulus” şeklinde geçmiştir (ED. 152).

ulus>ulus

uruğ:

EU. uruğ: ⁵⁴⁸ 1. Tohum, ekin 2. Soy, kuşak, nesil

(18) uduñuz kılğalı uruğ tarıg:yağız (19) yérig yme birkerü::kamağ teñri (20) kızları:üdüñ üdüñ yıǵılurlar. (AYK. VII. 17a. 492/18-20)

(Tohumu ve büyük yer yüzünü yapabilmeyi başarabildiniz. Bütün tanrıçalar büyük denizlerin yükselmesi gibi toplanırlar.)

(8) kenki kenki azunlarta yme saǵınu (9) sözleyü yétinçsiz edgü méñig aşı-(10) -ğaylar burhanlarıǵ tuşup edgü (11) yultızlıǵ uruǵlarıǵ asıp üklitip (12) yultızlıǵ uruǵlarıǵ asıp üklitip (13) eñ tüpinte yene alp bulǵulux (AYK. VI. 439/8-13)

(Sonraki hayatlarında da düşünülüp söylenemeyecek kadar iyi bir huzura erecekler.

⁵⁴⁸ Kaya 1994: oruğ.

Budalar karşılayıp iyi soylu, iş kökleri çoğalıp en dipte yine bulunması güç olan...)

YU. uruq: نُورُوق 1. Tohum, Ekin 2. Sperm 3. Aynı soydan gelen insanlar

uruq salmak (İL: U. 726), (Tohum ekmek)

men vaŋ uruqidin bolimen dédi u kişi. (İL: U. 726), (O kişi ben Vang soyundan geliyorum dedi.)

Asıl anlamı “tohum, ekin” olan sözcük daha sonra “soy” anlamını da kazanmıştır (ED. 214)

uruq>uruq

utru:

EU. utru: ...Doğru, karşı

...edgü utru ayıg yavlaq (MAİT. 83/9)

(İyiliğe karşı kötülük)

(0807) teg eşke tuşka edgü saŋınç saŋınıp ötrü (0808) edgüleşmiş kergek kim börök sansız üküş (0809) oğrın seniŋ isig özünŋte (0810) adaşın eşin men tép tilin sözlep (0811) sözlemişçe kılmatın utru sevinç utlı (0812) bilmegüçi bolsar..anı adaş böşük atın (0813) atağalı tegimsiz bolur..bo: béçin ulatı (EUDÇ. 0807-0813)

(Arkadaşa, eşe, dosta iyi düşünceler düşünürsen, daha iyi konuma gelirsın, şimdi sayısız birçok defa senin canlı bedeninde...Arkadaşın, dostun benim deyip, diliyle söyleyip (daha sonra) söylediklerine (uygun) hareket etmeden dolayısıyla (arkadaşlarına) sevgi beslemese, onu arkadaş dost olarak adlandırmak yerinde olmaz.)

YU. uttur: نُوتُور 1. Karşı, ön 2. Doğru 3. İhtiyacı karşılayacak kadar, sınırlı miktarda
uttur çiş (İL: U. 701), (Ön diş)

o mudirniŋ işhanisiğa uttur kirip keldi. (İL: U. 701), (O müdürün odasına doğrudan girdi.)

o uttur tépip uttur heclep könüp kalğan. (İL: U. 701), (O kazandığını hemen bitirmeye

alışmıştı.)

“*uttur-*” fiiline zarf fiil ekinin eklenmesiyle ile türemiştir (ED. 64)

utru>uttru>uttur

uvşak:

EU. uvşak: Ufak

(2) *kağağ sözlüg yinçge uvşak*(3) (*kurt çoıuzug ölürip tenrı burkanığ* (4) *tepmiş izinte kemişür erdi...tınlığ* (MAİT. 58/2-4)

(Haksız konuşan ince ufak kurtları öldürüp Tanrı Burkan’ın geçtiğı yola atar idi.)

(3) *bıçıp kesip barça alsar birgerü yene* (4) *uşatıp yinçge uvşak koğ kılsar orun* (AYK. V.13b.370/3-4)

(Kesip hepsi alınsa, birlikte yine ufalanıp ince toz haline getirilse,)

YU. uşşak: *ئوششاق* 1. Ufak, Tane tane, boncuk gibi 2. Yaş olarak küçük olan 3. Önemli olmayan 4. Ufak, küçük parçalara ayrılmış olan

otun uşşiki bilen köyer. (İL: U. 746), (Oduunun ufağı kolay yanar.)

yoldin uşşak balilar çikip keldi. (İL: U. 746), (Sokaktan ufak çocuklar çıkıp geldi.)

sen bu uşşak işlarni hel kılalaysen. (İL: U. 746), (Sen bu küçük sorunları çözebilirsin.)

u yançukini kolividi, bir neççe tal nan uviği çıktı. (İL: U. 768), (O cebini karıştırırken birkaç tane ekmek kırıntısı buldu.)

“*uvş-a-*”fiilinden türemiş olan sözcük Çağdaş Türk Lehçelerinde yaygın kullanılmaktadır (ED. 16).

uvşak>uşak>uşşak

uvşak>uvak

uvut:

EU. uvut: Avret, utanma

(49) *tamudın kırtulup amtı bu* (50) *kentü uvut yirlerin eñinlerinte* (51) *yüde örtenü yala yorıyurlar* (MAİT. 75/49-51)

(Cehennemden kurtulup şimdi bu kendilerinin avret yerlerini omuzlarına yükleyip alev alev yanarak yürürler.)

(12) *...uvut uyat üze çavıkmış* (13) *atlıg küülüg bilgesiz:ögi erür siz ...* (AYK. VII.16a. 489/12-13)

(Utanmasıyla öne çıkmış, şan şöhret sahibi bilgesiniz.)

YU. uvet: ئۇۋەت Namus, utanma durumu. (Hotan)

habdalda uvvet yok, képekde kuvvet. (UŞS. 263), (Dilencide ar namus yok, kepekte kuvvet (yoktur).)

YU. uyat: ئۇيات Haya, namus, utanma durumu.

uykuda uyat yok. (İL: U. 771), (Uykuda namus yok)

Clauson, bu sözcüğün “*uyat*” sözcüğü ile eş anlamlı olup ikileme şeklinde kullanıldığını, neredeyse Türk lehçelerinin hepsinde bu şekilde kullanıldığını, “ut/ud” biçimiyle Türkmence, Osmanlıca ve Anadolu ağızlarında görüldüğünü belirtmiştir (ED. 6).

uvut>uvet>uyet>uyat

uya:

EU. uya: Yuva

kalığı bolup yarsıgu ornı uyası (bolğay) (DKPAM .04970)

(Onların tiksindirici yeri yurdu olacak.)

YU. uva: ئۇۋا Yuva

kuşkaç uvisi (İL: U. 767), (Serçe yuvası)

VEWT 511, EDT 267, ЭСТЯ 4, 239, Еропов 73, Stachowski 242 gibi kaynaklarda

“*uya/uwa/uga*” gibi biçimlerde görülmektedir. Konu sözcük hakkında Wilkens, “yuva,

in” gibi anlamlardaki Çince “窝 -wo (Eski Çince okunuşu ua)” sözcüğünü işaret etmektedir (EUES 810).

uya>uva>(uga)>yuva

uyalığ:

EU. uyalığ: Yuvalı, yuvası olan.

bir uyalığ bolsar (AYK. I.25b. [R=M:693 34ğ/18)

(Bir yuvalı olursa...)

YU. uvilik: 1. Yuvalı 2. Tavuk gibi kümes hayvanlarının yuvasına yumurtlaması için konulan yumurta

u hotunniñ balisi hoşnisiniñ uvilik üçün koyup koyğan tuhumini élivaptu. (İL: U. 770),
(O kadının çocuğu komşunun yuva için bırakmış olduğu yumurtayı almış.)

“uva” sözcüğüne {+IIğ} ekinin eklenmesiyle türemiştir.

uyalığ>uvalığ>uvulığ>uvılığ>uviliğ>uvilik

üçünç:

EU. üçünç Üçüncü

üçünç yme beş teñrike... (HUAS. 70)

(Üçüncü, yine beş tanrıya...)

ikinti öçmek dyan-tağı öçmek. Üçünç ürlüksüz üz-e öçmek (Üİ. 100a/10)

(İkinci sönme, üçüncü geçici olarak sönme...)

YU. üçinçi: ئۈچىنچى Üçüncü

üçünçi sinip (İL: Ü. 873), (Üçüncü sınıf)

“üç” sayısının sara say eki almış biçimidir (ED. 29).

üçünç>üçünçi

ügi:

EU. ügi: Baykuş

(17) *ķargalı ügüli...ķayu üdte* (18) *tüzülüp bir yuvalıķ bolsarlar* (AYK. I.25b. [R=M:693 34ğ/17-18])

(Karga (ve) baykuş...ne zaman bir yuvada kalırlarsa...)

(03489) *ķunçuyların etözi sın suburķan ara* (03490) *yatmıķta ügi ķoburķa ķuzķun* (03491) *ķara ķuķta ulatı yavız tınlıķ-(03492) -lar amraķluķ ilinķüģülüģ bolģay.* (DKPAM. 03490-03492)

(Prenseslerin vücudu (Yahudi) mezarlıķında yattıķında baykuş, kuzgun, siyah kuş gibi yavuz canlılar sevinecek, eğlenecektir.)

YU. üke: 𐰽𐰪 Baykuş tüyü

üke taķımaķ (İL: Ü. 890), (Baykuş tüyü takmak)

“Baykuş” anlamındaki sözcük çağdaş Türk lehçelerinin hepsinde kullanılmaktadır. Baykuş tüyünü tarihte Türk kadını süs olarak kullanmıştır (İL: B. 890). Uygur geleneksel kıyafetlerinde de kadının baş aksesuarında baykuş tüyü bulunmaktadır.

ügi>üki>üke

ülgü:

EU. ülgü 1. Hisse, kısım, pay 2. Ölçü, miktar, boyut, idrak aracı

ķaltı baķ boldaķı ed-i- niķ ülgü-si iyin baķ-tın öķi üdrülmek- (Üİ. 110a/8)

(Şöyle ki baķ olan maddesinin ölçüsüne uygun olarak baķdan ayrılma maddesi (nin ölçüsü) de kesinlikle aynıdır.)

(10) *antın turmıķ buyannıķ...ülgüsüz* (11) *teķim kim bilģey bu buyan-* (12)- *larım küķinte bultum amtı* (13) *burķan kutın tegtim nomluģ* (14) *etözke ertükteg ķin kertü* (15) *biligke tép yarlıķadı* (AYK. IX. 6b. 580/10-15)

(O hâlde, (Darmayı daha önce duymamın neticesinde) hâsıl olan Puṇyanın sayısız ölçüsünü kim idrak edebilecek ki? Bu Punyalarım sâyesinde şimdi ben Buda saadetini buldum, Dharma bedenine ve öyle olan hakiki hikmete ulaştım, diye buyurmuş.)

YU. ülgüce: *تولگوج* Çok fazla, hepsini birden, toptan

ülgüce satmak (İL: Ü. 894), (Hepsini birden satmak)

YU. ülgē *ئۆلگه* Örnek, model

ülgē bolmak (İL: Ü. 892), (Örnek olmak)

Clauson, “ölçü, miktar” anlamındaki sözcüğün “ül-” fiilinden türediğini, sözcüğün Güney Sibirya Türk lehçelerinde “örnek” anlamında kullanıldığını belirtmiştir (ED. 142).

ülgü> ülgüce

ülgülüg

EU. ülgülüg: Ölçülü, belirli

saqışlıg ülgülüg qoluluğ titir... (AYK. III.156/15)

(Hesaplı, ölçülü, biçilidir.)

YU. ülgilik: Örnek olan, uygun olan

ülgilik oquğuçi (İL: Ü. 894), (Örnek öğrenci), *ülgilik okutuş* (İL: Ü. 894), (Örnek öğretim)

“ülgü” sözcüğünden türeyen bu söz “sahip olmak, ölçmek” anlamındadır, ancak normalde “uygun, göreve uygun olan” anlamında da kullanılmıştır (ED. 144).

ülgülüg>ülgülük

ülüşlüg:

EU. ülüşlüg: Hisseli, nasip

(8) vasanabakı atlıg ermek ülüşlüg (9) başdınkı orontakı bodis(a)t(a)vlarka bo üç (10)

*miñ ulug miñ yertinçü yer suv içi (11) sansız sakışsız uçsuz kırıksız tüü (12) törlüg öñi
öñi adrok adrok erdini- (13)- -lig agılıklar üze toptolu köžünür (AYK. IV. 58b. 312/8-
13)*

(Vasanabhāk adlı ulaşmak, elde etmek karakterli birinci yerdeki Bodhisattvalara bu üç
milyon dünya sayısız sınırsız uçsuz bucaksız türlü türlü, başka başka, ayrı ayrı cevherli
hazineler ile dopdolu tezahür eder.)

ülüşlüg oruntakı bodisatavlarkā bo üç (AYK. IV. 58b. 312/8)

(Nasipli yerdeki Bodisattvalara...)

YU. üleşlük: ئۈلۈشلۈك 1. Hisseli 2. Ölçülü

“ülüş” sözcüğüne {+lÜg} ekinin eklenmesiyle türemiştir.

ülüşlüg>ülüşlük

ünlüg:

EU. ünlüg: Sesli

kükrege ünlüg (AYK. I.? 34d/50)

(Sesli kükreyip)

(abasvar) atlıg arıg yaruqluğ ünlüg teñri (AYK. III.9a. 143/7)

(Abasvar atlı “temiz ışıık sesli” tanrı)

YU. ünlük ئۈنلۈك :Yüksek ses

*almiçi ünlük avazda sözini davamlaşturdi. (İL: Ü. 902), (Elmacı yüksek sesle sözüne
devam etti.)*

“ün” sözcüğünden türemiş olan sözcük “sesli” anlamındadır.

ünlüg>ünlük

üñür:

EU. üñür: Mağara

(5) ...üñürlerte ögüzde...arada (6) yme turur siz (AYK. VII. 16b. 490¹/5-6)

(Mağaralarda, nehirlerde durursunuz.)

(04160) üñür ağzındaki kayag keterü (04161) tarkaru yarlıkadı seviglig (DKPAM. 04160-04161)

(Mağara ağzındaki kayayı uzaklaştırarak...buyurdu)

YU. öñkür: ئۆڭكۈر Mağara

öñkürlük tağ (İL: Ö. 843), (Mağaralı dağ)

“İçi boş olan şeyi devirmek” anlamındaki “öñ-” fiilinden türemiş olan sözcük “mağara veya onun gibi bir boşluk” anlamındadır. “üñgür” biçiminde tarihi Türk lehçelerinde görülmüştür (ED. 188).

üñür>üñür>üñgür>üñkür>öñkür

üstünki:

EU. üstünki: En üsteki, En yüksekteki

(68) üstünki yég kunçuy kıltı...anta basa (69) tört yınaktaki éligler begler (70) barça öz öz uluşka bartı (lar) (ADF. 68-70)

(Üstteki daha iyi prenses oldu. Bunun üzerine dört taraftaki hanların, beylerin her biri kendi ülkelerine gittiler.)

(6) yene üsdünki⁵⁴⁹ yir-ni misir-ka birip (7) altın yarım etiz yir-ni anuq- [ka birdim]. (SUK RH11/6-8)

(Yine üsteki yeri Mısır’a verip altındaki yarım boş yeri hazırlamak üzere kiraya verdim.)

YU. üstünki: ئۈستۈنكى Üsteki, Yüksekteki

⁵⁴⁹ Nobuo Yamada 1993: üsdünki

Üstünki kevet (İL: Ü. 886), (Üst kat.)

Sözcük “*üstün*” sözüne {+kI} aitlik sıfat ekinin eklenmesiyle türemiştir. “En iyisi” anlamında da kullanılmıştır (ED. 244).

üstünki>üstinki

üzeliksiz:

EU. üzeliksiz: Kesilmeden, kopmadan, aralıksız

(4) *künki kutluğ künte üzeliksiz* (5) *üstünki yég teriñde teriñ* (6) *bon om erdinig eşidgeli bolup* (7) *saşını sözleyü yétiñsiz uluğ buyan* (8) *edhğ kılınç qazgantımız..*(AYK. VIII.18b. 532/4-8)

(Bugün, bu kutlu günde en üstün, derinlerden derin bu öğreti mücevherini işitmiş olmakla hesap edip söylemesi imkânsız olan büyük sevap kazandık.)

(3) *yürtiñçüğü uqmış üzeliksiz <uluğ> er* (4) *tosın erenlerig turulturtaçı yavaltur* (5) *taçı t(e)ñrilerniñ yalañuklarnıñ* (6) *başısı burhan atı kötrülmis tip* (AYK. V.24b. 392/3-6)

(Dünyayı anlamış, mükemmel insan, edepsiz insanları uysallaştıran, tanrıların ve insanların hocası...)

YU. üzlüksiz: ئۈزلۈكسىز Kesilmeden, Kopmadan, Devamlı

şire üstige koyulgan saat üzlüksiz çikildap méñip turatti. (İL: Ü. 877), (Masa üstündeki saat durmadan çalışıyordu.)

“*üze*” sözcüğüne {+Ilk} ve {+sIz} eklerinin eklenmesiyle türemiştir (ED. 288).

üzeliksiz>üzlüksiz

üzüksüz:

EU. üzüksüz: Kesintisiz

kanığ üdüksüz garhlar yultuz- (AYK. VIII.37a.20)

(Hükümdarı daima koruyup kollarlar.)

(1) eren kişilerke kedgü tonagu itig (2) yaratağ yivig tizi ged tavar (3) üzüksüz e(gs)üksüz kergeksiz bolur- (MAİT. 31/1-3)

(Erkek ve kadınlar için giyilecek, takılacak süs gibi şeyler daima lüzumsuz olur.)

YU. üzüksüz: ئۈزۈكسىز Durmadan, Daima, Kopmadan, kesintisiz.

işhana içige kişiler üzüksüz kirip çıkıp turatti. (İL: Ü. 877), (Ofise insanlar sürekli girip çıkıyordu.)

“Kesintisiz, süresiz” anlamındadır (ED. 286).

üzüksüz>üzüksüz

yadağ:

EU. yadağ: Yayan

begig yadağ yorımışın körüp seviçare (DKPAM. 04865)

(Beyin yalınayak yürüdüğünü görünce...)

(7) ötrü yadağ abru yarlıkap (8) tarqıdı (MAİT. 60/7-8)

(Sonra yaya olarak haşmetle varıp uzaklaştı)

YU. yadağ: ياداق Hor, değersiz (İL: Y. 419, Hotan)

YU. yayak: ياياق Yayan (İL: Y. 534, Lopnor)

yayak ketmek (İL: Y. 534), (Yayan gitmek)

“Yaya” anlamındaki sözcük Türk Lehçelerinin çoğunda kullanılmaktadır (ED. 887)

yadağ>yayak

yağı:

EU. yağı: Düşman

(47) ağır yükler birle ol yağılar ara uduzup iltgeli (48) saqınsar ertiñü alp erür. (KİP 47-48)

(Ve ağır yükler ile bu yol kesiciler arasında geçirip götürmeyi düşünse, bu çok güç olur.)

(0085) *yay tartıp alku yağılar* (0086) *mys kim bolsar anı ne çok utğalı yégedgeli* (0087) *uğay sizler...* (EUDÇ 0085-0087)

(Yay çekip bütün düşmanlar...kim olsa onu niçin yenmeye muktedir olacaksınız?)

YU. yağ/yéga : ياغی Düşman 2. Kaza, afet, savaş

samanilar bizge yağı tursa ulardin yahşilik kilemdü dep soridi sutuk. (İL: Y. 468), (Samaniler bize düşman, onlardan bize iyilik gelir mi diye sordu Sutuk.)

yéğida perķ etmekmu asan emes dost düşman kaçkisini. (İL: Y. 712), (Savaşta dost düşmanı fark etmek de zor.)

“Düşman, rakip” anlamındaki sözcük Moğolca’da da alıntı olarak bilinmektedir (ED. 898)

yağlık:

EU. yağlık: Yağlı

(taloy ögüz) içinteki yirniñ toprağın yağlığ (AYKVIII.16b. 528/23)

(Okyanus içindeki toprağın bereketli tarlalarını faydalı kılacağım.)

yaykı üdde aşagu ol irig köyürügli isig aşıg , yaz yésünler şor açığ , isig yağlıg aş içgüg , küzki üdde aşagu ol , sogık yağlıg süçig aş içgü. (AYK IX.24a. 591/19-20)

(Yaz mevsiminde hastalar tuzlu, acı, sıcak ve yağlı yiyecek yesinler. Güz mevsiminde, soğuk, yağlı ve tatlı yiyecek yenmelidir.)

YU. yağlık: ياغلىق 1. El havlusu, mendil 2. Atkı, Bürgü 3. Yağlı

hemmimiz yağlık bilen qolimizni sürtüp duağa qol köterduk. (İL: Y. 465), (Hepimiz el havlusuna elimizi sildikten sonra duaya el kaldırdık.)

del derehlerni anamiñ béşidiki aq yağlıktek kıru qaplıganidi. (İL: Y. 465), (Ağaçları annemin başındaki beyaz atki gibi kırağı kaplamıştı.)

yağlık tamak (İL: Y. 465), (Yağlı yemek.)

“yağ” ismine {+IIğ} ekinin eklenmesiyle türemiştir (ED. 901).

yağlık > *yağlık*

yağmur:

EU. yağmur: Yağmur

kuruncımızın sini körmeklig yağmur üze [katuralım] (EUDÇ. 0770)

(Güz kuraklığını seni gördüğümüz için yağmur farz edelim.)

(202) noş teg tatıgılg yağmur suvın yağıtıp yalaGnuqların (203) nızvanı otın öçürür

siz bu bodisvt sogançıg ünlüg (KİP. 202-203)

(Noş gibi tatlı yağmur suyu yağdırır, canlı varlıkların hırs ateşini söndürürsünüz.)

YU. yamğur: *يامغور* Yağmur

Yamğur pesli (İL: Y. 503), (Yağmur mevsimi)

“yağ-” fiilinden türemiş olan sözcük Çağdaş Türk Lehçelerinde yaygın kullanılmaktadır (ED. 903).

yağmur > *yamğur*

yağmurluğ:

EU. yağmurluğ: Yağmurlu

(22) ol bişinç aylı altınç ay...yağmur- (23)- lüg üd atanur (AYK. IX. 23a. 589/22-23)

(Beşinci ve altıncı ay yağmurun zamanı olarak adlandırılır.)

YU. yamğurluğ: *يامغورلوق* 1. Yağmur yağmakta olan zaman dilimi 2. Yağmurda giyilen kıyafet

yamğurluğ kéçe (İL: Y. 504), (Yağmurlu gece.)

yamğurluğ çapan (İL: Y. 504), (Yağmurlu ceket)

“yağmur” ismine {+IUğ} ekinin eklenmesiyle türemiştir.

yağmurluğ>yağmurluk

yakın:

EU. yakın: Yakın

(232) ança turup terkin ök ol (233) tariçanta atlıg rakşasğa yakın kélip (234) inçe tép tédi..biltim seniñ (EUDÇ. 232-234)

(Öylece durup bekledikten sonra o, Tariçanta adlı şeytana yakın gelip şöyle dedi:)

(uladı arħant)-larķa yakın tegürüp tutdı...arı- (MAİT. 24/19)

(Diğer velilere yaklaştıırıp sundu)

YU. yéķin: يېقىن 1. Yakın, Uzak olmayan yer 2. Konuşulan ya da gösterilen zamana çok az kalma durumu, zaman 3. Aralarında sıkı ilgi bulunan 4. Benzeyen, Aralarında çok az fark bulunan

korla Lopnorga yéķin. (İL: Y. 715), (Korla Lopnor’a yakın.)

men mektepke çüşke yétķin barimen. (İL: Y. 715), (Ben okula öğlene doğru gideceğim.)

yéķin dost (İL: Y. 715), (Yakın dost)

ikki eserniñ mezmuni bekmu yéķin iken. (İL: Y. 715), (İki eserin içeriğı çok benziyormuş.)

“yak-” fiilinden türemiş olan sözcük Çağdaş Türk Lehçelerinde yaygın bir şekilde kullanılmaktadır (ED. 904).

yakın>yéķin

yalañuz:

EU. yalañuz: Yalnız

(33) -lağ ağır uvin udımış tınlıglar (34) ara yalınız oduğsaķ ol ermiş (MAİT. 13/33-34)

(Ağır ihtiras uykusuna dalmış yaratıklar arasında yalnız o uyanık idi.)

(ler) anı braman bahşı ne:gü boltun yal(a)ñuz (EUDÇ. 0863)

(Braman Bahşı yalnız başına nasıl oldun?)

YU. yalğuz: يالغوز 1. Tek, Yalnız 2. Yalnızca, sadece

men keçte téşiğa çıkmay yataқта yalğuz oturdum. (İL: Y. 485), (Ben akşam dışarıya çıkmadan odamda yalnız kaldım).

mektepke baridiğini mektepke ketti, yalğuz asiygülla kaldı. (İL: Y. 485), (Okula gidenler okula gitti, yalnızca Asigül kaldı.)

Clauson, “yalnız, tek” anlamındaki sözcüğün *yalıñ*+°s biçiminden geldiğini, {s} ekinin alıntı ek olabileceğini belirtmiştir. (ED. 930). T. Tekin “*yalıñ öz*” (sadece kendi) şeklinde bir bileşik ad ihtimali üzerinde durur (Talat Tekin, 1994).

yalañuz>yalğuz

yalpırğak:

EU. yalpırğak: Yaprak

(1) butıkların yalpırğakların sıp alıp ol (2) balık üze örtüp köşige kılıp ötrü (3) ol köl suvı kayutın sınar kelmiş (4) oronın tuta isteyü barıp bir ulug (5) ügüz suvıña tegdi ,, ol ügüz (AYK. IX.29b. 602/1-5)

((ağacın) dallarını ve yapraklarını kesip (bunları) alarak balıkların üzerine örtüp (bunları onlar üzerinde) gölge yaptıktan sonra o gölün suyu hangi taraftan geliyor yerini bulmak üzere izini sürmeye giderken bir büyük nehrin suyuna ulaşmış.)

burhan yipün lenhva yalpırğakıdek (DKPAM. 04527)

(Burkan nilüfer çiçeğinin yaprağı gibi)

YU. yopurmak: يوپورماق Yaprak (İL: Y. 580)

Bk. yapurğak

yalpırğak>yopurmak

yaltrık:

EU. yaltrık: Parlaklık, ışıık

(12) yime tebrençsiz (13) ...z yavalmış yaruk (14) yaltrığın tegriklep kayu kayu (15) tütrüm teriñ saķınç saķınur (MAİT. 39/12-15)

(Yine sarsılmaz, kuvvetlenen bir ışıık parıltısı ile etrafınız çevrili olduğu halde nice nice derin istiğraklara dalarsınız.)

[sen kayu aytığ-nıñ] uçın kıdığın inçip yaruk yaltrık bar-ın-tın kök kalık*-ıg bolur bilgeli (Üİ. 104a/9)

(Sorularının ucunu kıyısını bilemeyeceksin. Ancak aydın olarak var olduğundan göğü bilmek mümkündür.)

YU. yaltıraķ: يالتراق Parlak, Işııltılı 2. Plastik masa örtüsü 3. Plastik poşet

yaltıraķ şebnem tanisi (İL: Y. 481), (Işıldayan çiy taneleri.)

üstelge yaltıraķ destihan sêlinganidi. (İL: Y. 481), (Masaya plastik masa örtüsü serilmişti.)

yaltıraķ ĥalta (İL: Y. 481), (Plastik poşet)

“Parlaklık, ışıık” anlamındaki sözcük “yaltrı-” fiilinden türemektedir ve muhtemelen erken dönem Türkçedeki bir yıldız adıdır (ED. 922).

yaltırık>yaltıraķ

yañ:

EU. yañ: Örf adet, usul

(12) ançulayu oķ emgek-te nom bilge bilig ulatı yol-ta basakı bilge (13) biliglig bo yañça bolur bilgeli ançulayu oķ adın yol-lar-nıñ adın (Üİ. 124b/12-13)

(Aynı şekilde, ızdırapta darma idrakini ve yolda ardındaki idraki bu tarza göre bilmek mümkün olur.)

(3)kaç ay tutsar bu oğ yañça asıgi (8) birle köni birürmen böz birginçe yoğbar bolsar men kişim tüzük köni bürür. (SUK Lo06/8)

(Kaç ay elimde tuttuysam adete göre faizi ile hepsini vereceğim. Verirken kaçarsam eşim Tüzük doğrudan versin.)

YU. yañza: چاڭ Biçim, şekil, tarz.

çöçüp karisam mamut aka çavak çalganniñ yañzisini kılıp turupla kaptu. (İL: Y. 475), (Şaşkınlıkla baktığımda Mamut ağabey alkışlıyormuş gibi dona kalmış.)

Çince “样 yang” sözcüğünün Türkçedeki ödünç biçimi olan sözcük “tür, çeşit, örnek” anlamındadır (ED. 940). “yañza” biçimi sözcüğün Çince olan “样子 yañ- zi” biçiminin Yeni Uygur Türkçesindeki şeklidir. Sözcük Yeni Uygurcada “yañza yañza, yañzi mu yañza” (çeşit-çeşit, çeşit mi çeşit) biçiminde ikileme olarak da görülür (İL: Y. 475).

yañ>yañza

yañı:

EU. yañı: Yeni, taze 2. Gün

(1) biçin yıl törtünç ay on (2) yañıka maña kımırka tüş-ke (SUK Lo24/2)

(Maymun yılı dördüncü ayın onuncu günü bana Kımırka Tüş’e...)

(02696) türlüg sivayambar yañı kün kılıp (02697) men kentü özüm ök beglig taplağay [men] (DKPAM. 02696-02697)

(Çok katılımlı bir eş seçme günü düzenleyip bizzat ben kendim, bey soyundan birisinden seçeceğim.)

YU. yêñi: يېڭى 1. Yakın zamanda yapılan ya da ortaya çıkan 2. Eskisinden farklı olan eskisinin yerine gelen, yeniden gelen 3. Tecrübesiz 4.Taze, Üzerinden uzun zaman geçmeyen 5. Yeniden, Baştan 6. Yeni, Fazla kullanılmamış olan

yêñi kazan (İL: Y. 723), (Yeni tencere)

yêñi yol (İL: Y. 723), (Yeni yol)

yéni küy (İL: Y. 723), (Yeni müzik)

buniñ yene bir yéni tercimisi yékinda neşir kılınmağçı. (İL: Y. 723), (Bunun yeni çevirisi yakında çıkacaktır.)

yéni başlık (İL: Y. 723), (Yeni patron)

yéni hizmetçi (İL: Y. 723), (Yeni hizmetçi)

yéni paklan göşi (İL: Y. 723), (Tane kuzu eti)

men işni yénidin başlap körey dédi u. (İL: Y. 723), (Ben işi yeniden başlamayı deniyim dedi o.)

“Yeni” anlamındaki sözcük Çağdaş Türk Lehçelerinde yaygın bir şekilde kullanılmaktadır (ED. 943).

yañı>yéni

yapurğak:

EU. yapurğak: Yaprak

ulunu yapırğakı çeçeki tüşi (MAİT. 55/34)

(Sapı, yaprağı, çiçeği, meyvesi...)

(10) *yumrak tılıñız ol: yipün l(inhua-* (11) *yapırğakı suv içinde yaltrı[klıg]* (AYK. V.2a. 347/10-11)

(Su içinde kırmızı nilüfer çiçeğinin parlaması gibi)

YU. yopurmak/yapraq: ياپراق / يوپورماق Yaprak

küz keldi, yopurmaqlar töküldi. (İL: Y. 580), (Sonbahar geldi, yapraklar döküldü.)

“Yaprak” anlamındaki sözcük daha sonra “sayfa” anlamında da kullanılmıştır (ED. 879).

yapurğak>yapırğak>yapraq

yapurğak>yapırğak>yapırmak>yapurmak>yopurmak

yarağ:

EU. yarağ: 1. Silah 2. Yakışan, uygun 3. Kişi adı.

yürekin kıaturup tonun suçulup yarağın urup (DKPAM. 01135)

(Cesaretini toplayıp, kıyafetini çıkarıp, silahını vurarak...)

(8) bo üdlerniñ içinte yarağınça yonınça (9) étip tüzüp uz katıp aşığ içgüg (10) suvsuşug kigürmiş k(e)rgek karınında (11) sinjürü bışuru üdinçe ötrü kamag ig (12) toga tepreyü törçiyü umazlar kesin... (AYK. IX. 23b. 590/8-12)

(Bu mevsimlerin içinde, yiyecek, içecek ve kaynamış şurubu birbirleriyle uyumlarına göre sıraladıktan sonra, (bunları) doğru bir şekilde karıştırıp, (hastanın) karnına zamanına (uygun olarak) nüfuz ettirip eritmek suretiyle yerleştirmek gerekir.)

men yarağ sadi- ka ayidip bitidim, (SUK Mi26/14)

(Ben Yarak Say’a söyleyerek yazdım.)

YU. yarağ: *ياراق* 1. Silah, ekipman 2. İşe yarayan, iyi, uygun

han eskerleri üçün yarağ yasaydu. (İL: Y. 428), (Han Askerleri için silah üretiyor.)

yarağ atlar (İL: Y. 428), (İyi atlar)

“yara-” fiilinden türemiş olan sözcük “uygun, fırsat” ve “silah” anlamlarında kullanılmıştır (ED. 962). Yeni Uygurcada daha çok “*ķoral yarağ*” (silah) şeklinde ikileme olarak kullanılmaktadır.

yarağ>yarağ

yaraşı:

EU. yaraşı: 1. Uygun, yakışık 2. Tabiat 3. Süs, bezek

(02216) tükel bilge teñri teñrisi burhan (02217)-nıñ köñülüñe yaraşı nom nomlayu yarlıqadı (DKPAM. 02216-02217)

(Tüm Tanrılar Tanrısı Burkan’ın gönlüne layık olan nom öğretisini buyurdu.)

öçmek-ler-tin yaraşı saķınmış-ınsız-lar kergek 𐭪𐭫𐭬 b varti üz-e yor-e (Üİ. 106a/11)

(sönmelerden ayırmaya ne gerek vardı?)

YU. yarişıa: 𐭪𐭫𐭬 Uygun olan, yakışan, tam olan.

yillarniñ biride uniñ hotuni bir oğul tuğuptu, çavar buvay öz halıǵa yarişıa merike kılıp, at toyini ötküzüptu. (İL: Y. 441), (Yılların birinde onun eşi bir erkek çocuk doğurmuş, yaşlı adam da kendine yarışan bir şekilde çocuǵa bir isim merasimi yapmış.)

“Uygun, yakışma” anlamındaki sözcük “yara-ş-” filinden türemiştir (ED. 973).

yaraşı>yarişıa

yarım:

EU. yarım: Yarım

(05366) tün yarımında belin teg sin (05367) suburgan arakı saķınçı köñülinde (05368) yügerü boltı anta ok (DKPAM. 05366-05368)

(Gece yarısında korkunç türbenin içinde zihninde (çeşitli) düşünceler belirdi.)

(29) an ordusu otra yirinte yarım (30) korus kiñi yarım korus terin (31) ...erdinilig yul bolur yul (MAİT. 31/29-31)

(Yine bu hükümdar sarayının orta yerinde genişliği ve uzunluğu yarım bir çağırma olan ve cevherle dolu bir göl vardır.)

YU. yérım 𐭪𐭫𐭬 1. Yarım, Bütünlüǵe oluşturan iki çeşit parçadan her biri 2. Bir şeyin yarısı kadar olan 3. Gereğinden az, Bütün olmayan

u hazirǵıǵe tañ seherde yevalǵan şu yérım zagriniñ küçi bilen öre turivatidu. (İL: Y. 694), (O sabah yediği yarım mısır ekmeğiyle şimdiye kadar dayandı.)

yérım yıl . (İL: Y. 694) (Yarım yıl)

leyligül közini yérım yumup arkisiǵa kaytti. (İL: Y. 694) (Leyligül gözü yarım kapatarak arkasına döndü.)

“yar-” filinden türemiş olan sözcük “tek seferde ayrılan, yarım” anlamındadır (ED

.968).

yarlıg:

EU. yarlıg Ferman, buyruk

(0112 kavuşurup élig be:gke inçe tép tédiler) (0113) éligler éligiye..ne: yarlıgın erser ol (0114) yarlıgının bütürgeli anuk turur biz (EUDÇ. 0112-0114)

(Ellerini kavuşturarak hükümdar beye dedi: Ey Hükümdar, senin ne buyruğun varsa biz onu yerine getireceğiz.)

(16) burkanlar yarlıgı arıg çhsaptıg (17) sıgali artatgali saşınmadılar (MAİT. 111/16-17)

(Burkanların vaazını, temiz ahlak kaidelerini yıkıp çiğnemeyi tasarlamadılar.)

YU. yarlık: يارلىق Ferman, Buyruk

yarlık pütmek (İL: Y. 436), (Ferman yazmak)

Clauson, sözcüğün etimolojisinin şüpheli olduğunu ve sözcüğün eski bir alıntı olduğunu belirtmiştir (ED. 966). Doerfer, sözcüğün “yar-ıl-ıg” biçiminde meçhul fiil gövdesinden yapıldığını belirtmiştir (TMEN. 158). Sevortyan, sözcüğün etimolojisinin “haber, duyuru” anlamındaki “yar-” köküne bağlamıştır (ESTYA. 18-20). Bu kelime ile sesteş olan “yar” (uçurum) kelimesine -lik ekinin eklenmesiyle oluşmuş “yarlık” (uçurum, kanyon) kelimesi de bulunmaktadır. Eski Çince de “dik uçurum” anlamında gelen “崖 ya” kelimesinin olması da dikkat çekici bir durumdur. Bu kelimenin “yarmak” fiilinden de gelme durumu pek olasıdır.

yarlıg>yarlık

yartmak:

EU. yartmak: Sikke, para

yartmak bergey men tep sözledim erti ol (DKPAM. 03926)

(Yarmak vereceğim diye söylemiştim.)

biş yüz yaratmak (40) birü uğay men burkırak yüzün (41)...inçe tép tédi men (MAİT. 10/39-41)

(Beş yüz altını nereden bulup verebileyim! Asıl biz yüzle şöyle dedi.)

YU. yarmak: يارماق Sikke, Para

ana her küni bayniñ öyide kir yuyup iki yarmak tapidiken. (İL: Y. 438), (Anne her gün bir zengin evinde çamaşır yıkayarak iki sikke kazanıyormuş.)

Clauson, sözcüğün muhtemelen Toharca'dan alıntı olabileceğini belirtmektedir.

Etimolojik olarak sözcüğün “yar-” (yarmak) köküne {-mak} ekinin eklenmesiyle ya da “yarma-” (kaldırmak) fiilinden {k} eki ile isim yapıldığını ifade etmenin güç olduğuna değinmiştir (ED. 969).

yartmak>yarmak

yaruk:

EU. yaruk: 1. Aydınlık 2. Manastır veya tapınak adı

(03174) (kuruk) kalık içinte miñ kün tenri yarukınta yeğrek (03175) yalınayu çoğluğ yalınlıg közünür erdi. (DKPAM. 03174-03175)

((Boş) araba içinde bin Güneş Tanrısından daha ışıltılı, parlak görünüyordu.)

yaruk üner vırhar-lık ka (SUK Ex01/4)

(Yaruk Üner Manastırı)

YU. yoruk: يوروق 1. Güneşli, ışıklı olan, aydınlık 2. Mutluluk, saadet, özgürlük

kasim tañ yorumayla yolğa çıktı. (İL: Y. 588), (Kasım günün aydınlanmasını beklemeden yola çıktı.)

yoruk dünya (İL: Y. 588), (Özgür dünya)

“yaru-” fiilinden türemiş olan isimdir (ED. 962).

yaruk>yoruk

yarukluk:

EU. yarukluk: Aydınlık, ışıklı

yarukluk atlıg darmanı nom:: alkınmaqsız (AYK. IV.71b. 338/13)

(Işıklı atlı öğreti Nom)

(22) yükünürmen kkirsiz arıg yarukluğ (23) küü iligi atlıg teñri teñrisi burhan kutıña

(AYK.. V/7b/ 358/22-23)

(Temiz, ay tanrı parıltısı ile ünlü hükümdar atlı tanrı tanrısı Buda kutuna yükünürüm.)

YU. yorukluk: يورۇقلۇق 1. Işık, ışığın derecesi, güneşli, ışıklı 2. Özgürlük, rahatlık

ay yorukluğ (İL: Y. 588), (Ay ışığı)

“yaruk” ismine {+Ilğ}ekinin eklenmesiyle türemiştir.

yarukluk>yorukluk

yavaş:

EU. yavaş: 1. Yavaş 2. Yumuşak huylu, şefkatli

(26)taya badari braman inçe tip tidi (27) ...aya yavaşım kim méniñ (28) kiçigde berü

yıgımış kazğanmış (29) edim tavarım erdi erser... (MAİT. 10/26-29)

(Badhari Brahman şöyle dedi: Ey, Azız! Benim küçüklüğümde beri biriktirdiğim, kazandığım ne malım mülküm var ise...)

(0611) (yılkı yüzün arjiler) -teg amrılmış köñül lüg tözün yavaş (0612) alku sığunlarta

kéyiklerte adrokrak (0613) beş yüz sığunlarnıñ yérçisi éligi (0614) bégi erti:: ötrü ol

dantipali élig alpı... (EUDÇ. 0611-0614)

(Hayvan olmakla beraber evliyalar gibi sakın, asılmış. Bütün geyiklerden daha fazla gösterişli olan bu geyik beş yüz geyiğin rehberi beyi idi.)

YU. yavaş/yuvas : يۈۋاش / ياۋاش 1. Yumuşak huylu, sakın, uslu 2. Hızlı olmayan, yavaş

3. Alçak, hafif

yavaş bala (İL: Y. 528), (Uslu çocuk.)

ular azrak pékirigandin kéyin bir pes yavaş oynidi. (İL: Y. 528), (Onlar biraz döndükten sonra tekrar yavaş oynamaya başladı.)

yüsüp avazini yavaş çıkarmak bolğan bolsimu lékin buyruk avaziğa oğşap ketti. (İL: Y. 528), (Yusuf alçak sesle konuşmak istese de sesi emir vermiş gibi çıktı.)

“yava-” sözcüğünden türemiş olan bu sözcük “şefkatli, yumuşak huylu” anlamındadır (ED. 880). Bu sözcük Yeni Uygur Türkçesi konuşma dilinde “yugaş” şeklinde de kullanılır.

yasa:

EU. yasa: Yasa

(9) sağınsar savları yorımazun yasa tağı kın-ka tegsün (SUK Ad01/9)

(Düşünürlerse sözleri geçersiz olsun, Yasalara göre cezalandırılınsın.)

YU. yasaq: ياساق 1. Kanun 2. Devlet tarafından belirlenen vergi

dölet yasağı (İL: Y. 448), (Devlet yasası.)

yasaq tölimek (İL: Y. 448), (Vergi ödemek.)

Moğolcadan alıntı olan ve Moğolcadaki şekli “*casag*” olan sözcük “yasa, kanun” anlamındadır (Schöning. S. 109).

yasa>yasağ>yasaq

yasımuq:

EU. yasımuq: Mercimek.

yasımuq-ça bodı-intin anta yok erip (ETŞ. 122/40)

(Mercimek kadar boy onda yoktur.)

YU. yésimuq: يېسىمۇق Mercimek.

yéssimuq uruqi (İL: Y. 708), (Mercimek tohumu)

“yas” köküne {+mUk} ekinin eklenmesiyle türemiştir (ED. 975).

yasımuḵ>yésımuḵ>yésımuḵ

yaşın:

EU. yaşın: Şimşek

(6) küntin yınak (7) orunta çatırı atlıg yaşın (8) éligi ol kédin yınak orunta (AYK. VII. 4b. 466/6-8)

(Güney tarafta Çatırı atlı şimşek hükümdarı vardır.)

(10) adı kötrülmiş teñrim birök kim kayu (11) tınlıglar bo daranıg ağızlarınta tutup (12) sözleşeler azu bitittip okısar-(13)-lar tapınsalar ötrü ol tınlıglarğa (14) qorqınç ayınç emgekk tolğak busuş (15) kadğu üdsüz ölüm yélpikmek ağıkmak yaşın (16) tüşmekte ulatı ada tudalar (17) kelmegey teñrim tép ötündiler. (AYK. VII.7b. 472/10-17)

(Adı yüce tanrım, hangi canlı bu Daraniyi ezberleyerek söylese ya da yazdırıp okusa, uysa o canlılara korku, sıkıntı, kaygı, zamansız ölüm, zehirlenme, şimşek düşmesi ve başka tehlikelere uğramayacak diye arz etti.)

YU. yéşin: ييشين Şimşek

bu yil yamğur yéşin çıq boldi. (İL: Y. 504), (Bu sene yağmur bol yağdı.)

“Şimşek” anlamındaki sözcük kuzeydoğu ve kuzeybatı lehçelerinde kullanılmaktadır (ED. 979). Bu sözcük Yeni Uygurcada “yamğur yéşin” şeklinde ikileme olarak kullanılmaktadır.

yaşın>yéşin

yaşlıg:

EU. yaşlıg : 1. Yaşlı (ihtiyar) 2. Yaşlı (göz)

(28) ... anın siz bol – (29)-ğay siz muntada kim tört tümen (30) yaşlıg tınlıg (MAİT.

54/28-30)

(Bu sebepten siz, şu andan itibaren gelecekte 40 bin yıl yaşayan yaratık olacaksınız.)

[*yaşlıg*]/*közin yığlayu* (ADF. 3545)

(Yaşlı gözlerle ağladı.)

YU. *yaşlık*: *ياشلىق* 1. Gençlik, Gençlere göre davranış 2. Yaşlı (göz)

yaşlık vakit (İL: Y. 457), (Gençlik)

yaşlık çakçaklar (İL: Y. 457), (Gençlik şakaları)

“*ömür*” anlamındaki “*yaş*” ismine {+İlg} ekinin eklenmesiyle türemiştir (ED. 978).

yaşlıg>*yaşlık*

***yavğan*:**

EU. *yavğan*: Tatsız, merhametsiz, kötü

tüz irig yavğan... (EUDÇ. 0416)

(Düz, iri, merhametsiz...)

erig yavğan sav sözlegüçi kişiniñ... (DKPAM. 500)

(Kaba söz söylemiş kişinin...)

YU. *yava*: *ياڧا* 1. Yabani, alışılmamış 2. Gayri

Bu yerniñ ademliri biraz geyri kélidiken (İL: Y. 529), (Buranın insanları biraz gayri oluyormuş.)

“*yav-*” fiilinden türemiş olan sözcük “Sade, tatsız, yağısız” anlamlarında daha çok yiyecekler için kullanılmıştır (ED. 874). Yeni Uygurca “çöl, şehir sırtındaki arazi” anlamında bir “*yavan*” sözcüğü bulunmaktadır. Ama anlam bakımından bakıldığında “*yavğan*” sözcüğü ile anlam olarak farklıdır.

yavğan>*yavan*

***yavız*:**

EU. yavız: Kötü, fena

...antağ yavız kılınçlar [kıltı] (MAİT. 58/40)

(Ancak kötü ameller işledi.)

(9) bodunı karası yavğan yavız (10) köñüllüg bolğay yintem beklemek (AYK. VI.434/9-10)

(Halk kötü gönüllü olacak.)

YU. yavuz: زۇلۇ Zalim, şefkatsiz, kötü, fena

yavuz düşmen (İL: Y. 532), (Yavuz düşman)

“yav-” fiilinden türemiş olan bu sözcüğün asıl “kötü” anlamında kullanılsa da daha sonra “iyi, becerikli, verimli” anlamlarını kazanmıştır (ED. 881).

yavız>yavuz

yay:

EU. yay: Yaz

(18) yay yisünler şor aşığ...isig (19) yağlıg aş içgüg „ küzki üdde (AYK. IX.24a. 591/18-19)

(Yaz aylarında tuzlu, acı, sıcak ce yağlı yiyecekler yesinler.)

(10) ...üç aylar titir yay (11) üdler tép (AYK. IX.23a. 589/10-11)

(Bu üç aya yaz ayları denir.)

YU. yaz: یاز Yaz

Yaz keldi. (İL: Y. 443), (Yaz geldi.)

Clausona göre Türk dilinin tarihi dönemlerinden “yay” ve “yaz” sözcükleri biraz karışık olup, “yaz” sözcüğü “yaz” anlamında, “yay” sözcüğü ise “ilkbahar” anlamındadır (ED. 980). Bu görüşü destekler nitelikte, H. Eren, “yaz” sözcüğünün başlangıçta “yaz”, “yay” sözcüğünün ise “ilkbahar” anlamına gelmesi gerektiğini

Kaşgarlı Mahmut'un "kūz, yāy" karşıtlığına bağlamaktadır (TDES. 446b). Eni Uygurcada yay biçimi sadece "yaylak, yaylınmak, yaylatmak, yaylaşmak" gibi sözcüklerde korunmuştur.

yay>yaz

yazı:

EU. yazı: Ova, yerleşim yeri

(32) samantavrkaş yazıda [Kuvra-] (33) -mış tınlıqlar amarı şortapan (34) kutka teginiür...(MAİT. 63/32-34)

(Samantavrkaş ovasında yaratıklarından bazıları Şrotapanna asaletine ulaşır.)

(16) ötrü élig beg (17) kén yazı...arığ silig orunuğ (18) taşuğ körkle ersinüerdini (19) yinçun uz etti toz toprakıg (AYK. IX.3b. 574/16-19)

Bunun üzerine, hükümdar, (meclisteki) geniş, düz ve (pek) saf yerleri muhteşem ve renkli mücevherlerle mükemmel bir şekilde süslemiş.

YU. yéza: 𐰽𐰺𐰍 Ova, sahra

u hotun bala-çaqiliri bilen yézida turidiken. (İL: Y. 700), (O çoluk çocuğuyla ovada yaşıyormuş.)

"Ova, düz yer" anlamındaki sözcük "yaz-" (açmak) fiilinden türemiştir (ED. 984).

yazı>yéza

yazkı:

EU. yazkı: Yaza ait olan, yazınki

12)...yazkı üdler içinte..yéél (13) tözlüg ig törçiyür küz bo (küzki) üd-(14) -de küçedür. küz bo [küzki üd...] (AYK. IX.24a. 591/12-14)

(Yaz mevsiminde, rüzgâr kaynaklı hastalık oluşur, güz döneminde ateş kaynaklı sahra

hastalığı artar.)

(18) yay (düz. yaz) yésünler şor açığ isig (19) yağlıg aş içgüg küzki üdde... (AYK. IX.24a. 591/18-19)

(Yaz mevsiminde yesinler, tuzlu, acı, sıcak ve yağlı yiyecek içecek. Sonbahar zamanında...)

YU. yazgi: يازغى 1. Yaza ait olan, yazlık 2. İlkbaharda ekilip yazın olgunlaşan buğday çeşidi

yazgi yuŋ (İL: Y. 444), (Yazlık yün)

avatta bu yıl yazgîdin mol hosul élinde. (İL: Y. 444), (Avat'ta bu sene yazlık buğdaydan iyi hasılat toplandı.)

Sözcük “yaz” ismine {+kI} aitlik ekinin eklenmesiyle türemiştir (ED. 985).

yazkı>yazgi

yazlıg:

EU. yazlıg: Yazlık

kül ay yazlıg küzlug (SUK RH06/4)

((eğlence?⁵⁵⁰) yazlık güzlük)

YU. yazlık: يازلىق Yazlık, Yaza ait olan

yazlık kiyim (İL: Y. 444), (Yazlık kıyafet)

“yaz” sözcüğüne {+Ilğ} ekinin eklenmesiyle türemiştir (ED. 987).

yazlıg>yazlık

yazuklug:

EU. yazuklug: Kusurlu, suçlu

⁵⁵⁰ Özyetkin 2014: köl ni (gölü)

(5) ay yumuşçılar, ol yal anguknuñ (6) ayıg kınıncı ertinü öküş (7) uluğ yazukluğ erür:: anı negülük (8) munça keç kelürdünüzler (AYK S.7a.13/5-8)

(Ey hizmetçiler! Bu adamın günahı çok büyüktür, onu neden şimdi getirdiniz?)

(02051) bogün iki yazukluğlaruğ (02052) ölürgeli üntürtü tegindim. (DKPAM. 02051-02052)

(Bugün iki günahkarları öldürmeye çalıştım.)

YU. yazuk: يازوق Günah, suç, iftira (Lopnor, UŞS. 353)

“yaz-” fiilinden türemiş olan sözcük asıl “günah, suç” anlamındadır, daha sonra “kusur” anlamında da kullanılmıştır (ED. 985).

yazukluğ>yazuk

yégirmi:

EU. yégirmi: Yirmi

(16) kañşı y(e)g(i)rmi altınç yıl altınç (17) aynıñ y(e)g(i)rmi ikisi kün üze (AYK. VI.458/16-17)

(Kangşi dönemi ol altıncı yıl altıncı ayın on ikinci günü.)

(1) yunt yıl altınç ay sekiz (2) ygrmi-ke maña misir-ka yur (3) tarıyu yir kirgek bolup (SUK RH11/1-3)

(At yılı, altıncı ayın on sekizinde, bana Mısır’a darı ekmek için toprak gerek olup...)

YU. yigirme: يگirme Yirmi

yigirme kitap (İL: Y. 770), (Yirmi kitap)

Yirmi sayısını bildiren bu sözcük Çağdaş Türk Lehçelerinde bazı fonetik değişimlerle kullanılmaktadır (ED. 915).

yigirmi>yigirme

yélim:

EU. yélim: Tutkal

(14) yilimin⁵⁵¹ katıp yañı arıǵ yürüñ (15) bözte otırata teñrim sizin (16) körkünüzni bedizetsün (AYK. VI. 23b. 444/14-16)

(Tutkalını katıp, yeni temiz, beyaz bir bezin ortasına Tanrım sizin güzelliğinizi resmetsin.)

YU. şilim: شليم Tutkal

şilim sürkimek (İL: Ş. 853), (Tutkal sürmek)

“tutkal, yapıştırıcı” anlamındaki sözcük {e} ve {é} li şekillerde kullanılmaktadır. (ED. 929). Yeni Uygurcada“yélim” ve “şilim” şekli aynı sıklıkla kullanılmaktadır.

yélim > şilim

yér:

EU. yér: Yer, mevki, konum

adın otluǵ suvluǵ hualıǵ çeçeklig yérke (ADF. 150)

(Başka otu, suyu, çiçeği olan yere)

ögen üze alp taş sangun-qa yir yaradu birzün: bu savda (SUK Sa01/15)

(Su kanalı üzerinde Alp Taş Sangun’a bir yer hazırlayıp versin.)

YU. yer: يەر 1. Yer, yer yüzü, toprak 2. Memleket

yerge palas salmaq (İL: Y. 541), (Yere kilim sermek)

bizniñ yerler bek çiraylik. (İL: Y. 54), (Bizim memleket çok güzel.)

Asıl anlamı “yer, zemin” olan sözcük daha sonra “kara, toprak” anlamlarını kazanmıştır (ED. 954).

yér>yer

⁵⁵¹ Kaya 1994: yilim

yéti:

EU. yéti: Yedi

(0869) barıp suvka kirti...yéti orohitk (0870) balıķıǵ kelürüp bramanka bérti. (EUDÇ. 0869-0870)

(Varıp suya girdi. yedi rohit balıǵı getirip Braman'a verdi.)

igleser yiti künki mün aş men çintso [şıla birürmen] (SUK PI01/17)

(Hastalanırsa yedi günlük yiyeceǵı ve içeceǵını Ben Çintso Şla vereceǵim.)

YU. yette: يەتتە Yedi

yitimniñ dadisi yette. (İL: Y. 537), (Yetimin babası yedi.)

Clauson, sözcüğün aslının çift ünsüz ile yazıldığını belirtmiştir (ED. 886).

yiti>yette

yétinç:

EU. yétinç: Yedinci

taķıǵu yıl yétinç⁵⁵² ay sekiz ygrmike men (SUK Mi05/1)

(Tavuk yılı yedinci ayın yirmisi ben...)

(22) béşinç aylı altınç ay yağmur- (23)-lug üd atanur...yétiñç aylı (1) sekizinç ay ülüşü erür küz üd-[ün] (AYK. IX.23a. 589/22-23, 24b.590/1)

(Beşinci ve altıncı ay yağmurun zamanı olarak adlandırılır. Yedinci ve sekizinci ay güz mevsimi bölümüdür.)

YU. yettinçi: يەتتىنچى Yedinci

yettinci sinip (İL: Y. 538), (Yedinci sınıf)

“yéti” sayısının sıra sayısı almış biçimidir (ED. 886).

yitinç>yettinçi

⁵⁵² Kaya 1994: yitinç

yétmiş:

EU. yétmiş: Yetmiş

(17) altınç üç miñ sekiz artuķı (18) yitmiş⁵⁵³ bire uluğ tapn atlığ (19) tamur erür
(MİAT. 84/17-19)

(183078 mil büyüklüğünde Tapana adlı cehennemde bulunurlar.)

YU. yetmiş: يهتمش Yetmiş

yetmiş tuyaķ koy (İL: Y. 541), (Yetmiş tane koyun)

“yétü” sayısından türemiş olan sayıdır (ED. 891).

yitmiş>yetmiş

yıd:

EU. yıd: Koku, misk

(6) adın öñün yıd tatığ böritig-te ulatı- (Üİ. 118b/6)

(Diğer renk, ses, koku, tat, temas geçer.)

sasığ yavız yıd üner: amarıları- (DKPAM. 05380)

(Kötü, pis kokular çıkar.)

YU. hid: هيد Koku, ıtır, misk

kavap hidi (İL: H. 584), (Kebap kokusu)

ölüm hidi (İL: H. 584), (Ölüm kokusu)

YU. yit: يیت Ölen biri için yapılan pişi veya kuymak yaparken ki yağ kokusu

yit puratmak (İL: Y. 748), (Ölen biri için pişi yapmak. Ölen kişini hatırlamak için yapılan bir tür yemek)

Asıl anlamı “koku” olan sözcük “güzel koku” veya “kötü koku” anlamında kullanılır (ED. 883). Sözcük Kumul Ağzında “id” şeklinde kullanılır (HZUTKŞ. 225).

⁵⁵³ Tekin 2019: yitmiş; Kaya 1994: yitmiş

yıd>hid

yıd>ıd>yıd>yid>yit

yıdlığ:

EU. yıdlığ: Kokulu

(5) *etükin kedip yıdlığ* (6) *tütsüg...tam...türüp* (MAİT. 92/5-6)

(Çizmesini giyip, güzel kokulu tütsü tutuşturup...)

(12) *önlüg yıdlığ yügüke* (13) *aşağuka yarağlıg kılıu tegingey men* (AYK. VIII. 529/12-13)

(Renkli, kokulu, yemeye içmeye yaraşır kılacağım.)

YU. hidlik: *مدلىق* Kokulu

cigdiniş şerin hidlik puriği kéletti. (İL: H. 584), (İğde ağacının şirin kokusu geliyordu).

“yıd” sözcüğüne {+Ilğ} ekinin eklenmesiyle türemiştir (ED. 890).

yıdlığ>hidlik

yığıt:

EU. yığıt: Ağlama durumu

(1) *yığıt sıgıt kılıp ölügüg* (2) *semeklegeli eltmezken* (3) *üç kün ertip barti* (4) *kün tahta*

erte tört (5) *turur erken ol beg tirilip kélip* (6) *örü olurup aş içgü koltı.* (AYK. S.3a.

5/1-6)

(Ağlayarak, yakarak (cenazeyi) daha gömmemiş. Üç gün sonra, dördüncü günü sabah, bu beg dirilmiş, kalkmış oturmuş ve yiyecek içecek istemiş.)

YU.yiği/yığa: *يغى/يغا* Ağlama durumu

yığa zar (İL: Y. 756), (Ağlama)

yığıt>yiği

yıl:

EU. yıl: Yıl, sene

éki yégirminç bir yılka (HUAS. 282)

(On ikinci olarak bir yılda elli gün (boyunca) temiz rahipler gibi oruç tutmamız gerekliydi.)

üküş yıl ay ertdi uzatı biz av avlamak-ka [teyür biz] (ADF. 104)

(O kadar çok ay, yıl geçti. Sürekli, biz avlanmak için deriz.)

YU. yıl: 1. Yıl, Sene 2. Ölümünden bir yıl sonra yapılan yıl dönümü 3. çokluk ekiyle kullanıldığında 10 senelik bir zaman dilimini bildirir.

yıl neziri (İL: Y. 773), (Ölüm yıl dönümü)

biz seksininçi yıllarniñ baliliri. (İL: Y. 773), (Biz seksenler çocuklarıyız.)

“yıl” sözcüğü Moğolcada “cil” şeklide alıntı olarak bilinir (ED. 917).

yıl > yıl

yılkı:

EU. yılkı: Hayvan sürüsü, yılkı

(191) ünüg anta oğ eşidür tamu prit yılkı ajunta özi (192) kirip emgeklerinte ozgurur kuanşı im pular tınlıglarığ (KİP. 191-192)

(Sesi hemen işitir. Cehennemlikler, açlık çeken ruhlar ve hayvanlar dünyasına girer, onları acılarından kurtarır.)

(237) alıp köñülin körüp yılkığa (238) barımka bolup azu muñumuz (239) taķımız tegip bo on çahşapatığ (240) sıdımız erser nece egsüttğmüz (241) kergetimiz erser, amtı teğrim (242) yazokda boşunu ötünür bir (HUAS. 237-242)

(Mal mülk heveslisi olarak ya da sıkıntılarımız, işlerimizle (uğraşmaya) dalıp, bu on emri yerine getirmediyse, ne kadar eksik, kusurlu yaptıysak, şimdi tanrım günden

arınmayı dileriz.)

YU. *yılka*: يالقا At

yılka bakmak (İL: Y. 779), (At beslemek)

Asıl anlamı “hayvan sürüsü” anlamında olan sözcük daha sonra “at, yıldı” anlamını kazanmıştır (ED. 925).

yıldı>yılka

***yıllık*:**

EU. *yıllık*: Bir Yıllık dönem

çintso şılaka üç yıllık tutuğ birtim. (SUK P101/4)

(Çintso Şıla’ya üç senelik rehin verdim.)

YU. *yıllık*: يىللىق Bir yıllık, bir yıla göre ayarlanmış olan

yıllık vezipe (İL: Y. 780), (Yıllık görev)

“yıl” ismine {+IIğ} ekinin eklenmesiyle türemiştir.

yıllık>yıllık

***yıltız*:**

EU. *yıltız*: Esas, temel

(196) berü éki yıltızığ üç(197) üdki nomuğ biltimiz.(HUAS.196-197)

(Bu yana iki özü, üç devirli öğretiyi öğrendik.)

(220) seniñ uluşuñtağı ig (221) emgeknıñ tözi tıltızı ol (erür) (EUDÇ. 220-211)

(Senin ülkendeki hastalığın ve kötülüklerin asıl nedeni odur.)

YU. *yıltız*: يىلتىز Kök, esas, temel

söznüñ yıltızı, (İL: Y. 775), (Sözün kökü)

“Esas, kök, temel” anlamındaki bu sözcük bir ya da iki tane kuzeydoğu dilinde

“*yıltız/çılız*” biçiminde görülmektedir. Çağdaş Türk lehçelerinin bazılarında bu

sözcük “yıldız” (gök cismi) anlamındadır (ED. 922).

yıltız>yiltiz

yıltızlıg:

EU. yıltızlıg: Esaslı, köklü

(21) beşinç tınl(ı)ğlar tözinçe nom (22) nomlap tarımaduk edgü yıltızlıg uruğ (23) - larıg tarıtıp tarımış edgü yıltızlıg (AYK. IV.47b. 294/21-23)

(Beşincisi bütün canlılar bilgi gücü ile sağlıklı kökleri olgunlaştırıp bilgi ve doğaüstü gücü elde etmek)

(3) bo nom erdinig eşitgeli bolsalar (4) ötrü ülgüsüz üküş burhanlarka (5) tuşup edgü yıltızıg uruğuğ (6) tarımış bolgaylar ol éligler (AYK. VI. 431/3-6)

(Bu öğreti mücevherini dinleyecek olanlar, bunun üzerine sayısız Budalarla karşılaşp iyilik tohumunu dikmiş olacaklar.)

YU. yıltızlık: يىلتىزلىق Köklü, temeli olan

yıllarnıñ ötişi bilen eyni çağdiki yaş köçet ene şundak çoñkur yıltızlık derehke aylanganidi. (İL: Y. 624), (Yılların geçmesiyle zamanındaki küçücük ağaç çok derin kök salmış ağaca dönüşmüştü.)

“yıldız” ismine {+IIğ} ekinin eklenmesiyle türemiştir.

yıltızlıg>yiltızlık

yıpar:

EU. yıpar: 1. Misk, koku 2. Kişi adı

(65) silik ekemiz yıpar kamağuka öññ (66) ülüg bolmağı bolzun bu buyan (MAİT. 65-66)

((Yine bu sevap) ablamız Yıpar’a, herkese olsun.)

(20) yıpar hua çeçekler erdinilig toğlar (21) pralar kuşatrelarüze tapıg uduğ gır ayag

kılıp (AYK. IV.1a. 201/20-21)

(Kokulu güller, çiçekler, cevherli bayraklar, gölgelikler ile hizmet edip)

YU. ipar: ئىپار 1. İpar geyiğinin göbek deliğindeki bezden alınan hoş kokulu madde 2.

Hoş koku, Misk³. Kişi adı

iparniñ şipalılık roli köp. (İL: İ. 146), (Misk çok şifalıdır.)

muzlar érip kétip kar, yétip keldi gülnababar, zep yasandı tebi'et, çaçtı güller huş ipar.

(İL: İ. 146), (Buzlar eridi, gitti kar, geldi şimdi gül bahar, güzelleşti tabiat, saçtı güller hoş ipar.)

Clauson, bu sözcük ile “kin” sözcüğü arasında bir ilişki olduğunu, “yıpar” sözcüğünün aslında “*koku*” anlamında olduğunu, daha sonradan “güzel koku, misk” anlamlarına kullanıldığını belirtmiştir (ED. 878).

yıpar>ipar

yıparlıg:

EU. yıparlıg: Mis kokulu.

yıdılg yıparlıg yeel kelip (DKPAM. 09186)

(Misk kokulu rüzgâr esip...)

(2) *yıdılg yıparlıg suv saçıp tüü tör-* (3) *-lüg esriñü körkle hua çeçekler* (4) *töltep idiz*

yügsek arslanlıg (AYK. VI.7b. 416/2-4)

(Güzel kokulu sular saçıp türlü türlü rengarenk güzel çiçekler döşeyip...)

YU. iparlık: ئىپارلىق Hoş kokulu

iparlık huş purak (İL: İ. 147), (Hoş kokulu)

“yıpar” sözcüğüne {+Ilğ} ekinin eklenmesiyle türemiştir (ED. 880).

yıparlıg>iparlık

yırınçığ:

EU. yırınçığ: Tiksinti veren, nefret edilen, iğrenç

yirinçliğ⁵⁵⁴ karınçlıg kıltaçılar (MAİT. 81/49)

(Hakaret eden ve hor görenler.)

YU. yirginçlik ييرگنچلىك Tiksinti veren, Nefret edilen

bu matiriyallar uninga tutuşka bolmaydıgan yirginiçlik nersidek bilinişke başlidi. (İL: Y. 753), (Bu dosyalar ona dokunmaması geren tiksinti veren bir şey gibi gelmeye başladı.)

yırınçığ>yirginçlik

yigen:

EU. yigen: Yeğen

aldım bu kün-tin mınça tapmış-nıñ aқа-sı inişi yigen-i tağay-i (SUK Sa12.8)

(Adım, bugünden itibaren Tapmış'ın ağabeyi, kardeşi, yeğeni, dayısı...)

YU. ciyen: جيهن Yeğen

kizimniñ ciyenliri (İL: C. 616), (Kızımın yeğenleri.)

Asıl anlamı “küçük kız kardeşin çocuğu” olan sözcük Moğolcada da “*cegen*” şeklinde ödünleme olarak bilinir (ED. 912). Moğolcadaki “cege/ceye/cegen” şekillerinin de Çince aynı anlamdaki “侄-zhi (Eski Çince okunuşu çiet/chieğ)” sözcüğüyle ilişkisi de dikkat çekicidir.

yigen>yigen>yıgen>yıyen>yiyen>ciyen

yigirminç:

EU. yigirminç: Yirminci

it yıl bir ygrminç ay altı otuz-қа маңа кыйтсо тутуң... (SUK Ad01/1)

⁵⁵⁴ Tekin 2019: yirinçliğ

(Köpek yılı on birinci ayın yirmi altısında bana Kayıtso tutung’a...)

(11) tört m(a)haraaça t(ä)ñrit (12) ler yertinçüg küzetmek (13) atl(ı)ğ iki y(e)g(i)rminç

(14) bölök alınç tågzinç (AYK. VI.458/11-14)

(Dört Maharaja tanrıların yeryüzünü koruması atlı 12. bölüm.)

YU. yigirmınçı: يگرمینچی Yirminci

o yigirmınçı binada olturidu. (İL: Y. 770), (O yirminci apartmanda oturuyor.)

“yigirmi” sözcüğünün sıra sayı eki almış biçimidir (ED. 915).

yigirmınç>yigirmınçı

yigne:

EU. yigne: İğne

(20) çimileşdi...yigne⁵⁵⁵ sançmış osuğluğ [tigdi] (AYK. X.17b. 632/20)

(Tüm vücudu sanki iğne batmış gibi acıdı.)

YU. yigne: يگنه İğne

u yigniniñ közidin yip ötküzüp dérize terepke qarap oturivériptu. (İL: Y. 771), (O iğne deliğinden ip geçirdikten sonra pencereye bakarak otura kalmış.)

“iğne” anlamındaki sözcük birkaç farklı formda görülmektedir. İlk dönemlerde “iğne” biçiminde görülen sözcük daha sonra y’li biçimde görülmüştür (ED. 110).

yigne>yigne>yigne

yiillig:

EU. yiillig: Rüzgârlı

(4) bodısatavlarğa tört yınakdın yiillig (5) tilgenler tüü törlüg adrok adrok (6) tütsüg hua çeçeklerig saça töke (7) kelip tolu yagız yer yüüzin hua (8) çeçekler üze

⁵⁵⁵ Kaya 1994: yigne

tuşgurmuşları [közünür] (AYK. IV. 59a. 313²/4-8)

(Bodhisattvalara dört taraftan rüzgâr tekerleği, türlü türlü, ayrı ayrı tütsü çiçekleri saçıp dökerek bütün yağız yeryüzünü çiçekler ile doldurdukları tezahür eder.)

YU. yellik: يەللىك 1. Gazı olan, Gazı fazla olan 2. Nefesle çalışan

yellik tamak (İL: Y. 574), (Gaz yapan yemek)

yellik çalgu (İL: Y. 574), (Üflemeli müzik aleti)

“yıl” sözcüğüne {+IIğ} ekinin eklenmesiyle türemiştir.

yiillig>yiillik>yillik>yellik

yilik:

EU. yilik: 1. İlik 2. Memuriyet adı

(57) *qop yilik tutuq ev* (58) *(bark) (kod) up toyın dıntar bolalım* (59) *munılayı keñşeşip olar yime teñri* (60) *teñrısı burqanğa yağuk barıp* (61) *(to)yın dıntar boltılar...arhant* (MAİT. 7/57-61)

(Bütün valiler ev (barkı) terk edip biz de rahip olalım diye böyle müzakere ederek bunlar yine Tanrılar Tanrısı Burkan’a yaklaştılar ve rahip oldu.)

(2) *(edgü)-lüg işleriñe barça yilikdin süñükdin* (3) *süñöktin berüki ...op süzük* (4) *kirtgüç köñülüm üze ağır aya* (5) *-maq ın artuqraq iyin ögirür men [sevinürmen]* (AYK. III.14a. 153/2-5)

(Bütün Bodisattvaların o iyilik işlerine bütünüyle, ilikten, kemikten ileri, tam süzülmüş inançlı gönlüm ile son derece büyük bir saygıyla, bundan dolayı sevinirim, kıvanırım.)

YU. ilik: ئىلىك İlik

kızıl ilik (İL: İ. 782), (Kırmızı ilik.)

“ilik” anlamındaki sözcük Çağdaş Türk Lehçelerinde yaygın kullanılmaktadır (ED. 927). Bu sözcük Yeni Uygur Türkçesi konuşma dilinde “yilik” şeklinde

kullanılmaktadır.

yilik>ilic

yilpigü:

EU. yilpigü: Yelpaze

(20) yilpigü üze yilpiyü ilig begig katun-(21) uğ ançata ödin teminnçakıya (22) öğlen turtılar öğlenü birle ök (AYK. X.14a. 625/20-22)

(Yelpaze ile yelleyerek hükümdar bey ile eşini anca ayılttı.)

YU. yelpigüç: يەلپىگۈچ Yelpaze

şu vakitta uzun çapan kiygen, koliday yelpügüç tutkan üç ademniñ kélişi hemmeylenniñ dékkitini tarttı. (İL: Y. 572), (Tam o sırada uzun kaban giymiş, elinde yelpazeli üç kişinin gelmesi herkesin dikkatini çekti.)

“yelpi-” fiilinden türemiş olan sözcük “yelpaze” anlamındadır (ED. 920).

yilpigü>yilpigüç>yelpigüç

yimek:

EU. yimek: 1. Yemek2. Kişi adı (SUK)

tüpi şırıpıvısıka yimek sakızı (AYK. VII.9b. 476¹/2)

(Şırıpıvısıka yemek sakızı...)

tanuķ satar yimek tauķ soņsuz toyin men bg (SUK Sa04/23)

(Tanık Satar Yimek Tanuk soņsuz Toyin Bey...)

YU. yémek: يېمەك Yemek, yiyecek için hazırlanan şey

yémek yéyiştin ilgirila yaki yémektin kéyinla ussuzluķ içiş ançe yahşi emes. (İL: Y. 734), (Yemekten önce ya da yemekten hemen sonra su içmek pek iyi bir alışkanlık değil.)

“ye-” fiilinden türeyen sözcük “yiyecek” anlamındadır.

Bu sözcük Yeni Uygurcada “*yémek içmek*” biçiminde “yiyecek içecek” anlamında ikileme olarak da kullanılmaktadır.

yimek>yémek

yimiş:

EU. *yimiş:* Yemiş, meyve

(40) *señrem sanlıg tarıglağ yirin (41) kalınlıkarın borluqların sög-(42) -ütün yimişin erksinip adın igil (43) kertilerke birtimi...özümüz yalıñ* (MAİT. 73/40-43)

(Manastırlara ait tarlaları, asmaları, bağları, ağaçlarını, meyvesini gasp edip başaklara verdik.)

(5) *[tarımış] tarıg tüş yimiş..alku barça (6) uz biter* (AYK. VIII.37b. 566/5-6)

(Ekilmiş ekin (ve) meyveler bütünüyle güzelce yetişir.)

YU. *yémiş:* *يېمیش* Taze veya kuru meyve

sarayniñ aldida yoğan bir hotun yémiş setivatatti. (İL: Y. 737), (Sarayın önünde bir kocakarı meye satıyordu.)

“yé-” fiilinden türeyerek somut bir isimin anlatan bu sözcük Macarca ’da alıntı sözcük olarak bilinmektedir (ED. 938).

yimiş>yémiş

yinçü:

EU. *yinçü:* İnci

yürün yinçü tizmiş teg tanlançıg yürün (EUDÇ. 0541)

(Beyaz inciye (benzer) hayrete düşüren dişleri.)

(21) *erdini yinçü çeç kaş aş içgü ton (22) kedim hua çeçek tüş yémiş alku barça bergey* (AYK. VIII.24a. 543¹/21-22)

(Mücevher, inci, firuze, yeşim, yiyecek, içecek, giyim, kuşam, çiçek ve meyve her

türlü ihtiyacını karşılayacağım.)

YU. ünçe: ئۈنچە İnci

ķiz sudin ķıķķan ünķilerge ķarap ķiyal kilip turup ķaldi. (İL: Ü. 899), (Kız sudan çıkan incilere bakarak hayallere daldı.)

“*inci*” anlamındaki sözcük Çince’ den alıntıdır (ED. 944). Wilkens, konu sözcüğü inci anlamına gelen Çincedeki 珍珠-zhen zhu sözcüğüne bağlamaktadır (EUES. 904).

yinçü>inçü>ünçü>ünçe

Çin: 珍珠-İnci

yinçü>inçü>ünçü>ünçe

yiriñliĝ:

EU. yiriñliĝ: Cerahatli, irinli

bo yıdıĝ sarsıĝ ķanlıĝ yiriñ-lıĝ sevgüsüz yarsınçıĝ et’özke
(AYK. X.8a. 613/1)

(Bu kötü kokmuş, kanlı, irinli, sevgisiz, iğrenç vücuda)

YU. yiriñliĝ: ييريڭلىق İrinli, cerahatli

yiriñliĝ yara (İL: Y. 755), (İrinli yara.)

“yiriñ” sözcüğüne {+IIĝ } ekinin eklenmesiyle türemiştir.

yiriñliĝ>yiriñliĝ

yoĝun:

EU. yoĝun: 1. Büyük2. Kaba, kalın, yoĝun

yoĝun belĝülerig yüĝerü ķılmaķda (14) yañılđaçi biligsiz bilig bolar (AYK. IV.62b. 320³/13)

(Büyük işaretleri halen yapmada yanılacak bilgisizliktir.)

YU. yoĝan: يوڭان 1. Büyük 2. Yüksek ses 3. Boş laf 5. Geniş, çap olarak büyük

del şu peyyte ularniñ aldida yoğan bir leheñ peyda bolidu. (İL: Y. 595), (Tam o sırada onların önünde büyük bir köpek balığı belirlendi.)

yoğan argamça (İL: Y. 595), (kalın halat)

u yoğan avaz bilen vaķiridi. (İL: Y. 595), (O yüksek sesle bağırdı.)

sen tola yoğan gep kıлма. (İL: Y. 595), (Sen fazla boş konuşma)

“kalın, kaba” anlamındadır (ED. 904). Yeni Uygurcada daha çok “büyük” anlamında kullanılır.

yoğun>yoğan

yoķaru:

EU. yoķaru: Yukarı

(19) bu savağ sözleyür (20) erken...(21) elgin yoķaru öntürüp (22) ağırlayu(23)

(bi)ş yüz yaratmaķ kim birimim (24) ötep inçin ereyin bu savağ (MAİT. 10/19-24)

(Bu sözleri söylediği sırada Brahman Nirdhana ellerini yukarı kaldırıp hürmet ile: huzurunda beş yüz altın ödeyip sükûnete kavuşayım)

(tüü)-leri barça yoķaru örü turup eviñe (DKPAM. 09562)

(Tüylerinin hepsi yukarı olup evine...)

YU. yuķiri: **يۇقىرى** 1. Yukarı, Üst bölge 2. Üstün mertebe, Yüksek 3. Devlet organı 4.

Geçen zaman dilimi

östeñniñ yuķirisi (İL: Y. 618), (Derenin yukarısı)

yuķiri netice (İL: Y. 618), (Yüksek puan)

ħeliķniñ arzu teleplirini yuķırıǵa yetküüzüş kérek. (İL: Y. 618), (Halkın arzu taleplerini devlete iletmelidir.)

u ħetni çıķirip yuķiriķi veķelerni bir birlep bayan kılip berdi. (İL: Y. 618), (O mektubu çıkardı ve geçen olayları tek tek beyan etti.)

“yoķ” sözcüğün yön halı almış şeklidir (ED. 906).

yokaru>yukiri

yolçi:

EU. yolçi: Rehber, kılavuz 2. Kişi adı (SUK)

(277) sansartaki nizvanılığ kapkaranu (278)-da yolçi yérçi bolur erser men (ADF. 277-278)

(Samsara’daki ihtiraslı ve kapkaranlık yolda rehber oldu isem...)

(9) birdimiz bu yir-te biz torçi yolçi ilçi (10) üç ak-a ini-ler-niñ (SUK Ex02/9-10)

(Biz Torçi, Yolçi, İlçi üç ağabey kardeş.)

YU. yoluçi: يولچى Yolcu

yolcuçılar kelişke başlidi. (İL: Y. 608), (Yolcular gelmeye başladı)

Asıl anlamı “kavuz, rehber” olan sözcük Çağdaş Türk Lehçelerinde yaygın kullanılmaktadır (ED. 921).

yolçi>yoluçi

yolluğ:

EU. yolluğ: Yollu

öküş kara ayıg yol-luğ uruğ-uğ saçar (ETŞ.120/6)

(Birçok kara, kötü yolların tohumunu saçar.)

YU. yolluğ: يوللوق 1. Çizgili 2. Hak, doğruluk, çözüm, çare 3. Uzun yola çıkmadan önce hediye edilen eşya, yolluk.

yolluğ reht (İL: Y. 607), (Çizgili kumaş)

bu işta dadamniñ dégini yolluğ. (İL: Y. 607), (Bu olayda babam haklı.)

yolluğ tutmağ (İL: Y. 607), (Hediye vermek)

Erken dönem Türkçesinde özellikle “doğru yola sahip olmak” anlamında kullanılmıştır (ED. 925).

yolluğ>yolluk

yoriğ:

EU. yoriğ: Yol, usul, tarz

(0009) arslanların yoriğin yorıp uçayan balık- (0010) -nın kedininte turup inaru berü yorıdı (EUDÇ. 009-0010)

(Arslanların yürüyüşü ile yürüyüp Uçayan adlı şehrin kuzeyinde durup ileri geri yürüdü.)

katdımız kardımız...vinay yinçge yoriğça... (MAİT. 62/21)

(Birbirine düşürdük, Vinaya, zarif usule göre...)

YE: yol yoruk: يول يورۇق Usul, tarz, buyruk

Yol yoruk körsitiş (İL: Y. 609), (Usulünü göstermek)

“yori-” fiilinden türemiş olan sözcük ilk dönemlerde “hareket” anlamında kullanılmış, daha sonra “yönetme, kural, usul” anlamında kullanılmıştır (ED. 963). Yeni Uygurcada “yol yoruk” biçiminde ikileme olarak kullanılır.

yoriğ>yoruk

yuka:

EU. yuka: 1. Yufka, ince 2. Kişi adı (SUK)

koyn yıl çxşput ay ygrmi-ke men yuka (SUK Mi07/1)

(Koyun yılı 12. ayın yirmisi ben Yuka...)

(10) [kut] bulmuş kiçig kölüklüg tözünlerniñ (11) teg uluğ yarlıkançuçi köñülüg turguru (12) umadaçı sığ yuka köñüllerin tarğa- [rurlar] (AYK. IV.46a. 291/10-12)

(Saadet bulmuş küçük taşıtlı asillerinki gibi büyük merhametli zihni, gönlü durduramayacak ince gönüllerini uzaklaştırırlar.)

YU. yupka: يۇپكا İnce

yupka köynek (İL: Y. 610), (İnce gömlek)

“Yufka, ince” anlamındaki sözcük Çağdaş Türk Lehçelerinde yaygın olarak kullanılmaktadır (ED. 874)

yuka>yupka

yula:

EU. yula: Meşale, bomba, fener, ışık

yaşuk nomluk yula tamturup (AYK. 29b. 429/1)

(ışıklı öğreti meşalesini tutaştırup...)

(7) üçünç orunka köñül (8)öritmişlerinte bilge bilig (9) yula yaruğun yaltırdaçı atlıg samadı (10) dıyanıg öritürler törtünç oron... (AYK. IV.64a. 323/7-10)

(Üçüncü yere gönül beslediğinde bilgi meşalesinin ışığını parlatacak adlı Dhyānayı yükseltirler.)

YU. cula: جولا Parlaklık, ışık

reñmureñ nur culasi (İL: C. 610), (Rengarenk ışık parlaması)

“Meşale, bomba” anlamındaki sözcük Moğolcada “*cula*” biçiminde alıntı olarak bilinir. (ED. 919). Sözcük Yeni Uygurcada “bomba, meşale” anlamını yitirmiş, artık “ışılta, aydınlık” anlamında kullanılmaya başlamıştır. Sözcük Yeni Uygurcada “bomba, meşale” anlamını yitirmiş, artık “ışılta, aydınlık” anlamında kullanılmaya başlamıştır. Bir de “parlattı” anlamında Arapça “جلا *cala*” sözcüğü de bulunmaktadır. Yeni Uygurcadaki “*cula*” sözcüğünün hangisinden geldiği araştırılmaya muhtaçtır.

yula>cula

yumiş:

EU. yumiş: Hizmet, iş

(12) munçulayu ök miñ (13) beg yekler kuvrağım ol ol (tözün)- (14) -ler oğlının işin

yumuş- (15)-ın kılı teginip öhin öhin (16) küyü küzetü tegingeyler (AYK. VI. 25b. 448/12-16)

(Bunun gibi bin sülale Tanrılar şeytanlar topluluğu o soylular oğlunun işini yaparak başka (türlü) koruyup gözetecekler.)

YU. *yumuş* *يُومُوش* (Lopnor, kumul)

inem méni yumuşğa yumşağan (HZUTDŞS. 361), (Kardeşim beni işe buyurmuştu.)

Aslı anlamı “kullanmak, işe buyurmak” anlamındaki sözcük daha sonra daha geniş olarak “görev” anlamında kullanılmıştır (ED. 938).

yumuş>yumuş

yügrük:

EU. *yügrük:* Çabuk, acele, yügrük

(8)(sever) amrağ at adğır...yügrük (9) yanada ulatı ançulayu ok (10) yme kamağun saçılurlar (AYK. VIII.32a. 555/8-10)

(Sevdiği at, aygır, yügrük fillerinden ayrılır.)

(5) yügrük atların koşuğluk kañlıda (6) olurup ol kamaşlıg arıgka tavrağ bartılar (AYK. X.14a. 625/5-7)

(Yügrük at bağlanan arabalara oturarak kamaşlı ormana hızla geldi.)

YU. *yügürük:* *يُؤْغُورُوكْ* Hızlı koşan, yügrük

momay şundak yügürük bolup kétiptiki, uniñga kıyunmu yételmes iken. (İL: Y. 680), (Yaşlı kadın o kadar hızlı koşmaya başlamış ki, rüzgâr bile onun hızına yetişemiyormuş.)

“Koşmak” anlamındaki “*yügür-*” fiilinden türemiştir ve bazı fonetik değişimlerle Çağdaş Türk Lehçelerinde yaşamaktadır (ED. 914).

yügrük>yügürük

yürekliḡ:

EU. yürekliḡ: Yürekli, gönüllü, kalpli

yürekliḡ titimliḡ yaruḡ yaşuḡ bolup (AYK. II.44b. 122/3)

(Yürekli, cesaretli, ışıklı olur...)

(33) antaḡ türlüḡ alp erdemliḡ (34) kanamlaḡ yürekliḡ bek ḡatıḡ (35) köñüllüḡ tınlıḡ bolur...bu muntag (MAİT. 9/33-35)

(O derece yüksek faziletli istekleri yerine getirmiş, cesur ve kararlı bir yaratık vardır.)

YU.yürekliḡ: يۈرەكلىق Korkmaz, Cesur

barat yürekliḡ adem idi. (İL: Y. 659), (Barat Cesur adamdı.)

“yürek” isminden türemiştir (ED. 966).

yürekliḡ>yürekliḡ

yürüḡ:

EU. yürüḡ: 1. Beyaz 2. Kişi adı (SUK)

kümüş yastuḡı bir yürüḡ toyin atlıḡ açari (SUK WP.06/16)

(Gümüş yastığı bir Yürüng Toyin atlı rahip...)

yürün yinçü tizmiş teg taḡlançıḡ yürüḡ (EUDÇ. 0541)

(Dizilmiş beyaz inci gibi, hayrete düşüren beyaz (dişleri)

YU. yuruḡ: يۈرۈك Beyaz

at mindim yuruḡḡaḡa (HZUTDŞS. 362), (At bindim beyaz nişanelik.)

“Beyaz, ak” anlamındaki “ürüḡ” sözcüğünün ikincil biçimi olan sözcük aynı anlam taşımaktadır (ED. 970). Yeni Uygur Türkçesinde, “ak, beyaz” anlamındaki “yuruḡ” sözcüğü “yeşim taşı” anlamındaki “ḡaḡ” sözcüğü ile birleşik isim olarak “yuruḡḡaḡ” şeklinde kullanılır. (Çevrimiçi) (<https://ug.wikipedia.org/wiki/دەرياسى/4.يۈرۈڭقاش> Subat 2020.)

yürüŋ>yürüŋ>yuruŋ>yoruŋ

yüüzlüg/yüzlüg:

EU. yüüzlüg/yüzlüg: 1. Aziz, muhterem 2. Yüzlük 3. Yüz, çehre

(2) ...atlıg yüüzlüg birkerü (3) mıŋ kara bodun arkaŝı yme balıŋın (üntiler)... (AYK. X.20a. 637²/2-3)

(Adlı azizler ile binlerce halk arkasından gerek şehirden çıktı.)

(6) küsüşüm ol tokılıgtolun ay teg (7)yüüzlüğe amtı maŋa nomlasun. (AYK. IX 3b. 574/6-7)

(Ey mükemmel, dolun ay gibi yüze sahip olan!)

YU. yüzlük: 1. Yüz, Çehre 2. Hürmetli, Saygıdeğer 3. Eyeri bağlarken kullanılan kilim 4. Yüzlük sayı

hiliki oruŋ yüzlük işçi uniŋ keynidin maŋdi. (İL: Y. 673), (Şu yüzü zayıf gelen işçi onun arkasından yürüdü.)

dadam mehellide nahayiti yüzlük idi. (İL: Y. 673), (Babam mahallede çok saygıdeğer biri sayılırdı.)

u maŋa yüzlük puldin birni berdi. (İL: Y. 673), (O bana yüzlü bankottan bir tane verdi.)

“yüz” ismine {+IUk} ekinin eklenmesiyle türemiştir (ED. 987).

yüüzlüg>yüzlük

2.3. Eski Uygurcadan Yeni Uygurcaya Fonetik Açıdan Değişime Uğrayan Sözcüklerdeki Ses Olayları

2.3.1. Ünlüler

2.3.1.1. Kalın Ünlülerin İncelmesi

açığ>aççık, adaklığ>ayaıklık, adğır>ayğir, ağırğ>agrik, akikat>hekiiket, ali>eli, aliy>eli, alkış> alkış, altı>alte, altın>astin, altınç>altınçi, altınki>altınki, amtı>emdi, amtıkı>emdiki, ança>ançe, antın>andin, arkalığ>arkilik, asığ> assig, asıgılığ>assigilik, asıgsız>assigsiz, atlığ>atlık, atsız>atsiz, aydın>aydin, ayınçlığ>ayançlık, ayıpsız>eyipsiz, aziz>eziz, azkıya>azgine, bahşı>bahşi, bahşısız>bahşisiz, balıklığ>balıklık, barça>barçe, basığ>basık, başçı> başçi, başdınkı>baştiki, başdın<baştin, başlığ>başlık, bayakı>bayıki, bişbalıklık>beşbalıklık, bulıtsız>bulutsiz, çaştanı>çaştani, çıbık>çivik, çığ>çi, çından<sandal, çızığ>sizik, çuğ>çig, hanımlığ>hanimlik, ıntın>indin, ır>cir, ırab>reb, ırak>yirak, ısığ>issik,

kadağısız>kadaksız, kadem>kedem, kadğusuz>kayğusuz, kalem>kelem, kalp>kelb, kanlıg>kanlık, kanlıg>kanlık, kaplık>kaplık, karaklıg>karaklık, karamuk>karimuk, karlıg>karlık, karşı>karşı, karşısız>karşısız, kasım>kasim, kaşlık>kaşlık, katıg>kattık, katıgılıg>kattıklık, kayalık>kiyalık, kayu>kaysi, kılıgılıg>kiliklik, kılınç>kılmış, kırığu>kiru, kırk>kirik, kırkın>kirgin, kırkınç>kırkinci, kırtış>kirtiş, kırtışsız>kirtişsiz, kısğa>kışka, kısğaç>kışkaç, kısıg>kisik, kop>köp, korkınçsız>korkunçsiz, oğulça>oğulçe, oğulsuz>oğulsiz, pıgamber>peygamber, saçlıg>çaçlık, salkıım>salkın, sançıg>sancık, sanlıg>sanlık, sıkıg>sıkık, sırtıg>sirtik, suvsız>susiz, şanlıg>şanlık, tamgalıg>tamgilik, tamlıg>tamlık, tan>ten, tarazuğ>taraza, taşkaru>taşkiri, tavalıg>tavarlık, tayağlık>tayaklık, tıllıg>tillik, tınç>tinç, tumanlıg>tumanlık, tunhuvan>dünhuan, uçsuz>uçsiz, uğunçsuz>uğunşsiz, ulsuz>ulsiz, uyalıg>uvilik, yağlık>yağlık, yaltırk>yaltırak, yarağlık>yarağlık, yaraşı>yarişa, yarlıg>yarlık, yarlıgsız>yarlıksiz, yaşlıg>yaşlık, yazkı>yazgi, yazlıg>yazlık, yazuksuz>yazuksiz, yıd>hid, yıd>yit, yıdlıg>hidlik, yığıt>yigi, yıgne>yigne, yılı>yılka, yıldıg>yiltizlik, yıpar>ipar, yıparlıg>iparlık, yırcıg>yirginlik

2.3.1.2. İnce Ünlülerin Kalınlaşması

çöki>çoka, mübarek>mubarek, seğrem>sağram, toğri>toğar, yürün>yurun

2.3.1.3. Düz Ünlülerin Yuvarlaklaşması

açuk>oçuk, ağu>oğa, ağıluğ>oğuluk, basut<bosut, bedük>büyük, bitig>pütük, bitigçi>pütükçi, bulıt>bulut, bulıtsız>bulutsiz, devlet>dölet, egsük>öksük, evtekiler>öydekiler, kamış>kumuş, kamışlıg>kumuşluk, kapıg>kovuk, kapır>kapur,

kaşuk>koşuk, katun>hotun, kay>koy, kazgak>kozuk, korkınç>korkunç, korkunçlğ >korkunçluk, koyın>koyun, kövik>köpük, köyik>köyük, küncit>küncüt, otıra>ottura, ötinç>ötünç, sav>so, sevgüsüz>söygüsiz, sevig>söyük, sevinç>söyünç, sevinçlig>söyünçlük, sinuk>sunuk, soğık>soğuk, süçig>çüçük, şatu>şota, takıgu>toho>toha(ağızlarda), tamır>tomur, tanuk>tonuk, taviş>tavuş, tavişgan>toşkan, temir>tömür, temirçi>tömürçi, tilkü>tülke, tiyuk>tuyuk, tiyuk>tuyuk, tosın>tosun, töleç>tölöç, turmuş>turmuş, üzeliksiz>üzlüksiz, yalpırgak>yopurmak, yapırgak>yopurmak, yaruk>yoruk, yarukluk>yorukluk, yavız>yavuz, yorığ>yoruk, yumış>yumuş

2.3.1.4. Yuvarlak Ünlülerin Düzleşmesi

adruk>ayrık, ağu<oğa, badruk>bayrak, belgü>belge, belgülüg>belgilik, belgüsiz>belgisiz, boduğ>boyak, bölük>bölek, bölüklüg>böleklik, bügde>beke, çoluk>çolak, çuğ>çig, idukkut>idikut, kadğusuz> kayğusiz, kayu>kaysi, koduz>kotaz, koğuş>koğaş, kovuk>kavak, köñülsüz>köñülsiz, köşüge>köşige, közsüz>közsiz, küçsüz>küçsiz, monçuk>monçak, oğulsuz>oğulsiz, oluk>olak, ordu>orda, ortuk>ortak, ortuklugu>ortaklık, ögüz>egiz, öles>eles, sevgüsüz>söygüsiz, sögüt>söget, sünük>sünjek, sünüklüg>sünjeklik, taluy>talay, tarazuğ>taraza, taşkaru>taşkiri, toğuru>toğra, torğu>torğa, töpü>töpe, törü>töre, törülüg>törilik, turuğ>turak, tüpüt>tibet, türklüg>türklik, uçsuz>uçsiz, ukunçsuz>ukuşsiz, ulsuz>ulsiz, üstünki>üstinki, yazuksuz>yazuksiz, yoğun>yoğan, yoku>yukiri

2.3.1.5. Geniş Ünlülerin Daralması

bere>beri, edgü>izgü, edgülüg>izgülük, egrig>igrig, erteki>etiki, içkerü>içkiri,

ıyesiz>ıgisiz, kedim>kiyim, kedimlig>kiyimlik,  o o> o u, k zel>güzel, meyi>mi e, mon a>mun e, montag>munda , olar>ular,  pkemiz> pkisiz, se ir>si ir, sözlegüçi>s zlig  i, to >tu , toru >toru 

2.3.1.6. Dar  nl lerin Genişlemesi

altı>alte, ayın >ayan , ayın lı >ayançlık, ba lı >ba lak birgüçi>bergüçi, bi <be , bi balıklık>be balıklık, b ri<b re, butı >puta ,  ından<sandal,  ıyan> ayan,  ikin> iken,  olu > ola ,   pik>  pek, fıri ti>perişte, ı a >ya a , i i>a a, il>el, il i>el i, irin>erin, i i>e ,  am ı> am a,  apı > ap a, kerki>keke, ki >ke , ki rek>ke rek,  i  r >ke ri, kirpi>kirpe,  o u > o a , k lige>k len e, k lige>k len e, k ri>k re, kürilik>kürelik, meyi>mi e, mon u >mon a , olu >ola , ordu>orda,    z>egiz,  r > re, pı amber>peygember, sa rı>sa ra, sapı >sapak, sı  an> a  an, teb i>te se, to ri>to ar, tolu>tola,   i>  e,    r>   r, yigirmi>yigirme, yiillig>yellik, yilpigü>yelpigüç, yim>yem, yiti>yette, yitinç>yettinçi, yitmi >yetmiş

2.3.1.7.  nl  Türemesi

altın >altin i, bi in <beşinci, bodısatav>budsatva,  an > an i, inçe>inçike, kenç>kenci, kır > kırık, nirvan>nirvana, onun >onunci, otuzunç>ottuzinçi,   >  e, sansar>sansara, sekizinç>sekkizinçi, to uzun >to  uzin i, törtinç>t tin i, tutru >tuturu ,    n >   n i, yigirminç>yigirmin i, yitinç>yettinçi, yol i>yoluçi, y  r  >y  r  

2.3.1.8.  nl  D  mesi

alaçu >alçuk, atay>tay, ırab >reb, işi>eş, koş>koş, kögüz>köks, kögüz>köks

2.3.1.9. Diğer Ünlü Değişimleri

a<é

ağır>égir, ağırlık>égirlik, ağız>égiz, ağızlık>égizlik, akın>ékin, alım>élim, ali>éli, alımcı>élim, alış>éliş, anuk>énik, aңыз>éniz, arıg>ériğ, arıglık>ériğlik, arıgsız>ériksiz, asıl>ésil, atım>étim, atış>étiş, atız>étiz, azıg>ézik

-a<-é

tarıglağ>tériklık

-a<-é-

bağar>bégir, bağarsuk>bégirsak, bahıllık>béhillik, balık>bélik, balıkçı>bélikçi, çağır>çékir, kalın>kélin, karı>kéri, karın>kérin, saçuk>çéçik, saңыз>ségiz, sakinç>séginiş, sakinçlık>séginişlik, salıg>sélik, sarıg>sérik, sarsıg>sésik, satıg>sétik, satıgçı>sétikçi, tamızım>témim, tarıg>térik, tarıg>térik, tarıglağ>tériklık, tatıg>tétik, tatıglık>tétimlik, tatıgsız>tétiksiz, yağısız>yégisiz, yakın>yékin, yaңыз>yéni, yarım>yérim, yasımuğ>yésimuk, yaşın>yéşin, yazı>yéza

é->a-

éke>aka

-e->-é-

berü>béri, berüki>bériki, bezek>bézek, çeçeklig>çéçeklik, çerig>çerik, kedin>kéyin kemi>kéme, kergek>kerek, kergeklig>kereklik, kergeksiz>kereksiz, keyik>kéyik, kebez>kévez, kezig>kézik, neçe ök >néçik, teri>tére, teriğ>téren, tétrü>tetür, yer>yer

é->i-

éki>ikki, ékinti>ikkinçi, élig>ilik, élig>ilik

e->-é-

erinçen>érinçek, esen>ésen, esengülüg>ésenlik, esenlig>ésenlik, eşgek>éşek

-i->-é

birim>bérim, mive>méve, tigin>tékin, tirek>térek, yimek>yémek, yimiş>yemiş

2.3.2. Ünsüzler

2.3.2. 1. Ünsüz Sedahlışması

amtı>emdi, amtıķı>emdiki, antağ>andaķ, antın>andin, beltir>beldir, bişinç>beşinci, bökünki>bügünki, dintar>dindar, ķalp>ķelb, ķançuk>ķancuk, kéçig>kéçik, kenç>kenci, kūnçit>kūncūt, kūntüz>kūndüz, saķız>ségiz, saķinç>séginiş, saķinçlıg>séginişlik, turti>turdi, tūkel>tūgel, tūpūt>tibet, yazķı>yazģi

2.3.2. 2. Ünsüz Sedasızlaşması

būkūk>pūkūk, bütün>pütün, çağ>çak, çeçeklig>çeçeklik, çerig>çerik, çbık>çivik, çızıg>sizik, çibin>çivin, egrig>igrik, egsūk>öksūk, élig>ilik, emgeklig>emgeklık, emig>emik, erdemlig>erdemlik, esenlig>ésenlik, içgū>içkü, içgūlūg>içkūlūk, işlig>işlik, ķanlıg>ķanlıķ, ķarlıg>ķarlıķ, kéçig>kéçik, kergeklig>kereklik, kezig>kézik, kirlig>kirlik, ķoduz>ķotaz, kōgūz>kōks, kōlūklūg>kōlūklūk, kōñūllūg>kōñūllūk, kōzlūg>kōzlūk, ķuduğ>ķuduķ, ķuruğ>ķuruķ, ķuşğaç>ķuşķaç, ķutlūg>ķutluķ, kūçlūg>kūçlūk, kūvençlig>ķuvançlıķ, kūzetçilig>kūzetçilik, meñgūlūg>meñgūlūk, meñizlig>meñizlik, ölūg>ölūk, öñlūg>öñlūk, özlūg>özlūk, saķinçlıg>séginişlik, sançğak>sançķak, sanlıg>sanlıķ, sapıg>sapaķ, sarıg>sériķ, satıg>sétik, satıgçı>sétikçi, sevinçlig>söyünçlūk, sūçig>çüçūk, sūñūklūg>sūñeklik, tamğalıg>tamğilik, tamlıg>tamlıķ, tarıg>tériķ, tarıglağ>tériķlik, tatıgılg>tétimlik,

tatıgsız>tétiksiz, tavalıg>tavarlık, tayağlık>tayaklık, tengeşisiz>tenkeşsiz, tenlig>tenlik, tenrilig>tenrilik, tenrilig>tenrilik, tigin>tekin, tilgenlig>tingenlik, tirig>tirik, titimlig>tétimlik, tizig>tizik, tizigçe>tizikçe, tizigliğ>tiziklik, tonluğ>tonluk, toorluğ>torluk, toruğ>toruk, törülüğ>törilik, tumşukluğ>tumlukluk, turuğ>turak, tutuğ>tutuk, tuyğuluğ>tuyguluk, tuymaz>tuymas, tüğüglüğ>tügüklük, tüplüğ>tüplük, türklüğ>türklik, türlüğ>türlük, uçluğ>uçluk, ukmaz>ukmas, ulağ>ulak, uluğluğ>uluğluk, ügi>üke, ülgülüğ>ülgülük, ülüşlüğ>ülüşlük, ünlüğ>ünlük, yarağ>yarak, yarağlık>yarağlık, yarlıg>yarlık, yarlıgsız>yarlıksız, yaşlıg>yaşlık, yazlıg>yazlık, yıd>yit, yıdlıg>hidlik, yıltızlıg>yiltizlik, yiriñlig>yiriñlik, yoriğ>yoruk, yürekliğ>yüreklik

2.3.2. 3. Ünsüz Süreklileşmesi

adgır>aygır, adruk>ayrık, azkıya>azgina, badruk>bayrak, bedük>büyük, bod>boy, boduğ>boyak, buz>muz, cından>sandal, çibin>çivin, çöpik>şöpek, dintar>dindar, edgü>izgü, edgülüğ>izgülük, édiz>égiz, firişti>perişte, iyesiz>igisiz, kadaş>kayaş, kadğu>kayğu, kadğuluğ>kayguluk, kadğusuz>kaygusiz, karanķu>karanķu, katun>hotun, kedin>kiyim, kedimlig>kiyimlik, kedin>kéyin, kédinki>kéyinki, kebez>kévez, kırkın>kirgin, köprük>kövrük, körünç>körünüş, kudrukluğ>kuyrukluğ, kulaç>gulaç, küdegü>küyö, sakız>ségiz, sakinç>séginiş, sakinçliğ>séginişliğ, tebsi>teħse, turķun>turgun, ud>uy, yadaķ>yayaķ, yalaņuz>yalğuz, yazķı>yazgi.

2.3.2. 4. Ünsüz Süreksizleşmesi

açığ>aççık, adaklıg>ayaklık, arıgılg>eriglik, arıgsız>eriksiz, aşılg>aşlık, atlıg>atlık, azıg>ézik, bağlıg>bağlak, balıklıg>balıklık, basıg>basık, başlağ>başlak, başlıg>başlık, bışıg>pişşik, bulunlug>bulunluk, butlug>putluk, buzluk>muzluk, çağ>çak, çeçeklig>çeçeklik, çerig>çerik, çizıg>sizik, çoğlug>çoğluk, hanımlıg>hanimlik, kadağ>kadağ, kadağısız>kadağısız, kamışlıg>kumuşluk, kanlıg>kanlık, kapıg>kapka, kapıg>kovuk, karaklıg>karaklık, kaz>gaz, kılıglıg>kiliklik, kısğa>kışka, kısğağ>kışkağ, kısıg>kisik, korkunçlıg>korkunçluk, koşuğlug>koşukluk, kövik>köpük, kuduğ>kuduk, kupkuruğ>kupkuruğ, kuruğ>kuruk, kuşğağ>kuşkağ, kutlug>kutluk, montag>mundağ, nomlug>nomluk, oğullug>oğulluk, övke>öpke, saçgu>çaçku, saçlıg>çaçlık, saçuk>çéçik, sakinçlıg>séginişlik, salıg>sélik, sançgağ>sançkağ, sançıg>sacık, sanlıg>sanlık, sapıg>sapak, sarıg>sérik, satıg>sétik, satıgçı>sétikçi, sırtıg>sirtik, şanlıg>şanlık, tamgalıg>tamgilik, tamlıg>tamlık, tarıg>térik, tarıglağ>tériklik, tatıgsız>tétikşiz, tavalıg>tavarlık, tayağlık>tayağlık, tonlug>tonluk, toorlug>torluk, tumanlıg>tumanlık, tumşuklug>tumlukluk, turug>turağ, tutug>tutuk, torug>toruk, tuyguğlug>tuyguluk, tümenlig>tümenlik, uçlug>uçluk, ulağ>ulak, uluğlug>uluğluk, urug>uruk, yarağ>yarağ, yarağlıg>yarağlık, yarlıg>yarlık, yarlıgsız>yarlıksız, yaşlıg>yaşlık, yazlıg>yazlık, yıdılg>hidlik, yıltızlıg>yiltizlik, yınçlıg>ayançlık, yigen>ciyen, yirinliç>yirinlik, yollug>yolluk, yorıg>yoruk.

2.3.2. 5. Ünsüz Türemesi

al>hal, alaçu>alçuk, ali>aliy, ıgaç>yagağ, ır>cir, ırağ>yırağ, inç>tinç, irbiz>yilpiz, irig>yirik, kinki>kiyinki, kölige>kölenge, köligelik>kölengilik, müyüz>müngüz, öleñ>öylen, ölürgüçi>öltürgüçi, tü>tük, ünür>önkür, üzeki>yüzeki, yasa>yasağ, yırınçıg>yirginçlik, yilpigü>yelpigüç, yuka>yupka.

2.3.2. 6. Ünsüz Düşmesi

bark>vak, başdınkı>baştiki, böğ>bö, bökseg>bökse, bügde>beke, çığ>çi, devlet>dölet, erte>ete, erteki>etiki, eşgek>éşek, içindeki>içidiki, idukkut>idikut, karga>kağa, karta>katar, kayu>kaysi, kazgak>kozuk, kergek>kerek, kergeklig>kereklik, kergeksiz>kereksiz, kerki>keke, kıragu>kıru, kin>kéyin, kinki>kiyinki, korkunçig>korkunç, koyu>koy, kögürçgen>köküşken, közüngü>közü, kulgak>kulak, sarsıg>sésik, sav>so, suv>su, suvsız>susiz, tağay>tağa, takıgu>toho, tamgak>tamağ, tamızım>témim, tarazuğ>taraza, ters>tes, tört>töt, törtinç>tötinçi, tsan>san, tuşuş>tuş, ull>ul, uvşak>uşşak, uvşak>uvağ, yartmak>yarmak, yavğan>yavan, yıgıt>yıgi, yıpar>ipar, yıparlıg>iparlık, yilik>ilik, yinçü>ünce

2.3.2. 7. Ünsüz İkizleşmesi

asıg>assig, asıgılıg>assiglik, asıgsız>assigsiz, bışıg>pişşik, éki>ikki, ékinti>ikkinçi, ısıg>issik, ikilik>ikkilik, iti>ittik, katıg>kattik, katıgılıg>kattiklik, neçe>neççe, otıra>ottura, otuz>ottuz, otuzunç>ottuzinçi, sekiz>sekkiz, sekizinç>sekkizinçi, tokuz>tokkuz, tokuzunç>tokkuzinçi, uvşak>uşşak, yiti>yette, yitinç>yettinçi

2.3.2. 8. Diğer Ünsüz Değişimleri

v>y

sevgüsüz>söygüsüz, sevig>söyük, sevinç>söyünç, sevinçlig>söyünçlük, evtekiler>öydekiler

d>y

bedük>büyük, adaklıg>ayaklık, adğır>ayğir, boduğ>boyak, bod>boy, kadaş>kayş,
kadğu>kaygu, kadguluğ>kayguluk, kadğusuz>kaygusiz, kudrukluğ>kuyrukluk

d>z

edgü>ezgü, edgülüğü>ezgülük, édiz>égiz

b>m

buz>muz, buzluğ>buzluk, büñüz>müñgüz

r>l

kürtük>kültük

g>y

ige>iye

l>ş

tül>çüş

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

ESKİ UYGURCA VE YENİ UYGURCANIN SÖZ VARLIĞININ SEMANTİK AÇIDAN KARŞILAŞTIRILMASI

Eski Uygurcada var olup Yeni Uygurcada da kullanılmaya devam eden sözcüklerin bazıları herhangi bir anlam değişikliğine uğramamış, bazıları ise yeni anlamlar kazanarak anlam genişlemesine uğramış veya mevcut anlamlarından bazılarını kaybederek anlam daralmasına uğramışlardır.

Eski Uygurcadaki şu sözcükler aynı ses ve anlamları ile Yeni Uygurcada da kullanılmaya devam etmişlerdir: *ağu, ajun, aksak, alğuçı, ambar, ana, arқа, arpa, artuқrak, at I, at II, ayaz, azған, bar, baya, bek, berk, bilek, bilezük, bilge, birle, biz, boғuz, böz, buluң, burun, egri,emgek,en, er, erdem,eren, erin, erkek,esin,içim, idiş, ini, işsiz, it ,kamğak, kapak, kaplan,қar, қarak, қayda,kez, kirpik, kirsiz,kişilik, қol, қoңғuz, kögen, kölük, kömür, könek, көñül, körgüçi, көrk, қul, қulun, қurtға, қuş, қut, қуyaş, қuzgun, күmüş, күp, күрк, күз, күzetçi, күзлүк, laçin, lim, mayak, men, meniñsiz, mensiz, menğü, muң,oғri,oғul, oқ, ol,*

on, oñay, ögey, ökünç, ölüm, sal, sen, sinil, siz, söz, süt, süzük, şük, tac, tar, tavar, tayanç, telve, teñri, tik, tilek, tileklik, tiz, tolun, ton, tonur, torçı, toruğ, toz, tör, töş, töşek, tuç, tumşuk, tuzak, tümen, un, uyat, üç, ülüş, ün, ünüş, üstünrek, yağ, yala, yalğan, yapa, yégülük, yel, yélim, yem, yemişlik, yene, yeñge, yip, yiriñ, yosun, yultuz, yuñ, yurt, yüksek, yükünç. (Bu sözcüklerle ilgili açıklamalar ve örnek kullanımlar 2.1’de mevcuttur.)

Eski Uyğurcadaki şu sözcükler bazı ses değişimleri fakat aynı anlamları ile Yeni Uyğurcada da kullanılmaya devam etmişlerdir: *açığ, açuk, adğır, aqıkat, alaçu, alım, alış, ali, altı, altın, altınç, altmış, amtı, ança, antağ, anız, arıglıq, arıqsız, asıq, asıqsız, asıl, atış, atız, atlıq I, atlıq II, atsız, aydın, azıq, azkıya, bağarsuk, bağır, bağıllıq, bağısı, bağısız, balık, balıqçı, balıqlıq, baltu, ban, barça, bars, başçı, başdınkı, bayakı, bedük, beltir, bezek, bilegü, bilig, biliglig, biligsiz, biş, bişbalıqlıq, bişinç, bitig, bitkeçi, bölüklük, böri, börk, böy, böğ, bulıt, bulıtsız, bulunluq, busuq, butluq, buz, buzluq, bügde, bünüz, çeçek, çeçeklig, çerig, çıq, çın, çından, çıyan, çibin, çoluk, çöki, dintar, edgü, edgülig, egsük, éki, ékileyü, emig, éñç, erdemlig, erinçen, erteki, firişti, gañ, hanımlıq, ır, ısıq / isig, içgü, il, ilçi, inek, irbiz, işliq, iyesiz, kağan, kalem, kalp, kamçı, kamış, kamışlıq, kanlıq, kanta, kapıqlıq, kapir, kaplıq, kas, kay, kayalıq, kaz, kazgaq, kebez, kedim, kemi, kergek, kerki, kıq, kılıç, kılıqlıq, kıraqu, kırk, kırkın, kırkınç, kırtıq, kırtıqlıq, kışgaç, kışıl, kış, kız, kızılıq, kiçigkiye, kin, kiñrek, kirpi, koduz, kooş, korkınç, korkınçsız, korkunçlıq, koşuqluq, kovuk, koyın, koyın, kögürçgen,, köligelik, köprüq, kövik, közel, közüñgü, kudrukluq, kuduq, kuqu, kulaq, kuntuz, kuşgaç, kutluq, küdegü, künçit, küni, künilik, küntüz, kürtük, küzetçilig, meñgülig, meñizlig, munça, muntaq, neçök, neşe, oğulça, oğulsuz, onunç, otacı, otuz, otuzunç, öbke, öñlüq, öşün, ötek, paoşın, pıgamber, saçqu, saqlıq, saçuk, sançgaq, sançıq, sansar, sansız, satıq, satıqçı, sekiz, sekizinç, sevgüsüz, sevig, sevinç, sevinçlig, sıçğan, sır, sırtıqçı, söğüt, sözlegüçi, suq, suvluq, suvsuz, süñü, süñüklük, şanlıq, şatu, şın, taqıqu, tamğalıq, tamızım, tan, tarazuq, taşkaru, tavarlıq, tavişğan, temirçi, teñrilig, tepsi, teri, tın, tınç, tıñ, tirek,*

tiziğçe, tiziğlig, toğ, tokuz, tokuzunç, töleç, törlüg, tört, törtinç, tsan, tuğum, turkun, turti, tuyğuluğ, tuymaz, tüğüglüg, tükel, tül, tümenlig, tüplüg, tüülüg, uçluğ, uçsuz, ud, ukmaz, ulsuz, uluğluğ, uya, üçünç, ünlüg, üñür, üzeliksiz, üzüksüz, yadağ, yağısız, yağmur, yalpırğak, yañ, yapurğak, yarlıg, yarlıgsız, yartmak, yasa, yasımuk, yaşın , yavız, yay, yazlıg, yégirmi, yelim, yenge, yeti, yétinç, yetmiş, yıd, yıdlıg, yığıt, yılan, yıllık, yiltız, yiltızlıg, yıpar, yıparlıg, yırinçig, yigen, yigirminç, yigne, yilpigü, yimiş, yinçü, yirinliğ, yuka, yumış, yürün
(Bu sözcüklerle ilgili açıklamalar ve örnek kullanımlar 2.2’de mevcuttur.)

3.1. Eski Uygurcadan Yeni Uygurcaya Anlam Genişlemesine Uğrayan Sözcükler

3.1.1. Eski Uygurcadan Yeni Uygurcaya Fonetik Açıdan Değişime Uğramamış Sözcüklerde Anlam Genişlemesi

aç:

EU. aç: Aç, acıkmış olma durumu, tok olmayan

-ğay küçütgey... aç kırs⁵⁵⁶ ig kegen yağı yavlağ bolmağay (AYK.II.28a.89/21-22)

(Açlık, yoksulluk, hastalık olmayacak, kötü niyetli düşmanlar olmayacak.)

bolzun m(e)n montan oğ açın turu öleyin ezüg sav ağızımdın ün -[mezü]n (DKPAM. Mz.744/10-11)

(Olsun, ben burada bir şekilde bekleyip öleyim de yalan söz ağzımdan çıkmasın.)

⁵⁵⁶ Kaya 1994: kız

YU. aç: 1. Karnında yemek olmayan, yemek yememiş olan, karnı aç olan; 2. Açık, mat, rengi solmuş

2. Şükretmeyi bilmeyen; 3. Mükemmel olmayan, tam olmayan, eksik olan, iyi yetişmeyen;

men bugün aç kaldım. (İL: A. 30), (Ben bugün aç kaldım.)

aç öyde kêtik uyumas. (İL: A. 30), (Oburun evinde yoğurt tutmaz.)

aç némini yimes, tok némini dimes. (İL: A. 30), (Aç ne yemez, tok ne demez.)

aç sérîk reñ. (İL: A. 30), (Açık sarı renk.)

Sözcük Yeni Uygurcada “aç, tok olmayan” anlamından başka anlamları da kazanmıştır.

adaş:

EU. adaş: Arkadaş, dost

adaş boltumuz kim kayu kitser biz bir (SUK Mi09/3)

(Arkadaş olduk ki nereye gitseler biz bir...)

yeğen tağay adaş böşük edgü... (DKPAM. 04955)

(Yeğen, amca, eş dost, iyi...)

YU. adaş: ٱدەش Arkadaş, Dost, Sevgili

adaş bolmak (İL: A. 42), (Arkadaş olmak.)

kördün mu bu başımni? Közümdiki yaşımnı, üç kün boldi körmeymen, kara kaç adaşımnı. (İL: A. 42), (Gördün mü bu başımı, Gözümdeki yaşıımı, üç gün oldu görmedim, kara kaşlı yarımı.)

Sözcüğün “arkadaş” anlamı çok erken dönemlerde yaygın olarak kullanılmıştır (ED. 72).

ağa:

EU. ağa: Ağabey, büyük kardeş

(4) *amraḡ toḡmuṣ ini kelin* (5) *aḡam ḡayda termü erki* (ETŞ. 252/4-5)

(Sevgili doḡan, küçük kardeş gelin, “Aḡam nerede”? der mi dersin)

YU. aḡa: 𐰽𐰪 1. Aḡabey 2. Kendinden büyük olan yakın akraba 3. Yurt büyükleri 4.

Eski dönemlerde yönetici adı

biz aḡa ini üçümüz üç ḡil ḡarekterge ige iduḡ. (İL: A. 111), (Biz aḡabey kardeş üçümüz ayrı karakterlere sahibiz).

kiteyluḡ aḡa iniler. (İL: A. 111), (Gidelim aḡabeyler.)

aḡa begler (İL: A. 111), (Aḡalar)

herem aḡisi (İL: A. 111), (Harem aḡası)

ak:

EU. ak: Ak, beyaz.

aḡ turuṣluluḡ (AYK. S.7b. 14/3)

(Beyaz duruṣlu)

YU. aḡ: 𐰽𐰪 1. Beyaz 2. Tertemiz, günahsız 3. Doğru ve iyi amel 4. Cenazede cenaze sahiplerinin beline baḡladığı beyaz kuṣak

aḡ ḡeḡez (İL: A. 124), (Beyaz sayfa)

men özemge aḡ ikenmen yazévirimem. (İL: A. 124), (Ben kendimin günahsız olduğunu biliyorum ve yazmaya devam edeceğim.)

aḡni ḡara, ḡarini aḡ ḡılmaḡ. (İL: A. 124), (Beyaza siyah, siyaha beyaz demek.)

merhumniḡ yalḡuz ḡizi béṣiḡa aḡ romal ḡigip, bélige aḡ baḡlap cinaziniḡ aldida maḡdi. (İL: A. 124), (Merhumun yalnız kızı başına beyaz eşarp ve beline beyaz kuṣak takarak cenazenin önünde yürüdü.)

Eski Uygurcada daha çok hayvan rengini bildirmek için kullanılan bu sözcük (ED. 75)

Yeni Uygur Türkçesi’nde aynı anlamı devam ettirirken bunun yanında farklı anlamlar da kazanmıştır.

ağız:

EU. ağız: 1. Ağız 2. Boşluk 3. Yer adıyla kullanılan bir sözcük

(15) *ol altun küvrügnüñ ağız içinte..(16) bu soğançığ şlok nomlar eşitildi.* (AYK. II.31b. 96/15-16)

(O altın davulun sesinden güzel Nom şiirler işitildi.)

(1517) *inçe tép yarlıkadı tözüñ buyruk- (1518)-lara boşuğ kılmuş bolunlar ağız- (1519) -ımdın ünmiş köni kertü saviğ (1520) küzetgeli barayın tép tédi..buyruk* (DKPAM. Mz.697/1517-1520)

(Şöyle diye buyurdu: Ey, Asil görevlilerim, (Beni) bağışlayınız! ağızımdan çıkmış (olan) doğru sözün (gereğini yerine getirmek için) gideyim.)

YU. ağız: 1. Ağız 2. Konuşan kişi 3. Boşluk, başlangıç nokta 4. Sayılarla beraber kullanıldığında oda sayısını bildirir.

dive ağzini éçip kızğa hücum kıldı. (İL: A. 115), (Canavar ağzını açarak kıza hücum etti.) *kişlik köktat orisiniñ ağzi mehkem étilmigenliki üçün oridiki köktatlar muzlap kıldı.* (İL: A. 115), (Kışlık sebze kilerinin kapısı açık kaldığı için kilerdeki sebzeler dondu.)

heğniñ ağzini tosiwalğili bolmaydu (İL: A. 115), (Başkasının ağzını kapatamayız.)

koça ağzi (İL: A. 115), (Sokak girişi)

köp égiz bir bolsa bir égiz yéñilidu. (İL: É. 90), (Çok ağız birleşse tek ağız yenilir.)

égiz açmak (İL: É. 90), (Söz başlamak)

üç égizlik öy (İL: É. 90), (Üç odalı ev)

İnsan vücudundaki organ adı olan sözcük yan anlamlarıyla çağdaş Türk lehçelerinin birçoğunda bazı fonetik değişimlerle yaşamaktadır (ED. 98). Yeni Uygurcadasözcük “ağız” ve “égiz” şekli beraber kullanılmaktadır. “égiz” sözcüğünde {A} ünlüsü ikinci hecedeki {I} ünlüsünün etkisiyle é’ye dönüşür. “ağız” sözcüğü yer adıyla beraber

kullanıldığında “*hudut*” anlamını taşımaktadır. *alataw égizi* (Alataw sınır kapısı), *koncirap égizi*, (Koncırıp sınır kapısı). Bazen “*defa*” anlamında miktarı bildirmektedir. *bir égiz gepim bar*. (Bir çift lafım var)

ala:

EU. ala: Renkli, karışık renkli

(1) *yunt yıl ikindi ay* (2) *toğuz yañıka maña tölek* (3) *temürke terken ud* (4) *kergek bolup umar* (5)-*nıñ ala udın terken* (6) *aldım bu ud-nıñ* (7) *terin-ge küz yangıt-a* (8) *iki şıǵ tarıǵ üç şıǵ* (9) *yur birürmen bu ud*. (SUK RH14/1-9)

(Öküz yılı ikinci ayın dokuzuncu günü, ben Tölek Demir ineğe ihtiyacım olduğu için Umar’ın ala ineğini kiraladım. Bu ineğin kira bedeli için hasat zamanında yirmi avuç buğday, otuz avuç darı vereceğim.)

YU. ala: *۱* 1. Siyah ce beyaz renkten oluşan nesne veya hayvan 2. Karışık renkli 3. Kötü niyetli, hain 4. Eşit olmayan

ala at (İL: A. 151), (Siyah beyaz benekli at.)

ala çapan (İL: A. 151), (Renkli ceket.)

ademıñ alisi içide, hayvannıñ alisi téşida. (İL: A. 151), (İnsan rengini belli etmez, hayvan rengini belli eder.)

ala buğday (İL: A. 151), (Eşit ekilmeyen buğday.)

Sözcük kendi anlamı dışında “kötü niyetli, hain” gibi mecaz anlamlarda da kullanılmıştır. Çağdaş Türk Lehçelerinde “*ala bula*” ikilemesi ile görülür (ED. 126). Yeni Uygurcada de Eski Uygurcadaki aynı kullanımı korumuştur.

altun:

EU. altun: Altın

tizig altun kümüş vayduri (AYK .VIII.R-M 515/389), (Altın gümüş süs)

altun önlüg körgeli körkle sıgun bar erdi... (DKPAM. 0252/25-26)

(Altın renkli, görmeye değer bir geyik varmış.)

YU. altun: ثالتون 1. Altın, altından yapılmış para, değerli eşya 2. Değerli, paha biçilmez

altun kan (İl: A. 159), (Altın madeni)

altun sikke (İl: A. 159), (Altın para)

tarihniñ altun varaqliri (İl: A. 159), (Tarihin altın sayfası)

altunluq:

EU. altunluq: Altınlı, altın gibi, altınla süslenmiş

altunluğ küvrügler (AYK. III.29b. 184/6), (Altın davullar...)

altunluğ kumı[n] (DKPAM. Mz.432/3362), (Altın gibi kum...)

YU. altunluq: ثالتونلوق 1. Altın içeren, altın sahibi 2. Altın bulunan bölge 2. Yer adı

altunluq öydin köngülñiñ tinçliki yahşi. (İl: A. 161), (Altınlı evden huzurlu ev iyidir).

altunluq maziri (İl: A. 161), (Altınlı mezarı)

Sözcük “altına sahip olma, altından yapılan, altın gibi” anlamlarında çağdaş Türk lehçelerinin çoğunda kullanılmaktadır (ED. 134).

amrak:

EU. amrak: Sevgili, aziz

*biliglig işlerniñ amrak** oğulқыyasın qadır bars tutmış bolsar...*(MAİT. 33/16-17-18)

(Akıllı, zarif kadınlardan birinin sevgili oğlunu yitici bir kaplan yakalamış olursa...)

teñri teg amraq begimize bo bir tınlıgñıñ isig özin satgın alıp biziñ öz-ümüzni barça urunçaq yégey (DKPAM. 3188)

(Tanrı gibi aziz beyimiz, bu canlının hayatımızı tamamen tehlikeye atacaksınız.)

YU. amrak: ئامراق 1. Sevgili, seven, vaz geçilmeyen, yakın olan 2. Hevesli

amrak balam (İL: A. 185), (Sevgili çocuğum)

yaşlar oyunğa amrak, kërilar uykuğa (İL: A. 185), (Gençler oyunu sever, yaşlılar uykuyu)

“Arkadaş, dost” anlamında olan sözcük Yeni Uygurcada anlam genişlemesine uğramış, “hevesli” anlamında da kullanılmaktadır.

apam:

EU. apam 1.Olduğu zaman, eğer, iken 2. Şeref unvanı

(1)edrem küseyü...apam birök iş- (2) imin..bütürmez ök erser siz...(AYK. VIII.6a. 507/1-2)

(Fazilet isteyerek işimi bitirmez iseniz...)

[men baçaq turmuş] taşık apam-ka ayidip bitidim. (SUK Mi19/23)

(Ben Bacak Turmuş Taşık’a söyleyerek yazdırdım.)

YU. apam: ئاپام 1. Anne. 2. Saygı bildirir. 3. şahıs iyelik ekiyle kullanıldığında karı koca arasındaki ilişkiyi bildirir.

kurban, apamni kandaq kilimiz? Siz uniñ yénida boluñ. (İL: A. 5), (Kurban, annemi ne yapacağız? Siz onun yanında olun.)

ayımhan apa (İL:A. 5), (Ayım han anne)

apisi, balılar körünmeyduğu. (İL: A. 5), (Annesi, çocuklar gözükmüyor?)

Sözcüğün “ise, iken, eğer” anlamı Uygurca metinlerde 14 yüzyıldan sonra kaybolmuştur (ED. 11). “Şeref unvanı” anlamı ise “ata, ecdat” anlamındaki “apa” sözcüğünün iyelik eki almış şeklidir. (ED. 5).

ara:

EU. ara: Ara, orta

(9) *b[e]lgü tutmaz bolsar ötrü ikin ara* (10) *öçmeksiz, üzölmeksiz bolmuş üçün* (11) *anın bu nomluğ etöz artamadın* (12) *buzulmadın tebremedin* (AYK. II.17a. 67/9-12)
(Belirti utmaz olursa ikisinin arasında sönmez ve kesilmez olduğı için bu Nomlu vücut hiç bozulmadan, değışmeden...)

[*suburgan*] *ara eğil körklüğ şastrapiry atlığ...* (DKPAM. Mz. 855/58)

(Mabet içinde sıradan bir görünöme sahip olan Şâstrapriya adlı...)

YU. ara: ۱. İki nokta arasındaki mesafe 2. Sıra 3. İki olay arasında geçen zaman, süre 4. İnsanlar arasındaki ilişki

bêhilğa kol bilen yançukniñ arisi 40 künlük. (İL: A. 53), (Pintiye el ile cebin arası 40 günlük yol.)

men üç oğul arisida birla kız idim. (İL: A. 53), (Ben uç erkeğın arasındaki tek kızdım.)

aridin alte ay ötken bolsimu zülal uni bir kêtimmu yoqlimidi. (İL: A.53), (Aradan altı ay geçmesine rağmen Zülal onu bir kere bile görmeye gelmedi.)

düycan ile kasim ahun arisidiki munasivet mundın üç yıl buzulğanidi. (İL: A. 53), (Grup başkanı ile Kasım arasındaki ilişki bundan üç sene önce bozulmuştu.)

arslan:

EU. arslan: Aslan, kişi adı

arslan bōride ulatı kadir... (AYK. IV.65a. 325/20)

(Aslan, kurt gibi vahşı...)

(2) *kidiz kergek bolup* (3) *arslan sınıkur oğul-ta bir kidiz alti* (4) *böz-ke altım* (SUK Lo 06/2-4)

(Keçeye ihtiyaç olduğı için Arslan Sınkur'dan bir keçeyi altı pamuk kumaşa aldım)

YU. arslan: ۱. Aslan 2. Korkmaz, cesur 3. Erkek adı

arslan balisi arslan bolur. (İL: A. 66), (Aslan yavrusu aslan olur.)

arslandek batur (İL: A. 66), (aslan gibi cesur)

aslan beg (İL: A. 66), (Arslan Bey)

Yeni Uygurcada “*aslan*” ve “*arslan*” olarak iki şekilde farklı anlamlarda kullanılmaktadır. “*aslan*” sözcüğü “kedi yavrusu” (İL:A. 100) anlamında, “*arslan*” sözcüğü ise “kaplan” (İL:A. 66) anlamındadır.

artuq:

EU. artuq: Artık, daha çok, fazla

yüz artuq kişiler bo nom erdinig (AYK. S.8b. 16/23)

(Yüzden fazla kişi bu Nom mücevherini...)

(541) *artuq*⁵⁵⁷.. *köñülin bursañ* (542) *qıvraq* (DKPAM. U1783+U1605/541-542),
(Fazlasıyla...gönlüyle cemaate...)

YU. artuq: تارتوق 1. Fazla, İhtiyaçtan fazla olan. 2. İyi, Güzel 3. Güçlü, Her şeyden üstün 4. Gereksiz

artuq uhlisañ aç qalisen. (İL: A. 61), (Fazla uyursan aç kalırsın.)

sendin artuqini tapalmaymen. (İL: A. 61), (Senden iyisini bulamam.)

qelemniñ küçi artuq. (İL: A. 61), (Kalemin gücü çok büyük.)

artuq gepniñ kériki yoq. (İL: A. 61), (Fazla lafa gerek yok.)

aş:

EU. aş: Yiyecek, yemek 2. Kurban yemeği, merasim yemeği

...üçün aş içgü ton kedim tölet... (AYK. II.23b.80/19)

(...için yiyecek, içecek, kıyafet, yatak döşek...)

(17)... *igleser yiti künki mün aş men çintso* (18) *şıla birirmen* (SUK P101/17)

(Hasta olursa yedi günlük çorbasını (yemeğini) ben Çintsu Şıla veririm.)

⁵⁵⁷ Wilkens 2016: artuq

YU. aş: ئاش Yemek, Sebzeli Uygur pilavı 2. Ziraat, tahıl 3. Deri aşındırmak için un, su ve tuz karıştırılarak yapılan sıvı karışım.

yârim turup yénimda, coza koyup aş koysa, her kim söygen yar bilen, bir tekiyge baş koysa, (İL: A. 104), (Sevgilim yanımda olsa, sofraya kurup yemek koysa, herkes sevdiği ile beraber olsa.)

biz aş dem alğuçe bağka çıkip aylinip çıktuk. (İL: A. 104), (Biz pirinç demlenene kadar bahçede biraz dolaştık.)

étizdiki aşni yiğip bolduñlar mu? (İL: A. 104), (Tarladaki ekini topladınız mı?)

térini aşığandin kéyin yene bir hepte kurutimiz. (İL: A. 104), (Derini işledikten sonra yine bir hafta kurutacağız.)

Yeni Uygurcada sözcüğün “yemek” anlamı çeşitlenmiştir.

ata:

EU. ata: Baba

(21) yiti ançulayu kelmişlerke ata қаnlарқа (22) yig üstünki kirtgünç üze yükünürüm. (AYK. BE. 1a. 678/21-22)

(Bu dünyaya gelenlere, ecdadımıza en yüksek sadakat ile saygı gösteririm.)
yükünürüm)

(12) atamız-niñ ülüş bitig-indeki-çe negü-sin (13) kimin tapşura birip (SUK WP 06/12-13)

(Atamızın vasiyetindeki gibi neyi kime verdiğini...)

YU. ata: ата 1. Çocuk sahibi olan erkek 2. Bir işin yapılmasına öncülük eden, o işi yöneten, saygıdeğer kişi

balılarniñ atisi öyde yok. (İL: A. 13), (Çocukların babası evde yok)

tibabetniñ birinci atisi: loqman hékimdir. (İL: A. 13), (Tıbbın ilk atası Lokman hekimdir.)

ay:

EU. ay: 1. Ay, Gök cismi 2. Kişi adı (SUK)

(16) süzü -ük ay t[e]ñri k[e]ntu arıgınga süzükiñe (17) ne teg tükelig erser... (AYK. IV.6b. 212/16-17)

(Temiz ay tanrı temizliğe, duruluğa nasıl dolmuş ise...)

(2842) üküş yılın ayın (2843) etözke ağır ayağ kılıp kaçan... (DKPAM. Mz.695/2842-2843)

(İnsan uzun yıllar aylar boyunca bedenine saygı gösterir (iyi davranır) ne zaman...)

(3) karabaş toyın çoğ-nuñ ay sılığ (4) atlıg ebçi karabaş bözçi bu ikegü... (SUK Mi02/2-3)

(Karabaş Toyın Çoğ'un Ay Silig adlı dokumacı kadın kölesi bu ikisi...)

YU. ay: 1. Gök cismi, ay 2. Bir ay içindeki otuz gün 3. Ay gibi ışık saçan, ay gibi güzel

tolun ay (İL: A. 205), (Dolun ay)

aynıñ on beşi yoruk, on beşi karanğı. (İL: A. 205), (Aydın on beşi aydınlık on beşi karanlık.)

ay kızım, gül kızım. (İL: A.205), (Ay gibi kızım, gül gibi kızım.)

Asıl anlamı “Gök cismi” olan sözcük erken Türkçe döneminde “bir yıldaki ay sayısı” ve “ayın şekli” anlamıyla kullanılmıştır (ED. 265). Yeni Uygurca’ da kadın kişi adlarında “ay” sözcüğü ile yapılmış 300’e yakın isim bulunmaktadır. (UKİK. S.41).

Ör. *Aygül, Aynur*

az

EU. az: Az, biraz

...atlık az yarukluğ teñri yirinte... (AYK. III.9a. 143/4)

(...atlı az ışıklı tanrı yerinde...)

az bedüser tavar kazğanu [katıġlanur] (DKPAM. Mz.809/977)

(Biraz büyüyünce mal mülk kazanmak için gayret ederler.)

YU. az: 1. Sayı olarak fazla olmayan 2. Bazen, arada sırada

bu pul bek az. (İL: A.79), (Bu para çok az.)

u tala tüzge az çıkatti. (İL: A.79), (O dışarıya çok az çıkıyordu.)

“Az, biraz” anlamındaki bu sözcük çağdaş Türk Lehçelerinin hepsinde bulunmaktadır.

“Az, biraz” anlamındaki bu sözcük Yeni Uygurcada “bazen” anlamında da kullanılmaktadır.

baş:

EU. baş: 1. Baş, kafa 2. Yara, yara başı 3. Başlangıç, birinci

(22) *ezrua teñri ordusuña* (23) *tegi kayu erklig küçlüg baş başdın* (Iteñrilerniñ luularniñ tişi erkek (2) *kut vahşiklarniñ ordo karşılar* (AYK VI. 11b. 472/22-23, 473/1-2)

(Brahma tanrının sarayına kadar güçlü, lider tanrıların, ejderhaların, dişi erkek ruhların, sarayları varsa)

(33) *yağı alkınmış yula teg tañ* (34) *başntağı uyağur yultuzlar teg* (MAİT. 103/33-34)

(Yağı azalmış lamba gibi (veya) sabaha karşı batan yıldızlar gibi)

YU. baş: 1. Kafa, kelle; 2. Lider, önder; 3. Önemli, esas; 4. Beyin, akıl; 5. İlk, birinci; 6. Sayılarla beraber kullanılarak birimi bildirir;

sozuğ baş (İL: B. 351), (Uzun baş)

çirik béşi (İL: B. 351), (Çeri başı)

baş vezipe (İL: B. 351), (Önemli görev)

béşim pékirap ketti. (İL: B. 351), (Kafam karıştı)

undak adem némişka başta maḳul bolḡantiḡ? (İL: B. 351), (O zaman neden ilk başta kabul ettin?)

bir baş piyaz (İL:B. 351), (Bir tane soğan)

Asıl anlamı “insan vücudundaki baş” olan sözcük daha sonra “ordunun başı, başlangıç” gibi anlamlar da kazanmıştır (ED. 375). Bu anlamların sayısı Yeni Uygurcada oldukça fazlalaşmıştır.

bay:

EU. bay: 1. Zengin, varlıklı 2. Kişi adı

(1)////////ka maḡa ḡanur seḡün (2) [ke yuḡlaḡlıḡ kunpu]kergek bolti bir asil bay (3)[atlıḡ karabaşımı]///un /// yığ seḡünke (4) toḡuru tumlıtu satdım. Satıḡ tavarın inḡe söz- (5)[leḡtimiz] ////////// (SUK Sa20/2-5)

(.....bana Kantur Seḡün’e *kullanmak için kunpu* gerekli oldu. Bir Asil Bay adlı kölemi yığ Seḡün’e tam ve kesin olarak sattım. Satış malını (Parasını) şöyle sözleştik...)

(3104) ḡ[a]budivip yértinḡüde bay barım- (3105) -lıḡ çoḡluḡ yalınlıḡ barans atlıḡ kent...(DKPAM. Mz.751/3104-3105)

(Jabudivip adlı yer yüzünde zengin itibarlı, ısıltılı ve aydınlık Benares adlı memleket...)

YU. bay: باي 1. Zengin, varlıklı, ekonomik olarak hiçbir şeye ihtiyacı olmayan; 2. Çok, bol; 3. Zengin birine seslenirken ismin arkasına gelir;

bay memliket (İL: B. 407), (Zengin memleket)

momay türlük rivayet, epsanilerge ve letipe, ḡöḡeklerge bay idi. (İL: B. 407),

(Yaşlı kadın bir sürü masal, hikâye biliyordu.)

bay aka, oḡri demsiz méni siz? ḡotandiki izlarni, ḡarap körünḡ ḡandak iz. (İL: B. 407),

(Bey ağabey, siz bana hırsız mı dediniz? Ahırdaki izlere bakın, nasılmış?)

“Zengin, zengin adam” anlamındaki sözcük bazı Türk lehçelerinde ise “üst tabakadan insanlar ve eş” anlamında da kullanılmaktadır (ED. 384). Yeni Uygurcada “çok bol” anlamıyla da kullanılmaktadır.

bel:

EU. bel : Bel, kalça, yan taraf ⁵⁵⁸; 2. Dağ geçidi

(5) *belde turğan biş-on oğlan* (6) *begim kayda termü erki* (ETŞ. 252/5-6)

(Belde duran elli yiğit, Beyim nerede? der mi dersin?)

YU. bel: بهل 1. Bel 2. Orta kısım 3. Maddi veya manevi güç

ademniñ béli (İL: B. 438), (İnsan beli)

yağaçniñ béli (İL: B. 438), (Tahtanın ortası)

tazimu béli boş nersikensen dédi etret başlıķi héliķi yigitke. (İL: B. 438), (Sen de çok tembelsin dedi grup başkanı o gence.)

ED’de “Bel kalça, yan taraf” anlamındaki “bel” sözcüğünden başka bir “dağ geçidi” anlamındaki “bel” sözcüğü de görülür (ED. 330).

Yeni Uygurcada bunların yanında “maddi ve manevi güç” anlamını da kazanmıştır.

birgüçi:

EU. birgüçi: Satıcı

alğuçığa birgüçiğe inçke ayitip men pusartu sınkay-ka (SUK Sa01/18)

(Alıcı ve vericiye iyice söyleyip ben Pusartu Sinkay Ka...)

YU. bergüçi: بهرگوجی 1. Veren, katılan 2. Vermiş olan, borç veren 3. İşi yapan, katılan

kerz bergüçi (İL: B. 426), (Borç veren)

imtihan bergüçi (İL: B. 426), (Sınava katılan)

⁵⁵⁸ Bang; Arat 1933: Lieder aus Alt- Trufan

“ber” fiiline “iş yapını bildiren” (EUTS. 52) anlamındaki isim yapım eki olan {+gUçI } ekinin eklenmesiyle türemiştir.

Yeni Uygurcada “veren, katan” anlamlarıyla yardımcı fiil olarak kullanılmış, Eski Uygurcadaki kalıcı isim kullanımını yitirmiştir.

bez:

EU. bez: Kabarcık, beze

...kadağlarığ kartıg bezig yiriñig... (AYK. X.8b. 614/3)

(...günahları, yara cerahatleri, irinleri...)

YU. bez: ج 1. Canlıların vücudundaki salgı yapan hücre 2. Vücut enfeksiyonda ortaya çıkan kabarıklık 3. Utanmaz, laftan anlamaz

aşqazan bezi (İL: B. 429), (Mide bezi)

arzügülñiñ köksige bez ösüp qaptu. (İL: B. 429), (Arzu Gül’ün göğsünde kist varmış)

bu bala bekla bez bolivaldi. (İL: B. 429), (Bu çocuk hiç laf dinlemez oldu.)

“Ciltte oluşan kabarıklık, yara” anlamında olan bu sözcük çağdaş Türk lehçelerinin hepsinde kullanılmaktadır (ED. 388).

bir:

EU. bir: Bir

taķi yime bir bilge biligin... (MAİT. 2/35)

(Ve yine bir bilge ile...)

çağsaput ay bir yañğıka men adıg tarħa ’n-ka... (SUK Sa01/1)

(On ikinci ayın birinci günü ben Adıg Tarhan’a...)

üçegü birisi törder stir tuz tudup yorızun-lar... (SUK WP04/29)

(Üçünden biri dörder sitir tuz alarak yürüsünler.)

YU. bir: بر 1. Bir 2. Üçüncü teklik iyelik eklerinden “-i, si” nin eklenmesiyle “kişi,

insan” anlamında kullanılır 3. İsim kökenli sözcüklerin önünde kullanıldığında “bu, şu” anlamını taşır

gep bir kulağ iki (İL: B. 547), (Laf bir, kulak iki.)

işik aldida birsi sili bilen körişimen dep turidu . (İL: B. 547), (Kapı önünde biri sizinle konuşacağım diye bekliyor.)

Aslında bir sayı sözcüğü olan “*bir*”, Türkçenin tüm dönemlerinde yaygın olarak kullanılmıştır (ED. 353). “*bir*” sözcüğünün çekimli biçimi olan “*birisi*” sözcüğü üst üste iki iyelik eki almıştır.⁵⁵⁹ Sözcük Eski Uygurcada “birisi” anlamında kullanılırken Yeni Uygurcada “kişi, insan” anlamıyla kullanılmaktadır.

boş:

EU. boş: Boş, serbest

(6) oğulanğa ögke қаңқа buyanı (7) tegzün tip boş bitig birtim. (SUK WP2/7)
(Hizmetkara, anneye, babaya bereketi ulaştırmaya diye özgürlük belgesi verdim.)

[irin]çüde boş bolalım қшаңти болзун. (MAİT. B.74/40) ((Günahlardan) kurtulmak istiyoruz, Affedile!)

YU. boş : بوش İçinde hiçbir şey olmayan, boş; 2. İçinde kimse olmayan, sahibi olmayan; 3. Kolay yıpranan, dayanıksız; 4. Yeterli olmayan;

aşpez қолға bir boş қақини элип coza üstige ve yerge чүшүр ketken чөплерни bir birlep तरीшке başlıди. (İL: B. 461), (Aşçı eline bir boş kâse alarak masa üstüne ve yere düşen erişteyi toplamaya başladı.)

mu’ellim, bizniñ iki égiz öyimiz pütünley boş turivatidu, şu öyge köчүр kélemdila?- dédi mihray mu’ellimge semimi iltimas қилип. (İL: B. 461), (Öğretmenim, bizim evin iki odası şu an boş duruyor, isterseniz oraya taşınabilirsiniz, dedi Mihray samimi halde.)

⁵⁵⁹ Talat Tekin, Üçüncü Kişi İyelik Eki Üzerine, **Ankara, Genel Dilbilim Dergisi**, Cilt 2, S.7-8, 1980, s. 10-17.

“balimiz derslerini obdan okuvatıdu, tapşuruklarını vaktida işlevatıdu, boş vaktidirida muşundak nersilerini yasap oynisa zihni éçilip kalıdu emesmu’ d’edi s’elim aka ayalığa.

(İL: B. 461), (Çocuğumuz derslerine iyi çalışıyor, ödevlerini zamanında yapıyor, boş zamanlarında böyle şeylerle uğraşsa zihni açılır değil mi, dedi Selim Ağabey eşine.)

zahir henzuçide boşrak idi. (İL: B. 461), (Zahir’in Çince ’si pek iyi değildi.)

Temel anlamı “kontrol altında olmayan, özgür” olan bu sözcük daha sonra anlam genişlemesi ile “boş, dolu olmayan” anlamını kazanmıştır.

boyun:

EU. boyun: Boyun, ense, vücut

(10) boyununuz ol... tolun ay teñrike (11) teñrike oñsatı yüzünüz erür..(AYK. X.30b. 658/10-11)

(Boynunuz o...Yüzünüz dolun aya benziyor.)

...boyın tolap ün’er-men kider-men tiser (SUK AD03/28)

(...dinlemeyerek (boyun çevirerek) çekip gideceğim derse...)

YU. boyun: بويون Boyun, ense 2. Üstündeki, ait olan

u boynığa altun zencirini taķidi ve sirtķa mañdi. (İL: B. 485), (O altın kolyesini taktı ve dışarıya doğru yürüdü.)

niyaz ğoca savaplık üçün tohtiniñ boynidiki ķerzni elip taşlivetti. (İL: B. 485), (Niyaz Hoca sevap için Tohti’nin borcunu sildi.)

Yeni Uygurcada bedenın parçası anlamının yanında “kişiy’e ait, kişinin üstünde olan” anlamında da kullanılır.

boz:

boz:

EU. boz: Toprak rengi, gri

burnınta boz bulut önür tiyür (ETŞ. 24/19)

(Burnundan boz bulut yükselir derler)

(58) boz bay tirek yidleg birler (59) ilgimizni kavışurup töpümin (60) yirke tegürüp

ayayu ağırlayu (61) yinçürü yükünür men taķı yme... (MAİT 2/58-61)

(Boz Bay Tirek, Yidleg ile ellerimizi kavuşturup başımızı yere koyarak hürmetle secde ederiz. Yine...)

YU. boz : بوز 1. Kül rengi, Gri 2. Açılmamış toprak, sürülmemiş toprak 3. Evlenmemiş, Tecrübesiz

boz koy (İL: B. 457), (Boz koyun)

boz toprak (İL: B. 457), (Açılmamış toprak)

boz yigit (İL: B. 457), (Evlenmemiş yiğit)

“Gri” anlamındaki sözcük Eski Uygurcada daha çok at rengini belirtmek için kullanılırken Yeni Uygurcada “sürülmemiş toprak” ve “evlenmemiş erkek” nitelemesi için de kullanılmaktadır.

bu:

EU. bu: Bu

(6) adasıntın bo⁵⁶⁰ biş törlüg adalartın (7) kōrkınlartın ozar kurtulur (AYK. IV.68b. 332^{1/6})

(Tehlikeden, bu beş türlü tehlikeden uzaklaşır, kurtulur.)

bo⁵⁶¹ oķ ıduķ teŗrikenimiz... (DKPAM. 00189) (Bu kutlu tanrılarımızın...)

YU. bu: بۇ 1. En yakında olan varlığı göstermek için kullanılır 2. Konuşulmakta olan zaman dilimi

⁵⁶⁰ Kaya 1994: bo

⁵⁶¹ Wilkens 2010: bo

oğlum, buni hemen akañğa apirip bergin- dédi anisi qolidiki kegezge yögeklik nersini baliğa béríp. (İL: B. 488), (Oğlum, bunu hemen ağabey 'ine götür dedi annesi elindeki kâğıda sarılı şeyi çocuğa vererek.)

u bu künlerde ağınisiniñ öyide turivatatti. (İL: B. 488), (O bu günlerde arkadaşının evinde kalıyordu.)

can:

EU. can: Yaşama, hayat

(3) eşi üçün aziz can (4) qanın qurban kıldaçı (ETŞ. 256/3-4)

(Arkadaşı için aziz canını ve kanını kurban eder.)

YU. can : جان 1. Yaşama, hayat, Ailedeki kişi sayısı 2. Güç, Kuvvet 3. Aziz, Değerli, Önemli olan 4. kişi isimlerinin arkasında kullanıldığında yakınlığı bildirir

pulda kérek yok, can saqaysa boldi. (İL: C. 524), (Para önemli değil, yeter ki iyileşsin).

bizniñ öyde töt can bar. (İL: C. 524), (Bizim evde dört kişi var.)

u arqısidin kéivatqan avazlarni anlap bar ceni bilen yügreşke başlidi. (İL: C. 524), (O arkasından gelen sesleri duyunca can havliyle koşmaya başladı.)

sodiger dégen pulni can köridü. (İL: C. 524), (Tüccar parayı her şeyden çok sever.)

qanunniñ ceni (İL: C. 524), (Kanunun en önemli noktası)

eñmetcan (İL: C. 524), (Ahmet can)

Farsçadan alıntı olan sözcük Eski Uygurcada çok sınırlı olarak kullanılmışken Yeni Uygurcada oldukça yaygın bir kullanıma sahiptir.

çañI:

EU. çañ : Çan

(sol iliginte) çañ tutar saqınıp yür[ek] (AYK S.15a.27/18)

(Sol elinde çan tutmuş halini düşünüp)

YU. çaŋ : Müzik aleti 2. İki nesnenin birbirine çarpışmasından çıkan ses

çaŋ çalmak (İL:Ç. 655), (Çan çalmak.)

uniŋga “çaŋ” kılıp bir kaçat tegdi. (İL: Ç.655), (Ona şak diye tokat attı.)

çaŋ II:

EU. çaŋ : Çince kişi Soyadı

(20) anıŋ küçinte ol çaŋ bağığ kou- (21) tav atlığ kişi ölürgüçi yılki (AYK. S.7b. 14/20-21)

(Onun gücü ile Çang soyundan olan Ku Tav atlığ kişi öldüren hayvanlar...)

YU. çaŋ : چان Çince kişi Soyadı

çaŋ famililikler (İL: Ç.655), (Çang soyundan olanlar.)

Çinceden alıntı olan bu sözcük ilk olarak “şarap kadehi, bardak” anlamında kullanılmıştır (ED. 424). “çan” (müzik aleti) anlamındaki sözcük eski Çincede “𪛗𪛘𪛙” olarak okunmaktadır (Çevrimiçi) (<https://humanum.arts.cuhk.edu.hk/Lexis/leximf/search.php?word=𪛗𪛘𪛙>, 22 Haziran 2021). “Çanak, bardak” anlamındaki sözcük ise Eski Çincede “tša:n” olarak okunmaktadır. Basitleştirilmiş şekli ise: Çin. < 盞 zhan. Çince chang şeklinde okunan birkaç soyadlar: Çin. < 张/场/常/昌/畅/厂/昶 chang

eski:

EU. eski: Eski

(5) (bir eski töşek) bir eski taman çimdan-nı biz toyın (6) kuli şila kamtsuin şila-lar aldımız. (SUK Mi12/5)

(Bir eski yatak, bir eski kıyafeti biz rahip Kuli Şile, Kamtsun Şila olarak aldık.)

(11059) bursañ kuvrağığ erdini munça (11060) kiçig yiğit toyın teyridem köz (11061) ke tükelig bolsar tağı eski (11062) bursañların edgüsin ne ayıtmış. (DKPAM. 11059-11062)

(Buda topluluk cevheri bu kadar genç rahipler ilahi göze sahip olsalar eski Budaların iyiliğine ne söylemiş.)

YU. eski: ئىسكى Çok kullanılmış, eskimiş 2. Kötü

eski çapan (İL: E. 270), (Eskirmiş ceket)

eski adem (İL: E. 270), (Kötü adam)

Sözcük daha çok “yıpranan, çok kullanılan nesneler” için kullanılmıştır (ED. 246).

et:

EU. et: Et

(0829)men bolarka etöz (0830) uduğ kılayın bo montaq saqınıp bodisatav (0831) oğuşlug tavişğan qatıg köñülin isig (0832) özin titgeli qatıg qınığ köñül eritdi. (EUDÇ. 0829-0832)

(Ben bunlara vücudumdaki etim üzerine değerli hürmet göstereyim, bunun gibi düşünüp, tavşan kabilesinde doğan Bodisatav sağlam gönlüyle canlı bedeniyle onu bağışlayalı sağlam ve arzulu gönlünü yükseltti.)

(15)... tilküniñ aşır erşer, yalañuz yintem (16) isig et qan erür. (AYK X.6b. 610/16)

(...tilkinin yiyeceği ise sadece et ile kandır.)

YU. et : ١. İnsan veya hayvan eti 2. Bazı meyvelerin içi 3. Verimli toprak

et qonmaq (İL: E. 227) (Kilo almak)

etlik qoğun (İL: E. 227) (Etli kavun)

zeytunem uruq sélivatkan étizniñ nemlikini tekşürüp bir sıqım topini alqiniğa aldi, höl et topa alqiniğa hémirdek çaplışıp qaldı. (İL: E. 227), (Zeytunem tarlanın nem oranına bakmak için bir avuç toprağı avucuna aldı, nem ıslak toprak avucuna hamur gibi yapıştı kaldı.)

Yeni Uygurcada “et” sözcüğü kendi anlamı yanında diğer anlamlar da kazanmıştır.

iç:

EU. iç: İç

(7) [yarat-]-ıp iç yoriğliğ tözünler kez- (8) ikinte turkıurmak iç yorukluk (9) tözünler kezikinde baştınkı orunta turmuş bodısatavlağa (AYK. IV.53a. 301/7)

(...yaratarak içinde hareket eden iyiler sapının ilk sırasında duran Buda'lara...)

Biz içinteki söz tutur tiip için yaraşı (10) ineçi-tin yarım yastuk kümüş alıp (11) üzüşüp keşisip kitdimiz bu küin-te ınaru...) (SUK Mi03/10-11)

(Biz aramızdaki anlaşmaya uygun olarak İnaçi'den yarım yastuk gümüş alıp anlaştık. Bu günden sonra...)

YU. iç: 1. İç 2. Mide, karın gibi iç organlar 3. İnsanın iç dünyası, acıma duygusu öyniñ içi (İL: İ. 173), (Evin içi)

içi sürmek (İL: İ. 173), (İshal olmak)

uniñ tatқан capalirini aňlap şundaқ içim aғridi. (İL: İ. 173), (Onun çektiği acıları duyunca çok içim acıdı.)

“İç” sözcüğü “evin içi, insan vücudundaki iç organlar” gibi birçok anlamı kendinde barındırmaktadır (ED. 17).

Yeni Uygurcada ayrıca “insanın iç dünyası” anlamını da kazanmıştır.

iş:

EU. iş: İş, görev

(2): söz-leyü tüketser niz-vani-sız bolur tarķarmaқ (3) öçmeksiz bolur tanuқ-lamaқ tip ikileyü iş-i negül turgurup adın (4) yoründek-ig körgeli alķu kirtü-ler-niñ yorüg-in (5) yok üçün tarķarmaқ tanuқ-lamaқ-lıғ iş ködüg.birök... (Üİ. 112a/2-5)

(Eğer, (Klesa'sız olur, uzaklaştırma, sönmezsın olur tanıklama) diye söylerseniz, uzaklaştırma ve tanıklamanın işi olmadığı için, bütün gerçeklerin (Satya) manasını görmek üzere, tekrar başka devayı hasıl etmenin işi nedir?)

(93) [badra hatun] 94 -(95) kezigçe tükel olarka (96) sözledi...birök meniñ bo işimin (97) bütürser sizler uluğ türlüg açığ ağrık [bar] (ADF. 95-97)

(Kaliçe Bhadra'nın gördüğü rüyayı düzgün bir şekilde büsbütün onlara anlattı: Eğer benim bu işimi hallederseniz, sizin için çok çeşitli ödüller olacak.)

YU. iş: ئىش 1. İş, ödev, görev 2. Olay, vaka 3. Terzi, terzilik

öy işi (İL: İ. 264), (Ev işi)

buvay ogulliriga,men késilimdin saqiymaydiğan ohşaymen, silerge üç işni tapşurımen deptu. (İL: İ. 264), (Yaşlı adam çocuklarına: ben galiba iyileşemeyeceğim, size üç görev vereceğim demiş.)

biz uniñdin bu işniñ seebini soriduk. (İL: İ. 264), (Biz ondan bu işin sebebini sorduk.)

ayşem iş tikişke usta. (İL: İ. 264), (Ayşe dikişte çok iyi.)

Çağdaş Türk lehçelerinin çoğunda “iş” şeklinde kullanılan bu sözcük asıl anlamının dışında “yapılmış şey, eylem” anlamlarını kazanmıştır (ED. 253).

kanat:

EY. kanat: Kanat

biliglig bo iki törlüg kanatları (AYK. IV.56a. 307^{1/3})

(Bilgili bu iki türlü kanatları ...)

(03801) toorın tuzaqın uçuğma kuşları (03802 -ıg tutup yuñı kanatı birle yega- li uğratı. (DKPAM. 03802)

(Ağa takılmış kuşları tutarak tüyleri ve kanatları ile yemeye başladı.)

YU. kanat: قانات 1. Kuş ve böceklerdeki uçmayı sağlayan organ, kanat 2. Yel değirmeni ve fırıldak gibi şeylerin kolu 3. Kapı ve pencere gibi açılan ve kapanan

nesnelerin kapağı 4. Yan, taraf, belirli bir düzeyde yerleştirilen şeylerin bir tarafı 5. Parti, meclis gibi topluluklarda düşünce yönünden farklılık gösteren taraflardan her biri 6. yardımcı

ğazniñ kaniti (İL: K. 151), (Kaz kanadı), *kepterniñ kanıtı* (İL: K. 151) (Güvercin kanadı)

çakpilekniñ kaniti (İL: K. 151), (yel değirmeni kanadı.)

asim attin çüşmeyle devraziniñ bir kanitini ittirip açti-de, hoyliğa kirip kéri ücmige étini bağlidi. (İL: K. 151), (Asım attan inmeden avlu kapısını iterek içeri girdi ve atı dut ağacına bağladı.)

binaniñ sol kaniti (İL: K.151), (Binanın sol tarafı.)

sol kanat yazğuçılar (İL: K. 151), (Solcu yazarlar.)

at erkişige kanat (İL: K. 151), (At erin kanadıdır.)

yalğuz kaldım, kanıtımdın kayrıldım (İL: K. 151), (Yalnız kaldım, kanadımdan ayrıldım.)

Çağdaş Türk lehçelerinin hepsinde yaygın kullanılan bu sözcüğün asıl anlamı “kanat” olsa da “balık yüzgeci, çadır tentesi” gibi anlamlarda da kullanılmıştır (ED. 635).

Kanat kelimesi Yeni Uygurcada anlam genişlemesiyle yaygın bir kullanıma sahiptir.

kap:

EU. kap: Deri tulum, ölçü birimi, hacim ölçüsü⁵⁶²

(5)-ta odusar tembin süçüg-ni (6)bir kap birürmen birmedin (7) keçürser men el yañınça (8) asığ bilen köni berür men... (SUK Lo14/5-8)

(Güz başında 30’ı tembin şarabı bir kap veririm, vemedden gecikirsem ülke yasasına göre faizi ile tam olarak veririm.)

⁵⁶² Özyetkin 2003: 0.1 litre

(43) *tamudın kırtulup amtı bu kiçig* (44) *tamularda togup kentü altınkı* (45) *ineklerinkkapların yüde yoriyur*. (MAİT 57/43-45)

(Cehennemden kurtulup şimdi bu küçük cehennemlerde doğup kendilerinin altlarındaki taşaklarını ve torbalarını yükleyerek yürürler.)

YU. kap : ٤٣ Taşıma ve saklama amaçlı kullanılan pamuk veya yünden yapılan torba, Sayılaralar ile beraber kullanılırken miktar bildirir. 2. Kapak, cilt, kılıf

toğra bolmayçu dédi zeytunem, kapka pahta kaçilavatkan ayallargâ yardemlišip turup. (İL: K. 2), (Evet, doğru dedi Zeytunem, torbaya pamuk toplamakta olan kadınlara yardım ederken.)

on kap serenge (İL: K. 2), (on kutu kibrit)

iki kap mıķ (İL: K. 2), (iki kutu çivi)

ular sap altundin népiz kap yasap çişlirini kaplap zinnetleydiken. (İL: K. 2), (Onlar altından ince bir kaplama yaparak dişlerini süslüyormuş.)

yastuk képi (İL: K. 2), (yastık kılıfı)

Sıvılar için kullanılan ölçü birimi “deriden yapılmış torba, kap” anlamındadır. Sözcük “kap, tas” anlamı ile de kullanılmaktadır (ED. 578).

kapçuk:

EU. kapçuk⁵⁶³: Kap, torba, keten torba

erdini altun kapçuk birle (AYK. VI.24b. 446¹/8)

(Mücevheri altın kap ile tutarak...)

(6) *ğa körkin, azu toyın dentar* (7) *körkin kılp eligimte çintamani* (8) *erdini altun kapçuk birle* (9) *tuta mandal içinde kirip et'öz* (10) *üm üzä ağır ayağ kılu , tilim* (11) (AYK VI.24b. 446/6-10)

⁵⁶³ Clauson 1972: kapçak

(Bir ihtiyar veya rahip güzelliğiyle elimde Çinamani mücevherini altın küçük bir kap ile tutarak mandala içine girip bedenimle saygı göstererek dilim-le Budalar adını söyleyip...)

YU. *kapçuk*: قاپچۇق 1. Deri, kumaş ve benzeri şeylerden yapılan torba, cüzdan 2. Hayvanların vücudunu kaplayan dış kabuğu

o tamaktin kéyin çamadinini éçip bir kapçuk içidin pul aldi ve yançukidiki héli men bergen pulğa қоşup aldimğa қойди. (İL: Қ .8), (O yemekten sonra valizini açtı ve cüzdandan bir miktar parayı az önce benim ona verdiğim paraya ekleyerek önüme koydu.)

u yançukidin tamaka haltisini aldi. (İL: Қ. 471), (O cebinden sigara kapını aldı.)

kapçuk kurt (İL: Қ. 8) (Kaplı böcek)

“*kab*” isminden yapılan bu sözcük çağdaş Türk lehçelerinin bazılarında “*kapçuk*, *kapçık*” şeklinde kullanılmaktadır (ED. 581).

Yeni Uygurcada “hayvanların bedenini kaplayan kabuk” anlamını da kazanmıştır.

ğara:

EU. *ğara:* 1. Kara 2. Bodun, halk

taluy içinteki ğara yil kélip kemişin toқıp yerкler (KİP. 20)

(Denizde kara yel çıkıp gemilerini parçalayıp (onları) devlerin...)

[başımıztağı] ğara saçımız uçı bölüki kırğıladyuқ ol telim (ADF. 103)

(Başımızdaki kara saçlarımızın uçları, örgüleri kırıştı.)

(12) ğamağ ğara bodun yığılıp bir ikintike (13) [inçe] tép téşdiler..bo balıqda қорқу teg (14) [ney]avlak sav b(e)lgülüg boltı.. közünü turur (15) [oğulanı]m (ı)znı tutu umadın yoқadıp barır (DKPAM. Mz.26.12-14)

Bütün halk bir araya gelerek birbirleriyle (şöyle) konuşmuşlar: “Bu şehirde korkunç ve kötü sözler söylenir oldu, gözümüzün önündeki çocuklarımızı koruyamadığımız

için yok olup gittiler.”

YU. *ğara*: 1. Kötü örnek, iyi olmayan 2. İftira, leke 3. Gölge 4. Zor olan, kötü gün, bahtsız şanssız, ters giden hayat 5. Hiçbir şeyi olmayan, yapayalnız olan 6. Adaletsiz, vahşi, yaman 7. Adaletsiz, vahşi, yaman 8. Ateş yaktıktan sonra tencerenin sırtında oluşan siyah toz 9. Şüphe, leke 10. Tahmin, kafasına göre 11. Ölümde giyilen siyah kıyafet, bileğe bağlanan siyah kumaş parçası 12. Yanlış olan, doğru olmayan davranış 13. Ölen kişi için yapılan merasim 14. Büyük 15. Siyah renk, beyaz karşıtı *kara çaç* (İL: K. 40), (siyah saç)

seniñ hotunuñmu saña oñsaş bir ğara ülge (İL: K. 40), (Senin eşin de senin gibi bir kötü örnek.)

sen maña ğara çaplağ acrıñimen deydikensen buniñga kétilmaymen. (İL: K. 40), (Sen bana iftira atarak boşanmak istiyorsan ben buna izin vermem.)

ğasım loyi derhal tohtap ğolini pişanisige elip ğarığa diğket bilen sep saldı. (İL: K. 40), (Kasım Bey hemen durdu ve elini alnına koyarak gözüken gölgeye dikkatlice bakmaya başladı.)

u bu ğara künlerni ğandağ ğilip ötküzüñni bilmeytti. (İL: K. 40), (O bu kara günlerle nasıl başa çıkacağını bilmiyordu.)

atañniñ köziğe dünya ğarañğı köriniatidu ey behti ğara!-deptu vezir ğezep bilen. (İL: K. 40), (Sadrazam sinirle “Babanın gözüne tüm dünya simsiyah görünüyor.” demiş.)

ular yéziğä berip olturağlıñip yérım yildin kéyin apisi alemdin ötti, meğsum ğara yitim bolup sersan boldı. (İL: K. 40), (Onlar çiftliğe taşındıktan yarım sene sonra annesi öldü, Mahsum bu dünyada tek başına kaldı.)

ğara küç, ğara siyaset (İL: K. 40), (kara güç, adaletsiz siyaset.)

u öğüzge çikip bir eynekke ğazan ğarısı sürkep ğuyaşğa ğarıdı. (İL: K. 40), (O çatıya çıktıktan sonra bir cam parçasına siyah tozdan sürdü ve güneşe baktı.)

köñüller ara ğalmisun ğara (İL: K. 40), (Gönülde bir şüphe kalmasın).

murat qarisiğa sözlep koyuştin ensirep gepni başka yerge buridi. (İL: K. 40), (Murat kafasına göre konuşmaktan korktuğu için lafı başka yere çevirdi.)

özbik ayım kara kiyip haza açti. (İL: K. 40), (Özbek Hanım siyah giyerek ağlamaya başladı.)

emdi çoñ bolup kaldıñz, aq bilen qarini perķ étip iş kiliñ, dédi u. (İL: K.40),
(Şimdi artık büyüdün, doğru yanlışın farkına vararak hareket etmelisin dedi o.)

qarısını sundurmaķ (İL: K. 40), (Ölen kişinin akrabalarını teselli etmek için düzenlenen bir çeşit merasim.)

kara maşına (İL: K. 40), (Kamyon.)

“kara” sözcüğü kendi anlamından başka, anlam kötüleşmesi ile mecaz olarak “cahil, sıradan” anlamında kullanılmıştır (ED. 643).

kaş:

EU. kaş I: 1. Kaş 2. Kaş Tepe 3. Yeşim taşı

(4) işidip badari braman küler yüzün (5) kutğurur qaşın teñriden uruñgu [tapa körü]
(MAİT. 13/4,5)

(İşitince Badhari Brahman güler yüzle saadetler bahşeden kaşları ile ilahi hükümdara doğru baktı...)

pandukampal atlıķ qaş örgün üze (DKPAM. 07692)

(Pandukampal atlı yeşim taşlı taht üzere...)

YU. kaş : قاش 1. Kaş 2. Eyerin ön ve arka kısmındaki çıkıntılı bölge, Yan, ön taraf 3.

Deri ayakkabıların topuğuna konulan deri parçası 4. Dere kenarı, gölet kenarı; Suyun taşmasını önlemek için toprak yığarak yapılan sınır, set 5. Taraf, grup

kara qaş (İL:K. 102), (Kara kaş), *qaş atmak* (İL: K. 102), (Kaşını oynatmak.)

unıñ köz yaşlırı menzi arķılık igiriniñ kēşiga ve atniñ yalıga témişka başlaptuķ (İL: K. 102), (Onun göz yaşları eyere ve atın yelesine damlamaya başladı.)

şu çağda ularniñ kēşiga almas ve leyligüller yétip kélişti. (İL: K.102),

(O sırada onların yanına Almas ve Leyligül geldi.)

ayaqñiñ çemige kaş koydurmaq (İL: K. 102), (Ayakkabının altına deri parçası dikmek.)

u balini kaş terepke sörep çıktı. (İL: K. 102), (O çocuğu kenara sürükleyerek getirdi.)

her yili etiyaz pesli yétip kéliş bilenla östenj éçip kaş yasaş bulakların közini éçiş başlinatti. (İL: K. 102), (Her sene ilkbahar geldiğinde gölet açma ve onlara kıyı yapma, çeşme gözünü temizleme işleri yapılmaya başlıyordu.)

partiye heyetliri iki kaşka bölünip ketti. (İL: K. 102), (Parti üyeleri iki taraf oldu.)

partiye heyetliri iki kaşka bölünip ketti. (İL: K. 102), (Parti üyeleri iki taraf oldu.)

“Kaş, iki taraf” anlamında gelen bu sözcük çağdaş Türk lehçelerinin hepsinde kullanılmaktadır. Güneydoğu lehçesinde “yeşim taşı” anlamında ise “*kaş taş*” şeklinde kullanılır. Orta Türkçe döneminde daha çok “değerli taş” anlamında kullanılmıştır (ED. 669). Sözlüğün “yeşim taşı” anlamındaki kullanımını Yeni Uygurcada “*kaştaş*” sözcüğü karşılamaktadır. “*hoten kaştéşi*”(İL:K. 109), (Hotan yeşim taşı.)

“Kaş, iki taraf” anlamında gelen bu sözcük Yeni Uygurcada kazandığı yeni anlamlarla çokça kullanılmaktadır.

kat:

EU. kat: Kat, tabaka, defa, kez

(18) altı kat amranmaq uğuş t[e]ñri (19) yerente yalnız siz teñri kızi (20) ağılatı artuq kükülmüş siz: (AYK. VII.18a.493³/18,19,20)

(Altı kat dünyevi hırslar dünyasının Tanrı saraylarında bile yalnız siz, tanrıça, fazlasıyla övülensiniz.)

altı türlüğ... (10) kat... yörü[ün]... (MAİT. 30/10,11)

(Altı çeşit... kat... beyaz...)

YU. kat: 1.Üst üste konulmuş şeylerin her biri 2. Sıra, yanında olan 3. Kenar, kıyı, taraf 4. Katman, çok katlı olan

yerniñ kėti (İL: 13,14), (Yer katmanı)

kitapniñ kėti (İL: 13,14), (Kitap sayfası)

kétimizda uni élip kéteyli diyiştuk (İL: 13,14), (Yanımızda onu beraber götürelim diyoruz)

yolniñ kėti, (İL: 13,14), (Yolun kenarı), nilka partizanlırı kaş deryasınıñ birdem u kétida, birdem bu kétida yötkilip yürüp uruş kılmaқта idi. (İL: 13,14), (Nilka savaşçıları Kaş nehrinin iki tarafında yer değiştirerek savaşıyordu).

kat bulut (İL: 13,14) (Kat kat bulut), kat gül (İL: 13,14), (Kat kat gül)

özün ketkin pat yigit, yaşa şundaş şat yigit, kénip yariñ veslige, bolsun behtin kat yigit (İL: 13,14), (Sen buradan çabuk git, orada bahtını bul, sevgiline doyarak bahtın katlansın).

“Kat, katman, birçok kez” anlamında olan bu sözcük Türkçe’nin tüm dönemlerinde yaygın kullanılmıştır (ED. 593).

Yeni Uygurcada kazandığı yeni anlamlarla yaygın bir kullanıma sahiptir.

keç:

EU. keç: Geç

yirtünçüde ür keç uzun... (AYK. III.17b. 160/5)

(Yer yüzünde uzun süre...)

(10)ne ayığ kılınç kılsar tınlıg-(11)lar sekiz uluğ örtlüg tamularda (12) toğarlar neçe ür ki çanta bolur (MAİT. 81/10-12)

(Nasıl kötü bir amel işleyince yaratıklar sekiz büyük alevli cehennemde doğarlar, ne kadar zaman orada kalırlar?)

YU. keç: 1. Gündüz ile gece aralığındaki zaman dilimi, ikindi namazından yatsı namazına kadar olan zaman dilimi 2. Karanlık olduktan sonraki zaman dilimi 3. Belirli bir zamandan sonra

u etisi keçte dadisiğa éytip qoyup muşu yergila kélidiğan bolğanidi. (İL: K. 526)

(O yarın babasına söyledikten sonra direkt buraya gelecekti.)

bek keç bolup ketti, emdi yat dédi apisi. (İL: K. 526), (Çok geç oldu, şimdi uyu, dedi, annesi.)

hilimu keç emes. . (İL: K. 526), (Yine de pek geç değil.)

Sözcük bazı fonetik değişikliklerle Çağdaş Türk Lehçelerinde yaşamaktadır (ED. 692).

kendir:

EU. kendir: Kendir, kenevir

tuttuğan kendir berk kemiş...yap (2) yavışku alqınçsız bu edlerig qalıñsız (3) biçip kesip barça alsar.. (AYK. V.13b. 370/1-3)

(Pirinç, kendir, sert kemiş, ağaç dalı gibi bu sert şeyleri hiç bırakmadan biçerse...)

kentir eñirer ...böz bertetip qars tokıyur (İKPÖ. II.4)

(Kendir eğirir, bezi vurarak sertleştirip yün ip yapıyor)

YU. kendir: كەندىر Kenevir 2. Suçiçeği (HZUTDŞS.256)

bu doriğa azraq kendir qetilğan. (İL: K. 559), (Bu ilaca az miktarda kenevir kullanılmıştır.)

Kenevir bitkisi Uygur geleneksel tıbbında ilaç yapımında yaygın olarak kullanılır.

kir:

EU. kir: Pislik, kir

(12)qaynıñ krallıq bir içinte kirmiş (13) köñül..at öñgüg toğurur...alqu.. (MAİT. 42/12-13)

(Ananın ve babanın dehşet kiri? içine girmi, gönül ad ve rengi doğurur.)

kirlerin qalıñsız tarqarayın ketereyi. (DKPAM. 07351)

(Kirlerinin hepsini giderin.)

YU. kir: كىر 1. Herhangi bir şeyin ya da vücudun üzerinde oluşan pislik 2. Kin, husumet 3. Yıkanacak çamaşırların hepsi

u huddi yaş yiğitler gibi aq köyneknîñ yaqısığa kir kondurmay yürüşni yaqşı köridu. (İL: K. 757), (O gençler gibi beyaz gömleğinin yakasını hiç kirletmeden giymeyi seviyor.)

etisi saadet kélip kirlirimni élip çıkip ketti. (İL: K. 757), (Ertesi gün Saadet geldi ve kirli çamaşırlarımı aldı götürdü.)

könüñlde kir saqlap néme kılimiz? (İL: K. 757), (Gönülde kin besleyerek ne yapacağız?)

“Kir, leke” anlamında olan sözcük çağdaş Türk lehçelerinin hepsinde yaşamaktadır. (ED. 735).

Sözcük Yeni Uygurcada “kirli çamaşır” ve “kin” anlamlarını da kazanmıştır.

kök:

EU. kök I: 1. Mavi, yeşil 2. Gök sema

ay (til-)geninte sevigligrek közi kapaqı tüptüz kaşı kirpik kök rajavart öñlüg keñ (DKPAM. 04223)

(Aydın çemberinden daha sevimli, gözü kırışksız, kaşı kirpiği gök mavisi rengindeydi.)

kök asra sekiz kat... (HUAS. 81) (Gök arasında sekiz kat...)

YU. kök: كۆك 1. Mavi, bulutsuz gökyüzünün rengi, yeşil 2. Darbe ya da dayak yüzünden bedende oluşan iz 3. Gökyüzü, sema 4. Yeni çıkan bitki 5. Pişmemiş, çiğ *köpkök otlaq* (İL: K. 659), (Yemyeşil yayla)

kök köz (İL: K. 659) (Mavi göz)

bedenge kök çüşmek (İL: K. 659), (Vücutta oluşan morluk)

kökte uçmak (İL: K. 659), (Gökyüzünde uçmak)

mallar kökke toydu. (İL: K. 659), (Hayvanlar yeşillığe doydu.)

kök soyma (İL: K. 659) (Pişmemiş kavun)

Asıl anlamı “gökyüzü, sema” olan sözcük daha sonra “mavi” anlamında da kullanılmıştır (ED. 708).

Asıl anlamı “gökyüzü, sema” olan sözcük daha sonra “mavi” anlamında da kullanılmış, bu anlamları Yeni Uygurcada daha da zenginleşmiştir.

köl:

EU. köl: Göl

(55) *linhua çeçek* (56)- *lig köl osuğluğ kayudın sınar* (57) *teñri teñrisi burķan erser satın* (58) *sınar yaķın barırlar*. (MAİT. 51/55-58)

(Nilüfer çiçeğinden bir göl gibi, tanrılar tanrısı Buda hangi tarafta ise o tarafa doğru yaklaşırlar.)

(3833) *ol yüz körki beglerig* (3834) *kirgerü ölürüp kanlıg köl turğur* (3835) *up yağış yağarsar sziksiz bo* (3836) *adatın kutrulğay sen* (DKPAM. 03834)

(O beylerin hepsini öldürüp kan gölüne çevirirsen bu tehlikeden kurtulursun.)

YU. köl: كۆل 1. Göl, Kenarı toprakla çevrilmiş, derin ve geniş tuzlu veya tuzsuz durgun su 2. Gök gürültüsü (Kumul, UŞS. 215)

ormanniñ otturisdiki kölde hayvanlar su içidu. (İL: K. 685) (Ormanın ortasındaki gölde hayvanlar su içiyor.)

Çağdaş Türk lehçelerinin hepsinde yaşamakta olan bu sözcük “büyük su birikintisi, göl” anlamında kullanılırken Yeni Uygurcada “gök gürültüsü” anlamını da görmekteyiz.

köp:

EU. köp: Çok, fazla

üküş telim bodun kara (2) köp kalın bolur..yağır yir toprak (3) ed ed.ür... (AYK. VI. 5b 411/1-3)

(Nüfus gittikçe çoğalır, toprak verimlileşir.)

YU. köp: كۆپ 1. Sayı olarak çok olan 2. Uzun süre, Sürekli, daima 3. Halk, toplum *yağşi az, yaman köp* (İL: K. 610), (İyiler az, kötüler çok.)

köp ötmeyla ular yétip keldi. (İL: K. 610), (Çok geçmeden onlar geldi.)

men unıñ öyige köp barımen. (İL: K. 610), (Ben onun evine sürekli giderim.)

bazarda adem köp (İL: K. 610), (Pazar insan çok)

Sözcük “çok, fazla” anlamı ile Çağdaş Türk Lehçelerinde kullanılmaktadır.

Sözcük Yeni Uygurcada yeni anlamlar kazanarak çok anlamlı olarak kullanılmaktadır.

köz:

EU. köz: Göz

(32) kuanşı im pusar atın usar ol kamağ yekler (33) ol kişi tapa kınırıtı yavlağ közün körü umağaylar (KİP. 33)

(karşı Kuanşı İm Pusar adını tutsa, o kimseye karşı kızgın ve kötü bakışlarla bakamazlar.)

bar ir bağşı sızık turgurup ayıtu sözler...(15) köz erklig köz bilig-i bir atkanğu-ta evrildükde (Üİ. 120a/15)

(Şöyle söyleyen bir hoca var: (Göz organı ve göz şuuru bir objeden Vişaya döndüğünde...)

YU. köz : كۆز 1. Göz, bakma ve görme durumu, örme yeteneği; Delik, boşluk, ağacın tomurcuk veren yerlerinden her biri 2. Çözüm, çare, yol

kara köz (İL: K. 638), (Kara göz), *kök köz* (İL: K. 638) (Mavi göz)

bu yerdin ötüp këtivitip közüm sodigerge çüştı. (İL: K. 638), (Buradan geçerken tüccara

baktın.)

közi ötkür (İL: K. 638), (İyi gören göz), *gözü acız* (İL: K. 638), (İyi görmeyen göz)
yiğniniñ közi (İL: K. 638), (İğne gözü), *foto aparatiniñ közi* (İL: K.638), (Fotoğraf makinesinin gözü)

ayniñ başlırida közlerdin notılar sürüdu. (İL: K. 638), (Nisan'da bu közlerden yeşillikler çıkacak.)

“mana, dédi hedem hırcunniñ yene bir közini éçip, “bu bizniñ hamanniñ yéñi buğdayniñ yağlı nanliri”. (İL: K. 638), (İşte bu, dedi Abla torbanın diğer közünü açarak, bu bizim tarladaki yeni mahsul buğdaydan yapılan yağlı ekmek.)

u işniñ közini bilidu. (İL: K. 638), (O işin yolunu biliyor.)

Tüm dönemlerde yaygın olarak görülen bu sözcük temel anlamı dışında “iğne deliği, kaynak, küçük delik” anlamlarında da kullanılmıştır (ED. 756). Yeni Uygurcada sözcük kendi anlamı dışında “Çözüm, çare, yol” anlamında da geçmektedir.

ķum:

EU. ķum: Kum

(14) sekiz türlüğ noş tatağlağ (15) tolu altunluğ ķumın tüp (16)-tamiş körü ķanınķsız çeçekler yaratmış. (MAİT. 31/14-16)

(Sekiz çeşit iksir dolu, altın kum ile dibinde...bakmakla doyulmayan çiçekler ile donatılmış...)

(168) edgüleriñiñ öñre yorıdaçı yérķisi ol ķaraj- (169) -ton kim öñre ķum sanınca [bu]rķanlar(170) bu yértinķüde belgürtiler...antağ oķ (ADF. 168-170)

(Bütün iyilerin önünde yürüyecek olan rehber, o rahip cübbesidir. Öyle ki daha ...)

YU. ķum: قۇم 1. Kum 2. Ufak, küçük

kum yigilip taş olmas, ķul yigilip baş olmas. (İL: K. 351), (Kumdan taş, kuldan baş olmaz.)

kum şiker, (İL: K. 351), (Kum şeker)

Sözcük Yeni Uygurcada “ufak, küçük” anlamlarını da kazanmıştır.

kur:

EU. kur: Kemer, toka 2. Sıra, silsile

(31) *turtı...liken kur[ın béliñe yörgep erdini]*-(32) *-lig tayyın [kedip élig han karşısın]*-(33)- *tın üniüp [bartı...taşdın ünişde kén...]* (DKPAM Mz.743.31-33)

(kalkt. Kılıç kuşağını (beline sarıp mücevherlerle işlenmiş) kemerini hükümdarın sarayından çıkıp gitti.)

[iki]-*leyü yene öz öz kurlarınça keziglerin- [-çe olurdılar]* (AYK. V.27b. 398/17)

(Tekrar kendi sıralarında oturdular.)

(03251) *tınlıglar telim üküş kurğa tégip* (03252) *oyunğa barıp adın erniñ kişisiñe* (03253) *saķınçın:* (DKPAM. 03251)

(Bu tür tutkuya kapılan sayısız canlılar başka bir erkeğin karısını düşünürler.)

YU. kur: قور 1. Yassı, düz, yassı şekilde yapılan halat 2. Sayfadaki her bir satırın adı, sıra, silsile 2. kıyafet

kur kemer (İL: K. 316), (Yassı kemer)

uniñ közliri retlik kılip yézilğan bu kurlarğa çüşti. (İL: K. 316), (O düzgün şekilde yazılan satırlara baktı.)

gülñiñ kuri (İL: K. 316), (Çiçek dizisi), *tirekñiñ kuri* (İL: K. 316), (Ağaç dizisi)

bir kur yéñi kiyim (İL: K. 316), (Bir takım yeni kıyafet)

Sözcük ED’de iki madde başı altında açıklanmıştır. Asıl anlamı “erkek kemeri, kuşak” olan sözcük daha sonra “yurt çevresi” anlamını kazanmıştır. Clauson diğer “kur” sözcüğünün anlamının belirsiz olduğunu, muhtemelen “rütbe, kuşak, statü, çizgi, sıra” anlamında olduğunu, Kutadgu Bilig çevirilerinde bu iki sözcüğün karıştırıldığını belirtmiştir (ED. 642). Doerfer, “kuşag” (kuşak, kemer) sözcüğünün “kurşa-” fiilinden

türediğini ve sözcüğün Türkçeden Moğolcaya, Balkan Lehçelerine ve diğer dillere geçtiğini belirtir (TMEN. 1565).

küç:

EU. küç: Güç, kuvvet, zor

bilgelerin küçi erki: kayu (DKPAM. 00215)

(Bilgelerin gücü idi: hangi...)

(25) inçe tep tedi... ay yekler terkin maña söz- (26) leñler meniñ balıķımdaki bodunuñ boķunuğ (27) ne: gülüg ölüür sizler sizlerke bo balıķ (28) -ķa kirgölük küç küsün kim berdi. (EUDÇ. 36/25-28)

(Şöyle dedi...Ey şeytanlar, derhal söyleyin! Siz benim şehrimdeki insanları niçin öldürüyorsunuz? sizlere bu gücü ve cesareti kim verdi?)

YU. küç: كۈچ Kuvvet, etki yapabilme yeteneği, enerji, Belirli bir kesimde çalışan topluluğun potansiyeli 2. Karar ve kanunların yürürlüğe girme durumu

bilikiniñ küçi yok. (İL: K. 696), (Bileğinin gücü yok.)

ekli küç. (İL: K. 696), (Zihni güç)

şamal küçi. (İL: K. 696), (Rüzgâr enerjisi)

emgek küçi.(İL: K. 696), (Çalışma gücü)

ķanun küçke ige boldi. (İL: K. 696), (Kanun yürürlüğe girdi.)

“Kuvvet” anlamında olan bu sözcük somut ve soyut olarak anlam genişlemesine uğramıştır.

kün:

EU. kün: Gün, zaman 2. Güneş

(334) körkle virķar étdürüñ..küniñge (335) biz ağır ayak ķılalım dép...(ADF. 334)

(...Gösterişli bir tapınak inşa ettirin, (oraya) her gün saygımızı sunalım...)

(bir yılka) (283) elig kün arıg dendarça (284) (vuşanti) olursuğ törü bar (erti) (HUAS. 283)

(Bir yılda elli gün (boyunca) temi rahipler gibi oruç tutmamız gerekliydi.)

(11)- lar..miñ kün teñriniñ...tümen (12) ay teñriniñ çoğınta yalınınta (13) utmış yégedmiş çoğluğ yalınlıg bolur (DKPAM. Mz.698.11-13)

(Bin tane güneşin ve on bin tane ayın parlaklığından dha üstün parlaklığa ve nura sahip olur.)

EU. kün III Harem, kadınların odasına açılan kapı. Çin>. 閨 kun.

YU. kün: كُون 1. Güneş 2. 24 saatlik süre, zaman, sıra 3. Geçim, durum 4. Kavga, zorluk çıkarmak durumu, zorluk, zulüm

kün çıkmak (İL: K. 710), (Güneş doğmak), kün oturmak (İL: K. 710), (Güneş batmak)

bir neççe kün şu yerde turup kaldım. (İL: K. 710), (Birkaç gün orada kaldım.)

bu künlerde sabirniñ işliri bek köp bolup ketkenidi. (İL: K. 710), (Son günlerde Sabir'in işleri baya çoğalmıştı.)

kün keçürmek (İL: K. 710), (Gün geçirmek.)

tamakiñ tuzi kem bolup kalsa hotuniğa kün bemeytti. (İL: K. 710), (Eğer yemeğin tuzu eksik olursa eşinin çekeceği vardı.)

patkak deryasına çüşüp ketken étini kütquzimen dep uniñ tartқан küni az mu? (İL: K. 710), (Sazlığa batan atını çıkarmak için o neler çekmedi ki.)

Sözcüğün asıl anlamı “güneş” tir, ama anlam genişlemesi ile “gün” anlamında da kullanılır. Bu sözcük çağdaş Türk lehçelerinin pek çoğunda sadece “gün” anlamı ile kullanılır (ED. 724).

künlük:

EU. künlük: Günlük

(21) maña tegmiş üç künlük yaz suvaq-lıg bir yrim küz kün-lük (22) tüz yrim-i taysañ -

taķı kum borluk-um-nı boş yir-i bile (23) öñdün yanın ırķuş-ı birle trbiş-ķa birtim tükel atlıĝ (SUK WP04/21-23)

(Bana ait olan yaz ayında üç gün, Güz aylarında bir buçuk gün sulanabilir düz yerimi Taisang'daki kumlu üzümlüĝü, boş yeri ile beraber doğu tarafını Çırķuş ile Terbiş'e verdim.)

YU. künlük : كۈنلۈك 1. O günkü, O günle ilgili 2. Şemsiye

künlük iş (İL: K. 710), (Günüik iş), künlük uyķu (İL: K. 710), (Günüik uyķu)

yamĝur yaaĝidiĝan oŗşaydu, künlük élišni unutma. (İL: K. 710), (Yaĝmur yaĝacak gibi, şemsiye almayı unutma).

Sözcük Yeni Uygurcada “şemsiye” anlamını kazanmıŗtır.

oĝlan:

EU. oĝlan: 1. Oĝlan, erkek çocuk 2. Kiŗi adı

(250) amraķ oĝlanum éltiĝil amtı bo azıĝ (251) emgekler ķalıŗız (ADF. 250)

(Sevgili oĝlum, şimdi bu diŗlerimi götür...eziyetlere katlanıp hep dua etti.)

(20) edĝü edĝü bramana ķamaĝ tınlıĝlar (21) oĝlanı üçün... tılaŗurmaķ til aĝız (22)

bilge bilig edrem kü kelig ķılĝalı (AYK. VII.13a. 483/20-22)

(Ey Brahman, iyi, iyi (kutlarım), sen tüm canlı oĝlanları için belagatin hikmetinin sihirli gücünü anlamayı baŗardın, dedi.)

bu nisan men oĝlan meĝĝü-nün ol (SUK SA17/11)

(Bu (damga) iŗareti ben Oĝlan Mengü' nündür.)

YU. oĝlan: ئوغلان Erkek çocuk, Cesur

öĝlanlirim, aŗla sözüm. (İL: O. 654), (Oĝlanlarım, sözümü dinle.)

vetinige méhri yoķlar oĝlan bolalmas. (İL: O. 654). (Vatanını sevmeyenler erkek olamaz.)

Sözcük Yeni Uygurcada “cesur” anlamında da kullanılmaktadır.

oŋ:

EU. oŋ: Sağ

(683) *anıŋ rasınta élig beg-* (684)-*niŋ oŋ qolı bilekintin kesilip kılıcı* (685) *bile yerte tüşti bo montaq qolı kesilmiş-* (686) *körüp belinleyü ögsüz osuqluğ bolup...*(EUDÇ. 0684/03)

(Bu arada hükümdarın kolu bileğinden kesilip kılıcıyla beraber yere düştü. Kolunun kesildiğini görüp, (korkudan) bilincini kaybeder gibi olup...)

(10936) *oŋ qolın qapampirye* (10937) *sol ayasın köküzüŋe* (10938) *inçe tép tédi.* (DKPAM. 10936)

(Sağ elini Kapampirye, sol elini göğsüne alarak şöyle dedi.)

YU. oŋ : 1. Sağ taraf 2. Akli başında olan, uyanık olan 3. Kumaş, halı gibi şeylerin rengi koyu olan tarafı 4. Doğru olan, mantığa uyan 5. Şanslı, bahtı açık
men oŋ ve solğa qaridim, ama u körünmidi. (İL: O. 665), (Ben sağa sola baktım, ama o görünmedi.)

abdulla bularniŋ ya çüşı ya oŋi ikenlikini bilelmidi. (İL: O. 665), (Abdullah bunların gerçek olup olmadığını anlayamadı.)

rehtniŋ oŋi (İL: O. 665), (Kumaşın ön yüzü), *dastiŋanniŋ oŋi* (İL: O. 665), (Örtünün ön yüzü.)

adette méniŋ digenlirim oŋ bolsa téhimu edep kététtim. (İL: O. 665)

(Genelde benim söylediklerim doğru çıktığı zaman biraz fazla abartırdım.)

biçare kıznıŋ teliyi oŋ iken. (İL: O. 665), (Zavallı kızın bahtı açılmış.)

Sözcük “sağ” anlamının yanında “doğru” anlamında da kullanılmıştır. Her iki anlamı da oldukça eskidir (ED. 166).

Yeni Uyğurcada bu anlamlara yenileri de eklenmiştir.

ot:

EU. ot: Ateş, ot

(202)[Siz teyrim],noş teg tatağlıg yağmur suvın yağıtıp yalañukların (203) nızvanı otın öçürür siz bu bodisvt soğançıg ünlüg (KİP. 202-203)

(Tanrım siz noş gibi tatlı yağmur suyunu yağdırır, canlı varlıkların hırs ateşini söndürürsünüz)

(19)[uluğ bedük tağ] teg etözin oynayu ot öñlüg işin (20) saçların eñinlerinte tüşürüp ağulug yılan- (21)-ın Etözlerin étinip yaratınıp kay beltir (22) sayu yoriyuralar erti anı körüp çaştanı é-lig (EUDÇ. 0019-22)

(Kapkara büyük dağa benzeyen vücutları ile oynayarak, ateş renkli örgülü saçlarını omuzlarına bırakıp, zehirli yılanlarla bedenlerini sarıp hep beraber meydanda dolaşıyorlardı.)

YU. ot I: نوت 1. Yangın, ateş 2. Büyük sevgi, aşırı özleme durumu 3. Büyük üzüntü, tehlike, kader, hasret

bir koluñga ot élip yür; bir koluñga su. (İL: O. 601), (Bir eline ateş olsun, bir elinde su. (Tedbirin elden bırakma.)

ekserler tohtimastin ot açmakta idi. (İL: O. 601), (Askerler durmadan ateş açıyordu.)

ana yurtñin oti başkıçe.(İL: O. 601), (Vatan sevgisi başkadır.)

u yene hélki biçarini otka itterdi. (İL: O. 601), (O yine şu zavallıyı ateşe attı).

“Ateş” anlamındaki sözcük bazen “sinirli, öfkeli” anlamında da kullanılır (ED34-35).

Yeni Uygurcada anlam çeşitliliği kazanmıştır.

orun:

EU. orun: Yer, mevki

(200) ök öz körkın tegşürüp çaştanı élig- (201) niñ yég üstünki amrak katunınıñ (203) körkın belgürtüp élig beg basasın (203) yoriyu oğlağı ünin ünteyü élig beg-ke (204)- ke inçe tép tédi...amrak be:gim mini orun (205)- ta yatğuru kodup kaçça bargalı

sakınur sız.(EUDÇ. 0200-205)

(Kendi öz suretini değiştirip, Hükümdar Çaştanı'nın güzel hatununun suretine girip, hükümdarın arkasından yürüyerek, nazik bir sesle seslenerek, hükümdara şöyle dedi: “Sevgili hükümdarım, beni evde yatarken bırakıp nereye gitmeyi düşünüyorsunuz?”)

bodisvt ol oğ orunta olu[rup] (MAİT. 33/33)

(Buda o yerde oturarak...)

YU. orun: *ئورۇن* 1. Yer, özel yer 2. Yaşamak için gerekli olan yer, mekân 3. Uyumak için hazırlanan yatak 4. Şan, şöhret, derece, fırsat 5. İhtiyaç, zaruriye, koşul, gereklilik, iş, vazife

unin kiyimliri, sellisi ozi koyğan orunda turatti. (İL: O. 637), (Onun kıyafetleri, sarığı bıraktığı yerdeydi.)

emdi orun sélip koydum, emdi uhlá balam. (İL:O.637), (Yatağımı hazırladım, şimdi uyu yavrum.)

bu şeherdin birer kişilik orun tépilip qalar. (İL: O. 637), (Bu şehirde başımızı sokacak bir yer bulunur belki.)

kesem içkenlikim için qarşilik kılişka orun kalmıganidi. (İL: O. 637), (Yemin ettiğim için karşı çıkamazdım.)

ornini igellimek, ornini bikar kılamak (İL: O. 637), (Yerini almak, yerini vermek.)

u tiyatroy boyiçe ikinci orunda turidiğan artis idi. (İL: O. 637), (O tiyatro sahasında ikinci dereceli oyuncuydu.)

sözni ornida işletmek (İL: O. 637), (Sözü yerinde kullanmak.)

Asıl anlamı “yer” olan sözcük “taht” anlamında da çok sık kullanılmıştır. Metinlerde daha çok “yer orun” şeklinde ikileme olarak kullanılmıştır (ED. 233).

oyun:

EU. oyun: Oyun

(41) ol yekler çaştanı élig begniñ monçulayu (42) küçlüg yavlaķ savın éşidip
övkelerinde (43) ötgürü artokrak bulanıp anta oķ yekler (44) oyunın oynayu kedeyü
yırlayu ayaların (EUDÇ. 0041-43)

(O şeytanlar Çaştanı Beyin böyle güçlü ve sert sözlerini duyunca hiddetlerinden dolayı
oldukça fazla kabaran öfkeleriyle, karma karışık hislerinden dolayı oyunlar oynayarak,
dans ederek yumruklarını sıktılar.)

(12) teñri teñrиси (13) burķanağ adruk adruk aşın içgün (14) otin em'n oyunın irin yiti
(15) kūn yiti tūn tapınıp udunup yiti- (16)-nç aya-sın ķavuşup (17) içne ötüğ ötüñür
(MAİT. 53/12-17)

(Tanrılar tanrısı Buda'a çeşit çeşit yiyecek ve içecekler ilaçlarını, raks ve şarkılarla
yedi gün yedi gece hürmet edip yedinci gün ayalarını kavuşturup şöyle bir ricada
bulunur:)

YU. oyun: ئوينىڭ Eglence, dinlenmek için yapılan aktivite, belirli kuralları olan,
yeteneklerini göstermek için yapılan aktivite 2. Seslendirmek ya da sahnede oynanmak
için yapılan eser, şarkı, dans gibi 3. Kolay olan 4. Hile, düzen, entrika

silerinñze, -dédi sadir aǵiniriǵa ķarap, ģiyalinlarga oyundın bařķa nerse kirip
baķmamdu? (İL: O. 693), (Siz oyundan başka şey düşünmüyor musunuz dedi Sadir
arkadaşlarına bakarak.)

uninñ dostliri daim taş terme, top çakim digendek oyunları oynatti. (İL: O. 693), (Onun
arkadaşları hep top terme, top çakım gibi oyunları oynuyordu.)

oyun ķorivatķan tamaşibinlar ularni ķörüpla dürride ornidin turuşti. (İL: O. 693),
(seyircilerin hepsi birden ayaǵa kalktı.)

añlidim ömrünñ iken sénin uzun, bir yérim esir yaşaş emes oyun (İL: O. 693), (Senin
ömrün çok uzunmuş anladım, ama bir buçuk asır yaşamak kolay deǵil.)

bu yerde bir oyun bar. (İL: O. 693), (Burada bir oyun var.)

Sözcük Yeni Uygurcada anlam çeşitliliǵi kazanmıştır.

öç:

EU. öç: İntikam, kin

(13) *korķu yiniĝ köñül tıtaĝınta azu (14) yme övke kaçıĝ ön kek uĝurın (15) ulatı açmak suvsamak emgek- (16) ke sıkılıp anın men kılım erser...*(AYK. II.34b. 102/13-16)

(Korku, hafif gönül sebebinden yine sinirlenmek, pişman olmak, kin tutmak sebebinden açlık ve susuzluk ızdırabında sıkılarak tüm kötü şeyleri yaptıysam...)

(14) *ajuntaķı ön kek özü [...tı.]ltaĝınta br(a)hmadate (15)éligig artokrak t[///] (1) yakın yorıyu barıp supuşup atlıĝ ħua (2) çeçekin étiglig psekin brahmadate eli-gke atdı.* (ADF. 062/12)

(Nilüfer çiçeĝi gibi dümdüz, hoş gözlerle Hükümdar Brahmadatta’ya doğru dikkatlice baktı. Ona ısıltılı bir bakış attı.)

YU. öç: چۆز İntikam, Kin 2. Sevmemek, beĝenmemek durumu

uniñ mende öçi bar. (İL: Ö. 797), (Onun benle bir kini var.)

men tatlıķ yémekliklerge bek öç. (İL: Ö. 797), (Ben tatlı yiyecekleri hiç sevmem.)

Asıl anlamı “kötülük, kötü niyetli” olan sözcük çok erken dönemlerde “intikam, kin” anlamında kullanılmaya başlamıştır (ED. 18).

Yeni Uygurcada ayrıca “sevmemek, beĝenmemek durumu” anlamında kullanılmaktadır.

ögsüz:

EU. ögsüz: Öksüz, annesiz

adrılmaķ emgekin ögsüz osuĝluĝ bo (190), bodisavatķa inçe tép tédi... [...] (ADF. 189-190)

(Ayrılma acısıyla şuursuzca bu ...Bodhisattva şöyle dedi...)

(8) burkan öglüg ögsüz teñri (9) yirinteki teñriler üçün irinçkenç- (10) üçi yarlıkançuçi köñül oğrinta (11) inçsiz bolu yarlıkar erti (MAİT. 106/8)

(Burkan Tanrı Tanrısı Burkan analı ve anasız, tanrılar diyarındaki tanrılar için merhamet ve şefkat hisleri dolayısıyla haşmetle huzursuz olur idi.)

YU. ögsüz: ئۆگسۆز 1. Yetim, annesiz babasız 2. Yolunu kaybetmiş olan bu balılar ögsüz kaldı. (İL: Ö. 846), (Bu çocuklar öksüz kaldı.)

“ög” isminden yapılan bu sözcük “annesiz, yetim” anlamındadır, “babasız” anlamı ise çok nadir kullanılır. Genellikle “yoksul, çaresiz” anlamında da kullanılır (ED. 116).

Yeni Uygurcada “yolunu kaybetmiş” anlamında da kullanılmaktadır.

öñ:

EU. öñ: 1. Renk 2. Sahra, çöl

(25) bu muntağ ögrünçülüğ edgü ödler (26) üstün öñ alqınçuso teñri yiri (27) altın aviş tamuğa tegi tüzü (işitildi). (MAİT. 18/25-26)

(Yukarıdaki şekilsiz tanrılar yerinden aşağıdaki Avici cehennemine kadar hep işitildi.)

sansarlık öñ körtük ertñü uzun ol (DKPAM. 07663)

(Sansara sanki sahra çölü gibi çok büyük.)

YU. öñ: ئۆڭ 1. İnsanın yüzü, rengi 2. Derinin tüysüz olan yüzü, ön taraf

ularni ottura boy, buğday öñ bir hanım kütivaldi. (İL: Ö. 841,842), (Onları orta boylu esmer bir kadın karşıladı.)

öñ cuva (İL: Ö. 841,842), (Kabanın dış yüzü)

Erken dönemlerde “öñdün” ve “öñre” şeklinde kullanılmış olan sözcük herhangi bir şeyin rengi için de kullanılır. Muhtemelen bazı Mani ve Buda metinlerinde Sanskritçe “rūpa” sözcüğünün çevirisinde kullanılmıştır. “Sahra, çöl” anlamındaki “öñ” sözcüğü çok nadir görülen bir sözcüktür (ED. 168). Sahra, çöl” anlamındaki “öñ” sözcüğü Yeni

Uygurcada kullanılmaz. Ancak kelime Yeni Uygurcada “insan yüzü” ve “derinin tüsüz yüzü” anlamlarında da kullanılmaktadır.

öz:

EU. öz: Öz

(189) *erdemke tıdıǵsız erür..oruntun sıñar etüz körtgürür ol* (190) *yir su yoǵ kim kentü özi tegmeser kentüni atamıǵ* (191) *ünüg anta oǵ eşidür tamu prit yıldı ajunta özi* (192) *kirip emgeklerinte ozǵurur.* (KİP. 189-191)

(Gücünün hududu yoktur. Her yerde görünür. Ulaşamayacağı hiçbir alem yoktur. Kendini çağıran sesi hemen işitir. Cehennemlikler, açlık çeken ruhlar ve hayvanlar dünyasına girer.)

(0980) *anıñ arasında k[ent]özi* (0981) *etöz kodup adın ajunka [bartı]* (DKPAM. 0980-0982)

(Bu arada kendisi vefat edip diğer bir varlığa ulaştı.)

YU. öz: 1. Kendisi, özü 2. Olayın kendiliğinden olduğunu gösterme durumu 3.

Yakın olan, yabancı olmayan

bu maǵalini özüm yazdim. (İL: Ö. 810), (Bu metni kendim yazdım.)

maşına özi méñiip ketti. (İL: Ö. 810), (Araba kendisi hareket etti.)

bu yerde yat kişi yoǵ, hemmimiz öz. (İL: Ö. 810), (Burada yabancı biri yok.)

Çoğu zaman “*kentü*” sözcüğüyle beraber kullanılan bu sözcüğün zıttı “*etöz*” sözcüğüdür, sözcük daha çok iyelik eki alarak “kendi” anlamı ile kullanılır (ED. 278). Sözcük Yeni Uygurcada “öz” anlamından yola çıkarak çeşitli mecaz anlamlar kazanmıştır.

saǵ:

EU. saǵ: Uyanık, özenli, dikkatli, itinalı

ketergeli oduğ saķ bolğay biz birök (100) kıaya éligler ħanlar bon om erdinig (101)
süzök kertgüçn köñülin eşidür tıñlayur erken... (AYK. VI 408/0099-101)

(Gereklerini yerine getirecek hükümdarların sıkıntısını ve düşmanını uzaklaştırmak için uyanık olacağız.)

(15) kentü öz illerin (16) uluşların oduğın saķın küyü küzetü (17) tutup yat yağı adasın
amırtkurup (18) adın ilk kıanlarığ yme bir ikintis- (19) ke irsisiz kıarşıız kıılğalı
ukķaylar. (AYK.VI.4b. 410/15-19)

(Kendi halkını, memleketlerini koruyup kollayarak düşmanları yok edip, başka kağanların birbirine olan düşmanlıklarını yok edebilirler.)

YU. saķ: ساق 1. Sağlam, bozulmamış, yeni 2. Hayatlık, yaşam 3. Özenli, itinalı, hiç eksiğı olmayan, tam tamına 4. Akıllı başında, akıllı 5. Diz kısmından ayak bileğine kadar olan mesafe (Mekit ağzı)

sen maņa yalğan éytivatisen, kövrük saķ turuptu. (İL:S. 388), (Sen bana yalan söylüyorsun, köprü sağlam duruyor.)

ten saķlık zor baylık. (İL: S. 388), (Sağlık çok büyük zenginlik.)

ili terepte kıozğılan kötürgenlerdin birimu saķ kalmığan gep. (İL: S. 388), (İli bölgesinde savaşıanların hiçbiri sağ kalmadı.)

kassirninğ hisabi saķ çıķtı. (İL: S. 388), (Muhasebenin hesabı doğru çıķtı.)

uniğ eķli hoşı saķ. (İL: S. 388), (O akıllı başında biri.)

“Uyanık, dikkatli” anlamında olan sözcük çağdaş Türk lehçelerinin bazılarında kullanılmaktadır (ED. 803).

san:

EU. san: Sayı

(0316) kıoğ kııçmık sanı nece erser...yene yme (0317) alķu tılığlarınğ sanı saķışı nece
teñlig (0318) bolsar nece teñlig kıalın küçlüğ yavlaķ (0319) yek içgek bolsarlar bodistv

uğuşluğ... (EUDÇ. 0316-0319)

(Kara toprağın altındaki toprağın atom sayısı kadar da olsa, bütün canlıların sayısı kadar da olsa, ne kadar kalabalık, güçlü, kötü şeytanlar da olsalar Bodisatav...)

altmış iki koti sanı ganj ögüz içinteki kum sanınca bodisvtlar altın (KİP. 84)

(62 koti kadar Ganj nehrindeki kum tanesi kadar...)

YU. san: سان 1. Sayı miktar, gazete dergi gibi süreli yayınların belirli tarihe ait olan baskılarından biri 2. Sınırlı sayıda olan kontenjan 3. Plan, hesap

bu yıl tükilgen köçetlerniñ sani ötken yildikige karıganda köp. (İL: S. 426), (Bu sene dikilen ağaç sayısı geçen seneye göre fazla.)

bugün "til ve tircime" jorniliniñ yéñi sani neşirdin çıktı. (İL: S. 426), (Bugün Dil ve Tercüme dergisinin yeni sayısı yayınlandı.)

üç kündin béri işçilarniñ maaş mesiliside kélişelmey qalğan bir san haşım ahunga bériliptu. (İL: S. 426), (Üç günden beri işçilerin maaş meselesi hakkında tartışılan bir kontenjan Haşım Ahun'a verilmiş.)

uninñ köñlide melum bir san peyda bolğanidi. (İL: S. 426), (O bir şey planlamıştı.)

Yeni Uygurcada farklı anlamlarda kullanılmaktadır.

sap:

EU. sap I: 1. Kılıç veya bıçak sapı 2. Sıra, dizi

(5) aşılur östelür qayu öd qolular- (6)-niñ içinte kesinlerniñ sapınta (7) qayu qayu ig arğrığ ne teğ yañlığ törçiyur (AYK. IX.22b. 588²/5-7)

(Hangi zamanın içinde ve [hangi] mevsimin dönümünde (Skr. *rtu*) hangi hastalık nasıl ortaya çıkıyor?)

ançağınça sapça ikinti buyrukı kelip (4) elig begke tegdi. (AYK 624/4-5)

(O esnada sıracı ikinci kumandan gelip hükümdara yanaştı.)

(5) aşılur östelür kayu öd kolular- (6)-niñ içinte kesinlerniñ sapınta (7) kayu kayu ig arğrığ ne teg yañlıg törçiyur (AYK. IX.22b. 588²/5-7)

(Hangi zamanın içinde ve [hangi] mevsimin dönümünde (Skr. *rtu*) hangi hastalık nasıl ortaya çıkıyor?)

ançağınça sapça ikinti buyruķı kelip (4) elig begke tegdi. (AYK 624/4-5)

(O esnada sıracı ikinci kumandan gelip hükümdara yanaştı.)

YU. sap: 1. Kılıç veya bıçağın sapı 2. Sıra 2. Belirli bir görüş için toplanan topluluk3. Ordu ve ordunun toplandığı yer

ular bu ehvalni körüp kollirini kiliçniñ sépiğa yügürtüptu. (İL: S. 452), (Onlar bu durumu görüp ellerini kılıcın sapına uzatmış.)

Sözcük “kılıcın veya bıçağın sapı” anlamıyla çağdaş Türk lehçelerinin çoğunda yaşamaktadır (ED. 782).

birinci ve ikinci sepke aķ kigiz ceynamazlar sélinganidi. (İL: S. 452), (Birinci ve ikinci sıraya beyaz keçe seccadeler serilmişti.)

vahap yaşlar sépige karap yürüp ketti. (İL: S. 452), (Vahap gençlere doğru yola çıktı.)

ğerbi septe kilidiğan uruşimizmu elvette çoñ bolidu. (İL: S. 452), (Batıda yapacağız savaş da elbet büyük olacak.)

Sözcük “kılıcın veya bıçağın sapı” anlamıyla çağdaş Türk lehçelerinin çoğunda yaşamakta (ED. 782) olan sözcük Yeni Uygur Türkçesinde “sıra, topluluk, ordunun toplandığı yer” anlamlarında kullanılmaktadır.

sart:

EU. sart: Tüccar

(410) anta yığıltılar ötrü ol suparage bodi- (411) satav yürüñ tonın kédip kamağ sart- (412) -lar arasınta turup yoltaķı aş azuķığ (413) ol satığçılar ünleşip (414) ötleyü erigle- (415)- yü inçe tép tédi (DKPAM. 410-415)

sol siyaset (İL: S. 556), (Sol siyaset)

“sağ” sözünün karşıtı olan sözcük Çağdaş Türk Lehçelerinde yaygın kullanılmaktadır (ED. 824).

soñ:

EU. soñ: Son, sonra

(16) *bu yuñçi-niñ soñ bayan* (17) *oğrısı yalğani bolsa tevi ƙas-a* (18)-*si bolsa onluƙi yüzlüki bolup* (19) *çam ƙarım ƙılsar men ƙuƙdmuni* (20) *bilir men alpiş bilmez kim* (SUK Sa27 / 16-20)

(Bu Yongçi’nin sonradan hırsızlık ya da yalan söylemek gibi huyları ortaya çıkarsa, onluğu ve yüzlüğü ile itiraz ettiğinde ben Kudkumın sorumluyum, Alpiş sorumlu değil.)

(7) *öküş tıtağlar* (8) *soñınta ƙatılmaƙtın bar titir* (AYK. V.12a. 367¹/7-8)

(Çeşitli nedenlerin birleşmesinden ortaya çıkar.)

YU. soñ : سوك 1. Arka, Arka taraf 2.Sonra, son

köñlüñ némini ƙalisa şuniñ soñidin ƙalma dégen muşu. (İL:S. 555), (Gönlün ne isterse onu yap diye buna denir.)

putniñ soñi (İL:S. 555), *ayağın arkas* (İL:S. 555) (Ayakkabının arkası),

bundin soñ (İL:S. 555), (Bundan sonra)

Asıl anlamı “somut bir şeyin sonu, arkası” anlamında olan sözcük daha sonra zamanı bildirmek için de kullanılmıştır (ED. 832).

söl:

EU. söl: Et özü, yara sıvısı

(2956) *etözinteki ƙaparmış etin yara bıçıp aƙa* (2957) *ƙaparu gelmiş etindeki söl suvin iglig erke içürüp* (2958) *yene ök etözinteki yürüñerü bışa kelmiş* (2959) *etin tançu*

*tançu üzüp süzük közin (2960) iglig tapa tétrü körüp inçe tép tédi. (DKPAM. U1049/2756-2760)*⁵⁶⁴

(Vücudundaki kabarmış etini parçalayıp keserek akan et özünü hastaya içirdiler. Yine vücudundaki beyazlaşarak pişmiş etini lime lime ederek berrak gözlerini hastaya doğru sabit bir şekilde çevirip şöyle dedi:)

kelmiş söl suvın içlik erke içürüp (DKPAM. MZ:111/2957)

(Et özünü hasta kişiye içirerek...)

YU. söl : سؤل 1. Güç, kuvvet 2. Tat, Lezzet 3. Pişmemiş, Çiğ 4. Tecrübesiz 5. Et özsuğu

söli bar. (İL: S. 621), (Güçlü)

söl nan (İL: S. 621), (Pişmemiş ekmek)

söl bala (İL: S. 621), (Tecrübesiz çocuk)

göşniñ söli (İL: S. 621), (Etin suyu)

Kuzeybatı lehçelerinde “sül, söl” şeklinde kullanılan sözcük “etin suyu, yara sıvısı” anlamlarındadır (ED 824).

tağ:

EU. tağ: Dağ

(11) *prit ajunınta...uluğ bedük (12) tağ teg...kısl teg (13) kiñ alığ...n (14) örtükin (15) tünür//us//... (16) yörgeñip açmak suvsamak emgek (17) öñ körtüklerde yügürü sekiz (18) tümen yıl emgek teginür...antran (MAİT. 11-18)*

(Aç ruhlar aleminde doğarlar. Büyük ve yüksek dağlar gibi...Vadi gibi geniş..örtüsü...sarılıp acıkmak, susamak acısı...kum ve kar çöllerinde koşarak 80 bin acı çekerler.)

⁵⁶⁴ Murat Elmalı 2016: s. 165

[Kut Kol]unu ttüketip... bir azığın tağ yarmıgınta urup (253) (ADF. 252)

((Duasını) sona erdirip bir dişini dağ geçidinde sundu.)

YU. tağ: تاغ 1. Dağ, dağ silsilesi 2. Üzüntü, acı

teñritag (İL: T. 54), (Tanrı dağı)

azadlıkka érişip yelkimizdin tağ élivetkendenk bolduk. (İL: T. 54), (Özgürlüğe kavuştuktan sonra sırtımızdan ağır yük kalkmış gibi olduk.) “tağ” veya “tav” şeklinde olan sözcük çağdaş Türk lehçelerinin birçoğunda yaşamaktadır (ED. 463).

tağar:

EU. tağar: Torba, çuval

tağar buğday aldım bu buğday-ka (SUK Lo18/4)

(Çuval buğday aldım, bu buğdaya...)

YU. tağar: تاجر 1. Pamuk, yün vb. maddelerden yapılan büyük torba 2. Sayılarla beraber kullanıldığında miktar bildirir.

böz tağar (İL: T. 57), (Pamuk torba)

bir tağar buğday (İL: T. 57), (Bir torba buğday)

Caluson, sözcüğün Farsça veya başka bir dilden Türkçeye ödünç olabileceği üzerine durmuştur (ED. 471). Ancak Doerfer, sözcüğün Türkçe kökenli olduğu kanaatindedir (TMEN. S.512). Hezaren çiçeği, Delfinyum çiçeği anlamındaki “tağar” sözcüğü ise <Soğd. *tkkr* ~ *tkr* < Skt. *Tagara* sözcüğüdür (EUES 660).

tal:

EU. tal: Bir dalın sapı, Dal (dış temizlemek için)

(08403) şarmire bursañ kuvrağka tañçulağuluk yarp (08404) tal ertü barır erdi anta ötrü elig beg (DKPAM. 08403-08404)

(Şarmire tapınağına dalları parçalayarak diş temizlemek için getirdi.)

YU. tal : 𐰽 Söğüt ailesinden bir ağaç türü 2. Üzüm dalı 3. Tane 4. Dalak

tallar yeşil yopurmk çikirptu (İL: T. 72), (Dallar yeşil yaprak çıkarmış.)

tal kömmek (İL: T. 72), (Dal gömmek, kışın üzüm donmasın diye toprak altına alınır.)

bağdin bir tal alma üzdüm. (İL: T. 72), (Bahçeden bir tane elma kopardım).

talni kuvvetleş (İL: T. 72), (dalağı güçlendirmek)

Asıl anlamı “dal” olan sözcük Türkçe’nin erken dönemlerinde “söğüt ağacı” anlamında da kullanılmıştır (ED. 489).

tam:

EU. tam: Duvar

(19) yine kimniñ evinte tört (20) -tin yınak tam üze bo tört (21) türlüğ yaşın iliklerniñ atların (22) öz öz yınaklarında bitişeler (23) ol eve yaşın tüşmez. (AYK. VII.4b. 466/19-23)

(Yine kimse evinin dört duvarına bu dört tane Şimşek hükümdarlarının atlarını kendi taraflarına göre yazarlarsa o eve şimşek düşmez.)

(16)kent tamınıñ altun (17)-luğ itigleri bolur vayturi erdinilig (MAİT. 29/16-17)

(Şehir duvarının altından süsleri vardı.)

YU. tam: 𐰽 1. Duvar 2. Yön, taraf

késekk tam (İL:T. 81), (kerpiç duvar)

niyiniñ künçikış tamida (İL:T. 81), (Niye’nin Doğu yönünde)

Eski Türkçeden itibaren Türk dili alanında yaygın kullanılan “*tam*” sözcüğüne Clauson, “tuğladan veya çamurdan yapılmış duvar” anlamı verir ve sözcüğün Az., Osm., “dam” (çatı), Trkm. “tām” (kerpiçten yapılmış yapı) şeklinde geçtiğini belirtir (ED. 502). Lopnor, Karakaş ve Hotan ağızlarında “yön, taraf” anlamında da kullanılır (HZUTDŞL. 74).

tamğa:

EU. tamğa: Damga, mühür

tört yaruq tamğa köñlümüz- (216) de tamğaladımız.(HUAS. 215)

(Dört aydınlık nişanı gönlümüze işaretledik.)

bu tamğa men titso... (SUK Mi11/9)

(Bu damga ben Titso...)

YU. tamğa: تامغا Bir şeyin üzerine nişan, işaret koymaya yarayan araç, damga 2.

Hüküm, karar

tamğa bésilğan kegez (İL: T. 87), (Damga basılan kâğıt)

uniñğa cinayetçi unsur digen tamğa bésilğan. (İL: T. 87), (Ona suçlu damgası vurulmuştur.)

Asıl anlamı “atların veya çiftlik hayvanlarının üzerinde bulunan belge, işaret” anlamında olan sözcük (ED. 504) “suçlu” anlamında da kullanılmaktadır.

tañ I:

EU. tañ I: Tan, şafak

ötrü küñ küñiñe tañ turup (MAİT 94/2)

(Bunun üzerine sabahleyin...)

pusar munçulayu tañ ağınçığ alp erdemın kamağ tınılıqlarğa (KİP. 149)

(İşte böyle hayret verici, seçkin fedakârlık fazileti ile bütün canlılara...)

YU. tañ: تان Tan, şafak, sabah 2. Bir işin başlama zamanı

men taki tañ atkıçe işikniñ keynide küzette turdum. (İL: T. 69), (Ben sabaha kadar kapı arkasında bekledim.)

sen bilisen, teñ tuğulduk öktebirde, azatlıqniñ téñida biz. (İL: T. 69), (Sen biliyorsun, biz Ekim’de, özgürlüğün sabahında beraber doğduk.)

tañ II:

EU. tañ: Şaşma, hayret etme durumu

pusar munçulayu tañ adınçıǵ alp erdemin kamaǵ tınıǵlarķa (KİP. 149)

(İşte böyle hayret verici, seçkin fedakârlık fazileti ile bütün canlılara...)

YU. tañ : ۱. Şaşmak durumu 2. Belirsizlik bildirir

létip mahireniñ gépige tañ kaldı (İL: T. 69), (Latif Mahire'nin lafına şaşırdı.)

meclis kaçan éçilidiken? tañ, hevirim yok. (İL: T.70), (Toplantı ne zaman başlayacakmış? bilmiyorum.)

tañ III:

EU. tañ: Ölçü birimi

(4) bu suv-taķı uğuru borluķın on (5) tañ kepez yaķa-ķa tudtum bu (SUK RH04/4-5)

(Bu suyun karşısındaki üzüzmlüğü on den pamuğa kiraladım.)

YU. tañ: ۱. Ölçü birimi

ótken yılķı pahta mehsulati 9700 denge yétip, aldınķı yildikige qarıǵanda 16 den aştı.

(İL: T. 69), (Geçen sene pamuktan 485000 kilogram hasılat alındı ve bir önceki seneye göre 16 den arttı)

“Şaşırmak” anlamındaki “tañ” sözcüğü için Wilkens, sözcüğünün kökünün Çince “歎 Tan, Eski Çince: *than*” sözcüğü olduğunu işaret etmektedir (EUES.672).

“Sabah, şafak” anlamındaki sözcük Güney Batı lehçelerinde “d” şeklindedir (ED.510). Clauson, “ölçü” anlamındaki “*tañ*” sözcüğünün özel bir anlama sahip olduğunu, sözcüğün “hayvanların sırtına yüklenen yüklerden biri” anlamına göre düşünmenin daha doğru olacağını ve daha genel bir açıklamanın ise “yük, paket” anlamında olduğunu belirtmiş ve Farsça 'da bulunan “*tañ*” sözcüğü ile olan ilişkiye dikkat çekmiştir (ED. 511). Çince 'de ağırlık ölçümü olarak kullanılan bir “*dan* 担” sözcüğü

bulunmaktadır. “扁担**bian-dan**” (Su ağacı) ismindeki “dan” sözünden gelen bu sözcük hem ağırlık birimi hem bir taşıma aracına yüklenmiş yükün tam yarısı anlamındadır.⁵⁶⁵

tap:

EU. tap: Arzu, istek

kimniñ yanturu yangalı tapı erser (01058) ol yanzun bulğanmış telgenmiş köñülin (01059) taluyka kirmezünler. (DKPAM. 01057)

(Kim tekrar geri dönmeyi istiyorsa geri dönsünler, Bulanmış gönülle denize girmesinler.)

[ne küsemiş küsüşü] barça қаңай тапınча қтұп теди (AYK. VII.20a. 497/6)

(Bütün arzuları gönlüne göre gerçekleşecektir.)

YU. tap: ٢٤ 1. Hayvan veya diğer canlıların cesedi 2. Tarladaki saban izi 3. Fırsat, Zaman, Süre 4. Sabır, dayanıklılık

çöl boyida sozulup kětivatқан ademler üstide tap yégüçi kuzgunlar eğıp uçuşatti. (İL: T. 2), (Çöl kenarında yürüyen insanların üzerinde kuzgunlar uçuşuyordu.)

tap açmak, tap salmak (İL:T. 2), (Sapan sürmek.)

şu tap teşnaliğim қandi. (İL: T. 2), (Şu an susuzluğum gitti.)

Clusuon, “memnuniyet, yeterlilik, tatmin edici olan” şeklinde açıkladığı bu sözcüğün sadece Kuzeydoğu lehçelerinde kullanıldığını belirtmiştir (ED. 434). Sözcük DLT’te “yeter” anlamında da görülmektedir (DLT. I.318). Yeni Uygurcada “*tap*” sözcüğü “*tapmak*” şeklinde fiil olarak “istediği şeyi elde etmek” anlamını taşımaktadır (İL: T. 8).

⁵⁶⁵ Çince *tan* sözcüğü hakkında: (<https://baike.baidu.com/item/担>, Erişim. 25 Haziran 2020.)

taş:

EU. taş : 1. Taş 2. Dış

evine aşka ötünti...taş kapağın (16)-ta uy kazıp tolu ört yalın (MAİT. 58/15)

(Evine yemeğe çağırdı. Taş kapıda çukur kazıp bol bol alev ...)

[niz] vani-lar-nın pirati-sin ikileyü taş ıratğu üçün tip üd- (Üİ.112a/13)

(Olgunlaşma yolunda devasını hasıl etmesi, uzaklaşıp bitmiş Klesa'ların Prapti'sini bir ikinci kez dışarı uzaklaştırmak içindir.)

YU. taş : 1. taş, taş gibi acımasız olan 2. Dış 3. Kişi adı

gulam bu sirni üginivalğandın keyin héliki çoñ kara taşni izdep tépiptu. (İL: T. 41),

(Gulam bu sırı öğrendikten sonra büyük siyah taşı bulmuş.)

taş yürek âdem (İL: T. 41), (Taş yürekli.)

ayhan ordiniñ téşida ériñ avazini añlap dérize tüvige keptu. (İL: T. 41), (Ayhan sarayın sırtında eşinin sesini duymuş ve hemen pencerenin yanına koşmuş.)

taşvay (İL: T. 41), (Taş Bay)

Sözcük Moğolcada da “çılağun” şeklinde alıntı sözcük olarak bilinir (ED. 557).

Doerfer Türkçe “taş” ile Moğolca “çılağun” arasındaki bağ sorununu tartışmıştır (TMEN 855).

teñ:

EU. teñ: Aynı, benzer, denk, kadar, ölçü

oğri teñi bolğay...bu yağız yir (MAİT. 38/26)

(Hırsız gibi olsun, bu kara toprak...)

(8) méniñ şamdikü teki pay-ni (9) bile teñ ülüş-lüg yarım eñiz (10) yirte maña teger bölük ülüş (11) lüg yirim birsun (SUK Lo15/8-11)

(...benim Samdükü'deki Payını ile eşit hisseli, yarım anız yerden bana düşen payımı versin.)

YU. teñ: تەڭ 1. Denk 2. Makam ve mertebe olarak eşit olan 3. Birbirine uyum sağlayan, eşit olan 4. Bir şeyin yarısı

boyni teñ boptu. (İL: T. 166), (Uzunluğu aynı olmuş.)

méni özi bilen teñ köridiğan ademlerni bir ömür hürmetleymen. (İL: T. 166), (Beni kendisi ile eşit görenlere hayatım boyunca saygı gösteririm.)

u séniñ téñiñ emes, uniñ bilen oynima. (İL: T. 166), (*O senin dengin* değil, onunla oynama.)

tün teñ bolmaқта. (İL: T. 166), (Gece yarısı oluyor.)

Çağdaş Türk lehçelerinin çoğunda kullanılmakta olan bu sözcük “eşitlik” anlamı barındırmaktadır. (ED. 511).

teñsiz:

EU. teñsiz: Eşsiz, benzersiz

(166) teñsiz ülgüsüzedgü adruk-luğ (167) teñrim sizinge yükünürmen (EUŞ 92/166-167)

(Eşsiz, ölçsüz, iyi, seçkin tanrım, sizin önünüzde hürmetle eğilirim.)

(0179) isig tumlug uluşı teñsiz (0180) tört üdler qolusı şaşmaz (0181) tegşilmez (AYK. VI. 0179-0181)

(Sıcak ve soğuk doğru bir uyum içerisinde olur.)

YU. teñsiz: تەڭسىز 1. Eşit olmayan, farklı olan 2. adaletsizlik

bu şundak tegdirmu özgermeydiğan, meñguge şundakmu bu teñsiz cahan. (İL: T. 172),

(Bu kader hiç değişmiyor mu? bu dünya böyle adaletsiz mi?)

“teñ” kökünden türemiş olan sözcük soyut anlamdaki “eşitsizlik” için kullanılmaktadır (ED. 526). Yeni Uygurcada “adaletsizlik” anlamında da kullanılmaktadır.

tiken:

EU. tiken: Diken

*çamuka kayu it burun çımıçamı tiken*⁵⁶⁶ (AYK .VII.9b. 476/1)

(Çamuka kayu it burnı, çımıçamı tiken tüpi)

(01677) ol ok ögüz kıdığunta bir kére édiz (01678) uzun temirliğ söğüt ol altı yégirmi ernek (01679) tikenleri ol turkaru (01679) telim üküş yula köyer osuğluğ yanlınlayu turur. (DKPAM. 01679)

(O ırmak kıyısında bir mil yüksekliğinde demirden bir ağaç vardır. (O ağacın) on altı parmak uzunluğunda demirden dikenleri vardır.)

YU. tiken : تنكهن 1. Diken 2. Sivri çıkıntıları çok olan bitki 3. Kurumuş üzümü asmak için kullanılan uzun ağaç. Bu ağaca küçük delikler açılır ve bu deliklere küçük ince diken gibi sivri tahtalara konulur ve bu tahtalara üzüm asılır;

gülñiñ tikini (İL: T. 470), (Gül dikenini.)

bağda ösken her bir tikenni, çivar bağven otusun. (İL: T. 470), (Bahçede yetişen her bir bitkiyi usta bahçıvan kendisi biçsin.)

bu yıl bağdın 100 tiken üzüm çıktı. (İL: T. 470), (Bu sene bahçeden 100 diken ağacı kadar üzüm topladık.)

“tik-” fiilinden türemiş bir isimdir (ED. 483).

til:

EU. til: Dil, söz

(34) amti etözin tilin (35) köñülin edgü kılınç buyan böğ- ... (36) yığınlar burkanlar (MAİT. 19/34-36)

(Şimdi vücut, dil ve gönül ile iyi ameller yığınız.)

⁵⁶⁶ Çince eserde 枸杞根 (gou-qi-gen) şeklinde geçmektedir.

küşen tilintin tohri tilinçe evirmiş... tilinçe (DKPAM. 01183)

(Küsen Dilinden Tohar diline çevirmiş.)

YU. til I: 1. Dil, oltanın ucundaki küçük kanca; Akordeon, piyano dili müzik

aletlerin üzerindeki tuş; Birçok aletin uzun, yassı gelen hareketli bölümü 2. Üslup, nutuk, söz 3. İstihbarat, delil, tutsak 4. Küfür 5. Çözüm, çare

tilimni çışlivaldim. (İL: T. 476), (Dilimi ısırdım)

saat tili del saat onni kösetkenidi. (İL: T. 476), (Saat tam onu gösteriyordu)

ķarmaķniķ tili ķıkarilmıķaķķa ilingen bėliķ yene ķėcip ketti. (İL: T. 476), (Oltanın ucundaki kanca çıkarılmadığı için balık kaçtı gitti.)

akardiyonniķ tili. (İL: T. 476), (Akordeon tuşu)

edebiyatta pirsunajlarniķ özige ķas tili bolidu (İL: T. 476), (edebiyatta kahramanların kendine özgü dili olur.)

birer tilini ķolķa ķüşürüp ķanķilik esker barlıķını iniķlayli. (İL: T. 476), (Birini elimize geçirelim ve kaç tane asker olduğunu tespit edelim.)

tőteylen tilniķ destidin bir birige ķarıķıp ķaldi. (İL: T. 476), (Dördü küfür yüzünden birbirine baka kaldı.)

u maķşiniķ tili bilidu. (İL: T. 476), (O arabadan anlıyor.)

Çağdaş Türk lehçelerinin hepsinde kullanılmakta olan ve asıl anlamı “insan vücudundaki organ” olan bu sözcük daha sonra mecaz olarak “bilgi, gizli bilgi, dil” anlamlarını kazanmıştır (ED. 489).

Yeni Uyгурcada görüldüğü gibi anlamını genişletmiş ve yeni anlamlarla kullanılmaktadır.

toķ:

EU. toķ: Tok

(2) *kuvrağımız bir nomluk aşka* (3) *toğ bolup çoğumuz yalınımız* (4) *[aşılğay östelgey]*(AYK. VI.17b. 436/2-4)

(Tüm tanrılar topluluğu kendi topluluğumuz ile öğretinin lezzetine doymuş olup gücümüz artacak.)

(2) *men bon om erdinig eşidip nomluğ* (3) *aşka toğ bolmağım üze* (AYK. VIII.18a. 531/2-3)

(Ben bu öğreti mücevherini dinleyip öğretiye doyduktan sonra...)

YU. toğ : **توق** 1. Tok, aç olmayan 2. Yeterli, zenginlik, refah 3. Gamsız 4. Koyu renk *buniñdin kirik yıl burun menmu kiçik bala idim, amma hazırkı balılarga oğşaş kiyimim pütün, qorsıqım tok behtlik balılardin emes idim.* (İL: T. 255), (Bundan kırık sene önce ben de çocuktum, ama şimdiki çocuklar gibi her şeyim hazır, karnım tok, mutlu bir çocuk değildim.)

eğmet muşüklerin aş ne nénini toğ kılıp berdi. (İL: T. 255), (Ahmet kedilere bol bol mama verdi.)

capa tatқан insanlarnıñ hemmisi beht saadetlik, toğ turmuşka érişni hiyal kılıp kelgen. (İL: T. 255), (Zor yaşantısı olan insanların hepsi mutlu, zeñin bir yaşamı hayal etmiştir.)

anam hayat vaqtida köñlüm toğ idi. (İL: T. 255), (Annem hayattayken gamsızdım.)

toğ kızıl reñ (İL: T. 255), (Koyu kırmızı)

“Doymak, dolu” anlamındaki “to-” fiilinden yapılan sözcük çağdaş Türk lehçelerinin çoğunda kullanılmaktadır (ED. 464).

toñ:

EU. toñ: 1. Buz 2. Saf, Katı, içi boş olmayan

toñ yerler (EUES 731), (Donmuş yer)

(5) *altun öñlük yarık yaltırıklıq kıpta kötrülmiş nom* (6) *ilgi atlıq nom bitigde toñ altun*

(7) *darni oqıtmak atlıg sekizinç bölük* (AYK. V.6a. 355/5-7)

(Altın renkli, ışık saçan, Yüce Nom Hükümdarı atlı bitikte altın Daraniyi Öğretmek atlı sekizinci bölüm.)

toñ altun atlıg daranı nomuğ sözleyü tegi- (AYK. V.8b. 360/1)

(Katı Altın atlı Darani'yi Nomu anlatıyordu.)

YU. toñ: *توڭ* Soğuktan buz olan, buz 2. Toprak, su gibi soğuktan donmuş şeyler 3. Pişmemiş meyve, daha tatlanmamış meyve 4. Kaba Kaba davranan, güler yüzlü olmayan biri

Sen özüñni kişi deysen, kişi démeydu séni, yerde yatқан toñ tizektek, tépip ötmeydu séni. (İL: T. 269), (Sen kendini bir şey sanıyorsun ama başkası seni adam yerine koymaz, hatta yerdeki donmuş pislik gibi sana dokunmaktan da korkuyor.)

etiyazda toñ kėtişi bilen başka yerlerge köçimiz. (İL: T. 269), (İlkbaharda buz erimesi ile başka yerlere göç edeceğiz.)

aç қорсаққа toñ almini yevergenlikim üçün bıkınımға sancıқ turup қалди. (İL: T. 269), (Aç karnına sürekli pişmemiş elmayı yediğim için karnıma bir sancı girdi.)

puli barnıñ gepi oñ, puli yokñıñ gépi toñ. (İL: T. 269), (Parası olanın lafı geçer.)

siz maña sirlik hissiyatsız toñ adem bolup tuyuluşқа başlıdıñız. (İL: T. 269), (Siz bana gizemli, hissiyatsız, çok soğuk biri gibi gelmeye başladınız.)

“Donmuş, sert” anlamındaki sözcük bazen “çok soğuk, buz gibi” anlamında da kullanılır (ED. 513).

toñguz:

EU. toñguz: 1. Domuz 2. On iki hayvan takvimindeki hayvan adı 3. Kişi adı

toñguz yil altınç ay yiti yanıқа maña yrp toğrıl-қа (SUK Sa22/1)

(Domuz yılı altıncı ayın yedisinde bana Toğrul'a...)

(39)yine yme toñuz (40) başlıғ sıғun başlıғ тамау- (41) -луғ özüтler tegremizte yorıp

(42) üç adrı süñün sançarlar (MAİT. 78/39-42)

(Ve yine domuz başlı, geyik başlı cehennemlik ruhlar çevremizde dolaşp üç çatallı mızrak ile vururlar.)

YU. tonğuz : تونغوز 1. Domuz 2. Hain, hınzır, hayvan

tonğuzlar tadin çüşti. (İL: T. 271), (Domuzlar dağdan indi.)

tonğuzdek kiliğin barken. (İL: T. 271), (Domuz gibi davranıyorsun.)

Yeni Uygurcada ise “domuz” anlamında daha çok “çoşka” sözcüğü kullanılır.

tor:

EU. tor: Balık ağı, ağ

amranmak (03133) -lağ tor ta yilintimiz terk tavrağ öd- (03134)-ün erti. bo savağ éşidip udayané élig beg (03135) künilik otın artukrak örtenip tapığcı (03136)-ların okıp inçe tép tédi. (DKPAM. 03133-03136)

(Utanmaya neden olacak şehvet ağına yapıştık. (Bu) çok kısa sürede oldu.)

kim yime ol örtlüg yalınlig torlar (3) içinte yörgeñmiş emgeklig tınlı-4-lar erserler...

(MAİT 75. 3-4) (Ve bu alevli ağlar içinde sarılmış, ızdıraplı yaratıklara gelince...)

YU. tor: تور 1. Ağ, ip, balık ağı, örümcek ağı 2. Kavun piştiğinde dış kısmında oluşan çizgiler 3. Birbiriyle ilgili olan sistem, saha 4. Ağır başlı, önemli olan 5. Tuzak
bir kuni u tor toğup olturğanda ışık uruldi. (İL: T. 232), (Bir gün o balık ağı yaparken kapı çaldı.)

ömüçük bu yerge tor toğuptu. (İL: T. 232), (Örümcek buraya ağ yapmış.)

bu koğun taza torlışıptu. (İL: T. 232), (Bu kavunun çizgileri çok belirginleşmiş.)

soda türliri köpeygende bazarni teminleş yahşilinidu. (İL:T.232), (Ticaret çeşitlendiğinde pazarı temin etmek kolaylaşacak.)

uninğ gépiniñ tori bar. (İL: T.232), (O ağır başlı konuşur.)

bu kız bir çoğ cinayi tor içige kirip kaldı. (İL: T. 232), (Bu kız büyük bir suç ağının ortasında kaldı.)

“Kuşları veya balık avlamak için kullanılan ağ” anlamındaki sözcük (ED. 528) Yeni Uygurcada “tuzak” anlamını da kazanmıştır.

top:

EU. top: Bütün, hep

(12) türlüğ öñi öñi adruk adruk erdini (13) ağılıklar top tolu közüñür. (AYK.IV. 58b. 312/12-13)

(Türlü türlü, çeşit çeşit, hiçbir birine benzemeyen hazineler görünür.)

(7) ol emgekke süñü-kümüzke tegi etimiz yinimiz (8) yırtılur örtünür yalar tolp (9) etüzümüzdin kan yiriñ (10) söl ...a...ar barınur... (MAİT. 61/7-10)

(Bu ızdıraptan, kemiğimize kadar etimiz derimiz yarılr, yırtılır, yanar, alev alır.)

YU. top : 1. Kumaş, kâğıt gibi şeylerin düzenli bir yığın durumuna getirilmiş hali 2. Sayılardan sonra kullanıldığında miktar bildirir 3. Belirli bir yere toplanmış insan topluluğu, havyan sürüsü; Belirli bir iş veya çıkar için toplanan kişiler 4. Futbol, spor türü 5. Top sporlarında skor kaydetmek için kullanılan miktar, puan 6. Büyük ateşli silah

fabrika uzunğa barmayla öziniñ birinci top rehtini işlep çıkardı. (İL: T. 217), (Fabrika çok geçmeden ilk üretim kumaşını çıkardı.)

merhaba bir top latini kötürüp sirtğa çıkıp ketti. (İL: T. 217), (Merhaba bir top kumaşı olarak dışarı çıktı.)

yiraktin bağka qarap kötürülgen çañ tozan bilen kişiler topi kiletti. (İL: T. 217), (Uzaktan bağçe tarafa doğru gelen toz dumanla beraber bir sürü kişi geliyordu.)

mehsut bey kiçikkine banditlik topi kurganıdi. (İL: T. 217), (Mesut bey küçük bir haydut grubu kurmuştu.)

valibol topi, putpol topi. (İL: T. 217), (Voleybol topu, Futbol topu).

yaşlar komandisi töt top utti. (İL: T. 217), (Gençler takımı dört puan kazandı.)

koşunda at söreydiğan toplar köp idi. (İL: T. 217), (Orduda at ile getirilen ağır silahlar çok fazlaydı.)

Sözcük Yeni Uygurcada anlam genişlemesi ile kullanılmaktadır.

toy:

EU. toy: 1. Bayram 2. Topluluk

bulıdçılayu yığılmış toy kuvrağ ara (ETŞ. 72/4)

(Bulut gibi toplanmış olan topluluğun, cemaati arasında...)

YU. toy: توي 1. Düğün 2. Merasim, Bayram, Kutlama

bügün kızimniñ toyı. (İL: T. 294), (Bugün kızımın düğünü.)

dölet toyığa katnışış üçün uzak yollarnı bésip kelgen mihmanlarnı qarşı alımız. (İL: T. 294), (Devlet bayramımıza katılmak için uzak yollardan gelen misafirlerimizi Asıl anlamı “çadırların toplandığı yer” anlamındaki sözcük daha sonra “toplum, halk” ve “bayram” anlamını kazanmıştır (ED. 566).

tuman:

EU. tuman: Duman, sis

kara tuman üze ötrülts: (AYK. X.10a. 617/9)

(Kara duman ile kaplandı.)

(8) yok ermes bar titir inçe kıltı bulıt (9) toz tuman ormanlar üze köşigsiz tüz (10) kök kalık oğuşi neteg ermiş... (AYK. II.21a. 75/9)

(Yok değildi. Böylece bulut gibi şeylerle gölgesiz gökyüzü nasıl berraklaşır?)

YU. tuman : تۇمان 1. Duman 2. Gam, kaygı, endişe 3. Karanlık, Zifiri karanlık, Zülüm 4. Toz

kömürlükniñ kün çikiş teripide tuman başkan tağlar körünüp turatti. (İL: T. 345),
(Kömürlüğün doğusunda duman altında kalan dağ tepeleri görünüyordu.)

bular bir pes mana muşundak çaķçaķlaştı, buniñdin her ikkiylenniñ köñlidiki tartiniş,
köñlidiki tumanlar bir kötürülgendek boldı. (İL: T. 345), (Onlar birkaç dakika kendi aralarında şakalaştı, böylece ikisi arasındaki çekinme ve edişe biraz da olsa hafiflemiş oldu.)

öktebir élide parlidi kıyaş, sürülde rusiye üstidin tuman. (İL: T. 345), (Ekim vatanında güneş parladı, Rusya üzerindeki karanlık yerini güneşe bıraktı.)

o çirayidiki topa tumanlarni sürtivetmekçi bolggandek alķini bilen yüzini sürtti. (İL: T. 345), (O sanki yüzündeki tozu temizlemek istemiş gibi elleriyle yüzünü sildi.)

“Sis” anlamındaki sözcük çağdaş Türk lehçelerinin hepsinde kullanılmaktadır (ED. 507).

tuş:

EU. tuş: Eş dost, arkadaş

yablak(236) tuş adaş kıdaş savın (237) alıp köñülin körüp yılķıķa (238) barımka bolup
azu muñumuz (239) taķımız tegip bo on çaķşapatıģ (240) sıdımız erser, nece egsütümüz
(241) kergetimiz erser (242) yazoķda boşunu ötünür biz (HUAS. 236-242)

(Kötü eşin dostun sözüne kanıp, düşüncelerine uyup; mal mülk heveslisi olarak ya da sıkıntılarımız, işlerimizle uğraşmaya dalıp bu on emri yerine getirmediyse, ne kadar eksik kusurlu yaptıysakşimdi tanrım günahıtan arınmayı dileriz.)

(0807) (anı) teg eşke tuşķa edģü : sa:ķınç sa: ķınıp ötrü (0808) edģüleşmiş kergeķ kim
birök sansız öķüş (0809)oğrın seniñ isig özģñte (0810) adaşın eşin men tép tilin sözlep
(EUDÇ. 0807-0810)

(Eğer onun gibi arkadaşına, eşe, dosta iyi düşünceler düşünürsen, daha iyi konuma gelirsin, şimdi sayısız birçok defa senin canlı bedeninde...arkadaşın, eşin, dostun

benim deyip, diliyle söyleyip...)

YU. tuş: توش 1. Beraber, Eş 2. Taraf

teñtuş (İL: T. 334), (Yaşıt)

Asıl anlamı “eşit, dost, denk” olan sözcük “eş tuş” ikilemesi şeklinde kullanılmıştır (ED. 558). Yeni Uygurcada daha çok “*teñtuş*” şeklinde “yaşıt” anlamında, “*tuşluk*” şeklinde ise “yaraşır, uygun” anlamında kullanılmaktadır.

tura:

EU. tura: Kalkan, siper, düşmandan korunmak için kullanılan şey

(15) az amranmañnıñ yöründeki erür:tın (16) tura ök öküş sañınñnıñ yörün -deki erür
(AYK IV. 31b. 262/15-16)

(...arzu ve ihtirasın tedavisidir. Nefes, pek çok düşüncenin tedavisidir.)

YU. tura: تورا Belirli yükseklikte olan yaşamak ve düşmandan korunmak için kullanılan yer, kale, hisar 2. Görüntü, uzunluk

sun jian çey jin ademlirini élip turağa kayitti. (İL: T. 317), (Song jian ile çey jin adamlarını alarak turaya döndü.)

tura başığa çikip turup éytay, nañşını tiñşigüli kişi yok, kimge éytay nañşını. (UŞS.73),
(Tura üstüne çıkarak şarkı söylesem, dinleyecek kimse yok, kime söyleyeyim şarkıyı.)

uzun tura (İL: T. 317), (Uzun boylu)

Genel olarak “kalkan, düşmandan korunmak için arkasına saklanan şey” gibi anlamlarda olan sözcük Yeni Uygurcada bu anlamını kaybetmiştir.

tügün:

EU. tügün: Düşüm

(5) özen kergeklig tügünün ig (6) ağırıg emlemek uzammakın ayıtatıyın ötüneyin) (AYK IX. 22a. 587/5-6)

(Asıl lüzumlu olan sırrı ve hastalıkları iyileştirme usulünü babamdan sorayım.)

(9) *oḥṣatı bu nom iliki üze alḳu tınlıǵlar (10)-nıñ nızvanlıǵ baǵ tüǵınleri kentün şışılıp (11) ayıǵ arqalıǵ nomlarınıñ küçleri özin (12) azılıp burqan nomlıǵ kün teñri üze (13) alḳu bulun yınǵqlarınıñ yrumaǵı bolsun.* (AYK BE. 1a. 678/9-13)

(Bu nom hükümdarı ile tüm canlıların Nizvanlı düğümleri çözülerek kötü güçleri destek alan nomların güçleri gittikçe eksilerek, Burkan nom’lu gün tanrı ile tüm cihan aydınlansın.)

YU. tüǵın: توڭون 1. Düğüm 2. Bohça 3. Ana yol ve caddelerin geçtiği yer 4. Vaka ve olayların ana nedeni, sır 5. Edebi eserlerde olayın başlanma noktası 6. Çözülmeyen gizli durum

zavuttiki ayal işçılarnıñ hemmisi tüǵın tüǵışni meşk kılivatidu. (İL: T. 404), (Fabrikadaki kadın işçilerin hepsi düğüm yapmayı öğreniyor.)

ķimmet bahalıķ taşlar ve altun buyumlar ikki tüǵın kılıp tüǵıldı. (İL: T. 404) (Değerli mücevherler ve altınlar iki bohça halinde düğümlendi.)

ķutubi ormançılık meydani katnaş tüǵını bolǵaça bu yerdin otomobilller köp ötüp turidu. (İL: T. 404), (Kutubi orman çiftliğinden arabalar çok geçiyor.)

mesiliniñ tüǵını . (İL: T. 404)), (Sorunun nedeni.)

tüǵın yéşilse eserdili asasi téma pütünlery éçilidu. (İL: T. 404), (Olay çözülsse eserin ana teması çözülür).

men uniñ bilen ayrim sözlişip uniñ köñlidiki tüǵınlarnı yéşey. (İL: T. 404), (Ben onunla ayrı konuşarak onun içindekini çözmeye çalışayım.)

“tüǵ-” fiilinden türemiş olan sözcük çeşitli fonetik değişimlerle çağdaş Türk lehçelerinin çoğunda yaşamaktadır (ED. 484).

tüp:

EU. түp: Dip, esas, temel kök

(01663) (ögüz) nüñ tüpinte altırar yégirmi ernek (01664) turkı temirlig şişlerin tikenlig
töşemiş teg ol yél toğsar...(DKPAM. 01663-01664)

(Irmağın dibine on altışar parmak uzunluğunda demirden şişlerle dikenli...döşemiş
gibidir.)

(tamır)-ları üzülüp kesilip bir azığı tüpintin bérü (256) konrulup ünti..ol açığ emgekin..
(ADF. 255-256)

(Damarları kesildi. Bir dişi kökünden sökölüp çıktı.)

YU. tüp : توب Esas, temel, kök, tamamen, tamamıyla 2. Ağaç sayısı, Sayılarla beraber
kullanıldığında miktar bildirir.

tüp pirinsep (İL: T. 377), (Temel prensip)

tüp söz (İL: T. 377), (Sözün kökü)

bu meisle tüptin hel bolmidi. (İL: T. 377), (Bu sorun tamamıyla çözülmedi.)

iki tüp köçet sétivaldim. (İL: T. 377), (İki tane meyve ağacı satın aldım.)

beş tüp alma (İL: T. 377), (Beş tane elma ağacı)

Asıl anlamı “bitki veya ağacın kökü” olan sözcük sonra “temel, yapının temeli, köken,
soy” anlamını kazanmıştır (ED. 434). Yeni Uygurcada ise yukarıdaki anlamlarından
başka miktar sayısı olarak da kullanılmaktadır.

tütün:

EU. tütün⁵⁶⁷: 1. Mesken sayımında alınan vergi çeşidi 2. Duman

(bu borluk) (11) uçağur turi-niñ amti bu küñ (12) başlap bu turi-ta negüm-e kalan
kavud tüdün (13) kpg ködğu umdu borluk ejiz triğ (14) ür kepez kavlalık ejiz basıg
salıg (15) negüm-e kağılmaz -biz salmaz-biz tip bu (16) budaşiri bahşı-ka tapşurup
birtimiz (17) bu işke tnuğ iş buğa tanuğ ara buğa (SUK Mi20/11-17)

⁵⁶⁷ Nobuo Yamada1993: tütün

(Bu üzümlük aslında Turi'nin olduğu için şimdi bugünden başlayarak her zaman toprak vergisini, tütün vergisini, kapı vergisini, umdu? vergisini, üzümlük, tarla, darı, pamuk, sebze tarlası vergisinden sorumlu olmayacağız diye Budaşiri Hocaya teslim ettik.verdiğimiz bu işin (tanıkları) Tanık İş Buka, Tanık Ara Buka.)

(7) *ol örtenür kara bulut (8) tütünüg üre yarlık* (MAİT 113/7-8)

(Bu tutuşan kara bulut dumanı şiddetle üfler.)

YU. tütün: توتون Duman 2. Aile, hane

köygen otunniñ tütünü öyni kaplıdi. (İL: T. 380), (Yanan odunun tütünü evi sardı.)

bu yézida 50 tütün bar. (İL: T. 380), (Bu köyde 50 tütün aile var.)

Clauson, sözcüğün asıl anlamının “duman” olduğunu, ama Uygur hukuk metinlerinde “hane başına konulan bir tür vergi çeşidi” olarak da geçtiğini belirtmiştir (ED. 457).

İli Ağzında “acı çekmek” anlamında “*tütün yutmak*” biçimi de kullanılmaktadır (HZUTDŞL.91).

tüz:

EU. tüz: Düz, doğru, kusursuz, kaygan

basutçı eksük bolmağüz-e ol tüz arasız basutçı anıñ söz-lermiş(2) o atkanı ürgürmetin tip ol 缘彼境界 atkanığüz uğuş-uğ (Üİ. 119a/1)

(Yardımcı sebep olsa da o düz arası yardımcı sebep eksik olmak ile bu yüzden “vaktinde yetişip algılayamadan” diye söylemiştir.)

ol kişi..edgü kılınç öñreki kişi edgü kılınçı birle tüz [titir] (KİP. 92)

(Bu kimsenin iyi ameli önceki kimsenin iyi ameli ile aynıdır.)

(3883) *monta saçılıp birin tartmış teg tüptüz (3884) kaşı kapağı közünü turur... yağlıg yumşak köz...* (DKPAM. 3883-3884)

(Dümdüz kaşı ve göz kapağı tek tek yukarı çekilmiş gibi görünür durur.)

YU. tüz: تۈز Düz, geniş meydan 2. İyi niyetli, başkasına kötülük yapmayan.

tüz ösken dereh kökke çıkalaydu. (İL: T. 388), (Düz ağaç göğe çıkar.)

atlarni tüz yerge koyup berduk. (İL: T. 388), (Atları geniş meydana otlaması için bıraktık.)

biçare yavaş tüz ademken. (İL: T. 388), (Zavallı kendi halinde iyi niyetli biriymiş.)

turmuş yoli sen oyliğandek undak tüptüz emes. (İL: T. 378), (Hayat senin düşündüğün gibi dümdüz ilerlemiyor.)

ekber könglidikini tüptüzla éytti. (İL: T. 378), (Ekper gönlündekini dümdüz söyleyiverdi.)

Asıl anlamı “düz” olana sözcük daha sonra anlam genişlemesi ile “denk, aynı” anlamlarını da kazanmıştır (ED. 571) Ayrıca sözcüğün ikileme şekli olan “*tüp tüz*” sözcüğü de “dümdüz” anlamıyla yaygın olarak kullanılmaktadır.

uç:

EU. uç: Uç, baş, uzak

inçe sözleşdimiz koço kidini yorir-iki uçi kin- (SUK Sa04/5)

(Şöyle anlaştık, Koço pazarında geçerli iki ucu...)

yaruk yaltrık bar-ın-tın kök kalık-ıg bolur bilgeli (10) anın bilmiş kergek çinkürü bar kök kalık kök kalık öñsüz körgü... (Üİ. 104a/9-10)

(Ancak aydın olarak var olduğundan göğü bilmek mümkündür. Böylece gök gerçek olarak var diye bilmelidir.)

YU. uç : 1. Nesnenin sivri noktası, İp, tel gibi nesnelerin diğer ucu 2. El, ayak gibi vücut organlarının son noktası 3. Dış kenar, hudut 4. Bir şeyin başı, tepesi

yiñniniñ uçi (İL: U. 704), (İğne ucu)

arğamçiniñ uçi (İL: U. 704), (Halatın ucu)

barmakniñ uçi (İL: U. 704), (Parmak ucu)

şeherniñ uçi (İL: U. 704), (Şehrin ucu)

yene çikarsak yağaçniñ uçığa çikidu emdi(İL: U. 704), (Yine devam edersek ağacın tepesine çıkacak.)

Asıl anlamı “son, uç” olan sözcük daha sonra “sınır, hudut” anlamlarını da kazanmıştır (ED. 17).

umay:

EU. umay: 1. Tanrı 2. Doğum sonu, kadın rahmi

(1) burhanıg ayataçı...bodimata (2)atlıg umay iyesi...biş yüz (3) oğlanı arasinta eñ kiçigkiye (4) oğlı ymekteñrilerig (5) luularıg yekler kuvrağın (6) yme birgerü (AYK. VIII. 7b. 510/1-6)

(Bodimata adlı tanrıçalar tanrıçası beş yüz oğlu arasında en küçük oğlu da (dahil olmak üzere), tanrıları, ejderhaları, (bunlarla) birlite cinler, şeytanlar topluluğunu...)

(16) umayda anta yme teñriler (17) anı te gök küzetürler (AYK. VIII.28b. 550/16-17)
(Ana rahmine düştüklerinde orada da tanrılar onları aynı şekilde korurlar.)

YU. umay : نوماي Erkek çocuk testisti, Eş. (Kumul, UŞS. 262) 2. Tanrı adı(Şaman dininin tanrısı)

Asıl anlamı “plasenta, rahim” olan sözcük aynı zamanda “tanrı adı” olarak da kullanılmıştır (ED. 165).

uzun:

EU. uzun: Uzun, uzak

(14) tınlıg kuanşı im pusar atın uzun turkaru (15) atasar tünlel küntüz atayu tutsar antağ (16) oğrı bar uluğ otkakirser... (17) uluğ suvka kirser ölimegey sıgta tegip öñey... (KİP. 14-17)

(Herhangi bir canlı varlık Kuanşı im pusar adını her zaman ansa geceli gündüzlü durmadan ansa, o sırada tesadüfen bunlar büyük bir ateşe girse, bu Bodisattvanın

kudret ve ilahiliği yüzünden yıkamaz.)

kunçuylların isiz yavaz saķınç (075) azon turķaru brahmadate éligke yalganturur (erti)

(ADF. 075)

(Kadınlara has kötü ve şeytani düşüncelerle sürekli Hükümdar Brahmadatta'yı kandırıp dururdu.)

YU. uzun: ئۇزۇن 1. Uzun 2. Daima, sürekli devam eden

uzun yol, uzun çay (İL: U. 735), (Uzun saç)

uzun makale, uzun gep, (İL: U. 735), (Uzun laf)

Günümüz Türk lehçelerinde kullanılan sözcük “uz-” fiilinden türemiştir (ED. 288).

uluğ:

EU. uluğ: Ulu, yüce, büyük

(71) (kuanşı im pusarnı) kutadmaķ küçi erdemi antağ uluğı titir (KİP. 71)

(Kuanşı İm Pusarın mest etme gücü işte böyle büyüktür.)

(18) éliglerinte tutup kapķ ara uluğ bedük ta:ğ (19) teg ötozin oynayu ot öñlüğ işin

(20) saçların eñinlerinte tüşürüp ağıluğ yılan- (21)- ın etözlerin etinip yaratınıp kay

beltir (22) sayu yoriyur erti (EUDÇ. 18-22)

(Ellerinde üç dişli yaba ve bayrak tutup, kapkara büyük dağa benzeyen vücutları ile oynayarak, ateş renkli örgülü saçlarını omuzlarına bırakıp, zehirli yılanlara bedenlerini sarıp, hep beraber meydanda dolaşıyorlardı.)

YU. uluğ: ئۇلۇغ 1. Büyük, Kocaman 2. Gittikçe büyüyen, Şiddetli 3. Kudretli, her şeyden büyük olan, yüce 4. Kudretli, her şeyden büyük olan, yüce 5. Saygıdeğer, Yüksek rütbeli 6. Yaşta büyük olan 7. Mutluluk

bu bulaklar birleşip uluğ derya bolup aķatti. (İL: U. 759), (Bu çeşmeler birleşerek büyük bir derya oluşur.)

yigit arkisidiki uluğ otni taşlap kaçtı. (İL: U. 759), (Genç arkasındaki büyüyen yangını

bırakıp kaçtı.)

uluğ veten (İL: U. 759), (Ulu vatan)

uluğ arzu armanlar (İL: U. 759), (Büyük arzular)

biznişkige kélidiğan méhman nahayiti uluğ mihman. (İL: U. 759), (Bize gelecek olan misafir çok saygıdeğer biri.)

uluğ şair (İL: U. 759), (Tanınmış şair)

uluğ buva (İL: U. 759), (Büyük dede)

uluğvar héyt künliri (İL: U. 759), (Mutlu bayram günleri)

Fiziksel açıdan “büyük, iri” anlamındaki sözcük anlam genişlemesi ile “büyük baba” anlamında da kullanılmıştır (ED. 136).

üstün:

EU. üstün⁵⁶⁸: Üstün, üst

(26) *üstün öñ alqınçusı teñri yiri* (27) *altın aviş tamuğa tegi tüzü* (işitilti). (MAİT. 18/26-27)

(Yukarıdaki şekilsiz tanrılar yerinden aşağıdaki Avici cehennemine kadar hep işitildi.)

üsdünki şastir-tağı girant-ta yondaru ukıtmak üz-e aqıǵsız-nıñ atın (15) *körkitmiş erür aqıǵ-sız nıñ birikmemekin ol tört törlüg bolurın.* (Üİ. 101b/14)

(Bu üstteki Sastra’daki Grantha’da toplu olarak Asrava’sızın adını açıklamak ile Asrava’sız bir olmadığını, onun dört türlü olduğunu göstermiştir.)

YU. üstün : ئۈستۈن 1. Üstte, Yukarıda 2. Yüksek, Yüce Fazla 3. Canlı, Enerjik 4. Pahalı *üstün kapak* (İL: Ü. 885), (Üst kapak.)

u özige kariğanda üstün ğayige ige bolğan bu yigit aldida hodukup qalğanidi. (İL: Ü. 885), (O kendisine göre yüksek gayeler peşinde olan bu gencin önünde biraz

⁵⁶⁸Sema Barutçu Özönder 1998: üsdün

telaşlandı.)

rohi üstün (İL: Ü. 885), (Enerjik)

tennerhi üstün (İL: Ü. 885), (Fiyat yüksek)

Clauson'a göre "üstün" sözcüğünden gelmekte olan sözcük "yukarı, üst" anlamlarındadır (ED. 242).

yağı:

EU. yağı: Düşman

(47) ağır yükler birle ol yağılar ara uduzup iltgeli (48) sakınsar ertinü alp erür.(KİP 47-48)

(Ve ağır yükler ile bu yol kesiciler arasında geçirip götürmeyi düşünse, bu çok güç olur.)

(0085) yay tartıp alku yağılar (0086) mys kim bolsar anı ne çok utğalı yégedgeli (0087) uğay sizler... (EUDÇ 0085-0087)

(Yay çekip bütün düşmanlar...kim olsa onu niçin yenmeye muktedir olacaksınız?)

YU. yağ/yéga I: ياغي/يىغا Düşman

samanilar bizge yağı tursa ulardin yahşilik kilemdü dep soridi sutuk. (İL: Y. 468), (Samaniler bize düşman, onlardan bize iyilik gelir mi diye sordu Sutuk.)

YU. yağ/yéga I: ياغي/يىغا Kaza, afet, savaş.

yéğida perķ etmekmu asan emes dost düşman kaçkisini. (İL: Y. 712), (Savaşta dost düşmanı fark etmek de zor.)

"Düşman, rakip" anlamındaki sözcük Yeni Uygurcada "kaza, afet" anlamlarında da kullanılmaktadır.

yaқа:

EU. yaқа I: Kiralama, kira

(12) *atamıznıñ ülüş bitigindekiçe negüsin* (13) *kim-in tapşura birip muntın taş yiri-*
(14) *-niñ suvı-niñ yaqasıña yene iki bölük* (15) *bu bitig-teki tvarğa tutup on tamğa*
büdüin (SUK WP06/12-15)

(Babamızın miras sözleşmesine göre neyi kime verdiğini, bunun dışındaki toprağının kirasını ve bu iki parça olan sözleşmedeki malı kimin aldığını, on tamgalı tam gümüş yastığı ...)

EU. yaqa : Kenar, kıyı 3. Pekiştirme

yaqa yalğuzın (EUES. 855), (Yalnız, tek başına)

YU. yaqa : 1. Kıyı, Sahil 2. Yabancı bir memleket 3. Zaman, Süre 4. Gömlek yakası
5. Kira ,Arazi kirası, (kumul, HZUTDŞL. 354)

tümen deryasiniñ yaqısı (İL: Y. 469), (Tümen nehrinin kıyısı)

yaqa yurt (İL: Y. 469), (Yabancı memleket)

muhter öldi, sadır ölüm yaqısında, emdi ikkimizla kaldıq dédi atabik. (İL: Y. 469),
(Muhtar öldü, Sadır da ölmek üzere, şimdi bir tek ikimiz kaldık dedi atabek.)

köyneq yaqısı (İL: Y. 469), Gömlek yakası.

ED’de “giysinin yakası” anlamında geçen (ED. 898) sözcük hakkında Doerfer, “yaka, hudut, yaka, elbise yakası” açıklamasını verir ve sözcüğün Türkçeden Arapçaya, Moğolcaya, Ermeniceye, Balkan Lehçelerine geçtiğini belirtir (TMEN. 1802).

yaman:

EU. yaman: Kötü, fena

(7) *yaman sakınsañ eşinke* (8) *uğan sezañ birdeçi* (ETŞ. 256/7-8)

(Arkadaşın için kötülük düşünürsen, tanrı sana layık olduğun cezayı verir.)

YU. yaman: 1. Kötü, sert, güçlü tehlikeli, kötü durumda olan 2. Boş laf 3. Aşırı, çok
yaman yamandin korkar. (İL: Y. 496), (Kötü kötünden korkar)

tagniñ havası şundaq bolidu, şamal künçikıştin urup turğanda havada kara bulut

bolsimu korkma, eçilip kêtidu, mana bunisi yaman. (İL: Y. 496), (Dağ havası böyle olur, rüzgâr doğudan estiğinde hava kapalı olsa da korkma, açılır, en tehlikelisi bu işte.)
“*her küni bir vezir aldiñzğa kélip ayallar toğrısida yaman hikaye kılidu*”, *deptu şatuti şahzadige.* (İL: Y. 496), (Her gün bir sadrazamınız yanınıza gelerek kadınlar hakkında konuşacaktır demiş papağan prense.)
uniñ dadisisiñ aççıķi yaman kişi idi. (İL: Y. 496), (Onun babası çok sınırlı biriydi.)
bügün hava yaman issik. (İL: Y. 496), (Bugün hava aşırı sıcak.)
“Kötü, fena” anlamındaki sözcük hem nesne için hem insan için kullanılmıştır. (ED. 937).

yan:

EU. yan: Taraf, kalça, yan

(15) ikidin yanlarınta kısarı arslanlar (16) hanı küü küzetü tutup kamağ kâyık-(17) -ler kuvrağı korkınç ayınu turmış-(18) -ları közüñür ,, çaram(a)bavıķı (AYK IV. 59b.15-18)

(Sekizinci yerdeki Bodhisattvalara kendi bedenlerinin iki yanlarında keşarin aslanlar hanının gözettiği bütün vahşi hayvanlar topluluğu(nun) korktuğu tezahür eder.)

(1268) kötürür men yarlıķançuçi köñüllüg (1269) adaşım basutçi séniñ utru yanımda [turur]. (DKPAM. 1268-01269)

(Merhametli arkadaşım bana yardımcı olarak yanımda durur.)

YU. yan: ٧ 1. Taraf, Yan 2. Yanında, Huzurunda 3. Cep

işikniñ ikki yéniğā sakçı koydi. (İL: Y. 506), (Kapının iki tarafına polis koydu.)

ehmet külğiniçe kélip uniñ yénida olturdi. (İL: Y. 506), (Ahmet gülerek geldi ve onun yanında oturdu.)

zergerniñ ogli amalsizliktin tört tane göherni yénidi çıkırıp ayalniñ aldiğā koyuptu.

((İL: Y. 506), (Sarrafın oğlu çaresizce dört tane mücevheri cebinden çıkarmış ve

kadının önüne koymuş.)

Asıl anlamı “kalça” olan sözcük daha sonra “yan, taraf” anlamlarını kazanmıştır (ED. 940).

yaş:

EU. yaş: 1. Yaş, hayat, ömür 2. Taze, yeşil, yeni ekilmiş 3. Göz yaşı

(16) *yurūn toyin atlıg açari*(17)*oğlın elig-te birip otuz yaştın altın* (18) *yigirmi yaştın üstün ordun er ebçi iki* (19) *karabaş iki at iki ud birle munça tvar- ni* (20) *uur kaya başlap ini-lerim-ke birip* (21) *öz köñlüm bolup yaraşıp yme vap-ça* (SUK WP06/16-21)

(Yürüng Toyın adlı Açariyi elden verip otuz yaşından küçük, yirmi yaşından büyük orta yaşlarda bir köle ve bir cariyeyi, iki köleyi, iki atı, iki sığır ile bu kadar malı [...] kanuna uygun olarak)

(0482) *yaşın yaşınamış* (0483) *turur kıpkızıl* (0484) *uluğ bedük* (0485) *saķınçın öldürür*. (EUDÇ. 0482-0485)

(Işık parlamış durur, kıpkırmızı, ulu büyük düşünceyle öldürür.)

(15) *iki köziniñ yaşın... tép bahşısıña* (16) *inçe tép ötünti...*(DKPAM.Mz.722.)

(İki gözünün yaşını... diye öğretmenine şöyle ricada bulundu...)

YU. yaş: **ياش** 1. Genç, taze, tecrübesiz 2. Yeniden ortaya çıkan, yeniden ekilmiş ağaç 3. Göz yaşı

yaş kız (İL: Y. 452), (Genç kız)

yaş köktat (İL: Y. 452), (Taze sebze)

yaş sotçi (İL: Y. 452), (Tecrübesiz hâkim)

yaş senet (İL: Y. 452), (Yeni sanat)

yaş köçet (İL: Y. 452), (Yeni ekilmiş ağaç)

Asıl anlamı “ıslak, nem” olan sözcük daha sonra “ömür, yeşillik” gibi anlamları kazanmıştır (ED. 975).

yat:

EU. yat: Yabancı

(52) *bilge maytrı burkan inçe tip* (53) *yarlıkayur...edgü oğlanım bu yat* (54) *bu muntağ türlüğ emgeklerig* (55) *körüp azkıya ançakıya yme ajun* (56) *-larığ öğmez men alkanmaz men taķı* (MAİT. 85/52-56)

(Bilge Maitri Burkan şöyle diye buyurdu: İyi! oğlum, bu yabancı bunca acıları görüp varlık şekillerinden birazını olsun övmem, nerede kaldı ki hepsini öveyim.)

(15) *çam çarım kımazunlar apam birök erklig beg* (16) *işı yat yalavaç küçin tuğup çam çarım* (17) *kılsar lar...* (SUK Sa11/15-17)

(İtiraz etmesin, eğer güçlü hükümet yetkilisi veya yabancı birinin karışmasıyla itiraz ederse...)

YU. yat: ٧٤ Akrabalığı olmayan, Kan bağı bulunmayan, yabancı 2. Hiçbir şeye ait olmayan 3. Muhalif, karşı olan, düşman

yat adem (İL: Y. 406), (Yabancı adam)

hilim bu yat menzirini körüp turupla kıaldı. (İL: Y. 406), (Helim bu yabancı manzarayı görünce dondu kaldı.)

u öz tebiitige yat halda mülayim külümsiridi. (İL: Y. 406), (O kendine ait olmayan bir karavullar padişahni yatlardan koğdap turidu. (İL: Y. 406), (Muhafızlar padişahı düşmandan korur.)

“Yabancı” anlamındaki sözcük Çağdaş Türk Lehçelerinde yaygın bir biçimde kullanılır (ED. 882).

yavaş:

EU. yavaş: 1. Yavaş 2. Yumuşak huylu, şefkatli

(26)taya badari braman inçe tip tidi (27)aya yavaşım kim méniñ (28) kiçigde berü yıgmış kazğanmış (29) edim tavarım erdi erser... (MAİT. 10/26-29)

(Badhari Brahman şöyle dedi: Ey, Azız! Benim küçüklüğümde beri biriktirdiğim, kazandığım ne malım mülküm var ise...)

(0611) (yılkı yüzün arjiler) -teg amrılmış köñül lüg tözün yavaş (0612) alku sığınlarta kéyiklerde adrokraç (0613) béş yüz sığınlarnıñ yérçisi éligi (0614) bégi erti:: ötrü ol dantipali élig alpt... (EUDÇ. 0611-0614)

(Hayvan olmakla beraber evliyalara gibi sakin, asılmış. Bütün geyiklerden daha fazla gösterişli olan bu geyik beş yüz geyiğin rehberi beyi idi.)

YU. yavaş/yaavaş : يۇۋاش / ياۋاش 1. Yumuşak huylu, sakin, uslu 2. Hızlı olmayan, yavaş 3. Alçak, hafif

yavaş bala (İL: Y. 528), (Uslu çocuk.)

ular azrak pékirigandin kéyin bir pes yavaş oynidi. (İL: Y. 528), (Onlar biraz döndükten sonra tekrar yavaş oynamaya başladı.)

yüsüp avazini yavaş çıkarmak bolğan bolsimu lékin buyruç avaziğa oğşap ketti. (İL: Y. 528), (Yusuf alçak sesle konuşmak istese de sesi emir vermiş gibi çıktı.)

“*yava-” sözcüğünden türemiş olan bu sözcük “şefkatli, yumuşak huylu” anlamındadır (ED. 880). Bu sözcük Yeni Uygur Türkçesi konuşma dilinde “yugaş” şeklinde de kullanılır.

yigit:

EU. yigit: Yiğit

(0838) qaltı türk yigit qunçuyar sever be:gdım (0839) adırılıp neçök tütreyür bezer erser ançulayu (0840) yme bo yétinşiziyétiz yétiz yağız yéer titreyü (0841) altı türlüg uğrın tepredi qamşadı. (EUDÇ. 0838-0841)

(Cesur kadınlar sevdiği beyden ayrılıp, nasıl titrer ise, yine onun gibi bu ulaşılmaz, yüksek, kara yer sallanarak, altı defa sarsıldı.)

(16) *ķutlu tınlıķ (17) kédip yigit (silik) ķanınķsız (18) bile kelmiřlerin ķórúp ertińú (19) saķınķlıķ busuřluķ bolup ķóńúlinte (20) inķe saķınķı boltı...anķulayu....* (EUDĢ. 0612-00616)

(Mutlu yaratık... giyip yiğit...doyulamayan...ile geldiklerini görúp fevkalade endiřeli ve dertli olup gónlünde řóyle bir dűřünce belirdi.)

YU. yigit: *يگیت* 1. Yiğit, genķ, delikanlı, erkek çocuk 2. Cesur, korkmaz 3. İyelik ekiyle beraber kullanıldığında sevgili anlamını taşır. 4. Asker

yaş yigitler (İL: Y. 768), (Genķ delikanlılar)

bir iřķa bel bağlap yérim yoldın kaytkan ķiřini yigit dégili bolamdu. (İL: Y. 768), (Yapacağım diyen işi yapmadan yarı yoldan dónen ķiřiye yiğit dememiz mümkün mü?)

u yerde atıńıńız bilen yigitińız hevp heter iķide trivatidu. (İL: Y. 768), (Orda babanız ve sevgiliniz tehlike altındadır.)

asim óziniń partizan yigitliri bilen yétip keldi. (İL: Y. 768), (Asim kendi askerleri ile yetiřti.)

“Genķ, delikanlı, yiğit” anlamındaki sözcük bazen genķ kadınlar iķin de kullanılmıştır (ED. 911).

yénik:

EU. yénik: Hafif, kolay

(12) *adruk adruk tatığlarığ etóz kaķıę (13) atķanur ...ağır yénik būritmekig (14) kaķıę ermeksiz nomuğ tórüg iterür* (AYK. V.10b. 364/12-14)

(Altı duyu objesinin (Skr. visaya) hepsi kendi duyu organına (Skr.indriya) ait olarak, ayrı ayrı dururlar, onlar da yine öylece kendi iķinde birbirini tanımaz.)

korğu yénik köñül tıtağında...azu (AYK. II.34b. 102/13)

(Korku hafif gönül seveninde...)

YU. yénik: يېنىك 1 Hafif 2. Kolay, Emek gerektirmeyen 3. Sindirimi kolay olan 4.

Kolay sinirlenmek, Düşünmeden hareket etmek

u padişahnıg öyündiki özi yénik, bahasi kımmet nersilerni kötürüp élip meñiptu. (İL: Y. 738), (O padişahın evindeki kendisi hafif ama değerli eşyaları almış götürmüş.)

türme hayati uniñğa yénik bilindi. (İL: Y. 738), (Hapis hayatı ona zor bilinmedi.)

u toho göşige ohşaş yénik nersilerni yep uñlaşni yahşı köretti. (İL: Y. 738),

(O yatmadan önce tavuk eti gibi hafif şeyleri yemeyi seviyordu.)

“yéni-” fiilinden türemiş olan sözcük “hafif” anlamından başka “kolay” anlamını da taşımaktadır (ED. 950).

yok:

EU. yok: Yok

(198) yaruk yiltızın teñri yerin (199) tünerig yiltızın tamu yerin (200) biltimiz yme yer teñri yok (201) erken öñre ne bar ermiş (202) tepen biltimiz. (HUAS.198-202)

(Aydınlık özünü, tanrı ülkesini, karanlık özünü-cehennem ülkesini tanıdık. Dahası yer ve gök henüz yokken önceden neyin var olduğunu öğrendik.)

(0066) bizni ölürser sen yme señ seniñ (0067) balıқтаı ig toğa kétgüsi yok amtı biz (EUDÇ. 0066-0067)

(Sen bizi öldürsen bile (senin) şehrindeki hastalığın gideceği yok.)

YU. yok : يوق 1. Yok, Mevcut olmayan 2. Hayır

bu yerde öy yok. (İL: Y. 597), (Bu yerde ev yok)

töge kördünmu? Yok. (İL: Y. 597), (Deve gördün mü? Hayır.)

“*yo-” fiilinden türemiş olan sözcük cümlede konuyu belirtmek için veya sıfat olarak kullanılır (ED. 895).

yol:

EU. yol: 1. Yol 2. Yer adı

(164) *yol başına tamu kapığına* (165) *azğuruklı yolğa kim teser* (166) *bir igid nomuğ*
törög (167) *tutuğma ekinti yme yekke* (168) *teñri tepen yükünç yükünügme* (HUAS.
164-168)

(Yol başına ve cehennem kapısına saptıran yola nasıl girilir? diye merak ederse bilmelidir ki (bunun) ilk (sebebi), yalan bir öğretiyi savunmak ve ikincisi de şeytana, “tanrı” diye secde etmektir.)

yen-e yol toğan-tağı yırım eñiz yirim-i (SUK Ex.02/3)

(Yine Yol Togan’daki yarım tarlamı)

YU. yol : *يول* 1. Yol 2. Nişan, yön 3. Seyahat 4. Menzil, mesafe 5. Kumaş veya kâğıt üzerindeki şerit 6. Sıra 7. Meslek, mezhep 8. Vasıta, çare, para 9. Gelenek, görenek 10. İmkân, olanak

tömür yol (İL: Y. 601), (Demir yolu)

u ahirida keyinki yolni tallivaldi. (İL: Y. 601), (O sonunda diğer yolu seçti.)

yol teyyarlığı (İL: Y. 601), (Seyahat hazırlığı)

üç aylık yol (İL: Y. 601), (Üç aylık yol)

bir yoli kara, bir yoli kök çit (İL: Y. 601), (Bir tarafı siyah, bira tarafı mavi pamuk kumaş.)

bir yol hét (İL: Y. 601), (Bir sıra yazı)

ikki yol kırışı (İL: Y. 601), (İki mezhep savaşı)

biz qarlıq tağnnı süyini başlap kelişniñ yolini kilişimiz kérek. (İL: Y. 601), (Biz karlı dağdan su getirmenin çaresini bulmalıyız)

yoldın çıkmak (İL: Y. 601), (yoldan çıkmak, azmak)

aile kol sanaet işlepçikirişka yol qoyuş kérek. (İL: Y. 601), (Aile içi sanayi üretimine)

olanak sağlanmalıdır.)

Yol (ED917).

yölek:

EU. yölek: Destek

(92) *saña yaraglık yölek (93) saḡgadiz baḡsınıñ savıña öçeşmek.* (ETŞ. 110/92-93)

(Sana münasip bir destek düşünüp bakayım, kızma, kalbim.)

YU. yölek: 1. *يُولَك* 1. Sütun, Ağaç 2. Destek, Yardım

yaḡaç tirek (İL: Y. 366), (Tahta direk)

yölek bolmak (İL: Y. 366), (Destek olmak)

“Destek vermek” anlamındaki “yöle-” fiilinden türemiştir (ED. 928).

yumşak:

EU. yumşak: 1. Hafif, yumuşak 2. Kişi adı (SUK)

(079) *ötrü badra ḡatun élig begke etöz- (080) in sevitgelir üçün kün küniñe töz (81) -
ün yumşak savlar sözleyür erti...kaçan élig* (ADF. 079-080)

(Bununla birlikte Kraliçe Bhadra hükümdara kendini sevdirmek için her gün yumuşak ve sevecen sözler söylüyordu.)

yumşak-ka iki şıḡ ür bir kr-a ton kıday (SUK Mi19/12)

(Yumuşak’a iki avuç darı, bir kara ton verdim.)

YU. yumşak: 1. *يُومَشَاق* 1. Yumuşak, hafif, sessiz 2. Vücuttaki iltihap

yumşak nan (İL: Y. 629), (Yumuşak ekmek)

u tecribiḡanıḡa yumşak dessep kirip keldi. (İL: Y. 629), (O laboratuvara sessizce girdi.)

yumşak çüüşmek (İL: Y. 629), (İltihap olmak, yara olmak)

“yumuşa-” fiilinden türeyen sözcük somut ve soyut anlamlarda kullanılmaktadır (ED. 938)

yük:

EU. yük: Yük

(56) amtı bu kentü bögrelerin ağır (57)yükçe enjilerinte yüde örtünü (58) yala yorıyurlar...kim yme ol kuruğ (MAİT 75/56-58)

(Şimdi bu kendi böbreklerini ağır bir yük gibi omuzlarına yükleyip alev alev yanarak yürürler.)

ağır yükler yüdürüp ol. (DKPAM.01212)

(Ağır yükleri taşıyarak...)

YU. yük : يوك 1. Yük 2. Elektrikli eşyaların belirli zaman dilimi içindeki çalışma kapasitesi 3. Gam, Kaygı, Fazlalık

yük toşumak (İL: Y. 675), (Yük taşımak)

yükniñ égirini kötürmek (İL: Y. 675), (Yükün ağırını taşımak)

yük bolup qalmağ (İL: Y. 675), (Fazla gelmek) “*yü-” fiilinden türemiş olan sözcük çağdaş Türk lehçelerinin hepsinde yaygın kullanılmaktadır (ED. 910).

yüksek:

EU. yüksek: Yüksek

(1) közünügli açoğ taşaş orunta (2) yıdılığ yıparlığ su saçıp tüü tör (3)-lüg esriñü körkle hua çeçekler (4) töltep idiz yüksek arslanlığ (5) örgün urup ol örgünüg yinçü (AYK VI.7b. 416/4)

(Görünen güzel yerde güzel kokulu sular saçıp türlü türlü rengarenk güzel çiçekler döşeyip aslan motifli tahta çıkıp o tahtı ini...)

(1274) (bo meniñ) süñüşgülüg edgülerim üze seni (1275)-teg yükseklerig neñke samaz men (DKPAM.01275)

(Ben savaşma erdemlerimi senin gibi büyük bir şey diye düşünmüyorum.)

YU. yüksek: يۈكسەك 1. Yüksek, Büyük 2. Makam bakımından üstün, İyi

sultan Ahmet comesiniñ etrapida alte yüksek minar bar. (İL: Y. 676), (Sultan Ahmet camisinin altı büyük minaresi var.)

rehmet sizge, hızmitimge yüksek baha berdiñiz. (İL: Y. 676), (Size çok teşekkür ederiz, hepimize yüksek fiyat verdiniz.)

“yükse-” fiilinden türemiş olan sözcük bazı güneybatı lehçelerinde kendini korurken çağdaş Türk lehçelerinin bazılarında yerini “édiz/bédük” sözcüklerine bırakmıştır (ED. 915).

yürek:

EU. yürek: Yürek, kalp

katıg yasın kurup ağuluğ okın yürekre (126) urup amrak isif özin üzgil..altı (127) azıgların öñi öñi tartıp ün- (128)-türgil uluğ kın kızgıt tegür-miş olsun anar montag (ADF. 125-128)

(Sert yayını gerip zehirli okunu (filin) yüreğine vurup onun sevgili canını al. Altı azı dişini ayrı ayrı çekip çıkar. Ona büyük bir işkence, azap olsun. Dediklerimi aynen yerine getirirsen senin için türlü türlü hediyem olacak.)

yüreki tepredi (EUDÇ. 0856)

(Yüreği titredi.)

YU. yürek: يۈرەك 1. Kalp 2. Merkez, Başkent 3. Cesur, Korkmaz

yüreknñ şekli şaptulğa oñşaydu. (İL: Y. 647), (Kalbin şekli şeftaliye benzer.)

keşker uygurnñ merkizi. (İL: Y. 647), (Kaşkar Uygur’un merkezi bölgesi.)

tag yürek (İL: Y. 647), (Korkmaz)

Somut organ adı olan “yürek” sözcüğü mecaz olarak sınırlı bir süre kullanılmıştır.

yüz

EU. yüz: 1. Yüz, çehre 2. Yüz sayısı

(232) *yüzün yañağa*(233) *körüp inçe tép tédi* (ADF. 232)

(Yüzüyle file bakıp şöyle dedi)

ygen- toña-tan yüz kânpu alğu erti (SUK Lo04/2)

(Yegen Tonga’dan yüz kuanpu alacağı vardı.)

YU. yüz : *يُز* Yüz (sayı) 2. Yüz, çehre, sima, görüntü; Vücut 3. Hürmet, İzzet

yüzgiçe sanimağ (İL: Y. 664), (Yüze kadar saymak)

unîñ yüzliri anardek kızargan, közliridin nur çağnap turatti. (İL: Y. 664), (Onun yüzü nar gibi kızarmış, gözleri ılık saçıyordu.)

ademniñ yüzige bakma, sözige bağ (İL: Y. 664), (Adamın yüzüne bakma, yaptığına bak.)

saña yüz kérek emesmu? (İL: Y. 664), (Sana yüz gerekmiyor mu?)

Sayı olarak “yüz” sözcüğü “çok fazla” anlamında da kullanılır. “Yüz, çehre” anlamındaki “yüz” sözcüğü ise “güzellik, görünüm” anlamlarındadır (ED. 983).

3.1.2. Eski Uygurcadan Yeni Uygurcaya Fonetik Açıdan Değişime Uğramış Sözcüklerde Anlam Genişlemesi

açıġ:

EU. açıġ: Acı, kader, öfke, ızdırap, sıkıntı, eziyet

(2) antaġı açıġ tarġa (3) emgeklerintin ozgalı kutrul- (4) [kalı-u]-maġaysın tip munılayı sözleserler (AYK. S.5b.10/2-4)

(Oradaki acı ızdıraptan kurtulamayacaksın diye konuştuġunda...)

açıġ emgek (DKPAM. MZ-766/0176)

(Acı ızdırap.)

tümen yıl anta açıġ emgek emgenip... (DKPAM. Mz-767/741)

(On bin senelerce orada acı ızdırap çekerek...)

YU. aççıġ: 1. آچچیق 1. Ağzı acıtan, tadı çok güçlü olan 2. Kişiyi üşüten aşırı soğuk rüzgâr

3. Kişinin gönlünü kıran laf, davranış 4. Acı, ızdırap 5. Sinir, öfke

aççıġ laza (İL: A. 32), (Acı biber)

aççıġ soġuk (İL: A. 32), (Sert soğuk)

hemmisi maġa aççıġ gepler bilen hücum kıldı. (İL: A. 32), (Herkes bana sivri laflarıyla hücumla geçti.)

aççıġ hatiriler (İL: A. 32), (Acı geçmişler)

aççıġkni yengen batur deptiken çoġlar. (İL: A. 32), (Sinirine hâkim olan gerçek

kahramandır demiş büyüklerimiz.)

“aç-” fiilinden türemiş ve asıl anlamı “acı” olan sözcük bazı Türk lehçelerinde “ekşi” anlamında da kullanılmıştır. Tüm Türk lehçelerinde bazı fonetik değişimlerde yaşamakta olan sözcük mecaz anlamda “kader, acı” anlamında kullanılırken bazı Türk lehçelerinde ise “öfke, sinir” anlamında da kullanılmıştır (ED. 21-22).

açuk:

EU. açuk: Açık, geniş

töpülü y(a)ruk yaşuk açuk adırıtlıg (AYK. IV.39a.279/10)

(Aşırı derecede ısıtılı, açık, farklı...)

(4346) yéti ağılıkımını kapıg- (4347) açuk kemişeyin kséni tıdtaçı (4348) kim erser bolmağayknece taplasar tükegü-(4350)-çe tavar algılkamrak oğlumnun (DKPAM. Mz-776/4347)

(Yedi ambarımın kapısını açık bırakayım. Seni engelleyecek hiç kimse yok. Ne kadar istiyorsan sonuna kadar al. Sevgili oğlumun canına tehlike erişirme.)

YU. oçuk : 1. Çevresi kapanmayan, açık alan, kapanmayan, kilitlenmeyen 2. Çıplak, her yeri gözükken 3. Akıslı, engelsiz 4. Süzük, duru, bulutsuz, düz Yalansız, şakacı, pozitif

u öyiniñ aldidiki oçuk yerge herhil güllerini tériğanidi. (İL: O. 619)

(O evinin önündeki boş yere çeşitli çiçeklerden ekmişti.)

oçuk dervaza (İL: O. 619), (Açık kapı)

oçuk beden (İL: O. 619), (Çıplak vücut)

dihkanga cennetniñ işiki oçuk. (İL: O. 619), (Çiftçiye cennetin kapısı açık.)

oçuk hava (İL: O. 619), (Açık hava)

oçuk yigit (İL: O. 619), (Pozitif genç)

“aç-” kökünden türemiş olan sözcük “açık” anlamında kullanılmış olmakla beraber mecaz anlamda “temiz, arkadaş canlısı, dürüst, belirgin, açık bir mali hesap (Osmanlı Türkçesi)” anlamlarında da kullanılmıştır. Çağdaş Türk lehçelerinin pek çoğunda “açık” şeklinde kullanılmaktadır (ED. 22).

ağır:

EU. ağır: 1. Ağır, Çetin 2. Sanlı, saygıdeğer, itibarlı

(16) ol beg belin teg (17) ağır igledi:: inçip igleyü (18) birle ök sav söz kodup (19) tutar kapar erken ölüp berti. (AYK. S.2b. 4/16-19)

(O bey ağır hastalandı, hastalandıktan sonra konuşmakta zorlandı ve öldü.)

(4376) maña amranmak köñülünüzni yanturu (4377) kim kétérti erki...méni ağır uluğ emgek (4378)-lig tilgen arasinta kemişgeli uğra (4379) -yuğ siz...méni titip kaçça (DKPAM. Mz.776/4376-4379)

(Bana olan sevginizi yine kim ortadan kaldırdı acaba? Beni, büyük ızdıraplı çarkın arasına bırakıp gitmeyi mi düşünüyorsunuz?)

YU. éğir : ئېغىر 1. Emek isteyen, zor, çetin 2. Kendini kontrol edebilen, ağırbaşlı 3. Kötü sonuç, Tehlikeli olan 4. Aşırı, affedilmeyecek kadar 5. Geçimi zor sağlamak 6. Acılı, kederli, dayanması zor olan 7. Fazla, çok, büyük 8. Sağır, ağır işiten 9. Ağır éğir yük artilğan at (İL: É. 86), (Ağır yük yüklenen at.)

éğir vezipe (İL: É. 86), (Ağır görev, Vazife)

oğlum özüñni tutivalğın, éğir bol. (İL: É. 86), (Oğlum, kendine hâkim ol, sakın ol.)

uninñ késili éğir iken. (İL: É. 86), (Onun hastalığı ağırmış.)

uninñ cazasi bek éğir bolup ketti. (İL: É. 86), (Onun cezası çok ağır oldu.)

éğir ehvalda qalmaq (İL: É. 86), (Ağır durumda kalmak)

u yolğa çıkıp éğir bir uh tartti. (İL: É. 86), (O yola çıktıktan sonra ağır bir oh çekti.)

bu öyler éğir veyran boptu. (İL: É. 86), (Bu evler çok ağır hasar görmüş.)

oğisi kaynımak (İL. O. 652), (Sinirlenmek)

Çağdaş Türk Lehçelerinde yaygın olarak kullanılan sözcük “zehir” anlamındadır ve daha çok {oo} veya {uu} şeklinde görülür (ED. 78).

Sözcüğün “*ağu*” şekli Yeni Uygurcada eski metinlerde ve şiirlerde kullanılmaktadır.

ağuluk:

EU. ağuluk: Zehirli

(8) *ağuluğ ada tudaları barça* (9) *öçer amrılur* (AYK. IV.68b.332/8-9)

(Zehirli tehlikeler, düşmanlar barça...)

(323) *anıñ ara ağuluğ yılan tılıña* (324) *oğsatı yalınlayu turur yitti kılıçın tar-*(325) -
tıp altı kınıñ katıg köñülin edgülüg (DKPAM. Mz 42+ Mz.92/323-325)

(O arada, zehirli diline benzeyen, parlayıp duran kılıcını çekip eline almış.)

YU. oğuluk: نُوغُولُوق 1. Zehirli 2. Çok az bulunan, nadir

bu nersiler hazir oğuluk bolup ketti. (İL: O. 652), (Böyle şeyler şimdi bulunmaz oldu.)

bu nersiler hazir oğuluk bolup ketti. (İL: O. 652), (Böyle şeyler şimdi bulunmaz oldu.)

arığ:

EU. arığ: 1. Temiz, arı, saf 2. Kişi adı (SUK)

arığ buyan edgü kılınçlıg isig öz (AYK. S.11a. 21/5)

(Temiz, sevaplı, iyi ameller. . .)

(6) *(aram) ay için -te birür-men birmedin* (7) *keçür-ser-men bir -ke bir koşup birür-*
(8)-*men birginçe bar yok bolsar-men arığ* (9) *tigin evtekiler birle köni birsün tanuğ*
çoluk bu nişan il (10) *timür-niñ ol* (SUK Lo17/6-10)

(Ocak ayı (birinci ay) ay içinde vereceğim. Eğer zamanında veremezsem bire bir katarak ödeyeceğim. Eğer ben ödeyene ölürsem, Ben Arığ Tegin’in evdekileri (benim yerime) ödesinler. Tanık Çoluk, Bu damga İl Timur’undur.

YU. ériğ: ئېرىغ Temiz, arı 2. Hepsi, Büsbütün

ériğ su (İL: É. 79), (Temiz su)

ériğ uşşak balılar keptu. (İL: É. 79), (Hep küçük çocuklar gelmiş.)

“arı-” fiilinden türemiş olan sözcük (ED. 213) Yeni Uygurcada bazı fonetik değişikliklerle yaşamaktadır ve anlam genişlemesine uğramıştır.

arqalığ

EU. arqalığ : 1. Destekli⁵⁶⁹2. Üstlenen, devralan

(14) ançategi bo yirtinçüde yiti kırık (15) türlüğ boda paksik atlığ tıyunmak (16)

arqalığ nomlar öçmedin üzülmedin (AYK. III.3a. 197/14-16)

(O zamana değin bu dünyada otuz yedi tür Bodhi-Paksika adlı sezmek destekli öğretiler yok olmaksızın, sona ermeksizin duracak.)

(1) bars yıl altınç iki otuzka maña yégedmiş-(2) ke tüşke üür kergek bolup çanakta vaptssu tu-(3) -nun kürisi üze iki şıg üür altım yañıta (4) arqalığ tüş-i birle köni birü rmen. birginçe yokbar bolsar (5) men oğlum kaysun köni bérzün... (SUK Lo19/1-5)

(Kaplan yılı altıncı ayın yirmi isikinde bana yegedmiş’e faiz karşılığında arı gerekli olunca Çakan’tan Vapsto Tu’nun kürisi ile iki şıg darı aldım. Güz başında faizi ile tam olarak vereceğim. Verirken kaçarsam oğlum Kaysung tam olarak versin...)

YU. arqılığ: ئارقىلىق Bir şeyin ortasında, içinden veya üzerinden 2. Vasıta, bir şeyin ya da bir kişinin vasıtası ile, dolayısıyla 3. Sebebinden

bu hoyla arqılığ bağçığa çıkkılı bolidu. (İL: A. 72), (Bu avludan bahçeye çıkış var.)

biz télilifun arqılığ bu ehvaldin hever taptuq. (İL: A. 72), (Biz telefonla bu durumdan haberdar olduk.)

⁵⁶⁹ Ölmez 1991: destekli

u bu k timki macira arķilik  ziniŗ ķanķiliklikini aŗkarlıdı. ( L: A. 72), (O bu seferki olayla kendinin nasıl biri olduŗunu belli etti.)

Yeni Uyğurcada daha çok “vasıta, sebep, destek, yardım” anlamlarıyla kullanılmaktadır.

atay:

EU. atay: Yavru, ufaklık

(6) beg aŗa ay buyruķ a amraķ atayım kelip (7) mahasattve ķanta ermiŗ t p ayıtı [yarlıķadı.] (AYK. IV. 624/6-7)

(Hükümdar ona: Ey kumandan, sevgili yavrum Mahasattva nasılmış? diye sordu.)

YU. tay:      : At yavrusu 2. Hayvan veya insan yavruları için kullanılan küçültme veya sevgi bildirme s zc ŗ .

yitim taydin yorŗa  ıķar. ( L: T. 97), (Yetim at yorŗa  ıķar.)

tay balam ( L: T. 97), (Canım yavrum)

ED’ yer almayan sözcük “ufaklık, yavru, sevimli” anlamındadır (UW. 258). Sözcük Yeni Uyğur Türkçesinin  li bölgesinde erkek çocuklara olan sevgiyi bildirmek için de kullanılır ( A. 270).

ayıbsız:

EU. ayıbsız: Ayıpsız

ayıbsız tiŗike er boyunun sumıŗ kerek (ETS.266/20)

(Ayıpsız kadına erkek boynunu eŗmek gerek.)

YU.eyıbsız:          1. Ayıpsız, Günahsız 2. Sağlıklı olan, Engelli olmayan

u eyıpsızla padiŗah teripidin  lt r ldi ( L: E. 326), (O günahsız olmasına rağmen padiŗah tarafından öldürüldü.)

yalkun kişini özige celip kılğudek dericide eyipsiz yigit boldi. (İL: E. 326), (Yalkun kişini kendine çekecek derecede yakışıklı yiğit oldu.)

“ayıbsız” sözcüğü Arapça “utanılacak şey” anlamındaki (OTAL. 68) “ayıp” sözüne {+sIz} olumsuzluk ekinin eklenmesiyle türemiştir.

badruk:

EU. badruk: Bayrak

(17) ünin kıķırıřu tr(ı)jul badruk (18) élilerinte tutup kapķara uluğ bedük tağ (19) teg etözin oynayu ot öñlüđ işin (EUDÇ. 17-19)

(...sesler çıkararak haykırıyorlardı. Elllerinde üç dişli yaba ve bayrak tutup kara kapkara dağ gibi vücutları ile oynayarak...)

YU. bayrak: بايراق 1. Bayrak 2. Gaye 3. Fikir, Düşünce

ķizil bayrak (İL: B. 409), (Kırmızı bayrak)

kommunizim bayriķi (İL: B. 409), (Komünizm bayrağı)

Ucuna ipek kumaş parçası takılan mızrak⁵⁷⁰.

badruk>bayrak

baķa:

EU. baķa: Kurbağa

K(a)ltı birök neķede müyüz baķanıñ.... (AYK. 34fI/12)

(Yine birkaç kaplumbağanın...)

(1819) atlağ müyüz baķa (DKPAM. 01819)

(...atlı kaplumbağa)

⁵⁷⁰ Atalay 1999: I. 465.

YU. pağa: كورباغا 2. Dümen taşını hareketlendirmek için kullanılan, üst kısımdaki taşın içinde bulunan, dört köşeli demir parçası.

yéşil pağa adette “étiz tohusu” depmu atilidu. (İL: P. 643), (Yeşil kurbağa genelde “tarla tavuğu” diye de adlandırılır.)

tügmen pağisi. (İL: P. 643), (Değirmen kurbağası.)

“Kurbağa, kaplumbağa” anlamındaki sözcük metinlerde “*bağa, kurbağa, müyüz bağa, taş baa*” şeklinde karşımıza çıkmaktadır (ED. 312).

başlığ:

EU. başlığ: Başta olan, yaralı

(9) yana tamuğ tüşmetin (10) balık başlığ yme bolmadın korkınçsız (11) enç bolmuşları közüdür. karuna (AYK. IV. 59b. 314¹/10-11)

(Yine cehenneme düşmeden (ve) yaralanmadan, korkusuz (ve) rahat oldukları tezahür eder.)

(23) biz /// bu/ (24) başlığ emgekl(ig)... (25) tamudın ıdman...tégin-(26)-ür biz teñrim. . . bu emgekimizni boşuyu (MAİT. 69/23-25)

(Biz bu yaralı, ızdıraplı cehennemden göndermeyin.)

YU. başlık: باشلىق Başta olan, işin başı, aklı başında olan, reis, lider 2. Şapka, atkı gibi baş için kullanılan aksesuarlar

aile başliki (İL: B. 377), (Aile reisi)

başliki bar aq halat (İL: B. 377), (Şapkalı beyaz önlük)

Çağdaş Türk Lehçelerinin birçoğunda yaşayan bu sözcük isimden isim yapım eki olan {+IIğ} eki ile türemiştir (ED. 381).

belgü:

EU. belgü: Alamet, sembol, işaret

iki kırk (57) kut buyanlığ irü belgüke tükel (MAİT. 13/57)

(Otuz iki mukaddes alamet ve seksen türlü ikinci dereceden alamet ile donatılmış)

(07748)[anı için] belgü bilteçi brahmanlar hansasvare tep (07749) at urtılar

hansasvaré téser enetkekçe (DKPAM. Mainz 751/07748-07749)

(Bundan dolayı, Kâhin Brahmanlar (ona) Hasasvare ismini verdiler.)

YU. belge: 1. Nesneleri birbirinden ayırmak için geliştirilen özellik, sembol, damga 2. Herhangi bir içeriği anlatmak için kullanılan grafik, istatistikler 3. Nesne ve olayların özelliği, belirti 4. Nesne ve olayların özelliği, belirti 5. İç dünyasının dışa yansımaları

ceynektin üzivitelgen oñ koli uniñ şu ceñ yilliridiki baturluñniñ şereplik belgisi idi. (İL: B. 441), (Bileğinden kesilmiş sağ eli onun şu savaş yıllarındaki kahramanlığının belgesiydi.)

soraq belgisi (İL: B. 441), (Soru işareti)

icdimai maddi turmuş şaraitliri digenler néme? Ularñ belgiliri kandaq bolidu? (İL: B. 441), (Sosyal ekonomik hayat şartları nedir? Onun belirtileri nedir?)

ayşemniñ çirayidin dert-elem belgiliri körünüp turidu. (İL: B. 441), (Ayşem'in yüzünden çektiği çilelerin izleri görünüyordu.)

Klasik Moğolcada da alıntı olarak görülen bu sözcük daha çok soyut anlam taşımaktadır (ED. 340).

belgüüg:

EU. belgüüg: Belirli, görülen

(31) bramanlar iligintin brhmavati (32) atlıg ög kişike oqşatı qatun- (33) -tın toğup belgüüg bolup burqan (34) qutın bulu yarlıqadacı tujit (MAİT. 3/31-34)

(Brahman hükümdarından ve (karısı) Brahmavati adlı ana kadına benzer bir hanımdan doğup zuhur edecek ve Burkanlığı haşmetle bulacak.)

(2) ötlemiş üçün bodunun (3) körkitmişke belgölüg edgüli (4) ayıglı tüş utlıg anın bulur
(AYK. VIII.35b. 562/2-4)

(Öğrettiği için halkına, gösterdiği için örnekleriyle, bulacak oldukları iyi ve kötü karşılığı insanlara. . .)

YU. belgilik: بىلگىلىك Belgeli, İşaretli 2. Belirli bir süre, netlik

bir çağda u kirist belgili somka kötürgen bir eskerni başlap keldi. (İl: B. 443), (Bir zaman sonra o eline haç amblemlı çanta alan bir askeri getirdi.)

men köprek altun kümüş algaç béríp, şeherge yuşurunup şi'nin öyige caylışay, hezretliri, déyişip koyğan belgilik saat içinde şeherge tégiş kılsila. (İl: B. 443), (Ben altın gümüşten biraz fazla alarak şehre gizlice girip, Şi'nin evine saklanayım, hazretleri siz konuştuğumuz zaman içinde hücumla geçiniz.)

berü:

EU. berü: Beri, bu yana

(8) [anta] da berü tujit teñri yirinteki (9) yıl sansar tükel tört miñ yıl erti. (MAİT. B.103/8-9)

(Ondan beri Tuşita atlı tanrılar diyarındaki yıllar sayılsa, tamamı 4000 yıl geçti.)

tiser-men ineci koyın-yıl-tın berü tüş bile köni birürmen. apam... (SUK Mi8/3)

(...diyecekse ben İncei Koyun yılından bu yana (olan) faizi ile beraber vereceğim.)

YU. béri: بېرى Konuşulan kişi veya devam etmekte olan olaya yakın olan, Belirli bir fırsat, zaman

béri kelgin balam dédi apam. (İl: B. 525), (Buraya gel çocuğum, dedi annem.)

nasir beş yildin béri su işliri idariside işlevatidu. (İl: B. 525), (Nasır beş seneden beri su işleri idaresinde çalışıyor.)

Clauson'a göre sözcük “*ber” sözcüğüne {+rÜ} yön ekinin eklenmesiyle türemiştir.

Sözcük “bu taraf, bu yan” anlamlarında da kullanılmıştır (ED. 355).

bışığ:

EU. bışığ: Pişmiş, olgun

(00629) *yig aş turğu bışığ aş (00630) turğu boiki orun ikin ara (00631) ol kençniñ turğu ornagı ol* (DKPAM. Maninz 766/00629)

(Pişmemiş yemek ile pişmiş yemek arasındaki bu yer embriyonun kalacağı yerdir.)

(18) *(sızgur)-mış bışığ altun teg...titrü körüp kanınçsız (19) yüüzlüg tegirmiñsiz yaltırıyor, ay teñri tilgen –(20) teg eriniñ kızılı yaltırıyor bimba (21) atlıg yimişteg arslan kanı ...*(AYK. V.2b. 348/18-21)

(Tavlanmış, pişmiş altın gibi, baktıkça bakası gelen yuvarlak yüzünüz ay tanrının (ışık) çarkı gibidir.)

YU. pişşik : *پششیق* 1. Pişmiş, olgun; Belirli bir alanda ustalaşan; Uzman 2. detaylı, cimri, verimli

pişşik göş (İL: P. 794), (Pişmiş et), *pişşik tavuz* (İL: P. 794), (Pişmiş karpuz)

kesipte pişşik (İL: P. 794), (Mesleğinde uzman)

men bu cidelliñ aldi keynini pişşik bilimen. (İL: P. 794), (Ben bu kavganın detaylarını iyi bilirim.)

pişşik adem (İL: P. 794), (Cimri adam)

pişşik yer (İL: P. 794), (Verimli toprak)

Belirli bir durumu belirtmek için kullanılan bu sözcük “*bış-*” fiilinden türemiştir (ED. 378).

Belirli bir durumu belirtmek için kullanılan bu sözcük “*bış-*” fiilinden türemiştir (ED. 378).

Bu sözcük Yeni Uygurcada “pişmiş, olgunlaşmış” gibi asıl anlamlarının yanında, mecaz anlamda “uzman, cimri” gibi anlamlarda da kullanılmaya devam etmektedir.

bod:

ET: bod : 1. Halk, Cemaat 2. Vücut, boy

(20) öñre körgü ol olarnıñ, bodın sının (21) kırtışın, savın sözün ulatı, töz (22) in erigin yme ançulayu ok, antata (AYK. IX. 10b. 448/20-22)

(İlk olarak, [hekim] onların bedenini, dış görüntüsünü, sözlerini ve aynı şekilde tabiatları ile hâl ve hareketlerini gözlemlemelidir.)

(11): biş ajunluğ (12) kılınç iyin tüşinçe (13) bod sın körkin teginür ig ağırığka (AYK. V.11b. 366/11-13)

(Beş varlık biçimli yerde fırlatılır. Hareket doğrultusundaki sonucuna göre, beden sekli meydana gelir.)

YU. boy : بوي 1. Vücut, boy, Uzunluk 2. Belirli bir süre içerisinde 4. Sahil, kenar, kıyı
ottura boy (İL: B. 481), (Orta boy)

bu gilemniñ boyı kaççıken? (İL: B. 481), (Bu halının boyu kaçmış?)

déhkanlar yıl boyı capa tarttı. (İL: B. 481), (Çiftçiler bir yıl boyunca çapaladılar.)

östeñ boyı (İL:B. 481), (Nehir kenarı)

Asıl anlamı “vücut, boy” olan sözcük Eski Türkçede “kabile, topluluk” anlamında kullanılmıştır (ED. 296).

bölük:

EU. bölük: Kısım, bölüm

(yiri)niñ suvi-niñ yağa-sıña yene iki bölük (15) bu bitig-teki tvar-ğa tutup on tamga бүдүн (SUK WP06/14-15)

(Yerinin, suyunun kenarına yine iki bölüm yeri bu sözleşmedeki mala hesaplayarak on damga bütün...)

YU. bölek: بۆلەك 1. Bölünen şeyin bir parçası, bütünlüğü oluşturan parça 2. Başka, özel, farklı 3. Evli karı kocanın ayrı eve durumu 3. Tekrardan, Baştan

nanniñ bir bölüki (İL: B. 517), (Ekmeğin bir parçası)

cümliniñ bölekliri (İL: B. 517), (Cümle öğeleri)

peyziñ bölek, yaşnar seni körgeñ yürek. (İL: B. 517), (Sen çok özelsin, seni gören kalp gençleşir.)

uniñ kelbigе hazir yene zulal'din bölek başқа biri siğmaytti. (İL: B. 517), (Onun kalbine yine de Zulal'dan başka kimse sığmıyordu.)

öyini bölek kılmaқ (İL: B. 517), (Evi ayırmak, ayrı eve çıkmak.)

“böl- “ fiilinden türemiş olan bu sözcük hem sıfat hem isim olarak kullanılmaktadır. Aslı anlamı “parça” anlamındadır ama anlam genişlemesi ile “farklı, özel, ayrı” gibi anlamları kazanmıştır (ED. 339) Kumul Ağzında “hediye, torba” anlamında bir “*bölek*” sözcüğü bulunmaktadır (UŞS. 38).

but:

EU. but I: But, ayak, bacak

EU. but II: Buda

(namo but)...namo drm...namo sañ (KİP. A/1)

(Burkana saygı! Dine saygı! Cemaate saygı!)

(1) ...-r biz munta (2) ...yalınlıg kelemen (3) sukin öz ilgin öz etüzümüz- (4)-ni karnımızni uçamızni eniñümüzni (5) butumuzni başımızni yüzümüzni (6) bitiyür biz...ol emgekke süñgü- (MAİT. B61/1-6)

(Biz burada alevli bir kalem, bir fırça ve kendi elimiz ile kendi vücudumuza, karnımıza, sırtımıza, omuzumuza, ayağımıza, başımıza, yüzümüze yazarız.)

YU. put: پۇت Ayak, Yatak veya masa gibi eşyaların ayak kısmı

oñ put (İL: P. 739), (Sağ ayak)

orunduk ayıķi (İL: P. 739), (Sandalye ayağı)

Genel olarak “bacak, hayvanın arka budu” anlamında kullanılan bu sözcüğün asıl şekli “pud” dur (ED. 297). “Buda” anlamındaki “but” sözcüğü Yeni Uygurcada “Buda,

heykel” gibi asıl anlamlarının yanında mecaz olarak “çok konuşmayan, içe kapanık” gibi anlamları da kazanmıştır. “put” sözcüğünün “ağırlık birimi” anlamı hakkında: Çince “ağırlık ölçüsü olarak kullanılan bir “fu 釜” sözcüğü bulunmaktadır.⁵⁷¹ Yeni Uygur Türkçesindeki ağırlık birimi olarak kullanılan “put” sözcüğü Çince “fu” sözcüğünün fonetik değişime uğramış hali olabilir.

butık:

EU. butık: Budak

altı [tü] (21) (-rlüg) butıktaki nom boşguntı...antağ (22) ...a erip yime nızvanıları erk (MAİT. 57/21-22)

(Altı çeşit budaktaki dini öğrendi.)

çeçeklig butıkı dek közünür erti. (DKPAM. 00288)

(Çiçek budağı gibi görünüyordu)

YU. putak : پۇتاق Dal, budak, Bir bütün olan bir düşüncenin belirli bir tarafı 2. Eksiklik, engel, noksan

hémir batur putaklargá ésilip derehkke çıkıptu. (İL: P. 741), (Hamur batur budaklara tutunarak ağaca tırmanmış)

şerietniñ putıkı tola (İL: P. 741), (Şeriatın engeli çok)

“sızğu ménin işlirimdin putak çikiripla turisiz dédi’, ayali ériga. (İL: P. 741), (Sen sürekli benim yaptıklarımın bir noksan arıyorsun dedi” kadın eşine.)

“butı-” fiilinden yapılan bu isim çeşitli Türk lehçelerinde fonetik değişikliklerle kullanılmaktadır (ED. 301).

bütün:

⁵⁷¹ (Çevrimiçi) <https://www.zdic.net/hans/釜,16> haziran 2020.

EU. bütün: Bütün

[men aday] tutuñ-nuñ ol men tñrim ñuti sevinç bütün ayıtıp bitidim (SUK Sa24/13)

(Ben Aday Tutung, Tanrı kutunun sevinci ile hepsini yazdırdım.)

büt[ün] yétrtinçüde ayığ atı yadılur (EUDÇ. B.673/15)

(Bütün yer yüzünde iyi adı yayılır.)

YU. pütün: پوتون 1. Bütün, eksiksiz, parçalara bölünmeyen 2. sıklık, engel, noksan 3.

Tam, mükemmel 4. Karnı tok olan, gamsız

pütün nan (İL: P. 763), (Bütün ekmek)

pütün dünya (İL: P. 763), (Bütün dünya)

dadam zümreñhan açığa: “baliniñ oñuşi yahşi bolsa ali mektepte oñuğini yahşi, pütün adem bolidu”, dédi söz kısturup. (İL: P. 763), (Babam Zümret han ablaya, “çocuğun dersleri iyi olsa üniversitede okumalı, büyünce mükemmel adam olacak” dedi.)

köñli pütün (İL: P. 763), (Gamsız)

“büt-” fiilinden türemiş olan bu sözcük çağdaş Türk lehçelerinin birçoğunda yaşamaktadır (ED. 306).

çağ:

EU. çağ: Çağ, zaman, vakit

(20) (inçe) tip saķıntı...çağ amtı maña uğrayu (21) etözümün isig özümün titgülik ıdalağuluk öd kolu soķa keldi. (AYK. X.7b. 612/20-22)

(Şöyle düşündü: Şimdi kendi vücudumdan, sıcak canımdan vaz geçmenin zamanı geldi.)

YU. çağ : چاغ 1. Neşe, Huş hal 2. Zaman, devran, vakit, çağ 3. Köpeği kovmak için kullanılan sözcük 4. Güç kuvvet

bezi aptapperestniñ gülidek eçilip, boynini çüştin aval başķa yaķķa, çüştin kéyin başķa yaķķa mülayim egken halda héciyip, külivirip vaķtını çağ ötküzidiğnalarmu bar. (İL:

Ç. 642), (Bazı Göğebakan gibi boynunu sabah bir yöne, öğlenden sonra bir yöne çevirip, gülererek zaman geçirenler de var.)

tañ aqarğan çağ (İL: Ç. 642), (Güneşin doğduğu saat)

u çağlarda baylarniñ itini çağ, möşükini peş dégilimu bolmaytti. (İL: Ç. 642), (O zamanlar zenginlerin köpeğine “çağ”, kedisine “peş” demek mümkün değildi.)

uniñ bu işka çéği yetmidi. (İL: Ç. 642), (Onun bu işe gücü yetmedi.)

çibık:

EU. çibık: Çubuk, İnce dal

(16) ol altunluğ pariçatr söğüt-(17) -ke okşatı ...alku söğütlerniñ (18) begi osuğluğ butık çubık⁵⁷² yap (19) yavışğu hua çeçeklerin tegrik- (20)-lemiş çambu söğüt tapa bardı. (MAİT 37/16-18)

(Altın Paricitra adlı ağaca benzeyen, bütün ağaçların beyi gibi, dal budak yaprak ve çiçekler ile çevrelenmiş Jambu ağacına doğru gitti.)

(19) iyi iliğin yukaru ertinü açık (20) ünin sıgtadı...tal çibıkı teg titreyü yakın kélip (AYK. X.20a. 637²/19-20)

(İki elini yukarı kaldırarak yüksek sesle kaygılı ağladı. Dal gibi titredi.

YU. çiviık: چۈيۈك 1. Ağacın yeni çıkmış dalı 2. İnce uzun sert malzeme

çiviiktin toqulğan işik (İL: Ç. 792), (Ağaç dalından yapılmış kapı)

polat çiviık (İL: Ç. 792), (Çelik çubuk)

“çıp” kökünden gelen bu sözcük “ince dal” anlamındadır. Çeşitli fonetik değişimlerle Çağdaş Türk Lehçelerinde kullanılmaktadır (ED .395). Bu sözcük Yeni Uyгур Türkçesi konuşma dilinde “şiviık” şeklinde de görülür.

⁵⁷² Tekin 2019: çubi...

çızığ:

EU. çizig: Çizgi, hareket tarzı ve usulü

(21) inçe k(a)ltı taluy ögüz...çızıgında (22) ünner teg :: luular arasında (23) yekler kuvrağında yme ançulayı ok (24) kamağta başdın bolmuşığ (AYK. VII.17a. 491¹/21-24)

(Bütün Tanrıçalar büyük denizlerin yükselmesi gibi toplanırlar. Ejderha Tanrılarında ve şeytanlar topluluğundan da aynı şekilde herkesten üstün olduğunuz için onları etkilemeyi başarmışsınız.)

(4011) -in anam adın erke oynaşladı atamnın (4012) törüsün çizığın arığ küzetgeli umadı. (DKPAM. 4011-4012)

(Benim annem başka erkekle (sizi) aldattı. Babamın namusunu temiz (bir şekilde) gözetemedi.)

YU. sızığ/sıcak: سجاجی/سزق 1. Yazılan ve çizilen şeylerden kalan iz, çizgi 2. Yol, plan 3. Kota, sınır

uzun sızığ (İL: S. 690), (Uzun çizgi)

sızığtin çıkmaslık (İL: S. 690), (Plana göre iş yapmak)

nomur sızıki (İL: S. 690), (Puan çizgisi)

“çiz-” fiilinden türemiş olan bu sözcük Çağdaş Türk Lehçelerinde çeşitli şekillerde yaşamaktadır. Sözcük ağızlarsa “sıcak” şeklinde görülür (HZUTDŞL. 199)

çoğluğ:

EU. çoğluğ: Parlak, parıltılı, ateşli, görkemli

ol antağ osuğluğ çoğluğ yalınliğ (21) küçlüğ küsünlüğ ilik kınnın (22) uluğı kıttunında toğmuş körkliğ (1) seviglik körkliğ menizliğ üç oğlanı (2) erti an ilki uluğı oğlanının (AYK. X.5a.607/20-22, 5B.1-2)

(O öyle heybetli, parıltılı, alevli, güçlü, kuvvetli hükümdarın büyük karısından doğmuş güzel, sevimli üç oğlu var idi.)

arasında ay t(e)ñri neteg çoğluğ (DKPAM. 05771)

(Arasında ay Tanrı nasıl parıltılı...)

YU. çoğluğ: چوغلۇق Şakayık çiçeği 2. Ateşli, parıltılı, ateş közü

unin kiygen köyniki çoğluğtek kıpkızıl idi (İL. Ç. 704), *(Onun giydiği kıyafet alev gibi kıpkırmızıydı.)*

oçakta çoğluğ kömür bar mu? (İL.Ç. 704), *(Ocak'ta köz olmuş kömür var mı?),*
(UŞS.111)

Yeni Uygurcada “*kızıl çoğluğ, ak çoğluğ*” (şakayık çiçeği) adları altında kullanılan bu sözcük Uygur geleneksel tıbbında çok yaygın kullanılan bitki türüdür. ED’de ise bu sözlük “görkemli, göz kamaştırıcı” şeklinde açıklanmıştır (ED. 407).

çoluğ:

EU. çoluğ: Çolak

(tıl)tağınja enrey bedey aksağ çolağ köz- (AYK IV.50b. 300¹/10)

(Sebebinden çarpık, kısır, topal, çolak, gözsüz...)

aksağ çolağ közsüz teglük bolmışşların tilin/// (AYK. IV. 445/2)

(Topal çolak gözsüz olanların dilini...)

YU. çolak: چولاك 1. Çolak 2. Kısa, kırılmış olan

şundağ kılip bay kolidin ayrilip çolağ bolup kaptu. (İL: Ç. 698), *(Böylece zengini kişi çolak kalmış.)*

ular şundağ geplerni kılip turganda bir buvay oruğ eşikiniñ lıngirtikığa çolağ ketmenni kıstirivilip, ularga salam kılip ötüptu. (İL: Ç. 698) *(Onlar öyle konuşurken, bir yaşlı adam zayıf eşeğinin eyerine sapı kırılmış çapayı takmış halde, onlara selam vererek geçti.)*

Clauson'un “*tek kollu, yani diğeri eksik ya da felçli*” (ED.419) şeklinde açıkladığı sözcük Türk Dilinin Etimolojik Sözlüğü’nde “Türkçe *çol-* sakatlanmak” kökünden geldiği açıktır: Türkçe “*col-*” kökü yalnız Uygurcada saklanmıştır” (TDES. 97) şeklinde açıklanmıştır.

Sözcük Yeni Uygurcada anlam genişlemesiyle genel olarak kırılmış olan şeyleri de karşılamaktadır.

devlet:

EU. devlet: Devlet, siyasi birlik

bir kün devlet tuş bolur. (ETŞ. 259/1)

(Bir gün devlet yar olur.)

YU. dölet: دولة 1. Devlet 2. Şans

dölet kanuni (İL: D. 132), (Devlet kanunu)

dölet kuşi (İL: D. 132), (Talih kuşu)

Arapçadan alıntı olan sözcük “toprak bütünlüğüne bağlı olarak siyasi bakımdan teşkilatlanmış millet veya milletler topluluğunun oluşturduğu tüzel varlık” anlamındadır (BTS. 572).

Yeni Uygurcada “baht, talih” anlamıyla da kullanılmaktadır.

ékinti

EU. ékkinti: İkinci, öteki

*ikinti*⁵⁷³ *erser bu nom erdinike taqı* (AYK.VI. 449/8)

(İkincisi ise bu Nom mücevherine...)

bir ikintike yégedmekleşü yérin [...] (ADF. 46)

⁵⁷³ Kaya 1994: ikinti

(Birbirlerine üstün gelmeye çalışarak...)

YU. ikinci: ئىككىنچى 1. İkinci sırada olan 2. Tekrar tekrar, bir daha 3. Diğer

ikkinçi öy (İL: İ. 320), (İkinci ev)

bu gepni bugün bir kıldıñ, bundın kéyin ikkinçi kıлма. (İL: İ. 320), (Bu lafı bugün bir söyledin, bir daha ağzına alma.)

çünkü bir adem özi bilgen bir işni ikkinçi bir ademge huddi özi çüşengendek yaki özi tesirlengendek kılip çüşendirelise hoşallık his kılişi tebi. (İL: İ. 320), (Çünkü adam kendi bilen işi ikinci bir adama sanki kendisi anlamış gibi anlatabilirse tabii ki kendini çok mutlu hisseder.)

Temel anlamı “ikinci” olan sözcük “günün ikinci yarısı, öğleden sonra yapılan ibadet” anlamında da kullanılmıştır. Çağdaş Türk Lehçelerinde “öğleden sonra yapılan ibadet” anlamında kullanılmaktadır (ED. 111).

Yeni Uygurcada “diğer, tekrar” anlamlarını da kazanmıştır.

erte:

EU. erte I. Daha önce, evvel

(14) erta tal çıbıķın tañçulap tiş- (15)-in arıtıp ağzın yunzun-(AYK. VIII. 14b. 524/14)

(Tan vaktinden sonra çubuk çiğneyerek dişini temizleyip ağzını yıkasın.)

EU. erte II. Çok, aşırı

ol emgenmekler (1) içintekerte yavlaķ ağır (2) -ı yme artamaz taķı ağırraq (3)

ıçgınmaķtın él orunun monuñ (AYK. VIII.36a. 563²/1-3)

(Sıkıntılar içinde çok kötü ve ağır dahi hükümdarlık tahtını kaybetmekten daha ağır değildir.)

YU. ete: ئەتە 1. Yarın 2. Yakın gelecek 3. Önce, çabuk (İA. 257)

ete mektepte yigin bar. (İL: E. 227), (Yarın okulda toplantı var.)

şu güzel etiğe yétmiz ete. (İL: E. 227), (Yakında şu güzel geleceğe ulaşacağız.)

ékinni erte ekken, hosulni erte alur. (UŞS. 19), (Ekini erken eken hasılatı erken alır.)
Bu sözcük erken dönem Türkçesinde “sabah, erken” anlamında kullanılmıştır, orta dönem Türkçesinde ise “yarın sabah, erken” anlamının yanında “bundan daha erken” anlamını da kazanmıştır (ED. 202).

Yeni Uygurcada “önce” anlamında da kullanılmaktadır

esen:

EU. *esen*: 1. Esen, sağ salim, sıhhatli 2. Kişi adı

(15)... isen tükel öz-(16) –(ler)-iye tegürü ilitdi (MAİT. 106/15-16)

(...Sakin, mükemmel özlerine ulaştırıp götürdü.)

ol kamağ tınlıqlar taluydaki tişi yeklerde ozar kırtulur esen (KİP. 23)

(Bütün o canlı varlıklar, denizdeki (insan yiyen) dişi devlerden kurtulur, sağ salim kendi yerlerine varırlar.)

YU. *ésen*: سڭسەن Sağ salim 2. Gelecek sene

öy içi, bala çakıliri ésendu? (İL: É. 81), (Evdekiler, çocuklar iyi mi?)

ésende keşkerge barımız. (İL: É. 81), (Gelecek sene Kaşkar’a gideceğiz).

“Sağ salim, sıhhatli” anlamında olan bu sözcük çağdaş Türk lehçelerinin hepsinde yaşamaktadır, özellikle Güneydoğu lehçelerinde “asan” şeklindedir, bu Uygurcadaki “kolay” anlamında olan Farsçadan alıntı olan “asan” sözcüğüyle karıştırılmamalıdır (ED. 248). Bu sözcük Yeni Uygurcada “*aman ésen*” şeklinde de kullanılır.

esengülük:

EU. *esengülük*: Huzurlu

(12) ol éliglerin hanlarnıñ (13) ig ağırıǵ ada tudaları bar erser (14) barça yoǵadıp ençgülüg esengülüg [bolǵaylar] (AYK. VI.410/12-14)

(O hükümdarların hastalık, sıkıntıları var ise, hepsi yok olup huzura erecekler.)

YU. ésenlik: ئېسەنلىك 1. Sağlık, Sıhhat 2. Gelecek sene

özliriçu? Obdan turdilimu dep momaydin ésenlik soridi taşmet aka. (İL: g. 471), (Siz nasılsınız? İyi misiniz? Diye hâl hatır sordu Taşmet ağabey yaşlı kadından.)

ésenlik iş (İL: É. 471), (Gelecek sene yapılacak iş.)

“ésengü” isminden türemiş olan sözcük metinler tek bir biçimde karşımıza çıkmaktadır (ED. 249).

ésenlig:

EU. ésenlig: Sağlıklı, sıhhatli

(6) ayınç tarıkıp kitip:inçkülüg esen-[lig] (7) ...: k[a]ltı erklig küç- (AYK. II.32a. 97/6-8)

(Korkuların hepsi dağılıp sağlıklı, sıhhatli, güçlü kudretli...)

özliri kındaq turdila dep momaydin ésenlik sordi kasım. (İL: É. 82), (Siz nasılsınız diye yaşlı kadından hâl hatır sordu Kasım.)

YU. ésenlik: ئېسەنلىك 1. Sağlıklı, sıhhatli 2. Gelecek sene yapılacak şey, gelecek yıl olacak şey

ésenlik iş (İL: É. 82), (Gelecek sene yapılacak iş)

“ésen” ismine {+IIğ} ekinin eklenmesiyle türemiştir.

eşgek:

EU. eşgek: Eşek

oğlan bir at bir ud bir eşgek bir kıdmen (SUK WP04/10)

(Oğlan bir at, bir sığır, bir eşek bir çapa...)

kişi yılkı ud eşgekke ulatı (AYK. IV.73a. 341¹/22)

(İnsan, at, sığır, eşek gibi...)

YU. eşek I: ئېشەك 1. Eşek 2. Utanma bilmeyen, namussuz 3. Sayılarla beraber kullanıldığında birim olarak taşınacak malın sayısını bildirir

éşek harvisi (İL: É. 84), (Eşek arabası)

buvay hasisini kötürdü ve:-hu eşek, çık öydin!... déginiçe ularni öydin қоғлап çıkardı. (İL: É-84), (Yaşlı adam asasını eline aldı ve: eşek, evden çık! Diye onları evden kovdu.)

50 eşek otun puli (İL: É. 84), (Elli eşek odun parası)

hu:

EU. hu: Tabiat, alışkanlık

bağıllıknı hu kılğan [öldeçi] (ETŞ. 256/10)

(Hasisliği adet edinen kimse ise ölür.)

YU. huy I: خوی 1. Mizaç, İnsan tabiatı 2. Kötü alışkanlık, kötü davranış biçimi 3. Tandırın kapağını kapatmak için kullanılan çuval gibi şeyler.

bu yoldin ötidiganlarnıñ hemmisi u kişiniñ huyini yahşı biletti. (İL: H. 887), (Bu yoldan geçenlerin hepsi o kişinin huyunu iyi biliyordu.)

bu hénimgimu huy peyda boluşka başlidi. (İL: H. 887), (Bu hanımın da huyları ortaya çıkmaya başladı.)

Farsçadan alıntı olan sözcük “alışkanlık, adet, mizaç” anlamlarındadır (BTS. 1010).

ırak:

EU. ırak: Uzak, ırak

(217) ne teg yarlıkasar anı bütürgeli (218) anuķ turur m(e)n m(o)nta ınaru ayı ırak

(219) ermez tırıçanta atlıg yavlaķ rakşas (EUDÇ. 217-219)

((Sen) ne söylersen onu yapmaya hazırım. Buradan biraz ileride, çok fazla uzakta değil, Taiçanta adlı kötü şeytan var.)

(12) *burkan* (13) [*belgürmek*] *ırak ol tip tügülüg törü* (14) *bultukmaz* (MAİT. 16/12-14)

(Bir Burkan zuhuru uza tır diye söylenen rivayet doğru değildir)

YU. yirak: ييراق 1. Arası uzak olan, uzun mesafe 2. Pek yakın olmayan (ilişki) 3. Gelecek

mektep bilen öyimizniñ arılıķi bek yirak idi. (İL: Y. 748), (Evimiz okula çok uzaktı.)

yaķey biz yirak emes dédi u çüşendürüp. (İL: Y. 748), (Hayır, biz o kadar uzak değiliz dedi o anlatarak.)

yirakni görmek, yirakni közlimek (İL: Y. 748), (Geleceği görmek, geleceği düşünmek.)

“Uzak” anlamındaki sözcük çağdaş Yeni Uygurcada “gelecek” gibi mecan anlamlar da kazanmıştır.

ikilik:

EU. ikilik: İkili

tamğa-lıg üç otuz ikilik böziñe kezişdimiz. (SUK Sa06/6)

(Damgalı yirmi üç çift katlı kumaşa anlaştık.)

YU. ikkilik: ئىككىلىك 1. İki parmak kalınlığındaki 2. İki sayısı yazılı olan 3. küçücük

ikkilik su (İL: İ. 320), (İki parmak derinliğindeki su)

ikkilik kart (İL: İ. 320), (İkili iskambil kağıdı)

ikilik kiyim (İL: İ. 320), küçücük kıyafet

inçge:

EU. inçge: İnce

(8) *inçge nomnuñ işi ködügi étmeki* (9) *yaratmakı alku barça bultukmaz* (AYK. IV.2a.203/8)

(İnce öğretinin işi gücü, yaratılması tamamıyla bulunmaz.)

alğuçi-ka birgüçi-ke inçge ayitip men pusartu sınkay kıy-a... (SUK Sa01/18)

(Alıcıya, vericiye ince (teferruatlı bir şekilde) söyleyerek ben Pusartu Şinkaya...)

YU. inçike: 1. *ئىنچىكە* 1. İnce, alçak ses tonu 2. Teferruatlı, İyice

inçike ip (İL: İ. 369), (İnce ip)

u naḥşini içike avazda éytivatatti. (İL: İ. 369), (O şarkıyı ince sesle söylüyordu.)

idiyivi-siyasi hizmet inçike, yaḥşi işlendi. (İL: İ. 369), (İdeolojik ve siyasi çalışmalar teferruatlı bir şekilde yapıldı.).

Clauson, “ince” sözcüğünün aslının “*yinçge*” şeklinde olduğunu ve “*yinç-” fiilinden geldiğini ifade eder (ED. 945). Sözcük Yeni Uygur Türkçesi Kumul Ağzında ve İli Ağzında “*inca*” şeklinde “zayıf” anlamında kullanılır. (Kumul ağzı: 227, İli Ağzı. 326).

irig:

EU. irig: İri, kaba sapa, iriyarı

(2) *çaşut çaşurmamak: irig sarsıg sav söz (3)-lememek...*(AYK. IV.10b. 220²/2-3)

(Kaba ve üzücü söz söylememek...)

(0674) *ötrü ol irig sarsıg köñüllüg d(a)nt[ı-]* (0675)-*pali elig a:ltun öñlüg sıgun-* (0676) *-nuñ ötügin tıñlağalı unamatın köz-* (0677) *inte qarakiña kan qodulup kıñ* (0678) *közin sıgun tapa körüp övkesi* (0679) *kelip anıñ ara ağulug yılan tiliñe* (0680) *oğşatı yalınlayu turur yiti kılıçın tar-* (0681)-*tıp altı kınığ katıg köñülin edgü:lüg* (EUDÇ. 0674-0681)

(Daha sonra o kaba (ve) kötü niyetli Hükümdar Dantıpalı, altın renkli geyiğin, ricasını dinlemeye muvaffak olmadan, gözüne (ve) göz bebeklerine kan dolup, şaşı gözüyle geyiğe doğru bakıp, öfkesi kabarıp; bu sırada zehirli yılan diline benzeyen parlayıp duran keskin kılıcını çekip (eline) aldı.)

YU. yirik: 1. *يىرىك* 1. Kalın, iri taneli 2. Sayı olarak fazla olan 3. Maddi olanaklara sahip

olan 4. Toplumda belirli güce ve şöhrete sahip olan ünlü kimse 5. Kaba, Pürüzlü, niteliği olmayan, niteliksiz

yirik kum (İL: Y. 754), (İri taneli kum)

yirik koşun (İL: Y. 754), (asker sayısı fazla olan ordu)

yirik karhana (İL: Y. 754), (Büyük firma)

yirik edip (İL: Y. 754), (Ünlü yazar)

yirik tere (İL: Y. 754), (Pürüzlü cilt)

yirik işçi (İL: Y. 754), (Vasıfsız eleman)

“*irig*” sözcüğü Çağdaş Türk Lehçelerinde “iri, irik” şeklinde, seyrek olarak “*yirik*” şeklinde kullanılmaktadır. Muhtemelen “*idrik*” sözcüğünün diğer şeklidir (ED. 222). Yeni Uygurcada “y” protezinin türemesiyle “*yirik*” şeklinde kullanılmaktadır.

iti:

EU. iti: Keskin

(41) *kayusı örtlüg yalınlıg iti* (42) *kılıçın öz etözlerin bıçıp* (43) *uşup yiyü etüzleri öze örtlüg* (44) *taş sası yaa amarıları beg işi* (MAİT. 112/41-44)

(Bazısı alevli keskin kılıç ile kendi vücutlarını bıçıp yerken, vücutları üzerine, alevli taş ve çöpler yağarken...)

YU. ittik : 1. Çabuk 2. Ciddi 3. Keskin

bek ittik sözleydikensiz (İL: İ. 160), (Çok hızlı konuşuyorsun.)

Unıñ micezi bek ittik. (İL: İ. 160), (O çok ciddi biri.)

ittik piçak (İL: İ. 160), (Keskin bıçak)

“*yiti-*” fiilinden türemiş olan sözcük “keskin, hızlı” anlamlarındadır (ED. 889).

qadem:

EU. qadem: Adım, ayak

bulfayız urdu kadem (ETŞ.262/11)

(Ebulfayız adımını attı.)

YU. kadem: قدم 1. Adım 2. İki ayak arasındaki mesafe 3. Hız, büyüme hızı 4. Belirli bir aşama

u kedemlerini tézlitip dilber terepke qarap mañdi. (İL: K. 195), (O adımlarını hızlandırarak Dilbere doğru yürüdü.)

beş kadem (İL: K. 195), (Beş adım)

muşu kadem bilen mañsıñiz yene 10-20 yıldın kéyin közge körüngeñ ilmi hadim bolup kalisiz. (İL: K. 195), (Bu hızla devam ederseniz yine 10-20 sene sonra önemli ilim adamlarından biri olacaksınız.)

birinci kadem (İL: K. 195), (İlk adım)

Arapçadan alıntı olan sözcük “ayak, adım” anlamlarındadır. (OTAL. 574).

kalın:

EU. kalın: Çok, kalabalık

kalın yinçke kırkınlarığ körüp köñülüñe (DKPAM. 05680)

(Çok sayıdaki narin cariyeleri görüp günlünce...)

(0292) arvışçılar bégi tözün kımarakktıya (0293) amtı çaştanı élig beg közünmez bolup

(0294) bardı...kalın yerler tegirmileyü avlap (0295) eltiler ergey...ança sözleyü turur

erken (EUDÇ. 0292-0295)

((Ey) sihirbazlar beyi Kımaraktı, şimdi Hükümdar Çaştanı görünmez olup gitti.

Oldukça fazla (sayıda) şeytan onun etrafını sarıp (onu) avlayacaklar.)

YU. kelin : قبلين 1. Kalın 2. Kat kat, Çok, fazla 3. Utanmaz, laf dinlemez 4. Yakın olan, can dost

kélin qar (İL: K. 381), (Kalın kar)

kélin tağlar (İL: K. 381), (Dağ silsilesi)

yüzi *kélin* adem (İL: K. 381), (Utanmaz adam)

hazır biz kélin dost bolup kettuk. (İL: K. 381), (Şimdi biz çok yakın dost olduk.)

Katı bir nesnenin veya kalabalığın kalın veya yoğun olduğunu gösterir. Tonyukuk yazıtında geçen “*kalın*” ve “*yoğun*” sözcükleri arasında fark vardır. “*kalın*” ın zıttı “*yuyka*” , “*yoğun*” sözcüğünün zıttı ise “*yinçgü*” dür (ED. 622).

kanlıg:

EU. *kanlıg:* Kanlı, kana bulanmış

(1) *bo yıdıg sarsıg kanlıg yiriñ-* (2)-*lig sevgüsüz taplağusuz yarsınçıg etözke* (3) *inçip inandım aç içgü ton kedim orun..*(AYK. 612/1-3)

(Bu kötü kokan, kanlı, irinli, sevimsiz, iğrenç vücuduma inandım.)

(14) *(ol meniñ etlig terlig kanlıg etüzümin* (15) *igidti beltürrtti erser...*(MAİT. 22/14-15)

(O benim etten, terden ve kandan ibaret olan vücudumu yetiştirdi ise...)

YU. *kanlik:* قانلىق Kanı olan, Kana boyanmış, Kan bulaşmış 2. Facia

kanlık kiliç (İL: K. 163), (Kanlı kılıç)

kanlık ötmüş (İL: K. 163), (Kanlı geçmiş)

“*kan*” isminden türemiş olan bu sözcük “kanlı” anlamındadır (ED. 638).

kapıg:

EU. *kapıg:* Kapı

(15) *eviñe aşka ötünti...taş kapag⁵⁷⁴* (16) *-ta uy kazıp tolu ört yalın* (17) *koz kodup belgüsüz ağzın örtdi/...* (MAİT. 58/15-18)

⁵⁷⁴ Tekin 2009: kapuğ

(Evine yemeğe çağırıldı. Taş kapıda çukur kazıp bol bol alev, yalazı ve kızgın kömür döküp belirsiz (bir biçimde) ağzını örttü.)

[...yé]ti ağılıkımnıñ *kapıg-* (18)-ların *açuk kemişeyin...séni tıldaçı* (DKPAM. 4346)

(...Yedi ambarımın kapısını açık bırakayım...seni engelleyecek...)

YU. *kovuk*: قوۋۇق Sur, saray kapısı, kapı 2. Suçlunun boyun kısmına takılan tahta, tahta boyunduruk.

ular del yérim kéçide şehir kovuķığa yétip bériptu. (İL: K. 297), (Onlar tam gece yarısı şehir kapısına gelmişti.)

Yeni Uygurcada “kapı” anlamında yaygın olarak kullanılan sözcük “*işik*” sözcüğüdür. “*kovuk*” biçimi ise genelde daha büyük kapılar için kullanılmaktadır. Bunun yanı sıra Yeni Uygurcadabir de “*kapka*” (İL: K. 9) sözcüğü de bulunmakta ve “kapı” anlamında gelmektedir.

karangü:

EU. *karangü:* Karanlık

...ança (17) saķınç saķıntıķlarınta ötrü ayıg (18) kılınlıg yıl kelip yanturu evirip (19) uluğ tamularda kemişür karangüdün (20) karangüķa barmış osuğluğ bolurlar (MAİT. 74/17-20)

(Bunun gibi düşündüklerinden dolayı kötü amellerin rüzgârı gelir ve evirip çevirerek büyük cehennemlere fırlatır. Karanlıktan karanlığa varmış gibi olurlar.)

sansardaki nizvanılığ kap karangü (DKPAM. 02950)

(Sansardaki Nizvanili simsiyah...)

YU. *karangü:* قاراڭغۇ 1. Karanlık, ışık olmayan, güneş olmayan 2. Zulüm, dehşet verici 3. İzin verilmeyen, yasalara uygun olmayan, gizli 4. Sonu belli olmayan, anlaşılmayan

ķaraŋġu öy (İL: K. 62), (Karanlık ev), *ķaraŋġu ķeķe* (İL: K. 62), (Karanlık gece.)

bu ķaraŋġu dozaktin ķutulup ketsemla bolġnini!-dēdi o. (İL: K. 62), (En iyisi bu karanlık cehennemden kurtulmak dedi o.)

ķaraŋġu bazar (İL: K. 62), (Karaborsa)

men üçün yigitniķ ķandaķlıķi burunķidekla ķaraŋġu idi. (İL: K. 62), (Bana göre yiġidin nasıl biri olduġu yine de belirsizdi.)

ķileķekte nēme işlar bolidu, bu maņa ķaraŋġu. (İL: K. 62), (Gelecekte neler olacak, burası bana karanlık.)

“*ķara:*” kökünden türemiş olan ve sözcük “karanlık” anlamındadır ve çağdaş Türk lehçelerinin hepsinde yaşamaktadır (ED. 662).

ķarġa:

EU. ķarġa: Karga

(50) etüzlüġler...temir tumřukluġlar (51) ķarġalar ķuzġunlar örtlüg (52) yalınlıġ etüzün et yumġak (53) etüzlüġlerig soķa talmayu (54) yiyürler erser...onlar öñre ajun- (55)-ta koyun ölürgüķi etķiler erdi. (MAİT. 74/50-55)

(Vücutlular, demir gagalılar, kargalar, kuzgunlar, alevli vücutları ile, et ve yumak vücutları döverek parçalayarak yerler)

[ķar]a ķarġalar tgşilip yumaġı (AYK. I.? 34f²/2)

(Kara kargalar deġişerek hepsi...)

YU. ķaġa: 1. Karga 2. İskambil kaġdındaki maķa

ķara ķara ķarġilar ķayrılıp uķti. (İL: K. 110), (Kara kara kargalar dönerek uçtu.)

ķaġiniķ onluķi (İL:K. 110), (On numaralı maķa kâġıdı)

Bu sözcük “karga” dışındaki “kuzgun” gibi diġer büyük siyah kuşlar için de kullanılmıştır (ED. 653).

karın:

EU. karın: Karın, mide

(03678) ol brahmadaté élig tişi pars (03679) birle yazınmışda adın bir tınlığ (03680) tişi bars karınunta tuğum azun (03681) tuttu...brahmadaté élig arığ semek- (03682) - lerig kezip evrilip öz uluşına (03683) bartı...keçmedin ara ol tişi bars- (03684)-nıñ toğurguluk ödi yaguru kelti. (DKPAM. 03678-03684)

(Hükümdar Brahmadatta'nın dişi pars ile işlediği günahattan sonra başka bir canlı dişi parsın karnında varlık buldu. Hükümdar Brahmadatta ormanları gezip dolaştıktan sonra kendi memleketine döndü. Çok geçmeden o dişi parsın doğum vakti yaklaştı.)

(114) nynk (115) erser anı (116) olurup karınımt[a....] (ADF. 114-116)

(...Böyle ...ise ...onu...oturup içimde...söyleyim...tatmin olacak)

YU. kérin: قېرىن İnsan ve hayvanların sindirim bölgesi, karın bölgesi, mide 2. Döl yatağı

atniñ karını taza aştı. (İL: K. 91), (Atın karnı çok acıktı.)

bu bala u çağlarda téhi anisiniñ karnida idi. (İL: K. 91), (Bu çocuk o zamanlar henüz annesinin karnındaydı.)

Çağdaş Türk lehçelerinin hepsinde kullanılmakta olan “karın, mide” anlamında olan bu sözcük “kuğursak, bağursuk” sözcüklerine göre daha genel bir terimdir (ED. 661).

karlıg:

EU. karlıg: Karlı

(8) tüzdem yürün tiş- (9) -iñiz karlıg tagdeg yaltırıyur (AYK. S.18a. 33/8-9)

(Düzgün beyaz dişlerin karlı dağ gibi parlıyor.)

(3) ...ol kenki (4) iki aylar kavişip karlık buzlıg üd olur (AYK. IX 23b. 590/3-4)

(Sonraki iki ay birleşip kar ve buz zamanını oluşturur.)

YU. *karlık* : قارلىق 1. Karlı 2. İlk kar yağın gün yakın birine yazılan not veya mektup.

Bu mektupta karşı taraftan bir şey yapması ya da hediye alması istenir. Bu tür karlığın sabit metni olur

karlık tağ (İL: K. 75), (Karlı dağ)

yazda yağlık taşlıdim, karda karlık taşlıdim, eger ruşset kılşınız, men sözümni başlıdim.

(İL: K. 75), (Yazın atkı bıraktım, kışın karlık bıraktım, eğer izin verseniz, ben sözüme başladım.)

“*kar*” sözcüğüne Yeni Uygurcada anlam genişlemesi ile kullanılmaktadır.

katığ:

EU. *katığ:* 1. Katı, sağlam 2. Karışık, katışık, karma 3. Çaba, emek

bilge biliglig katığ yasın eliginte tutdı. (DKPAM. 03138)

(Bilge bilgili sağlam yayını eline aldı.)

(33) antağ türlüg alp ermdemlig (34) kanamlağ yüreklig bek katığ (35) köñüllüg tınlıg bolur...bu muntağ (MAİT. 9/33-35)

(O derece yüksek faziletli istekleri yerine getirilmiş, cesur ve kararlı bir yaratık (mevcut)tur.)

YU. *kattık:* قاتتىق 1. Sert, Kendi şekli ve biçimini koruyabilen, kolay kırılmayan,

bozulmayana, dayanıklı 2. Zor olan, çok emek sarf etmek gereken 3. Dayanıklı, sıkı 4.

Hızlı, güçlü, şiddetli 5. Yüksek ses 6. Aşırı olan, güçlü 7. Değişmeyen, kararlı 8.

Tehlikeli, durumu ciddi olan 9. Cimri

kattık nan (İL: K. 18), (katı bayat ekmek), *kattık yağaçni yumşak kurut yer.* (İL: K. 18),

(Sert ağacı yumuşak böcek yer.)

savut bestlik ve herkandak kattık emgeknimu nezirige élip ketmeydiğan yigit idi. (İL:

k-18), (Savut gövdeli biriydi, her ne kadar zorluktan korkmuyordu.)

kattık bağlimak (İL: K. 18), (Sıkı bağlamak)

ḳattik cey (İL: K. 18), (Şiddetli savaş)

ḳattik boran (İL: K. 18), (Şiddetli rüzgâr), *ḳattik soğuk* (İL: K. 18), (Şiddetli soğuk),
şu arida ḳattik varaṇ çuruṇ aṇlinip ḳaldi. (İL: K. 18), (Bu arada yüksek seste bir gürültü duyuldu.)

ḳattik azap (İL: K. 18), (*Aşırı üzüntü*), (İL: K. 18), *ḳattik hayacan* (İL: K. 18), (*Aşırı heyecan*)

ḳattik işenç (İL: K. 18), (Katı inanç)

ḳattik ağırık (İL: K. 18), (Ağır hastalık)

turdi adam ḳattik bir adem idi. (İL: K. 18), (Turdi ağabey çok cimri biriydi.)

Çağdaş Türk Lehçelerinde küçük fonetik değişikliklerle yaşamakta olan bu sözcük “*ḳat-*” fiilinden türemiştir (ED. 597).

ḳatıḡlıḡ:

EU. ḳatıḡlıḡ: Pek, katı

(22) ...sanıpat atl(ı)ḡ ḳatıḡlıḡ (23) ig tip titi ol ödün ol amanç kentü (AYK. IX.22b. 588²/22-23)

(Sanıpat isimli kronik hastalıklar ne zaman ortaya çıkar diye sordu.)

(34) ...çıntan nikişi birle (35) ḳataḡlıḡ edgü yıdılıḡ kuzıçay (36) mntarḳ ulatı teṇridem hua (37) çeçekler yüzken yağmur (38) osuḡluḡ yaḡı—dılar...taḳı (MAİT. 18/34-38)

(Sandal ağacı nikişi? ile pek güzel kokulu nilüfer çiçeklerini ve diğer semavi çiçekleri durmadan yağmur gibi yağdırdılar.)

YU. ḳattiklik: قاتئقلىق 1. Sertlik 2. Zorluk, yoksulluk

muzniḡ ḳattiklik dericisi (İL: K. 23), (Buzun sertlik derecesi)

yaş vaktida yaḡşılıḡ ḳilmiḡan keriḡanda ḳattiklik körer. (İL: K. 23), (Gençliğinde iyilik işlemeyen yaşlılığında zorluk çeker.)

“*ḳatıḡ*” sözcüğünden türemiş olan sözcük çağdaş Türk lehçelerinin bazılarında farklı

fonetik değişimlerle kullanılmaktadır (ED. 599).

katun:

EU. katun: Hatun, kadın, kraliçe

(13)meriçi amtı bodisvtnaη (14) ögi katun uluğ karı işiler (15) birle tegriklep...ornınta turup (MAİT. 37/13-15)

(Meriçi(?) şimdi Bodhisattavanın anası kraliçe çok yaşlı kadınlar ile çevirili olduğu halde yerinden kalktı.)

(17) vasundarı yir katunı (18) sançanaçaye yer uruηutı sekiz otuz (AYK. VI.15a. 431/17-18)

(Vasumdhara yeryüzünün kraliçesi, Sançanaçaye yeryüzü komutanı yirmi iki...)

YU. hotun: خوتون 1. Kadın 2. Eş, zevce 3. Evlenen kadın

u hotun hekkide men bezi nersilerni sordun (İL: H. 855), (O kadın hakkında ben bazı şeyleri sordum.)

ependim hotuniğa karap, “hotun, müşük üç ciη çıktı, eger buni möşük dések göş keni? eger buni göş dések müşük keni? deptu. (İL: H. 855), (Nasrettin Hoca eşine, “kadın, kedi bir buçuk kilo geldi. Eğer bu kediye et nerede? eğer bu et ise kedi nerede?” diye sormuş.)

Clauson, sözcüğün “kağan, kan” sözcüğüyle ile bağlantılı olduğu görüşlerine rağmen sözcüğün Soğdca’dan alıntı olduğunu ileri sürmektedir (ED. 602).

kéçig:

EU. kéçig: Geçit

(6) ...ögüzler keçigler içinte (7) kémi köbtürülüg okşayur siz ... (AYK. VII.17b. 492/6-7)

(Nehirlerdeki gemi ya da köprü gibisiniz.)

*sünüş (1) çerig içinte: korkınçta turmuş (2) tınlıglarığ ::azu yme körser (3) siz ::otluğ
karımta tüşdeçi (4) -lerig...keçiglerte alp yirte (5) élçi oğrı üze adaqmışlar (ıg)...*
(AYK. VII.18a.493/22, 18b. 494¹/1-5)

(Savaş alanlarını, korkuya kapılan canlıları ya da ateş çukurlarına düşenleri, zorlu geçitlerde olanları, eşkıyalara rastlayanları gördüğünüzde bütün kötülüklerin giderilmesini sağlarsınız.)

YU. kéçik: كچك 1. Geçit, nehir veya gölün geçmeye uygun yeri 2. Yol, tercih
*u yerde araldin ötidigan kéçik bolup, kün nurida suniñ cimirlap ékıvatkıni éniñ körinip
turatti.* (İL: K. 724), (Orada adadan geçmek için bir geçit vardı, akan su gün ışığında çok net gözüküyordu.)

*hekiñeten yaman kéçikke kirip kalğan oñşaymen dep közige yaş élip bogulup sözlidi
hésamidiK.* (İL: K. 724), (Gerçekten kötü yola düşmüşüm diye gözüne yaş alarak söyledi Hisamidin.)

“keç-:” fiilinden türemiş olan bu isim anlam genişlemesi ile “yol, tercih” anlamında da kullanılmaktadır.

kedimlig:

EU. kedislig: Giyimli, elbiseli

aşlığ içgülüg tonluğ kedislig edlig (AYK. V.8b. 360²/22)

(Yiyecek, içecek, giyecek, elbise, mücevher)

YU. kiyimlik: كییملیك Kıyafeti olan, kıyafet giyen 2. Kıyafet dikmek için hazırlanan kumaş

bundağ vaqitlarda töt koçinin dokmuşida yalañ kiyimlik kembegeller peyda bolatti.

(İL: K. 779), (Bu saatlerde köşe ağzında ince giyinen fakirler toplanıyordu.)

bir aydin kéyin men bazargá bérıp kiyimlik éliš üçün ruşset soridim. (İL: K. 779)

(Bir ay sonra ben pazara gidip kumaş almak için izin istedim.)

“*kedim*” ismine {+IIğ} ekinin eklenmesiyle sıfat yapılan bu sözcük 8. Yüzyıl metinlerinde “zırhlı, koruma kıyafetli” anlamında kullanılmıştır (ED. 704). Sözcük Yeni Uygurcada “kumaş” anlamını da kazanmıştır.

keñ:

EU. keñ: 1. Genç, yavru, çocuk 2. Kişi adı

keñ kiçig men biz ikigü isig amrağ] kö (DKPAM. 02443)

(Genç küçük ben ikimiz sıcak...)

tanuğ keñ bars (SUK Lo01/5)

(Tanık Keñ Bars)

YU. kenci : 1. En küçük çocuk 2. Diğerlerine göre geç ekilen ekim

tohti akamniñ kencisi 11 yaşlıq peride bu yıl 4.sinipta okuydu. (İL: K. 558), (Tohti ağabeyimin küçük çocuğu Peride bu sen 4 sınıfa gidiyor.)

kenci çoğun (İL: K. 558), (Geç ekilen kavun), *kenci konak* (İL: K. 558), (Geç ekilen mısır)

Moğolcada da alıntı olarak görülen bu sözcük insan ve hayvanlar için kullanılmıştır (ED. 727). Wilkens, aynı şekilde Moğolcaya Soğdca “küçük, embriyo, bebek” anlamındaki “*knc/ḳnc*” sözcüğünden “*kenje*” şeklinde geçtiğini söylemektedir (EUES. 355).

keñ:

EU. keñ: Genişlik, En

kaşı kirpiki kök r(a)jav(a)rt öñlüg kiñ (EUDÇ. 0539/19)

(Kaşı kirpiği mavi Rajavart rengkli geniş...)

etözün ol.: keñ tan körkle (AYK. VII 19a 495/11)

(Vücudunuz, o geniş güzel...)

YU. keñ: كع 1. Geniş 2. Geniş, alanı büyük olan, kocaman olan 3. Kapsamı büyük, yaygın olan 4. Bolluk, eli açıklık 5. Yeterli olan

u yerlerde keñ yopurmaqlık derehler ösidiken. (İL: K. 542), (Oralarda geniş yapraklı ağaçlar yetişiyormuş.)

keñ cahan (İL: K. 542), (*Geniş cihan*), *keñ pelto* (İL: K. 542), (Geniş kaban)

bundağ ehvallar amérikiniñ keñ rayonlirida hélimu mevcüt. (İL: K. 542), (Böyle durumlar Amerika’da halen mevcut.)

dastihini keñ iken tağ helkiniñ, méhminini küter şundak izzet bilen. (İL: K. 542), (Dağ halkının sofrası bolmuş, misafirini çok güzel ağırlarmış.)

eslide u yerniñ süyi keñ bolğaçağa “keñ su” dep atalmış. (İL: K. 542), (Aslında oranın suyu bol olduğu için “keng su” diye adlandırılmış.)

Çağdaş Türk Lehçelerinde yaygın olarak kullanılan bu sözcük “geniş, genişlik” anlamındadır (ED. 724).

kiñ>keñ

kergeklig:

EU. kergeklig: Gerekli, lüzumlu

(16) edgü eddgü sen tözün teñri kıızıya (17) kénki oğatmış bés çöpik (18) kelyük bulganyuk üddeki kutı (19) buyanı azumış érinç yarlıg yınlıg (20)-larka ertinü kergeklig ötüg [ötündün] (AYK. VII.11b. 480²/16-20)

(Ey Asil Tanrıça, bundan sonra gelecek, baht ve sevaplardan yoksun zavallı canlılara için çok gerekli sözler söyledin.)

(23) monı monçulayu kamag tınlıglar-(1)-ka asıglıg kergeklig ötüg (2) ötündün... bo ıduğ daranıñ törü- (AYK. VIII.25b. 546/1-3)

(Bütün canlılara faydalı ve gerekli arzda bulundun.

YU. kéreklik: كبروكلك 1. Gerekli olan, lazım olan 2. İşe yarayan, faydası olan

ularniñ qolida partilitişka kereklik saymanlar bar idi. (İL: K. 727), (Onların elinde patlamak için gerekli teçhizatlar vardı.)

u dayim baliğa, öz nénini tépip yeydiğan kereklik adem boluş kerek deydu. (İL: K. 727), (O her zaman çocuğa kendi ekmeğini kendi kazanabilen biri olarak yetiştirilmeli diyordu.)

“*kergek*” sözünden yapılan bu sözcük Çağdaş Türk Lehçelerinde fonetik değişikliklerle kullanılmaktadır (ED. 744).

kergeksiz:

EU. kergeksiz: Gereksiz, lüzumsuz

(23) at küü yme bütgey köñülçe: odğuraq (24) bütgey bo işi... ikireçgü köñül kergeksiz (AYK. VII.14b. 486/23-24)

(Eğer bu kurallara göre yürümeyi başarabilirse, bütünüyle bitecek bu işi. Gönlünde kuşku barındırmasın.)

(1) eren işilerke kedgü tanağu itig (2) yaratağ yiviğ tizi ged tavar (3) üzüksüz e(gs)üksüz kergeksiz bolur- (MAİT. 31/1-3)

(Erkek ve kadınlar için giyilecek, takılacak süs gibi şeyler daima lüzumsuz olur.)

YU. kéreksiz: كېرەكسىز 1. Gereği olmayan, yararsız, lüzumsuz, fazla olan 2. Bozulan, fonksiyonunu yitirmiş, atık

kéreksiz nerse erzan bolsimu kımmet (İL: K. 727), (Gereksiz şey ucuz olsa da pahalıdır.)

kéreksiz buyumlarni yigiviliş ponkiti (İL: K. 727), (Atık toplama yeri.)

“*kergek*” sözcüğünün olumsuzluk eki almış şeklidir, Asıl anlamı “gereksiz” olsa da bazen cümle içinde “uygunsuz, uygun olmayan” anlamında da kullanılır (ED. 744).

kıl:

EU. kıl: Saç, kıl

(10) ani bilgeli (11)[kıl ucu] üze tamızın (12) teñlençsiz lerimizniñ teñin (13) teñlegeli boltuǵmaz. (AYK. V.4a. 351¹/10-13)

(Onu bilmek için...damlasına hayran olacaksınız ...)

(2) kıl ucu üze tamızıp taluy (3) süvin ülgülegeli boltuǵǵay (AYK. II.40b. 114¹/2)

(Kılın ucu ile deniz suyunun damlasını ölçmek mümkün.)

YU. kıl I: قس 1. Saç, kıl 2. Tel 3. Çok ince olan

hémirdin kıl suǵurǵandek (İL: K. 438), (Hamurdan kıl çeker gibi.)

lampuçkiniñ kili üzülüp yanmas boluptu. (İL: K. 438), (Ampulün teli kırıldığı için yanmıyor.)

kıl yopurmakl'k derehler (İL: K. 438), (İnce dallı ağaç)

Tüm dönemlerde yaygın olarak kullanılan bu sözcük özellikle “at saçı veya kılı” için kullanılmıştır (ED. 614).

kılık:

EU. kılık: 1. Karakter 2. Huy, ahlak 3. Yaradılış

(22) tevlüg kürlüg kılıkın kamaǵda barçe yorıyor ermes. (AYK. VIII.32a. 555²/22-VIII.32b. 556²/1)

(Kötü niyetli hilekâr tavırlarla hareket ederler.)

köşek körtle kılıķi eriǵi üze kentü kükmiş çavıķmış erti. (DKPAM. 00908)

(Hoş karakteri ile ünlü idi.)

YU. kılık: قسلىق 1. Karakter, huy, ahlak 2. Yaşam biçimi, gelenek 3. Yerinde olmayan davranış

u yéşi bir biridin perķlenmeydiǵan ikki yigitniñ kiliķliriǵa sepselip némilernidu oylap olturatti. (İL: K. 448), (O, yaşıt olan bu iki gencin hareketlerine bakarak bir şeyler düşünüyordu.)

biz uygurlar bundak kıliḳni yaman körimiz ḡu? (İL: K. 448), (Biz Uygurların böyle şeylerden hoşlanmadığını biliyorsun değil mi?)

étizni taşlap bazargā yorḡılaş déhkanniḡ işi emes. (İL: K. 448), (Tarlayı bırakıp pazara koşmak bir çiftçinin işi değil.)

“kııl-” fiilinden yapılan bu sözcük çağdaş Türk lehçelerinin pek çoğunda kullanılmaktadır (ED. 620).

kın:

EU. *kın:* Kılıf, kın

(03722) kınıntın yitti biçekin tartıp (03723) kenç oḡlın boḡuzlaḡalı uğratı (DKPAM. 03722-03723)

(Kınından bıçağını çıkararak genç oḡlanın boḡazını kesmeye kalktı.)

YU. *kın I:* قن 1. Kılıf, Kın 2. Dışarıdan saran perde 3. Nehrin akıntı kısmı

kiliç kınııda tursa dat basmaydu. (İL: K. 453), (Kılıç kınında paslanmaz.)

derya kını kalmakdöḡ mehellisige ançe yıraḡ emes idi. (İL: K. 453), (Nehrin akıntı kısmı Kalmakdöḡ mahallesine pek uzak değildi).

yürükim kınıdin çikip kétey dédi. (İL: K. 453), (Kalbim yerinden fırlayacak gibi oldu)

“Kılıf, kın” anlamındaki sözcük Çağdaş Türk Lehçelerinde yaygın kullanılmaktadır (ED. 630).

kısḡa:

EU. *kısḡa:* Kısa, az

(11) altun yaltrıklıḡ sudurta::kısḡa (12) ḡavıra sözlerin saḡınıu yitiñsiz (AYK. V.10a. 363¹/10-12)

(Altın yaldızlı Sudurdan konuşacağım. Kısa olursa anlamak zor oluyor.)

YU. *kısḡa:* قسقا 1. Kısa 2. Az süren, uzun olmayan 3. Kapsamlı olmayan, ayrıntısı çok

olmayan

kışka çapan (İL: K. 438), (Kısa ceket), *kışka boyun* (İL: K. 438), (Kısa boy)

u kışka künler içide ötken şirin minutlarni ésige aldı. (İL: K. 438), (O şu kısacık günlerde geçirdiği mutlu dakikaları hatırladı.)

kışka heberler (İL: K. 438), (Kısa haberler), *kışka het* (İL: K. 438), (kısa yazı.)

“kıs-” fiilinden türemiş olan bu sözcük tüm Türk lehçelerinde kullanılmaktadır (ED. 667).

kısığ:

EU. kısığ: Kısık, dar

kısığ oruntakılar barça öntiler (ETŞ.48/210)

(Sıkıntıda kilerin hepsi kurtuldu.)

kısığ yığa tire tutarlar (MAİT. 23/18)

(Dar (durumda) hep tutarlar.)

YU. kısık: قسوق 1. Dar, kısık 2. Eksiklik 3. Küçültülen, Yamuk

unin boyni kısık idi. (İL: K. 432), (Onun hep bir yanı eksik)

men unin hemme nersige külüp qaraydıan u kışş közlirini yahşi körimen. (İL: K. 432),

(Ben onun her şeye gülerek bakan o küçücük gözlerini seviyorum)

Sözcük “sıkma, kısma, daralma” anlamındaki “kıs-” fiilinden türemiştir (ED. 666).

kiçig:

EU.kiçig: 1. Küçük, ufak, genç 2. Ufak bir sikke 3. Öğrenci, genç

kiçigke tegi n(e)çe korkıt<t>(ı)m(ı)z (HUAS. 125)

(Küçüğüne kadar korkuttuk...)

kiçigni men (SUK Mi.11/5)

(küçüğünü ben...)

YU. küçük : كچك 1. Boyutu, hacmi diğerlerinkinden daha ufak olan 2. Yaş olarak diğerlerinden daha ufak olan 3. Tecrübesiz 4. Önemsiz, katılımcısı az olan *kiçik bağ* (İL: K. 751), (Küçük bahçe), *kiçik maşına* (İL: K. 751), (küçük araba) *oğullar içide yaşka eñ kiçik bolgan keyserge hemmeylen amrağ idi.* (İL: K. 751), (Erkek çocuklar arasındaki yaşta en büyük olan Kaysey'i herkes seviyordu) *hey, siz téhi kiçik ikensiz, dive ile oynaşkili bolmaydu.* (İL: K. 751), (Hey, sen daha çok tecrübesizsin, canavar ile uğraşılmaz.) *kiçik yigin* (İL: K. 751), (küçük toplantı)

Bazı küçük fonetik değişimlerle çağdaş Türk lehçelerinin birçoğunda yaşamakta olan bu sözcük anlam genişlemesi ile “köpek yavrusu” anlamını kazanmıştır (ED. 696). Yeni Uygurcada Clauson'un belirttiği gibi köpek yavrusu anlamında “küçük” sözcüğü kullanılmaktadır (İL: K. 770).

kiriş:

EU. giriş: Ok girişi

(27) *vasavi teñriniñ kirişlig ya-sın* (28) *varsqandi toña kurt-zun* (ETŞ.106/27-28)

(Vasavi tanrının girişli yayını Varskanda kahramanı kursun.)

YU. giriş: كرج Keçi derisinden yapılan ip 2. Bitki türü

oqya giriş (İL: K. 764), (Yay girişi)

“Yay, giriş” anlamındaki sözcük Çağdaş Türk Lehçelerinde yaygın olarak kullanılmaktadır (ED. 747)

qop:

EU. qop: Hep, bütün, hepsi

(28) *anıgağ qop teñri yaratmış ol* (29) *tédimiz erser meñigü teñrilerig* (30) *yaratıǵlı ol* *tédimiz erser qormuzta* (31) *teñrili şimnulu inili éçili ol* (HUAS. 28-31)

(İyi de kötüyü de tanrı yaratmıştır dediysek, ölümsüz tanrıları yaratan o dediysek, Hormuzta tanrı ve Şimnu kardeştir dediysek)

(15) ...burkan (16) kutı kim kop...kamağ ayığ (17) yavlağ törülerig yıdı yoğı birle (18) üzmelemiş olur...kop edgüleriñ (MAİT. 48/15-18)

(Burkanlık ki bütün kötü ve fena unsurları, teferruatına kadar hepsini yok etmiş olur.)

YU. köp: كۆپ 1. Sayı olarak çok, fazla 2. Aşırı 3. Uzun zaman

buğday az, saman köp (İL: K. 610), (Buğday az, saman çok)

köp yahşi (İL: K. 610), (Çok iyi)

köptin béri çüşüm buzulup, öter idi geşlikte küñüm. (İL: K. 610), (Çoktan beri kötü rüyalar görüyordum, günüm çok kötü geçiyordu.)

Metinlerde çoğunlukla bir nitelendirme sıfatı olarak kullanılan sözcük “bütün, tamamıyla, iyice” anlamlarındadır (ED. 579).

kölige:

EU. kölige: Gölge

köyik teg, kölige teg salkım teg (AYK. IV.46a. 292²/12)

(geyik gibi, gölge gibi, çiy tanesi gibi...)

ötrü kölige belgürer::aççulayu nom (AYK. II.9b. 52¹/20)

(Dolayısıyla gölgesi ortaya çıkar.)

YU. köleñge: كۆلهڭگە 1. Gölge, Işıklı yerde oluşan karanlık 2. Uzakta ya da karanlıkta belirten karanlık, siluet 3. Korku, endişe

yolnıñ çétidiki derehler yolğa koyuğ köleñge taşlap turatti. (İL: K. 685), (Yolun kenarındaki ağaçların gölgesi yolu kaplamıştı.)

tamdin iki üç keden néridiki eski ücme derihi yénida iki kara köleñge köründi. (İL: K. 685), (Duvarın biraz ötesindeki yaşlı dut ağacının dibinde iki karanlık gölge görüldü.)

ecelnıñ kara köleñgisi unınga yékinlişip kélivatatti. (İL: K. 685), (Ölümün karanlık

gölgesi ona yaklaşıyordu.)

Bu sözcük Lopnor Ağzında “*külüğüçi*” şeklinde, Kumul Ağzında ise “*kölenggüç*” şeklinde bulunmaktadır (UŞS. 215).

körünç:

EU. körünç: Görülecek olan şey, görünüş, manzara

körünç üküş edgülüg yaratıl- (DKPAM. 00753)

(Görülecek çok sayıda iyi canlı...)

(4) [silik] tört yınaktın (5) bursoñ kuvrağka... (6) -u öküş buşı birser-añmıntın (7) bir tançu aş teñinçe ol tınlıqğa (8) utğuratı maytrı burkan bülğürer (9) yañı kün küsençig körünç (10) birle tuşar yime kayu tınlıq (MAİT. 104/4-10)

(...Dört cihetten ...cemaate ...pek çok sadaka verse, o kimseye muhakkak Maitri Burkan görünecek ve o “yeni günde” arzulanan piyese tesadüf edecektir.)

YU. körünüş : كۆرۈنۈش 1. Dış görüntü, durum, manzara 2. Manzara işlenen resim, çerçeve 3. Tiyatro oyunundaki bir sahne

u ilgiri kel'enin bundak körünüşünü hiç körmigenidi. (İL: K. 637), (O eskiden kalenin bu görüntüsünü hiç görmemişti.)

tebietniñ resim yüzidiki bu güzel körinişi kişini meptun kılattı. (İL: K. 637), (Tabiatın resmindeki bu güzel görüntüsü kişini kendine çekiyordu.)

öyge körünüş astık. (İL: K. 637), (Eve çerçeve astık.)

hamlit eñiliyilik dañlık dramatorg şikispirniñ bir perde beş körünüşlük esiridur. (İL: K. 637), (Hamlet ünlü İngiltere tiyatro yazarı Şekspir’in bir sahne eseridir.)

“*körün-*” fiilinden yapılan sözcük “Görünüm” anlamındadır ama Hakaniye Türkçesinde farklı anlamda kullanıldığı bilinmektedir (ED. 746).

köyik⁵⁷⁵:

EU. köyik: Yanmış, kavrulmuş, kabarcık

köyik teg kölige teg salkıym teg (AYK. IV. 2213 /12)

(Kabarcık gibi, gölge gibi, çiy (tanesi) gibi)

YU. köyük: كویوک 1. Yanmış, yanık, yara 2. Aşırı sıcak, aşık, sevgi

köyük nan (İL: K. 693), (Yanmış ekmek)

unıñ yüzide köyükniñ kara izliri saqlınıp qalğanıdı. (İL: K. 693), (Onun yüzünde yanıktan oluşan siyah lekeler kalmıştı.)

etiyaznıñ köyük aptıpi (İL: K. 693), (İlkbaharın kavrurucu güneşi)

köyük oti (İL: K. 693), (Aşk ateşi)

“köy-” fiilinden türemiş olan sözcük “yanık, yanmış” anlamındadır. (ED. 726).

közlüg:

EU. közlüg: Gözlü

qançımāq közlüg adınlarığ ölürgeli arıtı (00716) todmaz qanmaz erti ilinçüsi meñisi
(DKPAM. 00715)

(Öldürmeye kesinlikle doymuyordu, eğlencesi...)

(17) (eñ muntın) miñ közlüg...teñri qanı hormuz- (18)-ta yıçanmaqlıq ağır köñülin (19)

inçip sizni körünçleyür:: nece bar (AYK. VII.17b. 492/17-19)

(Başka bin gözlü tanrılar tanrısı Hormuzta bile size en yüce saygıyla dolu bir kalple bakar.)

YU. közlük: کوزلۇك 1. Gözü olan, gözlü 2. Kumaş yapımında kullanılan cihazın ipleri birbirinden ayırmak için kullanılan bölüm.

yakut közlük üzük (İL: K. 656), (Zümrüt gözlü yüzük)

⁵⁷⁵ Wilkens 2021: köyök, s. 416.

Bugüne kadar gelen anlamı “gözlük” olan bu sözcük aslında “atın gözüne takılan gözlük gibi aparat” için de kullanılmıştır (ED. 760).

ķudaş

EU. ķudaş: Dost, ahabap

eş tuş adaş kudaş savın alıp (HUAS. 236)

(Eş, dost, arkadaş, ahabap sözünü dinleyip)

YU. ķayaş: قاياش 1. Dost, arkadaş 2. Himayeci, hami, koruyucu, kollayıcı

kembegelnij ķayaşı kembegel (İL:ķ. 173) (Fakirin dostu fakirdir.)

Şundaķ, biz yétimlar pada béķip yürgende béşımızģa kūn ķüşşila, Mensur akam bilen séni tapattuk. Bizniņ ķayaşimiz idinlar,-dedi Ekber külümsirep. (İL: ķ. 173) (Evet, biz öksüzler zamanında koyun güttüğümüz günlerde herhangi bir sıkıntımız oldu mu direkt Mensur abiyle senin kapına geliyorduk. Bizim hamimiz olduydunuz) dedi Ekber gülümseyerek.

hikayini anlap bolup dédim men şuan:-kembegelge ķayaş iken bizniņ eķmetcan. (İL: K.173)

(Hikâyeyi dinledikten sonra ben hemen “Fakirlerin şefkatçisiymiş bizim Ahmet Can” dedim.)

Clauson, sözcüğün “ķa:” kökünden geldiğini ortaya koymaktadır. Sözcük “aynı aileden olan, erkek akraba” anlamından başka daha da belirsiz olarak “komşu, arkadaş” anlamında da kullanılır (ED. 607). Wilkens, konu sözcük için *aile*, *akraba* anlamındaki Çince “家-jia (Eski Çince okunuşu kia/ka)” ile ilişkilendirir ve *ķa ķadaş* için akraba anlamı taşıdığını ifade eder (EUES. 316). Yeni Uygurcada sözcük daha çok “sırdaş, arkadaş” anlamında kullanılır.

ķulģak:

EU. *kulğak*: Kulak

kulğak-nıñ-ta ulatı adın- bilig (13)-lerte netegin taplamaz siz-ler tükel bolur bo üç basutçı-lar tip (Üİ. 120b/12-13)

(Kulağınkinden başlayarak diğer şuurlarda bu üç yardımcı- sebep tam olur diye neden kabul etmesiniz?)

(351) kulğakın⁵⁷⁶ eşidip tilin sözlep (352) elgin eşidip tilin sözlep (353) ürke üzüksüz emgetir biz (354) beş teñri yaruğın kuruğ öl (355) yérig beş türlüğ tınlığığ (HUAS. 351-355)

(Kulağıyla dinleyerek, ile konuşarak, elleri ile kavrayarak, ayakları ile yürüyerek beş tanrı aydınlığına, kuru ve ıslak yere, beş türlü canlıya, beş türlü bitkiye ve ağaca uzun süre ızdırap veren, hatalı günahkarlarız.)

YU. *kulak*: قولاق 1. Duyu organı, kulak 2. Nesnelerin kolay taşınması için yapılan parçaya verilen ad 3. Muhbir, ispiyoncu

yasin qadirnin yéniğa kélip uniñ kulığığa bir némilerni piçirlidi. (İL: K. 339), (Yasin Kadirin yanına gelerek kulağına bir şeyler söyledi.)

kazanniñ kulığı (İL: K. 339), (Tencere kulağı)

u qolğa éliniştin burun ciñsacüyniñ çomaqçılar etriti uni kulak boluşqa tekli kılğanidi. (İL: K. 339), (O tutuklanmadan önce emniyet güçleri onun muhbirlik yapmasını istemişti.)

Clauson’a göre “kulak” sözünün en eski biçimi olan “*kulğak*” sözcüğü çok erken dönemlerde değişime uğramış ve “*kulğak*” biçimini almıştır (ED. 621). Kâşgarlı Mahmud’a göre “*kulğak*” ve “*kulkak*” biçimleri de kullanılır (Atalay 1999: I.383). Yaygın bir inanca göre **kul-* ‘işitmek’ kökünden geldiği anlaşıyor.

⁵⁷⁶ Özbay 2014: s.90.

ķurla:

EU. ķurla: Defa, kez, sefer

(17) űkűķ ķurla burķanlarķa (18) nom tilgen-inevirtgeli űtűģķi [boltum]. (AYK. III. 19a. 163/17-18)

(Pek çok defa Budalara űğreti tekerleğini çevirmeleri için ricada bulundum.)

(37) (ķakilar iķi-)-eri kim ű ķurla nom yarlığ (iķi-) (38) -dip sekiz (yigirmi) tűmen iķiler ķut...(MAİT 23/37-38)

(ķakya kadınları ű sıra halinde dini dinleyip...)

YU. ķur: 1. Satır 2. Defa, sefer 3. Takım

uniņ kűzliri retlik yėzilğan bu ķurlarğa űķti. (İL: K. 316), (Onun gűzű dűzgűn bir biçimde yazılan bu satırlara takıldı.)

hemme yerni bir ķur aylinip boldum. (İL: K. 316), (Her yeri bir kez dolaķtım.)

Bir ķur kastum burulka. (İL: K. 316), (Bir takım elbise)

ķuruğ:

EU. ķuruğ: Kuru

(96) ķuruğ űl yerke beķ (97) tűrlűg tınlığķa beķ tűrlűg (98) otķa ığaçķa nece (99) yazıntımız erser amtı teğrim (100) yazoķda boķunu űtűnűr (HUAS. 96-100)

(Kuru ve ıslak yere, beķ tűrlű canlıya, beķ tűrlű bitkiye, ağaca karķı nice gűnahlar iķlediyse, ķimdi tanrım bűtűn bu gűnahlardan arınmayı dileriz.)

(0555) ķırıķıp kűlűg yok ķuruğ (0556) isig űz űlgűķi yitti:sűv (EUD. 0555-0556)

(Korkunç sesle bağrıķıp ığrıķtılar...yok, kuru...can alıcı, keskin...)

YU. ķuruķ: 1. Kuru, suyu olmayan 2. Baķa nesne karıķtırılmayan, sade 3. Boķ olan 4. Misafirlikte yemeden içmeden gitme durumu 5. Sonucu olmayan, boķuna olan uğraķ 6. Boķ laf

ķuruk otun (İL: k. 324), (Kuru odun), *ķuruk üzüm* (İL: K 324), (Kuru üzüm)

men adette ķuruk ķaynak suni toħtimay içimeK (İL: K 324), (Ben genelde durmadan sade sıcak su içirim.)

ķuruk ķuta (İL: k. 324), (Boş kutu), *ķuruk harva* (İL: K 324), (Boş araba)

ayda aran bir kelgende ķuruk kitemsiz? (İL: K 324), (Ayda bir kere geliyorsun, böylece gidecek misin?)

u işķa béríp kelgiķe ķuruk mañmaytti. (İL: K 324), (O işe gelip giderken hiç boş durmuyordu.)

boldi ķiliñ, ķuruk gépiñizni kaçangie anlaymiz dédi biri. (İL: K 324), (Tamam, sizin boş laflarınızı yine ne zamana kadar dinleyeceğiz? dedi.)

“ķurı-” fiilinden yapılan bu sözcük Çağdaş Türk Lehçelerinde bazı fonetik değişiklik ve anlam değişiklikleri ile yaşamaktadır. Mecaz anlamda ise “sonucu olmayan, boş, yokluk” anlamlarını taşıdığı örnekler de görölmektedir (ED. 652).

ķüçlög:

EU. ķüçlög: Güçlü, kuvvetli

(21)*törlög çoğlög yalınlög ķüçlög* (22) *ķüsünlög ķıldıacı yme ök ķıntamanı* (23) *erdini atlög iduk daranög ötünü teginip* (24) *teñrim siziñe ançulayu teginelim* (AYK. VII.7a. 471/21-24)

(Türlü türlü parıltılı ve güçlü kılıcı yine Çıntamani adlı kutsal Daraniyi, yüce merhametli bir gönülle bütünüyle kabul edelim.)

tınlög artuķ ķüçlög övķeķi erser ķuanşı im pusar atın atasar [övķesi ķorayur] (KİP. 64) (Canlı varlığın öfķesi kuvvetlenirse ve Kuanşı İm Pusar adını anarsa (öfķesi azalır).)

YU. ķüçlük: 1. *ķوچلوك* 1. Güçlü olan, kuvvetli olan 2. Etkili, çabuk etki eden 3. Verimli toprak 4. Sıkı takip altında olan 5. Yoğun kıvam

pil küçlük hayvan (İL: K. 699), (Fil güçlü hayvandır.)

küçlük tamağ (İL: K. 699), (Kuvvetli yemek)

küçlük yer (İL: K. 699), (Verimli toprak)

mehbuslar küçlük nazaret astida. (İL: K. 699), (Suçlular sıkı takip altında.)

küçlük purağ (İL: K. 699), (Yoğun koku)

“küç” köküne {+lÜg} ekinin eklenmesiyle türemiştir (ED. 697).

küçsüz:

EU. küçsüz: Güçsüz, kuvvetsiz

(0693) tamırı süñükiñ tegi közüñüp ertiñü toruğ (0694) bolup bilmegülüg uğmağuluk teg küçsüz (0695) savın inçıklayı yatur idi. (DKPAM. 06963-0695)

(Aşırı (bir şekilde) zayıflamıştı ve anlaşılmayacak kadar zayıf sözlerle inleyerek yatıyordu.)

(39) ayığ tamu erür (40) -lar küçsüz küsünsüz tınlığlar ölür- (41)-güçiler ölürgüçiler...söküş atış (42) kılguçı süñüşüp tınlıglarığ ölür-(MAİT. 81/39-43)

(Kötü amelli yaratıklar, güçsüz, kuvvetsiz yaratıklar, acı verenler, öldürenler, küfredenler, vuruşup yaratıkları öldürenler.)

YU. küçsiz: كوجسز 1. Gücü olmayan, aciz 2. Verimsiz

ana küçsiz putlirini aran yötkep kétivatatti. (İL: K. 699), (Anne güçsüz ayaklarıyla zor yürüyordu.)

küçsiz yer (İL: K. 699), (Verimsiz toprak)

“Güçsüz, zayıf” anlamında olan bu sözcük çağdaş Türk lehçelerinin bazılarında kullanılmaktadır (ED. 699).

meysi:

EU. meysi: Beyin

(01528) (şiş-)-lerin sokup töpülerin tele meyiler [-in saçtı] (DKPAM. 01528)

(...şişleri sokup tepelerinden delerek beyinlerini dağıtıp...)

YU. miye: مَيْه 1. Beyin 2. Kafa, Baş 3. Fikir, düşünce kabiliyeti

adem ménisi (İL: M. 279), (İnsan beyni)

ménisi bilen iş kılmak (İL: M. 279), (Düşünerek iş yapmak)

Sözcük Yeni Uygurcada İli Ağzında “miye” şeklinde de kullanılmaktadır.

miyem ağrip ketti. (Başım ağrıdı.)

Sözcük Yeni Uygurcada İli Ağzında “miye” şeklinde de kullanılmaktadır.

miyem ağrip ketti. (Başım ağrıdı.)

monçuk:

EU. monçuk: Boncuk

(18) tümen tınlıglar altun kümüş erdini monçuk (19) satıgsız erdiniler tilegeli...taluy
ögüzke kirser...(KİP. 18-19)

(On binleyen canlılar altın gümüş, mücevher, boncuk ve paha biçilmez pahalı şeyleri
aramak için deniz veya ırmağa girseler...)

(08395) alku monçuklarıg yavazlasar: ançulayu yme (08396) men bir toyın tıtağında
kamağ bursan kuvrag (08397) (DKPAM. 08395-08397)

(Tüm boncukları kötülese, yine ben bir rahip sebebiyle tüm Nom cemaatine...)

YU. monçak: مونچاق 1. Boncuk, süs tanesi 2. Tane tane olan

kız kolidiki göher munçikini kembeğel yigitke bériptu. (İL: M. 189), (Kız elindeki
değerli boncuğu fakir yiğide vermiş.)

unin keñ pişaniside ter munçaqliri paķiraytti. (İL: M. 189), (Onun geniş alnında ter
damlaları parlıyordu.)

“Boncuk, boncuk kolye” anlamında olan bu sözcük erken dönem Türkçesinde
muhtemelen “mücevher” anlamında kullanılmıştır (ED. 349).

neçe:

EU. neçe: Ne kadar, kaç

(0317) *alku tınlıglarnıñ sa:n isa:kıñı ne:çe teñlig* (0318) *bolsar nece teñlig qalın küçlüg*
yavlaq (0319) *yék içgek bolsarlar bodistv uğuşluğ* (0320) *élig begniñ eñmuntın*
etözinteki (0321) *bir evin tüsiñe yme ada tegür-* (321) *-geli uğuluğ ermezler...ne üçün*
tép téser... (EUDÇ. 0317-0321)

(Bütün canlıların sayısı kadar da olsa, ne kadar kalabalık, güçlü, kötü, güçlü şeytanlar da olsalar Bodisattva soyundan gelen hükümdarın, hiçbir şekilde, bedendeki tek bir kılına bile zarar vermezler.)

(26) *...neçe bu altı kat teñri* (27) *yirinte erigme teñriler...teñri* (28) *katunları tüin*
künin teñri meñi- (29)- *siñe esrüeüp yoqsuz öd ertürür* (30)- *ler erser...nece nece kşan*
ödler (31) *ertser ança ança edgüliğ özk* (32)- *leri teñri meñileri erter barır qaltı*
(MAİT. 103/26-32)

(Bu altı katlı tanrılar diyarında bulunan tanrılar ve tanrı hanımları gece gündüz tanrı sevincine sarhoş olup boşuna vakit geçiriyorlarsa zaman geçtikçe de o nispette üstün olan asılları, ilahi sevinçleri geçer gider.)

YU. neççe: 1. Ne kadar, kaç 2. Çok az olan

siz neççe yaşka kirdiñiz? (İL: N. 365), (Kaç yaştasınız?)

bar yoķi neççe teñge pulum qaldi. (İL: N. 365), (Sadece birkaç kuruş param kaldı.)

“Ne” soru zamirinin eşitlik halı almış şeklidir (ED. 775).

oğulluğ

EU. oğulluğ: Oğullu

[ygrmi sitir] kümüş alıp oğulluğ birtimiz. men toynaq şlavanti (SUK Ad02/5)

(Yirmi sitir gümüş alarak evlatlık verdik. Ben Toynak Şlavanti)

YU. oğulluk: ئوغۇللۇق 1. ğlu olan, oğlan çocuk sahibi olan 2. Erkek gibi

“sizmu üç oğulluk bolğan adem, bu işlarni bilişiniz kérek” -dédi o. (İL: O. 656), (Siz de üç erkek çocuk sahibisiniz, bu işleri bilmeniz gerekiyor dedi o.)

oğullarda boluşka tégiştlik hislet. (İL: O. 656) (Erkek olmasi gereken fazilet.)

ordu:

EU. ordu: Saray

(53) *yaruk ordu içre...* (HUAS. 53)

(Aydınlık saray içinde...)

(11) *yadağın yoriyu ordo* (12) *kapıgınta taşdın önüp ertinü* (13) *ağır uluğ saşınç atlıg mañgal-* (14) *-lıg törölerig kılтуру ol nomçıka* (15) *utru barmış kergek ne üçün* (AYK. VI. 418/11-15)

(Yaya olarak yürüyüp saray kapından dışarı çıkıp son derece büyük bir farkındalıkla kutlu yasaları gerçekleştirip o Darani öğretmeni ile karşılaşmalı.)

YU. orda: ئوردا 1. Saray, Padişahın sarayı 2. Fare gibi yerin altında yaşayan hayvanların yuvası (YUTL. 309).

şah başkılarni ordidin çıkip turuşka buyruptu. (İL: O. 629), (Şah diğerlerini ordudan çıkmalarını istemiş.)

Asıl anlamı “padişahın sarayı” olan bu sözcük Buda ve Mani metinlerinde “ilahi konak” anlamında kullanılmıştır (ED. 203). DLT’te de ise “sıçan gibi yerin altında yaşayan hayvanların yuvası”⁵⁷⁷ anlamında bir “ordu” sözü bulunmaktadır.

ortuq:

EU. ortuq: Ortak

⁵⁷⁷ Atalay 1999: 1. 124.

(27) ödekçi bile ortuğ altı şig yir bile munçe tğir-ni (28) bu munça maña birmiş ülüş - ni bitigdeki-çe alıp... (SUK WP04/27-28)

(Ödekçi ile birlikte altı şıglık yer ile bunca mirası [...] bunca bana verilen miras vasiyetnamedeki gibi alıp...)

vasiyetnamedeki gibi alıp...)

YU. ortak: ئورتاق Beraber büyümüş olan 2. Herkese ait olan, aynı, benzer 3. Beraber, birlikte

ortaklırim, canlırim, dostlırim (İL: O. 626), (arkadaşlarım, canlarım, dostlarım)

ortak gaye (İL: O. 626), (Ortak gaye)

ortak mesoliyet (İL: O. 626), (Ortak görev)

Clauson, sözcüğün “ortu” isminden türediğini ama {k} işlevinin belirsiz olduğunu ileri sürmektedir (ED. 205).

otura:

EU. otura: Orta

(5) inçe sözleşdimiz çoço kidini yoror iki ucu kin-(6) -lig otura tamğalıg üç miñ biş yüz quanpu-ka [kepez birle kesişdimiz.] (SUK Sa04/5-6)

(Şöyle konuştuk: Koço Pazarında geçerli, iki ucu enli, ortası damgalı 3500 Kuanbu’ya pamuğu ile anlaştık.)

(16) adaqınızniñ uulınta çağır (17) laqşan etiği ol miñ kiğayka (18) tükellig otura koolluğ ulduñluğ (19) eligiñiz adaqiñiz eñrekleri (20) tözü turur étiglig qop belgüke (AYK. VI. 450/16-20)

(Ayağınızın altındaki çark alameti süstür. Bin tekerleğe sahip el ve ayak parmaklarınızın hepsi eşit, düzgün biçimdedir.)

YU. ottura: ئوتتۇرا 1. Bir şeyin merkezinden kenara doğru olan aynı uzaklıkta olan yer 2. İki nesne arasındaki mesafe 3. Belirli bir bölgedeki kişiler ya da nesne arasındaki

mesafe 4. Başlangıç ile bitimi arasında eşit uzaklıkta olan süre

uniñ hoylisiniñ otturisida bir kavak térek bar idi. (İL: O. 607), (Onun avlusun ortasında bir tane eski kovuklu kavak ağacı var idi.)

u maymune kızniñ aldıda meşuķi budurniñ ikki köziniñ otturisiğa birni söyüptü. (İL: O. 607), (O Maymunem'in önünde sevgilisi Budur'un alnının ortasından öptü.)

tizimlikte ezizniñ ismi otturidarak bolgini üçün uniñ ismi kéyinrek yazilatti. (İL: O. 607), (Listede Aziz'in adı orta tarafa doğru yazıldığı için onun adı biraz arkaya yazılmıştı.)

bir yili kışniñ otturisida İbrahim aka tursun bilen gep talişip kaldı. (İL: O. 607), (Bir defasında kışın tam ortasında İbrahim ağabey Tursun ile tartışmıştı).

Clauson, sözcüğünün etimolojisinin şüpheli olduğunu belirtmekle beraber “*otur-*” fiilinden türemiş olabileceğini de ortaya koymuştur (ED. 69).

otluğ:

EU. otluğ: Ateşli

(149) biziñe ada tuda kelti erki...monta turmalım adın otluğ suvluğ ħualığ çeçeklig yérke[baralım]. (ADF. 149-150)

(Burada durmayalım. Otu, suyu, çiçeği (olan başka bir) yere gidelim.)

(3) siz ootluğ qarımnda tüşdeçi -(4)-lerig:: kéçiglerte alp yérte (5) élçioğrı üze adaķmışlar (6) ıg:: olarnıñ barça uyur (7) siz :: qorķınların kétergeli::azu (AYK. VII.18b. 494¹/3-7)

(Savaş alanlarını, korkuya kapılan canlıları ya da ateş çukurlarına düşenleri, zorlu geçitlerde olanları, eşkıyalara rastlayanları gördüğünüzde bütün kötülüklerin giderilmesini sağlarsınız.)

YU. otluğ: ئوتلۇق 1. Ateşi olan, sıcak, ateşli, hararetli, coşkulu 2. Işıklı, parlayan, heyecanlı 3. Tandırın içindeki külü almak için açılan delik (İli Ağzı)

alimniñ issik nepsini meñzide his kılğan méhriban béşini uniñ köksige koydi. (İL: O. 616), (Alim’ın sıcak nefesini yüzünde hissedenden Mihriban başını onun göğsüne dayadı.)
u kızniñ otluk bakişliriğa çidiyalmastin yerge qarivaldi. (İL: O. 616), (O kızın sıcak bakışlarına dayanamadan gözünü yere çevirdi.)

tonurdki otlukni yépişni untup kaptimen ((İL: O. 616), (Tandırdaki deliği kapatmayı unutmuşum.)

“Ot” isminden yapılan bu sözcük çağdaş Türk lehçelerinin pek çoğunda kullanılmaktadır. Osmanlı Türkçesinde “zehir” anlamında olan bir “odlu” sözcüğü bulunmaktadır (ED. 55).

ölüg:

EU. ölüg: Ceset, ölü

(51) (kim muntağ) edgülüg maytrı bodisvtag körgeli (52) küsemser...taķı yime tirig ölüg [ol atanur] (MAİT. 8/51-52)

(Ve yine Maytrı Bodisattvanın söylediği fevkalade iyi (şeyleri) işitmeye gelmeyen kimseye “diri iken ölüdür” denir.)

(00302) ol kınçuyılar ölūgi -(00303)-nin karnı ürişip keberip teñizip [yarılıp bardı] (DKPAM. 00302-00303)

(O Prensesin cesedinin karnı şişmiş şişmiş ve patlamış.)

YU. ölük: 1. Ceset, ölü 2. Mantıklı olmayan, katı kural 3. Akmayan, durgun olan 4. Solmuş renk, ışsız 5. Fazla basıldığından yumuşayan toprak

ölükni yumak (İL: Ö. 851), (Cesedi yıkamak.) *adem ölūki* (İL: Ö. 851), (İnsan cesedi) *ölük pılan* (İL: Ö. 851), (Katı plan), *ölük yatlimak* (İL: Ö. 851), (Anlamadan ezberlemek)

aķmas su (İL: Ö. 851), (Durgun su)

ölük kōz (İL: Ö. 851), (Ölü bakış)

ölük topa (İL: Ö. 851), (Yumuşak toprak)

“öl-” kökünden yapılan bu isim çeşitli fonetik değişikliklerle Çağdaş Türk Lehçelerinde kullanılmaktadır (ED. 142).

örü:

EU. örü :Yukarı, yüksekteki.

(11) *uluğ nomluğ tooğuğ örü tikde- [-çi-lerke]...* (AYK. III.3b. 132b/11)

(Uluş öğreti tuğunu yukarı kaldıracaklara...)

(15) *uttuman nizvanlıg alku ödün (16) yağılarığ::örü tikdim üzeliksiz...* (AYK. V.12b. 368²/15-16)

(Doğru Nomlu eşsiz yüce tuğu kaldırdım.)

YU. öre: 1. Yukarı, yüksek 2. Dik 3. Fiyat olarak yüksek olan

bu yer bek öre iken. (İL: Ö. 801), (Burası çok yüksekmiş.)

öre yaka (İL: Ö. 801), (Balıkçı yaka)

néme? muşunimu öre körivatamla? (İL: Ö. 801), (Ne? Bu da mı yüksek geldi?)

“ör-” fiiline zarf fiil ekinin eklenmesiyle türeyen sözcük orta Türkçe döneminde “öre” biçiminde “yükseklik, direk” anlamlarında da kullanılmıştır (ED. 197).

ötinç:

EU. ötünç: Rica, dilek

...neñ ötünç (1) evrilmeseler kılmasarlar ...ög (2)-nüñ қаңнıñ yarlıғın (3) teginmeser tutmasar ...montağ (4) osuğluğ tınlıғlar törüsüz (5) yalañuқ tétirler ermez olar (6) élig han...yme ermez (7) kertü oğul..birök қayu élig (AYK.VIII.34b. 560/23, 561/1-7)

(Hiçbir nasihate uymaz, (kötü yoldan) dönmezse, ana baba sözünü tutmazsa töresiz, kanunsuz insanlardır. Hükümdar olamaz onlar ve sayılmazlar gerçek evlat.)

YU. ötünç: 1. Rica, dile 2. Borç

silige bir ötünışim bar. (İL: Ö. 797), (Sizden bir ricam olacak.)

maña azrak pul ötünç béríp turalamsen? (İL: Ö. 797), (Bana biraz para ödünç verebilir misin?)

“öt-” fiilinden türemiş olan sözcük Çağdaş Türk Lehçelerinde yaşamaktadır (ED. 61). Yeni Uygurcada “ötünç” şekliyle beraber “ötünüş” şekli de görülmektedir. Ayrıca aynı kökten gelen “ötne” sözcüğü “borç” anlamında kullanılmaktadır.

övkesiz:

EU. övkesiz: Öfkesiz

emgenip övkesiz (ADF. 316)

(Eziyet çekip öfkesiz...)

YU. öpkisiz : ئوپكيسز 1. Akciğeri olmayan 2. Aceleci davranan biri

Bugün koyını öpkisiz bériptu. (İL: Ö. 784), (Bugün koyunun akciğerini vermemiş.)

u taza öpkisiz bir nime (İL: Ö. 784), (O çok aceleci biri.)

özlüg:

EU. özlüg: Canlı, özlü

(23)özlüglerig ölürmemek adınağunun tavar-(24)- ın küçep almamak oğurlamamak
(AYK. IV.10a. 219/23-24)

(Canlıları öldürmemek, Başkasının malını zorla almamak, çalmamak...)

körseler şaki toyınlar özlüg- (6) -üg çlürürler ermiş tip sağı-(MAİT. 585-6)

(Görseler Şakya rahipleri, canlıları öldürüyorlarmış.)

YU. özlük: ئۆزلۈك 1. Şahsiyet, kendine mahsus olan 2. Yapışkan

özige has (İL: Ö. 828), (Kendine mahsus)

özlük un (İL: Ö. 828), (Yapışkan un)

“öz” isminden yapılan bu sözcük “canlı, yaşam belirtisi olan” anlamında kullanılmıştır

(ED. 286).

sakız:

EU. sakız: 1. kıyafete yapışan meyve suyu gibi lekeler 2. Reçine

...şırıpsıka yimek sakızı... (AYK. VII.9b. 476²/2)

(... Şırıpsıka yemek reçinesi...)

YU. ségiz: سبغيز Sarımsı, beyaza yakın renkte olan yapışkan toprak, kil 2. Şekerli ve kokulu ağızda çiğnenen şeker türü 3. Sakız ağacının kabuğundan sızan, çiğnendiğinde yumuşayan beyaz renkli reçine

ségiz topidin far fur kaç a yasilidu. (İL: S. 662), (Sarı yapışkan topraktan (kilden) çini yapılır.)

u ağızidiki çaynavatқан ségizni köptürdi. (İL: S. 662), (O ağızındaki sakızdan bir baloncuk yaptı.)

kariğay ségizi (İL: S. 662), (Çam sakızı)

Clauson, “*sakız- sağız*” sözcüklerinin anlam olarak birbirine çok yakın olan iki farklı sözcük olduğunu, belki her ikisinin de “*sa:kız*” sözcüğünün sonraki dönemlerde görülen biçimi olabileceğini belirtmektedir. Sözcük çağdaş Türk lehçelerinin hepsinde “reçine, sakız” anlamında kullanılmaktadır (ED. 817).

salığ:

EU. salığ: Vergi çeşidi

biz salmaz biz tep bu salığ (15) bud(a)şiri bahşı-ka tapşurup bertimiz (SUK Mi20/15)

biz katılmayız, ödemeyiz diye bu vergiyi Budaşiri Bahşı’ya teslim edip verdik.)

YU. sélik: سبلىق Vergi çeşidi, ağırlık, yük 2. Düğün için erkek tarafın kız tarafa vermesi gereken para, başlık parası

sélik toplimak (İL: S. 668), (Vergi toplamak)

ailiniñ séliki (İL: S. 668), (Aile yükü)

toy séliki (İL: S. 668), (Başlık parası)

“sal-” filinden türemiş olan sözcük bir vergi çeşidini bildirmektedir. Caferoğlu, bu sözcüğün Uygurlarda üzüm yetiştiririnin yaygınlaşması sonucu ortaya çıktığını bildirmektedir. Sözcük Çağatayca’da “silah, ordu için ülkede ödenmesi zorunlu olan hükümet vergisi” anlamları ile tespit edilmiştir (ED. 826).

salkım:

EU. salkım I: 1. Soğuk, çiy tanesi 2. Demet, bağ

köyik teg kölige salkım teg:: (AYK. IV.46b. 292²/12)

(Kabarcık gibi, gölge gibi, çiy (tanesi) gibi,)

inçe kıltı uvşak yinçü salkımınğa [oğşatı] (DKPAM. 00262)

(Ufak, ince çiy tanesine benziyor.)

YU. salkın: سالقین 1. Soğuk, serin 2. İsteksizlik durumu

salkın hava (İL: S. 410), (Serin hava)

uzun ötmey östen boyığa burulup etrapka salkın bir köz taşlıdi ve giñşip héliki nahşini éytti. (İL: S. 410), (Az geçmeden nehre doğru çevrildi ve çevresine istemsizce göz attıktan sonra şu şarkıyı mırıldanmaya başladı.)

Clauson, bu sözcüğün “soğuk” ve “demet, asılı bir şey, sarkık” gibi iki farklı anlamı üzerine durmuştur (ED. 826) Sözcük Yeni Uygurcada “*salkın*” şeklinde “güneş görmeyen yer, serin” anlamındadır.

sapıg:

EU. sapıg: Sıra, dizi

(7) *toyın taişéj iki yigirmi ulağ* (8) *sapıg nom oqumışın körtüm yene* (9) *ol nomta inçe tép söyleyur* (AYK. IX.31b/ 606/7-9)

(Toyin Taişen oniki aşamalı dharmadan bahsettiğini gördüm ve yine dharmada bunlar şöyle bahsediliyordu:)

(7) enç kılıñlar, kimler olar-(8) -nıñ uğurınta şurate üdke tegi (9) nom erdini ulağ sapıǵı üzülmes- (10)- (ün tép yarlıkadı anta ötrü (AYK. VI.20a.[=R=M:127 440a/7-10]

(Huzurlu kılın. Onların zamanından duyulan, işitilen bir zamana kadar öğreti mücevheri kesilmesin diye buyurdu.)

YU. sapak : ساياق 1. Bir şeyi tutmak için yapılan bölüm; Bitkinin dal yaprak vb. bölümlerini taşıyan bölüm 2. Üzüm salkımı

ilidin çıkkan piçakñiñ sapıķı dane dane. (İL: S. 364), (İli bıçağının sapı tane tane olur.)

koğun pişsa sapıķıda turmaz. (İL: S. 364), (Pişmiş kavun sapında durmaz)

üzümini ye, sapıķını sorma. (İL: S. 364), (Üzümünü ye, bağını sorma)

“sap-” kökünden türemiş olan sözcük “ulağ sapıǵ” şeklinde ikileme olarak kullanılmıştır (ED. 786).

sarıǵ:

EU. sarıǵ: 1. Sarı 2. Kişi adı

kök sarıǵ kızıl yörün yipün (MAİT. 55/25)

(Mavi, sarı, kırmızı, beyaz, menekşe rengi.)

sarıǵ lam-a-nıñ kendü buķ-a (SUK Sa16/8)

(Sarı Lama’nın, Kendü Buka’nın...)

YU. sérik: سېرىق 1. Sarı, limon kabuğu rengi, yumurtanın sarısı 2. Erotik düşünce, şehvet uyandıran

sérik gül (İL: S. 650), (Sarı çiçek), *sérik may* (İL: S. 650), (Tereyağı)

sérik flim (İL: S. 650), (Erotik film)

“sari” anlamında olan sözcük bazı fonetik değişikliklerle Çağdaş Türk Lehçelerinde

kullanılmaktadır (ED. 849).

sarsıg:

EU. sarsıg: Kaba, kötü, çürük

(23) *yme öñre irig sarsıg...* (24) *toğmušta irig sarsıg* (25) *...tevlig kürlüg...* (MAİT. 63/23-25)

(İnsanlar aleminde doğduklarından dolayı kaba ve çirkin...)

(05322) *men teñri burhan yere müneyü yarlıkı-* (05323) *miş irig sarsıg savıg sözleyur* men (DKPAM. 05322-05323)

(Tanrı Buda'nın ayıplayarak açıkladığı kaba sözleri söylerim.)

YU. sésik: سېسېق 1. Kötü koku 2. Tazeliğini yitirmiş, kokmuş olan, çürük 3. Kötü, zalim *sésik gaz* (İL: S. 659), (Kötü kokan gaz)

öyniñ içi sésik purap kėtiptu dédi patemhan. (İL: S. 659), (Evin içi çok kötü kokmuş dedi Patemhan.)

sésik göşni çivin tapar. (İL: S. 659), (Çürümüş eti sinek bulur)

aşu matem ayliri yurtniñ sésik bayliri öz işini gemleşke, bir kıliptu bésini. (İL: S. 659), (Şu kötü günlerde yurdun zenginleri yine kendi çıkarları için bir araya gelmişler.)

“Kaba, sert” anlamındaki “*sarsı-*” fiilinden türemiştir (ED. 854). Yeni Uygurcada daha çok “kötü koku” anlamını taşımaktadır.

sıkıg:

EU. sıkıg: Korku, sıkıntı

(6) *... busuş kadgu emgek* (7) *tolgak sıkıg tañıg uluğ* (8) *emgeklig ökmek belgülüg* [bolmağı bolur] (MAİT. 44a/6-8)

(Sıkıntı, korku, dehşet ve büyük bir çaresizlik zuhur edecektir.)

(2) *ayağka tegimliklerniñ üs-*(3) *-kinte aç a yada ötüneyin* (4) *erüş üküş alp sıkıg*

emgeklerig. (AYK. II.38a.109¹/2-4)

(Saygı değerlilerin önünde sayısız düşüncelerimi, sıkıntılarımı anlatacağım.)

YU. sıkık: سقىق 1. Sıkıntı, Çekinme durumu 2. Baş ağrısını hafifletmek için alın bölgesini çimdiklemekten oluşan iz

bu sözni rabie kızmu işitti, gelite bir sıkık könlige çüşti. (İL: S. 696), (Bu lafı Rabia da duydu, kalbine garip bir sıkıntı girdi.)

kêçe bêşim bekla ağrıp ketti, kêçiçe pişanemni çimdip yürüp aran oñşaldım, etisi eynekke karisam pişanemde sapla sıkık, şuiñ bilen sirtkımu çıkalmay olturğanıdım. (İL: S. 696), (Dün gece başım çok ağrıyordu, tüm gece alnımı çimdikleyerek ağrıyı hafifletmeye çalıştım, ertesi gün sabah aynaya baktım, alnım hep iz olmuş, o yüzden hiç dışarı da çıkmamıştım.)

Clauson, sözcüğün “sık-” fiilinden yapılan bir eylemi tamamlayan isim olabileceğini belirtmiştir (ED. 808).

silig:

EU. silig: 1. Düz, saf 2. Özel ad

(39) edgü kılnıç ülüşin evirer biz (40) közüñür turur kut teñrisi(41) teg öñümüz kün silig (42) künçuy yüz yılka tegi (MAİT. 1/39-43)

(Bu din kitabının yazılmasından hasıl olacak sevabın bir kısmını, halen yaşayan ve saadet ilahesi gibi anamız Kün Silig hanıma bağışlarız.)

(22) arslan hanı manıg teg:: silig körkle yorıg [-kıñız ol] (AYK. V.2b. 348²/22-23)

(Aslan hükümdarı gibi hoş yürüyüşünüz.)

YU. silik: سلىق 1. Pürüzsüz, Düz 2. Kaygan 3. Zarif, kaba olmayan biri 4. Güzel, Dikişi kaliteli olan

traktör silik yolğa çıktı. (İL: S. 705), (Traktör düz yola çıktı.)

bu moma égir ve silik. (İL: S. 705), (Bu sütun ağır ve kaygan.)

ecepnu ekillik, silik bala bopsen. (İL: S. 705), (Sen ne kadar da akıllı ve zarif bir çocuk olmuştun.)

bu ayak bek, çiraylık, silik tikiliptu. (İL: S. 705), (Bu ayakkabı çok güzel ve kaliteli yapılmış.)

Clauson, “*sil-*” fiilinden yapılan bu isimin hem “*silig*” hem “*silik*” şeklinde görüldüğünü belirtmiştir (ED. 826).

soğık:

EU. soğık: Soğuk

(küzki ödte) aşağı ol...soğık yağlığ süçig aş.. (AYK. IX.24a. 591¹/20)

(Güz mevsiminde, soğuk, yağlı ve tatlı yiyecek yenmelidir.)

(19) (süz-)-ülmiş süzök suv, soğıkına tükel- (20) -lig uyur knaturğalı ozmakığ (AYK. X.14b. 626/19-20)

(En temiz soğuk suya ulaşır, sıkıntıları ortadan kalkabilir.)

YU. soğuk: سوغوق 1. Soğuk, sıcak karşıtı 2. Soğuk tabiatlı yiyecekleri aşırı tüketmekten dolayı ortaya çıkan vücut fonksiyonunun yavaşlama durumu 3. Yakın ve içten olmayan, ilgisiz

soğuk su (İL: S. 544), (Soğuk su), *soğuk hava* (İL: S. 544), (Soğuk hava)

soğuki aşmak (İL: S. 544), (Sürekli soğuk tabiatlı yiyecekler tüketme sonucu vücut fonksiyonunun yavaşlaması.

soğuk muamile (İL: S. 544), (Soğuk davranmak,) *soğuk cevap* (İL: S. 544), (Soğuk cevap)

Çağdaş Türk lehçelerinin birçoğunda bulunan bu sözcük “*soğı-*” fiilinden türemiştir (ED. 808).

süçig:

EU. süçig: 1. Tatlı şarap, 2 tatlı, lezzetli

*altmış tembin süçüg*⁵⁷⁸ *yağ-a-nı köni biriür-men bu sözke* (SUK Mi21/6)

(60 tembin şarabı kira (bedeli) olarak doğrudan vereceğim.)

süçiglig aş içgü (DKPAM. 05713)

(Lezzetli yiyecek, içecek)

YU. çüçük I: *چوچوك* Acı ile tatlı aralığında, ekşi, tatlı, çekici 2. Çocuğun cinsel organı

3. Çocuklarda görülen kabızlık durumu

çüçük alma (İL: Ç. 719), (Ekşi elma)

tili çüçük (İL: Ç. 719), (Tatlı dilli)

Clauson, sözcüğün “tatlanmak, lezzetlenmek” anlamında olan “*süçi-*” fiilinden türemiş olduğunu ve “tatlı şarap” anlamında olduğunu belirtmiştir (ED. 796).

sühük:

EU. sühük: Kemik

sühükin kötürüp strayastrış tenri yeriñe [éltü bardı] (EUDÇ. 0891)

(Kemiğini götürüp Strayastrış Tanrı yerine iletip vardı.)

ol emgekke sühü-kümüzke tegi etimiz yinimiz yarılır (MAİT. 61/6-7)

(Bu ızdıraptan, kemiğimize kadar etimiz, derimiz yarılır.)

YU. sөhek: *сөһек* 1. Kemik 2. Gövde, biçim 3. Soy, nesil, evlat

öyniñ otturisdiki üstelde ğacap taşlap қойулған сүһеклер ve қетіп ketken nanlar taşnilip turatti. (İL: S. 620), (Evin ortasındaki masada eti kemirildikten sonra bırakılan kemik ve bayatlamış, sertleşmiş ekmek parçaları duruyordu.)

uniñ hétiniñ ustihini bek çiraylık. (İL: S. 620), (Onun el yazısı çok güzel.)

bu méniñ öz kérindişim, öz sөjikim, tağamniñ kızi. (İL: S. 620), (Bu benim öz kardeşim,

⁵⁷⁸ Yamada 1993: süçüg

öz evladım, dayımın kızı.)

Clauson, sözcüğün birkaç okunuşunun bulunduğunu, bu nedenle hangi okunuşunun doğru olduğuna karar vermek zor olduğunu, ama kayıtlara bakıldığında “*süñük*” şeklinin daha doğru olabileceğini belirtmiştir (ED. 838).

tamğak:

EU. tamğak: Damak, boğaz

tili tamğaķı ķatıp sav söyleyü uma- (AYK. X.13b. 624/10)

(Dili damağı sertleşerek konuşamadı.)

tili tamğaķı [ķurıyor] (DKPAM. 00591)

(Dili damağı kuruyor.)

YU. tamak: *تاماك* 1. Damak 2. Pişmiş yemek boğaz 3. Kumaş üretiminde ipleri belirli bir genişlikte sabitlemek için kullanılan tahta parça 4. Tüfeğin mermi konulan yeri
tamiķim ķurup, boğuzumni ĥuddi bir ķörünmes ķol kisivatķandek bolivatidu. (İL: T .83), (Damağım kuruyor, sanki bir görünmez el boğazımı sıkıyor gibi.)

bir ķüni u öziniķ ķinisini tapalmay başķa bir ķinide tamak yégenidi, ĥotuni ķinini uniņģģa ķörsitip turup öģzige taşlivetti. (İL: T. 83), (Bir gün, o kendi kâsesini bulamayınca yemeğini diğerk kâsede yemişti, bunu gören karısı kâseyi onun gözü önünde çatıya fırlattı.)

“Sürekli damlayan” anlamında olan “tam-” fiilinden türemiş olan sözcük “boğaz” anlamındadır (ED. 505). Ayrıca sözcük Lopnor ve Mekit Ağzında Eski Uygur Türkçesindeki gibi “*tamğak*” biçiminde ve aynı anlamda kullanılır (UŞS. 64, HZUTDŞL: 75).

tamır:

EU. tamır: Damar

alku tişlerinin siñirleri tamır (ADF. 254)

(Bütün dişlerinin sinirleri damarları kesildi.)

YU. *tomur*: تومور 1. Damar 2. Bitki yaprağı ve canlılardaki kanın dolaştığı kanal 3. Soy, yaradılış 4. Esas, kök

örlep çıkkan çeke tomurliri uniñ aççıķi kelgenlikini körsitetti. (İL: T. 285), (Alnında beliren damarlar onun sinirlendiğini gösteriyordu.)

siz tökken mervayit terler, can bergen köçet tomurliriğa. (İL: T. 285), (Sizin alın teriniz bu fidanlara can verdi.)

yiltizliri bir, tomurliri bir (İL: T. 285), (Yıldızları aynı, damarları aynı)

söz tomuri (İL: T. 285), (Kelime kökü)

Clauson, bu sözcüğün asıl şeklinin “*tamır*” biçiminde olduğunu belirtmiştir (ED. 508).

tatıǵsız:

EU. *tatıǵsız*: Tatsız

(17) bérteçi...bo tıltagtın ésiler(18) bolar barça yana teg-(19)-şilip...irig açıǵ tatıǵsız

(20) tüş yemişler yme töriyür... (AYK. VIII.33a. 557/18-20)

(Bu (meyve (ve) ağaçlar) bütünüyle değişip acı (ve) tatsız meyveler ortaya çıkar.)

YU. *tétikhsiz*: تبتقسنز Tatsız, tadı olmayan 2. İş hareketi ve konuşması yerinde olmayan kimse 3. Huzursuz hayat, anlamsız olan

tétikhsiz қоғun (İL: T. 417), (Tatsız kavun)

némandaq tétikhsizlik қилisen? (İL: T. 417), (Neden bu kadar saçmalıyorsun?)

uzaқ muddetlik tétikhsiz turmuş uniñ iқtidarini yoқatқан. (İL: T. 417), (Yıllar boyunca süren anlamsız hayat ona yeteneğini kaybettirmişti.)

Bk. *tatıǵ*

tavış:

EU. taviş: Gürültü

(0227) *oq élig be:g kapkara tü:nle taviş tıñ- (-0228) -sanu bir üdüñkiye turtı...ol yir üni* (EUDÇ. 0227-0228)

(O arada hükümdar kapkara gecede (gelen) sesi (aradığı) ses sanarak, bir zaman bekledi.)

YU. tavuş : تاۋۇش 1. Ses, Seda 2. Harf

ayaq tavuşı (İL: T. 95), (Ayak sesleri)

sozuq tavuş (İL: T. 95), (Ünlü harf)

“ses” anlamındaki sözcük daha ağırlıklı olarak “yumuşak, yüksek olmayan ses” anlamında kullanılmıştır (ED. 446). Yeni Uygurcada daha ağırlıklı olarak “harf” anlamında kullanılmaktadır.

temir:

EU. temir: Demir

(160) *temir tuç kümüş altun tilgen-lig* (161) *tegsindürteçi kanlar bşdıñlıg* (ETS.92/160-161)

(Demir, tunç, gümüş ve altın çarkı çeviren hükümdarlar)

(01515) *temir tumşukluq vizir* (01516) *azağlağ ıtlar böriler keli-* (01517)-*p baltırların yotaların...[talayu]* (DKPAM. 01515-01517)

(Demir gagalı, elmas (gibi sağlam) azgın köpekler (ve) kurtlar gelip baldırlarını, bacaklarını...dalayarak, ısırarak...)

YU. tömür: تۆمۈر 1. Demir 2. Sert 3. Erkek adı

tömür tavlaş séhi (İL: T. 326), (Demir fabrikası)

yéziğa bérıp birer yıl bolmayla uniñ qoli ketmen bilen tömür bolup ketti. (İL: T. 326), (Onun köye geldiğine bir yıl olmadan elleri demir gibi sertleşti.)

tömür han (İL: T. 326), (Tömür Han)

Moğolcada da alıntı olarak bilinen sözcük çağdaş Türk lehçelerinin birçoğunda kullanılmaktadır (ED. 508).

teñlig:

EU. teñlig: Bunun gibi, ölçülü

nizvaniçe teñlig bu amranmak (DKPAM. 02560)

(İhtiras gibi sevmek)

(16) tüpsüz edgüsin neçe teñlig bar (17) erser yig tüşlög; evirer buyanları (AYK. V.4a. 351¹/16-17)

(Dipsiz, temelsiz erdemlerine secde edip (onu) överim.)

YU. teñlik: 1. Eşitlik, denklik, beraberlik 2. Utanma durumu, arada kalma durumu

milletlerniñ teñliki (İL: T. 176), (Millet eşitliği)

u bek teñlikte qaldi. (İL: T. 176), (O çok arada kaldı.)

“teñ” isminden türeyen bu sözcük “denk olan, aynı miktarda olan” anlamlarında kullanılmıştır (ED. 520). Wilkens, konu sözcüğü Çince aynı anlamdaki “等-deng (Eski Çince okunuşu teg/teng)” sözcüğüyle ilişkilendirmektedir. Sözcüğün Çince teñ (Çin. 等 dēng) sözcüğüne isimden fiil yapma eki {+(X)k-} ekinin getirilmesiyle türemiş oluştuğunu Eski Uygurcada “*teñikmek, teñikmek, tüzükmetenjinmek, teñikmemek, teñikmemeklig, teñikmemeklig, mün kadag, teñikmemeklig yörüg* şeklinde türevleri ile desteklemiştir (EUES. 694).

tullğ:

EU. tullğ: Dilli

(04067) [kén yitiz kirsiz] münsüz arıg sözük tullğ erdini- (04068)-si ağızınt tar emgekin emgen- (04069)-DİN çoğluğ yalınlıg bolup yatur (DKPAM. 04067-04069)

(Geniş, masum ve temiz dilli (öğreti) mücevherinde acı çekmeden, ılık saçarak, ihtişamlı bir saraydan daha yüksek ve geniş olanında yatar.)

(20) ıduķ tılığ erdinilerig ağız (21)-lıg vımanlarında üntürü (22) yarlıķap tolǵ yüüzlüg tilgen -(1)-lerin bütürü örte yarlıķyurlar...(AYK.. VIII.2a. 499/20-22, 2b. 500/1)

(Kutsal dil mücevherlerini ağız saraylarından çıkararak, yüzlerinin yuvarlağını tamamen kaplayarak buyururlar.)

YU. tillik: تىلىق 1. Dili olan, Yabancı dil 2. Dedikoducu, ileri geri konuşan

ķoş tillik okutuş (İL: T. 491), (Çift dilli eğitim)

zeher tillik adem (İL: T. 491), (Kötü laf konuşan adam)

“Dili olan” anlamındaki bu sözcük çağdaş Türk lehçelerinin birçoğunda sıfat olarak kullanılmaktadır. Sözcük Osmanlı Türkçesi ve Türkmen Türkçesinde “konuşkan” anlamında da kullanılır (ED. 495).

tinç:

EU. tinç: Dinç

inçke tinçķa teggeyler:: (AYK. VI.18b. 438^{1/7})

(Feragate erecekler.)

(17) irinç yarlıg tınlıg oğlan (18) -ların nomluğ yamğur yağıtıp inç (19) tinçķa tegürü yarlıķadılar (AYK. VIII.2b. 500/17-19)

((Darbe yemiş gönülleri) zavallı, şanssız canlıları Nom yağmuru ile feragate erdirir.)

YU. tinç: تىنچ 1.Hareketsizlik 2. Sakinlik, sessizli

ķeterlik dējizni bėsip tinç deryağa öttuķ. (İL: T. 495), (Tehlikeli denizden sakın nehre geçtik.)

tinçraķ olturuņlar. (İL: T. 495)

(Biraz sessiz olun.)

tigin:

EU. tigin: 1. Prens, unvan adı 2. Kişi adı (SUK)

(13) ol tigin toyın bolup söğüt tü- (14) -pinte olurup...u (kunçuy)ğ öyür sakınur erdi.
(MAİT. 57/13-14)

(Bu prens rahip olunca bir ağacın altında otururken...Kraliçe Sundari Kraliçeyi düşünür idi.)

(4) kul küñ yol-inta yine tigin-niñ kentin... (SUK WP 06/4)

(Köle, cariye yolunda yine Tigin'in şehrinde)

YU. tékin : تېكىن 1. Prens 2. Çalışmayan, çaba sarf etmeyi sevmeyen, emek vermeyen.
alıp tékin (İL: T. 433), (Alp Tekin)

“Tarhan” gibi çok eski bir unvan adı olan bu sözcük “prens” ve “erkek çocuk” anlamında kullanılmış, daha sonra bir unvan adı olarak kullanılmıştır (ED. 483).

tirig:

EU. tirig: Diri

(92) yılan başlık erñekin iki (93) kırık tişin tirig özüg (94) aç içkü teñrig nece
[açıttımız] (HUAS. 92-94)

(Yılan başı gibi on parmağımız ve otuz iki dişimizle herhangi bir şekilde yiyecek içecek tanrısına acı çektirdiysek)

(29) ol tıltağın avış tamu otı- taşğar-(30) -u önüp divdat toyınağ tirigde (31) yörgep
tartıp avış tamuğa kigürdi. (MAİT. 57/29-31)

(Bu sebepten Aviçi cehenneminin ateşi dışarı çıkıp, rahip Devadatta'yı canlı canlı sardı ve çekip Avici cehennemine soktu.)

YU. tirik : تىرىك Diri, yaşamakta olan 2. Akmakta olan, akıntı 3. Pişmemiş, çiğ 4. Akıllı, zeki

tirik bélik (İL: T. 458), (Canlı balık)

tirik su (İL: T. 458), (Akıntı)

poloniñ sevizisi héli tirik çıkıptu. (İL: T. 458), (Pilavın havucu diri olmuş.)

oğliñiz héli tirik ve çiçen bala boptu. (İL: T. 458), (Oğlunuz bir hayli akıllı çocuk olmuş.)

“Canlı, hayat” anlamında olan “tir-” fiilinden türeyen sözcük Çağdaş Türk Lehçelerinde yaygın kullanılmaktadır (ED. 543).

tiş:

EU. tiş: Diş

(92) yılan başlık erñekin iki (93) kırık tişin tirig özüg (94) aç içkü teñrig nece (açıttımız) (HUAS. 92-94)

(Yılan başı gibi on parmağımız ve otuz iki dişimizle herhangi bir şekilde yiyecek içecek tanrısına acı çektirdiysek)

(254) alku tişleriniñ siñirleri tamur- (255) -ları üzülüp kesilip bir azıgı tüpintin berü (256) koñrulup ünti ol açığ emgekin... (ADF. 254-256)

(Bütün dişlerinin sinirleri, damarları kesildi. Bir dişi kökünden sökülüp çıktı. Bu acıyla...)

YU. çiş/ tiş: تنش / چیش (Kumul Ağzı) 1. Diş 2. Çark, testere, tarak gibi çentikli şeylerdeki çıkıntılarının biri

ottuz iki çiş (İL: Ç. 758), (Otuz iki diş)

heriniñ çiş (İL: Ç. 758), (Testere dişi)

Clauson’a göre sözcüğün orijinali art ünlülüdür yani “*tiş*” seklindedir ve Türkçenin tarihi dönemlerinden Orhon Türkçesi, Uygurca ve Karahanlı Türkçesinde de hep “*tiş*” biçimi mevcuttur. Bugünkü Türk lehçelerinde ise ön ünlülü biçimler kullanılmaktadır (ED. 557).

tişi:

EU. tişi: Dişi

subadra tişi yaña inçe tép tédi. (ADF. 153)

(Subadra (adlı) dişi fil şöyle cevap verdi.)

tişi etözin bulup (DKPAM. 01595)

(Dişi vücudunu bulup...)

YU. çişî: چىشى 1. Dişi 2. Girintili ve çıkıntılı olarak bir çift oluşturan nesnelerden girintili olan

u tağ bağrida kêtivitip bir aç bõriniñ çişî kiyikni tutuvalğanlıķını kõrũptũ. (İL: T. 763),

(O dağ eteğinde yürürken bir aç kurdun dişi geyiği avladığını görmüş)

çişî çak . (İL: T. 763), (Dişi çark)

tizig:

EU. tizig: 1. Dizi, sıra 2. Gerdanlık

eñbaşlayu yorer aķıǵ-sız nom lar-nıñ kédigin tizigin basa yorer (Üİ. 126a/1)

(En başta Asravasız Dharma'ların silsilesini izah eder.)

(45) çkrvrt ilig kanlarnıñ kızıǵı -(46) -nte tiziginte guadam oǵuştın- (MAİT. 13/45-46)

(Çakravartin hükümdarları silsilesinde Guatama sülalesinden...

YU. tizik I: تىزىق 1. Dizi, sıra, silsile 2. Sayılardan sonra kullanıldığında miktar bildirir
marcanniñ tiziki bek cik bolup kėtiptu. (İL: T. 463), (Kolyedeki boncuk dizisi çok fazla olmuş.)

bir tizik marcan (İL: T. 463), (Bir tane gerdanlık), *bir tızık tilla* (İL: T. 463), (Bir dizi sikke)

toǵuru:

EU. toğuru: Doğru

(19) (men) taşık üç yıl-ka tegi yanıp kelip bu nes-e-ler- (20)-ni turiğa birmeser men borluk turiğa toğru (21) töleç bolsun tanuķ kersin tanuķ öğrünç buķa (SUK Mİ19/19-21)

(Ben Taşık üç yıla kadar dönüp gelip bu şeyleri Turı'ya vermezsem, bağ Turı'ya doğruca tazminat olsun. Tanık Kersin, tanık Öğrünç Buka...)

YU. toğra: توغرا 1. Düz 2. Belirli bir nişana doğru 3. Tam karşıya yerleştirilmiş olan 4. Genişlik 5. Yanlış olmayan, doğru

togra sızıķ (İL: T. 248), (Düz çizgi.)

batur étini kaçmilap toğra taşķi sépilniņ içige kirdi. (İL: T. 248), (Batur atını koşturarak doğru surun içine girdi.)

togra tam (İL: T. 248), (Karşı duvar.)

bu étizniņ uzunliķi 66 métir; toğrisi 11 métir kélidu. (İL: T. 248), (Bu tarlanın uzunluğu 66 metre, genişliği ise 11 metredir.)

toğra cavap (İL: T. 248), (Doğru cevap.)

“toğ-ur” fiiline {U} zarf fiil ekinin eklenmesiyle türemiş olan ve asıl anlamı “doğru, düz” olan sözcük daha sonra “dürüst, doğru” gibi mecaz anlamları da kazanmıştır (ED. 473).

tolu:

EU. tolu: Çok, dolu

üni tolu... (EUDÇ. 0002)

(Sesiyle tamamen dolu...)

(14) sekiz türlüğ noş tatağlağ (15) tolu altunluğ kumın tüp.. (16)- tamış körü kanınçsız çeçekler –[in yaratmış] (MAİT. 31/14-16)

(Sekiz çeşit iksir dolu, altın kum ile dibinde bakmakla doyulamayan çiçekler ile

donatılmış.)

YU. tola: تولا 1. Sayı olarak fazla, çok 2. Daima, sürekli 3. Pek 4. Uzun

çeçimni tola deydu, derdim tola çiçimdin. (İL: T. 273), (Saçımı fazla derler, derdim fazla saçımdan.)

merhum dadam hayat çégida séniñ gépiñi tola kiliğan. (İL: T. 273), (Babam hayatayken daima seni konuşurdu.)

siz béríp katnişip bergen bolsiñz tolimu yañşi bolatti. (İL: T. 273), (siz katılsaydınız pek iyi olurdu.)

bezi künliri añşamliri dadamni tola saklap uñlap kalattim. (İL: T. 273), (Bazı günler babamı uzun uzun beklerken uyuya kalıyordum.)

“Dolmak” anlamındaki “tol-” fiilinden türeyen sözcük çağdaş Türk lehçelerinin bazılarında kullanılmaktadır (ED. 491). Yeni Uygurcadaki uzun anlamındaki tola sözcüğü muhtemelen Farsça uzun anlamındaki طول ya da طولا ile ilişkili olmalı ve Türkçedeki fazla, çok anlamındaki tola ile karışmış olmalıdır.

toorluğ:

EU. toorluğ: Ağı olan

(12) toorluğ bédiziñiz...tözkerinçsiz [erür teñrim] (AYK. V.3a. 349/12)

(Ağı ile kaplı süsünüz kıyaslanmaz tanrım.)

YU. torluğ: تورلۇق 1. Telden yapılan sineklik 2. Etkili veya anlamlı laf, konuşma, sert konuşma

dirize sirtiğa torluk bikiñilgen idi. (İL: T. 235), (Pencere sırtına sineklik yapılmıştı.)

maña tola torluğ gep kılmañ. (İL: T. 235), (Benimle öyle sert sözler söylemeyiniz.)

tosın:

EU. tosın: Vahşi, kaba, yontulmamış

(4) *tosın erenlerig turulturtaçı yavaltu-* (5)- *tacı: t(e)ñrilerniñ yalañuklarniñ (bañsısı)*
(AYK. V.24b. 392/4-5)

(Edepsiz insanları uysallaştıran, tanrılarının (ve) insanların hocası,)

YU. *tosun* I: توسون Eğitilmemiş, yabani 2. Ürkek, korka

bir küni sélim begniñ hoylisiğa kirsem bir tosun at çépip yürüptu. (İL: T. 245), (Bir gün selim beyin evine gittiğimde tosun atın avluda koşuşturduğunu gördüm.)

tosunlık taydek (YUTS. 530), (Tay gibi ürkek)

“Yabani hayvan, vahşi hayvan” anlamında olan sözcük hem insanlar hem hayvanlar için kullanılmıştır (ED. 555). Gabain ve Arat, sözcüğün “saldırgan, edepsiz, küstah” anlamında olduğunu ve kökeninin Çince (塘人 2421 tang ren) [G: 10770 5624] olabileceğini ileri sürmüştür (TT VI: Anm. 023).

töpü:

EU. *töpü:* Tepe, üst, yukarı

(0247) méniñ töpümdeki (0248) saçlarığ tutğalı ursar bo monça sözlep (EUDÇ. 0247-0248)

(Benim tepemdeki saçlarımı tutup, çekmeye gücü yete bilse.)

(02608) ötrü ol ağıluğ yılan töpüde kudi (02609) arħant üze etözin kemişdi...(DKPAM. 02608-02609)

(Sonra zehirli yılan yukarıdan aşağıya Arhantın üzerine fırladı.)

YU. *töpe* : توبه 1. Yükseklik, tepe 2. Bir şeyin yukarı kısmı 3. Gök yüzü 4. Olay mahalli, olay anı

töpidin bir adem çüşüp keldi. (İL: T. 352), (Yukarıdan bir adam indi.)

mamut şu zaman uniñ keynidin tam töpisiğe çıktı. (İL: T. 352), (Mamut hemen onun arkasından duvarın üstüne çıktı.)

tékilħanniñ töpicide uçup yüridu kuşlar. (İL: T. 352), (Tekil han’ın üstünde kuşlar

uçuşuyor.)

mahmut oğurçukçe tamaka çekip turganniñ töpüğe dadisi kirip kaldı. (İL: T. 352),

(Mahmut tam gizlice sigara içiyordu, babası tam üzerine girdi.)

“Üst” anlamında olan sözcük “tepe, erkek kafasının üstü” anlamları da taşımaktadır (ED. 436).

törü:

EU. törü: Töre, kanun

(0596 özlük öldürmekte (0597) ögrünç sevinç boltokta ol alku (0598) edgü törülerke çıgay..yavğan köñül (EUDÇ. 0596-0598)

(Canlı öldürmekten büyük zevk aldıklarında, o bütün iyi ve güzel alışkanlıklarından yoksunmuş.)

(244) onunç küñkr tört alkış (245) ezrua teñrike kün ay teñrike (246) küçlüg teñrike burhanlarkā (247) bir biligin arıg köñülün (248) alqansıg törü bar erti (HUAS. 244-248)

(Onuncu olarak, günde dört defa ibadetle Ezrua Tanrıya, Güneş ve Ay tanrılara, güçlü tanrıya, peygamberlere, içtenlikle ve temiz kalple dua etmemiz gerekliydi.)

YU. töre: توره 1. Töre, örf, kanun, nizam 2. Padişahlık sistemindeki yüksek rütbe adı; kişi adından sonra kullanıldığında saygı hürmet bildirir, erkek adı

vezirler ve bir kisim beg töriler ularni kızgın qarşı aldı. (İL: T. 357), (Sadrazamlar ve diğer beyler onları çok sıcak karşıladı.)

men kiçik töremni izdep yürüp keç kaldım. (İL: T. 357), (Ben küçük töreyi arayacağım diye geç kaldım.)

Türklerin İslamiyet’i kabulünden önce kullandığı siyasi terimdir (ED. 531).

törü>töre

tumşukluğ:

EU. tumşukluğ: Gagalı

gandamadın atlıg uluğ tağıg tumşuk- luğ.. (AYK. I.26a.[=R-M: 694]34h/13)

(Gandamadın atlı büyük gagalı...)

(49) kim alarnıñ ara et yumgak (50) etüzlügler...temir tumşukluğlar (51) kargalar kuzgunlar örtlüg (52) yalınlig etüzin et yumgak (53) etüzlüglerig soğa talmayu (54) yiyürler erser...olar öñre ajun... (MAİT 49-54)

(Bunların arasında et ve yumak vücutlar, demir gagalılar, karga, kuzgunlar, alevli vücutları ile, et ve yumak vücutları döverek, parçalayarak yerler.)

YU. tumşukluğ: تومشوقلۇق 1. Gagalı 2. At gibi hayvanların ağız kısmına takılan küçük sepet

uzun tumşukluğ kuşlar (İL: T. 348), (Uzun gagalı kuşlar)

Bk. tumşuk

туруғ:

EU. turuğ : 1. Durak, otlak, sığınak 2. Saf, temiz

(17) yavlaq törülerig yıdı yokı birle (18) üzmelermiş bolur...kóp edgüleriniñ (19) turuğı ornı bolmış kóp kamağ nomlar (MAİT 48/17-19)

(ve fena unsurları, teferruatına kadar hepsini (yıdı yokı birle) yok etmiş olur. Bütün iyiliklerin sığınağı, yeri olmuş; bütün din kitapları üzerine emsalsiz ve güçlü kuvvetlidir.)

(192) ...kuanşı im pusar tınığlarıg (193) kólulamış çın kirtü kólulamak titir...arıg turuğ yarlıkıançuçi (KİP. 192-193)

(Kuanşı İm Pusar'ın (canlı varlıkları kurtarmaya) ant içmesi gerçek bir ant içmedir. Temiz, berrak bir ant içmedir.)

YU. turak I: تۇراق 1. Hisar, kale 2. Durma durumu 3. Şiir mısralarının belirli bir kaideye uyma durumu. Durak

ey, köñül, huşyari bol, bihut turaktın payda yok. (İL: T. 318), (Ey gönül, Mutlu ol, durmakta fayda yok.)

Turak, şiir misrasi içidiki kanuniyetlik tohtaşur. (İL: T.318) (Durak, şiirde mısra içindeki düzenli ses kesimidir.)

Clauson, sözcüğün “tur-” fiilinden yapıldığını ve “ayakta duracak bir yer” anlamında olduğunu belirtmiştir (ED. 538).

tuşuş:

EU. tuşuş: Karşı, ön

alaçu tuşuşınta yorıyor éken (DKPAM. 05523)

(Kulube karşısında yürüyorken...)

YU. tuş: توش 1. Karşı taraf, Ön taraf (UŞS. 74) 2. Taraf, yön

Sözcük Yeni Uygurca ağızlarında “karşı taraf, ön taraf” anlamında kullanılmaktadır.

Bunun yanı sıra “taraf, yön” anlamında kullanımı da mevcuttur.

tutuğ:

EU. tutuğ: Rehin, tutsak

(16) erklik kıan yana yumuşçı yek- (17) -lerig ıdıp bağ tutuğ kıayusı (18) tınılıklar arasınta (AYK. S.7a. 13/16-18)

(Kudretli hükümdar yine hizmetkar şeytanları gönderip, bağı tutukluların arasından aramaya gönderdi.)

tutıg tutuğ işñizler bar er...(004779)-ser...anı barça kéterip méninç (DKPAM. 0 04779)

(Onun için size engel teşkil eden ne işiniz varsa onları hepten halledip...)

YU. tutuk: تۇتۇق 1. Net olmayan, bulanı2. Mutsuz, donuk 3. Kabanın koluna ve

eteklerine dikilen keçe parçası

şu tapta asman yenila tutuk idi. (İL: T. 311), (Şu anda hava yine kapalı.)

bu arılaş ve tutuk sadaların néme ikenlikini umu énik çüşinelmeytti. (İL: T. 311), (Bu karışık ve net duyulmayan seslerin ne olduğunu o da anlayamıyordu.)

unin pütkül çirayi hıyalçan, tutuk idi. (İL: T. 311), (Onun yüz ifadesi düşünceli ve donuktu.)

“*tut-*” fiilinden türemiş olan sözcük Çağdaş Türk Lehçelerinde “tutsak, rehine” anlamında kullanılmaktadır (ED. 453).

tü:

EU. tü: Tüy, kıl

(3) ögin köñülin üstegeli tüü⁵⁷⁹ yüt-(4)- lerintin kirip küçlüg küsünlüg (5) kılğalı çoğın yalının bilge biligin (6)yétitgeli ömekte köñül- (AYK. VIII. 23a. 541/3-6)

(Aklını ve gönlünü yüceltmek için saç diplerinden girip güçlü kuvvetli kılmaya, aydınlığını, hikmetli bilgiyi edinmesini sağlamaya)

(5) (munta) toğup özün örtlüg yalınlig (6) tülerimiz kentü saçımızta batılıp (7) etüzümüz iter (MAİT. 77/6-7)

(Burada doğup kendi alevli tüylerimizin kendi saçlarımızın içine gömülüp vücudumuzu süsler.)

YU. tük: توك 1. Vücuttaki saç ve kıl 2. Durumu iyiye gitmek

undaқта sen ménin tüklirimdin élival, hacitiñ çıkıp kalsa köydürseñ eskitip kalsam ecep emes,- deptu ağmıgan. (İL: T. 39), (O zaman sen benim tüylerimden birkaç tane al, ihtiyacın olduğunda alıp yakarsan belki sana yardımım dokunur) demiş gelincik.)

kasim bu yerge kelgendin béri tük taşlap héli hallinip kaldı. (İL: T. 39), (Kasım buraya

⁵⁷⁹ Çetin 2017: tüü

geldikten sonra durumu baya iyileşti.)

“Vücuttaki tüy, kıl” anlamında olan sözcük “*tüü*” şeklinde de görülmüştür ve Çağdaş Türk Lehçelerinde “*tüg/tük*” biçimlerinde kullanılmaktadır (ED .433).

tügünç:

EU. tügünç: Düğüm

tügünçi bo erür..yükünür men üç [üç erdiniler] (AYK. VI.21b. [=R-M:130])

(Düğümü budur, hürmet ederim üç mücevhere hürmet ederim.)

YU. tügünçe / tügün/tügüç: تۈگۈنچە / تۈگۈن / تۈگۈچ

YU. tügünçe: تۈگۈنچە Düğüm, küçük bohça

kéyin koynidin yağlıkka oralğan bir tügünçe pul çıkardi. (İL: T. 405), (Sonra koynundan küçük mendile sarılı parasını çıkardı.)

YU. tügüç: تۈگۈچ İpin bağlandığı nokta

üzülgen yip ulanmaydu, tügüç bolğay ulanganda. (İL: T. 402), (Kopan ip tekrar bağlanmaz, bağlandığında ise bir düğüm oluşur.)

YU. tügün: تۈگۈن Şüphe

bu parakendiçilik hemme ademniñ köñlide bir tügün peyda kılip koyğanidi. (İL: T. 404), (Bu olaylar herkesin gönlünde bir şüphe oluşturmuştu.)

ulağ:

EU. ulağ: Zincir, silsile, sıra, irtibat 2. Ulak, yük hayvanı

nom erdini ulağ sapıǵı üzülmes- (AYK. VI.20a. [=R-M:127] 440a/9)

(Nom mücevheri silsilesi kopmaz.)

süüdin berü ulağı sapıǵı üzülmez (AYK. II.14a. 61/17)

(Eskiden beri sırası üzülmez.)

YU. ulağ: ئۇلاق 1. Tarım işlerinde ve yük taşımada kullanılan at, eşek gibi evcil

hayvanlar 2. Sayılar ile kullanıldığında hayvan üzerindeki yükün miktarını bildirir . 3. Bağlanmış, birbirine yapıştırılmış, sıra, silsile 4. İp gibi nesnelerin bağlandığı kısım 5. Hayvanlara yem vermek için kullanılan ağaçtan yapılan oluk

ulağni bir kün işlitişisiñge bérey. (İL: U. 755), (Hayvanı bir günlüğüne alabilirsin.)

bir ulağ saman (İL: U. 755), (Bir bağ saman)

ulağ yip (İL: U. 755), (Bağlanmış ip)

hemmeylen keşimniñ boğkuçidiki ulağni körüp qaldı. (İL: U. 755), (Herkes ayakkabımın bağcığındaki düğümü gördü.)

İki madde başı altında açıklanmış sözcüğün ilk anlamı “eklenti, sıra, silsile” olarak geçmektedir. Diğeri ise “yük taşımak veya binmek için kullanılan at” anlamındadır. Clasuson, sözcüğün “ula-” fiilinden yapılmış olabileceğini belirtmiştir (ED. 136).

ull:

EU. ull: Dip, zemin

(16) adakñızñıñ uulınta...çaqır... (AYK. VI. 26b. 450/16)

(Ayağınızın altındaki çark alameti...)

YU. ul: بِنَا Bina, apartman vb. yapıtların temeli, dip, alt 2. Kaynak, Esas

işçılar quruluşñıñ ulığa taş koyuvatattı. (İL: U. 752), (İşçiler inşaatın temeline taş diziordu.)

ana pıçaqñı pem bilen nannıñ ulığa tıqtı. (İL: U. 752), (Anne bıçağı ekmeğin alt tarafına ustalıkla geçirdi.)

eger méniñ asası bir ulum bolğan bolsa bu çakinılarnıñ hiçkaysıdın endişem yok idi. (İL: U. 752), (Eğer benim bir kaynağım olsaydı bu aşağılık şeylerden hiç endişe etmezdin.)

“Dip, temel” anlamındadır (ED. 124).

uluğ:

EU. uluğ: Ulu, yüce, büyük

(71) (*kuanşı im pusarın*) *kutadmağ küçi erdemi antağ uluğı titir* (KİP. 71)

(Kuanşı İm Pusarın mest etme gücü işte böyle büyüktür.)

(18) *éliglerinte tutup kapk ara uluğ bedük ta:ğ* (19) *teg ötözin oynayu ot öñlüg işin*

(20) *saçların eñinlerinte tüşürüp ağıluğ yılan-* (21)- *ın etözlerin etinip yaratınıp kay*

beltir (22) *sayu yoriyur erti* (EUDÇ. 18-22)

(Ellerinde üç dişli yaba ve bayrak tutup, kapkara büyük dağa benzeyen vücutları ile oynayarak, ateş renkli örgülü saçlarını omuzlarına bırakıp, zehirli yılanlara bedenlerini sarıp, hep beraber meydanda dolaşıyorlardı.)

YU. uluğ: 1. Büyük, Kocaman 2. Gittikçe büyüyen, Şiddetli 3. Kudretli, her şeyden büyük olan, yüce 4. Kudretli, her şeyden büyük olan, yüce 5. Saygıdeğer, Yüksek rütbeli 6. Yaşta büyük olan 7. Mutluluk

bu bulaklar birleşip uluğ derya bolup aqatti. (İL: U. 759), (Bu çeşmeler birleşerek büyük bir derya oluşur.)

yigit arkisidiki uluğ otni taşlap kaçtı. (İL: U. 759), (Genç arkasındaki büyüyen yangını bırakıp kaçtı.)

uluğ veten (İL: U. 759), (Ulu vatan)

uluğ arzu armanlar (İL: U. 759), (Büyük arzular)

bizniñkige kélidiğan méhman nahayiti uluğ mihman. (İL: U. 759), (Bize gelecek olan misafir çok saygıdeğer biri.)

uluğ şair (İL: U. 759), (Tanınmış şair)

uluğ buva (İL: U. 759), (Büyük dede)

uluğvar héyt künliri (İL: U. 759), (Mutlu bayram günleri)

Fiziksel açıdan “büyük, iri” anlamındaki sözcük anlam genişlemesi ile “büyük baba”

anlamında da kullanılmıştır (ED. 136).

uruğ:

EU. uruğ I⁵⁸⁰: 1. Tohum, ekin 2. Soy, kuşak, nesil

(18) *uduñuz kılğalı uruğ tarıg:yağız* (19) *yérig yme birkerü::kamağ tenri* (20) *kıızları:üdüñ üdüñ yıgılurlar.* (AYK. VII. 17a. 492/18-20)

(Tohumu ve büyük yer yüzünü yapabilmeyi başarabildiniz. Bütün tanrıçalar büyük denizlerin yükselmesi gibi toplanırlar.)

(8) *kenki kenki azunlarta yme saşını* (9) *sözleyü yétinçsiz edgü méñig aşı-(10) -ğaylar burhanlarığ tuşup edgü* (11) *yıltızlıg uruğlarığ asıp üklitip* (12) *yıltızlıg uruğlarığ asıp üklitip* (13) *eñ tüpinte yene alp bulğuluk* (AYK. VI. 439/8-13)

(Sonraki hayatlarında da düşünülüp söylenemeyecek kadar iyi bir huzura erecekler. Budalar karşılayıp iyi soylu, iş kökleri çoğalıp en dipte yine bulunması güç olan...)

YU. uruğ : ئورۇق 1. Tohum, Ekin 2. Sperm 3. Aynı soydan gelen insanlar

uruğ salmaq (İL: U. 726), (Tohum ekmek)

men vañ uruqidin bolimen dédi u kişi. (İL: U. 726), (O kişi ben Vang soyundan geliyorum dedi.)

Asıl anlamı “tohum, ekin” olan sözcük daha sonra “soy” anlamını da kazanmıştır (ED. 214)

utru:

EU. utru: Karşı

...edgü utru ayıg yavlaq (MAİT. 83/9)

(İyiliğe karşı kötülük)

⁵⁸⁰ Kaya 1994: oruğ.

(0807) *teg eşke tuşka edgü sakınç sakınıp ötrü* (0808) *edgüleşmiş kergek kim börök sansız üküş* (0809) *oğrın seniñ isig özüñte* (0810) *adaşın eşin men tép tilin sözlep* (0811) *sözlemişçe kılmatın utru sevinç utlı* (0812) *bilmegüçi bolsar..anı adaş böşük atın* (0813) *atağalı tegimsiz bolur..bo: béçin ulatı* (EUDÇ. 0807-0813)

(Arkadaşa, eşe, dosta iyi düşünceler düşünürsen, daha iyi konuma gelirsin, şimdi sayısız birçok defa senin canlı bedeninde...Arkadaşın, dostun benim deyip, diliyle söyleyip (daha sonra) söylediklerine (uygun) hareket etmeden dolayısıyla (arkadaşlarına) sevgi beslemese, onu arkadaş dost olarak adlandırmak yerinde olmaz.)

YU. uttur: ئۇتتۇر 1. Karşı, ön 2. Doğru 3. İhtiyacı karşılayacak kadar, sınırlı miktarda *uttur çiş* (İL: U. 701), (Ön dış)

o mudirniñ işhanisiğa uttur kirip keldi. (İL: U. 701), (O müdürün odasına doğrudan girdi.)

o uttur tépip uttur heclep köñüp kalğan. (İL: U. 701), (O kazandığını hemen bitirmeye alışmıştı.)

o uttur tépip uttur heclep köñüp kalğan. (İL: U. 701), (O kazandığını hemen bitirmeye alışmıştı.)

uvşak:

EU. uvşak: Ufak

(2) *kadağ sözlüg yinçge uvşak* (3) *kurt qonuzuğ ölürip tenri burkanığ* (4) *tepmiş izinte kemişür erdi...tınlığ* (MAİT. 58/2-4)

(Haksız konuşan ince ufak kurtları öldürüp Tanrı Burkan'ın geçtiği yola atar idi.)

(3) *bıçıp kesip barça alsar birgerü yene* (4) *uşatıp yinçge uvşak qoğ kılsar orun* (AYK. V.13b.370/3-4)

(Kesip hepsi alınsa, birlikte yine ufalanıp ince toz haline getirilse,)

YU. uşşak: ئۇششاق 1. Ufak, Tane tane, boncuk gibi 2. Yaş olarak küçük olan 3. Önemli

olmayan 4. Ufak, küçük parçalara ayrılmış olan

otun uşşiki bilen köyer. (İL: U. 746), (Odunun ufağı kolay yanar.)

yoldin uşşak balilar çikip keldi. (İL: U. 746), (Sokaktan ufak çocuklar çıkıp geldi.)

sen bu uşşak işlarni hel kılalaysen. (İL: U. 746), (Sen bu küçük sorunları çözebilirsin.)

u yançukini kolividi, bir neççe tal nan uviği çıktı. (İL: U. 768), (O cebini karıştırırken birkaç tane ekmek kırıntısı buldu.)

uyalığ:

EU. uyalığ: Yuvalı, yuvası olan

bir uyalığ bolsar (AYK. I.25b. [R=M:693 34ğ/18)

(Bir yuvalı olursa...)

YU. uvilik: 1. Yuvalı 2. Tavuk gibi kümes hayvanlarının yuvasına yumurtlaması için konulan yumurta

u hotunniñ balisi hoşnisiniñ uvilik üçün koyup koyğan tuhumini élivaptu. (İL: U. 770), (O kadının çocuğu komşunun yuva için bırakmış olduğu yumurtayı almış.)

yağı:

EU. yağı: Düşman

(47) ağır yükler birle ol yağılar ara uduzup iltgeli (48) sakınsar ertinü alp erür. (KİP 47-48)

(Ve ağır yükler ile bu yol kesiciler arasında geçirip götürmeyi düşünse, bu çok güç olur.)

(0085) yay tartıp alku yağılar (0086) mys kim bolsar anı ne çok utğalı yégedgeli (0087) uğay sizler... (EUDÇ 0085-0087)

(Yay çekip bütün düşmanlar...kim olsa onu niçin yenmeye muktedir olacaksınız?)

YU. yağ/yéga : 1. Düşman 2. Kaza, afet, savaş

samanilar bizge yaği tursa ulardin yahşilik kilemdü dep soridi sutuk. (İL: Y. 468),
(Samaniler bize düşman, onlardan bize iyilik gelir mi diye sordu Sutuk.)

yéğida perķ etmekmu asan emes dost düşman kaçķisini. (İL: Y. 712), (Savaşta dost
düşmanı fark etmek de zor.)

“Düşman, rakip” anlamındaki sözcük Moğolca’da da alıntı olarak bilinmektedir (ED.
898)

yakın:

EU. yakın: Yakın

*(232) ança turup terkin ök ol (233) tariçanta atlıg rakşasķa yakın kélip (234) inçe tép
tédi..biltim seniñ* (EUDÇ. 232-234)

(Öylece durup bekledikten sonra o, Tariçanta adlı şeytana yakın gelip şöyle dedi:)

(uladı arħant)-larkā yakın tegürüp tutdı...arı- (MAİT. 24/19)

(Diğer velilere yaklaştırdı sundu)

YU. yéķin: يېقىن 1. Yakın, Uzak olmayan yer 2. Konuşulan ya da gösterilen zamana
çok az kalma durumu, zaman 3. Aralarında sıkı ilgi bulunan 4. Benzeyen, Aralarında
çok az fark bulunan

korla Lopnorga yéķin. (İL: Y. 715), (Korla Lopnor’a yakın.)

men mektepke çüşķe yétķin barimen. (İL: Y. 715), (Ben okula öğlene doğru gideceğim.)

yéķin dost (İL: Y. 715), (Yakın dost)

ikki eserniñ mezmuni bekmü yéķin iken. (İL: Y. 715), (İki eserin içeriği çok
benziyormuş.)

yaltrık:

EU. yaltrık: Parlaklık, ışık

(12) yime tebrençsiz (13) ...z yavalmış yaruk (14) yaltrıkın tegriklep kayu kayu (15)

tütrüm teriñ saķınç saķınur (MAİT. 39/12-15)

(Yine sarsılmaz, kuvvetlenen bir ışık parıltısı ile etrafınız çevrili olduğu halde nice nice derin istiğraklara dalarsınız.)

[sen kayu aytığ-nıñ] uçın kıdığın inçip yaruķ yaltrıķ bar-ın-tın kök kalıķ-ıg bolur bilgeli* (Üİ. 104a/9)

(Sorularının ucunu kıyısını bilemeyeceksin. Ancak aydın olarak var olduğundan göğü bilmek mümkündür.)

YU. yaltıraķ : *يالتراق* 1. Parlak, Işıltılı 2. Plastik masa örtüsü 3. Plastik poşet

yaltıraķ şebnem tanisi (İL: Y. 481), (Işıldayan çiy taneleri.)

üstelge yaltıraķ destihan sélinganidi. (İL: Y. 481), (Masaya plastik masa örtüsü serilmişti.)

yaltıraķ ĥalta (İL: Y. 481), (Plastik poşet)

“Parlaklık, ışık” anlamındaki sözcük “*yaltrı-*” fiilinden türemektedir ve muhtemelen erken dönem Türkçedeki bir yıldız adıdır (ED. 922).

yaltırķ>yaltıraķ

yañı:

EU. yañı : Yeni, taze 2. Gün

(1) biçin yıl törtünç ay on (2) yañıķa maña kımırķa tüş-ke (SUK Lo24/2)

(Maymun yılı dördüncü ayın onuncu günü bana Kımırka Tüş’e...)

(02696) türlüg sıvayambar yañı kün kılıp (02697) men kentü özüm ök beglig taplağay [men] (DKPAM. 02696-02697)

(Çok katılımlı bir eş seçme günü düzenleyip bizzat ben kendim, bey soyundan birisinden seçeceğim.)

YU. yêñi: *يئي* 1. Yakın zamanda yapılan ya da ortaya çıkan 2. Eskisinden farklı olan eskisinin yerine gelen, yeniden gelen 3. Tecrübesiz 4.Taze, Üzerinden uzun zaman

geçmeyen 5. Yeniden, Baştan 6. Yeni, Fazla kullanılmamış olan

yéni kazan (İL: Y. 723), (Yeni tencere)

yéni yol (İL: Y. 723), (Yeni yol)

yéni küy (İL: Y. 723), (Yeni müzik)

buniñ yene bir yéni tercimisi yékinda neşir kılınmağçı. (İL: Y. 723), (Bunun yeni çevirisi yakında çıkacaktır.)

yéni başlık (İL: Y. 723), (Yeni patron)

yéni hizmetçi (İL: Y. 723), (Yeni hizmetçi)

yéni paqlan göşi (İL: Y. 723), (Tane kuzu eti)

men işni yéñidin başlap körey dédi u. (İL: Y. 723), (Ben işi yeniden başlamayı deniyim dedi o.)

yarağ:

EU. yarağ : 1. Silah 2. Yakışan, uygun 3. Kişi adı. (SUK)

yürekin katurup tonun suçulup yarağın urup (DKPAM. 01135)

(Cesaretini toplayıp, kıyafetini çıkarıp, silahını vurarak...)

(8) bo üdlerniñ içinte yarağınça yonınça (9) étip tüzüp uz katıp aşığ içgüg (10) suvsuşug kigürmiş k(e)rgek karınında (11) sinjürü bışuru üdinçe ötrü kamag ig (12) toga tepreyü törçiyü umazlar kesin... (AYK. IX. 23b. 590/8-12)

(Bu mevsimlerin içinde, yiyecek, içecek ve kaynamış şurubu birbirleriyle uyumlarına göre sıraladıktan sonra, (bunları) doğru bir şekilde karıştırıp, (hastanın) karnına zamanına (uygun olarak) nüfuz ettirip eritmek suretiyle yerleştirmek gerekir.)

men yarağ sadi- ka ayidip bitidim, (SUK Mi26/14)

(Ben Yarak Say'a söyleyerek yazdım.)

YU. yarağ : ۱. Silah, ekipman 2. İşe yarayan, iyi, uygun

han eskerliri üçün yarağ yasaydu. (İL: Y. 428), (Han Askerleri için silah üretiyor.)

yaraḳ atlar (İL: Y. 428), (İyi atlar)

“yara-” fiilinden türemiş olan sözcük “uygun, fırsat” ve “silah” anlamlarında kullanılmıştır (ED. 962). Yeni Uygurcada daha çok “*ḳoral yaraḳ*” (silah) şeklinde ikileme olarak kullanılmaktadır.

yaruḳ:

EU. yaruḳ: 1. Aydınlık 2. Manastır veya tapınak adı

(03174) (*ḳuruk*) *ḳalıḳ içinte miñ küñ teñri yaruḳınta yeğrek* (03175) *yalınayu çoğluğ yalınlıḡ közüñür erdi.* (DKPAM. 03174-03175)

((Boş) araba içinde bin Güneş Tanrısından daha ışıltılı, parlak görünüyordu.)

yaruḳ üñer vırḫar-lıḳ ḳa (SUK Ex01/4)

(Yaruk Üner Manastırı)

YU. yoruḳ: *يورۇق* 1. Güneşli, ışıklı olan, aydınlık 2. Mutluluk, saadet, özgürlük

kasım tañ yorumayla yolğa çıktı. (İL: Y. 588), (Kasım günün aydınlanmasını beklemeden yola çıktı.)

yoruḳ dünya (İL: Y. 588), (Özgür dünya)

“yaru-” fiilinden türemiş olan isimdir (ED. 962).

yaruḳluḳ:

EU. yaruḳluḳ: Aydınlık, ışıklı

yaruḳluḳ atlıḡ darmanı nom:: alḳınmaḳsız (AYK. IV.71b. 338/13)

(Işıklı atlı öğretici Nom)

(22) *yükünürmen kkirsiz arıḡ yaruḳluḡ* (23) *küü iliḡi atlıḡ teñri teñrisi burḫan ḳutuḡa* (AYK.. V/7b/ 358/22-23)

(Temiz, ay tanrı parıltısı ile ünlü hükümdar atlı tanrı tanrısı Buda kutuna yükünürüm.)

YU. yoruḳluḳ: *يورۇقلۇق* 1. Işık, ışığın derecesi, güneşli, ışıklı 2. Özgürlük, rahatlık

ay yorukluğı (İL: Y. 588), (Ay ışığı)

ay yorukluğı (İL: Y. 588), (Ay ışığı)

yavaş:

EU. yavaş: 1. Yavaş 2. Yumuşak huylu, şefkatli

(26)*taya badari braman inçe tip tidi* (27) ...*aya yavaşım kim mēniņ* (28) *kiçigde berü yığmış kazğanmış* (29) *edim tavarım erdi erser...* (MAİT. 10/26-29)

(Badhari Brahman şöyle dedi: Ey, Azız! Benim küçüklüğümden beri biriktirdiğim, kazandığım ne malım mülküm var ise...)

(0611) (*yılkı yüzün arjiler*) -*teg amrılmış köñül lüg tözün yavaş* (0612) *alķu sıgunlarta kēyiklerte adroķrak* (0613) *bēř yüz sıgunlarnıñ yērçisi ēligi* (0614) *bēgi erti:: ötrü ol dantipali ēlig alptı...* (EUDÇ. 0611-0614)

(Hayvan olmakla beraber evliyalara gibi sakin, asılmış. Bütün geyiklerden daha fazla gösterişli olan bu geyik beş yüz geyiğin rehberi beyi idi.)

YU. yavaş/yuvaş : *یوۋاړش / ياۋاړش* 1. Yumuşak huylu, sakin, uslu 2. Hızlı olmayan, yavaş 3. Alçak, hafif

yavaş bala (İL: Y. 528), (Uslu çocuk.)

ular azrak pēkirigandin kēyin bir pes yavaş oynidi. (İL: Y. 528), (Onlar biraz döndükten sonra tekrar yavaş oynamaya başladı.)

yüsüp avazini yavaş çikarmak bolğan bolsimu lékin buyruķ avaziğa oħřap ketti. (İL: Y. 528), (Yusuf alçak sesle konuşmak istese de sesi emir vermiş gibi çıktı.)

“yava-” sözcüğünden türemiş olan bu sözcük “şefkatli, yumuşak huylu” anlamındadır (ED. 880). Bu sözcük Yeni Uygur Türkçesi konuşma dilinde “yugaş” şeklinde de kullanılır.

yazķı:

EU. yazkı: Yaza ait olan, yazınki

12)...yazkı üdler içinte..yéél (13) tözlüg ig törçiyür küz bo (küzki) üd-(14) -de küçedür.

küz bo [küzki üd...] (AYK. IX.24a. 591/12-14)

(Yaz mevsiminde, rüzgâr kaynaklı hastalık oluşur, güz döneminde ateş kaynaklı safra hastalığı artar.)

(18) yay (düz. yaz) yésünler şor açığ isig (19) yağlıg aş içgüg küzki üdde... (AYK.

IX.24a. 591/18-19)

(Yaz mevsiminde yesinler, tuzlu, acı, sıcak ve yağlı yiyecek içecek. Sonbahar zamanında...)

YU. yazğı : يازغى 1. Yaza ait olan, yazlı 2. İlkbaharda ekilip yazın olgunlaşan buğday çeşidi

yazğı yuŋ (İL: Y. 444), (Yazlık yün)

avatta bu yıl yazğidin mol hosul élinde. (İL: Y. 444), (Avat'ta bu sene yazlık buğdaydan iyi hasılat toplandı.)

Sözcük “yaz” ismine {+kI} aitlik ekinin eklenmesiyle türemiştir (ED. 985).

yér:

EU. yér: Yer, mevki, konum

adın otluğ suvluğ hualıg çeçeklig yérke (ADF. 150)

(Başka otu, suyu, çiçeği olan yere)

ögen üze alp taş sangun-ka yir yaradu birzün: bu savda (SUK Sa01/15)

(Su kanalı üzerinde Alp Taş Sangun'a bir yer hazırlayıp versin.)

YU. yer: يه 1. Yer, yer yüzü, toprak 2. Memleket

yerge palas salmak (İL: Y. 541), (Yere kilim sermek)

bizniŋ yerler bek çiraylik. (İL: Y. 54), (Bizim memleket çok güzel.)

Asıl anlamı “yer, zemin” olan sözcük daha sonra “kara, toprak” anlamlarını

kazanmıştır (ED. 954).

yıl:

EU. yıl: Yıl, sene

éki yégirminç bir yılka (HUAS. 282)

(On ikinci olarak bir yılda elli gün (boyunca) temiz rahipler gibi oruç tutmamız gerekiyordu.)

üküş yıl ay ertdi uzatı biz av avlamak-ka [teyür biz] (ADF. 104)

(O kadar çok ay, yıl geçti. Sürekli, biz avlanmak için deriz.)

YU. yıl: 1. Yıl, Sene 2. Ölümünden bir yıl sonra yapılan yıl dönümü 3. çokluk ekiyle kullanıldığında 10 senelik bir zaman dilimini bildirir.

yıl neziri (İL: Y. 773), (Ölüm yıl dönümü)

biz seksininçi yıllarniñ baliliri. (İL: Y. 773), (Biz seksenler çocuklarıyız.)

“yıl” sözcüğü Moğolcada “cıl” şeklinde alıntı olarak bilinir (ED. 917).

yoğun:

EU. yoğun: 1. Büyük, 2. Kaba, kalın, yoğun

yoğun belgülerig yügerü kılamakda (14) yañıladaçi biligsiz bilig bolar (AYK. IV.62b. 320³/13)

(Büyük işaretleri halen yapmada yanılacak bilgisizliktir.)

YU. yoğun: 1. Büyük 2. Yüksek ses 3. Boş laf 4. Geniş, çap olarak büyük

del şu peyyte ularniñ aldida yoğan bir leheñ peyda bolidu. (İL: Y. 595), (Tam o sırada onların önünde büyük bir köpek balığı belirlendi.)

yoğan argamça (İL: Y. 595), (kalın halat)

u yoğan avaz bilen vaķiridi. (İL: Y. 595), (O yüksek sesle bağırdı.)

sen tola yoğan gep kıлма. (İL: Y. 595), (Sen fazla boş konuşma)

“kalın, kaba” anlamındadır (ED. 904). Yeni Uygurcada daha çok “büyük” anlamında kullanılır.

yokaru:

EU. yokaru: Yukarı

(19) bu savağ sözleyür (20) erken...(21) elgin yokaru öntürüp (22) ağırlayu(23)

(bi)ş yüz yaratmağ kim birimim (24) ötep inçin ereyin bu savağ (MAİT. 10/19-24)

(Bu sözleri söylediği sırada Brahman Nirdhana ellerini yukarı kaldırıp hürmet ile: huzurunda beş yüz altın ödeyip sükûnete kavuşayım)

(tüü)-leri barça yokaru örü turup eviñe (DKPAM. 09562)

(Tüylerinin hepsi yukarı olup evine...)

YU. yukiri: يوقرى 1. Yukarı, Üst bölge 2. Üstün mertebe, Yüksek 3. Devlet organı 4.

Geçen zaman dilimi

östeñniñ yukirisi (İL: Y. 618), (Derenin yukarısı)

yukiri netice (İL: Y. 618), (Yüksek puan)

heliñniñ arzu teleplirini yukırığa yetküzüş kérek. (İL: Y. 618), (Halkın arzu taleplerini devlete iletmelidir.)

u hetni çıkırıp yukiriki veķelerni bir birlep bayan kılip berdi. (İL: Y. 618), (O mektubu çıkardı ve geçen olayları tek tek beyan etti.)

“yok” sözcüğün yön halı almış şeklidir (ED. 906).

yolluğ:

EU. yolluğ: Yollu

öküñ ş kara ayıg yol-luğ uruğ-uğ saçar (ETŞ.120/6)

(Birçok kara, kötü yolların tohumunu saçar.)

YU. yolluğ : يوللۇق 1. Çizgili 2. Hak, doğruluk, çözüm, çare 3. Uzun yola çıkmadan önce

hediye edilen eşya, yolluk

yolluk reht (İL: Y. 607), (Çizgili kumaş)

bu işta dadamniñ dégini yolluk. (İL: Y. 607), (Bu olayda babam haklı.)

yolluk tutmak (İL: Y. 607), (Hediye vermek)

Erken dönem Türkçesinde özellikle “doğru yola sahip olmak” anlamında kullanılmıştır (ED. 925). Yeni Uygur Türkçesinde ise “Uzun yola çıkmadan önce hediye edilen eşya, yolluk, çizgili” anlamlarını kazanmıştır.

yüüzlüg/yüzlüg:

EU. yüüzlüg/ yüzlüg: 1. Aziz, muhterem 2. Yüzlük 3. Yüz, çehre

(2) ...atlıg yüüzlüg birkerü (3) mıñ qara bodun arqası yme balıqın (üntiler)... (AYK. X.20a. 637²/2-3)

(Adlı azizler ile binlerce halk arkasından gerek şehirden çıktı.)

(6) küsüşüm ol toqılıgtolun ay teg (7)yüüzlüğe amtı maña nomlasun. (AYK. IX 3b. 574/6-7)

(Ey mükemmel, dolun ay gibi yüze sahip olan!)

YU. yüzlük I: *يۈزلۈك* Yüz, Çehre 2. Hürmetli, Saygıdeğer 3. Eyeri bağlarken kullanılan kilim 4. Yüzlük sayı

hiliki oruk yüzlük işçi uniñ keynidin mañdi. (İL: Y. 673), (Şu yüzü zayıf gelen işçi onun arkasından yürüdü.)

dadam mehellide nahayiti yüzlük idi. (İL: Y. 673), (Babam mahallede çok saygıdeğer biri sayılırdı.)

u maña yüzlük puldin birni berdi. (İL: Y. 673), (O bana yüzlü bankottan bir tane verdi.)

“yüz” ismine {+IUK} ekinin eklenmesiyle türemiştir (ED. 987).

3.2. Eski Uygurcadan Yeni Uygurcaya Anlam Daralmasına Uğrayan Sözcükler

3.2.1. Eski Uygurcadan Yeni Uygurcaya Fonetik Açıdan Değişime Uğramamış Sözcüklerde Anlam Daralması

alp:

EU. alp: 1. Yiğit, cesur, kahraman, pehlivan, bahadır 2. Güç, zor, müşkül 3. Özel adlara eklenen rütbe, yiğit

ta[m]-turmuş oot élginte alp [é]l [ig] beg etözünteki til [in] bıçm[ı]ş-ı yula tamturtı...(DKPAM. Mz46/4290)

(Tutuşturduğu ateşi eline aldı. Yiğit hükümdarın vücudundan kestiği dilin yerine bir meşale yaktı.) *tep ötünti..ança y(i)me alp ermiş* (DKPAM .Mz.766/181)

(Şöyle dedi...çok zormuş...)

alpagutu birle béçinler béginiş etözin (EUDÇ. 0511/22)

(Yiğitleri ile birlikte maynunlar beyinin vücuduna)

YU alp: بلب Büyük, Yüksek, Güzel

ay çikidu aḥşamliri, alp tağlar valildaydu. (İL: A.176)

(Ay çıkıyor akşamları, yüksek dağlar parlıyor)

Sözcük “müşkül, çetin” anlamlarının yanında “cesur, kahraman” anlamlarını da taşımaktadır (ED. 127). Yeni Uygurcada daha çok klasik metin çevirilerinde kullanılmakta olup bunun yanında “*alıpte*” şekli ile de “yakışıklı, güzel yiğit” anlamında kullanılmaktadır (İL: A. 176).

bağ:

EU. bağ: 1.Bağ, düğüm 2.Boğça 3. Kabile, boy, topluluk

[tınlığlar]-nın nızvanlık bağ tügünleri k[e]ntün şişilip... (AYK. BE.1a. 678/10)

(Canlıların nızvanlı düğümlerinden kendi kendine çözülüp...)

[amran]- maḳlığ [bağ] tügünü [n tok]ıp öz kon[uk] (DKPAM. Mz.797/1034)

(Aşık bağıyla beni tamamen kendine bağladın.)

(sekiz otuz)bağ t(e)ḡriler kuvrağı, uluğ... (AYS IV 431/0626)

(Yirmi sekiz soylu tanrılar ailesi, büyük...)

YU. bağ: باغ 1. Bağlamak için kullanılan ip 2. Demet şeklinde bağlanmış buğday,

Odun gibi şeyler 3. Kavun, karpuz gibi meyvelerin sapı

séni dep boldum alemge yéği, ayrilip kétey désem sen yürükimniñ béği. (İL: B.379)

(Senin için tüm aleme düşman oldum, senden ayrılmak istiyorum ama sen yüreğimin bağı)

bir bağ buğday (İL: B.379), (Bir demet buğday)

bégida pişip kalğan koğun tavuz (İL: B. 379), (Sapında pişmiş karpuz, kavun.)

Sözcük “ba-“ (bağlamak) fiilinden türemiş olup “bağ, kuşak, kemer” anlamlarının yanı sıra “demet, demet haline getirilmiş nesne yığını” anlamını da taşımaktadır. Aynı zamanda “kabile, boy, kan bağı ile bir araya gelmiş aile topluluğu” anlamını da taşımaktadır (ED. 310). Yeni Uygurcada “Kabile, boy, topluluk” anlamını yitirmiştir.

beg:

EU. beg: 1. Bey, efendi, üst düzey görevli 2. Eş

yorizun ki[.] beg işi küçin tutup çamlagalı sak[n]sar bu (SUK Sa01/14)

(Yöneticinin gücüne itiraz etmek istiyorsanız...)

-miş kañı ilig begig kınlıkta bekletip yiti yüligün adağı ol... (MAİT. B. 58/45)

(Hükümdar babasını hapiste bağlayıp...)

YU. beg: بې Eski dönemlerde kullanılan yönetici adı

bir padişahniñ kol astıda on üç beg bar iken. (İL: B.437), (Bir padişahın on üç tane beyi varmış.)

“Bir boyun lideri, başı” olan sözcüğün Çince karşılığı yüz kişinin lideri anlamındaki “po-佰” (yüz) sözcüğüdür. (Basitleştirilmiş Çince: 百-bai). Bu sözcük çeşitli fonetik değişimlerle ve bazı farklı anlamlarda Çağdaş Türk Lehçelerinde kullanılmaktadır (ED. 322).

bekrek:

EU. bekrek: Pek, yüksek, üstün, sağlam

[erdni] de yig meniñ edgü [teñr]im alpım bekrekim (ETŞ. 16/1)

(Cevherden daha üstün benim iyi tanrım, alpım, kudretlim)

YU. bekrek: بېكرهك Daha, Pek

bekrek küçimek (İL: B. 436), (Daha fazla emek vermek)

“Sağlam, sıkı” anlamındaki “bek” sözcüğüne {+rAk} ekinin eklenmesiyle türemiştir.

Yeni Uygurcada yalnızca “daha, pek” anlamıyla kullanılmaktadır.

birer:

EU. birer: Birer, her biri, birisi

[altun] önlüg yiniñizde...birer birer tüü sayu/// (AYK. V2bç 348²/2)

(Altın teninizdeki her bir tüy sayısı...)

birer kutkap tegmiş tınlıqlar... (DKPAM Mainz809/02378)

(Birer birer saadete ulaşmış canlılar...)

YU. birer: بیره Belli olmayan, herhangi bir

men uniñ bu qarışidin birer yahşilikniñ alametini körelmidim. (İL: B. 562), (Ben onun bu bakışlarından herhangi bir iyiliği alametini göremedim.)

“bir” sözcüğünün üleştirme halidir, zaman zaman “birer birer” şeklinde de kullanılmıştır (ED. 368).

buyruk:

EU. buyruk: 1.Yönetici, komutan 2.Buyruk

buyruqlar yime öküş ajunlarda... (MAİT. B.50/2)

(kumandanlar da birçok alemlerde...)

buyruqlarin oqip inçe tép tédi (EUDÇ. T III 84-40, Mainz796, 513/24)

(...yiğitlerini çağırıp şöyle dedi:)

YU. buyruk: بۇيرۇقى Ferman, emir

düşmenni tosap yikitiñlar dégen buyruk keldi. (İL: B. 510), (Düşmanı durdurup yok edin diye emir geldi.)

“buyur-” fiilinden türemiş olan bu sözcük Eski Türkçe döneminde “kağanın emrini askeri birliklere ileten kişi” anlamındadır (ED. 387).

Yeni Uygurcada kelime “kumandan” anlamını yitirmiş olup yalnızca “ferman, emir” anlamıyla kullanılmaktadır.

bük:

EU. bük: 1. Fundalık, sık ağaçlık 2. Engel, tıkaç

bir bük içine iltip tağdın yıñak... (AYK. S.6b. 12/12)

(Bir zindan içine getirerek kuzeye...)

YU. bük: بۆك Sık ağaçlık

men özemni üç dervazınıñ bük téreklik koçisida kėtıp bargandek his qılmaqtimen.

(İL: B. 521), (Ben Üç Dervaza mahallesinin sık ağaçlık sokaklarında yürüyor gibiyim.)

Kuzeydoğu lehçelerinde “bük, pük” şeklinde yaşamaktadır (ED. 324). Yeni Uygurcada “bük” sözcüğü tek başına kullanılmakla beraber “bük baraqsan” şeklinde ikileme olarak da kullanılır.

Yeni Uygurcada “bük” sözcüğü sadece “sık ağaçlık anlamında olup tek başına kullanılmakla beraber “bük baraqsan” şeklinde ikileme şeklinde de karşımıza çıkmaktadır.

çoğ:

EU. çoğ: 1.Köz, ateş, alev, parlaklık 2. Ün, şöhret

burhanlarin etözinteki çoğ... [ları] (DKPAM.1633)

(Burhanların vücudundaki ışık...)

[edgüsin asağ] tusuluğ çoğın yalının öp(14) saqınıp ağar ayamaq köñülin... (MAİT. 104/13-14)

(İyilik ve fayda parıltısını, ışığını idrak edip büyük hürmet hisleri ile...)

YU. çoğ: جوغ 1. Köz, ateş 2. Kırmızı, Parlaklık

Gülem han mora oçağnıñ küllirini tazılap kum çoğünni çoğka koydı. (İL: Ç. 687),
(Gülem Han bacalı ocağın külünü temizledikten sonra çaydanlığı köze koydu.)

Unıñ kıpkızıl çoğdek köyniki tolğan bEDinige şunçılık yaraşkanıdı. (İL: Ç. 687),
(Onun kırmızı elbisesi balık etli vücuduna çok da yakışmıştı.)

Asıl anlamı “ateş, köz, alev” olan sözcük daha sonra “şan, parlaklık” gibi anlamlar kazanmıştır ve Çağdaş Türk Lehçelerinde çeşitli fonetik değişimlerle kullanılmaktadır (ED. 405). Ancak Yeni Uygurcada “şan, şöret” anlamı kullanılmamaktadır.

em:

EU. em: İlaç

(12) çalaprbası lu qanı teñri teñrısı (13) burkana adruk adruk aşın içün(14)otın emin
oyunın ırın yiti (15) kün yiti tün tapınıp udunup yiti- (16)-inç aya-sın kavşurup (17)
inçe ötüğ ötüñür ... (MAİT. 53/12-17)

(Jaiaprabhasa adlı ejderler hükümdarı Tanrılar Tanrısı Burkan’a çeşit çeşit yiyecek ve içeceklerle, ilaçlarla, raks ve şarkılarla yedi gün yedi gece hürmet edip yedinci gün ayalarını kavuşturup şöyle bir ricada bulunur...)

em kılmaқта erür::inçip bodisatavlar... (AYK. IV.18b. 236²/6)

(İlaç vermektir. Böylece Bodisatavlar...)

YU. em: ﷲ Çiçek gibi hastalıklardan korunmak için cilt altına yapılan aşı, ilaç

çiçek emlimek (İL: E. 299), (Çiçek aşısı yapmak)

Erken dönem Türkçesindeki “ilaç” genellikle bitkisel ilaçlar için kullanılmıştır (ED. 155). Yeni Uygurcada “emçi” şeklinde “doktor, tabip” anlamında da kullanılmaktadır. Yeni Uygurcada anlam daralmasına uğrayarak yalnızca aşığı karşılamak için kullanılmaktadır.

emgeksiz:

EU. emgeksiz: Sıkıntısız, zahmetsiz, ızdırıp

(16) *könül eraser: k[a]ltı emgeksiz meñi...*(17)*tınl[ı]ğlar üze biligsiz* (18) *sakınçın kiterip.:* (AYK. IV.33b. 266/16-18)

(Gönül ise ızdırapsız, neşesiz canlılardan bilinçsiz düşünceleri gidererek...)

[tınlğ]-larığ emgeksiz meñilig [kılayın] erdi (MAİT. 33/8)

(Canlıları ızdırapsız ve mutlu kılsa idi...)

YU. emgeksiz: *ئەمگەكسىز* Çaba sarf etmeden, uğraşmadan, çalışmadan

ümüt-şirin, hiyal- şirin, emgeksiz çiçek açmaz. (İL: E. 305), (Umut-şirindir, hayal şirindir, (ama)emeksiz çiçek açmaz.)

susiz hayat bolmas, emgeksiz rahat. (İL: E. 305), (Susuz hayat olmaz, emeksiz rahat)

Yeni Uygurcada Eski Uygurcadaki “Çaba sarf etmeden, uğraşmadan, çalışmadan” anlamıyla yaşamaktadır.

erk:

EU. erk: 1. Güç, kuvvet 2. Özgürlük

ed tavarğa erkke türkke azlanm- aq turur (MAİT.41/46)

(Mal mülk güç ve kuvvet sebebiyle arzulanma zuhur ED.er.)

tolp etözi titreyü erkin erksiz (DKPAM. MZ:121 Ön.4713)

(Bütün vücudu titreyerek gücünü isteksiz...)

YU. erk: *ئەرك* Özgürlük

er ayallar nikahta öz erkige ige. (İL: E. 251), (Nikah kadın ve erkeğin kendi rızasıyla yapılmalıdır.)

erk üçün küreşmek (İL: E. 251), (Özgürlük için savaşmak.)

“Güç, kuvvet, Özgürlük” anlamındaki sözcük Çağdaş Türk Lehçelerinde “*erk, erik*” şekillerinde yaşamaktadır (ED. 220). Yeni Uygurcada yalnızca “özgürlük” anlamıyla kullanılmaktadır.

erksiz:

EU. erksiz: Güçsüz, kuvvetsiz

ötgürü ::azu yme erksiz [türksüz] (AYK. II.34b. 102/10)

(...Dolayı daha da güçsüzleşerek...)

(10) erksiz boşguttumuz seņik seņrem (11) sanlığ idişin tavarın aņanu(12) alıp işletdimiz adnağuğa birmed.imiz.(MAİT. 69/10-11)

(Liyakatsiz olduğumuz halde ders verdik. Manastıra ait olan kap-kacak ve malları gasp ederek alıp işlettik.)

YU. erksiz: ئىركسىز Özgürlüğü olmayan

erksiz şahtin erkin gaday yahşi.(Çevrimiçi, <https://www.uyghur-archive.com/misranim/thread-130244-1-1.html>, 13 Eylül 2020), (Özgürlüğü olmayan padişahın özgürüğü elinde olan dilenci iyidir.)

“Özgür iradesi olmayan, istemsiz” anlamındaki sözcük bazı ufak fonetik değişimlerle Çağdaş Türk Lehçelerinde kullanılmaktadır (ED. 226). “erk” sözcüğünün olumsuzluk eki almış şekli olan sözcük Yeni Uygurcada sadece “Güçsüz, kuvvetsiz” anlamında kullanılmaktadır.

ķaznaķ:

EU. ķaznaķ: Hazine, kiler, ambar

ķışlık aşlık ķaznaķları alķu (MAİT. 101/36)

(Kışlık mutfak ve kiler hep...)

ķıznaķları barđa ed tavarlar ūze (AYK. II.42b. 118²/15)

(Hazineleri mal dünya ile...)

YU. kaznak: قازناق Kiler, depo

şu arida gülperi ķaznaķtin soğuk ķiyik göşini ligenge sélip açıķtı ve dastihança koydı.

(İL: K.98), (O arada Gülperi kilerden soğuk geyik etini tepsiye aldı ve masaya bıraktı.)

Bu sözcüğün aslı Arapça “*hazîne*” sözcüğüdür, Türkçe’ de çok eski bir ödünçleme olan bu sözcük zamanla “*kaznak*” şeklini almıştır (ED. 684).

Yeni Uygurcada sözcüğün “hazine” anlamı kaybolmuş “kiler, depo” anlamlarında kullanılmaktadır.

kent:

EU. kent: 1. Kent, şehir 2. kişi adı (SUK)

(33) *kitumati kentde erdeçi uluğ kiçig (34) yalañuqlar inçe uñuqlar...* (MAİT. 35/33-34)

(Ketumati şehrinde bulunan büyük ve küçük insanlar şöyle anlayın:)

...erdinilerin, yinçülerin, kentler- (1)-in suzakların, balıkların uluşların tolp (2) el uluşların isig özleriñe(3) tegi ıdıp tıdalap burhanlar yarlıg- (4) ı ıduğ bon om erdinig eşidgeli bolup (5) ötrü ol nomtakı y(a)rlıgça bilge bilig (6) içintä bışrunurlar ögrä-etinür (7)-ler bo erür burhanlar y(a)rlıkamış- (AYK.IV.251/1-8)

(...mücevherlerini, incilerini, kentlerini, köylerini, şehirlerini, ülkelerini bütün memleketlerini, vücutlarına kadar (her şeyi) terk edip, Buda hükmünü (ve) bu öğreti cevherini işitmek için o öğretideki kanuna göre bilgiyi öğrenirler.)

tanuğ toğrul tanuğ kent -kaya (SUK LO10/10), (Tanık Tuğrul, tanık Kent kaya)

YU. kent: *کەنت* Belirli özelliklerinden dolayı şehirden farklı olan yerleşim alanı; köy *üç dervaza kentiniñ ahalisi.* (İL: K. 558), (Üç Dervaza köyünün halkı)

“Köy, küçük yerleşim yeri” anlamında kullanılan bu sözcük Soğdca’dan (< Sogd. knδ(h)) alıntıdır (ED. 728).

Yeni Uygurcada anlam daralmasıyla sözcük “köy” anlamında işlek bir şekilde kullanılmaktadır.

kişi:

EU. kişi: Kişi, insan, zevce, eş

kentü alkı kişi barça bilir: (DKPAM. 00459)

(Bunu herkes bilir.)

(17) (etözin) alp katağ üze tutar erti..adın kişi (18) emgeklig bolsar... etözin meñilig

(19) çe saķınur erti. (EUDÇ. 0601/17)

(Kendi özünü sağlam tutarmış, başka kişi acı çekse, kendisi için sevinç kaynağı olarak düşünürmüş.)

YU. kişi: كىشى 1. Kişi, Fikir beyan edebilen, düşünebilen, konuşabilen ve çalışma bilen birey 2. Aile, bireyi 3. Yabancı biri, başkası

er kişi (İL:K. 769), (Erkek) *hotun kişi* (İL:K. 769) (Kadın)

aileñde kaç kişi bar? (İL: K. 769), (Ailende kaç kişi var?)

kişiniñ yurtida sultan bolgiçe, öz yurtuñda ultañ bol (İL:K. 769)

(Başkasının memleketinde sultan olmaktansa kendi memleketinde sefil olmak daha iyidir.)

Sözcük ilk olarak cinsiyet ayrımı olmadan “kişi, adam” anlamı ile kullanılmışken, Karahanlı döneminde “Eş, kadın” anlamında da kullanılmıştır. Sözcüğü Göktürk ve Uygur metinlerinde “kisi” sözcüğü ile ayırt etmek zordur (ED. 752).

Yeni Uygurcada prenses anlamını yitirmiştir.

koğ:

EU. koğ: Zerre, küçük parçacık

(22) başkuğlarriğ barça koğ kıçımukteğ uşatu(23)-şıp şıp senin saķışın bilgeli bolğay (AYK. II.40a. 113/8-(AYK. II.40b. 1)

(Her şeyi küçücük parçalara ayırsa da onun sayısını bilmek mümkündür.)

koğ kıçmık [sa:nı nece erser...yene yme] (EUDÇ. 0316/27)

(Zerrelerin sayısı ne kadar ise...yine...)

YU. koğ: قوغ Küçük, yanmış kömür parçaları (UŞS. K.194)

Muhtemelen “*ko-” kökünden yapılan bu isim bazı Türk lehçelerinde “yanan kül,” anlamlarında kullanılmaktadır (ED. 609). Yeni Uygur Türkçesi Kumul Ağzında “saman, saman külü, kül karışan ateş” anlamlarında kullanılmaktadır (UŞS. K.194).

Eski Uygurcada “zerre, küçük parça” genel bir anlam ifade ederken Yeni Uygurcada anlamı daralarak yalnızca “yanmış kömür parçası” nı karşılamaktadır.

kurt:

EU. kurt: 1. Çürük⁵⁸¹ 2. Böcek

ig ağırgka (14) tuş bolup etöz ölüp qalmısar (15)uluğ kiçig ağıriş artuq bolup tevşil (16) ür:: yiriñ bolup emişip..kurt (17) qorayur kemişürler. (AYK. V.11b. 366²/16)
(Hastalandıktan sonra vücut kırıdamaz olursa büyük küçük hastalıklar çoğalır, (hastalık) her tarafa yayılır, irin akar, böcekler ona yapışır.)

(7) kentü saçlarınta kömü-lüp (8) içtin sıyar kurt kavşayı yıdıyu sasıyu kelirler (MAİT. 74/8-9)

(Kendi saçları arasında gömülüp içlerinde kurtlar kaynaştığı halde pis kokular neşrederek gelirler.)

YU. kurt: قورت Böcek

kök kurt (İL: K. 320) (Yeşil böcek)

Bu sözcük “Solucan, böcek” anlamında çağdaş Türk lehçelerinin hepsinde kullanılmaktadır. “Kurt” anlamındaki “*kurt*” sözcüğü ise bir Batı Türkçesi sözcüğüdür ve erken dönem Türkçedeki Oğuzca unsurları temsil etmektedir. “Peynir” anlamındaki

⁵⁸¹ Wilkens 2021: Diş çürüğü. s. 425.

sözcük ise “kurut”dur. {kırı-} fiilinden yapılan bu sözcük bazı Kuzeydoğu lehçelerinde “kurt” şeklinde de geçmektedir (ED. 648). Yeni Uygurcada yuvarlak ya da kare şeklinde kurutulmuş süzme peynire “kurut” denir (İL: K. 323).

Sözcüğün “kurt” anlamı kaybolmuş yerine “böre” sözcüğü kullanılmaktadır.

meñ:

EU. meñ : Vücutta bulunan ufak, koyu renkli leke veya kabartı, ben 2. Yem⁵⁸²

(8) ögirmiş, ulatı eñmintin yilkı (9) acununtaķi irinç yarlık tınlıglarķa (10) meñ saçmak aş birmekte ulatı (11) tınlıglartın kayu nece buyan edgü kılınçlarım erser (AYK. III.22a.169¹/8-12)

(Ve ezelden beri hayvanlar dünyasındaki zavallı canlılara yiyecek ve yemek vermek gibi sebeplerden dolayı sevap işlemiş isem)

kuş meñin (HochzeitssegenUC 30: T III Kurutka 1857 v 10), (kuş yemi)

YU. meñ: بن Ben

Gülbahar bu meñge qarıgansiri eceplinetti. (İL: M. 136), (Gülbahar bu bene baktıkça hayrete düşüyordu).

Yeni Uygurcada yalnızca “ben” anlamı ile kullanılmaktadır.

meñiz:

EU. meñiz: Beniz, görünüş, yüz

(83) kamağ yer üzekiñ kutı (84) kıvı öñ’ meñizi özi (85) üzüti küçi yaruķı tözi (86) yıltızı beş teñri ol (HUAS. 83-86)

⁵⁸² Peter Zieme, 1981: HochzeitssegenUC 30: T III Kurutka 1857 v 10.

(Bütün yer yüzünün saadeti, sevinci, rengi, görüntüsü, ruhu, gücü, aydınlığı, esas beş tanrıdır.)

(26) öñi öñi meñizin tegşürüp (62/1)a// (62/2) öñre yalañuñ [ajununt] [erken],
(62/3)vrñar señrem sanlıñ señik aşın (62/4) içgüsin yidimiz...(MAİT. 61/26-(62/4)
(Çeşit çeşit yüz değiştirerek vaktiyle insanlar aleminde iken manastırlara ait yiyecek ve içeceği yedik...)

YU. meñiz: مەڭىز Yanak, beniz

ikki meñzide yaş tamçisi domilap çüšivatkan ana éñişip oğlinig pişanisidin söyüp koydı.
(İL: M. 137), (Yanaklarından göz yaşları damlamakta olan anne eğilerek oğlunun alnından öptü.)

“Yüz, çehre” anlamında olan bu sözcük “*beñiz*” sözcüğünün ikinci biçimidir (ED. 350).
Yeni Uygurcada sözcük “görünüş” anlamını kaybetmiştir.

oy:

EU. oy : 1. kamaş, saz 2. Oyuk, çukur

(50) oylarda südrüyürler temirlig (51) örtlüg yalınlıg kürin temirlig kozlarıg ülüglegeli
ayurlar. (MAİT. 84/50-51)

(Çukurlarına sürüklerler. Demirden alevli ölçeklerde demire benzeyen kızgın kömürleri taksim etmeyi emrederler.)

(13) mandal otirasınta oy kazıp bir uluğ (14) çopun kömüp üzesinte suv akguluk (15)
yazı ban ıgaç urup ol ıgaç üzesinte (16) ol sokmış otuğ su ile kayınturup (17) ursun
(AYK. VII. 10a. 477¹/13-17)

(Alanın ortasını çukur kazarak bir büyük çomak gömerek üzerine su akacak yassı bir ağaç yerleştirip bitkileri su ile kaynatarak o ağaç üzerine koysun.)

YU. oy: ئوي Oyuk, çukur

Oy yer (İL: O. 685), (Çukur yer)

Yeni Uygurcada yalnızca “oyuk, çukur” anlamında kullanılmaktadır.

sağa:

EU. sağa 1.Balta girmemiş alan, ıssız yer, ova 2. Kenar

(21) *nece bar erser kuş (22) keyik arığka sağağa tayaklıg (1) öz orunların kemişip uzdılar.* (AYK. X.16b. 630²/22, 17.a.631/1)

(Bu ormanda dağların arasında kuş ve yaban hayvanlarının hepsi yuvalarından çıkarak kaçmaya başladı.)

YU. sağa: 1. Çocukların oyun oynarken kullandığı yuvarlak taş 2. Yuvarlak ekmeğin kenarı

nannin sağısı köyüp kėtiptu. (İL:S. 388), (Ekmeğin kenarı yanmış.)

say:

EU. say: Kır, çöl, taşlık

(11) *yınak siçisi say atırar bu dört (12) siçi içindeki yirke min yıl tümen (13) künke tegi toynçoğ erklig bolzun.* (SUK Sa08/11-13)

(Bu dört sınır içindeki taşlık toprak bin yıla kadar Toynçoğ’un olsun.)

(6) *méniñ bodi yoriğka yorımağım (7) -yu oğ erür:: k(a)ltı saytağı sağıg bodı* (AYK. V.19b. 382¹/6-7)

(Benim Burkan değişimindeki değişimim de öyledir. Tıpkı çöldeki serabın Bodhi değişimindeki değişim misali.)

YU. say: Nehir kenarındaki taşlı yer

yorunkaş deryasidiki keñ sayda beyge başliniptu. (İL:S. 452), (Yorunkaş nehrinin kenarında yarış başlamış.)

Asıl anlamı “taşlarla kaplı yer, taşlık” olan sözcük daha sonra “taşlı nehir yatağı, suyun aralıklarda aktığı dere kıyısı” anlamlarında kullanılmaya başlamıştır (ED. 858). Hotan

Ağzında “hemen, şimdi” anlamında bir “say” sözcüğü bulunurken (UŞS. 150), Keriye Ağzında ise “silahın nişan almak için kullanılan parçası” anlamında bir “say” sözcüğü bulunmaktadır (HZUTDŞL.180).

Yeni Uygurcada sözcüğün “kır, çöl” anlamı kaybolmuştur.

tañsuk:

EU. tañsuk 1. Tatlı, nefis 2. Acayip

(6) *adruk adruk tañ* (7) *tañsuk tatıǵlar üze toǵurta-* (8) *çi bolayın.* (AYK. II.42b. 118²/6-8)

(Çeşit çeşit lezzetli yiyecekler ile besleyeyim.)

(19) *itigsiz idiz köni burnıñız ol* (arığ) (20) *süzük yaruqlar aqını üze üzük* (21)-*süz...ol* *burunuñız içinte tañsuk edǵü* (22) *yid yipar üzeti kötiyu turarlar.* (AYK. V. 2a. 347/19-22.)

(Burnunuz sanki altından yapılmış mızrak gibi uru ve süzüktür, ışıklar akını durmadan geçer, burnunuz içinden güzel kokular yükselir.)

YU. tañsuk: تانغسۇق Tadı değişik gelen

gulciniñ heseldin çikirilǵan sérık ve tañsuk piviliri. (İL: T. 71), (Gulca’nın baldan yapılan sarı ve tadı değişik birası.)

“Olağan üstü, harika” anlamında olan “tañ” kökünden türeyen bu sözcük hem isim hem sıfat olarak somut nesneler için kullanılmaktadır (ED. 525). Sözcüğün “tatlı, nefis” anlamı kaybolmuştur.

tayak:

EU. tayak: 1. Destek, dayanak 2. Baston

[öçkekig kentü öz- okşatı] *tiltaǵsız bolmaqlıǵ yörüg-iñe tayak-ligin tip eñ başlayu-ki* *tayak* (Üİ. 114a/13)

(Kendi zatının benzer sebepsiz olma manasına istinaden diye söylemez ise, en baştaki tayak dediği kelimenin manasını söyleyelim.)

kuvrağlarğa süñ tayak kılsar... (MAİT. 52/49)

(Cemaatlere dayanak olsalar...)

YU. tayak: *تايك* Ağaç parçasından yapılan sopa

tayak bilen urmak (İL:T. 97), (Sopa ile vurmak)

“taya-” fiilinden yapılan somut bir nesneyi tanımlayan isimdir. Asıl anlamı “destek” olsa da Çağdaş Türk Lehçelerinde “asa, sopa” anlamında kullanılmaktadır (ED. 568). Kaşkar Ağzında “destek, dayanak” anlamında bir “diyek” sözcüğü bulunmaktadır (HZUTDŞL. 169).

tulum:

EU. tulum 1. Askeri teçhizat 2. Tuluk 3. Eşit, denklik⁵⁸³, karşılaşma, rastlantı, çıkışma (3) *añ yme birli onli burhan -(4) larğa tuş tulum bolup:: edgü kılınç (5) lar kılmağ üze bu nomlarığ eşitgeli bolmaz.* (AYK. II.46a. 125/3-5)

(Yine bir ve on Burkanlar ile buluşup iyi amel yapmak ise bu nomları dinlemek mümkün değil.)

(1) *tulum bolup edgü yıltızlığ (2) uruğ saça tegintim...kim ol* (AYK. VIII.10a. 515/1-2)

(Ortaya çıkarak kötü sağlam olan tohumlar saçmıştım.)

YU. tulum: *تولوم* 1. Kesilmeden bütün olarak yarılan hayvan derisi 2. Bütün olarak yarılan hayvan derisinden yapılan torba. İçine su veya tahıl konulur

hezsultan maziri tug elem ve ésilğan tulumlarınñ köplikidin heyvet körinetti. (İL: T.

⁵⁸³ Engin Çetin, *Altun Yaruk Sekizinci Kitap*, Adana, Karahan Kitapevi, 2017, s. 489.

343), (Haz. Sultan mezarı asılan tuğ ve tulumların çokluğundan muhteşem görünüyordu.)

ularni tére tulumlarga su toldurup kélişke buyruptu. (İL: T. 343), (Onların deri tulumlara su koymasını istemiş.)

“*tulum*” sözcüğünün orta Türkçe döneminde Hakaşça’da “silah, askeri teçhizat” anlamında kullanılmıştır, “tuluk, kap, torba” anlamı için ise “*tuluğ*” sözcüğünün tercih edilmiştir. Clauson bu iki sözcüğün ayrı ayrı iki sözcük olmasının pek olası olmadığını belirtmiştir.

Yeni Uygurcada sadece “hayvan derisi ve torba” anlamında kullanılmaktadır.

uz:

EU. uz: 1.Usta, mahir, becerikli, kabiliyetli 2. Yol, geçit

(15) amarı inçe (tip) (16)-da kişi ajunıta erken satığ- (17) -çı yuluğçı uz uzağut erdimiz. (MAİT 61/15-17)

(Bazıları şöyle diye insanlar aleminde iken, satıcı ve alıcı, madrabaz idik.)

(4) birkerü ...küyü küzetü uz tutup (5) körkitüerler olarka...edgüli (6) ayığlı tüş utluğ kimler...(AYK VIII.29b. 552/4-6)

(Hep birden onları koruyup kollayıp sağlam tutarak onlara iyi ve kötü işlerin karşılığını gösterdiler.)

YU. uz: *ئۇز* Güzel, usta, mahir

külümsirep turğan uz kızlar usulğa çüştü. (İL: U. 731), (Gülümseyen güzel kızlar dans etmeye başladı.)

bu kızniñ öy işida koli uz iken. (İL: U. 731), (Bu kız ev işlerinde çok ustaymış.)

Yeni Uygurcada “yol, geçit” anlamı kullanılmamaktadır.

yokşuz:

EU. yoqsuz: 1. Lüzumsuz, boşuna 2. Yoksul

adaşlaim tép atamışım sözlemişim yok-suz bolğay...ötrü ol bodisatav oğuşluğ (EUDÇ. 818-819)

(Arkadaşlarım, dostlarım diye adlandırmışım (bunun değeri) yok olacak.)

*(28) teñri qatunları tünin künin teñri meñi-(29)-siñe esürüp yoqsuz öd ertürür- (30) ler
erser nece nece qşan ödler (31) ertser ança ança edgülüg öz-(32) leri teñri meñileri
erter barır...* (MAİT 103/28-32)

(Tanrı hanımları gece gündüz tanrı sevincine sarhoş olup boşuna vakit geçiriyorlarsa, zaman geçtikçe de o nispette üstün olan asılları, ilahi sevinçleri geçer gider.)

YU. yoqsuz: يوقسۇز Fakir

u bir ömür yoqsuzluğ tartti. (İL: Y. 599), (O bir ömür yoksuzluk içinde geçti.)

Asıl anlamı “etkisiz, amaçsız” olan sözcük daha sonra “yoksul, fakir” anlamını kazanmıştır (ED. 907).

Yeni Uygurcada yalnızca “yoksul” anlamında kullanılmaktadır.

3.2.2. Eski Uygurcadan Yeni Uygurcaya Fonetik Açıdan Değişime Uğramış Sözcüklerde Anlam Daralması

arıǵlıǵ:

EU. arıǵlıǵ: Temiz, saf, kusursuz

(19) (öme)mek yme ol ok erür negüg ömez(20) -ler tip tiser (21)arıǵlıǵ ömezler...tüplülüg tüpsüzüǵ ömez- (AYK. IV.46a.291/19-21)

(Öylesine gerçek esas ise düşünmemektir. Neleri düşünmezler? diye sorsa: varlığı ve yokluğu, köklü ve köksüzü düşünmezler.)

(1) baştınkı yig nomlarıǵ nomlayuz uz (2) tatıǵlıǵ soǵançık nom menşisin (3) bilür siz .noş tatıǵlıǵ menşülüǵ nırvan..arıǵ-(4)-lıǵ balıǵka kigürüp uz tatıǵlıǵ (5) itigsiz menşü menşig aşatursız.(AYK. X.25a.647/1-4)

(En üsteki iyi Nomları nomlayarak, en güzel, tatlı, Nom sevincini bileceksiniz. Acayip tatlı, sonsuz Nirvanlı saf şehre girdirerek, güzel, tatlı, gürültüsüz sonsuzluǵa erişirsin.)

YU. ériǵlıǵ: ئېرىغلىق Temiz (İL: É. 79)

“arıǵ” sözcüğünden türeyen sözcük “temizlik, saflık” anlamında çağdaş Türk lehçelerinin birçoğunda kullanılmaktadır (ED. 218).

Bu sözcük Yeni Uygurca da“ériǵlıǵ mal” şeklinde “değerli eşya, altın-gümüş” anlamında da kullanılmaktadır. “Temiz, saf, kusursuz” anlamı ise kaybolmuştur.

asıǵlıǵ:

EU. asıǵlıǵ: 1. Faizli (SUK) 2. Faydalı, kazançlı

[şazın]-nıñ asıǵlıǵın bu buyan (00188) bo oq idok teñrikenimiz (00189) (DKPAM. 00188)

(Bu sevap (ve) bu ilahi...sevinciyle yarışarak...ile çalışarak...)

(2)[men] kanturmış toǵıl kedire-ke birmiş asıǵlıǵ (3) biş stir kümüş-üg tükel altım.
(SUK Mi06/2=3)

((Ben) Kanturmuş Toǵıl Kadire’e vermiş olduğum beş sıtır gümüşü faizi ile aldım.)

YU. assıǵlıǵ: ئاسىغلىق Faydalı

“asıǵ” sözcüğünden {+IIǵ} ekiyle türemiş olan sözcük “faydalı, kazançlı” anlamındadır (ED. 245). Sözcük SUK metninde “faizli” anlamında açıklanmıştır (SUK 241). Yeni Uygurcada sözcüğün “faizli” anlamı kaybolmuştur.

atım:

EU. atım: Savaşçı, nişancı, nişancılık

alp atım bolǵalı...körklüg (24) menizlg bolǵalı bilimlig erdemlig (1) bolǵalı topladaçı tişi etözin..(AYK. IV.29b. 258/23)

(Cesur nişancı olmayı sevecekler, güzel olmayı sevecektir, bilgili ve faziletli olmayı sevecekler,)

(9) kayu kişiler eşitip bu nom erdinig (10) boşğunsar erklig türklig alp atım (11) çoǵluǵ yalınlig bolǵaylar (AYK. VI.29a. 455/9-10)

(Hangi kişi bu Nom mücevherini dinleyip öğrenirse, o kişi güçlü, kuvvetli, cesur, keskin nişancı ve heybetli olur.)

YU. étim: توتيم Toz tütün (Enfiye) kullanırken bir seferlik içmek için yeterli olan miktar
bir étim nasval (İL: É. 69), (Bir içimlik Enfiye)

Tek bir işlemi tanımlayan isim olan “atım” sözcüğü “at-” kökünden gelmektedir. Çağdaş Türk lehçelerinin hepsinde varlığını korumuş olan bu sözcük özellikle Güneydoğu lehçelerinde “tek atış, atılan bir şeyin gidebileceği uzaklık” anlamındadır (ED. 59). Yeni Uygurcada sözcüğün genel olan “Savaşçı, nişancı, nişancılık” anlamı kaybolmuş, daha somut anlam kazanmıştır.

aziz:

EU. aziz: 1. Sevgide üstün tutulan 2. Ermiş, eren

(1) eşi için aziz can (2) kanın kurban kıldaçı (ETŞ.256/1-2)

(Arkadaşı için aziz canını ve kanını kurban eder.)

YU. eziz: عزيز Aziz, Değerli

eziz veten (İL: E. 261), (Aziz vatan)

Arapçadan alıntı olan sözcük “Sevgide üstün tutulan, ermiş, eren” anlamlarındadır (BTS. 187). Yeni Uygurcada sözcüğün “ermiş, eren” anlamı kaybolmuştur.

bağlı:

EU. bağli: 1. Bağlı, Tutuklu 2. Bohça, paket 3. Soy

mahasatav kutınga yükünür men edgü ögli bağ-(20) -lıg bodısatav mahasatav kutıga yükünür men (AYK. V. 8a. 359/19-20)

(Vajra hükümdarlığı (Skr. vajrapāni) bodhisattva mahāsattva kutuna secde ederim.)

(16) öñi öñi bağliq kişiler ozatı (17) ögrünlög bolzunlar bu nom erdini (AYK. VI. 27b.452/16-17)

(Farklı farklı soydaki kişiler daima bundan mutlu olsun.)

YU. bağlaq: باغلاق Nesneleri bağlamak için kullanılan şey, bağlı olan 2. Bohça, paket bağlaqtiki it ovğa yarimas. (İL: B. 381), (Tasmalı köpek ava yaramaz.)

kona bir sanduk üstige tizilgan retmu ret orun körpisi, santukniñ yénida turar u baya toplıgan kir katniñ bağlaq bopisi. (İL: B. 381), (Eski sandık üzerine sıra sıra dizilmiş yorganlar, sandığın yanında o az önce toplayan kirli çamaşır bohçası duruyordu.)

“bağ” sözcüğünden türemiş olan sözcük Çağdaş Türk Lehçelerinde çeşitli fonetik değişimlerle kullanıma devam etmektedir (ED. 314).

Yeni Uygurcada sözcüğün “soy” anlamı kaybolmuştur.

bere:

EU. bere: Uzunluk ölçüsü, mil

(12) ol yazuqujuzlarnañ kının (13) kızgıtın kötürünler ötrü bir (14) bere uluğ tilimizni ağızımıztın (15) taşgaru tartıp tük tümen yıl ör- (16)-tlüg yalınlıg sapanon tilimizni sapan-[layurlar]. (MAİT. 66/12-16)

(Bu günahlarınızın cezasını ceremesini çekin! Sonra bir mil uzunluğundaki dilimizi ağızımızdan dışarı çekip on binlerce yıl alevli ve kızgın saban ile dilimizi saban olarak kullanırlar.)

y[i]g[i]rmi bere (DKPAM. U1061+U1001 10805)

(Yirmi mil)

YU. beri: 1. Kumaşın eni birlik olarak katlanmış hali, kumaş ölçümünde kullanılan ölçü birimi

bélimde on yette beri durdunum var. (İL: B. 427), (Belimde 17 parça ipek kumaşım var.)

Bu sözcüğün eş değerlisi Sanskritçe “*yajana*” sözcüğüdür (ED. 355). “*bere*” sözcüğü anlam olarak uzunluk birliği, mil, mesafe ölçüsü gibi anlamları taşımaktadır. Wilkens konu sözcüğün muhtemelen Toharca B prere yani ok’tan, bir ok atımı uzaklık, mil gibi anlam gelişiminin ortaya çıkmış olduğunu ileri sürer (EUES.159). Sözcük Yeni Uygurcada “mil” anlamı “kumaş ölçüsü” anlamında kullanılmaktadır.

boduğ:

EU. boduğ: Çivit, boya, kına, heykel

(21) azu tü türlüğ boduğın altun- (22) –ın kümüşin erdnin yinçün (23) burқан körin itser yaratsar (24) alqu kutluğ tınlıqlar maytrı burқан (25) birle tegişürler yme kim kayu (MAİT. B. 104/21-25)

(>eşitli boyalarla, renklerle, altın, gümüş, cevher ve incilerle burkan resimlerini süslese, bütün mesut yaratıklar, Maitri Burkana rastlarlar.)

YU. boyaq: بویاق Boya

boyaq bilen boyıgiçe téşini, bilim bilen zinnetligin içini. (İL: B. 483), (Dış görünüşüne önem vermektense ilim ile içini güzelleştir).

“bodu-”fiilinden türemiş isim olan bu sözcük aslında daha spesifik olarak “saç boyası” ya da “parlak renk” anlamındadır (ED. 302). Sözcük sadece “boya” anlamında kullanılmaktadır.

bökseg:

EU. bökseg: 1. Karının üst kısmı 2. Göğüs

(0619) o beş yüz sıgunlar isig öz qorqınçıña (0620) ögsüz bolup yerke yapışını sıgıntılar (0621) amarileri töşin böksegin ömgeklediler (EUDÇ. 0619-0621)

(O beş yüz geyik can korkusuyla şaşkına dönüp, yere yapışarak sığınmışlar.)

YU. bökse: بۆكسه Alt, Aşağısı (Kumul, İL: B. 516)

Aslı muhtemelen Moğolcada “bökse” olan sözcük “karının alt kısmı, göğüs” anlamlarını taşımaktadır (ED. 329). Müller tarafından “böksikin” biçiminde okunan sözcük⁵⁸⁴ Gabain ise açıklamalarda “böksik” (karın, bedenin alt kısmı), DLT’de “büksek” (kadın kaburgası), şu varki geyik, tilki gibi sessizce hareket edemez, bu

⁵⁸⁴ Uigurica IV, s. 706, satır:70.

hikayeyi herhalde tabiat hakkında malumatı olmayan bir rahip tarafından nakledilmiş olmalıdır (U IV 714). Sözcük “göğüs” anlamında kullanılmaktadır.

çakır:

EU. çakır: 1. Tekerlek, çark⁵⁸⁵ 2. Açık mavi

(33) törtđin yınak örtlög yalınlıg (34) temirliğ çakırlar kélip tançu tançu... (MAİT. Ç.82/33-34)

(Dört taraftan alevli demirden çarklar gelip parça parça...)

(13) teñri teñrisi burkanka yakın barıp çakır tamğa- (14) -lıg ada...ınta yinçürü töbün yükünüp (15) suna yatıp ançağa tegi turmamayım teñrim (16) kaltı siznidin burkan kutıña alkış (17) bolmağunçe tip ötünti. (AYK. V.24b. 391¹/13-17)

(Tanrılar tanrısı Burkana yakın gelerek mavi işaretli ayağına yükünerek, uzanarak Burkan saadetine ulaşana dek kalkmayacağım tanrım diye yalvardı.)

YU. çekir: چکیر 1. Açık mavi, parlak 2. Yeşil, yeşil parlayan

mubada sen bekmu égir bolsañ, çekır taşlardek kırıgakta yétip kalisen. (İL: Ç. 736), (Eğer sen çok ağır olursan çakıl taşlar gibi kıyıda kalırsın.)

İlk başlarda göz rengini ifade ederken sonraki dönemlerde genel olarak kullanılmaya başlamıştır (ED. 409). Yeni Uygurcada bu sözcük genellikle “çékir taş”, “çékir köz” gibi şekillerde kullanılır. “Tekerlek” anlamında ise Farsça “çak” (çark) (İL: Ç. 644) sözcüğü kullanılmaktadır.

çikin:

EU. çikin: 1. Bir çeşit bitki 2. İpek kumaşı altınla işleyerek dikmek 3. İbrişim

⁵⁸⁵ Wilkens 2021: çakır: tekerlek, çark: < TochA cākkār ~ cākrā / < TochB cākkār / < Sogd. ckk- ~ cxr- ~ cγr- < Skt. cakra

(1) *satğaksız arığ orunta ud mayakın* (2) *suvap sekiz çikin turkı mantal kılusun* (AYK. VII.10a. 477¹/1-2)

(Sonra ıssız bir yerde, sakın bir ortamda sığır gübresiyle sıvayarak sekiz kol boyunda dört köşeli bir alan oluştursun.)

(42) *çikin bodluğ öñüz meñiz(sız)* (43) *-suz yalañguqlarığ belgürtir...amarıları* (MAİT. 101/42-43)

(İbrişim boylu, renksiz, soluk ...insanları zuhur ettirir.)

YU. çiken: چيكن كوماش چيشيدي

çiken köynek (Çevrimiçi)

(http://releasecms.bazirim.life/shop/index.php?act=goods&op=index&goods_id=1337017, 4 Şubat 2020), (Çiken kumaşlı elbise)

Clauson, “çikin” sözcüğünün ikinci anlamı hakkında sözcüğün Çince’ den alıntı olduğunu ortaya koymuştur (Çin. Altın 金 Jin) (ED. 416). Sözcük kuzeybatı Türk lehçelerinden Kazakçada “çiğın” (altın işlemeli ipekli kumaş) şeklinde tespit edilmiştir (RIII. 2114). Kaşgarlı’nın kaydettiği “ibrişim” anlamına gelen “çikin” sözcüğü, Çağatay Türkçesi döneminde “ipeğe işlenmiş desen” anlamında kullanılmaktadır⁵⁸⁶. Sözcük Yeni Uygur Türkçesinde “kumaş çeşidi” için kullanılır.

çöpik:

EU. çöpik: Çöp, pislik

(16) *edgü edgü sen tözün teñri kıızıya* (17) *kolıtı nayut sanınca kinki ogatmış biş çöpik*
(18) *kelyük bulğanyuk üdteki kutı* (19) *buyanı azumış erinç yarlığ tınlığ-* (20) *-larğa ertinü kergeklig ötüğ* (AYK. VII.11b. 480/16-20)

(Ey asil Tanrıça, bundan sonra gelecek, baht ve sevaplardan yoksun zavallı canlılar

⁵⁸⁶ Atalay 1999: I.414.

için çok gerekli sözler söyledim.)

YU. şöpek: شۆپەك Meyve kabuğu, posası, Çöp

hemme yerge méve şöpikini taşlımañlar. (İL: Ş. 820), (Her yere meyve kabuğunu atmayınız.)

şimişke şöpiki (İL: Ş. 820), (Çekirdek kabuğu)

“çö:b” isminden yapılmış olan bu sözcük eski metinlerde sadece “çöbik” şekilde görülmüştür (ED. 396).

çuğ:

EU. çuğ: Çalılık, bağ, demet, bohça, torba

çuğların anta bağ çuğ yok kim - (AYK. III.20a. 165²/20)

öylesine bağ, köstek yok ki....

YU. çig: چىغ Buğdaygillerden bir bitki türü. Yaprığı ince ve uzundur, yeşil ve mor renkli çiçek açar, kurak yerde yetişir.

bu yigit béşiga çig kalpak kiyip boyniga lönge ésivalğanidi. (İL: Ç. 763), (Bu yiğit başına çalıdan yapılan şapka giymiş, boynuna ise havlu koymuştu.)

Sözcük sadece bir bitki türü için kullanılır.

ıntın:

EU. ıntın: Çok öte, çok ileri

sansar (02602)-dın ıntın yoğun ertyük erdi: (DKPAM. 02601-2602)

(Samsara’nın çok ötesinde bir kıyıya geçti.)

ıntın (19) kıdıgka yoğun keçmek yme -рмақ кутғармақ (20) p(a)ramıt timek savıñ yörügi [erür] (AYK. IV.58a. 311/18-20)

(Öteki kıyıya geçmek yine pāramitā denilen sözün açıklamasıdır.)

YU. *indin*: ئىندىن Bugünden itibaren dördüncü gün, ertesi günün ertesi. (HZUTKŞ: 227)

Sözcük yalnızca günü belirtmek için kullanılır.

ıçereki:

EU. *ıçereki*: Saray içindeki mensuplar ve harem halkı, rütbe, unvan

(19) atı kötrülmüş ayağka tegimlig (20) teñrim birök ken keligme üddeki (21) kayu eligler hanlar öz etöz (22) -lerin küzetgeli azu hatunların (23) tegitlerin ordo karşı içinteki (24) inançlarn içerekilerin küzetgeli (1) azu balığın uluşın ordosın karşı- (2) -sın küzetgeli bon om erdinig eşid- (3) serler tınlasarlar olar ötrü (4) sakınu sözleyü yétinçsiz başdınkıta (5) başdınkı uluğ öğrünlüğ sevinçlih (6) ençgü menig bulğaylar közünüt (AYK. VI.6b. 414/19-24, 415/1-6)

(Yüce tanrım, eğer gelecek zamanda hükümdarlar kendi bedenlerini ve hatunlarını, prenslerini, saray içindeki yöneticilerini, cariyelerini ve şehirlerini, topraklarını, sarayını korumak için bu öğreti mücevherini dinlerse, o zaman düşünüp anlatması imkânsız, büyük bir sevinç, huzur bulacaktır.)

YU. *ıçereki*: ئىچىرىدىكى İçindeki, arasındaki

yéşillik içereki (İL: İ. 181), (Yeşillik içindeki)

“içre” sözcüğünden türemiş olan “iç, yer” anlamındaki sözcük mecaz anlamda “saraya ait olan” anlamında da kullanılmıştır (ED. 31).

Yeni Uygurcada bu anlamını kaybetmiştir.

ıçgülüg:

EU. *ıçgülüg*: İçilecek şey, içecek

(22) aşlıg ıgülüg tonluğ kedimlig edlig (23) tavarlıg biliglig edremlig kutlug buyanlig (24) imaho : bising tokuz (AYK. V.8b. 360²/22-24)

(Yiyecek, içecek, elbise, kıyafet, iyilik, mal mülk, bilgi, fazilet, kutlu saadet...)

YU. içkülük: ئىچكۈلۈك Alkollü içecek

u içkülükke bérilip ketti. (İL: İ. 182), (O kendini alkole verdi.)

Yeni Uygurcada anlam daralmasıyla sadece alkollü içecek için kullanılmaktadır.

érin:

EU. érin: 1. Kenar, kıyı 2. Dudak

(12) sol köziniñ yörüñ (13) qaraxı öñi kırtıñı (15) övişip kötitser qolğağı tilgen-(16) o itigi öñi bolsar öñrekiñe (17) altın érinini boş bulup...kodi salınsar (18) yme ölür bir yalañuz aırırı- (AYK. IX.26a. 595²/12-18)

(Sol gözünün beyazı, yüzünün rengi değişirse, dili, ağzı siyah renk alırsa, burunu tıkansa, kulağının çevresinin rengi değişirse, alt dudağı eskisine göre gevşerse ve aşağı sarkarsa yine de ölür.)

(20) eriniñiz kızılı yalrıyur bimba (21) atl(ı)g yimis te: arslan hanı mañıgı teg (AYK. V. 2b. 348/20-21)

(Dudağınızın kırmızılığı Bimba adlı meyve gibi parlar.)

YU. erin: ئىرىن Dudak (Kumul, UŞS. 20)

erinliriniñ tatlılıķı tilni yaradu, kirpikliri cilve kılip canni aladu. (UŞS. 20),
(Dudaklarının tatlılığı dili yarar, kirpikleri cilvesiyle can alır.)

“Dudak” anlamındaki bu sözcük özellikle “alt dudak” için kullanılmıştır. Çağdaş Türk lehçelerinin hepsinde “erin, érin, irin” şeklinde yaşamaktadır. Güneybatı lehçelerinde ise “dudak” sözcüğü tercih edilmektedir (ED. 232). Yeni Uygurcada daha çok “*kalpuk, lev*” sözcükleri kullanılmaktadır. “*erin*” sözcüğü sadece Kumul Ağzında bulunmaktadır. “Kenar, kıyı” anlamı ise kaybolmuştur.

karşı:

EU. karşı: 1. Karşı taraf, kavga 2. Saray

kedip elig han karşıstın (DKPAM.05405)

(Giyerek hükümdar hanın...)

(20)-ki kün ök orduğ karşığ kodup toyın (21) dıntar bolayın ötrü utğurağ katağ (MAİT. 47/20-21)

(Şimdi ben yarın hemen sarayı terk edip, rahip olmak istiyorum.)

YU. karşı: قارشى 1. Katılmayan ve onaylamayan taraf 2. Yol, sokak, ırmak vb. şeylerin öbür tarafı ya da yanı

bu işka kim karşı? (İL: K. 70), (Bu işe kim karşı?)

aygöl karşı taraftan kélivatıdu. (İL: K. 70), (Aygöl karşı taraftan geliyor.)

“karış-” fiilinden yapılmış olan bu sözcük öncelikle isim ve sıfat olarak “karşı, karşıt, karşıt bir yer” anlamında kullanılmaktadır. Moğolcada da alıntı olarak geçen bu sözcük “engel, gecikme, kötülük, düşman” gibi anlamları da kazanmıştır. “Saray” anlamındaki “karşı” sözcüğü ise Toharca’dan alıntı olan “kerciye” sözcüğü ile aynı anlamı taşımaktadır (ED. 663). Yeni Uygurcada “saray” anlamı kaybolmuştur.

keyik:

EU. keyik: 1. Geyik 2. Vahşi hayvan

(2) kim yime ol örtlög yalınlıg torlar (3) içinte yörgeñiş emgeklig tınlıg-(4) -lar erseler ..olar öñre acunta (5) tümen keyik----lerig ölürdi. (MAİT. 75/2-5)

(Ve bu alevli ağlar içinde sarılmış, ızdıraplı yaratıklara gelince, bunlar evvelki alemde avcı idiler.)

keyiklerniñ begi uluğ küçlüg (05095)arslan bütđi ikintisi alku qotaz (DKPAM. 05094-05095)

(Yabani hayvanların beyi yüce, kudretli aslan.)

YU. keyik: كيبك Geyik

uzun maḡgandin kéyin padişah kéyiklik taḡka yetip keptu. (İL: K. 745), (Padişah uzun yol yürüdükten sonra geyikli dağa gelmiş.)

Bir türe ait genel terim olan sözcük ilk başta “dört ayaklı vahşi hayvan” anlamında kullanılmış daha sonra ise “yabani hayvan, geyik, keçi” anlamında kullanılmıştır (ED. 755). Yeni Uygurcada bu anlamı kaybolmuş, sadece “geyik” anlamında kullanılmaktadır.

kiñürü:

EU. kiñürü: Tıpkı, aynı, tam, geniş bir surette

(8) sen purniya yığılmış erüş (9) üküş kuvraḡka kiñürü sözleyü (birgil) (MAİT. 81/8-9)

(Sen ey Purna! toplanmış olan bu büyük cemaate ayrıntılı bir biçimde anlat!)

(3) amti yana mini üküş (4) telim nomlar yörügün kiñürü oqıt-(5)- tacı biltürteçi üstünki yig (AYK. X.32a. 661²/3-5)

(Şimdi beni bir sürü Nomları okuya bilen, geniş bir şekilde anlayabilen yaptın.)

YU. keñri: كىرى 1. Eni çok olan, alanı büyük olan, yaygın olan, yeterli olan

dombiraniḡ yékimlik avazi yapyéşil qarigaylıḡ bilen tolḡan yaylaḡarni eslitidu. (İL: K. 545), (Dombra’nın güzel sesi yemyeşil ağaçlı geniş yaylaları hatırlatıyor.)

bu zamanda hemme nerse keñriçilik bolup ketti. (İL: K. 545), (Bu zamanda her şey bulunur oldu.)

Sözcüğün “tıpkı, aynı, tam” anlamı kaybolmuştur.

koḡuş

EU. koḡuş: 1. Tüylü hayvan derisi, postu 2. Oluk

öñlüḡ koḡuşın (DKPAM. 04632)

(Renkli hayvan derisi)

...neñ koğuşdın toğmıñ ermez..neñ (AYK. V. 16a. 375²/14)

(Ya da deriden ortaya çıkmış değil.)

YU. koğaş: قوغاش Değirmen oyuğu (Hotan ağzı), oluk.

Temel olarak “oluk” anlamında gelmekte ve çeşitli özel kullanımı da söz konusudur. (ED. 613). DLT’te de bu sözcük “su oluğu, değirmen taşının oyuğu”⁵⁸⁷ şeklinde açıklanmıştır. Yeni Uygur Türkçesin Hotan (Kiriye bölgesi) Ağzında “koğaş” şeklinde görülen bu sözcük “değirmen oyuğu” anlamında kullanılmaktadır. Lopnor Ağzında ise “koğuç” şeklindedir (UŞS. 236). Sözcüğün “Tüylü hayvan derisi, postu” anlamı kaybolmuştur.

kögüz:

EU. kögüz: 1. Göğüs, kalp 2. Düşünce

alkınçsız kögüz bodısatañ mahasatañ kutıña (AYK. V. 8a. 359¹/17)

(Tükenmez düşünceli Bodisattva huzurundaki)

alkınçsız kögüzlüğ bodisvt inçe biliñ kim kayu tınlıg (KİP. 83)

(Tükenmez gönüllü Bodisattva böyle bilin ki herhangi bir canlı...)

YU. köks: كوكس 1. Göğüs, bir nesnenin iç kısmı

köksi ağrımağ (İL: K. 667), (Göğsü ağrımak)

trakktorlar gürüldeydu, tilip yerniñ köksini (İL: K. 667), (Traktör tarlada yerin göğsünü delerek hareket ediyordu.)

Hem erkek hem kadın için ortak kullanılan bu sözcük çok erken dönemlerde mecaz anlamda “zihin, akıl gücü” anlamında da kullanılmıştır. Son ünsüz erken dönem Türkçesinde kesinlikle “z” olmalıdır ama “s” şeklide oldukça erken dönemlerde karşımıza çıkar (ED. 714).

⁵⁸⁷ Atalay 1999: 1017.

Yeni Uygurcada ise bunun yerine “bir şeyin içi” anlamıyla kullanılmaktadır.

sanlığ:

EU. sanlığ: 1. Sanlı, saygılı 2. Başkasına ait olmak

(18) tutulmuş dahası eksiksiz, bilge, tanrılar (19) teñrisi burķan-nıñ bilgüliki (20) körgülük ıduķ tayşın nom-larķa (21) sanlığ ülgülençsiz teñlençsiz (22) tıdıǵsız tutuǵsız arıǵ süzük (AYK. III.22a. 169¹/18-22)

(Tutulmuş, dahası eksiksiz, bilge, tanrılar tanrısı, Budanın bilinmesi, görülmesi gerekli, kutsal Mahayane öğretilere ait ölçülenmez, karşılaştırılmaz. Engelsiz, manisiz, temiz pak..)

olarǵa sanlığ erür biz. (EUDÇ. 0122)

(Biz onlara tabiyiz.)

YU. sanlıq: سانلىق Sayı ile belirtilen durum, rakam

uniñ aǵzidin sanlıq reķemler şunçilik toǵra çıķatti ki, avam bezide bu ayal deptirige qarap sözlevatamdu ya dep oylap qalatti. (İL: S. 436), (O rakamları o kadar doğru söylüyordu ki, çoğunluk bazen bu kadın notuna bakarak mı söylüyor bunları diye düşünmeden duramıyordu.)

“San” isminden yapılan sözcük ilk dönemlerde genellikle “ait, sorumlu” anlamlarıyla kullanılmıştır, asıl anlamı muhtemelen “numaralı, sayılı” olmalıdır (ED. 839).

Sözcük yalnızca “sayı ile belirtilen durum, Rakam” anlamında kullanılmaktadır.

sırtıǵçı:

EU. sırtıǵçı: 1. Herhangi bir sözün veya haberin bir parçası, işaret 2. Kişi adı

uluǵ kayda on öñtiün yınak sırtıǵçı taz-nıñ (SUK 18/3)

(Ulu Kayda o doğu taraftaki Sırtıǵçı Tazın...)

YU. sirtik: سىرتىق Haber (Kumul)

balam yurttin çıķıp ketkili beş yıl boldi, hiç sirtigini alalmıdım. (UŞS. 166), (Çocuğum memleketten gideli beş yıl oldu, hiç haber alamadım.)

tatığ:

EU. tatığ: Yemek, taam, lezzet

(202) noş teg tatığlığ yağmur suvin yağıtıp yalañguklarını (203) nızvanı otın öçürür siz bu bodisvt soğançığ ünlüg (KİP. 202-203)

(Noş gibi tatlı yağmur suyunu yağdırır, canlı varlıkların hırs ateşini söndürürsünüz.)

(00632) anası negü yese içser ol tatığ (00633) kindikindin sıza kirip anı (00634) üze oğulkıya (tutar) (DKPAM. 00632-00634)

(Annesi ne yese, içse o tat göbek deliğinden sızarak girip çocuğa ulaşır.)

YU. tétik: تېتىق Tat, yemeğin lezzeti

bu tuznıñ hiç tétimi yoķ iken. (İL: T. 416), (Bu tuzun hiç tadı yokmuş.)

Clauson, sözcüğün “tat-” fiilinden ziyade “tati-” fiilinden türemiş olabileceğini belirtmiştir (ED. 452).

Yeni Uygurcada “tat, yemeğin lezzeti” anlamında kullanılmaktadır.

tilgen:

EU. tilgen: Çark, daire, tekerlek

(1) suv tilgen-i kayu-ķa tayaķ-lıg-ın inçip turur tip (2) atı kötrülmiş kiginç birü sözlemiş ol yiil tilgen-iñe tayaķ-lıg... (Üİ. 104a/1-2)

(Su tekerleği neye istinaden bu şekilde durur? diye sorduğunda, Adı yükselmiş şöyle cevap vermiştir:)

(0537) atlığ kız erti körki meñizi a:y teñri til- geninte (0538) -geninte sevigligrek közi ĳapaķı tüptüz (0539) ĳaşı kirpiki kök rajavart öñlüğ kiñ (EUDÇ. 0537-0540)

(Atlı kız idi, güzelliği, yüzü ay tanrının çemberinden daha sevimli, gözü ve göz bebekleri dümdüz, kaşı kirpiği gök mavisiydi.)

YU. *tiŋgen*: تڭگەن Değirmen taşı. (UŞS. 85)

Clauson, “tekerlek” anlamında olan bu sözcüğün etimolojisinin açık olmadığını belirtmiştir (ED. 499). Yeni Uygurcada yalnızca “Değirmen taşı” anlamında kullanılmaktadır.

uluş:

EU. *uluş*: Memleket, devlet, şehir

balık uluş (EUDÇ. 441)

(Ülke)

(40) *ol ylavaçlar yime...terkin ök öz öz uluş-(41)-ŋa bartılar ötrü anta üç ay ertmekin-*

(42)-e çambudiviptaki begler qalışız vaidih uluş (ADF. 040-42)

(Bunu duyan elçiler de hemen kendi memleketlerine gittiler. Üç ayın sonunda Jambudvip’daki beylerin hepsi videha kırallığına...ülkesine geldiler.)

YU. *ulus*: ئۇلۇس Millet, Halk

bir ulus öziniŋ milli alahidiliki bilen perklinip turidu. (İL: U. 759), (Bir milleti özel kılan şey onun kendine has olan özellikleridir.)

Asıl anlamı “memleket, devlet” olan sözcük daha sonra şehir adlarıyla beraber kullanılmıştır. Moğolcada ödünç olarak geçen sözcük daha sonra Moğolcadan tekrar Türkçeye “ulus” şeklinde geçmiştir (ED. 152). Sözcük “memleket, devlet, şehir” anlamını kaybetmiş, yalnızca “millet, halk” anlamında kullanılmaktadır.

yılkı:

EU. *yılkı*: Hayvan sürüsü, yılkı

(191) *ünüg anta oq eşidür tamu prit yılkı ajunta özi* (192) *kirip emgeklerinte ozgurur*

kuanşı im pular tınlıglarıg (KİP. 191-192)

(Sesi hemen işitir. Cehennemlikler, açlık çeken ruhlar ve hayvanlar dünyasına girer, onları acılarından kurtarır.)

(237) alıp köñülin körüp yıldığa (238) barımka bolup azu muñumuz (239) taqımız tegip bo on çahşapatıg (240) sıdımız erser nece egsüttğmüz (241) kergetimiz erser, amtı teñrim (242) yazokda boşunu ötünür bir (HUAS. 237-242)

(Mal mülk heveslisi olarak ya da sıkıntılarımız, işlerimizle (uğraşmaya) dalıp, bu on emri yerine getirmediysek, ne kadar eksik, kusurlu yaptıysak, şimdi tanrım gūnahtan arınmayı dileriz.)

YU. yilka: ﻻﺕ At

yilka bakmak (İL: Y. 779), (At beslemek)

Asıl anlamı “hayvan sürüsü” anlamında olan sözcük daha sonra “at, yıldı” anlamını kazanmıştır (ED. 925). Yeni Uygurcada ise sadece “at” anlamındadır.

yaraşı:

EU. yaraşı: 1. Uygun, yakışık 2. Tabiat 3. Süs, bezek

(02216) tükel bilge teñri teñrısı burhan (02217)-nıñ köñüliñe yaraşı nom nomlayı yarlıkadı (DKPAM. 02216-02217)

(Tüm Tanrılar Tanrısı Burkan’ın gönlüne layık olan nom öğretisini buyurdu.)

öçmek-ler-tin yaraşı saķınmış-ıñsız-lar kergek 𐰽𐰺 b varti üz-e yor-e (Üİ. 106a/11)

(sönmelerden ayırmaya ne gerek vardı?)

YU. yarişa: ﻻﺭﺷﺎ Uygun olan, yakışan, tam olan.

yillarnıñ biride unıñ hotını bir oğul tuğuptu, çavar buvay öz halıga yarişa merike kılip, at toyını ötküzüptu. (İL: Y. 441), (Yılların birinde onun eşi bir erkek çocuk doğurmuş, yaşlı adam da kendine yarışan bir şekilde çocuğa bir isim merasimi yapmış.)

“Uygun, yakışma” anlamındaki sözcük “yara-ş-” fiilinden türemiştir (ED. 973).

Sözcük sadece “uygun olan, yakışan, tam olan” anlamında kullanılmaktadır.

yula:

EU. yula: Meşale, bomba, fener, ışık

yaşuḡ nomluḡ yula tamturup (AYK. 29b. 429/1)

(ışıklı öğretme meşalesini tutaştırup...)

(7) üçünç orunḡa köñül (8)öritmişlerinte bilge bilig (9) yula yaruḡın yaltırdaçı atlıḡ samadı (10) dıyanıḡ öritürler törtünç oron... (AYK. IV.64a. 323/7-10)

(Üçüncü yere gönül beslediğinde bilgi meşalesinin ışığını parlatacak adlı Dhyānayı yükseltirler.)

YU. cula: *چۇلا* Parlaklık, ışık

reḡmureḡ nur culasi (İL: C. 610), (Rengarenk ışık parlaması)

“Meşale, bomba” anlamındaki sözcük Moğolcada “*cula*” biçiminde alıntı olarak bilinir. (ED. 919). Sözcük Yeni Uygurcada “bomba, meşale” anlamını yitirmiş, artık “ışılta, aydınlık” anlamında kullanılmaya başlamıştır. Sözcük Yeni Uygurcada “bomba, meşale” anlamını yitirmiş, artık “ışılta, aydınlık” anlamında kullanılmaya başlamıştır. Bir de “parlattı” anlamında Arapça “*چلا* *cala*” sözcüğü de bulunmaktadır. Yeni Uygurcadaki “*cula*” sözcüğünün hangisinden geldiği araştırılmaya muhtaçtır.

3.2.3. Eski Uygurcadan Yeni Uygurcaya Anlam Bakımından Asıl Anlamını Kaybedip Yeni Anlam Kazanan Sözcükler

adaqlıg:

EU. adaqlıg: Ayaklı

(12) küsüşüm ol ötüngü- (13)-lüg tolu yirtinçüg yoruttaçı iki (14) adaqlıglarta yig
kopda kadruk ayağka (AYK. V.14.b.372/12-14)

(İsteğim şu ki, yer yüzünü aydınlatan, iki ayaklılar arasında en çok saygıya sahip olan)
(1390)bu enetkekçe bolur (1391)[e]sri adaqlıg tép [yörüg üner] (DKPAM.
U1784/1390-1391)

(Bu Hintçedir, Türkçeye çevrildiğinde “renkli ayaklı” şeklinde çevrilir.)

YU. ayaklık: ثياقلىق Ayakkabılı, ayakkabısı olan

yéşil ayaklık esker (İL: A. 209), (Yeşil ayakkabılı asker)

“adaqlıg” isminden türemiş olan sözcük “ayakları veya bacakları olan” anlamındadır
(ED. 48). Sözcük Yeni Uygurcada “ayakkabı” anlamında kullanılmaktadır, “ayak”
anlamında ise “pu” sözcüğü kullanılmaktadır.

adruk:

EU. adruk: Başka, ayrı

(17)altun kümüs vayduri sıparır ulatı yiti (18) erdinilerin adrok adrok öñi öñiesriñü et
(19) tavarların tolu ulug ulug agılıklar (şakşımu) Burkanın ayrı ayrı... (AYK. V.384.
17-18-19)

(Altın, gümüş, billur, kristal, yani yedi mücevherat ile türlü türlü, farklı farklı alaca
hayvanlar ile dolu çok çok hazinelikler)

öñi öñi ad[ruk adruk... (DKPAM. U414+1042/1407)

(Renkli renkli, ayrı ayrı,)

YU. ayrik: *ثايريق* Yarık, çatlak (YUT: A. 25)

“adır-” kökünden türemiş olan sözcük “ayrı, farklı” anlamında kullanılmıştır (ED. 64).

ağırlık:

EU. ağırlık: Saygı değer değerli kıymetli

(12) *alku iligler kanlar arasinta ağırlıg (13) ayağıg : adın yat iliglerke han- (14) larka öggülük alğaguluk kamağta yig (15) kılğay biz t[e]ğrim tıp ötündiler* (AYK. V.30a. 403/12-15)

(Tüm hükümdarlar arasında hürmete layık, diğer yabancı hükümdarlarca övülecek, her yerde en üstün yapacağız, tanrım diye rica ettiler.)

YU. éğırlık: *ثبغیرلیق* Ağırılık

undak bolsa hemme éğırlık mañıla çüşivatidiğu deptu héliki bala. (İl: É. 89), (O zaman neden tüm ağırılık bana geliyor? demiş o çocuk.)

al:

EU. al: 1. Hile, aldatma 2. Al rengi

(14) *sıskur mış altunteg sarıg öñlüg (15) [kör]kle erdini tutar: al sarıg (16) öñlüg purnabatri idiş tutar* (AYK. S.15b. 28/14-16)

(Tavlanmış altın gibi sarı renkli, güzel mücevher tutan kırmızımsı sarı Purnabatri su kabı tutan...)

(1723) *(anı teg) osuğluğ ot em al altağ yaratı[ğlıg] (1724) kalmaşapade éliğniñ (1725) etözinteki yügin kanatın (1726) kéterip ikileyü baranas (1727) kendde él han ornınta olğurt-dı (1728)* (DKPAM. 1199+U 1016+ Mz.27/1723-1728)

(Bu şekilde ilaçla ve uygun bir metotla tüy ve kanatla bezenmiş Hükümdar Kalmaşapada’nın vücudundaki tüyler, kanatları yok edip tekrar Barenas şehrindeki tahtına oturdu.)

YU. hal: هال Pembe renk

hal reŋ yağlık (İL: H. 454), (Pembe renkli atkı.)

Moğolcada da alıntı olarak görülen sözcük “*mühürde* kullanılan kırmızı renk” anlamındadır. (ED. 120).

anuḳ:

EU. anuḳ: Hazır, hazırlık

(130) (*sana montağ*) *qılsar sen saña uluğ* (131) *türlüg ögdir ançu bar. . . birök bütür-*
(132)- *meser sn isig özüñde adrılgalı anuḳ* (133) *turgıl badra hatunnuñ bo montağ*
yarlıkamuş (134) *yarlığın tuta teginip ol keyikçi...* (ADF. 130-134)

(Dediklerimi aynen yerine getirirsen senin için türlü türlü hediyelerim olacak. Eğer bu işi yerine gereğince yerine getirmezsен canından ayrılmak için hazır ol. Avcı, Kraliçe Bhadra’nın bu şekilde buyurmuş olduğu emirlerini yerine getirmeyi kabul etti.)

(442) *küvriüg toqıp laby ürtiler taluyқа* (443) *kirgeli anuḳ boltılar anta ötrü supara-*
(444) *-ge bodisavat kéçikçike inçe tép tédi...* (DKPAM. Mz.671/442-444)

(Davul çalıp Lo Pei üflediler. Denize girmek için hazırlandılar. Daha sonra Buda Suparaga gemiciye şöyle seslendi:)

YU. éniḳ: 1. ٺٺٺٺ 1. Yanlışı olmayan, doğru, net, tam 2. Kesin, şüphesiz 3. Malum, açık
hésabi éniḳ (İL: É. 130), (Hesabı net)

bizniñ bugün bu yerde qonup kélişimiz éniḳ idi. (İL: É. 130), (Bizim bugün burada kalmamız kesindi)

bu kitapniñ kimiñ ikenliki éniḳ. (İL: É. 130), (Bu kitabın sahibinin kim olduğu malum.)

“Hazır, hazırlık, tam, şüphesiz” anlamındaki sözcük çağdaş Türk lehçelerinin bazılarında kullanılmaktadır (ED. 182).

aşlıg:

EU. aşığ: Yiyecek, yemek

aşığ içgülüg tonluğ kedimlig edlig (AYK.V.8b.360/22)

(Yiyecek, içecek, kıyafet, mücevher)

(1398) bir uğurta ol (1399) élig begniñ aşçı- (1400)-[sı] begiñe aşlık et (1401) buladın

isig öziñe (1402) ertinü karkup inçe tép [tédi] (DKPAM. Kr II 1/16 1399-1402)

(Bir vakit o hükümdarın aşçısı hükümdarına yiyecek et bulamadığından korkup şöyle demiş...)

YU. aşlık: تاشلىق 1. Tahıl 2.Yemeğe yetecek kadar olan malzeme, erzak

aşlık térilidiğan yer (İL: A. 109), (Aşlık ekilecek toprak)

öyde peket bir aşlık un qaldı. (İL: A. 109), (Evde sadece bir yemeklik un kalmış.)

“aş” isminden türemiş olan sözcük (ED. 261) Yeni Uygurcada“tahıl, yemek için gerekli malzeme, erzak” anlamında kullanılmaktadır.

ayınç:

EU. ayınç: Korku

(5) barça öçer alkınur qop karkınç (6) ayınç tarıkıp kitip...inçkülüg esen (7) qaltı erklik küç (AYK. II.32a. 97/5-7)

(Hepsi sönecek, yok olacak, korkunçlar dağılır, gider.)

(4) üşkünüzte karkınç ayınç ada tuda- (5)-larıq tarqardaç üdsüz ölüm ada (AYK. VII. 470. 6b. 470/4-5)

(Huzurunuzda korku tehlikesini giderecek, zamansız ölüm tehlikesinden koruyacak...)

YU. ayanç: آيانچ Acınası durumda olan, zavallı

yaş eskerniñ turki uniñga ayanç köründi. (İL: A. 210), (Genç askerin durumu ona acınası görünüyordu.)

“ayın-” kökünden gelen bu sözcük Uygur Buda metinlerinde “*karkunç ayınç*” şeklinde görülmektedir (ED. 274). Yeni Uygurcada daha çok “iç acıtıcı” anlamında

kullanılmaktadır.

basıǵ:

EU. basıǵ: Bir tür vergi çeşidi

(*bu küin-te*)kin negü yme *qalan basıǵ bolsar üçegü* (SUK Mi05/8)

(Bugünden sonra ne zaman yine kalan vergi olursa)

YU. basıq: باسقى Kış için kurutulmuş ot

basıq orumi (Lopnor, UŞS. 27), (Kışlık kurutulmuş ot)

Clauson, “*bas-*” fiilinden türemiş olan sözcüğün Uygur metinlerinde “*basıq*” şeklinde görüldüğünü de belirtmiştir (ED. 348). Sözcük artık sadece ağızlarda “kış için hazırlanan ot” anlamında kullanılmaktadır.

birim(alım):

EU. birim (alım): Vergi, borç

(7) *bu yirke eñiz tuta berim alım* (8) *kelse men tınsıdu bilür* (9) *men yuluǵ birim bolsa ol arqa* (SUK RH06/7-9)

(Bu toprağı anız kapladığında vergisi gelse ben Tınsıtu sorumluyum.)

(14) (*isig*) *öz barımta ulatı ed tavarlıǵ* (15) *alqu ötek birim ağır ayıǵ kılınç* -(16)-*ımızın arıtur men suzur men tip* (17) *köñül öritgil. . . yene bo suduruǵ* (AYK. s.14b. 26/15-17)

(Sıcak canımız ve başka mal mülklerden borçlarımızı (ödeyeceğim), kötü alışkanlıklarımızdan kurtulacağım, diye niyet et.)

YU. élim bérım: ئېلىم بېرىم Alış veriş ilişkisi, alış veriş

uniñ dukında élim bérım işlirini kılidıǵan yene bir yigit bar idi. (İL: É. 124),

(Onun dükkanında alışveriş işlerini yapan bir genç var.)

“*ber-*” fiilinden türemiş olan bu sözcük daha çok “topraktan elde edilen hasıllattan

alınan vergi' anlamında kullanılmıştır (ED. 366). Bu sözcük Yeni Uygurcada Eski Uygurcada olduğu gibi “*élim bérım*” şeklinde bir ikileme olarak kullanılsa da “vergi, borç” anlamında değil “ticari ilişkiler, alışveriş” anlamında kullanılmaktadır.

basut:

EU. basut: Yardım

(11) (*ol élig han- nıñ süü <s>ıña çerigiñe art* (12) *basut bolup:: yağısın yavlağın* (13) *kentün yavaldurğay biz ol el uluş* (AYK. VI.4a. 409/11-13)

(O hükümdarın askerine, yardımcı olup, düşmanını kendiliğinden mağlup ederiz.)

[*sizler meniñ*] *edgülüg işimge basutçı boluñl[ar]* (DKPAM. U1797/2271)

(Sizler benim hayırlı işime yardımcı olun.)

YU. bosut: بوسوت Düşünlerde düşün sahibine verilen hediye; misafirlığe giderken ev sahibi için alınan hediye

toyğa bosut kötürüp bériş (İL: B. 460), (Düşüne hediye götürmek)

Semantik açıdan bağlantısı pek yakın gözükmesine de “*bas-*” kökünden türediği düşünülen bu sözcük “destek, yardım” anlamındır (ED. 372).

Kelime Yeni Uygurcada anlam değişikliğine uğrayarak “hediye” anlamında kullanılmaktadır.

égin:

EU. égin: Omuz

(18) *burnaç eñinlerinte*⁵⁸⁸ *kötürüp* (19) *sızğurmış kızıl bakır içerler...* (MAİT. 72/18-19), (İbrikleri omuzlarında götürüp eritilmiş kızıl bakır içerler...)

⁵⁸⁸ Tekin 2019: eñin

(12)saçların eñinlerinte⁵⁸⁹ tüşürüp ağ[u:luğ] yılan- (13)-inetözlerin étinip yaratınıp kay beltir (14) sayu yorıyurlar erdi.. (EUDÇ. 20/12-14)

(Saçları omuzlarında, zehirli yılanın etini yiyerek dört yol ağzında yürüyordu.)

YU. égin: ئېگىن Kıyafet, üst

siz égininizni maña béríb, méniñ eginlerlmi siz kiyiñ (İL:É. 107), (Siz kıyafetinizi bana verin, benimkini siz giyin.)

“eğ-” fiilinden “-in” isim yapım ekiyle somut bir nesneyi tamamlayan isim yapılmıştır (ED.109). Yeni Uygur Türkçesinin Lopnor Ağzında “egin” sözcüğü “égin, égin ayak, égin-kéçek” şeklinde “kıyafet” anlamında kullanılmaktadır. İli Ağzında ise “eñin, égin, eñil” şeklinde yine “kıyafet” anlamında kullanılır. (İA. 258). “omuz” anlamı ise değişmiştir.

emgeklig:

EU. emgeklig: Mustarip, sefil, acılı

birteçi üç yavlak (17) yoltaki açığ tarķa emgeklig (18) korkınçlarıg kiterteçi aç kıō ig kegen (19) adasın amırtgurdaçı: yavlak yultuzlar (20) garhlartın bolmıs yavız irü b(e)lgülerke (21) amdu yörünteg boltaçı közünür etözlüg (22) közünmez üzütlüg kıamağķa üküs (23) törlüg asıg tusu kıлтаçı erür (AYK. V.28a. 399¹/17-23)

(Üç kötü yoldaki acı, sıkıntı (ve) korkunçlukları def edici, açlık, hastalık tehlikesini kaldıracı, kötü yıldızlardan kaynaklanan kötü işaretlere çare bulucu, görünür bedenlilerin (canlı), görünmez gitmiş (ölü) olanların hepsine çok çeşitli fayda vericidir.)

(23) biz...bu (24) başlıg emgekl[ig] (25)tanudın ıdman-tegin- (MAİT. 69/24)

(Yaralı, ızdıraplı cehennemden göndermeyin.)

⁵⁸⁹ Demirci 2015: eñin

YU. emgeklik: ككككك Şansızlık, bahtsızlık (Kumul Ağzı)

étizdiki emgeklik dékanlarga salam deŋ (HZUTDŞL. 24), (Tarladaki cefakeş çiftçilere selam söyleyin.)

“*emgek*” ismine {+IIg} ekinden eklenmesiyle yapılan “çileli, ızdıraplı” anlamında olan bu sözcük çağdaş Türk lehçelerinin birçoğunda fonetik değişimlerle yaşamaktadır (ED. 160).

Yeni Uygurcada “şanssızlık, bahatsızlık” anlamında anlam değişmesine uğramıştır.

hoş:

EU. hoş: 1. Hoş, beğenilen 2. Veda sözü 3. Karşı taraf için “buyurun” anlamındadır.

ne hoş bu ayıbsızlık (ETŞ. 266/5)

(Ne hoş bu ayıbsızlık)

hoş, hazırçe hoş, men aldiraymen. (İL: H. 862), (Görüşürüz, şimdilik hoş çakalın, benim acelem var.)

hoş, keni méhmanlar, alili. (İL: H. 862), (Buyurun, misafirler, buyurun.)

Farsçadan alıntı olan sözcük “güzel, iyi, tatlı” anlamlarındadır (OTAL 448).

ığaç:

EU. ığaç: Ağaç

(9) anta ötrü bodistv (10) -niŋ yaş söñükleri inaru baru erte (11) munta saçılıp yatmışın körüp etöz (12) -lerin birgerü şirge çalıp ögsirep (13) tınsırıp inçe k(a)ltı uluğ ığaç küç- (14) -lüg katıg yılke tokılıp kemişmişteg (15) tüştiler kamultılar (AYK. X.14a. 625/9-15)

(Ondan sonra Bodisattva’nın taze kemiklerinin yerlere dağıldığını görünce, kendilerini yere atarak bayıldı, nefesleri kesilip, sanki büyük bir ağaç devrilmiş gibi yere yığıldı.)

ığaçlar közünür... (DKPAM. 01100/9)

(Ağaçlar gözüktüyor...)

YU. *yağaç* : 1.Tahta 2. Ağacın kabuğu ve yaprağı hariç diğer kısımları *men sudiki yağaç üstide oturup qaldim.* (İL: Y. 460), (Ben sudaki tahtanın üstünde otura kaldım.)

Temel anlamı “ağaç” olan sözcük Eski Uygur Türkçesindeki “ı ığaç” ikilemesi şeklinde görülmüştür, daha sonra “ağaç parçası, odun” anlamı ile de kullanılmaya başlamıştır. XI. yüzyıldan sonra ise bir ölçü birimi olarak da kullanılmaya başlamış ve 4 veya 5 mil uzunluğuna tekabül eden yaklaşık bir saat yürüme mesafesindeki bir birim anlamını kazanmıştır. Türk lehçelerinin bazılarında “y” türemesi ile kullanılır (ED. 79). Türkiye Türkçesindeki “ağaç” sözcüğüne karşılık Yeni Uygurcada “*dereh*” sözcüğü kullanılmaktadır. “*yağaç*” sözcüğü “ahşap ya da tahta” anlamında kullanılmaktadır.

içi:

EU. *içi*⁵⁹⁰: Ağabey

(14) *erklig beg işi künçin tutup alayın yulayın tiseler bu* (15) *oq ögen-te bu yir teñrinçe iki yir yaratı birip* (16) *yulup alzun yuldaçı kişi qor-luğ bolzun eniçük içi qor-(suz bolsuz)* (SUK Sa.07/14-16)

(Güçlü Bey eve eşinin gücünün kullanıp geri satın alayım deseler, tam bu kanalda, bu yer dengince iki yer hazırlayıp satın alsın. Satın alacak kişi zararlı olsun. Eniçük ağabey zarar görmesin.)

(8) *eñilki vasanabakı atl(ı)g ermek ülüşlüg* (9) *başdınkı orontakı bodis(a)t(a)vlarka bo üç* (10) *miñ uluğ miñ yırtınçü yir suv içi* (11) *sansız sakışsız uçsuz kırıksız tüü* (12) *törlüg öñi öñi adrok adrok erdini* -(13)-*lig agılıklar üze toptolu köžünür*: (AYK. IV.58b. 312/8-13)

⁵⁹⁰ Clauson 1972: éçi

(Birincisi vasanabhāk adlı ulaşmak, elde etmek karakterli birinci yerdeki Bodhisattvalara bu üç milyon dünya sayısız sınırsız uçsuz bucaksız türlü türlü, başka başka, ayrı ayrı cevherli hazineler ile dopdolu tezahür eder.)

YU. açā: 1. Abla 2. Çatal 3. Bir şeyi desteklemek için konulan direk

patemhan açā (İL: A. 31), (Patem han abla)

aça yağaç (İL: A. 31), (Ağacın açısı)

örülüp ketmisun dep açā tirep koyğan tamniñ yénidin öttük. (İL: A. 31), (Devrilmesin diye destek konulan duvarın yanından geçtik.)

Bu sözcük “babadan küçük ama konuşandan büyük olan erkek kardeşi” gösterir. Orta Türkçe döneminde ise yerini “ağa” sözcüğüne bırakmıştır (ED. 20). Yeni Uygurcada “aça” sözcüğü ile beraber bu sözcüğün asıl şekli olan “igiçe” sözcüğü de kullanılmaktadır (İL: İ. 325). Uygur Bölgesinin Kuzey’inde ise ağırlıklı olarak “hede” sözcüğü kullanılmaktadır (L: H. 495). Güney’inde ise “aça” şekli kullanılmaktadır.

kadağ:

EU. kadağ: Kusur, günah, kabahat, suç

(00181) köñülniñ sansarniñ m(ün)in kadağın (00182) körüp bahşisiña ince (00183)tép ötünti[...] inçe tép ötünti... (DKPAM. 00181-00183)

(Gönlün, dünyanın, kaygının günahını görerek üstadına şöyle dedi...)

(34) mün kadağ sözleşeler...bu mün (35) kadağ aşıp üstep sözleşeler (36) kim yime toyın şmnanç baçağ (37) olurmuş tınl-ığşarığ çhşa- (38) –putlarıntın tayıtsarlar (40) sökserler ...bu munça türlüğ (41) tınlıglar alku tapn tamuda (42) toğarlar ne yme yalañuklar altı (MAİT. 84/34-42)

(Kötü ve fena konuşmalar, bu kötü ve fena şeyleri çoğaltıp söyleseler, rahip ve rahibeleri, oruç tutan insanları ibadetlerinden ayırsalar, bütün bu yaratıklar hep tapana cehenneminde doğarlar.)

YU. kadağ : قاداتق 1. Nasır, cildin uzun süre sürtünmeye ve baskıya maruz kalmasıyla ortaya çıkan bir çeşit cilt problemi

ayağni bek kiçik kiyiş putka kadağ peyda kılidu. (İL: K. 38), (Çok küçük ayakkabı giymek ayakta nasır oluşmasına yol açar.)

Clauson, bu sözcüğün “katiğ” sözcüğünün yanlış transkripsiyon edilmiş şekli olduğunu belirtmiştir (ED. 596). Sözcük “kusur” anlamını kaybetmiştir.

kalık:

EU. kalık: Gök, yukarı, tavan arası

kök kalık içinte [erigme] (AYK. VIII.8a. 511¹/1)

(Gök kubbede bulunan acılar...)

kalıkka okşatğalı bolmaz...ud (MAİT. 38/17)

(Göge müşabih olamaz.)

YU. kalık: قالدق Çardak (UŞS.191)

“kalı-:” fiilinden türemiş olan bu sözcük “gök yüzü, atmosfer” anlamındadır, bir ya da iki örnekte “gök yüzü görünen yapı” anlamında kullanılmıştır (ED. 620).

karşısız:

EU. karşısız: Kavgasız, tartışmasız

(16) uluşların uduğın sağın küyü küzetü (17) tutup yat yağı adasınamırtgurup (18) adın élig hanlarığ yme bie ikintiş-(19) -ke ırşısız karşısız kılğalı uğay(lar) (AYK. VI.4b. 410/16-19)

(Ülkelerini dikkatle koruyup, yabancı düşman sıkıntısını geri püskürtüp diğer hükümdarları birbirine (karşı) kavgasız edecekler.)

(16) yağlı teg ırşısız karşısız (17) bolup ötrü bir ikintişke adaşçası (18) amradaçı ögrünç sevinç üze (AYK. VI.5a. 411.16-18)

(Yağ gibi kavgasız olup birbirlerine karşılıklı saygı ve sevgi gösterecek mutlu bir şekilde eğlenerek, iyi düşünceli, merhametli, alçak gönüllü erdeme ulaşırlar.)

YU. karşısisiz: قارشيسز Engelle karşılaşmayan, karşı olmayan

bilgin ey helkim din bilen pen karşısisiz (İL: K. 73), (Ey halkım, anla, din ile ilim (birbirine) karşı değil.)

“Tartışmadan” anlamındaki sözcük “karşı” sözcüğüne {+sIz} ekinin eklenmesiyle türemiştir (ED. 665).

kart:

EU. kart: 1. Çıban, yara 2. Kart, ihtiyar

ötrü ülgüsüz sansız mün kadağlarığ kartıg bezig yiriñig (AYK. X.8b. 614/3)

(Sonra sayısız kader, cinayetleri, yara cerahatları, irinleri ...)

étiglig yaratıglıg açılmış (07116) lenhua teg yumşak éligin başların töpü-(07117)-lerin yarlıkançuçi köñülin sürti sıkadı (07118) amarılarnıñ yme başların kartların (DKPAM. 07116-07119)

(Süslü, açılmış (nilüfer çiçeği) gibi yumuşak eliyle başlarını şefkatle okşadı...yine yaralarını...irinini temizleyip...)

YU. kart: قارت Kuzgunun kuyruğundaki siyah çizgi

kurguy, -dédi calalidin yehyari,- tört kart bolğanda andın añni alalaydu. (İL: K. 68)

(Celaledin Yehyari, atmaca dört çizgili olduğunda ancak komutu anlayabilir, dedi.)

Asıl anlamı “çıban, yara” olan bu sözcük “taşmak” anlamındaki “kar-” fiilinden türemiş ve daha sonra “yaşlı” anlamını kazanmıştır (ED. 647).

karaklıg:

EU. karaklıg: Güç, kuvvet, iktidar 2. Gözlü, gözü olan her hayvan

(16) ey ere kim seniñ isig (17) öz alımçılarnıñ otuz (18) artuğ bağığ tutuğluğ tınığlar

(19) öñin öñin erklig kannıñ qarşıs-(20) -ınta kın közin salınmış karak-(21)-lığın sini tuta tururlar. (AYK. S.5b.16-21)

(Ey er, sen sıcak canını aldığın otuzdan fazla bağlanmış canlılar ayrı ayrı halde kudretli hükümdarın huzurunda göz bebekleri büyümüş halde seni bekliyorlar.)

YU. karaklık: قاراقلىق Belirli bir yöne doğrulanan, ait olan

kün çikişka karaklık dérize tüvige qoyulğan karivatta üstige aq ediyal yépilğan ceset sunaylinip yatatti. (İL: K. 61)

(Doğuya bakan pencerenin önüne konulan yatakta üzerine beyaz örtü örtülen ceset yatıyordu.)

yurttin neri barmaymen, can düşmenge karaklık, zalimlarnıñ zulmida, nurgun kişi kamaqlik. (İL: K. 61), (Yurdumdan başka yere gidemem, bu can düşmana ait, zalimin zulmünden dolayı bir sürü kişi hapiste.)

“Gözlü, gözü olan her hayvan” anlamındaki “karak” sözcüğünden türemiştir (ED. 657).

karamuk

EU. karamuk: 1. Karamuk bitkisi 2. Kişi adı

bütür bu tamğa men adıg tarhan-nıñ oğlum karamuk-nıñ ol (SUK Sa01/ 17)

(Bu damga işareti ben Adıg Tarhan ve oğlum Karamuk’undur.)

YU. karimuk: قاريمۇق 1. Tarlada buğday aralarında yetişen, anasona benzeyen siyah ve acı bir tohum 2. Ekinlere zarar veren bir tür hastalık ya da buğday rastığı

karamukniñ karasidek günah mende yok. (İL: K. 89), (Karamuk’un karası kadar bile olsa günahım yoktur.)

ED’de “kara” isminden türemiş bir bitki adı (ED. 660) olarak geçen sözcük SUK metninde kişi adı olarak da geçmektedir. Sözcük Yeni Uygurcada şiirlerde kafiye gereği “karamuk” şeklinde de görülür.

(Çevrimiçi)(https://www.niugeci.com/tw/song_bNqvX.html, 22. 12. 2021)

kıyın-kın-kıy:

EU. *kıyın-kın-kıy*: Ceza, eziyet, acı, tembih

(21) birgerü bk çiğ emgeklerinten (22) boşutup...berke kağal kıy<ı>n kıyıt- (1) -lar
teggülük kayğuların tarqartaçı [bolayın]. (AYK. II.42a. 117¹/22-.42b. 118¹/1)

((Onların) hepsini şu ızdıraplardan kurtarıp onları kaygılardan kurtarıcı olayım.)

(02795) azığların öñi öñi tartıp ün-(02796) -türgil uluğ kın kızgıt tığür (02797) miş
bozun añar montaq kılsar (DKPAM. 02796-02797)

((Altı) azı dişlerini ayrı ayrı çekip çıkar, ona büyük bir işkence, azap olsun. Bu şekilde
işini halledersen...)

YU. *kıyın*: قيسين 1. Zor olan, emek isteyen, çapa sarf etmesi gereken durum 2. Kötü
durum, zulüm

yiglima apa, hekler hesel herisi bekişni nahayiti kıyın iş dep bilidigan oñşaydu. (İL:
K. 466)

(Ağlama anne, insanlar arıcılığı çok zor bir iş diye biliyor olsa gerek.)

şemşerihan aça tuğut saymanlarini élip yigitke egeşti, yol kıyın, şivirğan köz
açkuzmaydu. (İL: K. 466),

(Şemşerihan abla doğum için gerekli şeyleri aldıktan sonra gencin arkasından
yürümeye başladı, yolda devam etmek çok zordu, tipi göz açtırmıyordu.)

Clauson, sözcüğün asıl şeklinin “*kıy*” olduğunu ifade etmektedir (ED. 631).

Yeni Uygurcada daha çok “zor olan, zorluk” anlamında kullanılan sözcük mecaz
olarak “kötü durum, zulüm” anlamını da kazanmış ve “*kıyınçılık*” şeklinde
kullanılmıştır. Ceza, işkence anlamında “*kıyna-*, *kıynaş*” sözcüğü kullanılır (İL: K.
466).

kidin:

EU. *kidin*: Arkadan, karşı yaka, sonra, batı

(8) *kidin yınğak orunta* (9) *çudaprabi atlığ yaşın iliki ol* (AYK. VII.4b. 466/8-9)

(Batıda Çudaprabi atlı şimşek tanrısı vardı.)

kidin yınğak taypukü ögen (SUK Sa04/11)

(Batıda Taypuku Ögen...)

YU. *kéyin*: كيين Biraz sonra, belirli bir zaman diliminden sonra

ana bir tinivilip: vay beñbişim, kéyin puşaymanni alidiğan kaçça tapalmay kalma yene deptu. (İL: K. 745), (Annesi, “vay yaramaz çocuğum, sonra pişman olacağın bir şey yapma demiş”.)

“ke:” isminden türemiş olan bu sözcük hem sıfat hem zarf olarak kullanılmıştır. Genellikle “arkada, arkasında” anlamında kullanılan sözcük eski Türkçede “batı” anlamı ile de kullanılmıştır (ED. 704).

kirlig:

EU. *kirlig*: Kirli

(2) *inyana bilge bilig erür, yertinçülüg bilge bilig 276 erser k(a)ltı* (3) *üç törlük tözler içinte alku-* (4) *-ka atkandaçi töztin tutulmuş* (5) *yene adınlar tayaķına turmuş töznüñ* (6) *kkirlig aķıĝlıĝ bölükinte tutulmuş* (7) *yertinçülüg aķıĝlıĝ bilge bilig [erür]* (AYK. IV.26b. 252²/2-7)

(Sıradan bilgi ise üç türlü esaslarda hepsine bağlanacak esastan tutulmuş yine yabancılar dayanağına durmuş esasın kirli akıcı bölümünde tutulmuş sıradan akıcı bilgidir.)

bilip öçmrķig adın-l(a)r-nıñ kezigindeki kirlig ulatı öz-li (Üİ. 123b/10)

(bilip, sönmeyi tanıklar. Başkalarının sırasındaki kirli ve hem kendi hem başkasının sırasındaki kirsiz...)

YU. kirlik: كىرلىك Çarşaf, nevresim

meĥmutcanniĥ kiyimlerini ve körpisiniĥ kirlikini yudi. (İL: K. 762), (Mahmutcan'nın kıyafetlerini ve çarşafını yıkadı.)

“Kir, pislik” anlamında kullanılan bu sözcük çağdaş Türk lehçelerinin bazılarında yaşamaktadır (ED. 745). Yeni Uygurcada anlam olarak “çarşaf/nevresim” için kullanılmaktadır.

könek:

EU. könek: Kova, kap

könek, yasğaç başkardı. (ETŞ. 282/10)

(Kova, tahta değişti.)

YU. könek: كۆنەك Arı peteği

here köniki (İL: K. 689), (Arı peteği)

“Kova” anlamındaki sözcük muhtemelen “kön” kökünden türemiştir. “Küçük deri nesne” anlamındaki sözcük Özbek Türkçesinde “süt kovası” anlamında da kullanılır (ED. 731).

köñülsüz:

EU. köñülsüz: Akılsız, manasız, idraksiz

(13) biliñiñe katılıp ögsüz köñül-(14) süz boltı, kentü tuğmış kılınmış (HUAS 13-14)

(Kötülüğüne katılıp düşüncesiz oldu. Kendi doğduğu, yaratıldığı...)

(15) bu sığ tümke köñüllüg tınlıglarğa sekiz yigirmi (16) uguşlar tözin nomlaguluk ol tep munçu[lay]u adırthıĥ (17) bilmek ukmak erür ., inçip bodis(a)t(a)vlar bo m[untag] yañın (AYK. IV.50b. 300¹/15-17)

(Ahmak gönüllü canlılara (on) sekiz kökü tutup altı duyu organının (ve) altı duyu(nun) ... bilgilerin benliksiz (ve) benliksizlik esasını gösterip, okutup, bildirip bilmeleri üzerine)

YU. köñülsiz: كۆڭۈلسىز 1. Mutsuz 2. Bıkkınlık, sevmemek durumu

gülsümhan bu köñülsüz işlarni hiyalidin çikirivitişke kaççe tirişip bakti- yu, lékin zadila çikirivitelmidi. (İL: K. 684), (Gülsüm Han bu mutsuzlukları unutmaya çalışsa da hiç unutamıyordu).

u kızğa köñülsüz bolup kaldım. (İL: K. 684), (O kızı artık sevmiyorum.)

“köñül” sözcüğünün olumsuzluk eki almış biçimidir, asıl anlamı “düşünme yeteneği olmayan” iken çağdaş Türk lehçelerinin birçoğunda “isteksiz, mutsuz” anlamını kazanmıştır (ED. 733).

körümlük:

EU. körümlük: Görünürlü, bağlılık, itaat

(5) köni körümlüglerniñ (6) sokañçığ tatıglıg tanlangurmağ erdemiñe (AYK. VIII.3b. 502/5)

(Doğru yolda yürüyenlerin ve doğruyu görenlerin tatlı hitabet kabiliyetleri önünde saygıyla eğiliyorum. Saygı gösteririm.)

YU. körümlük: كۆرۈملۈك İyi haber getiren biri için hazırlanmış hediye 2. Gösterişli, gösteriş

kéni ağıça, körümlükni berine, kaçқан kéliniñizni tutup keldim. (İL: K. 637) (Hanımım, neredesiniz! hadi müjdemo verin, sizin kaçan gelininizi getirdim.)

şirediki nersiler méhmanniñ yéyişi üçün emes peketla körümlük üçün hazırlangandek şundak retlik idi. (İL: K. 637), (Masadaki yiyecekler sanki yemek için değil de gösteriş için hazırlanmış gibi düzgün bir biçimde dizilmişti.)

İlk anlamı “alamet, alametler” olan sözcük sonra “itaatkâr, bağlılık” anlamını kazanmıştır (ED. 744).

köşige:

EU. köşige: Gölge, hafif gölge

(1) butıkların yalpırgakların sıv (düz. sıp) alıp ol (2) balık üze örtüp köşige kılp ötrü (3) ol köl suvı kayutın sıñar kelmiş (4) oronın tuta isteyü barıp bir ulug (5) ügüz suvıña tegdi ,, ol ügüz (AYK. IX.29b. 602²/1-5)

([Şreşthînin oğlu ağacın] dallarını ve yapraklarını kesip (bunları) alarak balıkların üzerine örtüp (bunları onlar üzerinde) gölge yaptıktan sonra o gölün suyu hangi taraftan geliyor (acaba diye) yerini bulmak üzere izini sürmeye giderken bir büyük nehrin suyuna ulaşmış.)

köşüğe: كوشوگه Yatağa asılan perde, duvara asılan kumaş.

yiglima kız, yiglima, (Ağlama kız ağlama)

toyıñiz boldi. (Bugün düğünün oldu)

altun güllük köşige, (Altın çiçekli perdeli yatak)

öyñiz bold (İL: K. 658), (Eviniz oldu).

“kölige” sözcüğünün aksine “hafif gölge, açık gölge” anlamındadır. Moğolca “köşige” sözcüğü “perde, Çadırın perdeleri” anlamındadır, bu açıdan bu sözcüğün alıntı olduğu varsayımına varabiliriz (ED. 753).

köznek

EU. köznek: Akis, yansıma

(31) küvençlig suv küznekiñe⁵⁹¹ soqlunmuşlarka (32) köni nomluğ köprügü körkittiñiz (ETŞ. 44/31-32)

(Gururu suyunun akislerinden kör olanlara doğru yol köprüsünü gösterdiniz.)

YU. közne: كۆزنىك 1. Pencere 2. El arabasının tekerleğinin içindeki boru şekilli nesne
koşnılar köznekin tamaq sundi (İL: K. 657), (Komşular pencereden yemek uzattı.)

“közün-” (görünmek, gözükmek, ortaya koymak) eyleminden türeyen sözcük “yüzeye yansıyan nesne” anlamındır (ED. 762).

kürküm:

EU. kürküm: Safran

kunqumu..kürküm qarasu yürün küji...ananto (AYK. VII.9b. 476¹/6)

(Kunmu kürküm beyaz Dipterocarpaceae.)

YU. kürküm: كۆركۈم Lale

kürküm güli zevcivil ailisidiki saman golluq köp yillik ösümlük. (İL: K. 703) (Lale çiçeği zencefil familyasından bitki türüdür.)

Clauson, sözcüğün Sanskritçe “*kunquma*” sözcüğüne dayandığını, Türkçeye Farsçadan alıntılanmış olabileceğini belirtmiştir (ED. 743). Räsänen, “*kürküm*” sözcüğünün Osm. “*kürküm*” şeklinde geçtiğini belirtir (VEWT. 311). ED’de ve DLT’te “safran” olarak açıklanan bu sözcük Yeni Uygurcada “lale” anlamında kullanılmaktadır.

orunluğ:

EU. orunluğ: Taht

temirliq orunluqlar öze olur- [urlar] (MAİT. 112/37)

⁵⁹¹ Arat 1991: küzne

(Demirden tahtlar üzerinde otururlar.)

(3) varyağ barmış öñi orunluğ onunç (4) orontakı bodis(a)t(a)vlarka şobak altun öz Etözler altun (5) öñlük ök yaruqlar etözinte saçırayu [üne turur] (AYK. IV.60a. 315²/3-5)

(Vairāgyabhūmi adlı vairāg gitmiş farklı yerli onuncu yerdeki Bodhisattvalar Şobhana altın renkli ışıklar bedeninde sıçrayıp yükselip durur.)

YU. orunluğ: نورۇنلۇق Doğru, faydalı, yerinde.

orunluğ gep (İL: O. 643), (Doğru, yerinde laf), *orunluğ hıracet* (İL: O. 643), (Yerinde harcama.)

Clauson, sözcüğün açıklamasında “yüksek édiz orunluktın” örneğini vermiştir. Ayrıca Çağatayca’daki “orunduk” (eğer bezi) sözcüğünün bazen “aranduk” şeklinde de geçtiğini ve muhtemelen “sürekli kullanılan şey” anlamındaki “aran” sözcüğünden geldiğini belirtmiştir (ED. 237).

osal:

EU. osal: Gafil, tembel

(14) atı kötrülmüş a inçip (15) ol iligler kanlar sımtağ osal (16) bolmadın teriñte terin ağır (17) uluğ süzök kertgüç köñülin ötrü (AYK. VI:7a. 415/14-17)

(Yüce tanrım, böylece hükümdarlar kayıtsız kalmadan son derece derin, yüce, gönülden, samimiyetle)

(5) osal sımtağ kkirlerin arıtıp (6)arığ süzüğ burhanlar tözin belgürtmiş (7) orunlar ol ertükdeg töz yme (8) yok ermez bar titir. (AYK. II.21a. 75/5-8)

(Vücudunun gafil, bozuk, kirleri temizleyip, temiz, süzük Budalar özünü gösterecek yerler yine yok değil.)

YU. osal: ئوسال Kötü, iyi olmayan, kötü durum

öyimizdiki héliki bir nime şundağ osal çıkıp kaldı. (İL:O. 648), (Bizim evdeki o çok

kötü biri çıktı.)

oza:

EU. oza: Önce, eskiden, evvelce

(1264) ozadın berü eşidmetük inögede (1265) inçge türtrüm teriñ yörüglüg nom (1266) yarlıgıg bökünki künte eşidgeli (1267) bolu tegindimiz tep törü açığıları (1268) kelip yaşları tökültü. (AYK. VI 455/1264-1268)

(Önceden beri işitilmemiş, hassas, incelikli, derin, yorumlu öğreti buyruğunu bugünkü günde işitmiş oluruz deyip, sonra acıları aklına gelip yaşlar döküldü.)

YU. oza: *لجور* Geçen gün ya da geçen sene

oza (İL: O. 685), (Geçen sene) , *oza kün* (İL: O. 685), (Dünden bir önceki gün.)

“oz-” fiiline “a” zarf-fiil ekinin eklenmesiyle yapılan bu sözcük zarf olarak “vakti zamanında, önce” anlamlarında kullanılmıştır (ED. 280). Yeni Uygurcada zaman bildirerek isim olarak kullanılır.

ögüz:

EU. ögüz⁵⁹²: Irmak, nehir, dere

(3) biz ikegü-ke yunlaklık kümüş kergek (4) bolup ögüz içinteki açğu öleñ- (5)-ni toyınçoq-ka tokuz stır kümüş-ke [sattım] (SUK Sa08/3-5)

(Biz ikimize kullanmak için gümüş gerek olup su kanalı içinde açılacak otlu tarlayı Toyunçuk’a 9 sıtır gümüşe (sattım))

-/rın yarıp qadırıp taluy ögüzke [qodarlar] (MAİT. 108/10)

(...Yarıp bükerek kül nehrine bırakırlar.)

YU. egiz: *ئەگىز* İlkbaharda eriyen kar suyu

bu yil kalımız egiz körmeyla tuğdi. (İL: E. 289), (Bu sene ineğimiz kar erimeden

⁵⁹² Ölmez 1991: ügüz

doğurdu.)

öles:

EU. öles: Karanlık

yaşuqsuz öñsüz öles boltı (AYK. X.9b. 616^{1/7})

(Işıltısız, renksiz karanlık oldu.)

kalısız:: bulun yınak kararıp..öles boltı (AYK. X.10b. 618/18)

(Her yer kararıp karanlık oldu.)

YU. eles: شاشی Şaşılık, gözü yarı kapalı halde bakma durumu

*kadir ustam elesrek kelgen bir naka adem bolup, uniñ aşpuzuli ikki akisiniñkige
karıganda avat idi.* (İL: E. 851), (Kadir usta gözü şaşılı olan engelli biriydi, onun
lokantası iki ağabeyine göre çok daha kalabalıktı.)

Clauson, Kaşkarlı’da geçen “öles köz” örneğini vererek bu sözcüğün “öl” kökünden
gelmiş olabileceğini ama {+es } kökünün ise DLT dışında başka bir yerde
rastlanmadığına dikkat çekmiştir (ED. 151)

DLT’ de, sözcük “baygın göz” şeklinde açıklamıştır.⁵⁹³ DTS’se ise “karanlık” olarak
açıklanan sözcük Yeni Uygurcada “şaşılık, gözü yarı kapalı halde bakma durumu”
anlamlarında kullanılmaktadır.

señir:

EU. señir: Dağı yamacı, dağ eteği, ön cephe

tag señiri teg [ünyük siz] (AYK. VII.17b. 492/11)

(Yüksek dağ zirveleri gibi yükseksiniz.)

⁵⁹³ Besim Atalay, Divanü Lûgat-it-Türk Tercümesi, I-III: Ankara, 1998, s. 59-60

terkin ök tağ señiri üze yoqlantı ...uluğ (DKPAM. 02890)

(Hemen dağ burnunun üzerine tırmandı.)

YU. *siñir/señir I:* سهڭىر/سڭىر 1. Köşe, köşe ağzı (Kumul, UŞS. 167)

YU. *siñir/señir I:* سڭىر Yapışkan doku

“Çıkıntı, yamaç” anlamlarındadır (ED. 840).

sézik:

EU. *sézik:* Kuşku, şüphe

(206) kergek atamış sayu sizik kılmañlar...emgekte ara (207) kirmegey tip kunşi im pular büğü biligin alķuni körür. (KİP. 206-207)

(Her anılışında, ıztırlarımız arasına girmeyecek diye şüphe etmeyin. Kuanşi im pular tabiat üstü bilgisi ile hepsini görür.)

(19) teñri kıızığa bar erser birök (20) sizikniñ köñül iyin tapınça kórķınç (21)-sızın aytğıl (AYK. V.14b. 372/19-21)

(Ey asil tanrı, eğer bir şüphen, korkmadan sor, var ise,)

YU. *sézik:* سېزىك Aşerme durumu

u örükke sézik boldi.(İL: S. 658), (O kayısı aşerdi.)

Muhtemelen “sez-” fiilinden türeyerek hem isim hem sıfat olarak kullanılan bu sözcük Eski Türkçede “şüphe” anlamında kullanılmıştır. (ED. 862). Yeni Uygurcada “*sézik*” sözcüğü “hamilelik döneminde bunalım hali, aşerme durumu” anlamında kullanılır.

taloy:

EU: *taloy:* Okyanus, Deniz, büyük nehir

birle tüptüz teriñ taloy ügüz suvın (DKPAM. 00531)

(Dümdüz derin deniz suyu)

(20) kızları üdüin üdüin yığılurlar (21) inçe kıaltı taluy⁵⁹⁴ ögüz çızuıııa [üner teg] (AYK. VII.17a. 491/20-21)

(Tanrıçalar büyük denizlerin yükselmesi gibi toplanırlar.)

YU. talay: 𐰽𐰺𐰍 Çok, fazla

talay yıl (İL: T. 78), (Birçok sene)

Clauson, klasik Moğolcada bulunan “dalay” sözcüğün doğrudan Çince’den “大漂-da lei” sözcüğünden alıntı olduğunu düşünmektedir (ED. 502).

tayak:

EU. tayak: 1. Destek, dayanak 2. Baston

[öçkekig kentü öz- okşatı] tıtağsız bolmaklıg yörüg-iıe tayak-ligin tip en başlayı-kı
tayak (Üİ. 114a/13)

(Kendi zatının benzer sebepsiz olma manasına istinaden diye söylemez ise, en baştaki tayak dediği kelimenin manasını söyleyelim.)

kuvrağlarka süı tayak kılsar... (MAİT. 52/49)

(Cemaatlere dayanak olsalar...)

YU. tayak: 𐰽𐰺𐰍 Ağaç parçasından yapılan sopa

tayak bilen urmak (İL:T. 97), (Sopa ile vurmak)

“*taya-*” fiilinden yapılan somut bir nesneyi tanımlayan isimdir. Asıl anlamı “destek” olsa da Çağdaş Türk Lehçelerinde “asa, sopa” anlamında kullanılmaktadır (ED. 568). Kaşkar Ağzında “destek, dayanak” anlamında bir “diyek” sözcüğü bulunmaktadır (HZUTDŞL. 169).

tayaklıg:

⁵⁹⁴ Kaya 1994: taluy

EU. tayaqlıg: Dayanılan, dayalı

[yana ıaltı braman ayıtduk]-ta atı kötrülmüş-ke inçe tip gavıam-a yir ıayu-ıa tayaqlıg-ın (15) inçip tutur tip atı kötrülmüş kiginç birü sözlemiş ol.....(Üİ. 103b/14)

(Yine, nasıl bir Brahmana, adı Yükselmiş: Ey, Gautama, yer neye istinaden bu şekilde durur? diye sorduğunda...)

tayaqlıg umuğlar (DKPAM. 02168)

(Dayanaklı umutlar)

YU. tayaqlıg: تاياقلىق Tahtalı, çubuklu

koş tayaqlıg (İL:T. 97), (Çift tahtalı)

Kaşkar Ağzında “destek, dayanak” anlamında bir “diyek” sözcüğü bulunmaktadır (HZUTDŞL. 169).

ters:

EU. ters: Yanlış, ters

(0527) bilge biligin ters körüm (0528) tıda yarlıkadı biz yme ...ters (EUDÇ. 0527)

(Bilgeliğiyle yanlış noktayı...nazarı...engelleyerek buyurdu.)

ters körümlüg lularığ barça tut ucuz kılıp (DKPAM. 03186)

(Yanlış kanaatli ederlerin hepsini tutup...)

YU. tes: زور Zor, kolay olmayan

uygur helki tes künge kaldı. (İL: T. 115), (Uygur halkı zor durumda kaldı.)

Asıl anlamı “yanlış” anlamında olan sözcük “ters, garip” anlamlarında da kullanılmıştır (ED. 553). DLT’te “zor, kolay olmayan” şeklinde açıklanmış olan sözcük Uygur Şive Sözlüğünde “terslik tartmak” (65) şeklinde “Zor durumda kalmak” anlamında karşımıza çıkmaktadır.

tétik:

EU. tétik: Akıllı, zeki

[yeg edgü bilge] (10753) biligke tükellig tétik odğurağ otaçılarığ (10754) yığıp öñi öñi
uluşlarta emlegeli [ıdtı] (DKPAM. 10753-10754)

(Güzel, iyi, hikmetli bilgiye sahip zeki hekimleri bir araya getirip, farklı farklı
şehirlerde tedavi etmeleri için gönderdi.)

(23) yme titik sekiz biliglig öze (24) tömke bililgiglerig utğur (atı) (25) uğa yarlıkar
erdi...tağı yme (MAİT. 4/23-25)

(Ve yine mahirane bir şekilde sekiz yanlış şuuru kesin olarak haşmetle anlar idi.)

YU. tétik: تېتىك Hareketli, pozitif, canlı

ular nahayiti hoşal ve titik körünetti. (İL: T. 416), (Onlar çok mutlu ve hareketli
görünüyordu.)

“Kıvrak zekalı, akıllı” anlamında olan bu sözcük “tat-” fiilinden türemiştir (ED. 455)

tolğak:

EU. tolğak 1.Hastalık, ağrı 2. İzdırap

(16) toğaktın ozğuraymen teñrim (17) ötünti: (AYK. VIII.246. 546/16-17)

(Sıkıntılardan kurtaracağım tanrım, diye rica etti.)

(14) qorınç ayınç emgek tolğak busuş (15) kadgu üdsüz ölüm yélpilmek ağıkmaq yaşın

(16) tüşmekte ulatı ada tıdalar (17) kelmegey teñrim tép ötüntiler. (AYK. VII.7b.
472/14-17)

(Korku, sıkıntı, kaygı, zamansız ölüm, zehirlenme, şimşek düşmesi ve başka tehlikeler
uğramayacak’ diye arz ettiler.)

YU. tolğak: تولغاق 1. Doğum sancısı 2. Bağırsak bakterisi

bir küni keçte ayalimni tolğak tutup qaldı, tuğut anisini çaqırıp kirdim. (İL: T. 275),

(Bir gün akşama doğru eşimin doğum sancıları başladı, gidip ebeyi çağırdım.)

Tolğak késil (İL: T. 275), (Bağırsak bakterisi)

“Bükmek” anlamındaki “*tolğa-*” fiilinden türemiştir (ED. 496).

tolğaqsız:

EU. tolğaqsız: Ağrısız

adasız tudasız emgeksiz tolğaqsız (AYK. VI.18a. 437/7)

(Tehlikesiz, engelsiz, ızdırapsız, kaygısız...)

(15) meñlilig bozun kara emgeksiz tolğaqsız (16) bolzunlar tép ötünti. (AYK. VIII.26a. 547/15-16)

((Kendileri huzurlu), halkları sıkıntısız olsun tanrım, diye arz etti.)

YU. tolğaqsız: تولغاقسىز Doğum sancısı çekmeden

u balisini tolğaqsızla tuğuvaldi. (İL: T. 275), (O çocuğunu hiç doğum sancısı çekmeden doğurdu.)

“*tolğaqsız*” sözünün olumsuzluk eki almış biçimidir.

torku:

EU. torku: İpek

(1) yılan yıl arm ay tört otuzka men balaq umar (2) ikegü taşık baş-ındaki taa yarım terini yarım torku-ni (3) turı-tın alıp ög bitiği yok bolmış üçün (SUK Mi18/1-1-3)

(Yılan yılı birinci ayın yirmi dördüncü günü ben Balak Umar ikimiz Taşık’ üzerindeki borcun yarısını, ipeğin yarısını Turı’dan alarak ana sözleşme kaybolduğu için ...)

YU. torka: تورقا Kendir ipi

tavar torka (İL: T. 235), (kendir Kumaşı)

“İpek kumaş” anlamındaki sözcük Moğolcada da “*torgan*” veya “*torkan*” şeklinde ödüncleme olarak bilinmektedir (ED. 539).

toyluk:

EU. toyluk: 1. Bayram yeri 2. Topluluk

(10) birer-inte birle toy-luğ burkan-lar sakınıp (11) bir bir ünte uz taqşut-luğ taluylar öntürüp (12) birer burkan edgülerin ür ödün ögelim. (ETŞ. 134/10-12)

(Her birinde bir arada toplu burkanları düşünüp, ayrı- ayrı her seste güzel şiir denizlerini meydana getirip, her burkanın iyiliklerini uzun-uzun övelim.)

YU. toyluk: تويلۇق 1. Düğünde kız ve erkek tarafın karşı taraf için alması gereken şeyler, bohça 2. Başlık parası

toyluk salmak (İL: T. 296), (kız tarafın erkek taraftan istediği şeyler)

Asıl anlamı “çadırların toplandığı yer” anlamındaki sözcük daha sonra “toplum, halk” ve “bayram” anlamını kazanmıştır (ED. 566). “toyluk” sözcüğü “toy” ismine {+IUğ} ekini eklenmesiyle yapılmıştır.

tuğma:

EU. tuğma⁵⁹⁵: 1. Doğma, ortaya çıkma, oluşma 2. kişi adı (SUK)

(13) inç buka-nıñ inim esen men aruğ-nıñ (14) oğlum qar-a tuğma ikegü bu bitig teki (15) cao-ni bitig yosunca negü-ke me tıldamayın (SUK Mi17/14)

(İnç Boğa, küçük kız kardeşim Esen, Oğlum Kara Tuğma ikisi bu parayı kanuna göre belirtti.)

YU. tuğma: تۇغما 1. Doğuştan gelen, Doğuştan yetenekli 2. Çıplak

tuğma qarğu (İL: T. 338), (Doğuştan görme engelli olan)

küçük mergen (İL: T. 338), (Küçük nişancı)

hoylida töt beş yaşlık bir kançe bala anidin tuğma oynap yüretti. (İL: T. 338), (Avluda dört beş yaşlarındaki birkaç çocuk çıplak halde oynuyordu.)

⁵⁹⁵ Caferoğlu 1968: toğma.

Wilkins “doğma, oluşma, ortaya çıkma” anlamında açıklanan sözcük hakkında yine “tugmak” sözcüğünün yanlış okunmuş şekli olabileceğini de belirtmiştir (EUES. 753).

turuğ:

EU. turuğ : Durak, otlak, sığınak 2. Saf, temiz

(17) yavlağ törülerig yıdı yokı birle (18) üzmelermiş bolur...*ķop edgüleriñ* (19) *turuğı ornu bolmuş ķop ķamağ nomlar* (MAİT 48/17-19)

(ve fena unsurları, teferruatına kadar hepsini (yıdı yokı birle) yok etmiş olur. Bütün iyiliklerin sığınağı, yeri olmuş; bütün din kitapları üzerine emsalsiz ve güçlü kuvvetlidir.)

(192) ...*ķuanşı im pusar tınlıglarığ* (193) *ķolulamış çın kirtü ķolulamak titir...arığ turuğ yarlıķançuçi* (KİP. 192-193)

(Kuanşı İm Pusar’ın (canlı varlıkları kurtarmaya) ant içmesi gerçek bir ant içmedir. Temiz, berrak bir ant içmedir.)

YU. turak: *تورق* 1. Hisar, kale 2. Durma durumu 3. Şiir mısralarının belirli bir kaideye uyma durumu, durak

ey, ķöñül, huşyari bol, bihut turaktın payda yok. (İL: T. 318), (Ey gönül, Mutlu ol, durmakta fayda yok.)

Turak, şiir misrasi içidiki kanuniyetlik tohtaşur. (İL: T.318) (Durak, şiirde misra içindeki düzenli ses kesimidir.)

Clauson, sözcüğün “tur-” fiilinden yapıldığını ve “ayakta duracak bir yer” anlamında olduğunu belirtmiştir (ED. 538).

turuş:

EU. turuş ⁵⁹⁶: 1. Savaş, yüzleşme, mücadele 2. Tutum, duruş 3. Yaşam

(7) bolmış-ka ton etük adak baş birmez-men ev teg yoğun iş(8) işletser men il-niñ tutuğ yngınça birürmen qalmış turuşı yngi (9) tutuğ yngınça bolsun. tanuk aqbıra tanuk qataqı bu tamğa men kedire-niñ ol (SUK PI02/7-9)

(Bolmuş'a kıyafet, çizme, ayakkabı ve başlık vermeyeceğim. Ev gibi büyük bir iş yaptırsam ülkenin yasalarına göre veririm. Kalan harçlığı yeni rehin kanuna göre olsun. Tanık Akbıra, Tanık qataqı. Bu damga işareti ben Kadiri'nindir.)

YU. turuş: تۇرۇش 1. Durum 2. Defa

uniñ bir qançe yil issiğ öydin ayrılıp turıŝı uniñğa égir keldi. (İL: T. 329), (Birkaç sene sıcak evinden uzak kalmak ona zor gelmişti.)

bu turuŝta sen bu maqalini bugün kéçe aran aran pütüzgideksen. (İL: T. 329), (Bu durumda sen bu makaleyi bu gece ancak bitirebilirsin.)

men kiçikimde kétékka amraq idim, bir turuŝta töt zağrini çilap yevitettim. (İL: T. 329), (Ben küçükken yoğurdu çok severdim, bir oturuşta 4 tane mısır ekmeğiyle yerdim.)

“tur-” filinden türemiş olan sözcük Çağdaş Türk Lehçelerinde “tutum, duruş” anlamında kullanılmaktadır (ED. 554). Sözcük SUK metninde “yaşam” anlamıyla geçmektedir. Yeni Uygurcada “yaşam” anlamında bir “turmuş” sözcüğü bulunmaktadır.

tutruq:

EU. tutruq: Müdür, yönetici, emir, reis, öğreti, destek, dayanak

alqu tutruqlarnıñ (DKPAM. 03158)

(Tüm emirlerin...)

tigme tuturuq nomlarığ okutmaq (AYK. IV.1a. 201/8)

⁵⁹⁶ Caferoğlu 1968: toruş

(Tüm düzenleme Nomları okutmak)

YU. tuturuk : تۇتۇرۇق 1. Olaya neden olan kişi, sebep 2. Boş içerik, anlam 3. Ateş yakmak için kullanılan malzeme

amine teyyar tuturuḡni oçaḡka tizdi ve kömür sélip ot yaḡti. (İL: T. 309), (Amine hazır malzemeyi ocaḡa dizdikten sonra üzerine kömür koydu ve ateş yaktı.)

er ḡotunnin bir birige yol ḡoymasliḡi cidelnin ulḡiyişigā tuturuḡ boldi (İL: T. 309), (Karı kocanın birbirine söz hakkı vermemesi etmesi kavganın büyümesine neden oldu.)

tuturuḡi yoḡ adem (İL: T. 309), (Sözünde durmayan adam.)

tuturuḡsiz ḡep (İL: T. 309), (Boş laf)

Clauson, “*tutur-*” fiilinden türeyen sözcüğün yalnızca Karahanlı Türkçesinde geçtiğini ve anlamın “emreden, buyruk veren kimse” anlamında kullanıldığını, Kutadgu Bilig’de ise “dayanıklılık” anlamında açıklandığını ortaya koymuştur (ED. 459). Yeni Uygurcada ise anlam kayması olmuş ve “bir olaylara neden olan kimse” anlamı ortaya çıkmıştır.

tutruk>tuturuḡ

türklüg:

EU. türklüg: Güçlü, kuvvetli

erklig türklüg uluḡ elig beg (DKPAM. 0669)

(Güçlü, kuvvetli, yüce hükümdar)

(antaḡ yme) üdlerte erklig türklüg (8) ḡan boltum antaḡ yme tüşlerte (AYK. X.16a. 629/7-8)

(Öyle zamanlarda güçlü hükümdar oldum.)

YU. türklik: تۇرۇكلۇك Türkük

orta asyada türklik devri eşli timurdin kéyin başlandi.

(http://turkistanilibrary.com/sites/default/files/buhara-tarixi_0.pdf, Erişim 6 Haziran

2021), (Orta Asya’da Türklük devri aslında Timur’dan sonra başlamıştır.)

Sözcük Yeni Uygurcada etnik at olarak kullanılmaktadır.

ügi:

EU. ügi: Baykuş

(17) *ķargalı ügüli...ķayu üdte* (18) *tüzölüp bir yuvalıķ bolsarlar* (AYK. I.25b. [R=M:693 34ğ/17-18]

(Karga (ve) baykuş...ne zaman bir yuvada kalırlarsa...)

(03489) *ķunķuyaların etözi sın suburķan ara* (03490) *yatmışta ügi ķoburķa ķuzķun*
(03491) *ķara ķuřta ulatı yavız tınlıķ-(03492) -lar amraķluķ ilinķügülüķ bolķay.*
(DKPAM. 03490-03492)

(Prenseslerin vücudu (Yahudi) mezarlığında yattığında baykuş, kuzgun, siyah kuş gibi yavuz canlılar sevinecek, eğlenecektir.)

YU. üke: Baykuş tüyü

üke taķımaq (İL: Ü. 890), (Baykuş tüyü takmak)

“Baykuş” anlamındaki sözcük çağdaş Türk lehçelerinin hepsinde kullanılmaktadır. Baykuş tüyünü tarihte Türk kadını süs olarak kullanmıştır (İL: B. 890). Uygur geleneksel kıyafetlerinde de kadının baş aksesuarında baykuş tüyü bulunmaktadır.

ülgü:

EU. ülgü 1. Hisse, kısım, pay 2. Ölçü, miktar, boyut, idrak aracı

ķaltı baķ boldaķı ed-i- niķ ülgü-si iyin baķ-tın öķi üdrülmek- (Üİ. 110a/8)

(Şöyle ki baķ olan maddesinin ölçüsüne uygun olarak baķdan ayrılma maddesi (nin ölçüsü) de kesinlikle aynıdır.)

(10) *antın turmış buyannıķ...ülgüsüz* (11) *teķim kim bilķey bu buyan-* (12)- *larım*

küçinte bultum amtı (13) burķan kutın tegtim nomluğ (14) etözke ertükteg çin kertü (15) biligke tép yarlıķadı (AYK. IX. 6b. 580/10-15)

(O hâlde, (Darmayı daha önce duymamın neticesinde) hâsıl olan Puñyanın sayısız ölçüsünü kim idrak edebilecek ki? Bu Punyalarım sâyesinde şimdi ben Buda saadetini buldum, Dharma bedenine ve öyle olan hakiki hikmete ulaştım, diye buyurmuş.)

YU. ülgüce: *تولگوج* Çok fazla, hepsini birden, toptan

ülgüce satmak (İL: Ü. 894), (Hepsini birden satmak)

YU. ülgē *تولگ* Örnek, model

ülgē bolmaķ (İL: Ü. 892), (Örnek olmak)

Clauson, “ölçü, miktar” anlamındaki sözcüğün “ül-” fiilinden türediğini, sözcüğün Güney Sibirya Türk lehçelerinde “örnek” anlamında kullanıldığını belirtmiştir (ED. 142).

ülgülüg

EU. ülgülüg: Ölçülü, belirli

sakışlıg ülgülüg ķoluluğ titir... (AYK. III.156/15)

(Hesaplı, ölçülü, biçilidir.)

YU. ülgilik: Örnek olan, uygun olan

ülgilik okuğuçi (İL: Ü. 894), (Örnek öğrenci), *ülgilik okutuş* (İL: Ü. 894), (Örnek öğretim)

“ülgü” sözcüğünden türeyen bu söz “sahip olmak, ölçmek” anlamındadır, ancak normalde “uygun, göreve uygun olan” anlamında da kullanılmıştır (ED. 144).

yadağ:

EU. yadağ: Yayan

begig yadağ yorımışın körüp seviçare (DKPAM. 04865)

(Beyin yalınayak yürüdüğünü görünce...)

(7) *ötrüi yadağ abru yarlıkap* (8) *tarkıdı* (MAİT. 60/7-8)

(Sonra yaya olarak haşmetle varıp uzaklaştı)

YU. yadağ: *ياداي* Hor, değersiz (İL: Y. 419, Hotan)

YU. yayağ: *يایاق* Yayan (İL: Y. 534, Lopnor)

yayak ketmek (İL: Y. 534), (Yayan gitmek)

“Yaya” anlamındaki sözcük Türk Lehçelerinin çoğunda kullanılmaktadır (ED. 887)

yağlık:

EU. yağlık: Yağlı

(*taloy ögüz*) *içinteki yirniñ toprakın yağlığ* (AYKVIII.16b. 528/23)

(Okyanus içindeki toprağın bereketli tarlalarını faydalı kılacağım.)

yaykı üdde aşagu ol irig köyürügli isig aşığ , yaz yésünler şor açığ , isig yağlığ aş içgüg , küzki üdde aşagu ol , sogık yağlığ süçig aş içgü.. (AYK IX.24a. 591/19-20)

(Yaz mevsiminde hastalar tuzlu, acı, sıcak ve yağlı yiyecek yesinler. Güz mevsiminde, soğuk, yağlı ve tatlı yiyecek yenmelidir.)

YU. yağlık: *ياغلىق* 1. El havlusu, Mendil 2. Atkı, Bürgü 3. Yağlı

hemmimiz yağlık bilen kelimizni sürtüp duağa kol köterduk. (İL: Y. 465), (Hepimiz el havlusuna elimizi sildikten sonra duaya el kaldırdık.)

del derehlerni anamin bésidiki aq yağlıktek kıru kaplıganidi. (İL: Y. 465), (Ağaçları annemin başındaki beyaz atki gibi kırağı kaplamıştı.)

yağlık tamak (İL: Y. 465), (Yağlı yemek.)

“yağ” ismine {+IIğ} ekinin eklenmesiyle türemiştir (ED. 901).

yañ:

EU. yañ: Örf adet, usul

(12) ançulayu oğ emgek-te nom bilge bilig ulatı yol-ta basaqı bilge (13) biliglig bo yañça bolur bilgeli ançulayu oğ adın yol-lar-nıñ adın (Üİ. 124b/12-13)

(Aynı şekilde, ızdırapta darma idrakini ve yolda ardındaki idraki bu tarza göre bilmek mümkün olur.)

(3)kaç ay tutsar bu oğ yañça asıǵı (8) birle köni birürmen böz birginçe yoqbar bolsar men kişim tüzük köni bürür. (SUK Lo06/8)

(Kaç ay elimde tuttuysam adete göre faizi ile hepsini vereceğim. Verirken kaçarsam eşim Tüzük doğrudan versin.)

YU. yañza: *ياڭزا* Biçim, şekil, tarz

çöçüp qarısam mamut aka çavak çalgannıñ yañzisini kılıp turupla qaptu. (İL: Y. 475), (Şaşkınlıkla baktığımda Mamut ağabey alkışlıyormuş gibi dona kalmış.)

Çince “样 yang” sözcüğünün Türkçedeki ödünç biçimi olan sözcük “tür, çeşit, örnek” anlamındadır (ED. 940). “yañza” biçimi sözcüğün Çince olan “样子 yañ- zi” biçiminin Yeni Uygur Türkçesindeki şeklidir. Sözcük Yeni Uygurcada “yañza yañza, yañzi mu yañza” (çeşit-çeşit, çeşit mi çeşit) biçiminde ikileme olarak da görülür (İL: Y. 475).

yaraglıq:

EU. yaraglıq: Yakışan, yarayan, hoş, uygun

(2) artuqraq yaraglıq süz- (3)-üki soǵıqı üze oǵsatǵuluqsuz (4) kölmen suvlar közünür (AYK. IV. 59b. 314/2-4)

(Fazlaca faydalı temizliği (ve) soğukluğu ile benzersiz göl (olan) Kölmen suları tezahür eder.)

yaraglıq eriglig barıǵlıq bolur- (AYK. II.45b. 124/20)

(Faydalı, kudretli zengin olur.)

YU. yaraklıq: *ياراقلىق* Silahlı

yaraklıq adem (İL: Y. 428), (Silahlı adam)

“Uygun” anlamındaki “*yarağ*” sözcüğünden türemiş olan sözcük “silah” anlamını da taşımaktadır (ED. 964). Yeni Uygurcada “faydalı, uygun” anlamında “yaram, yaramlık” sözcüğü kullanılmaktadır.

yaşlığ:

EU. yaşlığ I: 1. Yaşlı (ihtiyar) 2. Yaşlı (göz)

(28) ... *anın siz bol – (29)-ğay siz muntada kim tört tümen (30) yaşlığ tınlığ* (MAİT. 54/28-30)

(Bu sebepten siz, şu andan itibaren gelecekte 40 bin yıl yaşayan yaratık olacaksınız.)

[*yaşlığ*] *közin yığlayu* (ADF. 3545)

(Yaşlı gözlerle ağladı.)

YU. yaşlıq : *ياشلىق* 1. Gençlik, Gençlere göre davranış 2. Yaşlı (göz)

yaşlıq vakit (İL: Y. 457), (Gençlik)

yaşlıq çakçaklar (İL: Y. 457), (Gençlik şakaları)

“ömür” anlamındaki “*yaş*” ismine {+İlg} ekinin eklenmesiyle türemiştir (ED. 978).

yavğan:

EU. yavğan: Tatsız, merhametsiz, kötü.

tüz irig yavğan... (EUDÇ. 0416)

(Düz, iri, merhametsiz...)

erig yavğan sav sözlegüçi kişiniñ... (DKPAM. 500)

(Kaba söz söylemiş kişinin...)

YU. yava: *يالا* 1. Yabani, alışılmamış 2. Gayri

Bu yerniñ ademliri biraz geyri kélidiken (İL: Y. 529), (Buranın insanları biraz gayri oluyormuş.)

“yav-” fiilinden türemiş olan sözcük “Sade, tatsız, yağsız” anlamlarında daha çok

yiyecekler için kullanılmıştır (ED. 874). Yeni Uygurca “çöl, şehir sırtındaki arazi” anlamında bir “yavan” sözcüğü bulunmaktadır. Ama anlam bakımından bakıldığında “yavgan” sözcüğü ile anlam olarak farklıdır.

yiillig:

EU. yiillig: Rüzgârlı

(4) bodısataavlarkā tört yıñakdın yiillig (5) tilgenler tüü törlüg adrok adrok (6) tütsüg hua çeçeklerig saça töke (7) kelip tolu yağız yer yüüzin hua (8) çeçekler üze tuşgurmuşları [közünür] (AYK. IV. 59a. 313²/4-8)

(Bodhisattvalara dört taraftan rüzgâr tekerleği, türlü türlü, ayrı ayrı tütsü çiçekleri saçıp dökerek bütün yağız yeryüzünü çiçekler ile doldurdukları tezahür eder.)

YU. yellik: 1. Gazlı olan, Gazlı fazla olan 2. Nefesle çalışan

yellik tamak (İL: Y. 574), (Gaz yapan yemek)

yellik çalgı (İL: Y. 574), (Üflemeli müzik aleti)

“yil” sözcüğüne {+IIğ} ekinin eklenmesiyle türemiştir.

yolçi:

EU. yolçi: Rehber, kılavuz 2. Kişi adı (SUK)

(277) sansartaķı nizvanılığ kapķarañu (278)-da yolçi yérçi bolur erser men (ADF. 277-278)

(Samsara’daki ihtiraslı ve kapkaranlık yolda rehber oldu isem...)

(9) birdimiz bu yir-te biz torçi yolçi ilçi (10) üç aķ-a ini-ler-niñ (SUK Ex02/9-10)

(Biz Torçi, Yolçi, İlçi üç ağabey kardeş.)

YU. yoluçi: يولچى Yolcu

yolcuçılar kélişke başlidi. (İL: Y. 608), (Yolcular gelmeye başladı)

Asıl anlamı “kavuz, rehber” olan sözcük Çağdaş Türk Lehçelerinde yaygın

kullanılmaktadır (ED. 921).

yüreklig:

EU. yüreklig: Yürekli, gönüllü, kalpli

yüreklig titimliğ yaruğ yaşuğ bolup (AYK. II.44b. 122/3)

(Yürekli, cesaretli, ışıklı olur...)

*(33) antağ türliğ alp erdemlig (34) kanamlağ yüreklig bek çatığ (35) köñüllüğ tınlığ
bolur...bu muntag* (MAİT. 9/33-35)

(O derece yüksek faziletli istekleri yerine getirmiş, cesur ve kararlı bir yaratık vardır.)

YU. yüreklik: يورەكلىق Korkmaz, Cesur

barat yüreklik adem idi. (İL: Y. 659), (Barat Cesur adamdı.)

“yürek” isminden türemiştir (ED. 966).

DÖRDÜNCÜ BÖLÜM

ÖZEL İSİMLER

Bazı özel isimler Eski Uygurcadan beri kullanılmaya devam ederek Yeni Uygurcada da yaşamaktadır.

ali:

EU. ali: Ali (kişi adı) 2. Yüksek, Yüce

tanuḡ ali bu niṣan meniḡ ol (SUK Sa17/23)

(Tanık Ali bu damga işareti benimdir.)

YU. aliy/ eli: ئالىي / ئەلى

YU. eli/éli: ئېلى / ئەلى (Kişi adı)

YU. aliy: Yüksek, Yüce

aliy mektep imtihani (İL: A. 180) (Üniversiteye geçiş sınavı)

üstün, égiz, ali, yüksek (UKİK. 210) (Üstün, yüksek, Ali.)

Sözcük Yeni Uygurcada yüce, yüksek anlamında kullanılırken “aliy” şeklinde, kişi adı olarak kullanılırken “eli, éli” şeklinde kullanılır.

Arapça isim (OTAL. 36).

ali>eli

ali>aliy

ali>éli

basmil:

EU. basmil: 1. Basmıl, göçebe Türk boyu 2. kişi adı (SUK)

(7) kepezi birle keziştımz. bu kuanbuğ bitig kılmış kün (8) üze men basmil tükel birtım men sabi yme bir egşük (9)-süz tükel sanap altım bu yir niñ siçisi öñtün (SUK Sa04/7-9)

(...pamuğu ile anlaştık. Bu kuanpu sözleşmesini hazırladığımız günde ben Basmıl tamamen verdim, Ben Sabi yine hepsini eksiksiz halde sayarak aldım.)

YU. basmil: باسميل Tarihteki göçebe Türk boyu (İL: B. 351)

Göçebe Türk boyu. Çince kayıtlarda 拔悉蜜 (ba-xi-mi) şeklinde geçmektedir.

bişbalıklık:

EU. bişbalıklık: Beşbalıklı

bişbalıklıq şınqoşeli tutuñ (AYK. IV.74a. 343¹/10)

(Beşbalıklı Şingku Şeli Tutung)

yavlaq üddteki kinki boşgutluğ biş-balıqlıq (AYK. e1¹/11)

(Kötü zamandaki, sonraki baş öğretmen Beşbalıklı. . .)

YU. beşbalıklık: بهشبالىق Beşbalıklı; Bugünkü adıyla Cimisar'dır. Uygur bölgesi Sanci ilindedir. (Çevrimiçi)

(http://cn.dict.izda.com/?a=search&type=ug_cn&q=بیشبالىق&field=dict, 12 Temmuz 2020)

bişbalıklık>beşbalıklık

bodisatav:

EU. bodisatav: Buda

(17) ol eşitilmiş şlok takşutlarığ somakitu (18) bodisatav adırtlığ (19) ukup köñülinte edgüti belgülep (AYK. II.30a. 93²/17-19)

(Bu işitilmiş şiirleri Somakitu Buda ayrıca okuyarak, gönlünden iyice geçirip...)

bodis(a)t(a)v oğlu bar erti: k(uşa)tre t(e)g t(e)p (DKPAM. 00900)

(Budanın oğlu vardı. Kuşatre diye...)

YU. budsatva: بۇدساتۋا Buda dininin tanrısı

lay budsatva sudin ötkende saķ kēliši tes. (Çamurdan yapılan Buda'nın sudan geçmesi zor.)

(http://cn.dict.izda.com/?a=search&type=ug_cn&q=ئۇتۇكەندە20ئسۇددىن20بۇدساتۋاۋلاي
http://cn.dict.izda.com/?a=search&type=ug_cn&q=ئۇتۇكەندە20ئسۇددىن20بۇدساتۋاۋلاي&field=dict&id=8FF1314473D8E5BA6AA77F9AEC3E23D&source=suggest, 22 Haziran 2020),

braman:

EU. braman: Bir Buda adıdır. Brahmanizm

ol üdün ol kōndını braman ..(AYK. I.26a.[=R-M:694 34h/18])

(O zaman o Kondini Brahman...)

ertiñgü sevinçlig bolup braman[ka] (DKPAM. 08463)

(Çok sevinip Brahmana...)

YU. brahman: براخمان Brahmanizm

kedimķi devirde brahmanlar kimni biraħman dep ataydu? (Çevrimiçi)

(http://cn.dict.izda.com/?a=search&type=ug_cn&q=براخمان&field=dict 5 Şubat 2020),
(Eski dönemlerde Brahmanlar kime Brahman demiştir?)

burhan:

EU. burhan: Kişi adı (SUK)

kevşi-de tuğmış burhan kuli atlıg (SUK WP02/5)

(Keviş doğumlu Burhan Kuli atlı...)

YU. burhan: بۇرخان Kişi adı

Yeni Uygurcada “burhan” ve “borhan” biçimlerinde kişi adı olarak geçmektedir (UKİK. 247).

çaştani:

EU. çaştani: Çaştani

(08697) ...çaştani elig (08698) begig sançğalı urğalı kılınıp bir ikinti-(08699) ske inçe tép téşdiler. taķı negü küter (DKPAM. 08697-08699)

(Hükümdar Çaştani’yi mızrak vurmaya hazırlanarak birbirleriyle şöyle konuştular.)

(08689) çaştani elig begniñ munçulayu (08690) küçlüg yavlaķ savın éşidip (08691) övkelerinte öigürü artuķraķ bulğanıp anta oķ yekler (DKPAM. 08689-08691)

(Çatani Bey’in bu kadar hiddetli ve haşın sözlerini duyan şeytanlar, öfkelerinden dolayı çok fazla canları sıkıldı.)

YU. çaştani: چاشتانی Hükümdar adı.

çaştani ilig beg dastani (<http://www.uyghurculture.org/uy/?p=3670>, Erişim. 11 Kasım 2020), (Çaştani Bey hikayesi)

Eski Uygur metinlerinde görülen Hükümdar adıdır.

çaştanı> çaştani

enetkek:

EU. enetkek: Hindistan

enetkek yiriñe barıp... (AYK. S. 1b. 2/16)

(Hindistan’a giderek...)

enetkek ilteki vaybaş şastar (MAİT. 3/46)

(Hindistan ilindeki Aibhaşika eserleri..)

YU. enetkek: *ہندوستان* Bugünkü Hindistan.

padişah enetkek dölitige elçi evetiptu. (İL: E. 308), (Padişah Hindistan’a elçi göndermiş).

Soğutça “*yntkk*” sözcüğünden gelmektedir (ED. 181).

enetkekçe:

EU. enetkekçe: Hintçe

[ene]tkekçe nom bitiglerig (AYK. S.2b. 4/1), (Hintçe Nomları...)

bir şlök enetkekçe azu türkçe (AYK. S.18a. 33/24), (Bir mısra Hintçe veya Türkçe)

YU. enetkekçe: *ہندوستان* Hintçe

cüpen henzuçe tarihi menbelerde hatirilengen isim bolup uniñ enetkekçe, yeni budizimçe ismi namelum. (Çevrimiçi)

(<http://wiki.m.izda.com/?a=mobileshow&id=12208,5> Haziran 2020), (Cüpen Çince kayıtlarda geçen bir addır, onun Hintçe yani Budizm’ce adı ise bilinmiyor.)

gañ:

EU. gañ: Ganj nehri

kalı gañ ögüzdeki kum sanınca (AYK. III.15a. 155¹/15)

(Kaldı Ganj nehriindeki kum sayısı kadar...)

(21) gañ ögüz suvın siñirürçe (22) alku şastar bilge bilig (23) simridi boşguntı ...ta...ı yme bilge (MAİT 8/21-23)

(Ganj nehriindeki suyun yuttuğu gibi bütün Şastraları, hikmetleri öğrendi.)

YU. gangi : *گانگی* Ganj nehri

gangi *deryası* *maymuni*, (Çevrimiçi)

(http://cn.dict.izda.com/?a=search&type=ug_cn&q=گانی دەر یاسی 20مايمۇنى 20&field=dict&id=A30A3DC55A039856120FF69FF7F0A646&source=suggest, 1 Nisan

2020.), (Ganj Nehri maymunu)

gañ < TochA/B gānk ~ gañk / < TochB gān (~TochA kānk ~ TochB kañk) < Skt.

gañgā

iduk kut:

EU. iduk kut: 1. Rütbe 2. Şehzade adı

uluğ suka bir altun yastuk aka ini tegid-ler birer kümüş yastuk iduk-kut-ka (SUK EM01/15)

(Büyük Su'ya bir altın yastık, ağabey kardeşlere birer gümüş yastık, İdikut'a...)

YU. idikut: 1. Unvan adı 2. Kişi adı 3. Devlet adı

idikut uyğur hanlıki (İL: İ. 202), (İdikut Uygur Hanlığı)

Genelde “*idok kut*” şeklinde geçen sözcük “tanrının gönderdiği kut” anlamındadır (ED. 46).

iduk kut>*idukut*>*idikut*

kasım:

EU. kasım: Kasım

bu nişan men kasım-nıñ ol (SUK Sa17/8)

(Bu damga işareti Ben Kasım'ındır.)

YU. kasım: قاسم Kişi adı (UKİK. 526)

“*kasım*” sözcüğü Yeni Uygurcada kişi adı olarak geçmektedir (UKİK. 526).

kasım> *kasim*

kıpçak:

EU. kıpçak: 1. Kıpçak 2. Kişi adı

(18) tanuk som-a tanuk (19) karağunaz tanuk kıpçak bu nişan biz-niñ (20) ol men asıǵ
bolmış olar-(21) ka inçge ayıtıp bitidim bu bitig (SUK SA26/18-21)

(Tanık Soma Tanuk karağunaz tanık Kıpçak. Bu nişan bizim. Ben Asıǵ Bolmış onlara
sorarak yazdım.)

beg buka bay buka yürüñ kıpçak il buka (SUK Mi20/2)

(Ben Boğa, Bay Boğa Beyaz Kıpçak il Boğa.)

YU. kıpçak: قىپچاق Kıpçak

hazırkı kazakıstannıñ merkizi ve gerbi kısımlırıda yaşıǵan köçmen türk kebile. (İL: Қ.
386), (Şimdiki Kazakistan'ın merkezi ve batı kısımlarında yaşayan göçebe Türk
kabilesi.)

kıpçak> kıpçak

koço:

EU. koço: Şehir adı

koço kızılık (AYK. e1/17)

(Koço Kızılı)

(4) koço kiüninde yorir iki üç kinlig otra yirte (5) tamgalıǵ yüz kuanpuğa üzüşdümiş
bu yüz kuanpu bitig kıl- (SUK Sa01/4-5)

(Koço pazarında geçerli, iki ucu enli, orta yerde damgalı 100 kuanpu'ya anlaştık.)

YU. kocu: قوچو Şehir adı

koçu uyğur hanlıķı (İL: Қ. 229), (Koçu Uyğur Kağanlığı)

Kaşgarlı Mahmut, “koçu, Uygur şehirlerinden biridir, orada bulunan bütün şehirlere bu ad verilir” diye belirtmiştir (S. 219). Buna karşı Gabain ve diğer Türkologlar bu ismin Çince “高昌-gao chang” sözünden geldiği tezini savunmaktadır⁵⁹⁷.

koço>koçu

lükçün:

EU.lükçün: Lükçün

(16) (min) begi-ke bir yastuk lükçün targu-ŋğa (17) yarım yastuk birip ağır kın tgir-men (SUK Mi03/16-17)

(Ming beyine bir yastuk, Lükçüng Targu’ya yarım yastuk vererek...)

YU.lükçün: لۈكچۈن Turpan şehri Piçan ilçesine 45 kilometre uzaklıktaki tarihi şehir.

Çince: 鲁克沁 Lu-ke-qin. Çince kayıtlarda “liu zhong cheng (柳中城)” şeklinde geçen şehir tarihte Turpan bölgesinin siyasi, ekonomi ve kültür merkezi olmuştur.⁵⁹⁸ Daimaitsui’da “Lu-ke-qin” adının “liu zhong cheng (柳中城) sözcüğünün arkaik telaffuzunda kaynaklanmış olduğunu ortaya koymuştur.⁵⁹⁹

lükçün> lükçün

mübarek:

EU. mübarek: 1. Mübarek, kutlu, kutsal 2. Kişi adı (SUK)

altmış altun alıp mübarek koç adlığ (SUK Sa26/5)

(Altmış altın alarak Müberak Koç adlı)

⁵⁹⁷ A. von, LeCog, Auf Hellas Spuren In Ostturkistan, “Berichte und Abenteuer der II. und III. deutschen Turfan-Expedition”, Leipzig, 1926 s. 27-40

⁵⁹⁸ <https://baike.baidu.com/item/柳中城/15608079>, Erişim. 15 Aralık. 2021.

⁵⁹⁹ Daimatsui, Turan Bölgesindeki Eski Uygur Yer Adları, Çv. Ahmet Karaman, Ankara, Türk Dünyası, 2019, S.47.

YU. mubarek: موبارەك 1. Mübarek, Mukaddes 2. Kutlama, tebrik etmede kullanılır

mubarek zémin (İL: M. 195), (Mübarek toprak)

dostum, mübarek bolsun, toy kıpsen. (İL: M. 195), (Arkadaşım, tebrik ederim, evlenmişsin.)

Arapça olan bu sözcük (BTS.1 600) kişi adı olarak geçmektedir.

mübarek>mubarek

nirvan:

EU. nirvan: Nirvana

(8) [kiç]ig tıtsısın nırvanğa (9) ıdıp kin timin ök özi nirvan (10) bulur yarlıkar...ötrü
tükel bilge (MAİT. 87/8-10)

((Tıpkı bunun gibi) mükemmel hikmetli Mayıtrı Burkan da nirvana'ya varmayı tasarlar.)

nirvanlıg orun bultaçı bolur...idiş (MAİT. 54/24)

(Nirvana yerini bulur.)

YU. nérvana: نيرۋانا Nirvana, Budizm'de her türlü isteklerden, duygulardan arınıp en yüksek makama erişmek durumu.

sansaradin azad bolup nérvanağa yétiş (İL: N. 406), (Sansaradan kurtulup Nirvanaya ulaşmak.)

nirvan < Sogd. nyrβ'n / < TochA/B nervām <Skt. nirvāṇa -Nirvāṇa⁶⁰⁰

ötügen:

EU. ötügen: 1. Yer adı 2. Kişi adı (SUK)

tanuq ötügen tmir bu tmğa bir ikegü (SUK Mi02/17)

⁶⁰⁰ Wilkens 2021: s. 491.

(Tanık Ötüken Temir, bu damga bir iki...)

YU. ötüken: ئۆتۈكەن

(Çevrimiçi) (http://cn.dict.izda.com/?a=search&type=cn_ug&q=于都斤

&field=dict&oq=于都斤

&id=4B5C27874CED6AC16E1255E53CCE83C8&source=suggest, 14 Temmuz.

2020)

Yer adı olarak kullanılan sözcük SUK metninde kişi adı olarak da geçmektedir.

tarhan:

EU. tarhan: 1. Tarkan, soyluluk unvanı 2. Kişi adı

(*bitig kıl*) *miş künte tükel birdim men adığ tarhan yme tükel (birtim)* (SUK Sa01/6)

(Sözleşmenin yapıldığı gün hepsini verdim, Ben Adığ Tarkan yine hepsini verdim.)

YU. tarhan: تارخان Çeşitli vergilerden muaf edilen sınıf, tabaka ya da kişi (İL: T. 28)

Eski Uygurcada soyluluk unvanı olarak kullanılan sözcük SUK metninde kişi adı

olarak geçmektedir. “Tarkan” unvanının menşei, Beveridge tarafından Eski Yunancaya,

hatta Etrüskçeye kadar götürülmüştür ⁶⁰¹. Buna karşılık Eberhard ve Sinor “tarkan”

unvanının menşeinin Türkçe “tar-” fiilinden geldiğini ifade etmektedir. ⁶⁰²

tatar:

⁶⁰¹ Abdülkadir Donuk, **Eski Türk Devletlerinde İdari-Askeri Unvan ve Terimler**, İstanbul, Türk Dünyası Araştırmaları Vakfı Yayınları, 1988, s. 45.

⁶⁰² Gerhard Doerfer, *Türkische und mongolische Elemente im Neupersischen unter besonderer Berücksichtigung älterer neupersischer Geschichtsquellen vor allem der Mongolen- und Timuridenzeit*, II: **Türkische Elemente im Neupersischen**, Wiesbaden: Franz Steiner Verlag, 1963-1975, s. 471

EU. tatar: Tatar

(5) *tenrim-niñ atam kédin ınal-nıñ tatar* (6) *teñrim-niñ küdegüm altmış tutuñ-nuñ* (7) *inim elig-niñ kelinim timiñ-niñ oğlum* (8) *küz-ü-nüñ kız-ım kütbeçük-nüñ bular yme* (9) *küsüşleri kanıp burқан bolzun-lar* (ETŞ. 218/5-9)

(Annem Sevinçük) Tanrının, damadım Altmış Tutung'un, küçük kardeşim Elig'in, gelinim Timing'in, oğlum Küzü'nün, kızım Kütbeçük'ün, bunların da arzuları yerine gelip, bitip, burkan olsunlar.)

YU. tatar: Татар

tatar milliti (İL: T. 9), (Tatar milleti)

Aslında bir Moğol ulusu olan Tatarlar'ın adına Orhon yazıtlarında rastlanır. Çinliler, Cengiz Han'dan önce Moğolca konuşan toplulukları ayırmadan hepsine Tatar adını vermişti. Moğol hâkimiyetinden sonra Türkçe konuşan bir kısım topluluklara, hatta bazan Orta Asya'daki Türkçe konuşan bütün kavimlere Tatar denilmiştir. Bugün Tatar kelimesi bir Türk boyunun adıdır ve genellikle İdil-Ural bölgesindeki Kazanlılar ve Kırımlılar için kullanılır⁶⁰³.

tavğaç:

EU. tavğaç: 1. Çin 2. kişi adı (SUK)

bu tamğa men tavğaç ynga -niñ ol (SUK WP01/24)

(Bu damga (işareti) ben Tabgaç Yanga'ındır.)

tavğaç tilintin türk (AYK. IV.74a. 343/11)

(Tabgaç dilinden Türkçeye çevirmiştir.)

YU. tabğaç⁶⁰⁴ **تبغاچ**: Eski dönemlerde Asya ve diğer bölgelerdekilerin Çin ve Çinliler

⁶⁰³ Faruk Sümer, Tatarlar, **İslam Ansiklopedisi 40.Cit**, İstanbul, 2011, s.168.

⁶⁰⁴ "Tavgaç, (Tabgaç, Tavgaç)" adı 鮮卑; Xiānbēi, yani Sibir kabileleri içerisindeki "Tuo-ba" (拓跋) veya "Tuo-ba Shi" (拓跋氏) diye bilinen kabile adından gelmedir. Tuo-ba kabile konferderasyonunda

için kullandıkları isimdir. (İL: T. 2)

Clauson, sözcüğün “tav-” fiiline {ğAç} ekinin eklenmesiyle yapıldığını belirtmiştir (ED. 438).

tavğaç>tabğaç

toħri:

EU. toħri: Tohar

küsen tilintin toħri tilinçe (evirmiş) (DKPAM. 07524)

(Küsen dilinden Tohar diline çevirmiş.)

YU. toħar: توخار Tohar

(http://cn.dict.izda.com/?a=search&type=ug_cn&q=توخار&field=dict, Erişim. 3 Mart 2020.)

toħri>toħrı>toħır>toħr>toħar

tunhuvan:

EU. tunhuvan: Tunhuang

tunhuvan balıkda ratnavaçırnı evinte (AYK. V.30a. 403/27)

(Tunhuang şehrinde Ratnavaçırın evinde...

YU. dünhuañ: دُونخُوَالِك Yer adı.

dünhuañ rayoni (Dunhuang bölgesi)

Çin'in Kansu eyaletinde bulunan şehir adıdır.

Hun, Dingling, Kırgız, Jujuan, Wuhuan ve doğu Siyanpileri gibi 31 kabile bulunuyordu. Tuo-ba'lar (拓跋) Kuzey Wei Hanedanlığı (M. S. 386 – 534) nı kurarak Çin'i aşağı yukarı 150 sene hakimiyeti altında tutmuştur. Dolayısıyla batıdaki kavimler Çin'i "Tabğaç" (Taughast) adıyla anmışlardır. Orhun Yazıtları'nda da görülen "Tabğaç" adı Orta Asya'da Çağatay dönemine kadar kullanılmaya devam etmiştir.

tunhuvan>dünhuan

turğan:

EU. turğan: Kişi adı

yorizun tanuḵ alp ƙ tiŋ turğan ƙutluḡ (SUK Lo04/6)

(Tanık Alp Ting Turgan Kutlug)

YU. turğan: تورغان kişi adı

turḡankamlarḡa baramduḡ? (İL: T. 321) (*Turgan ağabeylere gidecek miyiz?*)

Sözcük “turḡun” ve “*turḡan*” şeklinde erkek adı olarak kullanılır (UKİK. 302).

turti:

EU. turti: Kişi adı.

turti yir ögen (SUK Sa13/8)

(Turti’nin yeri Ögen nehri...)

YU. turdi: توردى Kişi adı

turdi aḡun (UKİK. 300) (Çocuḡun ölmemesi umuduyla koyulan isim.)

turti>turdi

tüpüt:

EU. түпüt: Tibet

tüpüt tilintin uyḡur tiliŋe [evirtim] (AYK. S.16b. 30/8)

(Tibet dilinden Uyğur diline çevirdim.)

tüpüt tiliŋe nas (AYK. S.16b. 30/13)

(Tibetçe: naz)

YU. tibet: تىبەت Tibet

tibet koyi (İL: T. 442), (Tibet koyunu)

tüpüt>tibet

türk:

EU. türk 1. Güçlü, güç 2. Kişi adı (SUK)

(0168) *türk küçüniñ .. kim..*(0169) *yek içkek* (0172) *elig begig ıraktan körüp* (0173) *ök öz körkin tegşürüp..* (0174) *çaştanı éligniñ yég üstünki* (0176) *katunınıñ körkin berlgürtüp* (0177) *elig beg basasınta yorıyu* (0178) *oğlağı ünin ünteyü elig* (0179) *beg-ke inçe tép tédi* (EUDÇ. 0168-0179)

(Senin gücünü, kudretini tanıdım. Şeytan...hükümdarlar hükümdarını uzaktan görüp, kendi dış görünüşünü değiştirip...Hükümdar Çaştanı'nın güzel hatununun görünüşüne girdi. Hükümdarın arkasından yürüyerek, tatlı ses tonu ile seslenerek hükümdara şöyle dedi:.)

arıtı kelmes sen yme türk yigit (sen) (DKPAM. 02441)

(Sen yine genç, yakışıklısın.)

bu nişan tanuķ türk buķa nın.. (SUK Sa15/13)

(Bu damga işareti tanık Türk Buka'nındır.)

YU. türk: *تورك* Türk, etnik ad (İL:T. 383)

türükler asasen türkiyede yaşaydu (İL:T. 383), (Türkler genele Türkiye'de yaşarlar.)

Asıl anlamı “meyve veya insanların olgunlaşması” olan sözcük daha sonra “genç, hayatın başında olan, dinamik” anlamlarında kullanılmış, daha sonra ise “güçlü” anlamından yola çıkarak etnik ad olan “Türk” anlamı kazanmıştır (ED. 542).

türkçe:

EU. türkçe: Türkçe

(24) *(yene nomnuñ)bir şlük enetkekçe azu Türkçe(1)atın atapyükünüp yi darma* (2)

sözlep bu nomug okıǵu ol (AYK. S.18a. 33/24, 18b.34/1-2)

(Yine nomdan bir mısra Hintçe ve Türkçe namını söyleyerek nomu okumalıdır.)

(3691)enetkekçe bolur türkçe evirser (3692) esri adaqlıǵ tep yörüǵ üner (DKPAM. 03691-3692)

((bu isim Hintçedir), Türkçe 'ye çevrildiği zaman “benekli” anlamına gelir.)

YU. türkçe: تۈركچه 1. Türklere ve onların diline, kültürüne ait olan her şey 2. Genel Türk Dili

türkçe kitap (İL:T. 383), (Türkçe kitap)

men Türkçe ügendim. (İL: T. 383), (Ben Türkçe öğrendim.)

“Türk” ismine “{+çA} ekinin eklenmesiyle yapılmıştır.

uyǵur:

EU. uyǵur: Uygur

[esen buķa şılaştı buķa atlıǵ beg] (11) başlap uyǵur uruǵ ķadaş ükôinte sööleşip (SUK WP06/11)

(Esen Buka, Şlastı atlı beglerden başlayarak Uygur soylu kardeşlerimin huzurunda konuşarak...)

uyǵur tilinçe ikileyü evirmiş (AYK IV. 74a. 343/12)

(Uygur diline göre tekrar çevirmiş.)

YU. uyǵur: ئۇيغۇر Uygur

uyǵur tili ķazaķistan, Özbekistan, ķırǵızistan ķatarlıķ döletlerdimu işlitilidu. (İL: U. 773), (Uygur dili Kazakistan, Özbekistan, Kırgızistan gibi ülkelerde de kullanılır.)

SONUÇ

Bu çalışmalarda çağdaş Türk lehçelerinden biri olan Yeni Uygurca sözcüklerin kökeni tespit edilmeye çalışılmış, Eski Uygurca söz varlığının Yeni Uygurcaya ne kadar kaynaklık ettiği konusunun açıklığa kavuşması amaçlanmıştır.

Uygurların bulunduğu coğrafyadaki etnik karışım, onların kimi zaman azınlık durumuna düşmesi, komşu dillerin birbirine etkisi ve şartların sınırlı olması Uygur Türkçesi'nin halk arasında ağız farklarının oluşmasına sebebiyet vermiştir. Bu bakımdan Yeni Uygurcanın ağızları da ayrıca araştırılması gereken bir konudur.

Çalışma sonunda eski Uygurcadan yeni Uygurcaya kadar süregelen toplam 950 isim kökenli sözcük tespit edilmiştir. Bu sözcükler içinde fonetik değişime uğramayan sözcük sayısı 321 tanedir.

Tablo 10: Sözcüklerin Fonetik Açıdan Dağılımı

Fonetik Açıdan Değişmeyenler	Fonetik Açıdan Değişenler	Toplam

321	629	950

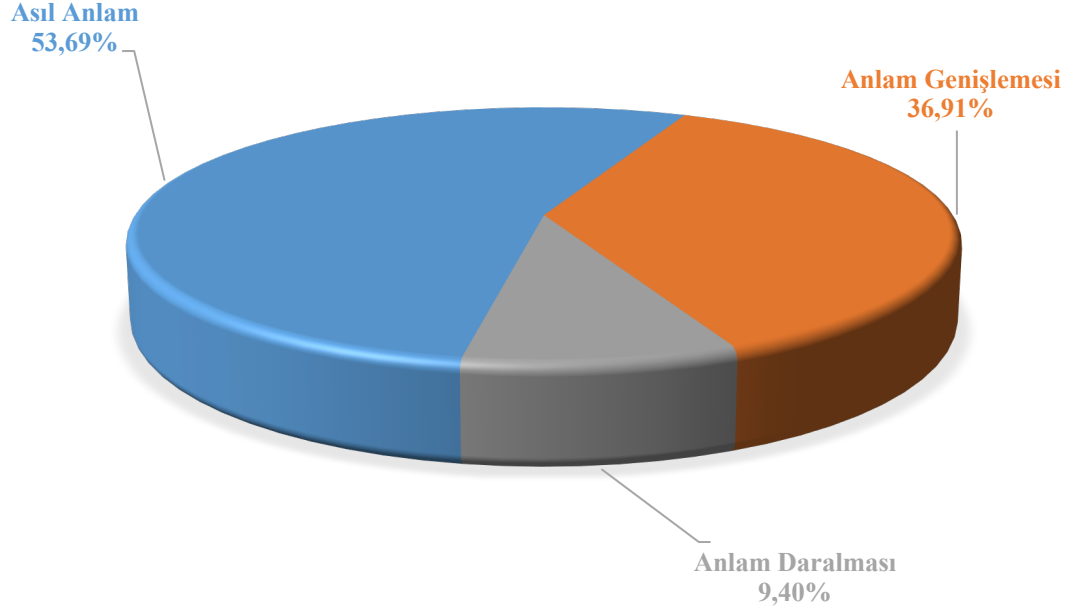

Fonetik değişime uğramamış sözcüklerde anlam genişlemesi veya daralmasına uğramadan asıl anlamı ile devam eden sözcüklerin sayısı 160'dır. Anlam daralmasına uğrayan sözcüklerin sayısı 28, anlam genişlemesine uğrayan sözcüklerin sayısı ise 110'dur.

Tablo 11: Fonetik Açıdan Değişmeyen Sözcüklerde Dağılım

Asıl Anlam	Anlam Genişlemesi	Anlam Daralması	Toplam
160	110	28	298

FONETİK AÇIDAN DEĞİŞMEYENLERDE DAĞILIM

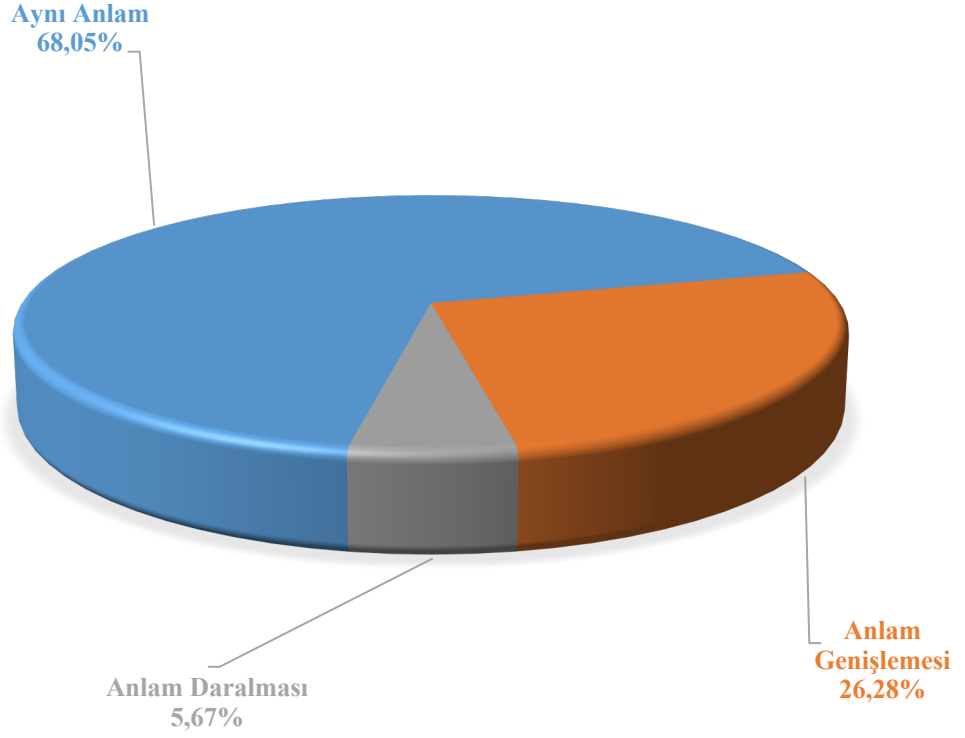

Fonetik değişimine uğramış sözcüklerde anlam genişlemesi veya daralmasına uğramadan asıl anlamı ile devam eden sözcüklerin sayısı 360'dır. Fonetik değişimine uğramış sözcüklerde Anlam genişlemesine uğrayan sözcüklerin sayısı 139, Anlam daralması uğrayan sözcüklerin toplam sayısı 30'dur.

Tablo 12: Fonetik Açidan Değişen Sözcüklerde Dağılım

Asıl Anlam	Anlam Genişlemesi	Anlam Daralması	Toplam
360	139	30	529

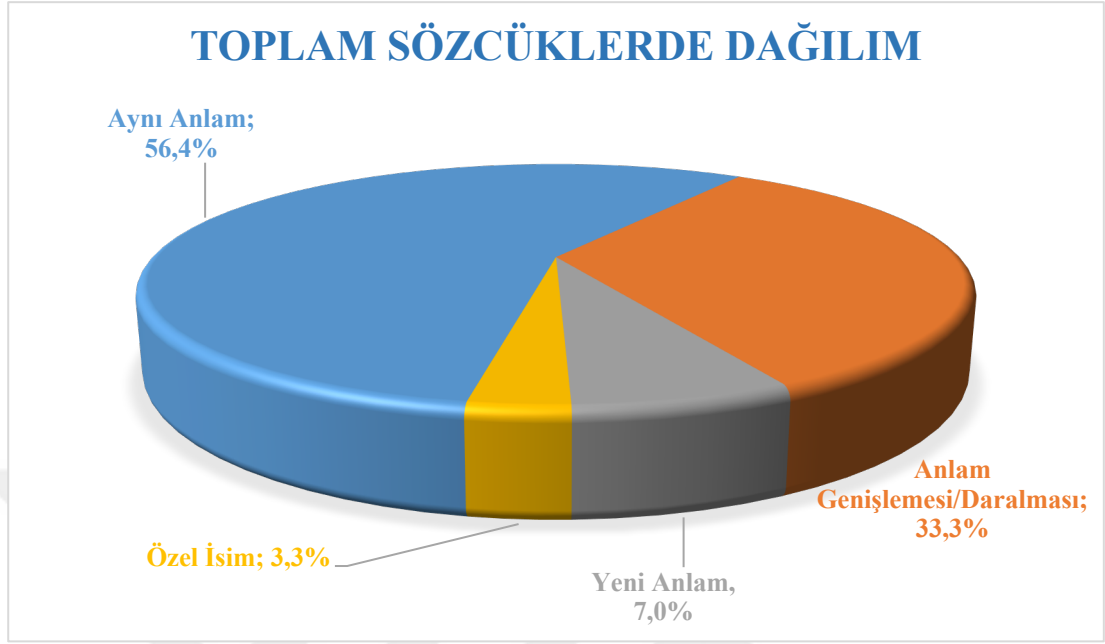
FONETİK AÇIDAN DEĞİŞENLERDE DAĞILIM

Sözcüklere toplu olarak baktığımızda, Eski Uygurcadan Yeni Uygurca asıl anlamı ile devam eden sözcük sayısı 534, anlam genişlemesi veya daralmasına uğramış sözcüklerin sayısı ise 321, asıl anlamını kaybedip yeni anlam kazanan sözcüklerin sayısı 65, özel isimlerin sayısı ise 30'dir.

Tablo 13: Toplam Sözcüklerde Dağılım

Aynı Anlam	Anlam Genişlemesi/Daralması	Yeni Anlam	Özel İsim	Toplam
534	321	65	30	950

İlk başlarda aynı coğrafyada yaşayan Türk boyları ortak inanç, dil ve geleneğe sahip olmuşlardır. Ancak devam eden asırlar içinde Türk boyları çok geniş coğrafi alanlara yayılmış, aralarındaki fiziki bağlantı zaman geçtikçe azalmış, hatta zaman zaman tamamen kopmuştur. Ama asırlar geçmesine rağmen Türk boylarının dili, inancı ve gelenekleri arasındaki benzerlikler hep kendini korumuştur. Bu hem şaşırtıcı hem sevindirici bir durumdur. Bizim de bu çalışmayla ortaya koyduğumuz gibi Çağdaş Türk Lehçeleri ile Tarihi Türk Şiveleri arasında yapılacak mukayeseli çalışmaların artması Türk boylarının dilleri arasındaki benzerlikleri daha açık bir şekilde ortaya çıkaracaktır.

KAYNAKÇA

- A Wu Ha Li, A : “Hui Hu Wen Jin Guang Ming Zui Sheng Wang Jing Di Shi
Li Ken San Pin Yan Jiu”, **Zhong Yang Min Zu Da Xue Tu Jue Yu
Yan Wen Hua Xi, Zhong Ya Xue Yan Jiu Suo, Tu Jue Yu
Yan Yu Wen Hua Yan Jiu**, S.45, 1996, p. 25.
- A Wu Ha Li, A : **Hui Hu Wen Jin Guang Ming Zui Sheng Wang Jing Di
Li Ken San Shi Pin Yan Jiu**, Geng Shimin Doğumunun 70. Yılı
Anma Serisi, Beijing, Minzu Yayınları, 1999.

- A, N Kononov : **Rodoslonoja Turkmen Sučinenie Abu'l Gazi Xana Xivinskogo**, Moskva- Leningrad, 1958.
- A. Von Le Coq : **İki Yıldız Nom, Türkçe Mani El Yazmaları**, Ankara, TDK Yayınları, 1936.
- Abdulla, Mömin : **Türkçe Uygurca Lügat**, Beijing, Minzu Yayınevi, 1989.
- Abdullah, Arslan : “Kumul’da Saklı Kalmış Kadim Soyadları ve Damgalar”, **Mahmud Al-Kaşgari’nin 1000. Doğum Yıldönümü Dolaysıyla Uluslararası Divan-ü Lügat-it -Türk Sempozyumu**, 2008, s. 173-182.
- Abdullah, Arslan : **Hazirki Zaman Uygur Tili**, Ürümçi, Maarip Neşriyatı 2004.
- Abdusemet, : **Yoruk Sahillar**, Almatı, Almatı Yazguçılar Neşriyatı, 1991.
- Nezer Hoca
- Abliz, : **Hazirki Zaman Uygur Tilining Dialektleridiki Özgirişler**, XinJiang, XinJiang Pedagogik Üniversitesi, 2009.
- Abdukerim
- Abliz, : “Lopnor Halk Şiirlirindiki Diyalektik Unsurlar”, **Dil ve Tercüme**, S.6, 2000, s. 35-42,
- Abdurehim
- Alyılmaz, Cengiz : **İpek Yolu Kavşağının Ölümsüzlük Eserleri**, Ankara, Atatürk Üniversitesi Yayınları, 2015.
- Anonim : “XinJiang Wei Wu Er Zi Zhi Qu Di Qi Ci Quan Guo Ren Kou Pu Cha Zhu Yao Shu Ju”, (Çevrimiçi) http://www.xj.xinhuanet.com/202106/14/c_1127561201.htm, 27 Ağustos 2021.
- Anonim : **Ottura Mektepler Üçün Omumi Tekrar**, Ürümçi, XinJiang Halk Sehiye Neşriyatı, 2007.

- Anonim : **XinJiang Uygur Özerk Bölgesi**, (Çevrimiçi)
https://tr.wikipedia.org/wiki/Sincan_Uygur_Özerk_Bölgesi,
26 Haziran 2020.
- Anonim : “XinJiang De Ren Kou Fa Zhan”, 21 Eylül 2021, (Çevrimiçi)
http://www.gov.cn/zhengce/202109/26/content_5639380.htm, 7 Kasım 2021.
- Anonim : **Zhong Lou Yu Tou, Miao Fa Lian Hua Jing. Guan Shi Yin Pu Sa Pu Men Ping**, 2012. (Çevrimiçi,
<https://baike.baidu.com/tashuo/browse/content?id=3751d6bc3e1b5763b8d1ca23>, 24 Ocak, 2022.
- Aptullah, Battal : **İbnü Mühennâ Lûgatı**, İstanbul, İstanbul Devlet Matbaası, 1934.
- Arat, Raşit Rahmeti : **Türk Dili Üzerine Araştırmalar, Uygur Devrine Ait Dil Örnekleri: Altun Yaruk**, İstanbul, 1936.
- Arat, Reşit Rahmeti : **Makaleler I**, Haz: Osman Fikri Sertkaya, Ankara, Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü, 1987.
- Arat, Reşit Rahmeti : “Eski Türk Hukuk Vesikaları”, **JSFO**, Cilt: XV (Sitzungsberichte der 6. Arbeitstagung der PIAC in Helsinki 4.-8. 6. 1963), 1964, s. 11-77.
- Arat, Reşit Rahmeti : **Eski Türk Şiiri**, 4. Baskı, Ankara, TTK Yayınları, 2007.
- Arslan Erol, Hülya : **Eski Türkçeden Eski Anadolu Türkçesine Anlam Değişimleri**, Ankara, TDK Yayınları, 2018.
- Atalay, Besim : **Kaşgarlı Mahmut, Divanü Lûgat-it-Türk Tercümesi**, 2. Baskı, Cilt:I-IV, Çev. B. Atalay, Ankara, TDK Yayınları, 1985.

- Ayazlı, Özlem : **Eski Uygurca Din Dışı Metinlerin Karşılaştırmalı Söz Varlığı**, Ankara, TDK Yayınları, 2016.
- Ayazlı, Özlem : **Altun Yaruk Sudur: VI. Kitap, Karşılaştırmalı Metin Yayını**, Ankara, TDK Yayınları, 2012.
- Aydın, Erhan : **Eski Uygur Yazıtları**, Konya, Kömen Yayınları, 2011.
- Ayup, Tursun : **Qedimki Uyğur Tili Oqushliqi**, Beijing, Milletler Neşriyatı, 1998.
- Ayup, Tursun; Sayit, Muhammet : **Qedimki Uyğur Til -Yéziqidiki Altun Yaruq**, Ürümçi, XinJiang Halk Neşriyatı, 2001.
- Rehim
- Ayup, Tusun; İsrabil, Yusup; Hoca Abdukıyum : **Qedimki Uyğur Yazma Yadikarlıqliridin Tallanmılar**, Ürümçi, XinJiang Halk Neşriyatı, 1983.
- Aziz, Seyfettin : **Satuk Buğra Han**, Ankara, Ocak Yayınları, 1998.
- Bağı, Abdurehim : **Uyğur Qedimki Kitabetçilik Medeniyetidin Örnekler**, Ürümçi, (Çevrimiçi)
https://turkistanilibrary.com/sites/default/files/uyghru_qedimqi_zaman_kitabetqilik_medeniyiti.pdf, 15. 6. 2022.
- Bang, W. : “Manichaeische Laien – Beichtspiegel”, **Le Museon**, 1923.
- Barthold. V. : **Orta Asya Türk Tarihi Hakkında Dersler**, İstanbul, Türk Tarih Kurumu Yayınları, 1927.
- Barutçu, F. Sema : “Maniheizt ve Budist Çevrelerde Türk Şiiri”, **TDAY-B**, 1991, s. 69-87.
- Batır, Has : “Meng Gu Wen Yu Hui Hu Wen (Jin Guang Ming Jing) Guan Xi Chu Tan-Yi She Shen Si Hu Gu Shi Wei Zhong

- Xin”, **Zhong Yang Min Zu Da Xue Xue Bao**, Vol.3, 2018, s. 149-156.
- Batır, Has : “Yuan Dai Meng Gu Wen Fo Jiao Wen Xian Yu Qi Dui Ying Hui Hu Wen Wen Ben Bi Jiao Yan Jiu”, **Zhong Yang Min Zu Da Xue Xue Bao**, Vol.2, 2021.
- Beichuan Zhou : “Hui Hu Wen Jin Guang Ming Jing Di Ba Pin Yan Jiu”, **XinJiang Da Xue Xue Bao**, Vol. 2, 1995.
- Caferoğlu, Ahmet : **Eski Uygur Türkçesi Sözlüğü**, Ankara, TDK Yayınları, 1968.
- Chuanming, Rui : **Mo Ni Jiao Tu Jue Yu Qian Hui Si Xin Yi He Jian Shi**, Shi Lin, Shang Hai, 2009.
- Clauson, Gerard : **An Etymological Dictionary of Pre-Thirteenth Century Turkish**, Oxford, 1972.
- Çağatay, Saadet : **Altun Yaruk’tan İki Parça: 1. Küü Tav’ın Canlıları Öldürdüğünden Dolayı Gördüğü Ceza, 2. Üç Prensle Pars Hikayesi (Prens Mahasatvi)**, Ankara, TTK Yayınları, 1945.
- Çağatay, Saadet : **Türk Lehçeleri Üzerine Denemeler**, Ankara, Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Yayınları, 1978, s. 95.
- Çetin, Engin : **Altun Yaruk Sudur Sekizinci Kitap**, Adana, Karahan Kitapevi, 2017.
- Çetin, Engin : **Altun Yaruk Yedinci Kitap, Berlin Bilimler Akademisindeki Parçaları, Karşılaştırmalı Metin, Çeviri, Açıklamalar, Dizin**, Adana, Karahan Kitabevi, 2012.
- Demirci, Ümit : **Eski Uygurca Dört Çatik: ①Çaştanı Beg Çatığı**
Özgür : **②Maymunlar Beği Çatığı ③Dantipali Beg Çatığı**

④Mukaddes Tavşan Çatığı, İstanbul, Kesit Yayınları, 2015.

Devellioğlu, Ferit : **Osmanlıca-Türkçe Ansiklopedik Lügat** (Eski ve Yeni Harflerle), Ankara, Aydın Kitabevi, 2012.

Dmitrieva, L. B. : **Chuastuanift, Vvedenie, Tekst, Perevod, Tjurkologičeskie Issledovanija**, Moskva, 1963.

Doğan, Levent : **Uygur Türkçesi Grameri**, İstanbul, Paradigma Akademi, 2016.

Doğan, Levent; : **Yeni Uygur Türkçesi ve Edebiyatı**, Türkler Ansiklopedisi, Durmuş, Cilt: XX, Ankara, Yeni Türkiye Yayınları, 2002.

Oğuzhan

Ehlers, Gerhard : “Alttuerkische Handschriften”, **Teil:2**, S.15-24, 1987, s.112-157.

Elmalı, Murat : **Eski Uygurca Altı Dişli Fil Hikayesi**, Ankara, TDK Yayınları, 2019.

Elmalı, Murat : “A Buddhist Story in Old Uighur Turkish: Sena-Upesena Story”, **International Journal of Central Asian Studies**, Cilt: XXXXVIII, 2013, s.155-188.

Elmalı, Murat : “Çaştanı Beg Hikayesi’ne Ait Yeni Belgeler”, **Türk Dili ve Edebiyatı Dergisi**, Cilt: Cilt: XXXXVIII, S. 48, 2013, s. 47-62.

Elmalı, Murat : “Eski Uygurcada Üçüncü Günaha Ait Belgeler”, **Türkiyat Mecmuası**, Cilt: XXIII, S.1, 2013, s. 53-87.

Elmalı, Murat : “Göstergebilim Açısından Eski Uygurca Kuanşi İm Puser”, **Türk Kültürü İncelemeleri Dergisi** 30, 2014, s. 245-268.

- Elmalı, Murat : **Daśakarmapathaavadānamālā**, Ankara, TDK Yayınları, 2016.
- Elverskog, Johan : **Uygur Buddhist Literature**, Silk Road Studies, Belgium, Brepols Publishers, 1997.
- Emet, Erkin : **Doğu Türkistan Kaşgar Ağzı**, Ankara, TDK Yayınları, 2018.
- Emet, Erkin : **Doğu Türkistan Uygur Ağzıları**, Ankara, TDK Yayınları, 2015.
- Emet, Erkin : **Uygur Türkleri**, Türkler Ansiklopedisi, Cilt: II, Ankara, Yeni Türkiye Yayınları, 2003.
- Eraslan, Kemal : **Eski Uygur Türkçesi Grameri**, Ankara, TDK Yayınları, 2012.
- Ercilasun, Ahmet : **Başlangıçtan Yirminci Yüzyıla Türk Dili Tarihi**, Ankara, Akçağ Yayınları, 2008.
- Ercilasun, Ahmet : **Türk Lehçeleri Grameri**, Ankara, Akçağ Yayınları, 2007.
- B.
- Erdal Marcel : **Old Turkic Word Formation: A Functional Approach to the Lexicon**, Otto Harrassowitz Verlag, 1991
- Eren, Hasan : **Türk Dilinin Etimolojik Sözlüğü**, Ankara, TDK Yayınları, 1999.
- Ergin, Muharrem : **Ebu'l-Gazi Bahadır Han, Türklerin Soy Kütüğü**, Haz. M. Ergin, İstanbul, Ötüken Yayınları, 1974.
- Ethel, Stewart G. : **Cengiz'in Hücumundan Kaçan Türkler**, Çev. Eşrep Bengi Özbilen, İstanbul, Türk Dünyası Araştırmaları Vakfı, 2000.

- Fedakar, Durdu : “Das Alttürkische in Sogdischer Schrift Textmaterial und Orthographie (Teil II)”. **UAJb** Neue Folge 13, 1994, s. 133-157.
- Finch, Roger : “Chapter XXX of the Uighur Suvānaprabhāsottama Sūtra (Altun Yaruq)”, **Waseda Daigaku Gogaku Kyoiko Kenyuko Kiyo**, 1988.
- Fuxue, Yang : “Ba Li Cang Dun Huang Ben Hui Hu Wen Mo Ni Jiao Jiao Tu Qian Hui Si Shi Yi”, **Duan Huang Xue**, Vol.16, 1980.
- Fuxue, Yang : “Fo Jiao Yu Hui Hu Jiang Chang Wen Xue”, Gao Xiong, **Pu Men Xue Bao**, S. 26, 2005, s. 233-250.
- Fuxue, Yang : “Hui Hu Wen Fo Jiao Bi Yu Gu Shi Yan Jiu- Yi Tu Lu Fan Ben Hui Hu Wen -Shi Chi Wang De Gu shi Wei Lie”, **Pu Men Xue Bao**, Vol. 36, 2006, s. 35-36.
- Fuxue, Yang : “Hui Hu Wen Tu Wang Ben Sheng Ji Xiang Guan Wen Ti Yan Jiu”, **Si Chuan Fo jiao Yan Jiu Suo**, S.32, 2006, s. 64-71.
- Fuxue, Yang : “Mo Ni Jiao Wen Xian Bai Nian Hui Gu”, **Zong Jiao Wen Xue**, S. 12, 2016, s.67.
- Fuxue, Yang : “Yuan Dai Hui Hu Wen Xian: Nong Nu Mian Fu Qing Yuan Shu Yan Jiu”, **XinJiang Wen Wu**, S. 4, 1988, s. 69-77.
- Gabain, Annemarie Von : **Maitrisimit I. Faksimile der Altürkischen Version Eines Werkes der Buddhistischen Vaibhasika-Schule**, Franz Steiner, Wiesbaden, 1957.
- Gabain, Annemarie Von : **Maitrisimit II. Faksimile der Altürkischen Version Eines Werkes der Buddhistischen Vaibhasika-Schule**, Berlin, Academia Verlag, 1961.

- Gabain, : **Türkische Turfan-Texte X**, Berlin, APAW, 1959.
- Annemarie Von
- Gaffar, Amina : “Yeni Uygurcanın Diyalektleri ve Milli Edebi Dilin Temel Diyalekt ve Telaffuzu Hakkında”, **Dil ve Tercüme**, S.12, 2008, s. 23-34.
- Gerhard, Ehlers : **Alttürkische Handschriften. Teil 2: Das Goldglanzsūtra und der Buddhistische Legendenzyklus Daśakarmapathaavadānamālā**, Stuttgart 1987.
- Gopuri, Gulam : **Uygur Şiveleri Sözlüğü**, Beijing, Minzu Yayınevi, 1986.
- Gopuri, Gulam : **Uygur Klasik Edebiyatından Kısa Sözlük**, Beijing, Minzu Yayınevi, 1986.
- Göçmen, : “Türklerin Kullandığı Alfabeler”, **Türk Dünyası Kültür ve Muammer Sanat Dergisi**, S. 26, 2008.
- Gömeç, Saadettin : **Türk Cumhuriyetleri ve Toplulukları Tarihi**, Ankara, Akçay Yayınları, 2003.
- Gömeç, Saadettin : **Uygur Türkleri Tarihi ve Kültürü**, Ankara, Akçay yayınları, 1997.
- Gulcalı, Zemire : **Altun Yaruk Sudur X. Kitap**, Ankara, TDK Yayınları, 2021.
- Gulcalı, Zemire : **Eski Uygurca Altun Yaruk Sudur’dan “Aç Pars” Hikayesi**, Ankara, TDK Yayınları, 2015.
- Guoxiang, Zhu : **Hui Hu Wen Wen Xian Zhong De Fan Yu Jie Ci Yan Jiu**, Shang Hai, Gu Ji Chu Ban She, Shang Hai, 2021.
- Gülensoy, Tuncer : **Türkçe Sözlüklerin Köken Bilgisi Sözlüğü**, Ankara, TDK Yayınları, 2017.

- Gy, Németh : **Attila ve Hunları**, 2. Baskı, İstanbul, Türk Milli Kültürü, 1983.
- Hacmann : **Chinesische Philosophie**, München, 1927.
- Hamilton, James : “Manuscripts Ouïgours du IXe-Xe Siècle de Touen- Houang.” **Peeters**, vol. I. nr. 31, 1986, p.27-31.
- Hamilton, James : **Dunhuang Mağarası’nda Bulunmuş Buddhacılığa İlişkin**
Russell **Uygurca El Yazması: İyi ve Kötü Prens Öyküsü**, Çev. Vedat Köken, Ankara, TDK Yayınları, 2011.
- Heyderop, A. T. : “Sovit İttipakidiki Uyğurlaning Edebiy Tilni Berpa Qiliş Ceryani”, **Qeshqer Pidagogika İnstitutı İlmiy Jornili**, S.4, 1993.
- Himran, Saadet : **Uygurca Üç Hikâye**, İstanbul, İbrahim Horoz Basımevi, 1946.
- Hoca, : **Qedimki Uyğur Yazma Yadikarlıqlaridin Tallanma**,
Abdukıyım; Ürümçi, XinJiang Halk Neşriyati, 1984.
- Ayup, Tursun;
Yusup, İsrabil
- Huart, Cl. : “Le Conte Bouddhique Des Deux Frères En Langue Turque Et En Caractères Ouïgours”, **Journal Asiatique**, Cilt: III, S.11, Ocak-Şubat 1914, s. 5-57.
- Hurvitz, Leon : “Scripture of The Lotus Blossom of the Fine Dharma”, **Columbia University Press**, 1976.
- İlcul, Ahmet : **Çin-Türkistan Hatıraları-Şanghay Hatıraları**, Çev. Yusuf Kemal Gedikli, İstanbul, Ötüken Yayınları, 1999.
- İmin, Halmurat : “İkki Teginniñ Hikayisiniñ Bayan Alahidiliki Heqqide”, **Miras Jornili**, 2006, S.2. s.37-41.

- İminop : **Uygur Kazak Yézikini İnqilabiy Roh Bilen Omumlaşturayli**, Ürümçi, XinJiang Helk Neşriyati, 1965.
- İsrapıl, Dilara; : “Neu Entdeckte Bruchstücke der Maitrisimit aus Närnasi in Laut, Peter Jens; Qomul (VR China)”, **Ural-Altaische Jahrbücher Neue Folge**, S. 25, 2013.
- Semet, Ablet
- İzgi, Özkan : **Orta Asya'nın En Eski Kùltürleri ve Çin Medeniyeti ile İlişkiler, Türkler**, CİLT:I, Ankara, Yeni Türkiye Yayınları, 2002.
- İzgi, Özkan, : **Çin Elçisi Wang Yan-Te'nin Uygur Seyahatnamesi**, Ankara, Türk Tarih Kurumu, 1989.
- Jiasheng, Feng : “1959 Ha Mi Xin Fa Xian De Hui Hu Wen Fo Jing”, **Wen Wu**, Vol Z6-7, 1962.
- Jing Wei, Li : **Hui Huwen She Hui Jing Ji Wen Shu Yan Jiu**, Ürümçi, Xinjiang Da Xue Chu Ban She, 1996.
- Jingwei, Li : “Gu Dai Wei Wu Er Wen Xian, Mo Ni Jiao Tu Qian Hui Ci Yi Shi”, **Shi Jie Zong Jiao Yan Jiu**, 1982, s.57-78.
- Jingwei, Li : **Tu Lu Fan Hui Hu Wen She Hui Jing Ji Wen Shu Yan Jiu**, Ürümçi, XinJiang Ren Min Chu Ban She, 1996.
- Jizhong, Zhang : **Ürümçi Söhbetidin Şinjang Tinç Azad Bolganga Keder**, Ürümçi, XinJiang Helk Neşriyati, 1987.
- John, Ramstedt, : “Four Uigurian Documents”, **Across Asia from West to East in 1906-1908 II**, Ed. C. G. Mannerheim, Helsinki, Suomalais-Ugrilainen Seura, 1940, s. 1-12.
- Gustav
- Kafesoğlu, : **Uygurlar**, Ankara, Türk Dünyası El Kitabı, 1976.
- İbrahim

- Kasım, : **Uygur Tili Dialékt Şiviliriniñ Alahidiliki**, Ürümçi, Muhebbet; Xinjiang Halk Neşriyatı, 2012.
- Rahman, Taş;
Halik, Seltenet
- Kaşgarlı, Sultan : **Çağdaş Uygur Türklerinin Edebiyatı**, Ankara, Kültür Mahmut Bakanlığı Yayınları, 1998.
- Kaşgarlı, Sultan : **Modern Uygur Türkçesi Grameri**, İstanbul, Orkun Mahmut Yayınevi, 1992.
- Kaşgeri, Molla : **Keşker Tarihi**, Keşker, Keşker Uygur Neşriyatı, 1980.
- Mir Salih
- Kaya, Ceval : **Altun Yaruk (Giriş-Metin-Dizin)**, 1. Baskı, Ankara, TDK Yayınları, 1994.
- Keskin, Berker : **Eski Uygur Türkçesi Hukuk Belgeleri ve Söz Varlığı** (Yayımlanmamış Doktora Tezi), İstanbul, İstanbul Üniversitesi, 2020.
- Klimkeit, Hans-J : **Buddhism in Turkish Central Asia**, Brill, CİLT: 37 ,1990.
- Komisyon : **Karşılaştırmalı Türk Lehçeleri Sözlüğü**, Ankara, Kültür Bakanlığı Yayınları, 1991.
- Komisyon : **Uygurlarniñ Kısqıçe Tarihi**, Ürümçi, XinJiang Halk Neşriyatı, 2006.
- Komisyon : “Zaman Uygur Dili Kumul Şivesi Hakkında İlk Araştırma”, **Dil ve Tercüme**, S. 5, 1985, s. 24-35.
- Komisyon : **Uygur Dilinin İzahlı Lügati (Kısaltılmış Nüshası)**, Ürümçi, XinJiang Halk Yayınevi, 1999.

- Komisyon : **Yeni Uyurcanın Ses, Gramer ve Sözcük Bakımından Karşılaştırmalı Söz Varlığı**, Beijing, Minzu Yayınevi, 2011.
- Komisyon : **DLT Uyurca Nüshası I-II-III**, Ürümçi, XinJiang Halk Yayınevi, 1983.
- Komisyon : **Uyur Dilinin İzahlı Lügati** (Cilt I-VI), Beijing, Minzu Yayınevi, 1990, 1991, 1992, 1994, 1995, 1998. (I. cilt (a-p) 809 s.; II. cilt (t-h) 908 s.; III. cilt (d-f) 946 s.; IV. cilt (k-l) 946 s.; V. cilt (m-ü) 904 s.; VI. cilt (v-y), 784 s.)
- Komisyon : **Uyurca Eski Türkçe Sözlük**, Ürümçi, XinJiang Gençlik Yayınevi, 1989.
- Komisyon : **Yéni Uyurçiniñ Diyalekt ve Şiviliri Sözlüğü**, Beijing, Milletler Neşriyatı, 2007.
- Komisyon : **Hazırkı Zaman Uyur Tili Grammatikisi**, Ürümçi, XinJiang Halk Neşriyatı, 1996.
- Komisyon : **Hazırkı Zaman Uyur Tiliniñ Diyalekt Şiveleri Sözlüğü**, Beijing, İjdimai Penler Akademisi Til Tetkikat Orni, 2017.
- Komisyon : **Uyur Tili**, Ürümçi, XinJiang Maarip Neşriyatı, 1984.
- Komisyon : **“XinJiang Géziti”**, (Çince ve Uyurca Sayı), 9 Şubat 1957.
- Komisyon : **“Han yu De Zi Mu Biao Xiang Guan Yan Jiu”**, **Renmin Ribao**, 1957.
- Komisyon : **Az Sanlıq Milletler Yézik islahati**, Beijing, Til Yézik Komititi, 1957.
- Komisyon : **Uyur Yéngi Yézikining Addi İmla Kaidisi**, Ürümçi, XinJiang Halk Neşriyatı, 1965.
- Komisyon : **Sulian Dui Zhong Guo Minzu Zhengci De Guan Dian**,

Beijing, Milletler Neşriyatı, 1960.

- Korkmaz, Feryal; Keskin, Berker : “İpek Yolundaki Eski Uygur Ticari İlişkileri”, **Uluslararası İpek Yolu Sempozyumu Türkiye ile Kore Arasında Uygarlıkların Etkileşimi (2-3 Temmuz 2018, İstanbul)** Ed. Fikret Turan, Filiz Ferhatoğlu, Cezmi Bayram, İstanbul, İstanbul Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü, 2018, s. 83-96
- Köprülü, Fuad : **Türk Edebiyatı Tarihi**, İstanbul, Milli Matbaa, 1926.
- Laut, Jens Peter : “Die Zehn Gebote auf Alttürkisch: Betrachtungen Zur Daśakarmapathaavadānamālā”, **Studies on the Inner Asian Languages XVII**, Osaka 2002, s. 61-76.
- Laut, Jens Peter : **Der Frühe Türkische Buddhismus und Seine Literarischen Denkmäler**, Bant 21, 1986.
- Laut, Jens Peter : **Zur Neuen Hami-Handschrift Eines Alttürkischen Buddhistischen Legendenzyklus**, Berlin, 1996, s. 189-199.
- Ligeti, Louis : **Bilinmeyen İç Savaş**, Ankara, TTK Yayınları, 1986.
- Lin, Gui; Huafeng, Dong : “Bo Lin Tu Lu Fan Wen Xian Zhong De Mo Ni Jiao Tu Qian Hui Ci Shi Yi”, **Dong Fang Xue Ji Kan**, S. 67, 2007.
- Ling, Zheng : **Mi Le Hui Jian Ji Yi Ben Dui Kan Yan Jiu- Hui Hu Wen (Hami Ben) Yu Tu Huo Lo wen A Wen Ben Zhi Bi Jiao**, Gan Su Ren Min Chu Ban She, Gan Su, S. 78, 2015.
- Lou Yu Tou, Zhong; FaLian, Miao; Jing. Hua : **Guan Shi Yin Pu Sa Pu Men Ping**, 2012. (Çevrimiçi), <https://baike.baidu.com/tashuo/browse/content?id=3751d6bc3e1b5763b8d1ca23>, 24 Ocak 2022.

- Mamut, Mehriğöl : “Kedimki Uygur Yezikidiki Altun Yarukniñ 14. Babi Çintamani”, XinJiang **İjdimai Penler Tetkikati Jornili**, Vol 1, 1996.
- Mansuroğlu, Mecdut : “Maitrisimit: die Alttürkische Version Eines Werkes der Buddhischen Vaibhaṣika-Schule”, (Budist Vaibhaṣika okuluna ait Eski Türkçe bir versiyon), **İÜ-TDED**, 1956. 113 levhalık tıpkıbasım. 8, 1958, s. 136-138.
- Maue, Dieter; Röhrborn, Klaus : “Ein Caityastotra aus Dem Alttürkischen Goldglanz-Sūtra”, **Zeitschriften der Deutschen Morgenländischen Gesellschaft**, Band 129, 1979.
- Maue, Dieter; Sertkaya, Osman Fikri : “Drogenliste und Dhāraṇī Aus Dem, Zauberbad der Sarasvatī, des Uigurischen Goldglanzsūtra” (Teil:I), **Ural-Altaische Jahrbücher Neue Folge**, Band 6, 1986, s. 76-99.
- Mert, Abdullah : “Eski Uygur Türkçesi’yle Çaştanı Beg Masalı”, (**Giriş-Metin-Çeviri-Notlar-Dizin-Tıpkıbasım**), On Dokuz Mayıs Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Türk Dili ve Edebiyatı Ana Bilim Dalı Türk Dili Bilim Dalı, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, İstanbul, 2014.
- Ming, Chen : “Hui Hu Wen (Jin Guang Ming Jing) Zeng Shan Gai Xie Xian Xiang Ju Yu Yi Di Jiu Juan Er; Shi Wu Pin (Zhang Zhe Zi Liu Shui Pin) Wei Lie”, **Ta Li Mu Da Xue Xue Bao**, Vol.3, 2014.
- Ming, Chen : “Hui Hu Wen (Jin Guang Ming Jing) Zhong Ji Yu De Fan Yi Te Se Chu Shen-Yi di Er Shi Er Liu Ping Wei Li”, **Ka Shen Shi Fan Xue Yuan Zhong Yu Xi**, S. 24, 2021.

- Müller W. K. : **Çaştani Bey Hikayesi**, Çev. S. Himran, İstanbul, Gabain A.von Bühraneddin Erenler Matbaası, 1945.
- Müller, W.K. : **Uigurica II**, APAW Nr. 3, 1910.
- Müller, W.K. : “Handschriften- Reste in Estranglo- Schrift aus Turfan, Chinesisch – Türkistan”, **Sitzungsberichte der Preussischen Akademie der Wissenschaften**, Berlin, 1904, p.241-268.
- Müller, W.K. : **Uigurica I**, Akpaw, Berlin, Plates, I-II, 1908.
- Müller, W.K.; Gabain, Annemarie von : **Uigurica IV**, Berlin, 1931.
- Necip, E. : **Yeni Uygurca Sözlüğü**, Ankara, TDK Yayınları, 2008.
- Necipoviç Orkun, H. Namık : **Eski Türk Yazıtları**, I-IV, İstanbul, İstanbul Devlet Basım Evi, 1936-1941.
- Orkun, Hüseyin : **Prens Kalyanamkara ile Papamkara Hikâyesinin Namık Uygurcası**, Ankara, TDK Yayınları, 1940.
- Osmanof, Mirsultan : **Hotan Diyalekti**, Ürümçi, XinJiang Halk Yayınevi, 2004.
- Osmanof, Mirsultan : **Hazirki Zaman Uygur tiliniñ Kumul Şivisi**, Ürümçi, XinJiang Halk Yayınevi, 1997.
- Osmanof, Mirsultan : **Uygur Dilinin İmla ve Telaffuz Lügati**, Ürümçi, XinJiang Halk Yayınevi, 2006.
- Osmanov, Mirsultan; Sabit Abdurişit : **Hazirki Zaman Uygur Edebiy Tilining İmlasi Heqqide Savat**, Ürümçi, XinJiang Halk Neşriyati, 1987.

- Osmanuv, : **Hazirki Zaman Uygur Tili Dialikitleri**, Ürümçi, XinJiang
Mirsultan Yaşlar Ösmürler Neşriyatı, 1990.
- Öger, Adem : **Uygur Türkleri Arasında Satuk Buğra Han**, İzmir, Ege
Üniversitesi Basımevi, 2012.
- Ölmez, Mehmet : **Altun Yaruk III. Kitap V. Bölüm**, Ankara, Türk Dilleri
Araştırma Dizisi, 1991.
- Ölmez, Mehmet : **Altun Yaruk, III. Kitap (= 5. Bölüm)**, Ankara, Türk Dilleri
Araştırma Dizisi, 1991.
- Özbay, Betül : **Huastuanift Manihaist Uygurların Tövbe Duası**, TDK
Yayınları, 2014.
- Özönder, Sema : **Eski Türklerde Dil ve Edebiyat**, Türkler, Cilt: III, Ankara,
Barutçu Yeni Türkiye Yayınları, 2002.
- Özönder, Sema : **Üç İtigsizler (Giriş-Metin-Tercüme-Notlar-İndeks-XXX**
Barutçu **Levha)**, Ankara, TDK Yayınları, 1998.
- Öztürk, Rıdvan : **Yeni Uygur Türkçesi Grameri**, Ankara, TDK, 1994.
- Özyetgin, Ayşe : **İslam Öncesi Uygurlarda Toprak Hukuku**, İstanbul,
Melek Ötüken Neşriyatı, 2014.
- Özyetkin, Ayşe : **Eski Türk Vergi Terimleri**, Ankara, Köksav Yayınevi,
Melek 2004.
- Pelliot, P : “La Version Ouigoure de l’histoire des Princes Kalyânankara
et Pâpamkara”, **TP Leiden**, 1914, s. 225-272.
- Qiaoyun, Zhang : “Hui Hu Wen (Jin Guang Ming Jing) Ji Song De Ti Li Cheng
Shi He Wen Ti Fan Yi”, **Zhong Yang Min Zu Gu Wen Zi**
Yan Jiu Hui, S.14, 2016.

- Qiaoyun, Zhang : “Hui Hu Wen Fo Jing De Kou Tou Cheng Shi Te Zheng- Yi
(Jing Guang Ming Jing. She Shen Ci Hu Pin) Wei Lie”,
Zhong Yang Min Zu Da Xue, Vol.5. 2001.
- Radloff W. : **Chuastuanift, Das Bussgebet der Manicher**, St.
Petersburg, 1909.
- Radloff W. : “Altuigurische Sprachproben aus Turfan”, **Nachrichten** über
die von der Kaiserlichen Akademie der Wissenschaften zu St.
Petersburg im Jahre 1898 Ausgerüstete Expedition, Heft I,
Haz. D. Klementz, St. Petersburg, **Akademii Nauk**, 1899, s.
55-83.
- Radloff W. : **Kuan-Şi-İm Puser, Eine Türkische Übersetzung des
XXV. Kapitels der chinesischen Ausgabe des
Saddharmapuṇḍarīka**, St. Petersburg, 1911.
- Radloff W. : **Suvarnaprabhasa (Das Goldglanz- Sutra), I-III**,
Leningrad, 1930.
- Raschmann, Simone : **Die Kapitel über die Heilung der Krankheiten und das
Lehren der Tat des Jünglings Udakanisya im
uigurischen Goldglanzsūtra** (24. und 25. Kapitel), Berlin,
Humboldt Universität, 1981. (Yayınlanmamış Mezuniyet
Tezi)
- Raschmann, Simone : **Alttürkische Handschriften Teil 6, Berliner Fragmente
des Goldglanz-Sūtras, Teil 2: Viertes und Fünftes Buch**,
Band XIII/14, Stuttgart 2002.
- Raschmann, Simone : “Hui Hu Wen Jin Guang Ming Jin Xin Fa Xian”, **He Xi Xue
Yuan Xue Bao**, Vol. 1, 2020.

Christiane;

Bowen, Song

Rehim, : **Uygur Helk Makal Temsilliri**, Ürümçi, XinJiang Halk
Muhammet Yayinevi, 1979.

Röhrborn, Klaus : “Ein Neuer Impuls zur Erforschung des Alt türkischen
Goldglanz–Sūtras”, **V. Milletler Arası Türkoloji Kongresi,**
Tebliğler, I. Türk Dili, CİLT: I, 1985.

Röhrborn, Klaus : “Śūnyavāda und Vijñānavāda, Zentralasiatische Resonanzen
eines Schulstreits”, **Ural–Altaische Jahrbücher Neue
Folge**, Band 5, 1985.

Röhrborn, Klaus : “Zur Rezeption der Chinesisch–Buddhistischen
Terminologie im Alt türkischen”, **Wiener Zeitschrift für die
Kunde Südasiens**, Band XXX, 1986, s. 179–187.

Röhrborn, Klaus : “Zur Terminologie der buddhistischen
Sekundärüberlieferung in Zentralasien”, **ZDMG 133**, 1983,
s. 273-296.

Ruji, Niu : “Shan E Liang Wang Zi De Gu Shi Yan Jiu”, Ürümçi,
XinJiang Wen Wu, S.1, 1991, s. 111-130.

Sabit, Abdurişit : “Hazırkı Zaman Uygur Yézıķining Tereķķiyat Ceryani”,
XinJiang Tezkirisi, S.3. 1994.

Saray, Mehmet : **Doğ u Türkistan Türkleri Tarihi**, İstanbul, Boğaziçi
Yayınları, 2021.

Sayit, Matrihim : “Yéñi Altun Yaruķ Heķķide”, **Bulaķ Jornili**, Vol, 2, 2015, s.
84-99.

- Sayit, : **ƘedimƘi Uyğur Yezikidiki Vesikiler**, XinJiang Halk
Muhemmetrehim Neşriyatı 2000.
- ; Yusup, İsrapil
- Schaeder, H. H. : **Der Manichäismus nach neuen Funden und
Forschungen**, Morgenland, 1936, p.80-109.
- Schneider, : **Lotos-Sūtra Sūtra von der Lotosblume deswunderbaren
Gesetzes**, 1992.
- Lambert
- Semet, Ablet; : “Neu entdeckte Bruchstücke der Maitrisimit aus Nārasi in
İsrapil, Dilara; Qomul (VR China)”, **Ural-Altaische Jahrbücher Neue
Folge**, S. 25, 2013, s. 220-227.
- Laut, Jens Peter
- Sergey Efimoviç, : “Uygurskie rukopisnye dokumenty ekspedicii S.F.
Malov Ol’denburga”, **ZAPISKI Instituta Vostokovedeniya,
Akademii NAUK I**, 1932, s.129-149.
- Sertkaya, Osman : “Maitrisimit Nom Bitig’in Hamı-Kumul Yazması”, **TDAY-
Fikri B**, 1982–1983, s. 275–280.
- Sertkaya, Osman : “Maitrisimit Nom Bitig”, **TDAY-B**, 1986, s.253–271.
- Fikri
- Sertkaya, Osman : “Maitrisimit Nom Bitig I”, **TDAY-B**, S. 1982-1983, 1986.
- Fikri
- Sertkaya, Osman : “Maitrisimit Nom Bitig II” **TDAY-B**, S.1982-1983, 1983, s.
Fikri 272-274.
- Sertkaya, Osman : “Maitrisimit Nom Bitig’in Hamı-Kumul Yazması III”,
Fikri **TDAY-B**, Cilt: 3031, 1983, s. 275-280.
- Sertkaya, Osman : “Türk Şiirinde Dörtlük Tarzının Doğuşu ve Gelişmesi”,
Fikri **TDAY-B**, Cilt: 39, 1991, s. 89-95.

- Shaw, R. B. : **Kâşgar ve Yarkend Ağzı Sözlüğü**, (İngilizceden çeviren ve eklemelerle yayına hazırlayan F. Yıldırım), Ankara, TDK Yayınları, 2014.
- Sheng, Feng Jia : “Hui Hu Wen Qi Yue Er Zhong”, **Wen wu**, S. 6, 1960, s. 32-34.
- Sheng, Feng Jia : “Yuan Dai Wei Wu Er Wen Qi Yue Er Zhong”, **Li Shi Yan Jiu**, S. 1, 1954, s. 119-131.
- Sheng, Feng Jia; Tenişev, F : “Hui Hu Wen Bin Tong (Shan Bin) Mai Shen Qi: San Zhong – Fu Kong Gao Zhu Ren Shu”, **Kao Gu Xue Bao**, S. 2, 1958, s. 109-120.
- Shimin, Geng : “Gu Dai Wei Wu Er Zu Fan Yi Jia Seng Gu Sa Li”, **Tu Shu Ping Jia**, S. 78, 1978.
- Shimin, Geng : “Guan Yu Hui Hu Wen Fo Jiao Wen Xian Jing Guang Ming De Yan Jiu Yu Fa Xian”, **Xi An, Xi Bei Yan Jiu Lun Tan**, S. 67, 2006.
- Shimin, Geng : “Hui Hu Wen Jin Guang Ming Jing Yan Jiu”, **XinJiang Shi Fan Da Xue Xue Bao**, S.12, 2008.
- Shimin, Geng : “Hui Hu Wen Jin Guang Ming Jing Zui Sheng Wang Jing Di Liu Juan Chang Zhe Liu Shui Pin Yan Jiu”, **Zhong Guo Min Zu Gu Wen Zi Yan Jiu**, Vol. 2, 1993.
- Shimin, Geng : “Hui Hu Wen Mo Ni Jiao Si Yuan Wen Shu Chu Shi”, **Kao Gu Xue Bao** S. 4, 1978, s. 497-516.
- Shimin, Geng : “Ji Jian Hui Hu Wen Wen Shu De Yi Shi”, **Wen Wu**, 1980, S. 5, s. 83-84.

- shimin, Geng : “Kedimki Uyğurçe İptidayi Dramisi “Maitrisimit” (Hami Nushısı) 2. Perdisi Heqqidiki Tetkikat, **XinJiang Da Xue Xue Bao**, S.12,1983.
- Shimin, Geng : “Liang Jian Hui Hu Wen Mai Mai Nu Li Wen Shu De Kao Shi” **Min ZuYu Wen Lun Ji**, Zhong Guo She Hui Ke Xue Chu Ban She, 1981, s. 272-291.
- Shimin, Geng : “Liang Jian Hui Hu Wen Qi Yue De Kao Shi”, **Zhong Yang Min Zu Xue Yuan Xue Bao**, S. 2, 1978, s. 43-49.
- Shimin, Geng : “Tu Lu Fan Chu Tu Gu Dai Wei Wu Er Yu Wen Xian”, **XinJiang Zhe Xue She Hui Ke Xue Yuan**, Ürümçi, 2003.
- Shimin, Geng : **Hui Hu Wen Ha Mi Wen- Mi Le Hui Jian Ji Yan Jiu**, Zhong Yang Min Zu Da Xue Chu Ban She, BeiJing, 2008.
- Shimin, Geng : **Hui Huwen She Hui Jing Ji Wen Shu Yan Jiu**, BeiJing Zhong Yang Min Zu Da Xue Chu Ban She, 2006.
- Shimin, Geng : **Jin Guang Ming Zui Sheng Wang Jing, Di Liu Juan, Si Tian Wang hu Guo Ping Yan jiu**, Beijing, Zhong Yang Min Zu Da Xue Xue Yuan Chu Ban She,1983, s. 95.
- Shimin, Geng : **Wei Wu Er Gu Dai Wen Xian Yan Jiu**, Beijing, Zhong Yang Min Zu Da Xue Chu Ban She, 2003.

- Shimin, Geng; : “Neue Ergebnisse der Maitrisimit-Forschung (II), Struktur
Laut, Jens Peter; und Inhalt des 26. Kapitels”, **Studies on the Inner Asian
Languages**, 29-94+Plates III-XIII, 2004.
Jean
- Shimin, Geng; : “Neue Ergebnisse der Maitrisimit-Forschung (I)”,
Laut, Jens Peter; **Zeitschrift der Deutschen Morgenländischen
Gesellschaft**, 2004.
Jean
- Shimin, Geng; : “Fragmente der uigurischen Daśakarmapathaavadānamālā
Wilkens, Jens; aus Hami”, **UAJb**, NF 19, 2005, p. 72-121.
Laut, Peter
- Shogaito, : **Daśakarmapathaavadānamālā in Uighur from the
Masahiro; collection of the St. Petersburg Branch of the Institute of
Tugusheva, Lilia; Oriental Studies**, Russian Academy of Sciences, Kyoto
Fujishiro Setsu 1998.
- Sopi, Nicat : **İli Ağzı**, (Yayımlanmamış Doktora Tezi) Beijing, Merkezi
Milletler Üniversitesi Çin Azınlıklar Dil ve Edebiyatı Bilim
Dalı, Uygur Dili Edebiyatı Ana Bilim Dalı, 2010.
- Suiyi, Wei : “Hazırkı Zaman Uyğur Yézıķining 1950 Yılıdın Buyanķı
Tereķķiyatı”, **Merkezi Asya Dergisi**, S.3-4, 1993.
- Sumi, Tôkan : **Kuan-Şi-İm Pusar**, Kariya,(Radloff, Wilhelm. A Note on
the Uighur Text of Chinese Translation XXV. Kuan-Şi-im
Pusar of Saddharmapuṇḍarīka-sūtra, St. Pétersburg, 1911),
1977.
- Şehidi, Burhan : **XinJiangning 50 Yili**, Beijing, Milletler Neşriyatı, 1986.

- Taşagıl, Ahmet : **Uygurlar**, Genel Türk Tarihi, Cilt:1, Ankara, Bilge Kültür Sanat Yayınevi, 2002.
- Taşagıl, Ahmet : **İslam Öncesi Devirde Orta Asya'da Yaşayan Türk Boyları**, Türkler, Cilt: II, Ankara, 2002.
- Tehur, Arslan : **Hazırkı Zaman Uyğur Tili II**, Ürümçi, XinJiang Halk Abdullah; Neşriyatı, 2010.
- Rahman,
Abdurehim;
Ebeydulla, Yari
- Tekin, Şinasi : **Maytrisimit Burkancılarının Mehdisi Maitreya ile Buluşma Uygurca İptidai Bir Dram**, Erzurum, Atatürk Üniversitesi Yayınları, 1960.
- Tekin, Şinasi : “Altun Yaruk’ un Çincesinden Almancaya Tercümesi Dolayısıyla”, Cilt: II, **TDAY-B**, 1959.
- Tekin, Şinasi : “Altun Yaruk’un 20. Bölümü: İligler kanlarının köni törüsün aymak”, **Türklük Bilgisi Araştırmaları**, Vol.11,1987, s.133-199.
- Tekin, Şinasi : “Buyan Evirmek (Sevabın tevcihi), Reşid Rahmeti Arat İçin”, **Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü Yayayınları**. 1966, s. 390-411.
- Tekin, Şinasi : “Über die buddhistische Trinitatslehre in der uigurischen Version des Goldglanz-Sutra”, **Ural-Altaische Jahrbücher**, Band. 33/1-2 1961, s. 79-87.
- Tekin, Şinasi : “Uygur Edebiyatının Meseleleri (Şekiller – Vezinler)”, **Türk Kültürü Araştırmaları**, S. 2,1965, s. 27-67.

- Tekin, Şinasi : “Uygurca Metinler I- Kuanşi İm Puser (Ses İşiten İlah) Vap Hua Ki Tlıg Nom Çeçeki Sudur (Saddharmapuṇḍarīka-sūtra)”, Erzurum, **Atatürk Üniversitesi Yayınları Araştırmaları Serisi Edebiyat Filoloji**, 1960.
- Tekin, Şinasi : **Kapitel Über Die Bewubtseinlehre İm Uigurischen Goldglanzsutra**, (IX. und X.), Wiesbaden, 1971.
- Tekin, Şinasi : **Kuanşi İm Puser (Ses Getiren İlah)**, Ankara, TDK Yayınları, 2019.
- Tekin, Şinasi : **Maitrisimit Nom Bitig. Die Uigurische Übersetzung eines Werkes der buddhistischen Vaibhāṣika-Schule** 1. Teil-Transliteration, Übersetzung, Anmerkungen. 2. Teil-Analytischer und rückläufiger Index, Berlin, 1980.
- Tekin, Şinasi : **Uygurca Metinler II, Maytrisimit**, Ankara, TDK Yayınları, 2019.
- Tekin, Talat : “İslam Öncesi Türk Şiiri”, **Türk Dili**, Ankara, S. 2,1986, s. 3-42.
- Tekin, Talat : “Maitrisimit, Die Alttürkische Version eines Werkes der buddhistischen Vaibhasika-Schule”, **TDAY-B**, 6,1958, s.319-322.
- Tekin, Talat : **XI. Yüzyıl Eski Türk Şiiri**, Divanu Lügati't-Türk'teki Manzum Parçalar, Ankara, TDK Yayınları, 1989.
- Tenişev, Ethem : **Uygurskiy Dialektniy Slovar**, Moskva, Nauka, 1990.
- Rahimoviç
- Tenişev, Ethem : “XinJiang Uyğur Tili Dialéktliri”, (Çince Çeviri), **Keşker Sifen Şöyen İlmiy Jornili**, 1983, s.17.
- Rahimoviç

- Tenişev, Ethem : “Kutadgu Bilig ve Altun Yaruk”, Çev. Hüseyin Hacıoğlu, Rahimoviç **İlmi Araştırmalar**, S.14, 2002, s. 221-230.
- Teyip, Taşpolat : **Yeni İmlâ Kaidisi Hekkide Zörürî Savat**, Kaşkar, Kaşkar Sifen Daxue, 1995.
- Tezcan, Semih : **En Eski Türk Dili ve Yazını**, Ankara, TDK Yayınları, 1978.
- Tezkere : **Wei Sülâlesi Tarihi**, Beijing, Li Shi Yayınevi, 1999.
- Tezkere : **Xin Tang Shu- Wei Wu Er Zhuan**, Cilt. 217, Tezkire, Beijing, Cung Hua Yayınevi, 1995.
- Tieshan, Zahng : “Han Wen-Hui Hu Wen (Jin Guang Ming Jing. She Shen Ci Hu) Jiao Kan Yan Jiu”, **XinJiang Shi Fan Da Xue Xue Bao**, Vol, 4, 2012, s. 63-67.
- Tieshan, Zahng : **Tu Huo Lo Wen He Hui Hu Wen Mi Le Hui Jian Ji Bi Jiao Yan Jiu-Dun Huang Tu Lu Fan Yan Jiu**, Shang Hai, 2011.
- Tieshan, Zhang : “Hui Hu Wen Jin Guang Ming Jing Di Qi Pin Shu Yan Jiu Yan Jiu”, **Kashi shi fan xue yuan xue bao**, Vol. 5, 1988.
- Tieshan, Zhang : “Shi Xi Hui Hu Wen Jin Guang Ming Jin Ji Song”, **Zhong Yang Min Zu Da Xue Xue Bao**, BeiJing, Vol.1, 2013.
- Tieshan, Zhang : “Su Lian Suo Cang Bian Hao SJ Kr·4 /638 Hui Hu Wen Wen Shu Yi Shi”, **XinJiang Da Xue Xue Bao**, S. 4, 1988, s. 96-106.
- Tieshan, Zhang : Hui Hu Wen Jin Guang Ming Jing Di Ba Juan Di Liu Ping Yan Jiu”, **XinJiang Da Xue Xue Bao**, Ürümçi, 1990.
- Tieshan, Zhang; GuoXiang, Zhu : “Hui Hu Wen Jin Guang Ming Jin Zhong De Han Yu Jie Ci Ji Dui Yin Yan Jiu”, **XinJiang Da Xue Xue Bao**, Vol.1, Ürümçi, 2014.

- Tietze, Andreas : **Tarihi ve Etimolojik Türkiye Türkçesi Lügati A-E**, İstanbul, Simurg Yayınevi, 2002.
- Tohti, Abihan : **Hazirki Zaman Uyğur Tili Asasliri**, Kaşkar, Kaşkar Uyğur Yayınları, 1985.
- Tohti, Kadir : **İzahlı Lügat**, İli, İli Kazak Aptunum Oblastlık Maarıp İlmi Cemiyiti, 1981.
- Tokyürek, Hacer : **Altun Yaruk Sudur IV. Tezginç**, TDK Yayınları, Ankara, 2018.
- Turan, Fikret : **Çağatayca Manzum Sözlük: Nisâb-ı Kutbiyye**, TDK Yayınları Ankara, 2019.
- Türkeş, Umay : **Türklerin Tarihi**, Ankara, Akçağ Yayınları, 2006.
- Günay
- Uçar, Erdem : “Altun Yaruk Sudur X. Tegzinç, XXX. Bölök [R–M. 657/18–661/12]”, **Gazi Türkiyat, Türklük Bilimi Araştırmaları Dergisi**, S.10, 2012.
- Uçar, Erdem : “Altun Yaruk Üzerine Yapılan Çalışmalar Hakkında Açıklamalı Bir Kaynakça Denemesi”, **Türk Dil Edebiyat Araştırma Dergisi**, S.1, 2013, s. 227-251.
- Uçar, Melike : “Aç Bars Hikâyesinde Bütün, Hepsi, Tam Anlamlarına Gelen Kelimelerinin Eş Anlamlılık Dizilimi”, **Türk Bilig Dergisi**. S. 31, 2016, s. 97-108.
- Wai Li, Ku Er : “Tu Lu Fan Chu Tu De Wu Jian Hui Hu Wen Wen Shu”, **Zhong Guo Min Zu Gu Wen Zi Yan Jiu**, 1980, s. 105-113.
- ban
- Wilkens, Jens : **Buddhistische Erzählungen Aus Dem Alten Zentralasien** Edition باخ Der Altuğurischen Daşakarmapathāvadānamālā, Brepols, Belgium, 2016.

- Wilkens, Jens : “Studien zur Alttürkischen Daśakarmapathaavadānamālā (1). Die Erzählung vom Muttermörder Kāmapriya, **AOH**, 60, 2004, s. 273-302.
- Wilkens, Jens : “Studien zur Alttürkischen Daśakarmapathaavadānamālā (1). Die legende vom Menschenfresser Kalmāṣapāda”, **AOH**, 57.2. 2, 2004, s. 141-180.
- Wilkens, Jens : “Studien zur Alttürkischen Daśakarmapathaavadānamālā (1). Die Udayana-Legende”, **Studies on the Inner Asian Languages XVIII**, 2003, s.151-185.
- Wilkens, Jens : **Alttürkische Handschriften Teil: 10 Buddhsitische Erzähltexte**, Stuttgart, Franz Steiner Verlag, 2010.
- Wilkens, Jens : **Die drei Körper des Buddha (trikāya)**, Berliner Turfantexte XXI, Turnhout, 2001.
- Wilkens, Jens : **Dasakarmapathavadanamala**, Berliner Turfan Texte XXXVII, Belgium, Brepols, 2016.
- Wilkens, Jens : **Handwörterbuch des Altuigurischen**, (Altuigurisch – Deutsch – Türkisch) / Eski Uygurcanın El Sözlüğü, Akademie der Wissenschaften zu Göttingen, 2021.
- Xianlin, Li : **Tu Ho Luo Wen Mi Le Hui Jian Ji Shi Yi**, Jiang Xi Jiao Yu Chu Ban She, Jiang Xi, 1998.
- Yakup, Abdureşit : **Turfan Dialect of Uygur**, Wiesbaden, Harrasowitz Verlag, 2005.
- Yamada, Nobuo : **Uigurubun keiyaku monjo shūsei. Sammlung uigurischer Kontrakte**, Haz. Juten Oda, Peter Zieme, Hiroshi Umemura, Takao Moriyasu, **Cilt I**: Gesammelte Arbeiten über die uigurischen 1105 Dokumente von N. Yamada. **Cilt II**:

Textband.Texte in Transkription und Übersetzung, Bemerkungen, Listen, Bibliographie und Wörterverzeichnis. **Cilt III:** Faksimileband, Osaka, Osaka University Press, 1993.

- Yunggang, Qu : **Henzu Yézikini İslah ılış Nezeriyisi**, BeiJing, Yézik İslahati komititi Basmihanisi, 1961.
- Yunusoğlu K. : **Uygurca-Çince İdikut Sözlüğü**, Ankara, TDK Yayınları, Mağfired 2012.
- Yunusoğlu K. : **Budist Uygur Çevresi Eserlerde Metaforlar**, Ankara, TDK Mağfired Yayınları, 2016.
- Yusuf, İsrail; : “Altun Yaruk Toğrisida”, **Bulak Jornili**, S. 2, 1980, s. 42. Hoca, Abdukıyum
- Yusup, İsrail : **“edimi Uygurçe aştani Begning Hikâyesi”**, XinJiang Mediniyiti, S.7, 1979.
- Yusup, İsrail; : **edimki Uygur Yézikidiki Maitrisimit**, XinJiang Halk Hoca, Neşriyatı, Ürümi, 1988. Abdukıyum; Kamberi Dolkun
- Yusup, İsrail; : “Altun Yarukniğ 8.ini Cildining 16. Bölümi Üstide Kıyum, Ablim Tetikat”, **Turpanşunaslı Tetikati**, S.1, Ürümi, 2001.
- Yusup, İsrail; : “Altun Yarukniğ 8.ini Ciltining 15. Bölümi Üstide Kıyum, Ablim Tetikat”, **Turpanşunaslı Tetikati**, S. 2, Ürümi, 2001.
- Zeydi, Mahmut : “aştani Elik Bektin Parçe”, **Bulak Jornili**, Vol,4, 1981, s. 38.
- Zhi Shao, Liu : **Wei Wu Er Li Shi**, Beijing, Min Zu Chu Ban She,1988.

- Zhu Guoxiang; : “Hui Hu Wen Jin Guang Mind Jing Zhong de Fan Yu Jie Si
Taixia, Cheng Ji Bu Zheng”, **He Xi Xue Yuan Xue Bao**, Vol. 6, 2019.
- Zieme, Peter : “Zu den Legenden im Uigurischen Goldglanzsūtra”,
Türklük Bilgisi Araştırmaları, Vol. 1, Harvard 1977.
- Zieme, Peter : “Die Vorrede zum Alttürkischen Goldglanz–Sūtra von”
1022, **Türklük Bilgisi Araştırmaları**, Vol. 13, 1989.
- Zieme, Peter : “Ein Uigurischer Erntesege”, **AOF**, 3, 1975.
- Zieme, Peter : “Fragments of the Old Uighur Maitrisimit Nom Bitig in St.
Petersburg Helsinki and Berlin”, **IOM RAS**, Written
Monuments of the Orient, 2015.
- Zieme, Peter : “Sīngqu Sāli Tutung–Übersetzer buddhistischer Schriften ins
Uigurische”, **Tractata Altaica**, 1976, s.767-775.
- Zieme, Peter : “Uigurische Pachtdokumente”, **AOF**, Cilt: VII, 1980, s. 197-
245.
- Zieme, Peter : “Zwei neue Alttürkische Saddharmapuṇḍarīka-Fragmente”.
Altorientalische Forschungen, 1989, s. 370-379.
- Zieme, Peter : **Altun Yaruq Sudur, Vorworte und das erste Buch,**
Berliner Turfantexte XVIII, Brepols, Turnhout, 1996.
- Zieme, Peter : **Die Stabreimtexte der Uiguren von Turfan und**
Dunhuang, Budapest, 1991.
- Zieme, Peter : Ehlers. Gerhard, **Alttürkische Handschriften**, Teil 2: Das
Goldglanzsūtra und der buddhistische Legendenzyklus
Daśakarmaparhāvādānamālā, Verzeichnis der Orientalischen
Handschriften in Deutschland, Band XIII/10, Stuttgart 1987.
- Zieme, Peter : **Manichäisch-Türkische Texte**, Berlin, Akademie Verlag,
1975.

ÖZ GEÇMİŞ

Adı: Maihefubai (Mahbube)

Soyadı: Aizizi (Aziz)

Eğitim Durumu:

Lisans: Pekin Merkezî Milletler Üniversitesi, Uygur Dili ve Edebiyatı Bölümü (2001-

2006)

Yüksek Lisans: İstanbul Üniversitesi, Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü (2009-2012)

Doktora: İstanbul Üniversitesi

Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü Eski Türk Dili Anabilim Dalı (2012-devam ediyor)

Medeni durumu: Evli, iki çocuk annesi.